

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Јована Ч. Блажић Пејић

**МОСКОВСКИ СЛОВЕНСКИ КОМИТЕТ И
СРПСКО ПИТАЊЕ (1858–1875)**

докторска дисертација

Београд, 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Jovana Č. Blažić Pejić

**MOSCOW SLAVIC COMMITTEE AND
SERBIAN QUESTION (1858–1875)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021.

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор:

др Милош Ковић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Славенко Терзић, научни саветник, Историјски институт Београд, дописни члан Српске академије наука и уметности

др Ђорђе Ђурић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

др Александар Животић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

МОСКОВСКИ СЛОВЕНСКИ КОМИТЕТ И СРПСКО ПИТАЊЕ (1858–1875)

Резиме

У раду је детаљно анализирано деловање Московског словенског комитета, друштвене организације, која је као тековина „последкримске епохе” настала међу интелектуалцима, углавном словенофилске оријентације, са циљем да утиче на политички, црквени, културно-просветни и економски развој словенског становништва у Турској и Аустроугарској. Делујући под окриљем Азијског департмана Министарства спољних послова, циљ организације било је јачање руског утицаја међу Словенима, нарочито међу Србима и Бугарима, односно изградња пута који је Русији после пораза у Кримском рату (1853–1856) требало да обезбеди сигуран повратак на међународну европску сцену. Циљ нам је био да анализирамо и преиспитамо улогу Московског словенског комитета у борби српског народа за ослобођење и уједињење, у периоду између 1858. и 1875. године, односно од самог оснивања организације па све до смрти њеног другог председника, водећег словенофила Михаила Петровича Погодина (1800–1875), да прикажемо све аспекте деловања московских словенофила када је реч о Србима и представимо крајње резултате тог деловања. Рад се у највећој мери заснива на необјављеној архивској грађи архива и библиотека Руске Федерације (Архив внешней политики Российской империи, Государственный архив Российской Федерации, Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки, Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, Российский государственный архив древних актов, Российский государственный архив литературы и искусства, Российский государственный исторический архив, Российский государственный военно-исторический архив, Рукописный отдел Института русской литературы (Пушкинского дома) Российской академии наук, Центральный государственный архив города Москвы и Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга), али и на необјављеној архивској грађи похрањеној у архивима и библиотекама Србије, Црне Горе и Бугарске, те на објављеним изворима, штампи и релевантној литератури.

Кључне речи: Русија, Московски словенски комитет, словенофилство, митрополит Михаило (Јовановић), Срби.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Модерна историја

УДК: 327.39(=16):061.23(47)''1858/1875''

323.1(=163.4)''1858/1875''

MOSCOW SLAVIC COMMITTEE AND SERBIAN QUESTION (1858–1875)

Abstract

The paper analyzes in detail the activities of the Moscow Slavic Committee, a social organization that emerged as a legacy of the "post-Crimean era" among Russian intellectuals, mostly of Slavophile orientation, with the aim of influencing the political, ecclesiastic, cultural, educational and economic development of the Slavic population in Turkey and Austria-Hungary. Acting under the auspices of the Asian Department of the Ministry of Foreign Affairs, the goal of the organization was to strengthen the Russian influence among Slavs, especially Serbs and Bulgarians, that is to build a path that should provide Russia with a safe return to the international European scene after the defeat in the Crimean War (1853–1856). Our goal was to analyze and re-examine the role of the Moscow Slavic Committee in the struggle of the Serbian people for liberation and unification, in the period between 1858 and 1875, that is from the very founding of the organization until the death of its second president, leading Slavophile Mikhail Petrovich Pogodin (1800–1875), to show all aspects of the actions of Moscow Slavophiles when it comes to Serbs, and to present the final results of those actions. The paper is mostly based on unpublished archival materials of the archives and libraries of the Russian Federation (The Foreign Policy Archive of Imperial Russia, The State Archive of Russian Federation, The Manuscript Collection of the Russian State Library, The Manuscript Collections of the Russian National Library, The Russian State Archive of Ancient Documents, The Russian State Archive of Literature and Arts, The Russian State Historical Archive, The Russian State Military Historical Archive, The Manuscript Collection of the Institute of Russian Literature (Pushkin House) of the Russian Academy of Sciences, The Central State Archive of the city of Moscow and The Central State Historical Archive of St. Petersburg), but also on unpublished archival materials stored in the archives and libraries of Serbia, Montenegro and Bulgaria, as well as on published sources, press and relevant literature.

Key words: Russia, Moscow Slavic Committee, slavophilia, Metropolitan Mihailo (Jovanović), Serbs.

Scientific field: History

Specific scientific field: Modern History

UDK: 327.39(=16):061.23(47)"1858/1875"

323.1(=163.4)"1858/1875"

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	1	
I. РУСКО СЛОВЕНОФИЛСТВО И „СЛОВЕНСКО ПИТАЊЕ”		
У АУСТРИЈИ И ТУРСКОЈ.....	10	
Рано словенофилство.....	10	
Први контакти руских словенофила са Србима.....	19	
Московски словенофили и Срби у спољнополитичким плановима Русије: оснивање Московског словенског комитета.....	35	
II. ПОЧЕЦИ МОСКОВСКОГ СЛОВЕНСКОГ КОМИТЕТА:		
„БАХМЕТЕВЉЕВА ЕРА” (1858–1861).....	64	
Прве године Московског словенског комитета и повратак Обреновића у Србију.....	64	
„Не залуђујте се да будете Европејци“: Србима. Посланица из Москве.....	80	
„Балканска турнеја” Ивана Сергејевича Аксакова.....	91	
Прилике у Босни и Херцеговини и Тајни одбор Матије Бана.....	115	
III. МОСКОВСКИ СЛОВЕНСКИ КОМИТЕТ И НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМ		
КНЕЗА МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА (1862–1867).....	139	
Нове „снаге” и нова знања о Србима: посете Владимира Ивановича Ламанског и Нила Александровича Попова (1862–1864).....	139	
Просветно питање код Срба: интезивирање школовања у Русији.....	153	
Московски словенски комитет и пропагандни рад Илије Гарашанина.....	179	
Први балкански савез и „балкански план” Николаја Николајевича Рајевског и Михаила Григорјевича Черњајева.....	196	
Московски свесловенски конгрес: између словенске узајамности и политичке прагматичности.....	210	
IV. СРПСКО ПИТАЊЕ ИЗМЕЂУ ЦЕТИЊА И БЕОГРАДА (1868–1875).....		236
Књаз Никола Петровић у посети Петрограду.....	236	
Митрополит Михаило на путовању Кијев–Москва–Петроград: покушаји измирења.....	255	
Московски словенски комитет и Стара Србија и Македонија.....	287	

Московски словенски комитет и Омладина.....	302
Дамско одељење и српске „женскиње” у Русији: школовање „у духу православном и словенском”.....	320
„Бодљиви трн у очима Запада“: мисија митрополита Саве Косановића у Русији.....	353
„За јачање јединства и заједништва између Русије и Јужних Словена”: отварање Подворја Српске митрополије у Москви.....	383
Избијање „Невесињске пушке”.....	411
ЗАКЉУЧАК.....	425
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	431
ПРИЛОЗИ.....	456
Прилог 1. Срби из Кнежевине Србије школовани у Русији (1858–1875).....	456
Прилог 2. Срби из Црне Горе школовани у Русији (1858–1875).....	461
Прилог 3. Срби из Босне и Херцеговине школовани у Русији (1858–1875).....	463
Прилог 4. Срби из Старе Србије и Македоније школовани у Русији (1858–1875).....	466
Прилог 5. Срби из Хабзбуршке монархије школовани у Русији (1858–1875).....	467
Прилог 6. Списак чланова Московског словенског комитета (1869–1870).....	468
БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	473

ПРЕДГОВОР

Међународне прилике након Кримског рата (1853–1856) утицале су на Русију да се окрене реформама, „споља и изнутра”, али и да се веома живо заинтересује за судбине балканских народа. Како би се што пре ослободила наметнуте политичке изолације и повратила углед велике силе, новопостављени министар спољних послова Александар Михаилович Горчаков представио је нови спољнополитички програм, који је између осталог подразумевао повратак руског утицаја на Балканском полуострву и пружање подршке националним покретима балканских народа, који су се под утицајем покрета за италијанско и немачко уједињење, веома живо развијали током шездесетих и седамдесетих година XIX века. Како су по природи реформатори веома инвентивни и траже сва могућа расположива решења, тако и Александар Михаилович Горчаков бива спреман да за помоћно средство нове руске балканске политике искористи московски словенофилски кружок, који је током друге половине XIX века заузимао значајно место у друштвеном животу Руске империје.

Московски словенски комитет, настао као тековина „послекримске епохе”, представљао је друштвену организацију која је имала за циљ пружање различите врсте помоћи словенским народима, најпре само онима у оквиру Османског царства, а касније и онима под влашћу Хабзбурга, која је подразумевала пружање подршке њиховом културно-просветном, религиозном, економском, па и политичком развоју, а све у циљу јачања руског утицаја међу њима. Иницијатори оснивања Московског словенског комитета били су руски интелектуалци, окупљени унутар зидина Московског царског универзитета, идеолошки углавном словенофилске оријентације. Међутим, иако је словенофилски елеменат био доминантан, сама организација била је изразито хетерогена. Настао уз помоћ руског министра спољних послова и са званичном дозволом цара Александра II Романова, Московски словенски комитет је одмах по оснивању стављен под надзор Азијског департмана Министарства спољних послова, са којим је веома блиско сарађивао, нарочито током прве деценије свог постојања. Поред Азијског департмана, у чију надлежност су спадали и „балкански послови”, Московски словенски комитет је сарађивао и са осталим ресорима руске владе, са Министарством просвете, Министарством војске, Министарством унутрашњих послова, а нарочито блиску сарадњу имао је са представницима и званичним органима Руске православне цркве.

Већ у првим годинама свог постојања, Московски словенски комитет успоставио је различите видове сарадње са словенским народима и стекао многобројне контакте међу виђенијим словенским националним радницима, нарочито међу Србима. Током година, спектар деловања и састав организације се ширио, нарочито након Московског свесловенског конгреса (1867), када су отворена, само формално, одељења Московског словенског комитета у Петрограду, Кијеву и Одеси (1868–1870). Велика помоћ указивана је православним црквама и манастирима, словенским културним и образовним институцијама, словенским питомцима који су се школовали у Русији, а било је и момената када је деловање Московског словенског комитета превазилазило програмом зацртане оквире и директно покушало да утиче на политичке прилике код балканских народа. Својим деловањем, у сарадњи са Азијским департманом и званичним руским представницима на Балкану, Московски словенски комитет помагао је обнову српског културног и духовног развоја друштва, нарочито на просторима Босне, Херцеговине, Старе Србије, Црне Горе и Далмације.

Московски словенски комитет, званично основан 25–26. јануара 1858. године, односно 6–7. фебруара 1858. године, током двадесет година постојања, прошао је кроз неколико фаза развоја. У периоду о коме ми овде говоримо, према нашем мишљењу јасно су се издвојиле три развојне фазе, прва (1858–1861), друга (1861–1868) и трећа (1868–1875), чега смо се и придржавали приликом писања дисертације, примењујући хронолошко-тематски принцип излагања. Четврту развојну фазу представљају последње три године постојања Московског словенског комитета (1875–1878), доба Велике источне кризе, које због своје комплексности захтевају посебну пажњу истраживача.

У историографији не постоји целовита студија која се бави односима између Московског словенског комитета и Срба, већ су поједина питања само фрагментарно обрађена. Основни циљ нашег истраживања био је да на основу доступних извора и литературе детаљније сагледамо функционисање Московског словенског комитета и преиспитамо његов однос према Србима, у политичком, културно-просветном, црквеном и економском погледу, односно да сагледамо и анализирамо његову улогу у развоју српског националног покрета, у мери у којој нам извори то омогућавају. Посматрајући кроз призму међународних односа, настојали смо да представимо основе функционисања Московског словенског комитета и његове везе са званичном Русијом, да прикажемо погледе његових водећих чланова и њихово виђење српског питања, те покушамо да по први пут у историографији осветлимо стварни утицај деловања Московског словенског комитета на Србе. Под термином *српско питање* подразумевала

се тежња и борба српског народа под османском и хабзбуршком влашћу да се ослободи и уједини у јединствену националну државу, али и друштвене, идеолошке и културне промене на којима се темељио преображај српског друштва тога времена. Идеја ослобођења и уједињења међу Србима била је присутна од 1806. године, да би под утицајем међународних прилика шездесетих и седамдесетих година XIX века била изразито доминантна, а нарочито током владавине Михаила Обреновића. У то време, и за руске званичнике, и за московске словенофиле, виђена за балкански Пијемонт, Кнежевина Србија представљала је главни центар отпора према Турској.

Овим истраживањем обухваћен је период од оснивања Московског словенског комитета, од 6–7. фебруара 1858. године, па све до смрти његовог дугогодишњег председника Михаила Петровича Погодина, 20. децембра 1875. године, када је ова организација са својим одељењима стављена под окриље Министарства унутрашњих послова. Временски интервал о коме говоримо (1858–1875) био је неизмерно важан за обе стране, и за званичну Русију и московске словенофиле, али и за Србе и српско национално питање. Оно што им је свима било заједничко била је општа неспремност за изазове која је та епоха са собом носила, што се показало већ у годинама Велике источне кризе. Након Кримског рата и Париског мировног конгреса, дошло је до продора европских сила на Балкан и при томе до стварања различитих планова. Очекивало се упокојење *болесника са Босфора*, па се у складу с тим и припремала подела Балканског полуострва, чије ће дефинитивно окончање доћи готово четири и по деценије касније.

Структура рада

Докторска дисертација *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* састоји се из садржаја, предговора, уводног и три главна поглавља, подељена на више потпоглавља, закључка, списка извора и литературе, шест прилога и биографије аутора.

У уводном поглављу *Руско словенофилство и „словенско питање” у Аустрији и Турској* осврнули смо се на настанак и на основне карактеристике словенофилског покрета, те на словенско питање у Османском и Хабзбуршком царству. Писали смо се о почецима интересовања руског друштва за словенско питање и Балканско полуострво, те о првим контактима руских словенофила са Србима и стварној ситуацији на терену везано за српско-руске односе. Даље смо писали о оснивању и организацији Московског

словенског комитета, те указали на места која су словенофили и Срби заузimalи у „послекримској” руској балканској политици.

Друго поглавље *Почеци Московског словенског комитета: „Бахметевљева ера” (1858–1861)* односи се на прво раздобље у историји Московског словенског комитета, на период од добијања званичне дозволе, 6. фебруара 1858. године, па све до смрти његовог првог председника Алексеја Николајевича Бахметева, 14. априла 1861. године. Обратили смо пажњу на прве године функционисања Московског словенског комитета, на улогу словенофила у организовању Светоандрејске скупштине, затим, на настанак чувене брошуре *Србима. Посланица из Москве*, на путовање Ивана Сергејевича Аксакова по балканским земљама, те на његово учешће у Тајном одбору Матије Бана и организовању устанка у Босни са циљем изазивања општебалканског покрета. Поред тога, осврнули смо се на политичке прилике у Босни и Херцеговини и контакте тамошњег локалног становништва са словенофилима у првим годинама постојања Московског словенског комитета.

У трећем поглављу *Московски словенски комитет и национални програм кнеза Михаила Обреновића (1862–1867)* покушали смо да осветлимо улогу московских словенофила везано за националне планове српског кнеза Михаила Обреновића и његове десне руке Илије Гарашанина. Уједно, приказан је даљи развој Московског словенског комитета под палицама Михаила Петровића Погодина и Ивана Сергејевича Аксакова, у то време првог и другог човека организације. Нарочита пажња посвећена је улози Московског словенског комитета везано за просветно питање код Срба. Хронолошки оквир поглавља представља друго раздобље у историји Московског словенског комитета, које је завршено одржавањем Московског свесловенског конгреса, што је представљало прекретницу у даљем развоју ове организације. После Велике етнографске изложбе, Московски словенски комитет предузима интензивније и амбициозније деловање, а идеју Српства обједињавају у идеју Свесловенства.

Четврто и последње поглавље ове дисертације *Српско питање између Цетиња и Београда (1868–1875)*, хронолошки посматрано, представља треће раздобље у историји Московског словенског комитета, од доношења новог програма, па све до упокојења Михаила Петровића Погодина, 20. децембра 1875. године, и стављања ове организације под окриље Министарства унутрашњих послова. Водећи рачуна о два фазама у српско-руским односима, прва, између 1868. и 1871. године, и друга, између 1871. и 1875. године, преиспитали смо значај путовања црногорског књаза Николе Петровића у Петроград и значај путовања митрополита београдског Михаила у Кијев, Москву и

Петроград, а везано за српско питање. Затим, приказани су почеци интересовања Московског словенског комитета за простор Старе Србије и Македоније и преиспитана његова улога везано за стварање Бугарске егзархије. Осврнули смо се на везе Московског словенског комитета и Уједињене омладине српске, те на покушај организовања општебалканског устанка током 1871/1872. године. Нарочиту пажњу посветили смо оснивању Дамског одељења Московског словенског комитета и иницијативи школовања српских и бугарских питомица у Русији. Писали смо о ангажовању Московског словенског комитета на простору Босне и Херцеговине и путовању будућег митрополита дабробосанског Саве Косановића у Русију. Такође, представљана је и улога Московског словенског комитета везано за отварање Српског подворја у Москви, којим је створен јединствен центар Српства и први званични српски орган у Русији, који је имао вишеструку намену. Поглавље је завршено избијањем *Невесинске пушке*, првим реакцијама Московског словенског комитета и његових одељења везано за организовање помоћи балканским народима, па упокојењем Михаила Петровића Погодина и именовањем Ивана Сергејевича Аксакова за његовог наследника, а затим стављањем ове организације у оквиру Министарства унутрашњих послова, те завршетком једног раздобља у историји Московског словенског комитета.

У *Закључку* сумирани су најважнији резултати истраживања и изнето ауторово мишљење о утицају и доприносу Московског словенског комитета везано за српско национално питање у периоду од 1858. па све до краја 1875. године.

На крају дисертације, представљен је детаљан *Списак извора и литературе*, те шест прилога у виду табела којима су представљени спискови српских питомаца са простора Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Старе Србије и Македоније, те Срба са простора Хабзбуршке монархије, који су се у периоду од 1858. до 1875. године школовали у Русији. Уз то, представљен је и списак чланова Московског словенског комитета током 1869/1870. године.

Методолошки поступак

Докторска дисертација *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* заснива се на обимној необјављеној и објављеној архивској грађи српске, руске и бугарске провенијенције, те на релевантној литератури домаће и стране историографије. Истраживање је обављено у оквиру двадесет и две архивске институције Русије, Србије, Црне Горе и Бугарске. Међутим, темељ истраживања пак представља архивска грађа

похрањена у оквирима дванаест архивских институција Москве и Петрограда, а нарочито она похрањена у оквиру *Архива внешней политики Российской империи* (АВПРИ), *Государственного архива Российской Федерации* (ГАРФ), *Научно-исследовательского отдела рукописей Российской государственной библиотеки* (НИОР РГБ), *Российского государственного архива древних актов* (РГАДА) и *Центрального государственного архива города Москвы* (ЦГА Москвы) у Москви, а затим и она у оквиру *Отдела рукописей Российской национальной библиотеки* (ОР РНБ), *Российского государственного исторического архива* (РГИА), *Рукописного отдела Института русской литературы (Пушкинского дома) Российской академии наук* (РО ИРЛИ РАН) и *Центрального государственного исторического архива Санкт Петербурга* у Петрограду. Међу најважнијим фондовима руске изворне грађе за ову тему издвојили су се фонд *Московский славянский благотворительный комитет* похрањен у оквиру Државног архива Руске Федерације (ГАРФ), затим фонд *Славянский стол* похрањен у Архиву спољне политике Руске империје (АВПРИ), а нарочито значајни били су лични фондови водећих словенофила, попут фондова породица Аксакових, Пањиних-Блудових, затим Михаила Петровича Погодина, Нила Александровича Попова и др. Невоља је што су заоставштине словенофилских првака расуте у оквирима неколико различитих архива и библиотека Москве и Петрограда, што је делимично отежавало истраживање. На тај начин, заоставштина породице Аксаков данас се у највећој мери налази у оквирима Научно-истраживачког одељења Руске државне библиотеке (НИОР РГБ), Одељења рукописа Руске националне библиотеке (ОР РНБ), Рукописног одељења Института за руску књижевност (Пушкиновог дома) Руске академије наука (РО ИРЛИ РАН) и Руског државног архива књижевности и уметности (РГАЛИ), док се заоставштина Михаила Петровича Погодина чува у оквирима Научно-истраживачког одељења Руске државне библиотеке (НИОР РГБ), Одељења рукописа Руске националне библиотеке (ОР РНБ), Рукописног одељења Института за руску књижевност (Пушкиновог дома) Руске академије наука (РО ИРЛИ РАН), Руског државног историјског архива (РГИА) и Руског државног архива књижевности и уметности (РГАЛИ).

Поред грађе руске провенијенције, истраживање је обављено и у српским архивима и библиотекама, у Архиву Србије (АС), Архиву Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Архиву Српске православне цркве (АСПЦ), Историјском архиву Београда (ИАБ), као и у Рукописном одељењу Матице српске (РО МС) и Одељењу посебних фондова Народне библиотеке Србије (ПФ НБС). Такође, истраживали смо и у

Библиотечко-архивском одељењу Народног музеја Црне Горе (БАО НМЦГ), где се нарочито издвојио фонд *Приновљени рукописи*, у коме су похрањени оригинални материјали Руског генералног конзулата у Дубровнику. Како је ова грађа пронашла пребивалиште на Цетињу, до данас није сасвим јасно.

Ради боље сагледивог односа словенофила према Србима, обавили смо и упоредно истраживање у Софији. Погледали смо личне фондове водећих бугарских националних радника у оквирима архива *Българският исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методиј“* (БИА НБКМ)¹ и *Научен архив на Българска академия на науките* (НА БАН)², а затим и копије направљене у руским архивима, претежно из АВПРИ-ја и ГАРФ-а, које се налазе у оквиру архива *Научен архив на Института за исторически изследвания при БАН* (НА ИИ БАН).

Руско словенофилство и њихов однос према Србима одувек је привлачило пажњу истраживача, нарочито представника руске и западне историографије. Током последње деценије, питање руског словенофилства постало је поново актуелно, нарочито у Русији, о чему нам говори појава да се из годину у годину све чешће објављују и прештампавају заоставштине водећих представника словенофилског кружока, што истраживачима ове теме свакако представља олакшавајућу околност.

Првобитно, о Московском словенском комитету писао је његов секретар Нил Александрович Попов, који је аутор четири мање брошуре, које су покривале период од оснивања Московског словенског комитета, па све до почетка седамдесетих година XIX века.³ Упркос одређеним мањкавостима, за истраживаче ове теме Поповљеве брошуре представљају полазну тачку, јер је неколицина оригиналне документације Московског словенског комитета интегрално дата у његовим текстовима. Међутим, прави пионир у проучавању Московског словенског комитета био је руски академик Сергеј Александрович Никитин, који је пре више од шест деценија објавио студију *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*,⁴ а која и данас представља незаобилазно штиво

¹ У оквиру Бугарског историјског архива прегледали смо фондове Тодора Бурмова, Марина Дринова, Љубена Каравелова, Николаја Палаузова и Георгија Раковског.

² У оквиру Научног архива Бугарске академије наука прегледали смо фондове Стефана Верковића и Најдена Герова.

³ *Краткий отчет о десятилетней деятельности (1858–1868) Славянскаго Благотворительнаго Комитета в Москве составленных секретарем его Н. А. Поповым*, Москва 1868; Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, Санкт Петербург 1871; Исти, *Из истории Славянскаго благотворительнаго комитета в Москве. Первое пятилетие (1858–1862)*, В. 1, Москва 1871; Исти, *История Славянскаго благотворительнаго комитета в Москве. Второе пятилетие (1863–1867)*, В. 2, Москва 1872.

⁴ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, Москва 1960.

за истраживаче. Никитинова студија представљала је први покушај да се на основу доступне архивске грађе представи деловање Московског словенског комитета и деловање само формално његових одељења у Петрограду, Кијеву и Одеси, и то у периоду од оснивања Московског словенског комитета, па све до избијања руско-турског рата (1877–1878), када је уследио нагли пад ове организације и његово стављање под окриље Министарства унутрашњих послова. Више од пола века касније, ова тема поновно је отворена на страницама необјављене докторске дисертације Алексеја Александровича Поповкина *Славянский благотворительные общества в Москве и Санкт-Петербурге (1858–1921 гг.)*,⁵ а која је одбрањена на Историјском факултету Воронежског државног универзитета 2013. године. Међутим, осим што је овом дисертацијом Никитиново истраживање хронолошки настављено, бављењем организацијама које су после 1878. године наследиле Московски словенски комитет, однос Московског словенског комитета према Србима и српском питању остао је готово необрађен. Поред Попова, Никитина и Поповкина, треба поменути и истраживања Искре Васильевне Чуркине, која се научно развијала под менторством Сергеја Александровича Никитина, а која је прошле године објавила студију *Россия, славянофилы и зарубежные славяне*,⁶ у којој су парцијално обрађена поједина питања посвећена односу словенофила према Словенима.

Што се западне историографије тиче, требамо поменути две студије старијег датума, *The Emergence of Russian Pan-Slavism 1856–1870*,⁷ аутора Мишела Боре Петровића, у којој је однос словенофила према Србима тек поменут, и *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875–1878*,⁸ аутора Дејвида Мекензија, која се пак односи на период Велике источне кризе. У оквиру српске историографије, ова тема заступљена је у радовима Јована Скерлића, Слободана Јовановића, Милорада Екмечића и Славенка Терзића,⁹ али за сада не постоји ниједна целовита студија. Насупрот томе, бугарска

⁵ А. А. Поповкин, *Славянские благотворительные общества в Москве и Санкт-Петербурге (1858–1921 гг.)*, неопубликованная кандидатская диссертация защитая в Историческом факультете Воронежского государственного университета, Воронеж 2013.

⁶ И. В. Чуркина, *Россия, славянофилы и зарубежные славяне: очерки истории*, Москва 2020.

⁷ М. В. Petrovich, *The Emergence of Russian Pan-Slavism 1856–1870*, New York 1956.

⁸ D. MacKenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875–1878*, Ithaca–New York 1967.

⁹ Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871): изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*, Београд 1929; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, Сабрана дела Слободана Јовановића 4, Београд 1990; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, Београд 1989; Исти, *Дијалог прошлости и садашњости: зборник радова*, Београд 2002; S. Terzić, *About Eastern and Western Pan-Slavism (in the XIX-th and the beginning of the XX-th century)*, Историјски часопис 53 (2006), 317–332; Исти, *Славянофильство XIX в. в сербской историографии*, Россия и Сербия: глазами историков двух стран, ответственный редактор К. В. Никифоров, Санкт Петербург 2010, 129–142; Исти, *Руски словенофили и српско питање*, Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века: зборник радова са Међународног

историографија изнедрила је две студије посвећене деловању Московског словенског комитета и његових одељења везано за бугарско национално питање. У питању су монографије Цонка Генова *Славянските комитети в Русија и българското освободително дело (1858–1878)* и Андреја Андрејева *Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878)*.¹⁰

Када је реч о техничким појединостима, напомињемо да су сви датуми у основном тексту приказани по новом календару, а у напоменама смо задржали датирање онако како је у оригиналима докумената, најчешће по старом календару, а понегде пак стоје и оба датума. Приликом цитирања извора, решавање нејасноћа означено је у угластим заградама, а изостављање текста у угластим заградама са три тачке.

Посебну захвалност изражавам ментору ванредном професору др Милошу Ковићу, чије су сугестије и савети били драгоцени током израде ове докторске дисертације. Такође, изражавам захвалност Управи и колегама из Историјског института Београд за указано поверење и разумевање током истраживања и саме израде дисертације. Нарочиту захвалност за подршку, љубав и разумевање дугујем својој породици, родитељима и супругу. Докторат посвећујем кћеркама, Марији и Миони.

научног скупа одржаног 23–25. септембра 2010. године, уредник М. Војводић, Београд 2011, 95–107; Исти, *Срби у политичко-културним концепцијама руских словенофила (шездесете–седамдесете године XIX века)*, Зборник Матице српске за историју 102 (2020), 85–100.

¹⁰ Ц. Генов, *Славянските комитети в Русија и българското освободително дело (1858–1878)*, София 1986; А. Андреев, *Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878)*, Велико Търново 2014.

РУСКО СЛОВЕНОФИЛСТВО И „СЛОВЕНСКО ПИТАЊЕ” У АУСТРИЈИ И ТУРСКОЈ

Рано словенофилство

Међународне политичке прилике друге половине XVIII и почетком XIX века одразиле су се и на младе људе у Русији, нарочито на оне из редова племства, који почињу да размишљају о супротностима времена у којем живе, па док је револуционарна Француска прокламовала „слободу, једнакост, братство”, у Русији су царска самовоља и феудална власт остајале недодирљиве. То је довело до устанка декабриста децембра 1825. године, који иако је окончан неуспешно, значајно је одредио владавину руског цара Николаја I (1825–1855), па тако и развој руске политичке мисли прве половине XIX века.¹¹ Захваљујући чврстим полицијским стегама и оснивању Трећег одељења¹², а у циљу заштите тријаде „самодржавље, народност, православље”, за време ауторитарног режима Николаја I, интелектуалан живот Русије одвијао се у веома тешким условима. Само неколико година од устанка декабриста, занимајући се за дела немачке филозофије, а у циљу обнове друштвеног живота у Русији, студенти Московског царског универзитета основали су неколико мањих друштвених организација, али су оне брзо откриване, а њихови чланови били су изложени полицијским репресалијама. На тај начин, формирању словенофилског и западњачког кружока, претходиле су друштвене организације, попут Друштва љубитеља мудрости (1823–1825), кружока Веневитинова (1827–1832), а нарочито значајан био је кружок Николаја Владимировича Станкевича (1831–1837), који је међу својим члановима окупио касније присталице три водећа правца друштвене мисли, словенофилског, западњачког и револуционарног, између

¹¹ Č. Moraze, *Historija čovječanstva: kulturni i naučni razvoj: svezak peti, Devetnaesto stoleće: 1775–1905, knjiga treća: Ekspanzija Zapada*, Zagreb 1946, 26–28.

¹² Треће одељење (1826), корпус жандармерије за политичке истраге, водило је политичке случајеве, прикупљало информације о расположењу различитих слојева друштва, у тајности надгледало политички сумњива лица, њихову преписку и штампу: Т. Черникова, Ј. Вишњаков, *Историја Русије. Царска Русија (XVII–почетак XX века)*, Београд 2019, 289–290.

осталог, Константина Сергејевича Аксакова¹³, Михаила Никифоровича Каткова, Тимофеја Николајевича Грановског и Михаила Александровича Бакуњина.¹⁴

Руско словенофилство,¹⁵ као интелектуалан правац, настајало је спонтано током четврте деценије XIX века,¹⁶ под окриљем Московског царског универзитета. Сходно томе да је тако једино било могуће, московска интелигенција окупљала се по кружоцима и приватним салонима, у почетку најчешће код Ивана Васиљевича Кирјејевског. Током тих углавном вечерњих окупљања, дуго су разговарали и дискутовали, „и тако је настајао и развијао се правац православно–руски, чија је душа и главни покретач био Хомјаков”.¹⁷ Окупљањима су присуствовали и западњаци. Обично су читали чланке који због цензуре нису могли бити објављени, разговарали о политичким питањима, а омиљене теме биле су религија и друштвени живот руског народа. И тако је било све до Кримског рата (1853–1856), који су руски словенофили доживели као казну за окајање грехова.¹⁸ Према сведочењу словенофила Александра Ивановича Кошелева, међу првим представницима словенофилског кружока, истицали су се Алексеј Степанович Хомјаков и Иван Васиљевич Кирјејевски¹⁹, затим, Михаил Петрович Погодин, Степан Петрович Шевирјов и Петар Васиљевич Кирјејевски, а убрзо су им се придружили и

¹³ Колики је утицај имао Николај Владимирович Станкевич на Константина Сергејевича Аксакова говоре нам Аксаковљеве успомене о студентским данима, и истовремено сведоче о почецима развоја филозофске мисли под окриљем Московског царског универзитета: К. С. Аксаков, *Воспоминание студентства 1832–1835*, Русское общество 30–х годов XIX в. Люди и идеи: мемуары современников, под редакцией И. А. Федосова, Москва 1989, 312–334.

¹⁴ Више о томе: Н. И. Цимбаев, *«Под бременем познания и сомнения...» (идейные искания 1830–х годов)*, исто, 5–47.

¹⁵ Више о руском словенофилству: Е. А. Дудзинская, *Славянофилы в общественной борьбе*, Москва 1983; Т. Ф. Пирожкова, *Славянофильская журналистика*, Москва 1997; Н. И. Цимбаев, *Историография на развалинах империи*, Москва 2007, 137–451; Исти, *Славянофильство: из истории русской общественно-политической мысли XIX века*, Москва 2013.

¹⁶ Александар Иванович Кошелев као годину почетака наводи 1833. годину: *Воспоминия А. И. Кошелева о Хомякове, 28. фебруар 1873*. Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова, Письма Том. VIII, под редакцией П. И. Бартенева, Москва 1904, 120. На појединим местима наводи се да словенофилство „или источњаштво” настаје након револуције у Пољској (1830–1831) као књижевно друштво љубитеља руске старине: Централный государственный архив города Москвы (даље: ЦГА Москвы), Ф. 16, Оп. 46, Д. 210, Л. 1–12 об. *Тајна белешка о тајним друштвима у Русији [1858]*; П. И. Бартенев, Любопытныя показания о некоторых представителях московского образованного общества в начале прошлого царствования, *Русский архив* 7 (1885), 447–452.

¹⁷ *Воспоминия А. И. Кошелева о Хомякове, 28. фебруар 1873*. Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова, Письма Том. VIII, 120.

¹⁸ Исто, 120–121; *Записки Александра Ивановича Кошелева (1812–1883 годы): с семью приложениями*, издание подготовила Т. Ф. Пиражкова, Москва 2002, 54.

¹⁹ Иван Васиљевич Кирјејевски (1806–1856) потицао је из старе руске племићке породице. Основно образовање стекао је у кругу породице, а затим је завршио Московски универзитет (1822–1824). Године 1824. почео је да ради у Московском архиву Министарства спољних послова, па са колегама формира Кружок љубитеља мудрости (1823–1825), окупивши се око Владимира Фјодоровича Одојевског, који након устанка декабриста бива распуштен. Године 1834. оженио је Наталију Петровну (Арбејеву) Кирјејевску, која је након мужевљеве смрти одржавала преписку са српским митрополитом Михаилом. Више о њему: М. Суботић, *Тумачи руске идеје. Студије о руским мислиоцима*, Београд 2001, 61–110.

браћа Константин и Иван Сергејевич Аксаков, те Јуриј Фјодорович Самарин.²⁰ Током пете деценије XIX века, овој скупини придружили су се и Дмитриј Александрович Валујев, Василиј Алексејевич Панов, Александар Николајевич Попов, Владимир Александрович Черкаски²¹ и Фјодор Васиљевич Чижев.²² За већину словенофила заједничка је била припадност племству, затим припадност породицама чије су главе у већини случајева храброст и оданост према Русији показали током Отацбинског рата (1812), те стечено образовање углавном у оквиру зидина Московског царског универзитета.²³ Такође, представници словенофилског правца неретко су међу собом били повезани родбинским везама и породичним пријатељствима.

Идеолошки, словенофилски правац био је разнородан, а сам Алексеј Степанович Хомјаков био је духовни лидер, па је тако Александар Иванович Кошељев забележио: „Хомјаков је увек био строги и дубоковерујући православни хришћанин, а ја – заклети шелинговац, па смо имали бесконачне расправе [...] Многи од нас, у почетку су били ватрени западњаци, и Хомјаков је скоро сам одвајао потребу сваког народа за самобитни развој, значај вере у човечанском душевном и моралном животу и супериорност наше цркве над католицизмом и протестантизмом. Касније, већина нас је, по искреном убеђењу, пришла том правцу, али неколико наших пријатеља и саговорника остали су при својим мишљењима и погледима, стечени под утицајем Запада, и назвали нас словенофилима, иако расположење и љубав према Словенима никада нису представљали најбитнији основ наших погледа”.²⁴ О разликама међу словенофилима писала је и Ана Фјодоровна (Тјутчева) Аксакова: „То су ти који иду на бал или на пријем само ако је неопходно, читају руске часописе, на руском језику пишу белешке које никад неће бити објављене, расправљају збрда-здола о ослобођењу кметова и о слободи штампе, с времена на време путују на своја имања и занемарују друштво жена. Њих

²⁰ Кошељев је писао да се Погодин и Шевирјов никада у потпуности нису слагали са Хомјаковљевим погледима, али су временом прихватили убеђења словенофила: *Записки Александра Ивановича Кошелева (1812–1883 годы): с семью приложениями*, 49–53.

²¹ Кнез Владимир Александрович Черкаски (1824–1878), московски градоначелник (1869–1871). Завршио је Правни факултет Московског универзитета. Безсонов је забележио како је Черкаског упознао на студијама. Черкаски је био близак са Хомјаковим, а после и са Иваном Васиљевичем Киријевским. Бођански га је спремао за пријемни испит за упис на факултет. Черкаски се бавио словенским питањем и касније путовао у Бугарску: П. Бессонов, Князь В. А. Черкасский, 15. април 1878. *Русский архив* 6 (1878), 203–227.

²² Т. Ф. Пирожкова, *Славянофильская журналистика*, 9.

²³ Е. А. Дудзинская, *нав. дело*, 22.

²⁴ *Воспоминия А. И. Кошелева о Хомякове*, 28. фебруар 1873. Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова, Письма Том. VIII, 120.

обично зову словенофилима, али у тој скупу постоје људи бескрајних нијанси, који заслужују изузимање”.²⁵

Надимак „словенофили” добили су од западњака, а сами себе најчешће су називали „московским правцем”.²⁶ Аксакова је забележила да је термин „словенофил” заправо овој интелектуалној струји иронично наденуло руско друштво због националног правца, али да су они уствари први мислиоци који су подигли глас за самобитност Русије и први који су показали да је Русија живи организам, који у дубинама свог постојања крије свој самобитни морални закон, самобитни интелектуални и духовни допринос, и да је основни задатак руског духа да ту идеју покажу, тај идеал руског живота, сломљен и несхваћен од свих наших реформатора и реорганизатора по западном моделу.²⁷ Такође, и Кошељев је о томе више пута писао: „Нас све, а нарочито Хомјакова и К[онстантина Сергејевича] Аксакова, прозвали су словенофилима, иако тај надимак није изражавао суштину нашег правца. Истина, ми смо увек били наклоњени Словенима, водили рачуна да с њима одржавамо контакт, проучавали њихову историју и тренутан положај, помогли им како смо могли, али то све није било оно главно”.²⁸ Истицао је: „Ми себи нисмо давали имена, нити смо присвајали икакве карактеристике, тежили смо само да не будемо мајмуни, ни папагаји, већ људи, и то руски људи”.²⁹

Иако су се словенофили по погледима међусобно разликовали, ипак су се издвојили општи ставови. Рани словенофили интересовали су се за период руске историје пре владавине Петра Великог и његовог окретања према Западу, те тежили идеализацији истог. Настојали су да руски дух и традицију одвоје од западноевропске и исказивали веровање у сопствени, руски самобитни пут историјског развоја, те Русији приписивали месијанску улогу. Веровали су да је народ главни покретач историјског развоја, те се у друштвеном животу залагали за слободу мишљења и изражавања. Као идеал представљали су сеоску општину и омогућавање да сваки сељанин има своје парче земље ради бољег социјално-економског развоја. Били су мецене руске старине и уопште свега што је руско, што су показивали ношењем традиционалне руске народне ношње и ношењем дуге браде. Бавили су се проучавањем славистике и гајили наде да сви Словени требају да се уједине у један народ. Године 1847, руска грофица Антонина

²⁵ Исто, 391–392.

²⁶ Више о томе: Н. И. Цимбаев, *Историографија на развалинах империји*, 140–169.

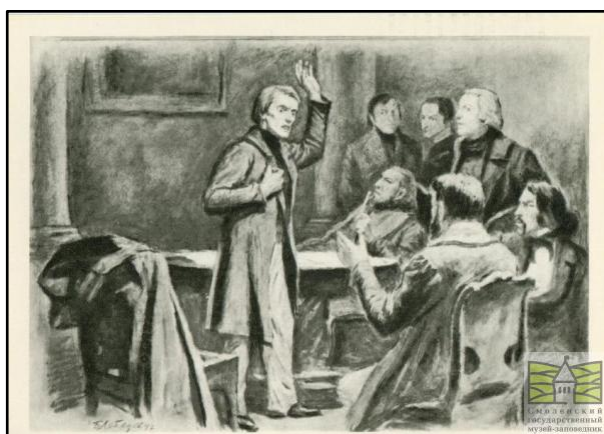
²⁷ А. Ф. Тютчева, *Воспоминания: при дворе двух императоров. Дневник*, под редакцией Л. В. Гладковой, Москва 2016, 13.

²⁸ *Записки Александра Ивановича Кошелева (1812–1883 годы): с семью приложениями*, 54.

²⁹ Исто, 56.

Дмитријевна Блудова, која се веома рано приближила словенофилима, писала је оцу о Алексеју Степановичу Хомјакову и разговору који је с њим водила: „Они [словенофили] хтели би да исправе све што виде да је лоше, али не знају за шта да се ухвате, јер не знају снаге и средства државе”.³⁰

Руски професор Николај Иванович Цимбаев, који је добар део своје каријере посветио проучавању словенофилског питања, изнео је условну периодизацију словенофилског покрета, при чему су издвојене четири фазе. Прва фаза (1838/1839–1848) представљала је сам почетак, формирање теорија и покретање првог гласила. Друга фаза (1848–1855) почела је револуцијама 1848/1849. године, које су дошле као потврда њихових теорија, и та фаза тзв. „глуво доба”, представљала је период строгог полицијског надзора, када су словенофили добили статус опозиције царском режиму. Трећа фаза (1855–1861) представљала је период надања, када су словенофили веровали да ће се њихови идеали ускоро остварити. Четврта и последња фаза (1861–1875) представљала је покушај обнове раног словенофилства, остваривања веза са московским трговцима, те идеолошко разгласје међу присталицама, које је довело до нестанка словенофилства као правца руске друштвене мисли.³¹ У историографији познатије као „рано словенофилство” обухватало је прве три развојне фазе.

Слика 1. Разгледница „Висарион Григорјевич Белински и полемика са словенофилима”³²

Разлике међу московским интелектуалцима испрва нису биле велике. Међутим, „пуцањ који је одјекнуо у мрачној ноћи” опалио је аристократа и бивши официр Петар Јаковљевич Чаадајев који је 1836. године у московском часопису *Телескоп* објавио своје

³⁰ А. Д. Блудова – Д. Н. Блудов, Павловск, 19. јун 1847. *Русский архив* (1916), 5–6.

³¹ Н. И. Цимбаев, *Историография на развалинах империи*, 231–238; Исти, *Славянофильство: из истории русской общественно-политической мысли XIX века*, 111–116.

³² Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации (даље: Госкаталог), 17856316. <https://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=17986639> (30. септембар 2020).

прво *Филозофско писмо*. Чаадајевљево писмо које је изазвало бурне реакције руске јавности, настало непосредно након његовог трогодишњег боравка у Швајцарској (1823–1826), представљало је ауторове погледе пре свега о питању места Руске империје у светској историји. Усмерено против царског самодржавља, оно је представљало негативну слику прошлости и садашњости руске цивилизације, затим, песимизам у погледу будућности, ништавност у поређењу са цивилизацијом Западне Европе, а за све се кривило православље. Часопис *Телескоп* убрзо је забрањен, а његов уредник, некадашњи професор Московског царског универзитета (1831–1835), Николај Иванович Надеждин, прогнан је из Москве, а цензор који је дозволио штампање, отпушен је из службе и лишен пензије. Сам Чаадајев проглашен је за душевног болесника и стављен под надзор лекара. Чаадајевљево писмо отворило је ново поглавље руске интелектуалне историје, покренувши расправе које су довеле до настанка две либералне и међусобно супротстављене струје: западњака и словенофила.³³ Оно је подстакло дискусије о прошлости, садашњости и будућности руске цивилизације, те месту и улози Русије у светској историји, које су првобитно биле ограничене само на московске књижевне салоне, а затим су се пренеле и на странице штампе.

Словенофиле и западњаке повезивала је критика царске власти, преданост просвети и љубав према Русији, те саосећање према народу у кметским стегамa. Млади племићи, путовали су по Европи и проучавали тамошње прилике, усавршавали се и стицали значајне контакте. По повратку, размењивали су стечена знања и искуства, анализирали их и дискутовали. И на једне и на друге у значајној мери утицала је немачка филозофија. Општи циљ био је прелазак Руског царства из феудалног у грађанско.³⁴ Оно по чему су се разликовали био је однос према „допетровској” Русији и општини, које су словенофили идеализовали, те однос према реформама Петра Великог, које словенофили пак нису прихватили. Суштина је била да су словенофили сматрали да би Русија требала да крене сопственим путем, док су западњаци сматрали да би Русија требала да следи западни модел.³⁵ Године 1839, словенофилство добија своје прве формулације чланцима Алексеја Степановича Хомјакова *О старом и новом* и Ивана Васиљевича Кирјејевског *Одговор Хомјакову*,³⁶ прочитаним у салону мајке браће

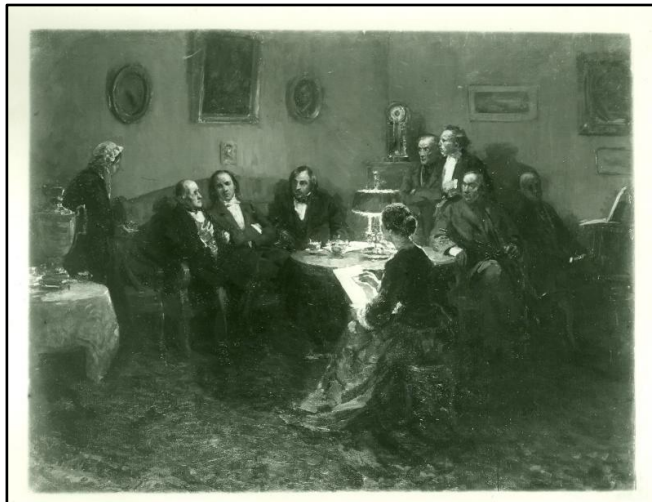
³³ Dž. Bilington, *Ikona i sekira: istorija ruske kulture, jedno tumačenje*, Beograd 1988, 380–381; Н. И. Цимбаев, «Под бременем познания и сомнения...» (*идейные искания 1830-х годов*), Русское общество 30-х годов XIX в. Люди и идеи: мемуары современников, 35–45; М. Суботић, *Тумачи руске идеје. Студије о руским мислиоцима*, 25–60; Т. Черникова, Ј. Вишњаков, *нав. дело*, 301–303.

³⁴ Е. А. Дудзинская, *Славянофилы в общественной борьбе*, 23–26.

³⁵ Т. Ф. Пирожкова, *Славянофильская журналистика*, 8.

³⁶ Због строге цензуре, чланци су објављени тек 1861. године, након упокојења оба аутора.

Кирјејевски, па се ова година оквирно узима за почетак словенофилског правца.³⁷ Међу словенофилима, као сјајни говорници издвојили су се Алексеј Степанович Хомјаков, Иван Васиљевич Кирјејевски и Константин Сергејевич Аксаков, а најстарији представник и идеолог правца, Хомјаков, био је ауторитет и апсолутни лидер.³⁸ Већ од 1844. године словенофили и западњаци нису имали ништа једни с другима, а чак су и многа дугогодишња пријатељства прекинута.³⁹

Слика 2. Књижевно вече у салону Аксакових⁴⁰

За разлику од западњака, словенофили нису издавали часопис, нити су управљали универзитетским катедрама, које су за њих биле затворене, па се све сводило на размењивање мишљења по приватним салонима.⁴¹ Године 1844. одлучују да покрену часопис, па тако 1845. године од Михаила Петровича Погодина преузимају часопис *Москвитянин*⁴². Међутим, након само три броја, уредник Иван Васиљевич Кирјејевски одустаје од овог часописа, па исте године Дмитриј Александрович Валујев⁴³ издаје два словенофилска зборника *Сборник исторических и статистических сведений о России и*

³⁷ Е. А. Дудзинская, *Славянофилы в общественной борьбе*, 26.

³⁸ Т. Ф. Пирожкова, *Славянофильская журналистика*, 9.

³⁹ Исто, 23–24.

⁴⁰ Госкаталог, 6241484: <https://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=6479021> (30. септембар 2020).

⁴¹ Т. Ф. Пирожкова, *Славянофильская журналистика*, 10.

⁴² *Москвитянин*, московски научно-књижевни часопис, који је у уредништву Михаила Петровича Погодина, излазио једном или два пута месечно у периоду између 1841. и 1856. године.

⁴³ Дмитриј Александрович Валујев (1820–1845), рођен у Симбирској губернији, а потицао је из племићке породице. Са дванаест година долази у Москву, па се због васпитања и образовања сматрао Московљанином. Студије је завршио 1841. године на Филозофском факултету Московског универзитета. Због родбинских веза са Хомјаковим и браћом Кирјејевски рано је пришао словенофилском кружоку. У јесен 1842. године на селу код Хомјакова, Валујев се разболео и од тада ће се борити за живот. У лето 1843. године посетио је немачке градове, Француску и Велику Британију, па се почетком наредне године вратио у Москву.

народах ей единовѣрных и единоплеменных и Синбирский сборник (1845), непосредно након што је неколицина словенофила посетила словенске земље.⁴⁴ Управо у *Сборник исторических и статистических сведений о России и народах ей единовѣрных и единоплеменных* идеје словенске узајамности и словенског јединства нашле су своје место. Након смрти Валујева, издавање словенофилских зборника преузима Василиј Алексејевич Панов, који 1846. и 1847. године објављује два тома зборника *Московский литературный и учёный сборник*.⁴⁵ Након Пановљеве смрти (1849), издавање зборника привремено је обустављено, да би ова традиција поновно била настављена 1852. године у уредништву Ивана Сергејевича Аксакова.⁴⁶ Трећи том *Московского сборника* додатно је заоштрио њихове односе са царским режимом, па су због политичких прилика и опште климе у новинарству, словенофили били принуђени да се на неко време утишају.⁴⁷

Због необичног спољашњег изгледа, а и прошлости појединаца, московске власти веома брзо су се заинтересовале за окупљања словенофила. Због својих погледа, словенофили су означени за опозицију режиму, јер цару који је себе сматрао наследником цара Петра Великог и царице Катарине II, њихова идеологија никако није била прихватљива. Сходно томе да су се залагали за слободу мишљења и изражавања, словенофили су оштро критиковали николајевски режим због цензуре и надзора над интелектуалним животом.⁴⁸ Нарочито строги полицијски надзор имали су од 1848–1853. године, о чему је писао и Кошелев: „Он [московски генерал-губернатор гроф Арсениј Андрејевич Закрајевски] није нас могао трпети, па нас је звао час словенофилима, час црвенима, па чак и комунистима”.⁴⁹ Према информацијама којима су располагале московске власти 1849. године, словенофилски кружок није био многобројан. За најистакнутије словенофиле важили су Константин Сергејевич Аксаков, Алексеј Степанович Хомјаков, Дмитриј Николајевич Свербјејев и Петар Васиљевич Кирјејевски, а наведено је да су се тада најчешће окупљали у дому Хомјакова. Међутим, након хапшења Јурија Фјодоровича Самарина, из Петрограда су упозорени да морају бити опрезнији и да на неко време морају обуставити окупљања.⁵⁰ Поред наведене четворице, московска полиција је направила и списак од тридесетак људи које су такође обележили

⁴⁴ Т. Ф. Пирожкова, *Славянофильская журналистика*, 23–24, 42.

⁴⁵ Исто, 63.

⁴⁶ Исто, 86.

⁴⁷ Исто, 122–125.

⁴⁸ F. Koplston, *Filozofija u Rusiji*, Beograd 1992, 59–62.

⁴⁹ *Записки Александра Ивановича Кошелева (1812–1883 годы): с семью приложениями*, 49–53.

⁵⁰ А. А. Закрјевски (московски генерал-губернатор) – III одељење, 14. април 1849. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, приредили М. Јовановић, А. Тимофејев, Љ. Кузмичева и Е. Иванова, Београд–Москва 2011, 193–195.

као припаднике словенофилског покрета, где се јасно опажа да се радило о интелектуалцима различитих струја, који су заправо долазили на заједничка окупљања.⁵¹ Након хапшења Фјодора Васиљевича Чижова, о чему ће у даљем тексту бити више речи, 1849. године ухапшени су Јуриј Фјодорович Самарин и Иван Сергејевич Аксаков,⁵² а словенофилима је забрањено да носе браде и традиционалну руску одећу. Када је у пролеће 1849. године царица Александра Фјодоровна посетила Москву, изразила је жељу да се састане са словенофилима, али је гроф Сергеј Григорјевич Строганов⁵³ одвратио од те намере, наводећи да се ради о веома опасним људима.⁵⁴

Хапшења Самарина и Аксакова само су довела до појачавања полицијског надзора. Према полицијском извештају од краја јуна 1852. године, за чланове словенофилског кружока наводе се: Сергеј Тимофејевич Аксаков и његова браћа Николај и Аркадиј, Дмитриј Николајевич Свербјејев, Алексеј Степанович Хомјаков, Иван Васиљевич Кирјејевски, Емануел Александрович Дмитријев-Мамонов, Александар Николајевич Попов, Александар Иванович Кошељев, Сергеј Михаилович Соловјев, Александар Јосипович Армфелд, Јефремов, Ползников, Јегор Антонович Томашевски и Сергеј Михаилович Бестужев.⁵⁵ Наводило се да се најчешће окупљају у

⁵¹ У полицијском извештају наводе се следећа имена: Фјодор Николајевич Глинка, Михаил Петрович Погодин, Иван Михаилович Сњегирев, Степан Петрович Шевирјов, Фјодор Лукич Морошкин, Јосиф Максимович Бојански, Николај Михаилович Павлов, Дмитријев, Михаил Николајевич Загоскин, Фјодор Иванович Буслајев, Бубрин, Иван Дмитријевич Бељајев, Матвеј Попов, Григориј Погодин, Сергеј Михаилович Соловјев, Александар Јосипович Армфелд, Александар Иванович Кошељев, Јуриј Фјодорович Самарин, Петар Јаковљевич Чаадајев, Александар Николајевич Попов, Константин Николајевич Бестужев-Рјумин, Фјодор Васиљевич Чижов, Емануил Александрович Дмитријев-Мамонов, Николај Васиљевич Гогољ, Петар Александрович Јефремов, Павел Александрович Бакуњин, Александар Васиљевич Аненков, Александар Михаилович Јазиков, Антон Томашевски, Александар Фомич Велтман и Александра Ивановна Васильчикова: ЦГА Москве, Ф. 16, Оп. 39, Д. 307, Т. 1, Л. 3 об–4 об; ЦГА Москве, Ф. 16, Оп. 39, Д. 307, Т. 2, Л. 9–11.

⁵² Разлог хапшења Јурија Фјодоровича Самарина био је чланак *Писма из Риги*, а док је Иван Сергејевич Аксаков ухапшен због садржине његове преписке, те сумње да подржава Самарина у његовој критици царизма у Прибалтику: Н. И. Цимбаев, *Славянофильство: из историји русској општествено-политическој мисли XIX века*, 169–171.

⁵³ Сергеј Григорјевич Строганов (1794–1882), начелник Московског школског округа (1835–1847) и московски генерал-губернатор (1859).

⁵⁴ Т. Ф. Пирожкова, *Славянофильская журналистика*, 19–20.

⁵⁵ Мање од месец дана касније достављен је детаљнији полицијски извештај московском генерал-губернатору о сваком члану словенофилског кружока са назнаком професије и места становања, изузев за Попова и Јефремова о којима нису успели ништа да сазнају. За Константина Сергејевича Аксакова наводило се да је магистар славистике, за Ивана Сергејевича Аксакова да је некадашњи саветник Министарства, за Дмитрија Николајевича Свербјејева да је судски саветник, за Алексеја Степановича Хомјакова да је бивши официр, за Ивана Васиљевича Кирјејевског да је судски саветник и почасни надзорник школе Белевског округа, за Емануела Александровича Дмитријева-Мамонова да је студент, за Сергеја Михаиловича Соловјева да је државни саветник и професор, за Александра Јосиповича Армфелда да је лекар, професор и државни саветник, за Јегора Антоновича Томашевског да је државни секретар и зет Аксакових, те да је служио у канцеларији московског генерал-губернатора, и за Сергеја Михаиловича Бестужева да је раније служио у канцеларији московског генерал-губернатора, да је сад у пензији и да је у Амбрамцеву, а да само повремено долази у Москву: ЦГА Москве, Ф. 16, Оп. 66, Д. 96, Л. 24–24 об. И.

Амбрамцеву, у кући Сергеја Тимофејевича Аксакова, а да његови синови Константин и Иван чине заправо срж друштва. У полицијском извештају је стајало да се већина словенофила бави књижевношћу, да вечери проводе у расправама, да устају против обичаја и говоре француским језиком. Такође, писало је да колико су они могли сазнати, циљ овог друштва је изазивање преврата у руској књижевности, да спрече опонашање западне књижевности и створе сопствену народну књижевност, темељену на руској историји и руском духу. Мисли које су наведене као свеprisутне међу словенофилима, биле су одбацивање новотарија које су позајмљене од Западне Европе, а тичу се књижевности, језика, морала, обичаја, одеће, затим, непрестано „жаљење и кукање” на период владавине Петра Великог, који је према њиховим речима, Русију веома брзо довео на ниво других европских држава. Полицијске власти су у извештају навеле да је сада знатно теже да дознају све о њима, јер су се њихова окупљања у међувремену изместила из Москве у Абрамцево, а и да су многи словенофили напустили Москву, те да непрестано раде на откривању осталих чланова овог кружока.⁵⁶ Генерал-ађутант Арсениј Андрејевич Закрајевски проследио је цару овај извештај, те му подвукао да је над словенофилима успостављен надзор, али да они нису направили никакав преступ, па је, поред строгог надзора, предложио и да се нарочита пажња посвети цензурисању њихових текстова,⁵⁷ па је тако и учињено.⁵⁸

Први контакти руских словенофила са Србима

Током прве половине XIX века, словенско питање је актуализовано, па руски интелектуалци почињу да путују по Европи и словенским земљама, а неколицина одлучује да посети и балканске земље, сматрајући да темељно проучавање руске историје, књижевности и језика није могуће изван општесловенског контекста. Свакако, поред културног и научног фактора, не сме се изоставити ни онај политички, повезан са традиционалном политиком Русије према Балканском полуострву, ради бољег

Д. Лужин – А. А. Закрејевски, 3. јул 1852. Наводило се да је Попов ради истраживања путовао по словенским земљама, а да Мамонов планира да отвори школу за словенско иконописање.

⁵⁶ *И. Д. Лужин – А. А. Закрејевски, 11. јун 1852.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 204–206.

⁵⁷ *А. А. Закрејевски – Николај I, 17. јун 1852.* Исто, 207.

⁵⁸ ЦГА Москве, Ф. 16, Оп. 39, Д. 307, Т. 2, Л. 36–37 об. *Управа московског војног генерал губернатора – Шеф корпуса жандарма, 30. октобар 1852.*

разумевања политичких и друштвених прилика у тадашњој Русији и Европи. Балканске земље биле су непознаница за тадашње руско друштво, и стварна знања Руса о Србима, а и обрнуто, била су веома оскудна. Пробуђена интересовања за словенске народе међу Русима иницирала су оснивање прве четири катедре за славистику 1835. године, и то на универзитетима у Москви, Петрограду, Харкову и Казању, па је стога неколико година касније организовано и слање четири дипломаца филологије у словенске земље ради усавршавања и каснијег преузимања вођења катедри за славистику.⁵⁹ Међу њима, нашли су се Јосиф Максимович Бођански, Петар Иванович Прејс, Измаил Иванович Срезњевски и Виктор Иванович Григорович, у историји запамћени као представници прве генерације руских слависта. Истовремено, и Михаил Петрович Погодин, видевши Словене за искрене руске савезнике, на првом месту Србе и Бугаре, 1839. године подноси министру просвете Сергеју Семјоновичу Уварову (1833–1849) план о сарадњи Русије са Словенима, и живо се залаже за школовање Срба и Бугара у Русији.⁶⁰

Међу првима Србију је 1839. године посетио Јосиф Максимович Бођански⁶¹, касније професор Историјско-филолошког факултета у Москви (1842–1868), словенофил и један од оснивача Московског словенског комитета. Његова посета имала је научни карактер. Након што је одбранио магистарску дисертацију и званично постао практично први руски слависта, упутио се на студијско усавршавање по Европи и словенским земљама (1837–1842) како би прикупио потребну архивску и осталу грађу и проширио контакте међу Словенима. Децембра 1838. године посетио је Будим и Пешту, где је имао прилике да се упозна са радом Матице српске и где је због болести провео осам месеци. Након тога, крајем октобра 1839. године допутовао је у Београд, а тамо га је дочекао Сима Милутиновић Сарајлија, његов тада једини познаник у Србији.⁶² У Кнежевини је за своје истраживање успео да пронађе старе књиге, рукописе и повеље.

⁵⁹ Л. П. Лаптева, *История славяноведения в России в XIX веке*, Москва 2005, 128.

⁶⁰ И. В. Чуркина, *Россия, славянофилы и зарубежные славяне: очерки истории*, 35; Н. А. Попов, *Предисловие: Письма О. М. Бодянского. Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835–1861)*, В. 1, Москва 1879, 1.

⁶¹ Јосиф Максимович Бођански (1808–1877) рођен је у Полтавској губернији, у свештеничкој породици. Школовао се у Полтавској богословији и Историјско-филолошком факултету Московског универзитета. Након првог путовања по словенским земљама (1837–1842) бива постављен за професора Московског универзитета (1842–1868). Током своје професорске каријере, изнедрио је бројне слависте, међу којима су се издајали Аполон Александрович Мајков и Александар Фјодорович Хилфердинг. Године 1855. изабран је за дописног члана Друштва српске словесности. Више о њему: *Бодянский Осип Максимович*, *Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь, ответственный редактор В. А. Дьяков*, Москва 1979, 78–80; Л. П. Лаптева, *История славяноведения в России в XIX веке*, 133–150.

⁶² Одељење рукописа Народне библиотеке Србије (даље: ОР НБС), Р 668/1. *Ј. М. Бођански – Сима Милутиновић, Земун, 17. октобар 1839*; Рукописно одељење Матице српске (даље: РО МС), Писма, 35.568. *Препис писма, Земун, 17. октобар 1839*.

Након Београда, посетио је Срем и Бачку. У Сремским Карловцима упознао је карловачког митрополита Стефана (Станковића) (1837–1841), посетио тамошњу библиотеку и архив. Одатле је даље посетио Нови Сад и фрушкогорске манастире, па се затим упутио у Славонију и Загреб. Током боравка међу Србима, поред Милутиновића, Бођански је имао прилике да упозна и дружи се са београдским митрополитом Петром (Јовановићем) (1833–1859), Ђорђем Зорићем, Димитријем Исаиловићем, Јованом Стејићем и Јованом Хаџићем.⁶³

Након повратка из прогонства, од септембра 1840. до септембра 1841. године, по јужнословенским земљама путовао је и Николај Иванович Надеждин⁶⁴, приватни учитељ Константина Сергејевича Аксакова и некадашњи професор Московског царског универзитета, кога је на путовању пратио начелник Одеског школског округа Дмитриј Максимович Књажевич, пореклом Србин из Лике. Вук Стефановић Караџић био је њихов специјални водич по Балканском полуострву, по Надеждину „најбољи познавалац савременог Српства”.⁶⁵ Првобитно, обишли су Далмацију и Црну Гору,⁶⁶ а затим су посетили Славонију и градове Пакрац, Пожегу, Нову Градишку, Брод, Осиек и Вуковар. После Славоније, обишли су Фрушку Гору, а почетком јула 1841. године посетили су Београд, одакле су се даље упутили према унутрашњости Србије.⁶⁷ Прошли су кроз Шумадију и обишли Крагујевац, Чачак, манастире Студеницу и Жичу, Краљево, Ћуприју, манастире Раваницу и Манасију, Пожаревац и Смедерево. Након обиласка Кнежевине Србије, вратили су се на Фрушку Гору и посетили Сремске Карловце и Нови Сад, где су имали прилике да упознају Јована Хаџића. Приликом обиласка Сегедина и Пеште, упознали су Теодора Павловића и Платона Атанацковића.⁶⁸

⁶³ *Ј. М. Бођански – Савет Московског универзитета, Загреб, 7. март 1840.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 176–179.

⁶⁴ Николај Иванович Надеждин (1804–1856) рођен је у Рјазањској губернији, у свештеничкој породици. Школовао се у Рјазањској богословији и Московској духовној академији (1815–1824). Године 1826. одустаје од свештеничког позива и трајно се сели у Москву. Годину дана од одбране кандидатске дисертације, постаје професор Московског универзитета (1831), а затим и уредник часописа *Телескоп*. Након прогонства, једно време је живео у Одеси и Петрограду. Од 1842. године био је дописни члан Друштва српске словесности: *Надеждин Николай Иванович*, *Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь*, 246–247; Л. П. Лаптева, *История славяноведения в России в XIX веке*, 102–108.

⁶⁵ *Н. И. Надеждин – Министарство просвете, април 1842.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 183–186.

⁶⁶ Н. И. Надеждин, *Черногорцы (из воспоминаний путешественника)*, *Открытие «братьев славян»: русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века, составление, предисловие, биографические справки, комментарии и заключительная М. В. Белова, Санкт-Петербург 2018*, 317–333.

⁶⁷ П. Милосављевић, *Руски путешественници у Србији у првој половини XIX века*, *Balkanica: годишњак Балканолошког института XII (1981)*, 133–134.

⁶⁸ *Објава Попечитељства унутрашњих послова, 24. јун 1841.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 806–807.

Истовремено, као изабраник Харковског царског универзитета, по словенским земљама путовао је и Измаил Иванович Срезњевски⁶⁹ (1839–1842). Након што је обишао источне словенске земље, у Бечу је упознао Вука Стефановића Караџића, који му је помогао око састављања плана путовања по балканским земљама. Обишавши Словенију и Хрватску, маја 1841. године стигао је у Трст. Одатле је заједно са Петром Ивановичем Прејсем обишао Далмацију и Црну Гору, па се поново вратио у Ријеку, Карловац и Загреб. Из Загреба се, а преко Славоније и Срема, септембра 1841. године, упутио према Србији. Прошао је кроз Сремску Митровицу, Руму, Ириг, обишао фрушкогорске манастире, па посетио Сремске Карловце, Петроварадин и Нови Сад. У Карловцима је упознао директора тамошње гимназије Јакова Герчића, а у Новом Саду професора Петра Јовановића, Јована Хацића и Јанка Шафарика.⁷⁰ Октобра 1841. године допутовао је у Београд, а до Земуна га је допратио Марјановић. По доласку у Београд, прво је посетио руског конзула Герасима Васиљевича Вашченка (1838–1843), који га је потом упознао са многим Србима. Његове прве импресије о граду биле су да има много џамија, а само једна православна црква. Писао је да је могуће чути само српски, а да виши слој друштва почиње да говори руски језик. Срезњевски је успео да за кратко време проговори српски језик, а током боравка имао је прилике да посети Михаила Обреновића, Јеврема Обреновића, Љубицу Обреновић, Димитрија Тирола, београдског пашу, београдског митрополита, министра просвете и Лицеј.⁷¹ Након седмодневног боравка у Београду, са чиновником српског Министарства унутрашњих послова С. Милодраговићем, а о трошку српске владе, упутио се према унутрашњости Србије, па обишао Крагујевац,

⁶⁹ Измаил Иванович Срезњевски (1812–1880) родио се у Јарослављу у професорској породици. Завршио је Филозофски факултет Харковског универзитета (1826–1829), на коме је након магистрирања (1837) почео да ради. Након студијског путовања по словенским земљама (1839–1842), преузео је катедру славистике на Харковском универзитету (1842–1846), коју након неколико година напушта и прелази у Петроград, где након Прејсове смрти преузима његову катедру за славистику (1847). Након завршене професорске каријере, а као академик Петроградске царске академије, одржавао је преписку везано за књижну размену са Ђуром Даничићем, Стојаном Новаковићем и Миланом Ђ. Милићевићем, о чему нам сведоче материјали његовог личног фонда бр. 436, похрањеног у Руском државном архиву књижевности и уметности (РГАЛИ) у Москви. На пример, преписка између Срезњевског и Даничића, тицала се књижне размене између Југословенске академије знаности и умјетности и Петроградске царске академије, чији је Даничић био и дописни члан: Архив внешней политики Российской империи (даље: АВПРИ), Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 8050, Л. 7. *Н. П. Шишкин – Азијски департаман МИД, Београд, 12. децембар 1866*; Российский государственный архив литературы и искусства (даље: РГАЛИ), Ф. 436, Оп. 1, Ед. хр. 1464, Л. 2–2 об. *Ђура Даничић – И. И. Срезњевски, Загреб, 12/24. децембар 1868*. РГАЛИ, Ф. 436, Оп. 1, Ед. хр. 1464, Л. 3–3 об. *Ђура Даничић – И. И. Срезњевски, Загреб, 11. јануар 1869*. Више о њему: *Срезневский Измаил Иванович. Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь*, 319–320; Л. П. Лаптева, *История славяноведения в России в XIX веке*, 171–209.

⁷⁰ И. И. Срезневский, *Путевые письма*, Открытие «братъев славян»: русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века, 349–351.

⁷¹ *Из писама И. И. Срезњевског мајци, Београд, 1–5. октобар 1841*. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 180–183.

Крушевац, Алексинац, Параћин, Ћуприју, манастире Раваницу и Манасију, Свилајнац, Пожаревац и Смедерево.⁷² Његов сапутник, са којим је од маја 1841. године пропутовао Истру, Далмацију, Црну Гору и Хрватску,⁷³ Петар Иванович Прејс⁷⁴, изабраник Петроградског царског универзитета, због болести је остао дуже у Загребу, па се према Србији запутио тек новембра 1841. године.⁷⁵

Међу последњима свог изабраника послао је Казањски царски универзитет, Виктора Ивановича Григоровича⁷⁶ који је по словенским земљама путовао од 1844. до 1847. године. Он је обишао Цариград, Солун, Свету Гору, Македонију и Бугарску,⁷⁷ те успео да сакупи корисне материјале који су се тицали углавном историје Бугара.⁷⁸ Након тога, посетио је Беч, а одатле се упутио у обилазак Далмације и Црне Горе. У Дубровник је допутовао 3. јула 1846. године, одакле је намеравао да посети Загреб, Сремске Карловце и Београд, а затим да се преко Пеште поново врати у Беч.⁷⁹ Међутим, то се ипак није догодило, па је после обиласка Црне Горе посетио Братиславу, а одатле даље отпутовао у Праг, где се задржао око пет месеци.

Први руски слависти су својим путовањима и стеченим импресијама које су представили у штампаном облику пробудили интересовање руског друштва за словенско питање и Балкан уопште, нарочито код интелектуалаца словенофилске оријентације, са којима су иначе и сами били блиски, па се у петој и шестој деценији

⁷² И. И. Срезневский, *Путевые письма*, Открытие «братъев славян: русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века», 355–362.

⁷³ П. И. Прејс, *Письмо М. С. Куторге*, Исто, 334–340.

⁷⁴ Петар Иванович Прејс (1810–1846) рођен је у Пскову у породици учитеља музике чешког порекла. Школовао се на Историјско-филолошком факултету Петроградског универзитета. Од 1839–1842. године боравио на студијском путовању. Од 1843. године радио као професор Историјско-филолошког факултета у Петрограду: *Прејс Пётр Иванович*, *Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь*, 283–285; Л. П. Лаптева, *История славяноведения в России в XIX веке*, 151–170.

⁷⁵ П. Милосављевић, *Руски путештвеници у Србији у првој половини XIX века*, 145–146.

⁷⁶ Виктор Иванович Григорович (1815–1876), потицао је из чиновничке породице. Школовао се у пољској унијатској школи у Умани, па затим на Харковском и Дерптском универзитету. Године 1839. преузима катедру за славистику на Казањском универзитету. Две године након одбрањене магистраске тезе (1842), започиње своје трогодишње путовање по словенским земљама (1844–1847). По повратку, почео је да предаје на Казањском универзитету, да би 1848. године прешао на једну академску годину на Московски универзитет. Након тога, поново се вратио у Казањ, где је предавао до 1864. године, када се преселио у Херсон. Када је у Одеси отворен универзитет, преузео је тамошњу катедру за славистику (1865). Више о њему: *Григорович Виктор Иванович*, *Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь*, 131–134; Л. П. Лаптева, *История славяноведения в России в XIX веке*, 211–230.

⁷⁷ Више о томе: В. И. Григорович, *Отчет о путешествии по Турции от 7 февраля по 20 июля 1845 года*, Открытие «братъев славян: русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века», 462–482.

⁷⁸ М. А. Стахович – А. Н. Попов, *Берлин, 19. март 1847*. Русский архив 3 (1915), 330–331.

⁷⁹ В. И. Григорович – М. Ф. Рајевски, *Дубровник, 26. јун/8. јул 1846*. Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II–1, приредили С. И. Данченко, М. Екмечић, В. Крстић, В. Мелик, Д. Петровић–Милојевић, Н. Петровић, Н. Станчић, И. В. Чуркина, Београд 1989, 235–236.

XIX века међу словенофилима јавља тренд путовања по Балканском полуострву ради упознавања јужнословенских народа, проширивања мреже контаката и спознаје стварних прилика на терену. Током пете деценије XIX века, српске земље је посетило шесторо представника словенофилског правца: Александар Николајевич Попов, Василије Алексејевич Панов, Василиј Алексејевич Јелагин, Фјодор Васиљевич Чижев, Николај Аркадјевич Ригелман и Михаил Петрович Погодин.

Међу првима, крајем септембра 1842. године, на Балканско полуострво упутио се правник и историчар Александар Николајевич Попов⁸⁰ који је посетио Далмацију и Црну Гору, па у друштву црногорског владике Петра II Петровића Његоша⁸¹ провео готово месец дана.⁸² После две недеље боравка, придружио му се Василиј Алексејевич Панов⁸³, који је током 1842. и 1843. године путовао по словенским земљама. На Шафариков наговор, а и под утицајем Вука Стефановића Караџића, Панов одлучује да посети и балканске земље. Кренувши из Трста, првобитно је обишао Далмацију, градове Задар, Шибеник, Сплит, острво Корчулу, Дубровник и Котор. У Котору је наишао на Попова, с којим је даље отишао на Цетиње, где је провео две недеље. Снажан утисак на Панова оставио је црногорски владика, за кога је забележио да је „изванредан човек кога је заволео свом својом душом”.⁸⁴ Након тога, из Дубровника је посетио Мостар, па тако направио искорак у односу на своје претходнике и обишао за тадашње Русе потпуно непознату Херцеговину. Погодила га је судбина тамошњег српског православног

⁸⁰ Александар Николајевич Попов (1821–1877) потицао је из рјазањске племићке породице. Завршио је гимназију и Правни факултет у Москви. Током студија приближио се московским словенофилима, нарочито Алексеју Степановичу Хомјакову и Јурију Фјодоровичу Самарину. Године 1842. одлази на усавршавање у Берлин, одакле се даље упутио према Балкану. Године 1845. ступа у државну службу, прво као секретар Првог департмана Сената, а затим, наредне године прелази у Друго одељење канцеларије Николаја II, где је сарађивао са грофом Дмитријем Николајевичем Блудовим. Био је члан неколицине научних друштава, а од 1873. године дописни члан Руске академије наука: *Попов Александр Николаевич*, *Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь*, 275–276.

⁸¹ Претходно га је руски конзул упознао са владиком Петром II у Дубровнику, а одатле су заједно отпутовали у Црну Гору, где га је владика љубазно сместио у свој дом: А. Н. Попов, *Путешествие в Черногорию*, *Открытие «братьев славян»: русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века*, 370.

⁸² А. Н. Попов, *Путешествие в Черногорию*, Исто, 363–389.

⁸³ Василије Алексејевич Панов (1819–1849) рођен је у Анастасову, у породици богатог земљопоседника. Током студија у Москви, где је завршио је Историјско-филолошки факултет, дошао је у додир са словенофилима. Са Аксаковима је био у родбинској вези, јер је његова сестра била удата за Сергеја Тимофејевича Аксакова. Године 1842, из Прага, где је имао прилике да упозна чешке националне раднике, започиње своје путовање по словенским земљама. По повратку у Москву, посветио се новинарству, а једно време је радио као преводилац у Првом одељењу Московског главног архива МИД (1847–1849). Након завршеног путовања, објавио је неколико чланака и брошуру *Путешествие по землям западных и южных славян. В. I. Которский округ в Далмации* (1844): *Панов Василий Алексеевич*, *Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь*, 261; М. В. Белов, *В. А. Панов: письмо К. С. Аксакову*, *Зборник Матице српске за историју* 91 (2015), 85–85, 87.

⁸⁴ *В. А. Панов – К. С. Аксаков, Задар, 20. јануар/1. фебруар 1943. В. А. Панов: письмо К. С. Аксакову*, 87–89.

становништва, па према сопственом сведочењу, оно што је понео из Херцеговине било је: „Жеља да се помогне овој нашој браћи – непријатељство, мржња, бес, несавладиво гнушање према свему што носи име Турчин – то су осећања, која сам ја понео са овог путовања”. По повратку, провео је шест недеља у Дубровнику, па након тога путовао по унутрашњости Далмације. Из Задра се упутио према Загребу, а одатле у Нови Сад и Сремске Карловце. У Новом Саду је упознао Јеврема Обреновића, Стефана Радичевића и Ђорђа Протића, који су га упознали са политичким приликама у Србији. Снажан утисак, попут онога који је на њега оставио Петар II Петровић Његош, оставио је и карловачки митрополит Јосиф (Рајачић). За Панова је српска средњовековна историја била откриће: „Како је занимљива историја српског народа – не садашња – не – то је само страшни и уједно тужни прелаз – али древна, до последњег пада под турско ропство. Та историја живи само у поетској свести обичног народа и нико други је не зна. Овде је било време витештва, са тако пуним развојем, које се тешко може наћи и на Западу”. У Београд је допутовао 27. фебруара 1843. године. Извештавајући Константина Сергејевича Аксакова о Србији навео је: „Шта да Вам кажем о Србији? Ја о њој не могу говорити равнодушно. Ја тако јако желим устанак тог народа, а оно што видим је да се над тиме може једино плакати и плакати [...] Питам се када ће њоме [Србијом] управљати једна снажна рука, која ће подићи читав православни народ и са развојем ослободилачког духа ујединити се у једно”.⁸⁵ По повратку у Москву, Панов ће настојати да подигне свест словенофила о помоћи балканским народима, што је представљало први корак у настајању Московског словенског комитета. Међу првима, Пановљевом апелу одазвао се Михаил Петрович Погодин. Заједничким снагама прикупили су новчане прилоге, богослужбене предмете и књиге за потребе православних цркава на простору Далмације и Херцеговине, и исте, преко бугарског трговца Николаја Степанова Палаузова, послали Јовану Шкуљевићу у Трст, који је даље требао да их подели по Далмацији и Херцеговини.⁸⁶ Постоје подаци да се позиву одазвао и Иван Сергејевич Аксаков, који је међу радницима у Астрахану прикупио прилоге за православне цркве и манастире са простора Далмације и Херцеговине.⁸⁷

⁸⁵ В. А. Панов – К. С. Аксаков, *Београд, 17. фебруар/1. март 1843*. Исто, 89–93; *Открытие «братъев славян»: русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века*, 396–400.

⁸⁶ РГАЛИ, Ф. 373, Оп. 1, Ед. хр. 271, Л. 1–2 об. В. А. Панов – М. П. Погодин, 31. мај [1840-е].

⁸⁷ Т. Ф. Пирожкова, *Славянофильская журналистика*, 51.

Године 1843. по словенским земљама путовао је и историчар Василиј Алексејевич Јелагин⁸⁸, а по савету Александра Николајевича Попова, августа 1843. године обишао је Далмацију и Црну Гору.⁸⁹ Током боравка у Црној Гори, срео је и словенофила Фјодора Васиљевича Чижова⁹⁰, који је током својих путовања по Европи, у два наврата посетио Балканско полуострво. Године 1843. Чижов је посетио Далмацију и Црну Гору, а две године касније, после шестонедељног боравка у Загребу, посетио је Нови Сад, Сремске Карловце и Београд. Општи утисак био је да обичан српски народ воли Русију, па у Новом Саду бележи: „Уопште овде су већ снажно срођени са нама и воле Русију“. Приликом посете Новом Саду уочава проблем српске просвете и цркве у Аустрији. И школе и цркве функционишу без помоћи владе. У школама су приморани да уче мађарски језик, а у црквама се служи по књигама на мађарском језику. Приметио је да немају читаоницу, да имају мало књига из Русије, јер су скупе. Навео је да се међу духовницима осећа утицај Запада, нарочито по одећи коју носе. Током својих посета, интересовао се и за историјске књиге и рукописе. У Сремским Карловцима наговестио је патријарху Јосифу (Рајачићу) да Руси чекају штампање рукописа који се чувају у библиотеци, али је добио одговор да су њихова средства веома ограничена. Такође, имао је прилике да неко време проведе и у разговору са архимандритом Никанором Грујићем. Од њега је сазнао да су тамошњи Срби веома наклоњени Русији. Сам архимандрит га је уверавао да Русију види као лидера словенског света, те да онај ко је не сматра за владара, не може бити истински Словен. Стање српске цркве и просвете у Кнежевини Србији било је за Чижова такође жалосно. По доласку у Београд, имао је прилике да се

⁸⁸ Василиј Алексејевич Јелагин (1818–1879), потицао је из племићке породице. Био је полубрат браће Ивана и Петра Васиљевича Кирјејевских. Завршио је Правни факултет у Москви са дипломом кандидата, па 1842. године отпутовао у иностранство ради усавшавања. Те године посетио је Црну Гору.

⁸⁹ В. А. Елагин. *Письмо матери*, Открытие «братъев славян»: русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века, 403–409.

⁹⁰ Фјодор Васиљевич Чижов (1811–1877) рођен је у Костроми у сиромашној племићкој породици. После завршене гимназије и Физичко-математичког факултета Петроградског универзитета, остаје да предаје математику на универзитету све до 1840. године, после чега креће на своје прво путовање по Европи, где, са краћим прекидима, остаје практично све до 1847. године. У то време, долази у додир са словенофилским учењем, упознаје водеће московске словенофиле, па постаје снажно привржен православљу и идеји о месијанској улози Русије међу Словенима. Његов лични фонд, похрањен у НИОР РГБ, садржи обимну преписку са свим истакнутим руским словенофилима, а свега пар писама са Србима. Чижов се није нашао међу оснивачима Московског словенског комитета, али је убрзо постао његов члан. У седмој и осмој деценији XIX века постаје нарочито познат у сферама новинарства и финансија. Са А. П. Шиповим основао је Друштво за сарадњу између руске индустрије и трговине, а био је и оснивач Пријатељства Архангелско-мурманског редовног речног бродарства по Белом мору и Северно-леденом океану. Био је директор Московско-јарославско-волгоградске железнице, председник управе Московско-курске железнице, а налазио се и на челу двеју банака, Московске трговачке банке и Московског трговачког друштва за узајамни кредит. Са И. К. Бабстом издавао је часопис *Вестник промышленности* (1858–1861) и новине *Акционер* (1860–1863): Т. Ф. Пирожкова, *Славянофильская журналистика*, 88–98.

дружи са Јанком Шафариком, код кога се распитивао о стању у просвети, па бележи да три српске гимназије функционишу по немачком образцу. Бележи о неписмености, па чак и међу духовницима, а наводи да у Босни постоје свештеници који не знају чак ни „Оче наш“.⁹¹ Године 1845, у пратњи Вука Стефановића Караџића, Нови Сад, Сремске Карловце, фрушкогорске манастире и Београд, посетио је и Николај Аркадјевич Ригелман, од 1875. године председник Кијевског одељења Московског словенског комитета. Ригелман се касније са Чижовим састао у Загребу.⁹² По повратку са путовања, маја 1847. године, Фјодор Васиљевич Чижов је ухапшен. Према првој верзији, аустријске власти су га оптужиле за помагање Црногораца и достављање оружја у Далмацију, а према другој, било је везано за Тирилско-Методијевско друштво⁹³. Све у свему, забрањено му је било да живи, било у Москви, било у Петрограду, па је до смене на царском престолу, живео на простору данашње Украјине.⁹⁴

Михаил Петровић Погодин⁹⁵ интензивно се интересовао за словенске народе и током неколико путовања по словенским земљама имао је прилике да оствари значајне контакте међу словенским интелектуалцима. Своје четврто путовање по словенским земљама искористио је да по први пут посети српске земље. Након што је детаљније смернице добио од Вука Стефановића Караџића,⁹⁶ из Беча је започео своје „путовање по Дунаву”, на коме је посетио Братиславу, Пешту, Сремске Карловце, Панчево и Београд.

⁹¹ Научно-исследователски оддел рукописей Российской государственной библиотеки (даље: НИОР РГБ), Ф. 332, К. 2, Ед. хр. 2, Л. 1–220. *Дневник „Италија и јужнословенске земље“, 1845.*

⁹² Н. А. Ригелман, [*Воспоминания*], Открытие «братъев славян»: русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века, 414–415.

⁹³ Руска и аустријска влада негодовале су везано за идеју словенског јединства, због чега је Тирилско-Методијевско братство забрањено у Русији: Т. Ф. Пирожкова, *Славянофильская журналистика*, 51.

⁹⁴ Исто, 96–98; Б. Ф. Егоров, *О национализме и панславизме славянофилов*, Славянофильство и современность: сборник статей, ответственный редактор Б. Ф. Егоров, Санкт-Петербург 1994, 28.

⁹⁵ Михаил Петровић Погодин (1800–1875), рођен је у Москви, а потицао је из кметске породице. У Москви је завршио гимназију и Историјско-филолошки факултет са дипломом кандидата. Године 1828. на истом факултету почео је да ради, где је од 1833. па све до 1844. године предавао општу историју. Јуна 1854. године саставио је пројекат оснивања конфедерације – са Мађарском, Грчком, Влашком, Молдавијом, Трансилванијом, тзв. Дунавски савез, са престоницом у Цариграду и под окриљем Русије. Након представљања пројекта властима у Петрограду, Аксакова је забележила: „То је човек који има одређени политички идеал и веру у тај идеал”: А. Ф. Тютчева, *нав. дело*, 242. Био је члан Друштва љубитеља историје и старине руске и Друштва љубитеља руске словености. Више о њему: К. Б. Умбрашко, *М. П. Погодин. Человек, Историк. Публицист*, Москва 1999; Н. И. Павленко, *Михаил Погодин*, Москва 2003; К. В. Рясенцев, *М. П. Погодин: политические идеи и проекты*, Москва 2007.

⁹⁶ Вук Стефановић Караџић и Погодин одржавали су добре пријатељске односе, па касније, након Вукове смрти, у неколико наврата, Вукова кћерка Мина Вукомановић обраћала му се за помоћ. У писму се наводило да када их је 1867. године Погодин посетио у Бечу, рекао јој је да на њега може да рачуна као на „старог пријатеља њеног оца”, што је она и искористила, па га је 1869. године замолила да откупи сто примерака *Српског рјечника*, како би она на тај начин дошла до новца који јој је био потребан за лечење мајке: РГАЛИ, Ф. 373, Оп. 1, Ед. хр. 165, Л. 1–2 об. *Мина Вукомановић Караџић – М. П. Погодин, Беч, 15. март 1869*; РГАЛИ, Ф. 373, Оп. 1, Ед. хр. 165, Л. 3–3 об. *Мина Вукомановић Караџић – М. П. Погодин, Беч, 11. април 1869.*

У Сремским Карловцима упознао је митрополита Јосифа Рајачића, Павла Стаматовића и Никанора Грујића,⁹⁷ а посета Београду учинила је да потпуно промени своје пређашње мишљење о Србима. У Београд је допутовао октобра 1846. године, а био је смештен код А. Т. Федорова, заменика руског конзула Григорија Ивановича Данилевског (1843–1849), који се током 1846. године често налазио на лечењу. Будући да су му политичке прилике у Србији биле добро познате, које иначе словенофилима нису биле по вољи, Погодин је одмах на улицама града уочио западни утицај и то му је засметало: „Свуда се могу видети нове куће и улице. Учинило ми се да видим Русију, пре свега Петроград Петровог доба. [...] На сваком кораку види се, како позива европска цивилизација, али са мундиром не сме се обући”. Приликом упознавања, уредник *Српских новина* Милош Поповић првобитно му се обратио на немачком језику, на шта је Погодин одмах реаговао, „да је срамота да Словени међу собом разговарају на страном језику”. Током боравка у Београду, Михаил Петровић је посетио Тому Вучића Перишића, Јована Стејића, митрополита Петра, а београдски митрополит му се том приликом пожалио на слабе српско-руске црквене везе, да из Русије не стижу књиге, те да немају никакве информације о догађајима у руској цркви: „Ми овде живимо као на острву и ништа не чујемо о својим једноверцима”.⁹⁸ Током путовања, прикупљао је старе штампане србуље, да би касније ту ретку збирку старих словенских рукописа и књига продао Петроградској царској библиотеци.⁹⁹ Након својих пропутовања по словенским земљама, Погодин је наставио живу сарадњу са представницима словенске интелигенције, у том смислу и српске. Године 1854. Погодин је Библиотеци Лицеја поклатио сто деведесет и четири примерака књига различите садржине, а како се наводи чланови Државног савета који су примили поклон, уверили су се „да Рус Србину и стара православна Москва нововоскреснувшој Србији нису тако удаљени, као што нам земљевиди показују”.¹⁰⁰

Први контакти московских словенофила са Србима били су искључиво културне и научне природе. Путовања руских слависта и словенофила по словенским земљама представљала су увод за каснији рад московских словенофила, те деловање Московског словенског комитета. Током ових путовања проширена је мрежа контаката међу

⁹⁷ Н. А. Попов, *Предисловие: Письма О. М. Бодянского. Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835–1861)*, В. 1, 14–15.

⁹⁸ М. П. Погодин, [*Путешествие в Сербию 1846 г.*], *Открытие «братъев славян»: русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века*, 485–490.

⁹⁹ Ј. Радоњић, *Михаило Петровић Погодин*, *Летопис Матице српске* 205 (1901), 123.

¹⁰⁰ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, П. 2, Ед. хр. 33, Л. 1–1 об. *Владимир Јакшић и Рајко Лешјанин (Српско-кнежевски Лицеј) – М. П. Погодин, Београд, 11. фебруар 1854.*

словенским интелектуалцима, са којима је касније одржавана преписка, нарочито у случају Михаила Петровича Погодина, затим, започета сарадња са културним и научним институцијама, те прикупљена грађа за даљи развој славистике. Усмена и писмена сведочанства настала на овим путовањима, постала су за московске словенофиле полазна тачка за упознавање српског народа и разумевање српског националног питања. Њихово појављивање у штампи имало је за циљ да се руска публика заинтересује за судбине православног становништва на Балканском полуострву, те и Срба, не би ли то отворило питање стварне помоћи балканским народима у њиховој борби за ослобођење.

Од ових путовања, а нарочито од револуција 1848/1849. године, словенско питање које до тада није било толико доминантно у словенофилском учењу, добија све запаженије место, па московски словенофили избијање Кримског рата дочекују са одушевљењем, као повољну прилику за евентуално решавање Источног питања и ослобођење словенских народа од Османлија, па и од Хабзбурга. Пре тога, више су их интересовала унутрашњополитичка питања, нарочито питање укидања кметства. Управо из времена уочи избијања Кримског рата датирају и први обриси руског панславизма, који је своју пуну славу дочекао тек у осмој деценији XIX века, а његови зачетници били су Михаил Петрович Погодин и Константин Сергејевич Аксаков. Током Кримског рата, поред словенофила, и званичне власти рачунале су на балканске народе, о чему нам јасно сведоче мисије Феликса Петровича Фонтон у Србији, Јегора Петровича Коваљевског у Црној Гори, Најден Герова у Бугарској и Константина Михаиловича Базилија у Грчкој, које су за циљ имале тајно подстицање избијања општебалканског устанка.¹⁰¹

Године 1854. тројица словенофила представила је цару Николају I своје белешке о Источном питању. Према белешци коју је Константин Сергејевич Аксаков представио руском цару, Европа је била подељена на романско-германски и словенски свет. Према Константином мишљењу, скоро сви Словени били су првобитно православни, а онда је Запад придобио Пољаке. Истицао је да се Запад фокусирао на словенски свет највише због Русије, јер су уочили да се Словени налазе око Русије, да су јој наклоњени и да то

¹⁰¹ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 27; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 405. Саветник Руске амбасаде у Бечу Феликс Петрович Фонтон августа 1853. године послат је у Србију, а на путу га је пратио Протић. Првобитно његова мисија имала је за циљ јачање српско-руских односа и убеђивање Срба да не ступају у рат са Турском. Међутим, од јесени, када почиње руско-турски рат, то се мења, па уместо неутралности, ступање Србије у рат са Турском, постаје више него пожељно: И. В. Чуркина, *Россия, славянофилы и зарубежные славяне: очерки истории*, 52–55. О Фонтонској мисији пише и Владимир Јовановић, како је у тајности саветовао српског кнеза и владу да се наоружавају: В. Јовановић, *Успомене*, приредио и предговор написао В. Крстић, Београд 1988, 65–66.

представља озбиљну снагу. Стога, они настоје да ту наклоност униште и да све словенске народе одврате од Русије, што према његовом мишљењу, не би било добро ни за Словене ни за Русе. Из тог разлога, у јеку Кримског рата, Константин је своје мишљење представио цару, при томе истичући да Русија мора да делује одлучно и да не пропушта повољне моменте. Аксаков је подвукао да је Руска империја дужна да ослободи словенски свет који се четиристо година налази под влашћу Османлија. Сходно томе да је Аустрија уништила савез са Русијом, то им је одвезало руке, да и на том простору ослободи словенску браћу, припоји Галицију и цео словенски свет стави под руско покровитељство. Ратом којим би Русија испунила свој братски и хришћански дуг, требало је ослободити све словенске народе и заједно с њима заузети Цариград. Ослобођени словенски народи формирали би потом одвојене кнежевине у статусу у којем се тада налазила Србија, са крајњим циљем формирања савеза, под покровитељством руског цара, а са центром у Цариграду. Молдавија и Влашка које немају самостално значење, требале су бити припојене Русији.¹⁰² За потребе писања ове белешке, грофица Блудова је за Аксакова преводила са српског језика писма и чланке из њене архиве, а она је и пренела протојереју Рајевском, да је „у духу православном и руском” написана белешка показана цару, који се с њом потпуно сложио.¹⁰³ Вера Сергејевна Аксакова 17. фебруара 1855. године бележи да је њен брат Константин послао писмо кнезу Дмитрију Александровичу Оболенском у коме га саветује да Русија треба да пређе Дунав и заузме Цариград, те подигне Словене.¹⁰⁴ Неколико месеци пре представљања Константинове белешке, новембра 1853. године, своја виђења решавања Источног питања, царској породици представили су и Александар Николајевич Попов¹⁰⁵ и Михаил Петрович Погодин.¹⁰⁶ Насупрот Константиновој, белешка Михаила Петровича Погодина заснивала се на обједињавању не само словенских земаља, већ и Грчке, Молдавије, Влашке и Трансилваније, које би заједно чиниле конфедерацију са

¹⁰² Научен архив на Института за исторически изледвания при БАН (даље: НА ИИ БАН), Архивна сбирка Георги Ђакалов, 443/1950; РГАЛИ, Ф. 10, Оп. 1, Ед. хр. 219, Л. 1–6 об. *Белешка Константина Сергејевича Аксакова „О Источном питању“*, 6. фебруар 1854.

¹⁰³ А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, *Петроград, 8/20. јануар 1854.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 99–101.

¹⁰⁴ В. С. Аксакова, *Дневници. Письма*, подготвила Т. Ф. Пиражкова, Санкт-Петербург 2013, 128–129.

¹⁰⁵ У белешци је представљен план да се овим ратом ослободи словенски народи, да се заузме Цариград, те да се на крају формира конфедерација коју би чиниле Грчка, Бугарска, Србија са Црном Гором, Влашком и Молдавијом под покровитељством Русије: И. В. Чуркина, *Россия, славянофилы и зарубежные славяне: очерки истории*, 45.

¹⁰⁶ А. Ф. Тютчева, *нав. дело*, 242.

центром у Цариграду и под покровитељством Русије.¹⁰⁷ У жеку Кримског рата, Михаил Петрович Погодин примио је писмо из Беча, у коме му је непознати аутор поручио да жене и млади људи у Кнежевини Србији сада маштају о Русији и рату.¹⁰⁸

Ни Срби нису имали довољно јасне представе о Русима, нити су познавали њихов језик, културу и историју. Идеја словенске узајамности, односно идеја културно-духовне сарадње међу словенским народима, појавила се у раном средњем веку, а оснажена је деловањем браће Ћирила и Методија. Те прве везе међу Словенима најчешће су биле црквене. Након што су српске средњовековне земље пале под власт Османлија, међу Србима почиње да се јавља мисао о Русији као заштитници и центру православног света, што је током XVII и XVIII века само продубљено и оснажено. Отварање Источног питања и потписивање Кучук-Кајнарџијског мира 1774. године, којим је Русија добила искључиво право верске заштите над хришћанима у Османском царству, додатно је уверило Србе да је Руско царство оно коме припада одлучујућа улога по питању ослобођења и каснијег уједињења српског народа. Све до Париског мировног конгреса 1856. године, Србија се налазила под покровитељством Русије, да би Париски мировни уговор заменио искључиво руско покровитељство за колективну заштиту хришћана у Османском царству од стране шест земаља. То је између осталог био и сигнал за промену руске балканске политике.

Значајније присуство Руса међу Србима почиње средином XIX века. На молбу српског митрополита Петра, посредством руског генералног конзула у Београду Григорија Ивановича Данилевског, а уз званично одобрење руског цара Николаја I, руска влада је одобрила шест стипендија за школовање прве генерације Срба богослова у Русији. Године 1846, у Кијевску богословију примљени су Милоје Јовановић, Гаврило Милићевић, Димитрије Нешић, Василије Николајевић, Милосав Протић и Сава Сретеновић.¹⁰⁹ Њихова судбина била је различита. Већ наредне године (1847), Милосав Протић је напустио Кијевску богословију и прешао прво на Правни факултет Кијевског универзитета (1848–1851), а затим на Правни факултет Московског универзитета (1851–

¹⁰⁷ И. В. Чуркина, *Россия, славянофилы и зарубежные славяне: очерки истории*, 70–71. Искра Василевна Чуркина наводи да Константин Сергејевич Аксаков и Михаил Петрович Погодин нису били у добрим односима од 1848/1849. године, те да су имали другачији однос према властима. За разлику од Константина, Погодин је био одан царској породици и политици самодржавља: Исто, 77.

¹⁰⁸ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 116, Л. 1–2. *Писмо из Беча о односу Срба према Русији*, 6. јул 1854.

¹⁰⁹ Љ. Дурковић–Јакшић, *Први српски питомци богослови у Русији (пре 100 година)*, Гласник: службени лист Српске православне цркве 3 (1945), 1–4 (сепарат); В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља: школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917. године*, Београд 2017, 58–59.

1852).¹¹⁰ Након завршетка Кијевске богословије (1846–1849), даље школовање на Кијевској духовној академији наставили су само Милоје Јовановић и Василије Николајевић, а последњи је лета 1851. године прешао на Московску духовну академију.¹¹¹ Након завршетка студија, а по избијању Кримског рата, Василије Николајевић прикључио се руској војсци, а лично је познавао Ивана Васиљевича Кирјејевског.¹¹² Сава Сретеновић и Димитрије Нешић вратили су се кућама, а Гаврило Милићевић је током школовања преминуо у Кијеву.¹¹³ Године 1850. српска влада је послала другу генерацију српских питомаца у Кијев,¹¹⁴ а међу њима су се нашли Алимпије Васиљевић, Никола Зисић (касније архимандрит Никанор), Глигорије Златковић, Никола Новаковић и Пантелија Срећковић. И њихови путеви брзо су се разишли. Григорије Златковић је напустио школовање и отишао у војску, а погинуо је током опсаде Севастопоља. Након завршене Кијевске богословије (1850–1853), Пантелија Срећковић је прешао на Историјско-филолошки факултет Кијевског универзитета, а Никола Новаковић у Московску духовну академију. Једино су Алимпије Васиљевић и Никола Зисић наставили даље школовање на Кијевској духовној академији (1853–1857), коју су завршили са дипломом кандидата, да би две године касније добили и диплому магистра.¹¹⁵ По повратку, обојица су предавали у Београдској богословији.¹¹⁶ За време њиховог школовања, у Кијевској духовној академији боравио је и извесни Србин Живковић, а 1855. године придружио им се и владика Јероним (Јован) Јовановић-Бришинац, са којим су се заједно 1857. године вратили у Србију.¹¹⁷ Алимпије Васиљевић је забележио какав су пријем и третман имали у Кијеву: „До Кримског рата мало је Срба

¹¹⁰ Милосав Протић – В. И. Назимов, 13. новембар 1850. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 200–201.

¹¹¹ Љ. Дурковић–Јакшић, *Први српски питомци богослови у Русији (пре 100 година)*, 1–7 (сепарат).

¹¹² Пошто се 1854. године прикључио руској војсци, а претходно диплому кандидата оставио у Србији, Иван Васиљевич Кирјејевски је за њега затражио од митрополита московског и коломенског копију исте: *И. В. Кирјејевски – Митрополит московски, 31. децембар 1854*. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 208.

¹¹³ А. Васиљевић, *Моје успомене*, приредио Р. Љушић, Београд 1990, 56.

¹¹⁴ Године 1849, пошто су немачки и француски универзитети одбили да даље примају Србе, на молбу српског министра просвете, руски конзул у Београду Левшин, затражио је да му се пошаље двадесет примерака програма пријемног испита на руским универзитетима, као и да се младим Србима које српска влада пошаље на школовање дозволи слободно кретање на простору Русије: Российский государственный исторический архив (даље: РГИА), Ф. 733, Оп. 90, 2 отд. 1 ст, Д. 133, Л. 1–1 об. *Неустановљено лице – П. А. Ширински-Шахматов, 16. децембар 1849*.

¹¹⁵ Архив Србије (даље: АС), Митрополија београдска (даље: МБ), 1859/280, [Л. 1–2]. *Руски конзул Соколов – Високи кнежевски представник, Београд, 24. август 1859*.

¹¹⁶ АС, МБ, 1859/825, [Л. 1–1 об]. *Митрополит Михаило – Управа Кијевске духовне академије, [1859]*.

¹¹⁷ А. Васиљевић, *нав. дело*, 53–66; В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља: школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917. године*, 62–64.

долазило у Русију, па и то што је долазило, било је одабрано. Па зато смо и ми ђаци били на цени; свуда су нас призивали и примали у најбољим кућама”.¹¹⁸

Од одласка прве генерације Срба на школовање у Русију почиње и систематско учење руског језика у српској средини, па се јавља и потреба за наставним особљем. Године 1849. руски језик постаје обавезан предмет у наставном програму Београдске богословије, па су лета 1849. године у Србију допутовали професори Кишињевске богословије Василије Теодорович Вердиш и Дмитриј Алексејевич Рудински, као и српски питомци Димитрије Нешић и Сава Сретеновић, коју су у међувремену завршили Кијевску богословију. На тај начин, Београдска богословија добија четворицу предавача који су им пренели руски наставни модел и тиме унели и руски утицај на школство у Србији. Руски професори остали су у Србији готово пет година, све до фебруара 1854. године, а наследници Дмитрија Алексејевича Рудинског, који је иначе предавао црквенословенски и руски језик, током наредних година били су српски питомци који су у међувремену завршили богословије и духовне академије у Русији. За разлику од немачког и француског језика, као обавезан наставни предмет, руски језик учио се само у Београдској богословији (1849–1878). Први покушај увођења наставе руског језика у Великој школи датира из школске 1863/1864. године, кад је Алимпије Васиљевић држао факултативни курс руског језика, да би тек октобра 1877. године била основана катедра за руски језик и књижевност на чије чело је постављен руски слависта Платон Андрејевич Кулаковски (1878–1882).¹¹⁹

Током шесте деценије XIX века и Друштво српске словесности (1841–1864) настојало је да учврсти и прошири везе са Русима. Преко Руског генералног конзулата у Београду и Азијског департмана Министарства спољних послова, успостављало је сарадњу и књижну размену са културним и научним институцијама Москве и Петрограда. Великим делом за то били су заслужни управо наведени руски путници. Поред тога, радило се и на превођењу руских издања на српски језик, а неколицина руских слависта и поборника Словенства изабрана је за дописне чланове Друштва. Званичним каналима слали су своја издања,¹²⁰ а организације, попут Руског

¹¹⁸ А. Васиљевић, *нав. дело*, 60.

¹¹⁹ О настави руског језика у Србији више у: М. Radević, *О првом курсу руског језика при Великој школи у Београду*, Историјски гласник 2–3 (1964), 149–156; Исти, *Први Руси професори у Београду*, Историјски гласник 1 (1965), 85–93; Исти, *Настава руског језика у београдским школама од 1848. до 1878. године*, Историјски часопис XXVII (1980), 183–188.

¹²⁰ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Друштво српске словесности (даље: ДСС), 96/1855. *Михаило Милошевић – А. Симић, Београд, 28. новембар 1855*; АСАНУ, ДСС, 92/1857. *Руски генерални конзулат у Србији – Друштво српске словесности, Београд, 27. октобар 1857*; Г. Н. Мухин –

археолошког друштва,¹²¹ Руског географског друштва,¹²² Одељења за руски језик и славистику Царске академије наука,¹²³ Друштва за историју и старине руске,¹²⁴ Царске јавне библиотеке и многе друге,¹²⁵ узвраћале су истом мером. Некада су руска издања доносили и српски питомци који су се са школовања враћали кућама.¹²⁶ Године 1857, залагањима Друштва српске словесности,¹²⁷ у преводу Милана Ђ. Милићевића, у два тома објављена су *Писма о историји Срба и Бугара* Александра Фјодоровича Хиљфердинга.¹²⁸ Преводилац је своје напоре аргументовао тиме „да кад прошлост српска занима, тако да рекнемо, не – Србина, те се о њој бави, и кад она интересира страни просвећени свет, те дела та купује и чита, може ли се мислити да ћемо ми према томе немарно или макар и равнодушни остати“. Истовремено, преводилац је похвалио дело „тачног, бистрог и безпристрасног историка“.¹²⁹ Наредни корак било је превођење Мајковљеве *Историје српског језика* од стране Милоша Поповића,¹³⁰ која је у Србију стигла у јесен 1857. године.¹³¹ Марта 1854. године Друштво српске словесности за своје почасне чланове изабрало је грофа Дмитрија Николајевича Блудова и грофа Николаја

Петар Јовановић, Београд, 28. септембар 1855. Друштво српске словесности 1841–1864, приредио Б. Перуничкић, Београд 1973, 447.

¹²¹ *О успостављању везе између Царског археолошког друштва из Петрограда, Београд, 3. април 1851.* Исто, 295–296.

¹²² АСАНУ, ДСС, 82/1856. *Руско географско друштво – Друштво српске словесности, Петроград, 9. август 1856.*

¹²³ АСАНУ, ДСС, 93/1857. *Одељење за руски језик и славистику Царске академије наука – Друштво српске словесности, 31. август 1857.*

¹²⁴ АСАНУ, ДСС, 37/1858. *Друштво за историју и старине руске – Друштво српске словесности, Москва, 4. јануар 1858; АСАНУ, ДСС, 37/1858. Друштво за историју и старине руске – Друштво српске словесности, Москва, 5. септембар 1858.*

¹²⁵ АСАНУ, ДСС, 27/1860. *Царска јавна библиотека – Друштво српске словесности, Петроград, 16. фебруар 1860; АСАНУ, ДСС, 27/1860. Руски генерални конзулат у Србији – Друштво српске словесности, Београд, 1. април 1860; АСАНУ, ДСС, 27/1860. Руски генерални конзулат у Србији – Друштво српске словесности, Београд, 11. април 1860; АСАНУ, ДСС, 31. Неустановљено лице – Друштво српске словесности, Београд, 13. јун 1863.*

¹²⁶ АСАНУ, ДСС, 37. *Ј. М. Бођански – Друштво српске словесности, Москва, 5. септембар 1858.*

¹²⁷ АСАНУ, ДСС, 1245. *Милан Ђ. Милићевић – Друштво српске словесности, Београд, 30. мај 1856.*

¹²⁸ Друштво српске словесности из финансијских разлога није могло да штампа овај превод 1856. године, али је превод уз помоћ српске владе објављен већ наредне године: АСАНУ, ДСС, 57/1856. *Јанко Шафарик – Милан Ђ. Милићевић, Београд, 12. јул 1856; АСАНУ, ДСС, 58/1856. Милан Ђ. Милићевић – Министарство просвете, Београд, 30. јул 1856; АСАНУ, ДСС, 40/1859. М. Ђ. Милићевић – Друштво српске словесности, Београд, 25. новембар 1859; АСАНУ, ДСС, 41/1859. Друштво српске словесности – Министарство просвете, Београд, 28. новембар 1859; АСАНУ, ДСС, 2/1860. Димитрије Матић – Друштво српске словесности, 8. јануар 1860. Милићевићев превод објављен је у две свеске: А. Ф. Гиљфердинг, *Писма о историји Срба и Бугара*, Св. 1–2. Београд 1857–1860. Наставак дела превео је и објавио Ђура Вукићевић: А. Ф. Хиљфердинг, *Писма о историји Срба и Бугара: период други (976–1019)*, Србски летопис 1 (1860), 1–50; Србски летопис 2 (1860), 1–33.*

¹²⁹ АСАНУ, ДСС, 48. *Милан Ђ. Милићевић – Друштво српске словесности, Београд, 30. мај 1856.*

¹³⁰ АСАНУ, ДСС, 1. *Министар просвете – Друштво српске словесности, Београд, 16. јануар 1858; АСАНУ, ДСС, 4. Министар просвете – Друштво српске словесности, Београд, 19. фебруар 1858.*

¹³¹ АСАНУ, ДСС, 90/1857. *Руски генерални конзулат у Београду – Друштво српске словесности, Београд, 10. септембар 1857; АСАНУ, ДСС, 91/1857. Друштво српске словесности – Министарство просвете, Београд, 19. новембар 1857.*

Александровича Протасова,¹³² чије су наследница, односно супруга, већ у то време шириле своје деловање везано за балканске народе, а које је касније кулминирало у виду оснивања Петроградског словенског друштва. Фебруара 1855. године Друштво српске словесности је за своје дописне чланове изабрало и Александра Христофоровича Востокова и Јосифа Максимовича Бођанског.¹³³

Московски словенофили и Срби у спољнополитичким плановима Русије: оснивање Московског словенског комитета

Међународне прилике после Кримског рата (1853–1856) подстакле су велике промене у функционисању Руске империје. Те промене условиле су реформе унутрашње политике, али и промену спољнополитичког курса. Промена на царском престолу и новонастале околности одразиле су се и на руско друштво, у чијим редовима, од времена Париског мировног конгреса, долази до снажног буђења осећања патриотизма. Потписивањем Париског мировног уговора 30. марта 1856. године, Русија је прихватила неутрализацију Црног мора, губитак Јужне Бесарабије и прекид самосталног протектората над хришћанима у Османском царству, што је представљало озбиљан ударац за углед Русије као велике силе.¹³⁴ Стога, руски цар Александар II је решио да окрене нову страницу историје Руског царства и 27. априла 1856. године за новог министра спољних послова постављен је Александар Михайлович Горчаков¹³⁵.

¹³² Друштво српске словесности – А. Д. Блудов, Београд, 16. март 1854. Друштво српске словесности 1841–1864, 408–409; Друштво српске словесности – Н. А. Протасов, Београд, 16. март 1854. Исто, 409.

¹³³ О избору Востокова и Бођанског, Београд, 28. јануар 1855. Исто, 431.

¹³⁴ Одредба о неутрализацији Црног мора значила је да се Русији забрањивало држање флоте и изградња утврђења и инфраструктуре, а тако и право да заштити своје границе на југу. Губитком Јужне Бесарабије изгубила је контролу ушћа Дунава, а прекидом протектората над Влашком и Молдавијом и права самосталног протектората над хришћанима у Турској, изгубила је право на легалну подршку националним покретима на Балканском полуострву. Поред тога, Русија је морала да се одрекне освојеног Карса у замену за Севастопол, а донета је и одлука о демилитаризацији Аландских острва. Више о Париском мировном конгресу: Д. М. Ковачевић, *Историја спољне политике Руске империје 1801–1917*, Београд 2019, 243–246.

¹³⁵ Александар Михайлович Горчаков (1798–1883), руски министар спољних послова (1856–1882), канцелар (од 1867) и кнез (од 1871), потицао је из старе аристократске војне породице. Отац му је био генерал-мајор, а деда по мајци пуковник. Основно образовање стекао је код куће, а затим је завршио гимназију и Царскосељски лицеј у Петрограду. Након завршеног школовања (1817), почео је да гради каријеру у руском Министарству спољних послова. Учествовао је на конгресима у Опави, Љубљани и Верони (1820–1822), а затим више од деценије и по радио у руским дипломатским представништвима у Лондону, Риму, Берлину, Фиренци, Тоскани и Бечу (1822–1838). Након три године које је провео ван службе, бива постављен за ванредног дипломатског представника и помоћног министра у Виртемберском краљевству (1841–1853). У жеку Кримског рата, постављен је за руског амбасадора у Бечу (1854–1856), а

„Модни питомац, пријатељ високог друштва, по обичају изванредан посматрач“, како је забележио његов лицејски колега Александар Сергејевич Пушкин,¹³⁶ Горчаков је представио потпуно нов политички програм, како би Руска империја изашла из политичке изолације и економске кризе. За главне државне циљеве, означена је обнова земље као приоритет,¹³⁷ а затим и ревизија Париског мировног уговора, која је подразумевала обнову црноморске флоте, припајање Јужне Бесарабије и повратак утицаја у балканским земљама. У овом сложенем периоду историје Руског царства, рачунало се на савезништво Француске и на традиционалне балканске савезнике. У чувеној циркуларној депеши амбасадама и мисијама од 2. септембра 1856. године, Горчаков је уобличио основни принцип новог политичког курса Руске империје: „Говоре да се Русија љути. Русија се не љути. Русија се усредсређује”.¹³⁸

27. априла 1856. године за министра спољних послова, да би на том месту провео готово двадесет и шест година (до 1882). Упокојио се 1883. године у Баден-Бадену, а сахрањен је у Тројице-Сергијевој пустињи у Петрограду. Тим поводом, у српском листу *Гласник православља* објављен је *In memoriam* у коме је писало: „Кнез Горчаков схватио је свом силом свог великог духа велики задатак Русије, који она има да наврши као словенска, као православна држава [...] Горчаков је био одлучан противник Аустрије, јер је потпуно увидео, да је Аустрија највећи противник Русије и њеног историјског задатка: ослобођења православног Словенства и хришћанства“: *Глас православља: лист за православно-црквене и народне интересе* 10, Београд, 8. март 1883. Више о Горчакову и његовој спољној политици: А. Р. Андреев, *Последний канцлер Российской империи Александр Михайлович Горчаков: документальное жизнеописание*, Москва 1999; В. Н. Виноградов, *Балканская эпопея князя А. М. Горчакова*, Москва 2005.

¹³⁶ Из „Послание к кн. Горчакову“ (1819): А. С. Пушкин, *Стихотворения 1813–1820*, Полное собрание сочинений в десяти томах, I, Ленинград 1977, 335–336.

¹³⁷ Све унутрашње слабости Русије постале су видљиве већ по избијању Кримског рата. Стога, пред Русијом био је период тзв. *Великих реформи*. Било је потребно спровести реформе економског и социјалног поретка, заснованог на кметском систему, затим, сачекати да држава финансијски ојача и изађе из дугова, да се изгради железница, спроведу војне реформе, наоружа, обучи и реорганизује војска, те обнови флота, како би се победоносно вратила на међународну политичку сцену.

¹³⁸ В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина, М. Т. Панченква, В. И. Шеремет, *Восточный вопрос во внешней политике России конец XVIII–начало XX в.*, Москва 1978, 152–154; В. Н. Виноградов, *Двуглавый российский орел на Балканах 1683–1914*, Москва 2010, 229–333.

Слика 3. Руски цар Александар II Романов (1818–1881)¹³⁹ Слика 4. Александар Михаилович Горчаков (1798–1883)¹⁴⁰

Како би Руско царство што пре залечило „кримске ране” и вратило се на међународну политичку позорницу као снажан империјалан чинилац, и царска породица и новопостављени министар спољних послова били су сложни да Русија мора да поврати утицај међу балканским народима, на првом месту међу Србима и Бугарима. Стога, с променом спољнополитичког курса, уследила је и смена руководства, па је, између осталог, за директора Азијског департмана Министарства спољних послова постављен Јегор Петровић Коваљевски (1856–1861)¹⁴¹, човек близак руским словенофилима, који

¹³⁹ Госкаталог, 9605362. *Александар II, [друга половина XIX века]*: <https://goscatalog.ru/portal/#/collections?id=9726487> (08. октобар 2020).

¹⁴⁰ Госкаталог, 7645090. *А. М. Горчаков, [1870-е]*: <https://goscatalog.ru/portal/#/collections?id=7761152> (08. октобар 2020).

¹⁴¹ Јегор Петровић Коваљевски (1809 или 1811–1868), директор Азијског департмана МИД (1856–1861), потицао је из племићке породице. Након што је завршио Филолошки факултет Харковског универзитета, једно време радио је као планински инжењер у служби алтајских и уралских власника рудника злата. Када се 1837. године владика Петар II обратио руској влади да му пошаљу искусног инжењера ради истраживања природних богатстава, избор Министарства спољних послова пао је на Коваљевског. Поред посла због кога је послат, Коваљевски се мешао и у сукобе Црногораца са Аустријанцима. Учествовао је у неколико пограничних инцидената, те и посредовао у налажењу решења између две зараћене стране. По повратку у Петроград, поднео је детаљан извештај цару, који је касније и објављен под називом *Четири месеца у Црној Гори* (1841). Од ове мисије која је високо оцењена, добијао је различите дипломатске мисије у државама Истока. Године 1853. када је Турска напала Црну Гору, поновно је послат у Црну Гору у својству руског комесара. За време Кримског рата, учествовао је у одбрани Севастопоља, а када је након конгреса у Паризу смењено руководство Министарства спољних послова, постављен је за директора Азијског департмана МИД: П. В. Густерин, *Е. П. Ковалевский – дипломат и востоковед*, *Вопросы истории* 8 (2008), 148–150. Поред архивског материјала који се налази у Архиву спољне политике Руске империје (АВПРИ), лични фонд Јегора Петровића Коваљевског под бројем 356, похрањен је у оквиру Одељења рукописа Руске националне библиотеке у Петрограду (ОР РНБ). Када је Коваљевски након краће болести преминуо 8. октобра 1868. године, о томе је руски конзул у Дубровнику обавестио црногорског књаза, па га назвао „познатим пријатељем Јужних Словена, а особито Црне Горе“, који се често заузимао за

је пропутовао Балканско полуострво и лично упознао тамошње прилике. Његово бављење у Црној Гори 1837. године препоручило га је да му се већ по избијању Кримског рата, крајем 1853. године, повери нова балканска мисија с циљем да испита могућност укључивања Црне Горе, Босне и Херцеговине у рат против Турске.¹⁴² Именовање Коваљевског за директора Азијског департамента био је јасан показатељ које је место словенског питања у будућој политици Руске империје. Следећи корак руске владе и први важнији задатак Јегора Петровића Коваљевског било је проширење мреже дипломатских представништава на Балканском полуострву, па су тако у периоду од 1856. до 1858. године основани конзулати у Сарајеву, Скадру, Мостару, Јањини, Видину и Варни. Сходно томе да је деловање званичних представника сада било ограничено одредбама Париског мировног уговора, морало се ићи другим околним путевима, па се у том смислу рачунало на московске словенофиле и кругове њима блиске. Иначе, својим утицајем у високим круговима, Коваљевски је неретко помагао московске словенофиле, те спорадично одржавао преписку са Иваном Сергејевичем Аксаковим, Михаилом Петровићем Погодином и Александром Фјодоровићем Хиљферингом, а нарочито добре пријатељске односе одржавао је са грофицом Антонином Дмитријевном Блудовом.¹⁴³ Руска историчарка Искра Васиљевна Чуркина писала је да су словенофилски кругови, приликом именовања руских дипломатских представника на Балкану, преко грофице Блудове, имали утицаја на политичка решења Јегора Петровића Коваљевског.¹⁴⁴

Смена на царском престолу и смрт Николаја I за руске словенофиле значило је олакшање, те отварање новог пута у развоју словенофилског покрета. Поводом цареве смрти, Вера Сергејевна Аксакова је написала: „Општи утисак у нашем кругу је такав. Сви говоре о господару Николају Павловичу, не само без узрујавања, већ желе да га

црногорског књаза и за интересе Црне Горе: Библиотечко-архивско одељење Народног музеја Црне Горе (даље: БАО НМЦГ), Приновљени рукописи, Ф. 16, 1868. *П. Н. Стрелмоухов – К. Д. Петкович, 26. септембар 1868*; БАО НМЦГ, Никола I Петровић, 1868/1795. *К. Д. Петкович - Књаз Никола, Дубровник, 8/20. октобар 1868.*

¹⁴² *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, 1853.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 XIX века, II, 99.

¹⁴³ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (даље: ОР РНБ), Ф. 356, Д. 2. *И. С. Аксаков – Ј. П. Коваљевски, 1858–1859*; ОР РНБ, Ф. 356, Д. 144–148. *А. Д. Блудова – Ј. П. Коваљевски*; ОР РНБ, Ф. 356, Д. 176. *А. Ф. Хиљфердинг – Ј. П. Коваљевски, 1857–1859*; ОР РНБ, Ф. 356, Д. 442. *А. Ф. Хиљфердинг – Ј. П. Коваљевски, 1857*; ОР РНБ, Ф. 356, Д. 308. *М. П. Погодин – Ј. П. Коваљевски, 1857–1864.* Већ од 1841. године, када му је послао своју књигу о Црној Гори, Погодин је спорадично одржавао преписку са Коваљевским: НИОР РГБ, Ф. 231/II, К. 15, Ед. хр. 78, Л. 1–1 об. *Јегор П. Коваљевски – М. П. Погодин, Петроград, 6. новембар 1841.*

¹⁴⁴ Првобитно, кандидат за руског конзула у Сарајеву био је Фјодор Васиљевич Чижов: И. В. Чуркина, *К вопросу о первом русском обществе помощи югославянским народам, Общественные и культурные связи народов СССР и Балкан XVIII–XX вв, Балканские исследования 10, ответственный редактор Г. Л. Арш, Москва 1987, 70–71.*

оправдају у више случајева. Али, поред тога, сви спонтано осећају као да је неки камен, нека преса скинута са свакога, некако се лакше почело дисати, одједном су оживеле нестварне наде. Безнадежан положај, након чијег сазнања су, скоро са очајањем, дошли на крају сви, одједном се чинило да је могуће изменити. Ни злобе, ни антипатије за кривца који је довео до таквог положаја. Сви га жале као човека, али ипак говоре, да без обзира на сва сажаљења, нико, ако би себе отворено питао, не би желео да он васкрсне”. Даље, што се тиче новог цара Александра II, Аксакова је написала: „Код новог господара Константин [Сергејевич Аксаков] је наишао у свему на искрене топле симпатије и на жељу да се обнови поверење између њих и нас, да је чак готово чудно видети људе, који су великим делом до тада гледали на власт као на непријатељску силу, који су се навикли да тридесет година не верују њој и да чак не желе да се зближе. Ти исти људи одједном са дечијом наивношћу и љубављу и надама обраћају се новом господару, не добивши од њега још никакав доказ, који би оправдао њихова очекивања. Ти људи су спремни да му пруже руку на савез љубави и поверења, спремни су да му повере своје деловање ради опште доброг”.¹⁴⁵ Међутим, ни у погледу даље политике Русије, словенофили идеолошки нису били јединствени. И док је Хомјаков даљу политику Русије видео у савезу са Француском и балканским народима, баш као и Горчаков, Кошелев је позитивно реаговао на „кримски пораз”, јер је показао да су унутрашње реформе земље неминовност. Пружање руке помирења словенофилима од стране државе није било изненађујуће. Поред племићке интелигенције, словенофиле је и раније симпатисао део царске породице, Велика кнегиња Јелена Павловна, супруга најмлађег Николајевог брата Михаила Павловича, Велики кнез Константин Николајевич и чланови високог друштва око Антонине Дмитријевне Блудове,¹⁴⁶ а током наредних година уживали су наклоност руске царице Марије Александровне и престолонаследника Александра Александровича.

Послекримска епоха, која се генерално позитивно одразила на словенофилски правац, првобитно је словенофилима донела дозволу да покрену своје прво гласило – часопис *Русская беседа*. Иницијатор покретања првог словенофилског гласила био је Алексеј Степанович Хомјаков, а идеју су подржали Александар Иванович Кошелев и Јуриј Фјодорович Самарин.¹⁴⁷ Захваљујући напорима Кошелева, који су трајали готово

¹⁴⁵ В. С. Аксакова, *нав. дело*, 145.

¹⁴⁶ И. В. Чуркина, *Россия, славянофилы и зарубежные славяне: очерки истории*, 22.

¹⁴⁷ Т. Ф. Пирожкова, А. И. Кошелев – «главный распорядитель» журнала «Русская беседа», «Русская беседа»: история славянофильского журнала. Исследования, материалы, постатейная роспись, под редакцией Б. Ф. Егорова, А. М. Пентковского и О. Л. Фетисенко, Санкт-Петербург 2011, 9–10.

годину дана, званичну дозволу за покретање часописа словенофили добијају фебруара 1856. године,¹⁴⁸ а ускоро неколицини словенофила бивају скинуте и забране бављења писаном речју.¹⁴⁹ Часопис *Русская беседа* излазио је од 1856. па све до 1860. године. Последњи број изашао је јануара 1861. године, симболично на дан сахране Константина Сергејевича Аксакова, што је уједно значило и крај једног раздобља. Првобитно, часопис је излазио четири пута годишње, да би 1859. године било објављено шест, а затим већ следеће године само два броја. Часопис је са словенофилске позиције активно подржавао реформе Александра II, имао за циљ популаризацију словенофилског учења и словенског питања уопште, превасходно међу самим Русима, а затим и међу Словенима. Године 1858. и 1859. као додатак овом часопису издавали су и часопис *Сельское благоустройство*, посвећен аграрној реформи, при чему су се у њему залагали за очување сељачке општине. Издавач и уредник часописа *Русская беседа* био је Александар Иванович Кошелёв, коуредник Тertiј Иванович Филипов, а касније Петар Иванович Бартењев и Михаил Александрович Максимович. Лета 1858. године нови уредник часописа незванично постаје Иван Сергејевич Аксаков. У рубрици *Смесь* часописа *Русская беседа* објављивани су у наставцима делови путописа Фјодора Васиљевича Чижова, Александра Фјодоровича Хилфердинга и Јегора Петровича Коваљевског са путовања по балканским земљама, с циљем да руске читаоце упознају са Србима и другим становницима Балканског полуострва. На тај начин, своје сународнике Чижов је упознавао са саплеменицима „Србима свих могућих имена”¹⁵⁰, истичући њихов словенски менталитет: „Када је Србин видео да сам Рус и душом и телом, ја сам за њега био рођени брат, већ после другог – трећег сусрета. Њему није била потребна ниједна друга гаранција. Његова кућа, сто, све што је имао, било је мени доступно, и све то у складу са једноставним гостопримством, на који смо навикли од детињства, ми, који смо одрасли у унутрашњости Русије”.¹⁵¹ Ослобођени строге цензуре, поред часописа *Русская беседа*, током 1857. године словенофили су издавали и недељне новине *Молва*. Словенофилима је било јасно колика су њихова знања о балканским Словенима, па и Србима. Стога, Петар Иванович Бартењев¹⁵² 1857. године преводи и

¹⁴⁸ Исто, 18–19; *Воспоминия А. И. Кошелева о Хомякове*, 28. фебруар 1873. Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова, Письма Том. VIII, 121.

¹⁴⁹ Забране су укинуте А. С. Хомјакову, И. В. Кирјејевском, браћи Аксаков и кнезу Черкаском: Т. Ф. Пирожкова, *А. И. Кошелёв – «главный распорядитель» журнала «Русская беседа»*, 19–21.

¹⁵⁰ Мислећи на оне у Србији, Босни, Херцеговини, Далмацији и друго: Заметки путешественника по славянским землям Ф. В. Чижова, *Русская беседа* 1 (1857), 17.

¹⁵¹ Заметки путешественника по славянским землям Ф. В. Чижова, *Русская беседа* 1 (1857), 18–19.

¹⁵² Петар Иванович Бартењев (1829–1912), родио се недалеко од Липецка, у старој племићкој породици. Због студија сели се у Москву, где завршава Историјско-филолошки факултет Московског универзитета

објављује *Историју Србије* Леополда Ранкеа. Исте године, током путовања по Европи, Александар Иванович Кошељев посетио је Праг и Беч, и том приликом упознао Вука Стефановића Караџића.¹⁵³

Упркос свему, полицијски надзор над словенофилима није укинут до 1857. године, па тако у полицијском извештају из марта 1857. године стоји да већина словенофила не живи у Москви, већ само повремено ту долази. Такође, писало је да се и даље држе пређашњих убеђења, али да их појединци не испољавају више са истом енергијом као некада. У извештају се наводило да је број словенофила за три године остао непромењен, изузев што су добили једног новог члана, гимназијског учитеља извесног Владимира Григорјева. Што се осталих чланова тиче, наведено је да у Москви тренутно живе Александар Јосифович Арфелд, Владимир Григорјев, Сергеј Михаилович Соловјев и Антон Францевич Томашевски, а да остали само повремено долазе (чланови породице Аксаков, Константин Николајевич Бестужев-Рјумин, Иван Васиљевич Кирјејевски, Александар Иванович Кошељев, Ползников, Дмитриј Николајевич Свербјејев и Алексеј Степанович Хомјаков).¹⁵⁴ Неколико месеци касније, у тајном извештају московском генерал-губернатору, стајало је да иза словенофила финансијски стоји Василиј Александрович Кокорев, који је пак иза себе имао подршку трговаца. Писало је да словенофилско друштво чини мали број племића, племића чиновника, трговаца, духовника и научника, да друштво широм Русије има своје агенте, те да је потребно да руска влада предузме неопходне мере.¹⁵⁵

Александар Михаилович Горчаков, јачање и ширење руског утицаја међу балканским народима, видео је као сигуран пут за поновни повратак Русије на међународну европску позорницу. У погледу оживљавања утицаја на Балкану, после Париског мировног конгреса, руска влада је инсистирала на присуству у свим сферама живота балканских народа, па како је деловање званичних дипломатских представника сада било ограничено одредбама Париског мировног уговора, решила је да подржава друштвене организације, основане за пружање помоћи балканским народима. Стога,

(1847–1851). Неко време радио је у Московском архиву Министарства спољних послова (1853–1858), а затим, након повратка са путовања по Европи, постаје начелник Чертковске библиотеке у Москви (1859–1873). После 1856. године приближио се словенофилима. Од 1863. издавао је и уређивао часопис *Русский архив*. Више о њему: П. И. Бартењев, *Воспоминания, Русский архив* 1 (1991), 46–95.

¹⁵³ Т. Ф. Пирожкова, *Славянофильская журналистика*, 155.

¹⁵⁴ ЦГА Москвы, Ф. 16, Оп. 39, Д. 307, Т. 2, Л. 64–65. *Вршилац дужности московског обер-полицијемстера – Московски војни генерал губернатор, 28. фебруар 1857.*

¹⁵⁵ ЦГА Москвы, Ф. 16, Оп. 46, Д. 210, Л. 1–12 об. *Тајна белешка о тајним друштвима у Русији [1858]*; П. И. Бартењев, *Любопытныя показания о некоторых представителях московского образованного общества в начале прошлого царствования*, *Русский архив* 7 (1885), 447–452.

званичну дозволу за рад прво је добило Петроградско словенско друштво, па затим Московски словенски комитет и Одеско бугарско настојатељство, што је значило и званично пружање руке помирења московским словенофилима. С друге стране, словенофили су поздравили промену на царском престолу, те промену унутрашње и спољне политике, видевши у томе шансу да упркос малобројности и тиме што су дуго времена били на маргинама, одиграју неку важнију улогу. У исто време, после Танзимата, и прилике на терену изискивале су хитно реаговање, јер су европске земље, а нарочито Француска, предузимале различита пропагандна деловања. Из тога следи, да би се узроци оснивања Московског словенског комитета могли наћи у промени спољнополитичког курса званичне Русије и истовремено жељи словенофила да учествују у власти, те заједничким настојањима да искористе традиционално савезништво са балканским народима и њихове апеле за помоћ. Као повод оснивања Московског словенског комитета могли су да послуже многобројни апели за помоћ који су стизали од стране Бугара. Руски историчар Сергеј Александрович Никитин је писао да оснивање Московског словенског комитета није поникло само на темељима словенофилства, већ и на основу потреба и интереса Словена, те да указивање помоћи црквама и школама није била новина, али да се овде сада радило о потреби да се добротворство претвори у политичку ствар.¹⁵⁶

Претеча Московског словенског комитета и модел по ком је основан био је тзв. Кружок грофице Антонине Дмитријевне Блудове, који је 1856. године добио и званичну дозволу за рад, па је преименован у Петроградско добротворно друштво. Петроградско добротворно друштво, под окриљем три племкиње, Антонине Дмитријевне Блудове¹⁵⁷, кнегиње Наталије Дмитријевне Протасове¹⁵⁸, супруге обер-прокуратора Светог Синода

¹⁵⁶ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 26.

¹⁵⁷ Антонина Дмитријевна Блудова (1813–1891), руска књижевница и грофица, од 1863. године и камер-дворска дама Марије Александровне, рођена је у Стокхолму, у браку Дмитрија Николајевича Блудова и кнегиње Ане Андрејевне Шћербатове. Више о детињству грофице Блудове у: *Воспоминания графини Антонины Дмитриевны Блудовой*, Москва 1888. Након очеве смрти (1864), грофице Блудова је основала Свето Ћирилско-Методијевско православно братство у Острогу (Волинска губернија), у оквиру којег су постојали основна школа, припремна женска школа, која је временом прерасла у гимназију и носила име грофичиног оца, затим, пансион за девојчице које су се тамо школовале, болница, апотека и коначиште, и томе се у потпуности посветила све до краја живота: *Блудова, Антонина Дмитриевна*. Славянофилы. Историческая библиотека, ответственный редактор О. А. Платонов, Москва 2009, 74–75. Заоставштина породице Блудов данас се чува у неколико различитих архивских институција у Русији, али грађом најбогатији јесте њихов лични фонд бр. 1274 (Панины–Блудовы), похрањен у оквиру Руског државног архива старих докумената (РГАДА) у Москви. Сачувана архивска грађа сведочи да је грофица Блудова била у преписци са великим бројем Срба, а међу најзначајнијим материјалима издваја се преписка са митрополитом Михаилом.

¹⁵⁸ Наталија Дмитријевна Протасова (девојачко Голицина) (1803–1880), била је кћерка московског генерал-губернатора кнеза Дмитрија Владимировича Голицина (1820–1844) и познате добротворке Тајјане Васиљевне Голицине (девојачко Васиљчикове). Године 1861. додељена јој је титула државне даме,

грофа Николаја Александровича Протасова (1836–1855), и кнегиње Татјане Васиљевне Васиљчикове¹⁵⁹, помагало је православној цркви, манастире и школе широм Балканског полуострва, задржавајући чисто добротворни карактер. Деловало је потпуно отворено и путем штампе ширу јавност информисало о својим активностима.¹⁶⁰ Нарочито су се концентрисали на простор Босне и Херцеговине и у томе имали помоћ првог руског конзула у Сарајеву Александра Фјодоровича Хиљфердинга (1857–1858).

Антонина Дмитријевна Блудова, кћерка грофа Дмитрија Николајевича Блудова¹⁶¹, од раног детињства испољавала је симпатије и интересовање за православне народе на Балканском полуострву. Окружена очевим пријатељима и познаницима, нарочито словенофилске оријентације, словенско питање полако је постајало сфера њеног интересовања. Уживајући поверење царске породице и високих црквених кругова, а идеолошки веома блиска словенофилству, ова дворска дама посветила се добротворном раду у корист православних словенских народа. Након револуција 1848/1849. године, грофица Блудова оснива прво руско друштво за помоћ словенским народима (1850), а помоћ при томе указивао јој је протојереј Михаил Фјодорович Рајевски¹⁶², старшина цркве при Руској амбасади у Бечу (1843–1884), са којим је од

а 1865. године постаје тзв. обер-хофмејстерица (у преводу највиша господарица двора), што је представљало прворангирану дворску даму Руске империје.

¹⁵⁹ Татјана Васиљевна Васиљчикова (девојачко Пашкова) (1793–1875), дворска дама и књижевница, кћерка генерал-мајора Василија Александровича Пашкова и Јекатерине Александровне Пашкове (девојачко Толстојеве). Била је друга супруга коњичког генерала и председника Комитета министара и Државног савета (1838–1847) Илариона Васиљевича Васиљчикова, рођеног ујака Наталије Дмитријевне Протасове. Имала је титулу државне даме.

¹⁶⁰ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 27.

¹⁶¹ Дмитриј Николајевич Блудов (1785–1864), руски високи државни чиновник, дипломата и књижевник, од 1842. године и гроф, потицао је из старе племићке породице. Након што је неколико година провео у дипломатској служби у Шведској и Великој Британији, постављен је за деловођу Истражног комитета за декабристе (1825), а затим за заменика министра просвете (1826). Шест година касније, постаје министар унутрашњих послова (1832–1837), па министар правде (1837–1839), начелник Другог одељења (1839–1861), а од 1862. године председник Државног савета и Кабинета министара. Од 1855. године био је председник Руске академије наука: *Дмитрий Николаевич Блудов*, Славянофилы. Историческая библиотека, 74; И. В. Чуркина, *Протоиерей Михаил Федорович Раевский и Югославяне*, Москва 2011, 18–20.

¹⁶² Михаил Фјодорович Рајевски (1811–1884), рођен је у Арзамасу, у породици свештеника. Након завршене богословије, даље школовање наставио је на Петроградској духовној академији, коју је завршио са дипломом кандидата (1829–1833). Године 1834. постављен је за свештеника цркве при Руској амбасади у Стокхолму. Готово девет година касније, на предлог обер-прокуратора, преузео је дужност старешине цркве при Руском посланству у Бечу, и на том месту остао до краја живота (1843–1884): Више о томе: К. Н. Устьянович, *М. Ф. Раевский и российский панславизм. Споминки з пережитого и передуманого*, Львов 1884; И. В. Чуркина, *Протоиерей Михаил Федорович Раевский и Югославяне*, Москва 2011. Протојереј Рајевски је водио преписку са великим бројем Срба, о чему нам данас сведочи архивска грађа његовог личног фонда бр. 347, похрањеног у оквиру Одељења писмених извора Државног историјског музеја у Москви (ОПИ ГИМ), као и две објављене збирке писама: *Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века*, составители В. Матула и И. В. Чуркина, Москва 1975; *Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Раевского 40–80 године XIX века*, II, приредили С. И.

1847. године одржавала пријатељске односе.¹⁶³ Првобитно, ова организација настала је с циљем да се помогне српски народ у Војводини и Војној граници. Кријући се иза чисто добротворног рада, грофица Блудова се неретко бавила и политиком, нарочито током Кримског рата.¹⁶⁴

Историчар Војислав Ј. Вучковић наводи да је после 1856. године и грофица Блудова имала заслуге за ширење словенофилства међу Србима, и то уз помоћ своје пријатељице Јекатерине Ивановне, супруге руског генералног конзула у Београду Михаила Рафаиловича Милошевича¹⁶⁵, а нарочито уз подршку тадашњег епископа шабачког Михаила.¹⁶⁶ За успешно деловање Петроградског словенског друштва међу Србима, било је значајно и то што су Дмитриј Николајевич Блудов и Николај Александрович Протасов такође одржавали везе са Србима, те од марта 1854. године били изабрани за почасне чланове Друштва српске словесности.¹⁶⁷ Стога, гроф Блудов спорадично је Друштву српске словесности слао руска издања.¹⁶⁸

Данченко, М. Екмечић, В. Крстић, В. Мелик, Д. Петровић-Милојевић, Н. Петровић, Н. Станчић и И. В. Чуркина, Београд 1989.

¹⁶³ И. В. Чуркина, *Протоиереј Михаил Федорович Раевский и Югославяне*, 17.

¹⁶⁴ Више о Кружоку грофице Блудове: Исто, 48–104.

¹⁶⁵ Михаил Рафаилович Милошевич (1807–1885), руски генерал-мајор и дипломата, пореклом из Беле Цркве. Као веома млад се преселио у Русију и 1832. године ступио у руску војну службу. По завршетку Кримског рата, постао је руски генерални конзул у Београду (1856–1860): АС, Министарство иностраних дела – инострано одељење (даље: МИД-И), 1856, 128/V. М. Р. Милошевич – Алекса Симић, Београд, 7. октобар 1856. Његова кћерка Софија Михаиловна била је удата за кнеза Д. А. Долгорукова.

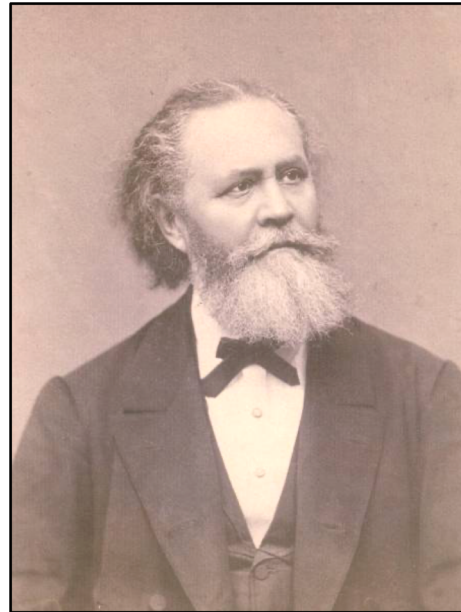
¹⁶⁶ В. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матија Бана (1860–1861)*, Историјски часопис 9–10 (1959), 387.

¹⁶⁷ Российский государственный архив древних актов (даље: РГАДА), Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 101–101 об. *Митрополит Михаил – А. Д. Блудова, Гончица, 26. март 1854; Друштво српске словесности – Д. Н. Блудов, Београд, 16. март 1854. Друштво српске словесности 1841–1864, 408–409; Друштво српске словесности – Н. А. Протасов, Београд, 16. март 1854.* Исто, 409.

¹⁶⁸ АС, МИД-И, 1857, 1575/VI. *Руски генерални конзулат – Министарство спољних послова, 1857; АСАНУ, ДСС, 14/1857. М. Р. Милошевич – Друштво српске словесности, Београд, 11/23. фебруар 1857; АСАНУ, ДСС, 13. [Друштво српске словесности] – Д. Н. Блудов, 16. април [1858]; АСАНУ, ДСС, 31. Секретар Руског генералног конзулата – Друштво српске словесности, Београд, 25. август 1858.*

Слика 5. Антонина Дмитријевна Блудова (1813–1891) са рођакама¹⁶⁹

Слика 6. Протојереј Михаил Фјодорович Рајевски (1818–1884)¹⁷⁰

Старешина цркве при Руској амбасади у Бечу, Михаил Фјодорович Рајевски, који је на тој дужности провео готово четири деценије, а који је по природи посла који је обављао одговарао и Светом Синоду и Министарству спољних послова, био је главни посредник, како званичних, тако и незваничних словенофилских кругова са Словенима, те и са Србима. Већ по преузимању дужности, 19. јуна 1843. године, започео је своје дружење са свим представницима словенских народа у Бечу. Руска историчарка Искра Васиљевна Чуркина наводи да је у најприснијим односима био управо са Србима, на које је гледао као на народ близак Русима, не само по пореклу и језику, већ и по религији. Она наводи да је Рајевски научио српски, па је за српске верске празнике служио богослужење на српском језику и тако окупљао тамошње Србе. Најприсније односе одржавао је са Вуком Стефановићем Караџићем,¹⁷¹ са којим је од 1847. године био у преписци,¹⁷² да би касније критиковао његову реформу језика и блиске везе са Хрватима.¹⁷³ С друге стране, Рајевски је био Вуков посредник у књижној размени са руским интелектуалцима, попут Николаја Ивановича Надеждина, Михаила Петровича Погодина и др.¹⁷⁴ Добро је познавао и карловачког митрополита Јосифа (Рајачића), који

¹⁶⁹ Госкаталог, 7560229. *А. Д. Блудова са нећакама, Дрезден, 1870-е*: <https://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=7685641> (30. септембар 2020).

¹⁷⁰ *Раевский Михаил Федорович*, Енциклопедија Всемирная историја: https://w.histrf.ru/articles/article/show/raievskii_mikhail_fedorovich (20. децембар 2020).

¹⁷¹ И. В. Чуркина, *Протоиерей Михаил Федорович Раевский и Югославяне*, 10.

¹⁷² Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 198–202.

¹⁷³ И. В. Чуркина, *Протоиерей Михаил Федорович Раевский и Югославяне*, 44–47.

¹⁷⁴ Исто, 10–13.

га је 1847. године посветио у чин протојереја.¹⁷⁵ Током те четири деценије које је провео у Бечу, готово да није било значајније личности од Срба, са којом није одржавао контакт и водио преписку, о чему нам сведочи његов лични фонд бр. 347, похрањен у оквиру Одељења писаних докумената Државног историјског музеја у Москви.¹⁷⁶ Већ 1848. године Рајевски је стекао поверење и ауторитет међу словенским националним радницима, када започиње и свој добротворни рад. Први већи подухват била је обнова српских православних цркава у Војводини, формално на иницијативу Карловачке митрополије, а потребну помоћ прикупљала је и слала грофица Блудова.¹⁷⁷ Од 1850. године Рајевски почиње да се интересује за простор Херцеговине и Црне Горе, па настоји да са положајем тамошњих Срба упозна и руско јавно мњење.¹⁷⁸ Године 1856, посредством Александра Фјодоровича Хилфердинга, протојереј Рајевски, постаје главни посредник између московских словенофила и Словена, нарочито са онима под влашћу Хабзбурга. Хилфердинг је обавештавао Рајевског да словенофили вредно раде, али да им је потребна његова помоћ око проналажења контаката и извештавања о приликама у словенским земљама.¹⁷⁹ „Срамота је да ми Руси знамо све шта се дешава у Енглеској и Француској, а да уопште ништа не знамо о словенским земљама”.¹⁸⁰ Сам Рајевски био је задужен за достављање часописа *Русская беседа* истакнутијим националним радницима, културним и научним институцијама у словенским земљама. Исто тако, радио је на превођењу и објављивању дела московских словенофила. Марта 1853. године Блудова му је послала стихове Хомјакова *Васкрсење Лазарево* ради превођења и објављивања у *Српско-далматинском магазину* или пак другом часопису,¹⁸¹ а маја 1857. године Хилфердинг му се јавио из Дубровника и обавестио га да је Јеврем Грујић преузео на себе да у тајности преведе и објави Хомјаковљеве књиге, па га истовремено замолио да установи како та ствар напредује, па ако није могуће да се

¹⁷⁵ Исто, 15.

¹⁷⁶ Списак личности са којима је протојереј Рајевски водио преписку дат је у: *Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века*, 503–522.

¹⁷⁷ Година 1849–1850. године, уз помоћ Рајевског, грофица Блудова је за Србе са простора Војводине слала богослужбене књиге и ствари: *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 3/15. децембар 1849.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 43–45; *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 19. маја/1. јун 1850.* Исто, 57–59; *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Ревел, 7/19. јун 1859.* Исто, 59–60. *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 10/22. април 1850.* Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 47–49; *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 13/26. септембар 1850.* Исто, 50–53.

¹⁷⁸ И. В. Чуркина, *Протоиерей Михаил Федорович Раевский и Югославяне*, 59–70.

¹⁷⁹ *А. Ф. Хилфердинг – М. Ф. Рајевски, 7. март 1856.* Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 123–124.

¹⁸⁰ *А. И. Кошељев – М. Ф. Рајевски, април 1856.* Исто, 237–238.

¹⁸¹ *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 4/16. март 1853.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 XIX века, II, 91–92.

штампа у Београду, да се штампа у Букурешту или Одеси, те да се онда раздели по Србији.¹⁸² Од 1857. године Друштво српске словесности редовно је примало часопис *Русская беседа*, или преко Руског генералног конзулата у Београду,¹⁸³ или преко протојереја Михаила Фјодоровича Рајевског.¹⁸⁴ Протојереј Рајевски био је главни посредник са Србима у Хабзбуршкој монархији, па је преко њега Матица српска примала руске духовне часописе и часопис *Русская беседа*.¹⁸⁵ О личности Рајевског писао је Тодор Стефановић Виловски бележећи да је руски протојереј годинама у бечкој српској колонији уживао неизмерно поштовање Срба због многобројних заслуга њима учињеним, те да су Срби редовно посећивали руску цркву, иако су припадали парохији грчке цркве Свете Тројице. Виловски је писао: „Протојереј Рајевски је умео бити и прек и оштар као малне сваки Великорус. Смиреност и благост нису биле врлине које су га красиле... Кад год је био зловољан, а то је бивало често, чисто је тражио прилику да ту злу вољу излије над каквим својим пријатељем... Али све ово не може из наше успомене да избрише слику човека који нам је у то доба чинио ретке услуге и који је Србима био искрени пријатељ“. Виловски је сведочио да је Рајевски познавао све виђеније Србе, и да је после Кримског рата, од када се попреко гледало на Србе и њихово посећивање руске цркве у Бечу, мимо своје свештеничке, вршио и неку врсту политичке дужности.¹⁸⁶

Данашња историографија сагласна је да су руски словенофили највеће упориште имали управо у Српској православној цркви, нарочито у личности београдског митрополита.¹⁸⁷ Проучавање историје српско–руских односа друге половине XIX века незамисливо је без проучавања живота и дела митрополита Михаила¹⁸⁸ (Милоја Јовановића), који је готово пола века радио на јачању српско–руских веза, не само у сфери цркве, већ и у сферама политике, просвете, културе и науке. Од времена школовања у Кијевској богословији (1846–1850) и Кијевској духовној академији (1850–

¹⁸² А. Ф. Хиљфердинг – М. Ф. Рајевски, *Дубровник*, 27. април/9. мај 1857. Исто, 218–219.

¹⁸³ АСАНУ, ДСС, 90/1857. *Руски генерални конзулат у Београду – Друштво српске словесности*, Београд, 10. септембар 1857; АСАНУ, ДСС, 91/1857. *Друштво српске словесности – Министарство просвете*, Београд, 19. новембар 1857.

¹⁸⁴ АСАНУ, ДСС, 37/1858. А. Вукомановић – ДСС, Београд, 20. новембар 1858.

¹⁸⁵ РО МС, Писма, 19752. М. Ф. Рајевски – Матица српска, Беч, 28. октобар 1860.

¹⁸⁶ Т. Стефановић Виловски, *Моје успомене (1867–1881)*, поговор С. Дамјанов, Београд 1988, 90–92.

¹⁸⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, 151.

¹⁸⁸ Михаило (Милоје Јовановић) (1826–1898), архиепископ београдски и митрополит српски (1859–1881, 1889–1898), рођен је у Сокобањи. Основно образовање стекао је у родном месту, а затим је похађао гимназије у Зајечару и Неготину. Након завршене Београдске богословије, даље школовање наставио је у Кијевској богословији и Кијевској духовној академији. По повратку у Србију, радио је као професор у Београдској богословији, а неколико месеци касније, изабран је прво за студеничког архимандрита, а затим за шабачког епископа (1854–1859). Више о њему: С. М. Димитријевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије, као православни јерарх, Србин, Словен и неимар југословенства*, Београд 1933; Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980.

1853),¹⁸⁹ и ширења познанстава међу Русима, митрополит Михаило остаје трајно привржен Русији. По завршетку школовања и замонашења у Кијевско–Печерској Лаври, у јесен 1853. године, предузео је путовање на коме је посетио Москву и Петроград.¹⁹⁰ Био је то његов први сусрет са два руска центра, а рекло би се и пресудан моменат за његов животни пут и формирање политичког става. Московски сусрети и познанства оставили су велики утисак на младог монаха који је био веома задовољан што је тамо „примљен као брат“.¹⁹¹ Поуздано знамо да је у Москви тада упознао Ивана Васиљевича Кирјејевског,¹⁹² а у Петрограду Антонину Дмитријевну Блудову. Од времена када упознаје прве словенофиле и људе њима блиске, постаје присталица идеје словенске узајамности и вере у спаситељску улогу Русије, што се види из писма Блудовој од априла 1854. године: „Одавно, а нарочито од када сам био у Петрограду и Вас упознао, слушао сам и постао уверен у руску лојалност, која је у срцима наших владара, тако рећи, осакаћена од стране Запада и претворена у неверство, као тобоже амбициозне намере наших покровитеља. Плакао сам изнутра, жалио се на такво несрећно неразумевање, молио Бога да нам отвори очи, скине тамни прекривач“.¹⁹³ По повратку у Србију 1854. године, постављен је за професора Београдске богословије, па одатле поручује Блудовој: „Српски народ гаји симпатије и пати се у ишчекивању срећних акција ваше војске“.¹⁹⁴ Само неколико месеци касније, 26. октобра 1854. године, Михаило преузима дужност шабачког епископа,¹⁹⁵ па од 6. августа 1859. године и дужност београдског митрополита.¹⁹⁶ Већ за време Кримског рата, а нарочито са места митрополита, од руске стране, означен за „најзначајнијег студента“,¹⁹⁷ када су Срби у питању, митрополит

¹⁸⁹ У току седмогодишњег школовања у Кијеву, митрополит Михаило је стекао звање магистра богословља, показао добро знање и беспрекорно понашање: АС, Поклони и откупи (даље: ПО), 30/1. *Кијевски митрополит Филарет – Митрополит српски Петар, Кијев, 10. фебруар 1854.*

¹⁹⁰ А. Васиљевић, *нав. дело*, 60.

¹⁹¹ Архив Српске православне цркве (даље: АСПЦ), Митрополит Михаило, Кутија 1. *Неустановљено лице (монах Јован) – Митрополит Михаило, 27. октобар 1853.*

¹⁹² У свом дневнику од 30. септембра 1853. године, Иван Васиљевич Кирјејевски пише о „српском монаху, будућем епископу“. У то време, поред митрополита Михаила, у Москви је био и Василије Николајевић, али је само митрополит Михаило био монах, те верујемо да је о њему било речи, нарочито зато што у наредним годинама митрополит Михаило остаје у преписци са његовом супругом: И. В. Киреевский, *Дневник 1852–1854 годы*, Разум на путу к истине: филозофске стате, публицистика, письма, составление и вступительная статья Н. Лазаревой, Москва 2002, 438.

¹⁹³ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 101–101 об. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Гончица, 26. март 1854.*

¹⁹⁴ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 102–102 об. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, 5. јун 1854.*

¹⁹⁵ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 103. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 19. октобар 1854.*

¹⁹⁶ АС, Министарство просвете (даље: МПс), 1859/95. *Митрополит Михаило – Министарство просвете. Митрополит Михаило преузео дужност.*

¹⁹⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 12757, Л. 16–38. *Тајна белешка о Србима који су се школовали у Русији, [1912].*

Михаило започиње деловање у смислу борбе за ослобођење и уједињење српског народа, те отворено заговара тзв. русофилски правац спољне политике Кнежевине Србије. Маја 1859. године, када страни конзули извештавају из Београда о руском утицају међу Србима, како Русија подстиче народ против Турске, за главног руског агента наводе управо шабачког епископа Михаила.¹⁹⁸ Све време службовања, Михаило је водио преписку са званичним и незваничним представницима Русије, а нарочито обимну преписку водио је са водећим члановима Московског словенског комитета (Иваном Сергејевичем Аксаковим, Помпејем Николајевичем Баћушковым, Михаилом Петровичем Погодином, Нилом Александровичем Поповим и другима). Митрополитова писма, размењена са словенофилима, похрањена су у различитим архивима Москве и Петрограда. Нажалост, писма словенофила њему упућена, највероватније нису сачувана, јер их данас не можемо наћи међу документима заоставштина митрополита Михаила које су похрањене у Архиву Српске православне цркве и Архиву Србије у Београду.

Вишедеценијско познанство, па и пријатељство митрополита Михаила и грофице Блудове, два велика поборника „словенске ствари”, имало је утицаја на српско–руске односе током друге половине XIX века, о чему нам сведочи њихова сачувана преписка.¹⁹⁹ Како је уживала углед и у званичним и незваничним круговима Руске империје,²⁰⁰ грофица Блудова је у њима заступала интересе Словенства, нарочито интересе српског народа. У више наврата, радила је на зближавању српског и руског народа у политичком, црквеном и културно-просветном погледу. Занимљиво је да је Антонина Дмитријевна Блудова, школовала, између осталог, и двојицу браће из Свилајнца, Јанићија и Константина Костића, а Јанићија је чак посинила.²⁰¹ Јанићије Костић²⁰², школовао се у Михајловској артиљеријској школи у Петрограду (1850–1854),

¹⁹⁸ *Франческо Астенго – Камило Кавур, Београд, 19. април/1. мај 1859.* Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874, приредио В. Вучковић, Београд 1965, 25.

¹⁹⁹ Преписку митрополита Михаила и грофице Блудове, насталу између 1854. и 1886. године, чине сто педесет писама, похрањених у две одвојене фасцикле. Део те преписке је и објављен: *Преписка митрополита Михаила и грофице А. Д. Блудове о догађајима у Србији 1868. године*, приредили Ј. Блажић и Ј. В. Иванова, Мешовита грађа (Miscellanea) XXXIV (2013), 193–218; *Писма митрополита Михаила грофици А. Д. Блудовој: прилог проучавању руско-српских односа (1871–1874)*, приредили Ј. Блажић Пејић и Ј. В. Иванова, Мешовита грађа (Miscellanea) XXXV (2014), 121–138.

²⁰⁰ Треба имати на уму колико је грофица Блудова имала утицаја на Марију Александровну.

²⁰¹ *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Кисинген, 8/20. јун 1852.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 XIX века, II, 86–87.

²⁰² Јанићије Костић (1834–1870), рођен у Свилајнцу, у породици трговца Ђорђа и Марије Костић. Основно образовање стекао је у Свилајнцу, а након тога неколико месеци боравио на Цетињу као приватан учитељ. На препоруку Дмитрија Николајевича Блудова, кога је упознао у Бечу, даље школовање наставио је у Михајловској артиљеријској школи у Петрограду (1850–1854). По завршетку школовања, учествовао је у Кримском рату, а 1855. године одликован је орденом Св. Ане четвртог степена: *Босанска вила: лист за*

да би након учешћа у Кримском рату,²⁰³ душевно оболео. Како је болест почела да напредује, вратио се у Србију 1859. године, где се годинама лечио по манастирима и санаторијумима. Редовно, преко митрополита Михаила, грофица Блудова је слала новац за његово издржавање и лечење, а након његове смрти (1870), заслугама руске грофице, објављена је његова збирка песама, и у његову част додељивана једна стипендија на Београдској богословији у висини од 926 рубаља.²⁰⁴ Од новца Блудове, Константин Костић живео је у Модри код Људовита Штура, где је похађао тамошњу гимназију (1854–1857).²⁰⁵

Током пете деценије XIX века, уз подршку Француске и пољске емиграције, бугарски прваци Неофит Бозвели и Иларион Стојановић, те Иван Селимински, Александар Екзарх и други, започињу борбу за бугарску црквену независност, која ће епилог добити тек 1870. године, стварањем самосталне бугарске цркве и признањем бугарске народности у оквирима Османског царства. Католички и протестантски мисионари у Бугарској пружали су им велику помоћ и подршку, настојећи да продубе проблеме у православној цркви и истовремено нанесу штету руском утицају на Балканском полуострву. Њихово деловање нарочито је било појачано након Кримског рата. Католички мисионари бесплатно су међу Бугарима делили своју штампу, отварали католичке школе, цркве и болнице, а нарочито значајно за ширење унијатске пропаганде међу Бугарима било је оснивање Комитета друштва источних хришћана крајем 1855. године у Риму.²⁰⁶ Управо бугарско црквено питање и бугарске културне елите подстакли су московске словенофиле да се живље заинтересују за простор Балканског полуострва. При томе, издвајали су се Најден Геров и Александар Викторович Рачински, касније руски званични представници у Пловдиву и Варни.

забаву, поуку и књижевност, Сарајево, 30 новембра 1906; Ј. Костић, *Предговор: Песме*, Београд 1871, 1–32.

²⁰³ Године 1855. боравио је у Србији, након чега се поновно вратио у Петроград: В. С. Аксакова, *нав. дело*, 132.

²⁰⁴ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2180, Л. 19. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 8. јул 1870; Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 27. јануар 1871*. Писма митрополита Михаила грофици А. Д. Блудовој: прилог проучавању руско-српских односа (1871–1874), 126–128; Почетком 1874. године, митрополит Михаило замолио је директора Азијског департамента Петра Николајевича Стремоухова да се код Блудове заложи да се капитал стипендије Јанићија Костића пренесе у Београд, како би њиме управљала Управа Богословије, кад њега не буде било више, као и да се капитал Милешевског братства пренесе у Србију: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3812, Л. 4–5. *Митрополит Михаило – П. Н. Стремоухов, Београд, 11. јануар 1874*.

²⁰⁵ *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 12/24. фебруар 1854*. Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 53–54; *Људовит Штур – М. Ф. Рајевски, Братислава, 30. јун 1854*. Исто, 476.

²⁰⁶ С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, Београд 1992, 167.

Кримски рат улио је Бугарима наду у ослобођење, а најактивнија при томе била је бугарска емиграција, нарочито она у Русији. Убрзо након овог ратног пораза, поставило се питање да ли ће Русија успети да сачува политички утицај међу Бугарима, да ли ће они моћи и даље на њу да се оријентишу, те у грчко-бугарској црквеној борби на њу да рачунају.²⁰⁷ Првобитно, Најден Геров²⁰⁸ обратио се Михаилу Петровичу Погодину, коме је изложио своје виђење бугарског црквеног питања, а затим и Јегору Петровичу Коваљевском, те Александру Михайловичу Горчакову, коме је предложио одређене мере ради јачања и очувања руског утицаја међу Јужним Словенима. Маја 1856. године Геров долази у Москву, састаје се са словенофилима, којима предлаже план за указивање помоћи бугарској просвети и православљу. Крајем 1856. године Геров напушта Русију, једно време проводи са бугарском емиграцијом у Букурешту, па јануара 1857. године бива постављен за првог руског вице-конзула у Пловдиву.²⁰⁹ Одмах по постављењу информисао је директора Азијског департмана о својим запажањима везано за бугарску интелигенцију. Он је наводио да сви жале што циљ рата није постигнут, те да се надају да је дело само одложено и живо се интересују шта ће даље бити. Такође, изнео је да Порта не мисли да испуни Хатихумајум²¹⁰, те да сви хришћани желе руско поданство. Истицао је да би православно становништво желело свуда да има руске конзулате, да много очекују од руског покровитељства, те подвукао да Бугари желе да имају своју самосталну цркву.²¹¹ Добре пријатељске односе Геров је одржавао и са Александром Фјодоровичем Хиљфердингом, који привремено добија на управу конзулат у Сарајеву.²¹² Историчар Сергеј Александрович Никитин наводи да је иницијатива о оснивању организације за помоћ јужнословенским народима поменута у белешци Герова, те изложен и њен опис, а да је касније оно само поновљено у документима о оснивању Московског словенског комитета. Геровљеви аргументи

²⁰⁷ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 14.

²⁰⁸ Више о Герову и његовом деловању: Е. А. Лаптев, *Российский дипломат Найден Геров и российско-болгарские связи (1853–1877 годы)*, Уфа 2011.

²⁰⁹ А. Андреев, *нав. дело*, 26–29; С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 15–25.

²¹⁰ Уочи почетка Париског мировног конгреса, султан Абдул Мецид I објавио је 18. фебруара 1856. године Хатихумајум којим је потврђен ранији програм реформи дат Хатишерифом од Гилхане (1839), те изнет нови шири програм реформи у Османском царству.

²¹¹ Българският исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий (даље: БИА НБКМ), Ф. 22, Ед. 5, Л. 132–135. *Најден Геров – Јегор П. Коваљевски, Пловдив, 16. јануар 1857.*

²¹² Почетком фебруара 1857. године Хиљфердинг обавештава Герова да је добио на управу конзулат у Сарајеву, те да је нову службу прихватио како би прикупио корисне материјале за проучавање древне историје Словенског југа. Истовремено, лично га је замолио да за њега прикупи рукописе, натписе, предања и друго, а достава би се обављала лично њему преко руског генералног конзула у Београду или руске амбасаде у Цариграду: БИА НБКМ, Ф. 22, Ед. 80, Л. 1–2 об. *А. Ф. Хиљфердинг – Најден Геров, Белграј, 20. јануар 1857.*

нашли су се у писму Коваљевског Горчакову од априла 1856. године, у коме је по први пут представљена идеја о оснивању Московског словенског комитета.²¹³ На тај начин, московски словенофили су само усвојили предлог бугарске емиграције о оснивању друштва које би помагало Јужне Словене, на првом месту Бугаре.

Године 1858. званичну дозволу за рад добило је и Одеско бугарско настојатељство²¹⁴, првобитно основано 1854. године за потребе Кримског рата, а ради остваривања веза руске владе са подунавским Бугарима. Организација бугарске емиграције, основана на иницијативу Николаја Палаузова, практично је представљала заступника бугарског националног питања пред руским властима.²¹⁵ Деловање ове организације имало је одзива међу Бугарима у иностранству, па су тако бугарски трговци у Букурешту по истом моделу основали тзв. *Добродетелну дружину*. Деловање бугарске емиграције приближило је званичне и незваничне руске кругове Бугарима, те унапредило некадашње везе које су се углавном сводиле на личне контакте. Међутим, након Париског мировног конгреса, Одеско бугарско настојатељство показало се недовољно.²¹⁶ Истовремено, 1858. године постојала је и иницијатива о оснивању организације која би помагала руску духовну мисију у Палестини, као и мисао о оснивању грчко-руског научног друштва.²¹⁷

„Кримске ране“ биле су свакако главни окидач за обе стране, жеље руских власти и словенофила овога пута су се поклопиле, а као повод искористили су многобројне бугарске апеле за помоћ Русије. Забринуте да би бугарско становништво у борбама са Турцима или Грцима могло да затражи помоћ на Западу,²¹⁸ већ од средине 1856. године московски словенофили су се посветили оснивању друштва за помоћ јужнословенским народима, а међу активнијима истицао се Иван Сергејевич Аксаков.²¹⁹ Међутим, нешто конкретније урађено је тек годину дана касније.

²¹³ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 26.

²¹⁴ Ова организација била је у сталној вези са Московским словенским комитетом, а нарочито су им се обраћали за помоћ везано за просветна питања: Государственный архив Российской Федерации (даље: ГАРФ), Ф. 1750, Оп. 1, Д. 64, Л. 47–47 об. *Одеско бугарско настојатељство – Московски словенски комитет, Одеса, 7. јануар 1874.*

²¹⁵ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 10–12, 28.

²¹⁶ Исто, 10–13, 28.

²¹⁷ Исто, 28–29.

²¹⁸ М. В. Петрович, *nav. delo*, 102–103. О томе је писао и Нил Александрович Попов. Године 1871. Попов је писао да је бугарски народ најбројније словенско племе на југу, али да је оно угњетавано како од стране Турака, тако и од стране фанариота: Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 127–128.

²¹⁹ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 31–33.

Охрабрени од стране владе, која је и званично дозволила деловање Петроградског словенског друштва, неколицина интелектуалаца, углавном словенофилске оријентације, окупљена око Московског царског универзитета, крајем 1857. године представила је руским званичницима предлог пројекта за заштиту православља и очувања руског утицаја међу јужнословенским народима. Под изгледима да се у Западној Европи и Турској увећао број пропагандних друштава²²⁰, која своје пропагандно деловање шире међу Јужним Словенима у циљу да пониште руски утицај, традиционалну наклоност тамошњег становништва према Русији, те да угрозе православље, московски интелектуалци понудили су противтежу таквог деловања – оснивање добротворне организације у Москви. Новооснована организација, која би деловала у договору са Петроградским словенским друштвом и Одеским бугарским настојатељством, имала би за циљ да Јужним Словенима новчано помаже у корист цркава, манастира, културно-образовних институција²²¹, да их снабдева богослужбеним књигама и предметима, односно свиме што је неопходно у циљу подршке православљу. Уз то, предвидели су и помоћ младим Словенима које би долазили у Москву на школовање.²²²

Молбу упућену Александру Михаиловичу Горчакову, потписало је тридесет и једно лице, а међу њима није било само словенофила. Међу потписницима молбе било је десеторо професора Московског царског универзитета, затим, државних чиновника и културно-научних радника. Потписници су навели да желе да прилозима помогну јужнословенске народе, али да им је потребна дозвола да без препрека прикупљају и достављају прилоге унутар и изван граница Русије, и ако је могуће, уз сарадњу Министарства спољних послова и Главне поштанске управе. Потписници молбе

²²⁰ У пројекту предлога наведена су следећа „познатија“ друштва попут Пољске емиграције и маршала Боскеа у Паризу, Женско добротворно удружење за Сирију и Свету земљу, Сер-Египћанин друштво у Лондону, Сиријско удружење за медицинску помоћ у Лондону, Друштво за хришћане на Оријенту у Хесен-Дармиштату, лазаретске школе у Румелији, Сиријска фарма у Добруци, козачке војне школе Садик-паше (Чајковског) у Бугарској, Рушчучка школа Пољака Калицког на Дунаву, Римска легија у Цариграду, Павликијански епископ Андреја Казанова у Једрену, Малтешки колегијум за младиће из целе Турске и др: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 3–3 об. *Допис у Министарство спољних послова, Москва, 28. децембар 1857.*

²²¹ Поред школа, наведене су народне читаонице и новоосновано Цариградско друштво бугарске писмености: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 3–3 об. *Допис у Министарство спољних послова, Москва, 28. децембар 1857.*

²²² Услов да пројекат буде изнет пред владу било је да окупе педесет људи, што је и учињено: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 3–3 об. *Допис у Министарство спољних послова, Москва, 28. децембар 1857.*

замолили су министра спољних послова да одговор владе пошаље на адресу начелника Московског школског округа Алексеја Николајевича Бахметева.²²³

Табела бр 1. **Оснивачи Московског словенског комитета:**
образовање и занимање (1857/1858)²²⁴

Бр.	ОСНИВАЧИ	ОБРАЗОВАЊЕ / ЗАНИМАЊЕ (1857/1858)
1	Иван Сергејевич АКСАКОВ	дипломац правне школе у Петрограду – публициста
2	Константин Сергејевич АКСАКОВ	дипломац Историјско-филолошког факултета Московског царског универзитета (даље: ИМУ) – публициста
3	Сергеј Николајевич АКСАКОВ	књижевник
4	Петар Иванович БАРТЕЊЕВ	дипломац Историјско-филолошког факултета ИМУ – историчар
5	Алексеј Николајевич БАХМЕТЕВ	дипломац ИМУ – државни службеник, начелник Московског школског округа (1858–1859)
6	Јосиф Максимович БОЋАНСКИ	дипломац и професор Историјско-филолошког факултета ИМУ
7	Фјодор Иванович БУСЛАЈЕВ	дипломац и професор Историјско-филолошког факултета ИМУ; од 1859–1861. престолонаследнику Александру предавао руски језик и књижевност
8	Александар Николајевич ДРАШУСОВ	професор Физичко-математичког факултета ИМУ – астроном, директор опсерваторије Московског универзитета
9	Константин Јосифович АЛЕКСАНДРОВ-ДОЉНИК	филолог
10	Фјодор Иванович ИНОЗЕМЦЕВ	дипломац Харковског универзитета и професор Медицинског факултета ИМУ - хирург
11	А. С. ЈЕФРЕМОВ	
12	Александар Николајевич КАРАМЗИН	песник, син историографа Николаја Михаиловича Карамзина, супруг дворске даме
13	Михаил Никифорович КАТКОВ	дипломац Историјско-филолошког факултета ИМУ – публициста
14	Модест Јаковљевич КИТАРИ	професор Физичко-математичког факултета ИМУ
15	А. И. Корсаков	
16	Александар Иванович КОШЕЉЕВ	несвршени студент ИМУ – публициста
17	Николај Фјодорович ФОН КРУЗЕ	московски цензор
18	Павел Михаилович ЛЕОНТЈЕВ	професор Историјско-филолошког факултета ИМУ
19	Аполон Александрович МАЈКОВ	дипломац Историјско-филолошког факултета ИМУ – слависта
20	Михаил Александрович МАКСИМОВИЧ	дипломац и професор Физичко-математичког факултета ИМУ
21	кнез Јуриј Александрович ОБОЛЕНСКИ	један од директора начелништва затворског комитета
22	Николај Филипович ПАВЛОВ	дипломац ИМУ – књижевник
23	Михаил Петрович ПОГОДИН	дипломац и професор Историјско-филолошког факултета ИМУ
24	Александар Викторович РАЧИНСКИ	Учесник Дунавске кампање, касније руски конзул у Варни
25	Јуриј Фјодорович САМАРИН	дипломац Историјско-филолошког факултета ИМУ
26	Семјон Алексејевич СМЕРНОВ	дипломац Медицинског факултета ИМУ – лекар
27	Иван Матвејевич СОКОЛОВ	професор Медицинског факултета ИМУ
28	Сергеј Михаилович СОЛОВЈЕВ	професор Историјско-филолошког факултета ИМУ
29	Сергеј Михаилович СУХОТИН	државни службеник – саветник дворске конторе, камергер, земљопоседник
30	граф Алексеј Сергејевич УВАРОВ	студент Петроградског, Хајделбершког и Берлинског универзитета – археолог, заменик начелника Московског школског округа
31	Алексеј Степанович ХОМЈАКОВ	дипломац Физичко-математичког факултета ИМУ – публициста

²²³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 1–2. Група Московљана – А. М. Горчаков, Москва, јануар 1858; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 58, Л. 58–58 об. Чланови-оснивачи Московског словенског комитета – А. М. Горчаков, јануар 1858.

²²⁴ Табела представља сумирање резулата истраживања: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 1–2. Група Московљана – А. М. Горчаков, Москва, јануар 1858; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 58, Л. 58–58 об. Чланови-оснивачи Московског словенског комитета – А. М. Горчаков, јануар 1858.

Александар Михаилович Горчаков подржао је овај предлог и лично се за њега заложио код Александра II. Министар спољних послова представио је цару потребу да се помогну православне цркве, манастири и школе у Турској, те како руска влада нема довољно финансијских средстава, сматрао је да нема основа да се не дозволи прикупљање прилога за Јужне Словене у Москви, попут онога што већ чине петроградске добротворке. Навео је да би једина разлика била у томе што би овога пута сва њихова преписка са руским конзулима на Балкану ишла искључиво преко Министарства спољних послова.²²⁵ Истовремено, Горчаков је посредовао и код Главне поштанске управе за добијање повластица за „московске добротворе“, попут оних које су уживале и петроградске добротворке при прикупљању прилога за потребе јужнословенских породица, цркава и школа. Главна поштанска управа одобрила је примање прилога за Исток без наплате поштанских трошкова, али су од Горчакова затражили одговорно лице које ће се тиме бавити из редова „московских добротвора“, јер у Петрограду све прилоге шаљу на име кнегиње Татјане Васиљевне Васиљчикове и кнегиње Наталије Дмитријевне Протасове.²²⁶

Уз Горчаковљеву помоћ, званично царско одобрење добијено је 6. фебруара 1858. године,²²⁷ што се сматра и датумом настанка Московског словенског комитета. Већ по оснивању, деловање организације стављено је под надзор Азијског департмана Министарства спољних послова. Сви контакти са званичним руским представницима у иностранству морали су ићи искључиво преко Азијског департмана, који је, с друге стране, требао да им у свему стоји на располагању.²²⁸ Азијски департман се обавезао да ће достављати информације о јужнословенским црквама, манастирима и школама, као и о појединцима које је потребно помоћи, с тим да ће искључиво од чланова организације зависити коме и како ће се прилози делити. Директор Азијског департмана, Јегор Петрович Ковалеvски, затражио је од Московљана да изабере одговорну особу задужену за односе са Азијским департманом, преко које ће убудуће ићи сва преписка,

²²⁵ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 4–4 об. „Из предмета о помоћи Јужним Словенима“, 23. фебруар 1858.

²²⁶ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 7–8 об. Главна управа Поштанског департмана – А. М. Горчаков, 31. јануар 1858.

²²⁷ Понегде се може наићи на 26. јануар, односно 7. фебруар 1858. године: *Отчёт славянского общества или благотворительного комитета читанный в заседании 1862 г. января 25*, Москва 1862, 1–2; Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 128; С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 40.

²²⁸ Рукописный отдел Института русской литературы (Пушкинского дома) Российской академии наук (даље: РО ИРЛИ РАН), Ф. 3, Оп. 5, Д. 21, Л. 1–2 об. А. М. Горчаков, *Азијски департман МИД – Јевграф П. Ковалеvски*, 25. јануар 1858.

новац и слично. О званичној дозволи прво је обавештен министар просвете Јевграф Петрович Коваљевски, посредник са словенофилима, касније почасни председник Московског словенског комитета.²²⁹

На тај начин, уз званично царско одобрење, а уз посредовање министра спољних послова Александра Михаиловича Горчакова и министра просвете Јевграфа Петровича Коваљевског, московски интелектуалци, углавном словенофилске оријентације, окупљени око Московског царског универзитета, основали су Московски словенски добротворни комитет, друштвену организацију за помоћ јужнословенским народима, првобитно само онима у оквирима Османског царства, а затим и онима у оквирима Хабзбуршке монархије, у црквеном, културно-просветном и економском погледу, а под окриљем Азијског департмана Министарства спољних послова. За првог човека организације, који је уједно обављао све дужности, укључујући и послове везане за Азијски департман, изабран је начелник Московског школског округа Алексеј Николајевич Бахметев^{230,231}. За његовог заменика одређен је помоћник начелника Московског школског округа, гроф Алексеј Сергејевич Уваров, син бившег министра просвете Сергеја Сергејевича Уварова (1833–1849). Александар Михаилович Горчаков, преко Јевграфа Петровича Коваљевског, био је о свему информисан, што је значило да је Министарство спољних послова морало бити упућено у све промене и послове Московског словенског комитета.²³² Тако је руска влада пред собом имала друштвену организацију, у директној вези са Азијским департманом, што им је давало одређену слободу и лакоћу у спровођењу замисли, а пошто се радило о незваничној организацији, није сносила одговорност за њено деловање.²³³

²²⁹ РО ИРЛИ РАН, Ф. 3, Оп. 5, Д. 21, Л. 3–4 об. *Јегор П. Коваљевски – Јевграф П. Коваљевски, Петроград, 25. јануар 1858.*

²³⁰ Алексеј Николајевич Бахметев (1801–1861), руски национални радник, привредник и начелник Московског школског округа (1858–1859). Након што је завршио Московски универзитет, ступио је у војну службу. Био је ожењен дворском дамом Аном Петровном Толстојевом, кћерком генерала грофа Петра Александровича Толстоја и сестром обер-прокуратора Светог Синода Александра Петровича Толстоја (1856–1862). Био је вице-председник Друштва за историју и руске старине и начелник Московског цензурног комитета. Лично је познавао цара Александра II. Био је у родбинским везама са породицом Јурија Фјодоровича Самарина и у пријатељским везама са породицама Алексеја Степановича Хомјакова и Ивана Василевича Кирјејевског, те са Јегором Петровичем Коваљевским: А. А. Поповкин, *нав. дело*, 54–56. Лични фонд породице Бахметев (Ф. 1256) похрањен је у Руском државном архиву старих докумената, али не садржи много материјала, који се односе на његово деловање у оквирима Московског словенског комитета.

²³¹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 11–11 об. *Јевграф П. Коваљевски – Јегор П. Коваљевски, 21. март 1858.*

²³² Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 128.

²³³ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 36.

Многи од потписника молбе нису имали никаквог учешћа у оснивању и организацији Московског словенског комитета.²³⁴ Иако је друштво по саставу било хетерогено,²³⁵ иницијатива је ипак припадала словенофилском кругу. Међутим, нису ни сви словенофили подједнако учествовали у раду Московског словенског комитета. На пример, према материјалима личног фонда породице Самарин, који се данас чува у оквиру Научно-истраживачког одељења Руске државне библиотеке у Москви, можемо да закључимо да Јуриј Фјодорович Самарин²³⁶ није имао већег учешћа у оквирима Московског словенског комитета, нарочито не у његовим првим годинама постојања. Толико није био информисан, да га је Иван Сергејевич Аксаков јула 1861. године подсетио да није измирио чланарину, односно „да је дужан 450 рубаља Бугарском комитету који је реорганизован у Московски словенски комитет“.²³⁷ Ово писмо нам је уједно и јасан показатељ првобитне намене Московског словенског комитета. Конкретно у погледу оснивања Московског словенског комитета, за одговорне, у

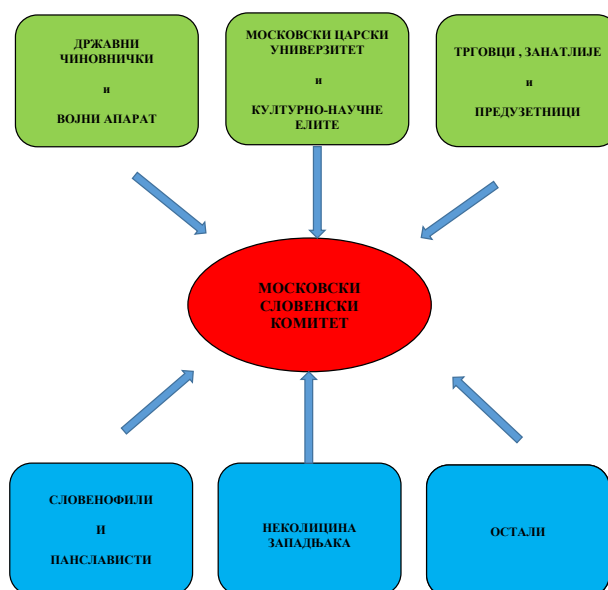
²³⁴ *Забелешка на маргинама документа, [јануар 1858]*. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 210.

²³⁵ Поред чланова словенофилског покрета, међу потписницима нашли су се и западњаци Сергеј Михаилович Соловјев, Михаил Никифорович Катков, Фјодор Иванович Буслајев, као и многи други неистомишљеници словенофила, попут Фјодора Ивановича Иноземцева, Модеста Јаковљевича Китарија и А. И. Корсакова.

²³⁶ Јуриј Фјодорович Самарин (1819–1876), потицао је из богате високо рангиране старе племићке породице. Отац му је био пуковник, мајка дворска дама царице Марије Фјодоровне (која га је и крстила), а деда по мајци тајни саветник и сенатор. Родио се у Петрограду, где је провео рано детињство, а затим се породица Самарин преселила у Москву (1826). Основно и средње образовање стекао је на приватним часовима код Николаја Ивановича Надеждина, а даље школовање наставио је на Историјско-филолошком факултету Московског универзитета (1834–1838). Управо на студијама, које је завршио са степеном кандидата (1844), долази у додир са словенофилима. По завршеном школовању, сели се у Петроград, где ступа у службу Министарства правде, па у Сенат. Даље прелази у Министарство унутрашњих послова, па путује у Ригу, Симбирск и Кијев. Године 1853. напушта државну службу. Учествовао у Кримском рату. Био је владин представник у Самарском губернијском комитету и његов пројекат постао је основа Манифеста из 1861. године. Године 1864. позван је за спровођење реформи у Пољској: Э. В. Захаров, *Предусловие: Православие и народность* (Ю. Ф. Самарин), ответственный редактор О. Платонов, Москва 2008, 5–33. Лични фонд породице Самарин (Ф. 265) данас се чува у Научно-истраживачком одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви. Прегледавајући материјале овог фонда, увидели смо да Јуриј Фјодорович Самарин није одржавао преписку са Србима. Његов брат Дмитриј Фјодорович Самарин одржавао је спорадичну преписку са митрополитом Михаилом (1888–1892), а нашли смо и по једно писмо Јована Ристића и митрополита Саве Косановића њему упућено: НИОР РГБ, Ф. 265, П. 193, Ед. хр. 48, 13 лл. *Митрополит Михаил – Д. Ф. Самарин, [1888–1892]*; НИОР РГБ, Ф. 265, П. 199, Ед. хр. 31, Л. 1. *Јован Ристић – Д. Ф. Самарин, 1877*; НИОР РГБ, Ф. 265, П. 191, Ед. хр. 21, Л. 1. *Сава Косановић – Д. Ф. Самарин*. Дмитриј Фјодорович Самарин, који је и сам био словенофил, након затварања Московског словенског друштва (1878), наставио је деловање у организацијама које су наследиле поменуто друштво. Његове везе са Србима препознате су и од званичне српске власти, па је Дмитриј Фјодорович од краља Милана добио Таковски крст (1876), а од краља Александра Таковски крст другог реда: НИОР РГБ, Ф. 265, П. 115, Ед. хр. 15, Л. 1–2. *Указ кнеза Милана, 5. новембар 1876*; НИОР РГБ, Ф. 265, П. 115, Ед. хр. 16, Л. 1–2. *Указ краља Александра, 6. децембар 1889*. Године 1899. постао је почасни члан Словенског босанско-херцеговачког друштва: НИОР РГБ, Ф. 265, П. 115, Ед. хр. 14, Л. 1–2. *Диплома за почасно чланство, 5. октобар 1899*.

²³⁷ *И. С. Аксаков – Ј. Ф. Самарин, Москва, 24. јун 1861*. Переписка И. С. Аксакова и Ю. Ф. Самарина (1848–1876), издание подготовили Т. Ф. Пирожкова, О. Л. Фетисенко и В. Ю. Шведов, Санкт-Петербург 2016, 104–105.

историографији се најчешће помињу имена Ивана Сергејевича Аксакова, Михаила Петровича Погодина, Александра Викторовича Рачинског и Алексеја Николајевича Бахметева.²³⁸

Графикон 1. Састав Московског словенског комитета

Први пројекат устава Московског словенског комитета настао је пре 6. фебруара 1858. године, односно пре изношења предлога о оснивању пред руску владу. Устав је дефинисао циљеве, структуру и начин функционисања саме организације. За главни циљ Московског словенског комитета представљено је учешће у духовном развоју јужнословенских народа под турском влашћу, превасходно путем подршке култури и просвети. Према материјалним могућностима, организација се обавезала да ће помагати и финансирати школовање Срба и Бугара у Русији, нарочито стицање високог образовања, затим, да ће новчаним прилозима и књигама помагати постојеће и оснивати нове православне школе на простору Турске, те да ће на српски и бугарски језик преводити и штампати уџбенике и дела из области религије, историје и књижевности.²³⁹

Према уставу, Московски словенски комитет је могао имати неограничен број чланова оба пола, без обзира на друштвени статус. Сви чланови организације сврставани су у четири категорије: почасни чланови, стални чланови, чланови добротвори и чланови дописници. Почасно чланство стицало се по позиву организације, на основу изузетног доприноса, и ти чланови могли су бити изузети од плаћања чланарине. Стални чланови

²³⁸ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 31–34.

²³⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 31, Л. 1–1 об. *Устав Друштва за помоћ Јужним Словенима, [пре 1858]*.

плаћали су годишњу чланарину од шест рубаља, а ако су деловањем доприносили организацији, и они су могли бити изузети од плаћања чланарине. Чланови добротвори прилагали су више од двадесет пет рубаља годишње и имали су право гласа на седницама. Они који су давали сто и више рубаља годишње, имали су право два гласа. Веома значајни за питање које обрађујемо, били су чланови дописници, у чије редове су примани руски званични представници у Турској, за шта су добијали посебан позив организације, затим, Срби и Бугари који су се школовали у Русији, а по завршетку школовања враћали се кућама, као и друга лица која су организацији достављали информације из словенских земаља и извршавали њене налоге. За категорију чланова дописника организација је обезбеђивала своја издања бесплатно.²⁴⁰

Према уставу, пословима Московског словенског комитета управљао је Савет, кога су чинили председник, заменик председника, секретар, благајник и поред тога минимум десет чланова, с тим да је бар двоје требало да буде из редова чланова добротвора. Савет се бавио текућим пословима, прерасподелом новца за издржавање питомаца, давањем једнократне помоћи, издавањем књига, преписком са дописницима у Турској, слањем новца и књига у Турску и др. Питања су решавана већином гласова, а путем извештаја о свему су информисани остали чланови. Седницама Савета право присуства имало је двоје до петоро представника јужнословенских народа, по избору сународника, који су имали и право гласа. Савет се састајао сваке две недеље, а по потреби, могао је и чешће. Заседања Савета одржавала су се свака два месеца и на њима је изношен план за наредна два месеца, па се тако разматрао сам план и остали предлози Савета. На заседањима Савета, подношени су ванредни расходи, који су требовали одобрење. На децембарском заседању Савета, подносио се извештај за протеклу годину, подносили се предлози за наредну годину, те бирали чланови Савета и председник.²⁴¹

Председник Московског словенског комитета, истовремено је обављао и дужност председника Савета. Водио је рачуна о поштовању устава, отварао и затварао седнице и заседања Савета и Московског словенског комитета, сазивао ванредна окупљања, потписивао решења и протоколе, сакупљао и објављивао решења. Председник се бирао на две године, тајним гласањем, као и заменик председника, секретар и благајник.²⁴² У случају његовог одсуства, мењао га је заменик председника.²⁴³ Секретар је заводио сву

²⁴⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 31, Л. 1 об–2 об. *Устав Друштва за помоћ Јужним Словенима, [пре 1858].*

²⁴¹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 31, Л. 4–4 об. *Устав Друштва за помоћ Јужним Словенима, [пре 1858].*

²⁴² ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 31, Л. 3–4. *Устав Друштва за помоћ Јужним Словенима, [пре 1858].*

²⁴³ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 31, Л. 5–5 об. *Устав Друштва за помоћ Јужним Словенима, [пре 1858].*

преписку и састављао протоколе, на седницама представљао протоколе и потписивао се на њима поред председника и присутних чланова, предлагао питања које је требало размотрити, одржавао контакте са дописницима у иностранству, саопштавао садржај примљене и послате поште, чувао печат и друго. Под надзором Савета, благајник је управљао пријемом и расходовањем новца, за шта му је била потребна писмена дозвола председника и секретара, затим водио књиге прихода и расхода, па на свака два месеца подносио финансијски извештај.²⁴⁴ Према уставу, Московски словенски комитет требало је да се финансира од чланарина, прилога и продаје књига. Осим прилога у новцу, примали су и прилоге у виду књига, предмета и слично, ради слања у назначено место или тамо где су сматрали да је потребно.²⁴⁵

Табела 2. Управа Московског словенског комитета (1858–1875)

ФАЗА	ПРЕДСЕДНИК	ПОЧАСНИ ПРЕДСЕДНИК/ЗАМЕНИК ПРЕДСЕДНИКА	СЕКРЕТАР	БЛАГАЈНИК
I. 1858–1861.	Алексеј Николајевић Бахметев (1858–1861)	Алексеј Сергејевић Уваров (1858–1861)	Алексеј Николајевић Бахметев (1858–1861)	Алексеј Николајевић Бахметев (1858–1861)
II. 1861–1868.	Михаил Петровић Погодин (1861–1875)	Евграф Петровић Коваљевски (1862–1864) – почасни председник Дмитриј Сергејевић Левшин (1864–1867) – почасни председник	Иван Сергејевић Аксаков (1861–1862) Јаков Онисимовић Орлу-Ошмјанцев (1862–1868)	Иван Сергејевић Аксаков (1861–1870)
III. 1868–1875.	Михаил Петровић Погодин (1861–1875)	Помпеј Николајевић Баћушков (1870–1875) – заменик председника	Нил Александровић Попов (1868–1877)	Николај Абрамовић Зубков (1870–1878)

Колики је фокус словенофила првобитно био на Бугарима, могло се наслутити и ишчитавањем редова устава Московског словенског комитета, те и да ће основни правац њиховог деловања бити просвета. На сазнање да је у Паризу основано Друштво за унијаћење Бугара, путем пропагандног деловања и књижевне полемике, а које је од 1859. године издавало часопис *Бугарска*, московски словенофили су на последњој страници устава дописали следеће редове: „Шта су за Бугаре у ово критично време учинили Руси? Ништа! А с друге стране, сви ти словенски народи са и то каквом вером гледају на једноплемену и једноверну Русију као на ослонац убудућег ослободиоца духовног и физичког ропства. Каква одвратна равнодушност! Зар се она треба још продужити?“²⁴⁶ Што се тиче питања просвете, током наредних година, имали су подршку Азијског

²⁴⁴ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 31, Л. 5 об–6. *Устав Друштва за помоћ Јужним Словенима, [пре 1858].*

²⁴⁵ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 31, Л. 2 об–3. *Устав Друштва за помоћ Јужним Словенима, [пре 1858].*

²⁴⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 31, Л. 7–8 об. *Устав Друштва за помоћ Јужним Словенима [после 1861].*

департмана Министарства спољних послова и Министарства просвете, о чему ће у даљем тексту бити више речи. Такође, веома важан сегмент представљала је сарадња Московског словенског комитета и Азијског департмана. Преко Азијског департмана углавном је ишла све преписка и све пошиљке које су се тичале Словена. Алексеј Николајевич Бахметев редовно се консултовао са Горчаковым, па чак и о чланцима објављиваним у часопису *Русская беседа*.²⁴⁷

Иако је Московски словенски комитет практично преузео послове Петроградског добротворног друштва,²⁴⁸ ова организација наставила је са постојањем све до 1863. године, до избијања Пољског устанка, када се грофица Блудова окренула оснивању Свето Тирилско-Методијевског православног братства у Острогу.²⁴⁹ Посредством Александра Фјодоровича Хиљфердинга и протојереја Михаила Фјодоровича Рајевског, петроградске добротворке биле су добро упућене у прилике у Босни, Херцеговини и Старој Србији, те у положај тамошњег српског православног становништва. На Хиљфердингов позив да се богослужбене књиге и предмети пошаљу црквама и манастирима у Босни и Херцеговини,²⁵⁰ децембра 1858. године, преко протојереја Рајевског и руског конзула у Сарајеву, петроградске добротворке су се радо одазвале.²⁵¹ Пар месеци раније, кнегиња Васиљчикова послала је помоћ у Високо,²⁵² а затим је две године касније манастирима Дечани и Дужи послала по велико звоно.²⁵³ Маја 1860. године, грофица Блудова прикупила је око 8.000 рубаља новчане помоћи за потребе цркава, манастира и школа у Босни и Херцеговини. Она је тврдила да се руска публика саосећа са страдањима тамошњег православног становништва, али не и руска влада, а да је сам цар Александар II растрзан.²⁵⁴ У наредним годинама, оне су наставиле да помажу

²⁴⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 72, Л. 1–1 об. *Неустановљено лице – А. Н. Бахметев, Петроград, јул 1858.*

²⁴⁸ И. В. Чуркина, *Протоиерей Михаил Федорович Раевский и Югославыне*, 104–107; С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России 1858–1876 годах*, 27.

²⁴⁹ Децембра 1863. године Блудова у писму Рајевском наводи да сви прилози за Словене сада иду у Редакцију листа *День*, а одатле преко Азијског департмана, директно словенским школама, црквама и манастирима, а да оне (петроградске добротворке) не знају ништа о томе: *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 23. новембар/5. децембар 1863.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 135–136.

²⁵⁰ *А. Ф. Хиљфердинг – М. Ф. Рајевски, Сарајево, 30. јануар/11. фебруар 1858.* Исто, 220.

²⁵¹ *Ј. Р. Шћуплењиков – М. Ф. Рајевски, Сарајево, 15. децембар 1858.* Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевског 40–80 годы XIX века, 453; *Ј. Р. Шћуплењиков – М. Ф. Рајевски, 14. септембар 1859.* Исто, 479–480.

²⁵² *А. С. Јонин – М. Ф. Рајевски, Сарајево, 4. септембар 1858.* Исто, 177.

²⁵³ *К. Н. Алексић – М. Ф. Рајевски, Петроград, 14/26. фебруар 1860.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 21–22.

²⁵⁴ *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 16/28. мај 1860.* Исто, 130–131.

православне цркве, манастире²⁵⁵ и школе²⁵⁶ на просторима Босне, Херцеговине и Старе Србије, и у више наврата слале новчану помоћ митрополиту Михаилу за школовање Срба и Бугара ван граница Кнежевине Србије у Београдској богословији.²⁵⁷ На тај начин, априла 1860. године послато је годишње издржавање за седамнаест ученика Београдске богословије.²⁵⁸ И у наредним годинама, настављено је са слањем новца за школовање ученика из Босне и Бугарске у Београдској богословији.²⁵⁹ Не само да су слале мање новчане прилоге,²⁶⁰ богослужбене књиге, предмете и одећу, већ су покушале да искористе и утицај који су уживале међу представницима царске породице, па је, априла 1860. године, грофица Блудова затражила од Рајевског да јој пошаље документа која сведоче о прогонима и страдањима хришћана на простору Босне и Херцеговине, како би исте превела и показала Александру II и Горчакову, верујући да би оно на њих оставило снажан утисак.²⁶¹ Децембра 1860. године, Нићифор Дучић се по први пут обратио протојереју Рајевском, па изразио жељу да га и лично упозна, те замолио да манастиру Дужи пошаље руске богослужбене књиге.²⁶² Постоје подаци да је Петроградско словенско друштво манастиру Дужи послало 1.500 рубаља, српској цркви у Призрену 1.000 рубаља,²⁶³ а помагале су и манастир Милешева.²⁶⁴ Такође, кнегиња Протасова

²⁵⁵ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 18. *Непознато лице – А. Г. Влангали, 14. децембар 1861*; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 8070, Л. 64. *Азијски департман МИД – К. Д. Петкович, 30. април 1862.*

²⁵⁶ А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, *Петроград, 2/14. фебруар 1860.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 XIX века, II, 125.

²⁵⁷ Априла 1860. године за потребе школовања Бугара и Срба из Босне у Београдској богословији, грофица Блудова послала је митрополиту Михаилу 147 полуимперијала, а маја 1860. године кнегиња Васильчикова 23 полуимперијала: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 6678, Л. 3. [*Азијски департман МИД*] – М. Р. Милошевић, 22. март 1860; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 6678, Л. 6. [*Азијски департман МИД*] – Пуковник Милошевић, 6. мај 1860; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 6678, Л. 7. [*Азијски департман МИД*] – Пуковник Милошевић, 11. јун 1860.

²⁵⁸ А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, *Петроград, 19. март/1. април 1860.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 XIX века, II, 126–127.

²⁵⁹ Маја 1862. године митрополит Михаил је од грофице Блудове у то име примио 711 гуљдена и 54 крајцара: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 6678, Л. 8. [*Азијски департман МИД*] – В. П. Балабин, 23. април 1862; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 6678, Л. 10. *Признаница митрополита Михаила, Београд, 18. мај 1862.*

²⁶⁰ Априла 1860. године за потребе православног становништва у Босни и Херцеговини, петроградске добротворке прикупиле су 358 рубаља помоћи, а већ наредног месеца послале 400 рубаља за гладне у Босни: А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, *Петроград, 14/26. април 1860.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 XIX века, II, 127–128; А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, *Петроград, 7/19. мај 1860.* Исто, 128–129.

²⁶¹ А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, *Петроград, 24. март/5. април 1860.* Исто, 129–130.

²⁶² ОР РНБ, Ф. 627, Ед. хр. 80, Л. 1–1 об. *Нићифор Дучић – М. Ф. Рајевски, Манастир Дужи, 17. децембар 1860.*

²⁶³ Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 123–124.

²⁶⁴ К. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, Москва 2019, 130.

послала је уџбенике за школу у Модричу у Посавини.²⁶⁵ Током 1862. године, поред помоћи званичне Русије, у Херцеговину и Црну Гору је стизала и помоћ грофице Блудове. Године 1862, у два наврата, за потребе православног становништва Херцеговине и Црне Горе, а преко Азијског департмана и Руског генералног конзулата у Дубровнику, послала је 277 рубаља,²⁶⁶ па затим и 440 рубаља.²⁶⁷

²⁶⁵ Исто, 130–131.

²⁶⁶ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 8070, Л. 65. *Азијски департман МИД – К. Д. Петкович, Дубровник, 30. април 1862.*

²⁶⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 8070, Л. 75. *Азијски департман МИД – К. Д. Петкович, Дубровник, 11. маја 1862.*

II

ПОЧЕЦИ МОСКОВСКОГ СЛОВЕНСКОГ КОМИТЕТА: „БАХМЕТЕВЉЕВА ЕРА“ (1858–1861)

Прве године рада Московског словенског комитета и повратак Обреновића у Србију

Прве године рада Московског словенског комитета нису биле плодноне и московски словенофили нису имали већег учешћа међу Србима. Пре свега, то је било условљено слабим финансијама, а затим и недовољним познавањем стварне ситуације на терену. Године 1857. и 1858. московски словенофили били су окренути оснивању и организовању деловања Московског словенског комитета, а 1858. и 1859. године водили борбе око финансија, а нарочито око издавања гласила Комитета. Организација, коју је чинило углавном племство, те интелектуалци и привредници, није била бројна. Повратак српског питања на међународну европску позорницу након Светоандрејске скупштине, скренуло је њихову пажњу, испрва усмерену према Бугарима, на српски народ, па тако крајем 1859. године настаје чувена брошура *Србима. Посланица из Москве*, а затим током друге половине 1860. године московски словенофили директно учествују у раду Тајног одбора Матије Бана и припремању устанка у Босни с циљем изазивања општебалканског покрета.

У јесен 1857. године, по повратку са свог првог путовања по немачким, француским и италијанским градовима,²⁶⁸ Иван Сергејевич Аксаков се посветио оснивању Московског словенског комитета,²⁶⁹ али и уређивању словенофилских гласила. Првобитно је намеравао да од брата Константина преузме уређивање недељног

²⁶⁸ Током своје прве посете Европи, Иван Сергејевич Аксаков посетио је Минхен, Нирнберг, Вирцбург, Франкфурт, Салцбург, Париз, Рим, Напуљ, Венецију и друго: *И. С. Аксаков – С. Т. Аксаков, Париз, 19. април/1. мај 1857.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, составление, подготовка текста, примечания и указатель имен Т. Ф. Прокопова, Москва 2004, 4–8.

²⁶⁹ Историчар Сергеј Александрович Никитин писао је да је Иван Сергејевич Аксаков био заправо главни иницијатор оснивања Московског словенског комитета, за кога је тврдио да је био „душа те организације”: С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России 1858–1876 годах*, 31.

листа *Молва*,²⁷⁰ али је лист почетком 1858. године забрањен. Међутим, како му је укинута шестогодишња званична забрана о бављењу уређивачком делатношћу, у пролеће 1858. године добија дозволу да покрене сопствене новине *Парус*, које су за циљ имале популаризацију словенског питања у Русији. Истовремено, уредник часописа *Русская беседа*, Александар Иванович Кошелев, одлучује да привремено напусти Москву и посвети се питању укидања кметства у Русији, па незванично уредништва часописа *Русская беседа* и тек основаног његовог прилога часопис *Сельское благоустройство*²⁷¹ препушта управо Ивану Сергејевичу Аксакову.²⁷² Иако је оно дошло неочекивано и донело нове обавезе, Аксаков није желео да одустане од издавања новине *Парус*, које је сматрао за преко потребне, надајући се да ће се на тај начин и материјално обезбедити.²⁷³ Планирао је да *Парус* почне са излажењем од октобра 1858. године. Одмах је наговестио да ће ново гласило заступати словенске интересе, те да су му потребне вести из словенских земаља на недељном нивоу. Стога, помоћ је затражио од протојереја Михаила Фјодоровича Рајевског, који се одазвао позиву, а све је требало да иде преко Редакције часописа *Русская беседа*.²⁷⁴ Послао је позивна писма за сарадњу и многим руским конзулима, а како је писао протојереју Рајевском желео је да успостави искрене односе, да покуша да заобиђе Аустрију, те уреди слање преко Галца и отвори агентуру у Трсту: „А дотле Ви, драгоцени Михаил Фјодорович остајете јединствени центар”.²⁷⁵ Аксаков је рачунао да би на овај начин могао да привуче московске трговце и заинтересује их за судбине словенских народа, који би затим материјално могли да омогуће боље функционисање Московског словенског комитета.

У име Уредништва оба словенофилска гласила, часописа *Русская беседа* и листа *Парус*, септембра 1858. године, Иван Сергејевич Аксаков послао је Словенима

²⁷⁰ Н. И. Цимбаев, *И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России*, Москва 1978, 60.

²⁷¹ *Сельское благоустройство* представљало је словенофилско гласило, под уредништвом Александра Ивановича Кошелева, посвећено питању аграрне реформе у Русији. Излазило је једном месечно, као додатак часопису *Русская беседа*, у периоду од 1858. до 1859. године.

²⁷² *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 23. август 1858.* Иван Сергејевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 182–187.

²⁷³ *И. С. Аксаков – Ј. Ф. Самарин, Москва, 14. јул 1858.* Переписка И. С. Аксакова и Ю. Ф. Самарина (1848–1876), 65–66.

²⁷⁴ *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 22. јун 1858.* Иван Сергејевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 181–182; *А. Ф. Хильфердинг – М. Ф. Рајевски, 4. октобар 1858.* Зарубежные славяне и Россия: документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 129–130.

²⁷⁵ *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 9. септембар 1858.* Иван Сергејевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 187–189.

циркуларно писмо о отварању тзв. Словенске канцеларије²⁷⁶ с циљем да се омогуће и олакшају културно-научне везе Русије са Словенима. Словенска канцеларија требала је да обавља размену књига и штампе, да обавља преписку и прима прилоге за православне цркве, манастире и школе. Уједно, послато је и обавештење о успостављању *Словенске рубрике*, те су словенски интелектуалци позвани да буду њихови дописници, да достављају своје прилоге које „ваља да немају никаквога политичког карактера”. Поручили су им на крају: „У име нашега племенскога сродства, у име нашега духовнога славенскога единства, ми, Руси, пружамо братске руке свим славенским народностима. Нека свака развија се посве самостално”.²⁷⁷ За сваки чланак у листу *Парус* Аксаков је плаћао 500 гроша.²⁷⁸ Међутим, након штампања и слања *Писма Словенима*, повела се преписка између Министарства просвете и Московског цензурног комитета, што је довело до забране формирања *Словенске рубрике* у листу *Парус* и уједно забране отварања Словенске канцеларије.²⁷⁹ Аксаков је за то окривио министра просвете Јевграфа Петровича Коваљевског, те се пожалио грофици Блудовој. Забрана је донета због навода да у програму листа нема чак ни реч „словенски“, на шта је Аксаков навео да има „европски“, те иронично замолио Блудову да министру просвете објасни да су Словени Европљани и да се под Европом подразумева и Аустрија и Турска. Аксаков јој је писао: „Како се Коваљевски не стиди да ми квари посао? Да ли је оно лоше, нечисто, води ка страдању Русије, потреса основе власти? Он ће можда рећи да тако спашава књижевност, да њега нападају Тимашев, кнез Горчаков. Стара песма! То није оправдање. Може бити да он то није урадио на своју руку, већ на подстрек брата или министра спољних послова, који себе види одговорним за сваку реч која се каже о Аустрији или Француској, коју изговори било ко од шездесет милиона становништва Руске империје”. На крају писма подвукао јој је да се нада да она не дели њихово мишљење, већ његово,

²⁷⁶ Замишљена као нека врста Свесловенске информационе агенције.

²⁷⁷ А. И. Кошелев, И. С. Аксаков – Српски књижевници, Москва, 6. септембар 1858: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=4524&m=2#page/4/mode/2up> (16.03.2020). Ово обраћање Словенима, поред српске везије, преведено је и на пољски, чешки и бугарски језик: И. С. Аксаков – Ј. Ф. Самарин, Москва, 2. октобар 1858. Переписка И. С. Аксакова и Ј. Ф. Самарина (1848–1876), 68–72. Сви примерци послати су протојереју Рајевском у Беч ради даљег достављања Словенима. Било је 300 примерака на српском језику, а превео их је Александар Фјодорович Хилфердинг: И. А. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 23. август 1858. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, 182–187. Поред српског, Хилфердинг је урадио и превод на чешки језик: И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 9. децембар 1858. Исто, 193–194.

²⁷⁸ АСАНУ, ДСС, 23/1859. *Јордан Константинов – [Друштво српске словесности]*, Велес, 23. април 1859.

²⁷⁹ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 13. април 1859. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 196–202.

и да заступа његове интересе у Петрограду, што је још један од показатеља да је грофица Блудова била главна конекција и неко ко је лобирао за словенофиле у званичним круговима.²⁸⁰ У писму Хилфердингу Аксаков је тврдио да је његов главни циљ био да код Руса пробуди интересовање и наклоност према Словенима. Уверавао га је да је наведено писмо произвело одушевљење међу московским трговцима, те да би их *Парус* за годину дана учинио активним радницима за Словенство. Стога, сматрао је да би руски претплатници штампе морали да знају за њихове везе са Словенима: „Ви сте стварно песник, ако мислите да ће Аустрија да поверује нашем уверењу да нам је политика страна”.²⁸¹ Иначе, у *Писму Словенима* можемо видети да московски словенофили када говоре о Србима, користе и територијалне одреднице: „Срби (узимајући Бошњаке, Херцеговце, Црногорце и Далматинце)”.²⁸² Ово имамо потребу да нагласимо, јер те термине често користе и у преписци, па да се оно не би злоупотребљавало.

Иван Сергејевич Аксаков озбиљно се посветио недељном листу *Парус*²⁸³ и то је доносило позитивне реакције руске публике.²⁸⁴ Већ на почетку, уредник је јавно обелоданио да нови грађански лист заступа словенофилски правац, подвлачећи цитат који се данас често среће у историографији: „Наше обележје – руска народност. Народност уопште – као симбол самосталности и духовне слободе, слободе живота и развоја, као симбол права”.²⁸⁵ Прва два и једина броја листа *Паруса* изашла су из штампе 15. и 22. јануара 1859. године. Критика спољне политике Русије од стране Михаила Петровича Погодина,²⁸⁶ која се појавила на страницама другог броја, довела је до забране овог листа.²⁸⁷ Иван Сергејевич Аксаков је тврдио да су објављени бројеви *Паруса* произвели снажан утисак на руско друштво и да би, да је настављено његово штампање, сигурно већ за годину дана словенско питање постало веома популарно у Русији. Аксаков је био огорчен због ове одлуке: „Не можете ни да замислите како је уопште Петрограду омражена и сумњива Москва, какав страх и бојазан тамо изазива реч

²⁸⁰ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 394, Л. 2–4 об. *Испис из писма Ивана Аксакова Антонини Блудовој од Трећег одељења, Москва, 23. октобар [1860].*

²⁸¹ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 394, Л. 5–6 об. *Испис Трећег одељења из писма И. С. Аксакова А. Ф. Хилфердингу, 28. новембар [1858 или 1859].*

²⁸² А. И. Кошељев, И. С. Аксаков – Српски књижевници, Москва, 6. септембар 1858: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=4524&m=2#page/4/mode/2up> (16.03.2020).

²⁸³ А. Ф. Хилфердинг – М. Ф. Рајевски, 28. јул 1858. Зарубежные славяне и Россия: документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, Москва 1975, 126–127.

²⁸⁴ Н. И. Цимбаев, И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России, 64–65.

²⁸⁵ И. С. Аксаков, *Об издании в 1859 г. газеты «Парус»*, Наша знамя – русская народность, ответственный редактор О. Платонов, Москва 2008, 145–149.

²⁸⁶ М. П. Погодин, Прошедший год в русской истории, *Парус*, Москва, 10. јануар 1859.

²⁸⁷ Н. И. Цимбаев, И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России, 64–65.

народност. Ниједан западњак, ниједан руски социјалиста није тако страшан за владу, као московски словенофил, никога не прогоне тако, а поред тога – како су сви словенофили часни и уважавани, тешко је да могу лично да се прогоне, па зато влада прогони нашу књижевну делатност”. Тврдио је да је Министарство спољних послова уочило предности ове новине, па да је стога директор Азијског департмана Јегор Петрович Коваљевски о томе причао са царицом, а она пак с царем. Александар II је тад наредио Коваљевском да учини шта може да Словени не изгубе интересовање за Русију, да се књижевне везе наставе, и предложио да неко други, из редова московских словенофила, изузев Аксакова, преузме издавање *Паруса*, само под другим именом. Стога, ради преговора, Коваљевски је у Москву послао Хиљфердинга.²⁸⁸ Било је речи да је требало да га замени недељни лист *Пароход* или *Славянский вестник*, али кога не би потписивао Аксаков.²⁸⁹ Кошелєв није пристао, али је Чижов пристао да стоји његово име, а да Аксаков и даље настави да финансира и уређује лист. Међутим, до тога ипак није дошло, јер када је наводно све дошло до Горчакова, ствар се искомпликовала и од те идеје се одустало. Недуго затим, *Санкт-Петербургские ведомости* добиле су могућност да оформе *Словенску рубрику*, што се нимало није допало Аксакову. Словенска рубрика остала је у часопису *Русская беседа*. Аксаков је писао протојереју Рајевском да је мислио да Словенима пошаље циркулар поводом забране издавања листа *Парус*, али се предомислио: „Како да разумеју да у Русији имају две Русије – једна државна, владина, немачко–петроградска, друга московска, независна, народна, земска”.²⁹⁰ Неколико месеци касније, Аксаков је поднео захтев о издавању листа *Дума*, али ни оно није било могуће.²⁹¹ Око уређивања *Словенске рубрике* у оквиру часописа *Санкт-Петербургские ведомости*, који се иначе налазио под покровитељством Јегора Петровича Коваљевског, Хиљфердинг је затражио помоћ протојереја Рајевског. Навео је да имају довољно информација о Словенима у Турској, али не и о онима у Аустрији,

²⁸⁸ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, *Москва, 13. април 1859*. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 196–202.

²⁸⁹ И. С. Аксаков – Н. С. Соханскаја, *Москва, 15. фебруар 1859*. Семья Аксаковых и Н. С. Соханская (Кохановская). Переписка (1858–1884), составление, вступительная статья, подготовка текста и комментарии О. Л. Фетисенко, Санкт-Петербург 2018, 31–32.

²⁹⁰ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, *Москва, 13. април 1859*. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 196–202.

²⁹¹ И. С. Аксаков – Н. С. Соханскаја, *Москва, 21–25. новембар 1859*. Семья Аксаковых и Н. С. Соханская (Кохановская). Переписка (1858–1884), 57–62.

те навео да ће му око ове рубрике помоћи Константин Алексић.²⁹² Истовремено, Алексић се ставио на располагање и Јегору Петровичу Коваљевском и руској спољној политици.²⁹³ Желео је да отпутује у Босну или Бугарску, те замолио протојереја Рајевског да о томе разговара са Коваљевским.²⁹⁴ Почетком 1860. године Алексић је боравио у Београду, где га је руски конзул пуковник Милошевић оптужио да је дошао њему у контролу. Оптужен је да је лакомислен и да не заслужује поверење, а о свему томе Алексић је писао протојереју Рајевском: „Јер чим се турско-славенске земље дигну, бићу ја тамо и полезније него овде... Од г. Стремоухова чујем да је књаз Лобанов патријарха уверио, да Русија њему за оданост Словена добро стоји, ако им Словене за епископе да, и патријарх је ово обећао. Синод се досад још ни у чему није решио! На жалост су Бугари у Пољни у новој распри с митрополитом солунским и искали су од патријарха новог митрополита, или ће наново к папи послати!”²⁹⁵ Априла 1860. године петроградске власти помно су пратиле ситуацију у јужнословенским земљама Османског царства, где су турске репресалије лако могле довести до избијања устанка, који би био преураћен. Уз то, добијали су вести и о снажној католичкој пропаганди у Пловдиву.²⁹⁶

Још док су вођени преговори о издавању листова *Пароход* или *Славјанский вестник*, Иван Сергејевич Аксаков обратио се директору Азијског департмана Јегору Петровичу Коваљевском, човеку на чију су подршку московски словенофили неретко пута рачунали. Аксаков му је објаснио да није могао да прихвати постављене услове о издавању листова, јер су били дозвољени чланци искључиво о језику, археологији и слично, што је могло да привуче само мали део читалачке публике. Даље се осврнуо на критику руске власти: „Видимо страх, где га нема, и они виде како ми сами одбацујемо морални утицај који смо могли имати над свим словенским племенима”. На крају му је поручио: „Петроград се може колебати између захвалних и незахвалних, часних или нечасних, али за оне који су зачетници народности, које представља Москва, нема ни избора, ни колебања. Без обзира колико је тужно писати ове редове, у том послу за нас постоји једна охрабрујућа ствар, а то је да смо ми у Вама видели искреног, часног и

²⁹² А. Ф. Хилфердинг – М. Ф. Рајевски, 9. април 1859. Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевског 40–80 године XIX века, 430–431.

²⁹³ К. Н. Алексић – М. Ф. Рајевски, *Петроград*, 6/18. мај 1859. Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 19.

²⁹⁴ К. Н. Алексић – М. Ф. Рајевски, *Петроград*, 23. јун/5. јул 1859. Исто, 19–20.

²⁹⁵ К. Н. Алексић – М. Ф. Рајевски, *Петроград*, 14/26. фебруар 1860. Исто, 21–22.

²⁹⁶ К. Н. Алексић – М. Ф. Рајевски, *Петроград*, 10. април 1860. Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевског 40–80 године XIX века, 20–21.

захвалног заштитника словенског питања, према томе и искрену, часну, захвалну љубав према Русији”.²⁹⁷ Крајем 1859. године постало је извесно да ће и часопис *Русская беседа* престати да излази,²⁹⁸ а Главна управа цензуре забранила је Аксакову чак и да буде њен коуредник.²⁹⁹ У преписци Хомјаков је навео Аксакову: „Беседа не може сама од себе да се издржава и разлог томе је веома тужан: она у Русији нема читатеља!”. Сматрао је да би *Русская беседа* несумњиво донела корист, али да њено продужавање сматра готово немогуће. Уз новину, можда би и могла да опстане, али и у то је сумњао.³⁰⁰ У преписци са Надеждом Степановном Соханском, Иван Сергејевич Аксаков је подвукао значај овог часописа: „Беседа, између осталог, није ни мој, ни орган Кошељева, већ општи, целог правца, чији је главни представник, без сумње, Алексеј Степанович Хомјаков”.³⁰¹ Године 1858. непознати Бугарин писао је у Московски словенски комитет како му је веома пријатно да чита путописе по словенским земљама у часопису *Русская беседа* и да у тим описима „има много тога потресног за словенофила“. Ако су гласине о присуству руских агената у северној и западној Бугарској истините, он са радошћу у руским часописима очекује описе из свакодневног живота Словена и Бугара.³⁰² Иначе, часопис *Москвитянин*, који је до 1856. године издавао Погодин, нису сматрали словенофилским органом, те су се тако и дистанцирали од конзервативних погледа појединих припадника словенофилског правца.³⁰³ Неуспех Аксакова на пословном плану, пратиле су и недаће у приватном животу. Маја 1859. године умро му је отац Сергеј Тимофејевич Аксаков, а Иван, не видевши простор за активније друштвено деловање, одлучује да напусти Русију и да по други пут неко време проведе у Европи.³⁰⁴ Чврсто је веровао да ће за годину дана добити званично одобрење да буде уредник и издавач новог словенофилског гласила, па је намеравао да друго путовање искористи

²⁹⁷ НИОР РГБ, Ф. 327/II, К. 4, Ед. хр. 10, Л. 1–2. *И. С. Аксаков – Јегор П. Коваљевски, [1859]*.

²⁹⁸ *И. С. Аксаков – Н. С. Соханскаја, Москва, 21–25. новембар 1859.* Семья Аксаковых и Н. С. Соханская (Кохановская). Переписка (1858–1884), 57–62.

²⁹⁹ *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, 4. децембар 1859.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 203–205.

³⁰⁰ *А. С. Хомјаков – И. С. Аксаков, 1859.* Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова, Письма Том. VIII, 363–365.

³⁰¹ *И. С. Аксаков – Н. С. Соханскаја, Москва, 28. мај 1859.* Семья Аксаковых и Н. С. Соханская (Кохановская). Переписка (1858–1884), 38–42.

³⁰² АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 26–27. *Неустановљено лице - [Московски словенски комитет], Галац, 27. април 1858.*

³⁰³ *К. С. Аксаков – Н. С. Соханскаја, Москва, фебруар 1860.* Семья Аксаковых и Н. С. Соханская (Кохановская). Переписка (1858–1884), 72–75.

³⁰⁴ Н. И. Цимбаев, *И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России*, 66.

како би стекао познанства, пронашао дописнике и успоставио везе са словенским светом.³⁰⁵

Табела 3. Прво обавезивање на давање прилога чланова Московског словенског комитета од 13. фебруара 1858. године у корист јужнословенских цркава и образовних установа³⁰⁶

ДАРОДАВЦИ	ГОДИШЊЕ (у рубљама)	ЈЕДНОКРАТНО (у рубљама)
Алексеј Николајевич Бахметев	500	
Александар Иванович Кошељев	500	
Алексеј Степанович Хомјаков	250	250
Михаил Петрович Погодин	50	књиге, часописи и пандкарт од 300 р.
Јуриј Фјодорович Самарин	100	100
Сергеј Михаилович Сухотин	50	50
Михаил Никифорович Катков	100	400
Јосиф Максимович Бођански	књиге и томе слично од 100 р. и више	20
кнез Јуриј Александрович Оболенски	50	50

Московски словенски комитет финансирао се првенствено од чланарина, прилога и продаје штампаних издања. Како су на почетку једини прилози долазили од стране неколицине московских словенофила, који углавном нису финансијски добро стајали, рачунали су да би путем штампе могли да за словенско питање заинтересују богате московске трговце, који би преузели даље финансирање Московског словенског комитета.³⁰⁷ Током 1858. године у касу Московског словенског комитета слило се више од 2.500 рубаља у готовини,³⁰⁸ те одређена количина прилога у виду различитих књига, богослужбених предмета и сл. Први прилози дошли су од стране царске породице. Велики кнез Константин Николајевич и кнегиња Александра Јосифовна са децом даровали су тридесет сандука богослужбених књига за потребе јужнословенских цркава.

³⁰⁵ И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, *Цетиње, 1. јун 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 115–122.

³⁰⁶ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 35, Л. 1. *Списак добродавалаца у претплати у корист јужнословенских цркава и образовних институција, 31. јануар 1858.* Према књизи прихода и расхода из 1861. године, од сума из приказане таблице, прикупљено је само 2.100 рубаља. Поред тога, иако су се Погодин и Бођански обавезали на помоћ у књигама, Комитет им се није за то обраћао. Поред овог обавезивања, 9. априла 1859. године, чланови су се још једном написмено обавезали на давање прилога током наредне четири године: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 28, Л. 3–6. И. С. Аксаков: *Седница Московског словенског комитета, 19. мај 1861.*

³⁰⁷ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, *Москва, 13. април 1859.* Исто, 196–202.

³⁰⁸ Табела 2. Поред лица из табеле бр. 2, Нил Александрович Попов међу дародавцима у 1858. години наводи и московског митрополита Филарета који је приложио 300 рубаља, затим Апраксина и чланове породице Аксаков: Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 128.

Прилог је одмах преусмерен на бугарске цркве и манастире.³⁰⁹ Због проблема око слања, неко време су задржани, па је Алексеј Николајевич Бахметев консултовао директора Азијског департмана о начину њиховог слања у Бугарску.³¹⁰ Сандуци са књигама допремљени су генерал-губернатору у Одесу.³¹¹

У првим годинама постојања Московског словенског комитета, сва пажња словенофила била је углавном усмерена на бугарски народ.³¹² Поред прилога Великог кнеза Константина Николајевича, лета 1858. године, Бахметев је преко Цариградске мисије послао 300 рубаља прилога за православне школе у Пловдиву.³¹³ Нил Александрович Попов у књизи *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян* наводи да је Московски словенски комитет током 1858. године послао Бугарима богослужбене предмете у вредности од 260 рубаља, школи у Панађуришту књиге у вредности од 107 рубаља, а да је за издавање *Бугарске книжнице*³¹⁴ дат новчани прилог од 300 рубаља, те да је бугарска штампарија потпомогнута са 800 рубаља. Поред тога, сходно томе да је према наређењу Александра II од фебруара 1858. године донета одлука да се примају јужнословенски студенти и да им се помаже да стекну образовање у Москви,³¹⁵ Московски словенски комитет водио је рачуна о школовању шеснаесторо Бугара на Московском универзитету, с тим да су десеторица уживала стипендије руских добротвора.³¹⁶ Године 1858–1859. Алексеј Николајевич Бахметев био је начелник Московског школског округа и Московског универзитета, па му је школовање Словена било и део званичне дужности. Године 1858.

³⁰⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 79, Л. 4–4 об. *Неустановљено лице – А. Н. Бахметев, Петроград, 14. мај 1858.*

³¹⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 79, Л. 2–3 об. *Неустановљено лице – Јегор П. Коваљевски, Москва, 1. мај 1858;* АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 9–10 об. *А. Н. Бахметев – Јегор П. Коваљевски, 8. мај 1858.*

³¹¹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 17–18 об. *А. Н. Бахметев – Јегор П. Коваљевски, Москва, 6. јун 1858.*

³¹² Н. А. Попов, Из истории *Славянского благотворительного комитета в Москве*. Первое пятилетие (1858–1862), 4–61.

³¹³ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 72, Л. 1–1 об. *Неустановљено лице – А. Н. Бахметев, Петроград, јул 1858;* Н. Д. Ступин – *Најден Геров, Једрене, 12. август 1858.* Архив на Најден Геров (1857–1870), I, под редакцией на М. Попруженко, Софија 1931, 63.

³¹⁴ *Отчёт славянского общества или благотворительного комитета читанный в заседании 1862 г. января 25, 3.*

³¹⁵ Фебруара 1858. године Србима и Бугарима дозвољено је школовање у образовним установама Москве без новчане надокнаде за слушање предавања, те издата наређења да се примају као стипендисти руске владе и гимназија, као и да им се помогне да стекну неопходна предзнања: *Јевграф П. Коваљевски – Директори школа Московске губерније, 27. јануар 1858.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 211–212. Према подацима, између 1851. и 1914. године, на Московском универзитету школовало се осамдесет и три студента из Бугарске и тридесет три из Србије и других јужнословенских простора: В. Г. Карасев, И. И. Костюшко, Л. И. Уткина, *Обучение студентов из зарубежных славянских стран в Московском университете (вторая половина XIX–начало XX в.), Советское славяноведение 6 (1984), 35.*

³¹⁶ Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 129.

бугарски питомци на Московском универзитету формирали су тзв. *Бугарску дружину*, с циљем припреме и помоћи око школовања Бугара у Русији. Основали су чак и библиотеку, која је после нестанка ове организације расподељена: део је дат члановима који су се вратили у Бугарску као учитељи, део Московском словенском комитету, а део Бугарском књижевном друштву у Браилову.³¹⁷ Московски словенски комитет помогао је да се 27. октобра 1858. године отвори школа при манастиру Житомислић, на чије чело је постављен Нићифор Дучић. После 1860. када је пребачен у манастир Дужи, све је пало на игумана манастира Серафима Перовића, који је 1864. отпутовао у Русију на две године ради прикупљања прилога, и при томе имао помоћ Комитета.³¹⁸

Године 1858. Московски словенски комитет сносио је трошкове курсева руског језика и предавања на руском језику за Словене у Бечу, али и помагао тамошња књижевна друштва. Прве године постојања, Комитет је послао руска издања укупно седамнаест научним и књижевним словенским друштвима. На тај начин, у словенске земље отишло је триста седамнаест наслова у 3.822 примерака. Помоћ коју су те године пружили у црквеним стварима достигла је суму у висини од 10.000 рубаља. Од тога, највећи део отишао је у Црну Гору и Босну, остатак у Јужну Угарску, Албанију и бугарске земље. Такође, издавали су и једнократне новчане и друге помоћи појединим Словенима.³¹⁹

Међутим, током 1858. године помоћ Србима указивана је и са званичне стране. Свети Синод Руске православне цркве послао је у јуну 1858. године протојереју Рајевском у Бечу 1.000 примерака *Азбуке* ради даљег слања православним школама у Босни, Далмацији и Србији.³²⁰ Истовремено, руском конзулу у Скадру послат је сандук са богослужбеним књигама за потребе неколико православних цркава у Албанији.³²¹ Јула 1858. године, Свети Синод, на молбу руског конзула у Сарајеву, преко Одесе и Београда, послао је 960 примерака богослужбених и других књига за православне цркве, манастире и школе у Босни и Херцеговини.³²²

³¹⁷ Исто, 129.

³¹⁸ А. А. Поповкин, *нав. дело*, 174.

³¹⁹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 5–5 об. *Директор Азијског департмана МИД – Евграф П. Коваљевски, 25. јануар [1859]*.

³²⁰ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3889, Л. 2–2 об. *Имовинска управа при Светом Синоду – Азијски департман МИД, Петроград, 4. јун 1858.*

³²¹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3889, Л. 3–3 об. *Директор Азијског департмана – Руско посланство у Бечу и руски конзулат у Скадру, 6. јун 1858.*

³²² АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3889, Л. 7–8. *Имовинска управа при Светом Синоду – Азијски департман МИД, Петроград, 28. јун 1858.*

Већ први извештај о приходима и расходима Московског словенског комитета за 1858. годину, који је Алексеј Николајевич Бахметев послао у Азијски департаман, јасно је показао да прва година није била плодносна. Одмах по пријему, Александар Михаилович Горчаков проследио је извештај Александру II. Изузев запажања директора Азијског департамана Јегора Петровича Коваљевског, немамо података какве су биле реакције осталих у државном врху. Упркос резултатима који нису обећавали, директор Азијског департамана Јегор Петрович Коваљевски, упутио је чланству Московског словенског комитета само позитивне и охрабрујуће коментаре, подвлачећи да су на располагању имали невелика новчана средства. Коваљевски је истицао да прва половина 1859. године обећава више, чврсто верујући да ће Бахметевљево ангажовање утицати на проширење круга деловања Московског словенског комитета: „Нема сумње да ће Ваш активан и користан рад учинити да круг послова Друштва почне да расте. У почетку може да буде тешко, јер, нажалост, наша публика тако мало зна о једноверним Словенима и њиховим потребама. Али, познанство с њима, шириће се, у складу са пословима Друштва, којим Ви управљате, а с тим ће се, уједно, увећати и материјална средства за те послове, и оно ће несумњиво у будућности донети плодове“.³²³

Од лета 1858. године чланство Московског словенског комитета углавном се налазило ван Москве, а већина се бавила питањем аграрне реформе.³²⁴ Марљиво радећи на издавању гласила, једино је Иван Сергејевич Аксаков био све време упућен у балканске прилике. Септембра 1858. године писао је о посети извесног српског проте Москви, који је био „веома задовољан својом посетом“, те мислио о посвећењу. У исто време, у Москви је угостио српског трговца из Трста, Христифора Опуйћа,³²⁵ који је како је Аксаков писао допутовао у незгодно време, јер словенофили нису били окупљени.³²⁶ Аксаков се правдао да ништа није могао да учини за Опуйћа, ни да га ожени, ни да му покаже Москву у правом светлу, јер је био веома заузет уређивањем три гласила, а ни клима им није ишла на руку.³²⁷ Претпостављамо да им је Христифор Опуйћ требао око

³²³ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 49, Л. 5–5 об. *Јегор II. Коваљевски – А. Н. Бахметев, Петроград, 8. април 1859.*

³²⁴ Иван Сергејевич Аксаков јавио је протојереју Рајевском „да се кружок распустио“: Кошелев је као депутат проводио зиму у Рјазању, Самарин као депутат у Самари, кнез Черкаски као депутат у Тули, Н. А. Јелагин се такође налазио у Тули, Бартењев у иностранству, Чижов се посветио часопису *Индустријски гласник*, а Хомјаков је тек крајем године планирао да се врати у Москву: *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 9. септембар 1858.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 187–189.

³²⁵ *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 23. август 1858.* Исто, 182–187.

³²⁶ *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 9. септембар 1858.* Исто, 187–189.

³²⁷ *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 9. октобар 1858.* Исто, 189–191.

наведене агентуре у Трсту. Сам Аксаков у то време није имао много контаката међу Србима, што нам говори и податак да није увек могао на време да дође до правих вести. Жалио се протојереју Рајевском да је покушао да пронађе дописника из Београда који би извештавао о Скупштини, те писао многим познаницима у Србији, али није имао успеха. Једино ко му је обећао чланак био је Милан Ђ. Милићевић. То што није добијао свеже вести из Србије, Аксакову није лако падало, јер је у часопису *Русский вестник* већ био објављен чланак о предстојећој скупштини у Србији, а како је сам писао, овај часопис био је потпуно равнодушан када је реч о словенском питању, али је почео да се за њега интересује због подозрења стране штампе.³²⁸

Током 1858–1859. године српске теме постају актуелније на страницама часописа *Русская беседа*. Као хонорар за написана два чланка, Милан Ђ. Милићевић добија укупно 40 рубаља, а руски конзул у Дубровнику Петкович 50 рубаља за *Историју православне општине у Дубровнику*.³²⁹ Руски песник Алексеј Константинович Толстој одрекао се хонорара за писање у часопису *Русская беседа*, а Иван Сергејевич Аксаков му је писао да ће његов новац искористити „за послове политичког и друштвеног добротинства”, на пример на отварање православне школе у Сарајеву.³³⁰ Године 1859. у Москви је обновљено Друштво љубитеља руске словесности, а место председника припало је Алексеју Степановичу Хомјакову. На истој седници, Вук Стефановић Караџић изабран је за члана.³³¹

Иако политичке прилике у Србији после 1856. године нису биле по вољи Руса, нисмо наишли на конкретне доказе о умешаности московских словенофила у догађаје везане за организовање Светоандрејске скупштине и повратак Обреновића на кнежевски трон. Руски кругови нису имали нарочито мишљење о Милошу Обреновићу, кога је грофица Блудова сматрала за „окрутног, незналицу и лицемера”. Насупрот томе, у Михаила Обреновића полагали су велике наде, али му се замерала женидба катољкињом.³³² Антонина Дмитријевна Блудова будно је пратила политичке прилике у

³²⁸ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, *Москва, 9. децембар 1858*. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 193–194.

³²⁹ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, *Москва, 6. април 1859*. Исто, 195–196.

³³⁰ И. С. Аксаков – А. К. Толстој, *Москва, 19. март 1858*. У *России одна-единственная столица...*, составитель, автор вступительной статьи, примечаний и путеводителя Г. В. Чагин, Москва 2006, 326–327.

³³¹ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, *Москва, 6. април 1859*. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 195–196.

³³² А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, *27. март/8. април 1854*. Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 54–56. Антонина Дмитријевна Блудова је имала чак план да

Србији, па је марта 1858. године поручила протојереју Рајевском: „Како ствари сада стоје, немамо избора. Ми желимо да сачувамо мир у Србији, желимо да избегнемо мешање Европе, да подржимо народ и да се не свађамо са Француском. Неволно треба да подржимо [Илију] Гарашанина, како не постоји могућност да подржимо Михаила, који се чини као природни кандидат, који може да помири разне партије. Гарашанин, иако увређен од стране кнеза Мењшикова, труди се и жели да се приближи Русији. Он је паметан човек и зна колико је народ наклоњен Русији”.³³³ Уочи Светоандрејске скупштине, постојале су индиције да је Антонина Дмитријевна Блудова боравила у Београду.³³⁴ Колико је руске словенофиле и кругове њима блиске узнемиравала чињеница да је будућа српска кнегиња католичке вероисповести, говори у прилог писмо које је Блудова послала Рајевском одмах по повратку Обреновића у Србију, у коме се распитивала да ли је кнегиња Јулија³³⁵ у међувремену одлучила да промени веру.³³⁶

Извесна улога Антонине Дмитријевне Блудове у овим догађајима је неспорна. Марта 1859. године Михаило, тада епископ шабачки, отворено је од Блудове затражио помоћ и њено заузимање за „српску ствар” на царском двору: „Наши искрено желе да раде, тако као и ви. Потребно је да подигнете глас за Србију: за обнову права наследства сходно Хатишерифу, такође да се утврђења врате Србима, да се сви Турци и Немци потчине локалним законима. То је и глас Срба. Надам се, да ће наша браћа Руси то моћи да издејствују и тада ће се окончати гнусне интриге Турака, а наша влада ће моћи да помогне успех општесловенских послова”. Истовремено, затражио јој је новац за послове у Босни. Писао је да тамошње становништво чека мај месец да подигне устанак. Обећао јој је да ће само њих неколико знати одакле новац долази, па представио план устанка. Писао је да је потребно да се Босна одсече од Херцеговине, да истог дана у свим областима избије устанак, а у Херцеговини да Црна Гора заузме путеве ка Босни. Предвидео је да ће Турска имати војску на границама са Влашком и Молдавијом, Србијом и Грчком, као и Црном Гором. Подвукао јој је да ће саопштити онима који треба

за Михаила пронађе невесту у Русији: *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 5/17. мај 1853.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 XIX века, II, 93–95.

³³³ *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, 5/17. март 1858.* Зарубежне славјане и Русија. Документи архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, 58–60.

³³⁴ К. В. Мельчакова, *Боснија и Херцеговина у општествено-политичкој животи Русије у 1856–1875 г.*, 245.

³³⁵ Јулија Хуњади (1831–1919), кћерка мађарског грофа из старе угледне аристократске породице Зичи. Године 1853. Јулија се у Бечу удала за Михаила Обреновића, а венчани кум им је био руски амбасадор у Бечу барон Мајендорф. Више о њиховом браку: Д. Страњаковић, *Михаило и Јулија*, Београд 1940, 4–169.

³³⁶ *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 31. јануар/12. фебруар 1859.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 XIX века, II, 123–124.

да знају, „који у потпуности оправдавају ваше и наше наде – и старац и младић”, при томе јасно мислећи на Милоша и Михаила Обреновића. Навео јој је да у том циљу организује друштво патриота, јер је потребно људство како би ствар кренула напред. Чланови друштва нашли би се у Русији, Грчкој, Црној Гори, Влашкој и Молдавији, Бугарској, Македонији, Херцеговини, Босни и Аустрији. Међутим, за достизање циља биће им потребна политичка и материјална помоћ. Стога, Михаило је подвукао „да ће сачекати на њено мишљење и мишљење људи који то добро разумеју, на питање да ли могуће сходно приликама у Европи енергичније започети наше искрене намере”.³³⁷ Истовремено, обавестио је и да је њен посинак Јанићије Костић, који се вратио у Србију, одбио понуђену службу и затражио место српског повереника у Петрограду. Написао је да се акцији прикупљања прилога у Петрограду за потребе манастира Милешева, прикључио и кнез Милош са прилогом од 1.000 дуката.³³⁸ Неколико месеци касније, руски конзул у Пловдиву послао је информацију да се Србија спрема за рат са Турском, да је митрополит Михаило писао појединцима у Бугарској „да Срби не спавају, већ да се озбиљно припремају”.³³⁹

Године 1859. Московски словенски комитет је добио четири нова чланова.³⁴⁰ Прикупљено је око 4.755 рубаља, а новац је углавном потрошен на бугарске питомце на Московском универзитету и на новчану помоћ бугарским националним радницима.³⁴¹ И даље је настављено слање помоћи Бугарима.³⁴² Марта 1859. године сандуци помоћи послати су у Панађуриште.³⁴³ Априла 1859. године Геров је обавестио Бахметева да му је руски амбасадор у Цариграду пренео да је примио пет сандука које му је послао и један сандук за школу у Панађуришту. Писао је да му је студент Московске духовне академије Константин Чолаков и пре пријема сандука пренео да ће му тим путем бити достављена два сандука са књигама, а да за остала четири није добио информације, па

³³⁷ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 104–105 об. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, 26. фебруар 1859.*

³³⁸ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 104–105 об. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, 26. фебруар 1859.*

³³⁹ *Најден Геров – Н. Д. Ступин, Пловдив, 1. јул 1859.* Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 88–89.

³⁴⁰ Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 129; *Извештај Московског словенског комитета за 1861, 25. јануар 1861.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 224–225.

³⁴¹ А. А. Поповкин, *нав. дело*, 63–64.

³⁴² ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 79, Л. 14–14 об. *Управа новоруског и бесарабијског генерал-губернатора (Ивановски) – А. Н. Бахметев, 3. јануар 1859;* ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 79, Л. 13–13а. *В. Чоленков – А. Н. Бахметев, Пловдив, 24. јул 1859;* БИА НБКМ, Ф. 22, Ед. 349, Л. 1. *М. П. Погодин – Најден Геров, 3. јун [1859].*

³⁴³ *А. Лобанов – Најден Геров, Цариград, 2/14. март 1859.* Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 78.

га је замолио за детаље.³⁴⁴ Такође, појављивале су се и нове молбе Бугара за слање часописа *Русская беседа*, те књига различитог садржаја и богослужбених предмета.³⁴⁵ Поред тога, током 1859. године, московски словенофили помогли су и манастир Ђурђеви Ступови.³⁴⁶

Врхунац унијатског покрета међу Бугарима била је тзв. Кукушка унија, односно прелазак становништва Кукуша и околине у католичанство 1859. године.³⁴⁷ Московски словенофили пратили су деловање Драгана Цанкова и унијата у Цариграду.³⁴⁸ Априла 1859. године, на предлог Александра Викторовича Рачинског, „образованог и предивног човека“, који се септембра 1858. године вратио у Бугарску фокусирајући се на национално питање,³⁴⁹ московски словенофили шаљу православној школи у Кукушу новчани прилог од 3.000 рубаља.³⁵⁰ Истовремено, тамошњи епископ Мелентије бива смењен и на његово место бива постављен Грк Јаков Платамонски. То је био окидач да Кукушани на челу са Наком Станишевим реше да прекину односе са Цариградском патријаршијом и да се 24. јула 1859. године обрате папи Пију IX са молбом да их узме под своје окриље – догађај у историји познатији као Кукушка унија. Бугарско питање привукло је пажњу читаве Европе, а Рим долази на идеју да их ставе под папску власт. Везано за ово питање, Бахметев је био у преписци са Јегором Петровичем Ковалевским, па су чланови Московског словенског комитета подржали предлог директора Азијског департмана да се Цариградска патријаршија убеди да Пољнинска-Дојранска епархија добије словенског епископа. Један од кандидата за епископско место био је ученик Кијевске богословије и дипломац Московске духовне академије Парфениј Зографски, кога је Бахметев лично познавао. Ова епизода завршила се тиме да су Кукушани одустали од уније, а Зографски је постављен за епископа. Због својих заслуга, члан

³⁴⁴ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 72, Л. 2–2 об. *Најден Геров – А. Н. Бахметев, Пловдив, 31. март 1859.*

³⁴⁵ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 72, Л. 12–13. *Димитрије Стојанов и Симеон Кирилов – И. С. Аксаков, Панађуриште, 10. новембар 1859.*

³⁴⁶ А. А. Поповкин, *нав. дело*, 64.

³⁴⁷ Н. А. Попов, Из историји *Славјанског благотворителног комитета в Москве*. Первие пятилетие (1858–1862), 42–44.

³⁴⁸ Главни носилац промене духовне и идејне бугарске оријентације била је веома моћна и имућна бугарска заједница у Цариграду, која је бројала око 30.000 људи. Вођа прозападног круга међу цариградским Бугарима био је Драган Цанков који је заговарао приближавање Бугара католицизму, а који је пролећа 1859. године покренуо часопис *България* (1859–1863). Последица оваквог бугарског црквеног покрета било је раскидање веза са Цариградском патријаршијом 1860. године: С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, 168.

³⁴⁹ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, *Москва, 9. септембар 1858*. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 г. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 г., III, 187–189.

³⁵⁰ *Отчёт славянского общества или благотворительного комитета читанный в заседании 1862 г. января 25*, 3. Маја 1859. године Рачински је боравио у Петрограду и прикупљао новац за оснивање школе у Кукушу. Том приликом, видео се и са Аном Фјодоровном Тјутчевом: А. Ф. Тјутчева, *нав. дело*, 453.

Московског словенског комитета и посредник између Кукушана и Москве, Александар Викторович Рачински у јесен 1859. године постављен је за руског конзула у Видину.³⁵¹

Будући митрополит Михаило, по налогу кнеза Милоша, активно се политички ангажовао на простору Босне. Међутим, активно је радио и на јачању српско-руских веза, нарочито од лета 1859. године, са дужности београдског митрополита. Од септембра 1859. године, по поруџбини митрополита Михаила, а од стране Светог Синода Руске православне цркве, преко Азијског департмана и Руског генералног конзулата у Београду, из Петрограда су допремане руске црквене књиге у Србију. По пријему, поновно преко Руског генералног конзулата у Београду и Азијског департмана, митрополит Михаило је покривао све трошкове набавке и слања, шаљући потребан новац у руски Свети Синод. Углавном су те књиге слате по унапред припремљеном списку.³⁵² Ова сарадња била је веома жива, а многобројна сведочанства која о томе говоре похрањена су међу документима Архива спољне политике Руске империје у Москви.³⁵³ Те књиге нису растуране само на простору Кнежевине Србије, већ и по српским земљама у склопу тадашње Турске.³⁵⁴ За потребе библиотеке Београдске богословије руски Свети Синод редовно је слао црквене књиге о чему такође постоје бројна сведочанства.³⁵⁵ Поред књига, преко Руског генералног конзулата у Београду, митрополит Михаило је покушавао да се избори за школовање Срба о трошку Светог Синода и истовремено наглашавао потребу у виду икона за православне храмове Србије и оне на простору Турске.³⁵⁶ Настојао је да са царском породицом одржава добре односе,

³⁵¹ А. А. Поповкин, *нав. дело*, 58–63.

³⁵² АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 67–68. *Н. П. Шишкин – Азијски департман МИД, Београд, 6. октобар 1865.*

³⁵³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 11–15. *Пуковник Милошевић – Азијски департман МИД, Београд, 21. септембар/02. октобар 1859;* АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 16. *Духовно-школска управа Светог Синода – Азијски департман МИД, Петроград, 18. јануар 1862;* АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 17. *Руски генерални конзулат у Београду – Азијски департман МИД, Београд, 17. април 1862.* Новембра 1863. године послате су књиге у вредности од 748 р. и 48 к. с., септембра 1864. године у вредности од 1.261 р. 76 к. с., јануара 1865. године сума од 235 р. 26 к. с.: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 33–33 об. *Н. П. Шишкин – Азијски департман МИД, 15. фебруар 1864;* АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 61–62. *Н. П. Шишкин – Азијски департман МИД, Београд, 29. мај 1865;* АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 81–81 об. *Н. П. Шишкин – Азијски департман МИД, Београд, 3. децембар 1865.*

³⁵⁴ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 67–68. *Н. П. Шишкин – Азијски департман, Београд 6. октобар 1865.*

³⁵⁵ АС, МБ, 1859/462–464. *Духовна школска институција Светог Синода – Руски генерални конзулат у Београду, 30. новембар 1857, 21. децембар 1857. и 23. септембар 1858;* АС, МБ, 1859/279. *Руски конзул у Београду – Митрополит српски, 13. мај 1859;* АС, МБ, 1859/1072. *Руски конзул у Београду – Митрополит Михаило, 3. новембар 1859;* АС, МБ, 1861/542. *Петроградско духовно учење Светог Синода – Митрополија београдска, 5. мај 1861;* АС, МБ, 1861/1406. *Свети Синод – Митрополија београдска, 15. новембар 1861.*

³⁵⁶ Митрополит Михаило представио је потребу да Србија добије школованог иконописца, па стога замолио руски Свети Синод да преузме на себе школовање једног или две српска питомца: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 58–59. *Н. П. Шишкин – Азијски департман МИД, Београд, 10. март 1865.*

па је децембра 1860. године Марији Александровној послао књигу *Пастирска поученија православним хришћанима на све недеље и празнике током година*, коју је царица са задовољством примила.³⁵⁷ Преко Азијског департмана и Руског генералног конзулата у Београду, митрополиту је и грофица Блудова слала помоћ.³⁵⁸ Већ смо поменули да је Кружок грофице Блудова спорадично слао новац за школовање Срба и Бугара ван граница Кнежевине Србије на Београдској богословији, а 1865. године је и дворска дама Јекатерина Николајевна Карамзина, кћерка историчара Николаја Михаиловича Карамзина, у те сврхе такође послала прилог од 700 рубаља.³⁵⁹

Појава унијатског покрета међу Бугарима утицала је да им московски словенофили у првим годинама постојања Московског словенског комитета посвете већу пажњу. Већ на почетку деловања, поред односа са Азијским департманом, чланови Московског словенског комитета остварили су добру сарадњу и са Московским царским универзитетом, а нарочито добре односе имали су са московским митрополитом Филаретом (Василиј Михаилович Дроздов) (1821–1867), који је и финансијски подржавао њихово деловање. Председник Алексеј Николајевич Бахметев, својим контактима, како у државним тако и у црквеним круговима, такође је помагао деловање Московског словенског комитета. Поред тога што је био службеник Министарства просвете, те имао контакте на двору, родбинским везама био је повезан и са тадашњим обер-прокуратором Светог Синода Александром Петровичем Толстојем (1856–1862), са чијом је сестром био у браку, што је и те како имало позитивног учинка на деловање Комитета.

„Не залуђујте се да будете Европејци”: Србима. Посланица из Москве

Крај шесте и читаву седму деценију XIX века обележили су снажни национални покрети у великом делу Старог континента, који су завршени уједињењем италијанског

³⁵⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 65, Л. 1–2. *Иван Матвејевич (секретар Марије Александровне) – [Митрополит Михаило], Петроград, 15. децембар 1860.*

³⁵⁸ Децембра 1861. године из Русије су послати сандуци са црквеним књигама и стварима за потребе манастира Дечани, прикуљени од стране српских монаха, те и за потребе трговца Ђорђа Хаџи Поповића, а грофица Блудова послала је два сандука митрополиту Михаилу: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 18. *Неустановљено лице – Руски генерални конзул у Београду, 14. децембар 1861.*

³⁵⁹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 61–62. *Н. П. Шишкин – Азијски департман МИД, Београд, 29. мај 1865;* АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 81–81 об. *Н. П. Шишкин – Азијски департман, Београд, 3. децембар 1865.*

и немачког народа. Под утицајем националног проблема који је у то време доминирао у Европи, развијао се и српски национални покрет, а од повратка Обреновића, а нарочито за време владавине Михаила Обреновића, Србија постаје средиште општебалканског покрета против Турске. И московски словенофили видели су Србију као балкански Пијемонт, па су након Светоандрејске скупштине појачали своје деловање, настојећи да националне покрете балканских народа вежу за Русију и њене интересе, те подстакну активнију политику Русије на Балканском полуострву. Године 1859, под утицајем уједињења Влашке и Молдавије и пораза Аустрије у рату против Пијемонта и Француске, те припајања Ломбардије од стране Сардинијске краљевине, српски национални покрет добио је нова крила. Исто тако, подвиг Ђузепеа Гарибалдија који је са око 1.000 добровољаца заузео Сицилију и Напуљ, привукао је пажњу читаве Европе, а нарочито Срба.³⁶⁰

Након потписивања Париског мировног уговора, искључиви руски протекторат аутономије Кнежевине Србије у оквиру Турске заменила је заједничка гаранција европских сила: Русије, Аустрије, Француске, Велике Британије, Пијемонта и Пруске. У пракси, руски утицај потиснут је аустријским, што је између осталог изазвало огромно незадовољство у народу. Напорима уједињене опозиције, конзервативаца Илије Гарашанина и Томе Вучића Перишића, те обреновићеваца и либерала, сазвана је Светоандрејска скупштина, која је заседала од 12. децембра 1858. до 12. фебруара 1859. године.³⁶¹ Одлуке Светоандрејске скупштине, смена династија и Уставобранитељског режима у сарадњи са либералима и обреновићевцима, требале су да омогуће активније вођење националне политике и да се према донетим реформама удари темељ парламентаризму у Србији. Те реформе почивале су на идеји суверенитета и законодавној улози Народне скупштине.³⁶²

Московски словенофили пажљиво су пратили европске и балканске политичке прилике, па када се, крајем јесени 1859. године, под утицајем догађаја после Светоандрејске скупштине, поставило питање даљег политичког развоја Кнежевине Србије, парламентаризам или апсолутизам, на иницијативу Ивана Сергејевича

³⁶⁰ Ч. Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804–1918*, Београд 2008, 123.

³⁶¹ А. В. Карасев, *Сербское общество и власть в 60–70-е годы XIX века*, Общественные движения у народов Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII-начале XX вв., ответственный редактор С. И. Данченко, Москва 2011, 27–29.

³⁶² М. Subotić, *Sricanje slobode. Studije o počecima liberalne političke misli u Srbiji XIX veka*, Gradina–Niš 1992, 131–133.

Аксакова, „отац словенофилства” Алексеј Степанович Хомјаков³⁶³, одлучује да се у име читавог словенофилског покрета јавно обрати Србима.³⁶⁴ Само ауторство овог у историји контраверзног документа припадало је искључиво Хомјакову.³⁶⁵ Међутим, сматрајући дело *Србима. Посланица из Москве*³⁶⁶ од великог значаја за словенофилство, по завршетку рукописа аутор је желео да водећи представници покрета стану иза њега,³⁶⁷ па га је по окончању писања, децембра 1859. године, представио „свим московским пријатељима” ради анализе и давања писмене сагласности.³⁶⁸ Хомјаков се обратио прво

³⁶³ Алексеј Степанович Хомјаков (1804–1860) рођен је у Москви у старој племићкој породици (по мајци Кирјејевски). Основно образовање стекао је у кругу породице, а касније завршава Математички факултет Московског универзитета са дипломом кандидата. Након студија, определио се за војничку каријеру. По избијању руско-турског рата одлази као добровољац и два пута бива рањен. Након завршетка рата, повлачи се на своје имање ван Москве и пише, остајући ван државне службе до краја живота. Почетком 1839. године у московским салонима од читања *О старом и новом* започиње књижевно-публицистички рад и постепено образује словенофилски кружок. Умире од колере 1860. године. Лични архивски фонд Алексеја Степановича Хомјакова и његове породице данас се чува у оквиру Одељења писаних извора Руског историјског музеја у Москви, под бројем 178. Нажалост, у време нашег истраживања, због селидбе архива, ова грађа је била недоступна истраживачима. Поред овог фонда, у оквиру Руског државног архива књижевности и уметности у Москви, налази се мањи архивски фонд такође са материјалима Алексеја Степановича Хомјакова. Ради се о фонду број 532. Више о А. С. Хомјакову: А. Д. Каплин, *Идейный центр и руководитель славянофильской мысли*, Алексей Хомяков в воспоминаниях, дневниках, переписке современников, Москва 2015, 5–99; М. Суботић, *Тумачи руске идеје. Студије о руским мислиоцима*, 111–160.

³⁶⁴ И. С. Аксаков – Н. С. Соханскаја, Москва, средина септембра–20. септембар 1861. Семья Аксаковых и Н. С. Соханская (Кохановская). Переписка (1858–1884), 118–121. Милорад Екмечић износи тврдњу да је повод настанка Посланице могао да буде спис Имбре Игњатовића Ткалаца *Das serbische Volk in seiner Bedeutung für die orientalische Frage und für die europäische Civilisation* који је 1853. године објављен на немачком језику у Лајпцигу: М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, 147–148. Суштина Ткачјевог списка била је „да за нас нема спасенија изван Русије”. Овај спис забрањен је у Аустрији: *Имбро Игњатовић Ткалац – М. Ф. Рајевски, Загреб, 13/25. јун 1853.* Зарубежне славјане и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 426–427.

³⁶⁵ В. А. Кошелев, *Алексей Степанович Хомяков: жизнеописание в документах, в рассуждениях и разысканиях*, Москва 2000, 462–463.

³⁶⁶ О Посланици писано у: М. С. Лалевић, *Словенофилски проглас Србима из 1860 год*, Записи: часопис за науку и књижевност 10 (1932), 164–168; М. В. Petrovich, *nav. delo*, 96–101; С. А. Никитин, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в*, Москва 1970, 202–211. М. Ј. Гольберг, *К истории полемики вокруг славянофильского послания „К Сербам”*, Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах, ответственный редактор В. И. Фрейдзон, Москва 1972, 197–209; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, 146–152; М. Subotić, *Srčanje slobode. Studije o роџесима liberalne политичке misli u Srbiji XIX века*, 107–157; С. Терзић, *Руски словенофили и српско питање*, 97–98; М. Радивојевић, *Србима Посланица из Москве у светлу формирања спољнополитичког опредељења словенофила и њен одјек код Срба*, Наука и свет: тематски зборник радова, Ниш 2013, 308–318; Ј. В. Кузьмичева, *А. С. Хомяков и сербский вопрос*, А. С. Хомяков – мыслитель, поэт, публицист: сборник статей по материалам международной научной конференции, состоявшейся 14–17 апреля 2004 года в г. Москве в литературном институте им. А. М. Горького, Т. 1, ответственный редактор Б. Н. Тарасов, Москва 2007, 89–105.

³⁶⁷ А. С. Хомјаков – И. С. Аксаков, 1859. Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова, Письма Том. VIII, 363–365.

³⁶⁸ А. С. Хомяков – М. А. Максимович, 2. децембар 1859. Русский архив 1 (1908), 138–140. У писму Хомјаков је обавестио Максимовича да је завршио текст и да жели да га сви потпишу, као *Соборное послание к Сербам*. Текст ће московским пријатељима дати на разматрање и предложити им да га потпишу. То су савети и упозорења. Пошто је желео да се то што пре уради, а како је навео у писму, ценио је Максимовича, затражио је од њега да дозволи да се његов потпис стави у одсуству или да одреди некога коме верује да потпише за њега. На крају, Посланица је штампана без потписа Максимовича.

иницијатору Ивану Сергејевичу Аксакову: „Јуче сам завршио Србе. Надам се да ћете бити задовољни и да ћете радо потписати. За једног потписника могу чак и да гарантујем – за Константина Сергејевича [Аксакова]. Уосталом, и за све скоро могу да гарантујем: мислим, да ћете се сви сложити, али тражићу од вас строги суд. Ствар је општа и озбиљна”.³⁶⁹ Убрзо се показало да у Посланици нису представљени јединствени погледи московских словенофила, већ искључиво погледи самог аутора, јер нису сви пристајали без поговора да је потпишу. Нарочито се двоумио Михаил Петрович Погодин, за кога је Хомјаков забележио: „Ни речи нисам успео да напишем због Погодина, који је до ноћи, то потписаће, то неће. Једноставно досадио ми је разним глупостима”.³⁷⁰ Међутим, појединци, попут Василија Алексејевича Јелагина, једноставно су одбили да је потпишу.³⁷¹ Из свега овога, видимо да Посланица представља и добар показатељ колико је словенофилски покрет заправо био разнородан, са погледима чланова која су се међусобно разликовала у многим питањима, од историјско-филозофских, религиозних и културних, затим од вере у општечовечанску мисију Русије у свету духовних вредности, са акцентом на православље и православни народ, па све до аспирација за политичко обједињавање Словенства кроз различите видове.³⁷² Напоследку, дело *Србима. Посланица из Москве* потписало је једанаест водећих московских словенофила,³⁷³ уједно чланова Московског словенског комитета. Међу њима, била су двојица професора и чак седморо дипломаца Московског царског универзитета, што је такође био добар показатељ колико је ова институција била важна за Московски словенски комитет и уопште за руско словенофилство. Само дело *Србима. Посланица из Москве* настало је с циљем да политички и морално образује млађу словенску браћу пред којима је била борба за ослобођење и уједињење. Хомјаковљев биограф Вјачеслав Анатољевич Кошелев тврдио је да Посланица није имала политичку позадину, већ да је представљала нешто попут духовног тестаментa.³⁷⁴ Њоме је Србима послата јасна

³⁶⁹ А. С. Хомјаков – И. С. Аксаков, [1859]. Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова, Письма Том. VIII, 371.

³⁷⁰ А. С. Хомјаков – А. Ф. Хильфердинг, 1859. Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова, Письма Том. VIII, 316–317.

³⁷¹ И. С. Аксаков – Ј. Ф. Самарин, Москва, 31. мај 1864. Переписка И. С. Аксакова и Ю. Ф. Самарина (1848–1876), 182–186.

³⁷² С. Терзић, *Руски словенофили и српско питање*, 96–97.

³⁷³ Иван Сергејевич Аксаков, Константин Сергејевич Аксаков, Петар Иванович Бартењев, Петар Алексејевич Безсонов, Иван Дмитријевич Бељајев, Николај Алексејевич Јелагин, Александар Иванович Кошелев, Михаил Петрович Погодин, Јуриј Фјодорович Самарин, Фјодор Васиљевич Чижов и Алексеј Степанович Хомјаков: *К Србам. Послание из Москвы (Србљима. Послание из Москве)*, Лейпциг 1860, 97.

³⁷⁴ В. А. Кошелев, *нав. дело*, 463.

порука да се врате традиционалним словенским вредностима и послато упозорење од некритичког усвајања западног модела,³⁷⁵ те саветован опрез од потпуне вестернизације.

Првобитан план Алексеја Степановича Хомјакова подразумевао је штампање Посланице прво у Србији, па тек онда у Русији, јер се прижељкивала озбиљна друштвена реакција. У противном, аутор се плашио да би Посланица добила искључиво књижевни карактер,³⁷⁶ што свакако није била намера. Стога, након што су је сви потписали, Посланица је преко Јурија Фјодоровича Самарина послата у Петроград Александру Фјодоровичу Хилфердингу ради превођења на српски језик.³⁷⁷ Приликом превођења, Хилфердингу је помагао либерал Милован Јанковић, који је августа 1859. године напустио Србију, па се марта 1860. године затекао у Петрограду. У начелу Јанковићу се Посланица допала, али је имао извесне сугестије, за које не знамо да ли су ушле у финалну верзију текста.³⁷⁸

Историографија је сложна по питању да је Алексеј Степанович Хомјаков своје погледе о словенском питању формирао већ у раној младости. Хомјаковљеви савременици забележили су да им се Алексеј Степанович лично поверавао, да је на њега умногоме утицао лик и дело Ђорђа Петровића Карађорђа, на основу чега је међу првима постао заговорник словенске слободе.³⁷⁹ Године 1825. Хомјаков напушта војску и током 1825–1826. године путује по Западној и Централној Европи, где је имао прилике да ближе упозна Западне Словене, а као добровољац у руско–турском рату (1828–1829), имао је прилике да ближе упозна једино Бугаре. У српским земљама никада није боравио, али је спорадично одржавао преписку са Вуком Стефановићем Караџићем,³⁸⁰ кога је и лично познавао. С обзиром да није имао стални контакт са Србима, све информације којима је располагао биле су информације из друге руке. За његово познавање прилика код Срба највише је био заслужан Александар Фјодорович Хилфердинг, његов породични пријатељ, кога је познавао од детињства. Иначе, Хилфердинга је у словенофилски свет увео управо Хомјаков, као пријатељ његовог оца,

³⁷⁵ М. Ковић, *Либерализам*, Срби 1903–1914: историја идеја, приредио М. Ковић, Београд 2015, 166–169.

³⁷⁶ А. С. Хомјаков – И. С. Аксаков, [начало 1860]. Алексей Степанович Хомяков, подготовил Б. Н. Романов, Москва 2017, 88–90.

³⁷⁷ И. С. Аксаков – Н. С. Соханскаја, Москва, средина септембра–20. септембар 1861. Семья Аксаковых и Н. С. Соханская (Кохановская). Переписка (1858–1884), 118–121.

³⁷⁸ С. А. Никитин, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в.*, 202.

³⁷⁹ П. И. Бартечев, *Воспоминания об А. С. Хомякове: читано на заседании Общества любителей российской словесности 6 ноября 1860 года*, Алексей Степанович Хомяков, 454.

³⁸⁰ А. С. Хомјаков – Вук Стефановић Караџић, Москва, 23. фебруар 1859. Сабрана дела Вука Караџића XXXI. Преписка XII (1859–1862), приредио Г. Добрашиновић, Београд 1998, 81–82.

чиновника Министерства спольних послова.³⁸¹ О Хомјакову Вера Сергејевич Аксаков је писала: „Хомјаков, човек првенствено духован, не само у смислу његове праве узвишености, разумне, истинске вере, загрејане најискренијим душевним убеђењима, не само у смислу његове строге моралности, већ и својствено његовој природи, трезвен у свим својим утисцима и интересовањима. Необичан човек”.³⁸²

Погледе изнете у Посланици Хомјаков је развијао готово три деценије. Почетком четврте деценије XIX века, у његовој поезији, словенско питање постаје све заступљеније, па и вера у његово решавање путем општесловенског савеза под окриљем Русије:

„...И ждут окованные братья,
Когда же зов услышат твой,
Когда ты крылья, как объятья,
Прострешь над слабо их главой...
О, вспомни их, орел полночи!
Пошли им звонкий твой привет,
Да их утешит в рабской ночи
Твоей свободы яркий свет!
Питай их пищей сил духовных,
Питай надеждой лучших дней
И хлад сердец единокровных
Любовью жаркою согрей!
Их час придет: окрепнут крылья,
Младые когти подрастут,
Вскричат орлы – и цепь насилья
Железным клювом расклюют!”³⁸³

Кључну улогу додељивао је православљу. Према Хомјакову, сви Словени првобитно су били православне вероисповести, а сам је истицао колико воли Словене, нарочито оне православне,³⁸⁴ те показивао спремност на подршку и помоћ у њиховој борби за ослобођење, па поезијом настојао да то осећање пренесе и на руску публику.³⁸⁵ За њега сви Словени су били равноправни, природно упућени једни на друге,³⁸⁶ због чега их је позивао на међусобну сарадњу:

Не гордись перед Белградом,
Прага, чешских стран глава!
Не гордись пред Вышеградом,
Златоверхая Москва!
Вспомним: мы родные братья,
Дети матери одной,
Братьям братские объятья,
К груди грудь, рука с рукой!
...Пронесётся мрак ненастный,
И, ожидаанный давно,
Воссияет день прекрасный,

³⁸¹ Нарочито добре односе А. Ф. Хильфердинг одржавао је са породицом Аксаков које је често посећивао: В. С. Аксакова, *нав. дело*, 121–122.

³⁸² Исто, 121–122.

³⁸³ *Орел, [1832]*, Алексей Степанович Хомяков, 296–297.

³⁸⁴ М. Ю. Досталь, *Славянство в историософии и политических воззрениях А. С. Хомякова*, А. С. Хомяков – мыслитель, поэт, публицист: сборник статей по материалам международной научной конференции, состоявшейся 14–17 апреля 2004 года в г. Москве в литературном институте им. А. М. Горького, Т. 2, ответственный редактор М. Н. Горомов, Москва 2007, 141.

³⁸⁵ А. Васильев, *Хомяков и славянское дело*, Санкт-Петербург 1877, 3.

³⁸⁶ Д. Стојановић, *Хомјаков и Кирјејевски*, Летопис Матице српске 316 (1928), 72.

Братъ я станут заодно:
Все велики, все свободны,
На врагов – победный строй,
Полны мыслью благородной,
Крепки, верою одной!
(Праг, 20. јун 1847)³⁸⁷

Године 1848. Хомјаков је писао да је наступило време православља и Словена, али да су они неспремни. Наводећи све словенске народе, као оне најчистије, који су најмање под утицајем Запада, а нарочито у религиозном погледу, навео је управо српски народ. Међутим, он је том приликом изнео и бојазан, да ће и Срби пасти под утицај политичког учења и материјалног просвећења: „То су вероватне и готово извесне опасности које су пред нама. То је оно против чега се морамо борити”.³⁸⁸ По избијању Кримског рата, разочаран незаинтересованошћу руског народа, писао је Александру Николајевичу Попову: „Не заваривајте се, Источно питање у Русији не постоји”. Том приликом, изнео је да равнодушност руске публике према Источном питању произилази заправо из незнања. Хомјаков је даље навео да се решење Источног питања налази у рукама Србије „у томе како ће се Срби и Црногорци поставити уопште према питању о заштити хришћана од разбојништава и убистава. Реч Србије може везати руке и ноге енглеском министарству или подићи на њега снажан глас у скупштини”.³⁸⁹ Године 1855. Алексеј Степанович Хомјаков отворено је кроз стихове позвао Јужне Словене на општебалкански покрет:

„Вставайте, славянские братья,
болгарин, и серб, и хорват!
Скорее друг к другу в объятья,
Скорей за отцовский булат!...”³⁹⁰

Руска историчарка Ирина Степановна Достјан тврдила је да у Хомјаковљевој поезији није било ничег другог до идеје о духовном савезу Словена, никако о њиховом политичком обједињавању под окриљем Руског царства.³⁹¹ Године 1856. Ана Фјодоровна Тјутчева забележила је о Хомјакову: „Он веома шокира *добро друштво* тиме што носи браду и одева се сељачки. Људи који учествују у влади, називају га црвеним, револуционаром, и сматрају са његове стране великом смелошћу што има више ума и националног осећаја од њих”.³⁹² Хомјаковљево стваралаштво било је распрострањено међу Словенима, те и међу Србима. Пре 1860. године на српски језик превођена је само

³⁸⁷ А. С. Хомяков, Не гордись перед Белградом..., *Русская беседа* 2 (1856), 53.

³⁸⁸ А. С. Хомяков – А. Н. Попов, 17. марта 1848, Избранные статьи и письма, под редакцией Л. Е. Шапошникова, О. В. Парилова, И. А. Треушникова, Москва 2004, 316–318.

³⁸⁹ А. С. Хомяков – А. Н. Попов, крај 1853. Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова, Письма Том. VIII, 207–208.

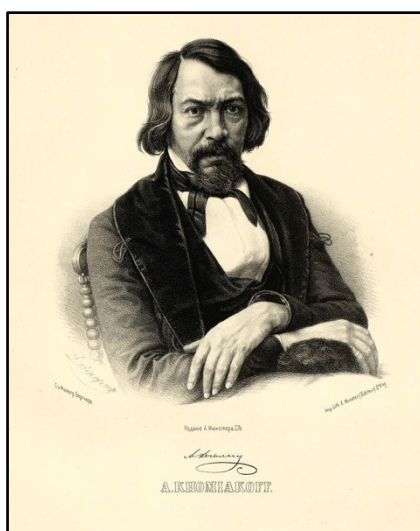
³⁹⁰ *Вставайте, оковы распались, 1855.* Алексей Степанович Хомяков, 301.

³⁹¹ М. Ю. Досталь, *нав. дело*, 142.

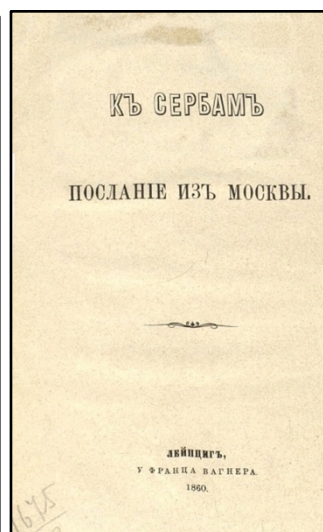
³⁹² А. Ф. Тютчева, *нав. дело*, 332–333.

његова поезија, а превођење и штампање осталог дела стваралаштва остављено је тек за почетак XX века, што нам је негде и показатељ његове популарности међу Србима у другој половини XIX века, што се свакако може приписати и Посланици.

У уводу Посланице образложени су мотиви настанка документа. Аутономна Кнежевина Србија, у очима московских словенофила, виђена је за најзначајнији политички фактор на Балканском полуострву, којој је дата „могућност да буде на помоћи својој млађој браћи”, при томе подвлачећи руску помоћ.³⁹³ Себи су приписали улогу старијег брата и право да деле савете, инсистирајући на истоветној племенској и верској припадности у односу на остале: „Никакав туђинац не може се у том сравнити са нама: јер за њега ви сте опет туђи, а за нас ви, Срби, сте земаљска браћа по роду, и духовна браћа по Христу”.³⁹⁴ Московски словенофили поздравили су ступање Србије на политичку сцену и истовремено упозорили је на опасности које јој тек предстоје,³⁹⁵ при томе мислећи на питање пута политичког развоја, парламентаризам или апсолутизам, те на процес модернизације, упозоравајући на оно што се сме и истовремено на оно што не треба модернизовати. Стога, на темељу искуства руског народа, желели су да им путем Посланице упуте „неколико опомена и савета”.³⁹⁶ Истицали су да је Русија грешила у прошлости, али да су је „кримске ране” навеле да своје грешке преиспита.³⁹⁷

Слика 7. Алексеј Степанович Хомјаков (1804–1860) „отац словенофилства”³⁹⁸

Слика 8. Насловна страна првог издања „Србима. Посланица из Москве”

³⁹³ *К Сербам. Послание из Москвы (Србљима. Послание из Москве)*, 3.

³⁹⁴ Исто, 3, 5.

³⁹⁵ Исто, 5.

³⁹⁶ Исто, 7.

³⁹⁷ Исто, 17.

³⁹⁸ Портретная галерея русских деятелей. Сто портретов, подготовил А. Э. Мюнстер, Т. 2, Санкт Петербург 1869, 295: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/6414-homyakov-aleksey-stepanovich> (19. фебруар 2020).

С обзиром да је Србији додељена улога балканског Пијемонта, прво на шта су московски словенофили упозоравали Србе била је тзв. „национална гордост”³⁹⁹, те су изнели и пример политичке гордости Русије, када се мислило само на територијална проширења, а не на духовни напредак, при томе оштро критикујући кметски систем. Истакли су да је онда Кримски рат дошао као казна, „јер нечистим рукама не даје Бог свршити тако чисто дело”, мислећи при томе на ослобођење Словена. Стога, упозорили су их: „И ви браћо Срби, лако можете пасти у такво искушење према другој нашој словенској браћи [...] Од отаца ваших остала вам је православна вера, а јесу ли крива друга браћа ваша, што су њима отци јерес оставили? [...] Постарајте се, да сваки Славенин, ма из кога краја он био, видећи вашу братску љубав к њему, готов буде и словом и делом придружити се вама и приљубити срцу вашем. [...] Бог је тако уредио судбу данашњег света, да најлепша од човечанских врлина, то јест љубав братска, у исто је доба и једино спасење за Славене и једина сила, која њи може ослободити од злотвора и угњетача њихових”.⁴⁰⁰ Ово се вероватно односило на тада актуелне књижевне расправе са Хрватима и територијалне спорове са Бугарима. Затим, занемарујући Србе католичке и исламске вероисповести, сугерисано је очување јединства Срба у православној вероисповести: „Прва је неизмерна и најважнија срећа ваша јединство ваше у православној вери [...] Тако је чврсто ваше јединство у вери, да је за Турчина име Србина и православног једно исто”.⁴⁰¹ Даље, изнета је најспорнија тачка, где се инсистира на томе да идеолошка основа државе мора бити православље: „Славенин не може бити подпуно Славенином изван православне вере. То признају с тугом и сама наша браћа, која су зашла на западну странпутицу, римске или протестантске вере. Ово се показује и у свима делима суда и правде, и у свима појмима о друштвеном животу, јер у основу његовом лежи братство. [...] Горко нам је помислити, што нису сви Славени православни. Ми верујемо да ће се они временом сви просветити истином. Ми их милујемо срцем и душом и готови смо пружити им руку братства и сваке помоћи; али мислимо, да се они неће увређени наћи, што их засад из нашег недра издвајамо”.⁴⁰² Управо ова верска искључивост⁴⁰³ била је најспорнија, јер се њоме искључују

³⁹⁹ При томе као пример духовне гордости наводе Грке, а за пример интелектуалне гордости, западне народе, који су „достигли висок степен умнога развића, али су равнодушни према вишем благу – Вери [...] те постали непријатељи његови, свагда готови утесњавати га и тлачити”: *К Сербам. Послание из Москвы (Србљима. Послание из Москве)*, 9, 11, 13, 15.

⁴⁰⁰ Исто, 19, 21, 23.

⁴⁰¹ Исто, 25.

⁴⁰² *К Сербам. Послание из Москвы (Србљима. Послание из Москве)*, 31, 33.

⁴⁰³ Верска искључивост у односу на панславизам.

неправославни Срби, што је било неприхватљиво за српско национално питање, које је подразумевало уједињење без обзира на верску припадност. За Србе је словенско питање било политичко, не верско, као што је то био случај са словенофилима у Русији.⁴⁰⁴ Треће упозорење односило се тзв. „народно самоунижење”, где се саветовало неговање словенске традиције, те очување друштвене хомогености: „Сваки Србин гледа на свакога Србина као на брата себи равнога”.⁴⁰⁵ Подвукли су им: „Не залуђујте се тиме, да budete Европејци [...] Њиови лукави изасланици, наша браћа, која су изневерила свој народни живот, уживају ту реч *Европејци* као згодан мамац за Славене, да их уведу у духовно робство; и по несрећи ми се још и сада често предајемо њивој обмани.⁴⁰⁶ [...] Не утежите своју умну слободу кицошким узицама са надписом *Европа*”.⁴⁰⁷ Московски словенофили даље су упозоравали на критичко усвајање западних модела, при томе не одбацујући достигнућа у областима трговине, науке и уметности: „Много још, као што смо казали, морате учити од туђих народа, и често уживати њихове услуге. Цените их и награђујте; пазите оне, који вама служе, и благодарите их за корист, коју они вама приносе; но не примајте их у своје народно братство, осим ако буду православни, а особито православни Славени, јер они нису вама туђи [...] У грађанске послове ваше не треба да се мешају”.⁴⁰⁸ Саветовано је чување националног идентитета, нарочито језика,⁴⁰⁹ неговање народне традиције, националне ношње и обичаја.⁴¹⁰ Упућивали су их на Србе ван граница Кнежевине Србије: „Много имате једнокрвне браће изван ваше Кнежевине, и ти једнокрвни ваши људи истинито желе вам добра и често по својој изражености и својим знањима могу вам бити од велике користи. Примајте их с љубави; саслушајте њихове добре савете, послужите се њиховом срдачном службом са срдачном благодарношћу; но и у овом будите на опрезу; Они су често живили и изобразили се под силним упливом туђинских начела (на пример немачких) и нису остали без њихове смесе”.⁴¹¹ Апеловали су да се пружи подршка српској дијаспори и истовремено препоручивали опрез везано за Србе у Хабзбуршкој монархији. Опрез се препоручивао и везано за све Србе школоване „на страни”.⁴¹² Саветовали су их да

⁴⁰⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, 146.

⁴⁰⁵ *К Сербам. Послание из Москвы (Србљима. Послание из Москве)*, 33, 39, 41, 43.

⁴⁰⁶ Исто, 67, 69.

⁴⁰⁷ Исто, 69.

⁴⁰⁸ Исто, 65.

⁴⁰⁹ *К Сербам. Послание из Москвы (Србљима. Послание из Москве)*, 61.

⁴¹⁰ Не признају моду коју диктира Париз: Исто, 63, 65.

⁴¹¹ Исто, 51, 53.

⁴¹² Исто, 55.

сачувају једноставност и да не теже раскоши.⁴¹³ Што се унутрашње политике тиче,⁴¹⁴ поред очувања сеоске општине, сугерисано им је очување скупштине, локалне управе и судства, те очување слободе говора и мишљења.⁴¹⁵ Саветовано је поштовање духовних старешина, заштита моралних начела и породичних вредности,⁴¹⁶ затим ширење образовања међу Србима, које треба да буде доступно свима.⁴¹⁷ На крају документа, аутор је закључио: „Дакле чувајте и развијајте у себи сва добра начела. Будите верни православној вери и сложни у духовној просвети! Не изневеравајте никада братску једнакост и будите сложни у достизавању сваког општег блага и разумног савршенства.⁴¹⁸ [...] Ми пак држали смо за своју дужност казати вама то, што смо дознали из свог живота, и опоменути вас о погрешкама, у које лако може пасти народ ступајући у непознату област умне дружбе са другим Европејским народима. Друга Славенска племена раније су од вас ступила у ту дружбу, јер никога није било, да их опомене од сретању их опасности, и тежка је била њихова судбина. Чеси и Пољаци пали су под туђу власт. [...] Ми се надамо да ће дан милости Божије осванути и за све друге”.⁴¹⁹

У оквиру Посланице московски словенофили су Србима дали смернице за даљи друштвени развој и истовремено упозорили их на руска искуства са Европом. Фокус је био на моралном и духовном надограђивању, при чему је сугерисано очување јединства у православљу и очување традиционалних вредности, те критичко усвајање европских искустава и вредности. Жестоко су критиковали руско кметство и као модел истинске заједнице представили сеоску општину, која је сачувана само код православног словенског становништва.⁴²⁰ Већина историчара који су се бавили историјом руског словенофилства учили су две одвојене развојне фазе покрета: рано словенофилство као филозофски покрет и панславизам као институционализован политички покрет. Управо дело *Србима. Посланица из Москве* истицало се за прекретницу, односно граничну линију међу фазама словенофилског покрета, као први конкретни покушај да се утиче на политичке прилике код Словена ван граница Руског царства.⁴²¹

⁴¹³ Исто, 73.

⁴¹⁴ Исто, 85, 87.

⁴¹⁵ Исто, 89.

⁴¹⁶ Исто, 91.

⁴¹⁷ Исто, 93.

⁴¹⁸ Исто, 93, 95.

⁴¹⁹ Исто, 95.

⁴²⁰ С. Терзић, *Руски словенофили и српско питање*, 96–98.

⁴²¹ М. В. Petrovich, *nav. delo*, 97–98.

„Балканска турнеја” Ивана Сергејевича Аксакова

О путовању Ивана Сергејевича Аксакова по балканским земљама није много писано.⁴²² Углавном се помињало у контексту доношења Посланице и плана Матије Бана 1860–1861. године везано за подизање устанка, без пружања детаљније анализе. Проучавање личности и дела настављача раног словенофилства данас представља прави изазов за истраживача, јер како је већ наведено заоставштина породице Аксаков чува се на неколико различитих локација у Русији.⁴²³ Међутим, олакшавајућа околност је што последњих година у Русији постоји тенденција објављивања архивског и другог материјала водећих представника словенофилског правца.⁴²⁴ Аксаковљево путовање по балканским земљама покушаћемо да расветлимо на основу његове личне преписке, мада је аутор најзначајније моменте због строгог полицијског надзора остављао за лични сусрет.

Не можемо са прецизношћу да одредимо када је настала мисао о посети дела Балканског полуострва, али се зна да је путовање првобитно планирано две године раније. Већ по оснивању Московског словенског комитета, Иван Сергејевич Аксаков предлагао је Владимиру Ивановичу Ламанском да заједно посете балканске земље.⁴²⁵ Међутим, од тога се привремено одустало, па се у наредне две године Аксаков посветио уредничкој и издавачкој делатности. У међувремену, Хомјаков је у лето 1859. године саветовао Константина Сергејевича Аксакова да на зиму отпутује у иностранство, првенствено због здравља, али и због Словена.⁴²⁶ Из овога јасно видимо да су московски словенофили уочили потребу да се обиђу јужнословенске земље и испита стање

⁴²² С. С. Беляков, *Южные славяне глазами московского славянофила: путешествие И. С. Аксакова по славянским землям: май–август 1860*, Славянский альманах 2002 (2003), 94–111; А. А. Тесля, *Последний из «отцов»: биография Ивана Аксакова*, Санкт–Петербург 2015, 151–158.

⁴²³ Најзначајнији и најобимнији фондови налазе се у архивским институцијама Петрограда и Москве: Рукописно одељење Института за руску књижевност (Пушкинов дом) Руске академије наука, Петроград (Фонд 3 *Аксаковы*), Одељење рукописа Руске националне библиотеке, Петроград (Фонд 14 *Аксаков Иван Сергеевич*), Научно-истраживачко одељење рукописа Руске државне библиотеке, Москва (Фонд 3 *Аксаковы*) и Руски државни архив књижевности у уметности (Фонд 10 *Аксаковы*).

⁴²⁴ И. С. Аксаков, *И слово правды...: стихи, пьеса, статьи, очерки*, предисловие, составление и комментарии М. А. Чванова, Уфа 1986; Исти, *Письма из провинции. Присутственный день в уголовной палате*, вступительная статья, составление и примечания Т. Ф. Пиражковой, Москва 1991; Исти, *У России одна-единственная столица...*, составитель, автор вступительной статьи, примечаний и путеводителя Г. В. Чагин, Москва 2006; Исти, *Наше знамя – русская народность*, составление и комментарии С. Лебедева, Москва 2008; *Иван Аксаков в воспоминаниях современников*, составление, предисловие и комментарии Г. Н. Лебедовой, Москва 2014.

⁴²⁵ С. С. Беляков, *нав. дело*, 95.

⁴²⁶ А. С. Хомјаков – И. С. Аксаков, *Богучарово, 4. јул 1859*. Хомяковский сборник, Т. 1, ответственный редактор Н. В. Серебрянников, Томск, 1998, 168–169.

словенског питања, да се установи колико су идеје Словенства међу њима уопште присутне, испита степен лојалности према Русији, односно могућност њене месијанске улоге у ослобођењу Словена, те прошири мрежа контаката.

Иван Сергејевич Аксаков⁴²⁷ напустио је Москву 16. јануара 1860. године, а код себе није имао рукопис Посланице. Циљ путовања било је превасходно учење и припремање за уреднички позив будућег словенофилског органа, с обзиром да је био сигуран да ће за годину дана добити званично одобрење за издавање новог гласила, што се касније и догодило. План је био да се лично упозна са словенским књижевницима, да пронађе дописнике и успостави боље везе.⁴²⁸ План путовања направио је уз помоћ Хиљфердинга,⁴²⁹ али је планирао да исти, приликом посете Бечу, допуни сходно саветима и препорукама протојереја Рајевског.⁴³⁰ Прво је посетио Варшаву и Бреслављ, а затим се неко време задржао у Лајпцигу, где је по Хиљфердинговој молби поделио књиге и посетио издавача Франца Вагнера.⁴³¹ Из Лајпцига наставио је даље за Хајделберг, где је неко време похађао часове енглеског и грчког, а у плану је имао и

⁴²⁷ Иван Сергејевич Аксаков (1823–1886), рођен у селу Надежино (данашња Република Башкортостан), а потицао је из старе руске племићке породице. Отац му је био познати писац Сергеј Тимофејевич Аксаков, а мајка Олга Семјоновна (девојачко Заплата), кћерка суворовског генерала. Са само три године, са породицом се преселио у Москву (1826–1838), и та животна одлука, одредиће даљу судбину читаве породице. У то време, долази до формирања словенофилског правца, чији симбол постаје управо породица Аксаков. Основно образовање стекао је код куће, а даље школовање наставио је на студијама права у Петрограду (1838–1842), где се зближио са Константином Петровичем Победоносцевим и кнезом Дмитријем Александровичем Оболенским. По завршетку студија, враћа се у Москву и убрзо постаје државни чиновник, прво у Министарству правде, а затим у Министарству унутрашњих послова (1842–1851). Од хапшења (1849), стављен је под полицијски надзор, па када је министар унутрашњих послова затражио од њега да престане да пише, Аксаков је дао отказ. Године 1848. Иван Сергејевич Аксаков активније се прикључио словенофилима, а револуције 1848/1849. године, па Кримски рат, заинтересовали су га за судбине словенских народа под Хабзбурзима и Османлијама, о којима до тада ништа није знао. Учествовао је у одбрани Севастопоља. Деловање Аксакова везано за идејне и културне везе Руса са Словенима потицало је из оквира Московског словенског комитета. Више о њему: А. Георгиевский, *Иван Сергеевич Аксаков и современная действительность: с приложением портрета Аксакова, избранных стихотворений и указателя важнейших статей его по славянскому вопросу*, Казань 1915; Н. И. Цимбаев, *И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России*, Москва 1978; Е. Б. Фурсова, *И. С. Аксаков: апология народности и самодержавия*, Москва 2006; *Иван Аксаков в воспоминаниях современников*, сост., предисл. и коммент. Н. Г. Лебедевой, Москва 2014; А. А. Тесля, *Последний из «отцов»: биография Ивана Аксакова*, Санкт-Петербург 2015; Д. А. Бадалян, *«Колокол призывный»: Иван Аксаков в русской журналистике конца 1870-х–первой половины 1880-х годов*, Санкт-Петербург 2016; М. Чванов, *К 180-летию Ивана Сергеевича Аксакова: „Печальник славянства“*, Наш современник 12 (2003), 117–135; В. Вулетић, *Иван Аксаков: Срби и Источно питање*, Зборник Матице српске за славистику 67 (2005), 7–50.

⁴²⁸ *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, 4. децембар 1859.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 203–205.

⁴²⁹ *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Минхен, 5. мај 1860.* Исто, 101–105.

⁴³⁰ РГАЛИ, Ф. 10, Оп. 2, Ед. хр. 18, Л. 27–28 об. *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Лајпциг, 15/27. јануар 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 205–206.

⁴³¹ *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Лајпциг, 16/28. јануар 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 35–38.

часове пољског језика.⁴³² Током путовања по немачким градовима, у неколико наврата, распитивао се код мајке о судбини Посланице. Из Хајделберга се 19. фебруара 1860. године интересовао шта се дешава са Посланицом и уједно написао да је тамо упознао двојицу српских студената,⁴³³ за које је сматрао да ће Посланица бити изузетно корисна и истовремено их заинтересовао за часопис *Русская беседа*.⁴³⁴ Затим, 30. марта 1860. године из Минхена је поново писао мајци у вези Посланице, и чудило се „што од ње нема ни трага ни гласа”, па упитао да ли је та намера можда одложена.⁴³⁵ Истовремено, из Минхена је писао и брату Константину да је „Петроградско [словенско] друштво врло глупо и смешно друштво”, и да док је био у Москви, доносили су му извесни документ, али га он није потписао. Предложио је брату да Московски словенски комитет прошири своје деловање и уведе за један од задатака помагање сиромашних породица преминулих књижевника. Надао се да ће Московски словенски комитет успети да пронађе добротворе широм Русије, те да ће тако моћи да штампа већи број књига.⁴³⁶ Неколико недеља касније, његов брат Константин Сергејевич Аксаков одлучује да и сам посети словенске земље. Чим је Иван Сергејевич сазнао за братовљеве планове, предложио му је следећу руту путовања: Варшава–Бауцен, преко Дрездена, Праг–Беч–Београд, и на крају Бугарска и Турска. Упутио га је на Рачинског који се налазио у Варни и истовремено предложио да после Варне посети Цариград, Свету Гору и на крају Македонију.⁴³⁷ Управо је Константин Сергејевич Аксаков добио задатак да рукопис Посланице достави у Београд, иако је Иван сматрао да је боље да он путује у Србију, јер већ познаје нека лица, са којима је водио преписку.⁴³⁸ Константин Сергејевич Аксаков је заступао Хомјаковљеве погледе и није случајно првобитно одређен да Посланицу представи Србима. Међутим, Константин се у међувремену разболео и одустао од путовања и доласка у Србију.⁴³⁹

⁴³² И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, *Хајделберг, 29. јануар/10. фебруар 1860*. Исто, 43–47.

⁴³³ У то време, у Хајделбергу су студирали: Стојан Марковић, Димитрије Радовић, Марко Лазаревић, Аћим Чумић (касније министар унутрашњих дела од 1873–1874. године, председник владе од 1874–1875. године) и Драгомир Рајовић (касније министар народне привреде од 1884–1885. године): Љ. Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003, 270.

⁴³⁴ И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, *Хајделберг, 7/19. фебруар 1860*. Иван Сергеевич Аксаков у его списмама. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 47–51.

⁴³⁵ И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, *Минхен, 18. март 1860*. Исто, 68–70.

⁴³⁶ И. С. Аксаков – К. С. Аксаков, *Минхен, 27. март 1860*. Исто, 75–81.

⁴³⁷ И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, *Минхен, 5. мај 1860*. Исто, 101–105.

⁴³⁸ И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, *Цетиње, 1. јун 1860*. Исто, 115–122.

⁴³⁹ У историографији се може наићи на погрешан податак о посети Константина Сергејевича Аксакова Београду 1860. године: М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, 150.

Након што је готово два месеца провео у Минхену, Иван Сергејевич је допутовао у „немачки Париз”, како је сам говорио за престоницу Хабзбуршке монархије. У Бечу су га дочекале вести о Горчаковљевој ноти од 20. маја 1860. године,⁴⁴⁰ донетој после покоља у Ливану и Сирији, у којој је представљено тешко стање хришћана у Турској, те се инсистирало на спровођењу реформи, што је донело нове наде Србима. Аксаков је извештавао породицу да европска штампа о томе свашта пише, да све повезују са покретом Гарибалдија, за који је он лично био убеђен да се догодио спонтано и без француске помоћи. Аксаков је писао да је руски цар погођен положајем хришћана у Босни, па је стога наредио Горчакову да делује. Аксаков је био сигуран да је Александар II далеко од идеје о покретању рата или војне интервенције. Наводио је да Немци пишу како је Русија одабрала погодан моменат за отварање Источног питања и да сад на сваког руског путника у словенским земљама гледају као на тајног дипломатског агента: „Сада је тешко путовати по земљама аустријских Словена. Треба бити опрезан: ако не себе, онда компромитујеш њих”.⁴⁴¹ Аксаков је у Бечу посетио протојереја Рајевског, који га је упознао са тамошњим Словенима. Упознао је руског амбасадора Виктора Петровича Балабина⁴⁴², који је на њега оставио добар утисак, али је исто тако забележио да су Балабинове руке везане „нашом политиком“ и да је његов положај тамо изузетно тежак.⁴⁴³ Истовремено, обавестио је породицу да је у канцеларији Руске амбасаде у Бечу затекао Хилфердингово писмо у коме је био превод Хомјаковљевог чланка и сам чланак.⁴⁴⁴ Из Беча Аксаков је пратио и политичке прилике у Србији: „Какве се сада интриге партија дешавају у Београду – просто је мучно слушати”.⁴⁴⁵ Писао је у Москву

⁴⁴⁰ Горчаков је 16. маја 1860. године окупио представнике великих сила у Петрограду којима је представио све шта се дешава у Босни, Херцеговини и Бугарској, те затражио да се Порта позабави положајем хришћана и испуни обећања дата Хатихумајумом. Из страха како ће се протумачити ова Горчаковљева интервенција, наложено је да руски генерални конзул у Дубровнику одмах отпутује на Цетиње и саопшти да овај потез руске владе има за циљ мирно решење кризе и да би сваки устанак у оваквим околностима штетио обема странама. Након атентата на књаза Данила, у Петроград је послат Петар Вукотић, кога је тамо примио Горчаков: Б. Павићевић, *Црна Гора у рату 1862. године*, Београд 1963, 28–41.

⁴⁴¹ *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Беч, 10. мај 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 105–108.

⁴⁴² Виктор Петрович Балабин (1811–1864), тајни саветник (од 1862), син генерал-поручника Петра Ивановича Балабина. Каријеру у Министарству спољних послова започео је као секретар руске мисије у Паризу, а затим прелази у Цариград на дужност вишег секретара. На челу Руске амбасаде у Бечу налазио се шест година, прво као представник са специјалним овлашћењима (1858–1860), а затим као амбасадор (1860–1864).

⁴⁴³ *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Беч, 15. мај 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 108–110.

⁴⁴⁴ *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Беч, 10. мај 1860.* Исто, 105–108.

⁴⁴⁵ *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Беч, 10. мај 1860.* Исто, 105–108.

да је кнез Милош веома болестан и да ће ускоро умрети, али да Србија неће изгубити, јер су сви веома задовољни Михаилом. Иван Сергејевич је писао о детаљу са недељне службе, да је био веома погођен кад је у цркви видео аустријске беле униформе на телима Срба „из аустријске Србије“, а познато је да је у погледу оживљавања утицаја на Балкану, Русија највећу опасност видела у Аустрији. Иначе, у хабзбуршкој престоници Аксаков је почео да учи и српски језик. С обзиром да се Константин Сергејевич очекивао у Бечу, брат му је поручивао да обавезно посети протојереја Рајевског и упозна Франца Миклошића, али да му не верује.⁴⁴⁶

Слика 9. Константин Сергејевич Аксаков (1817–1860)⁴⁴⁷

Слика 10. Иван Сергејевич Аксаков (1823–1886)⁴⁴⁸

Путовање по јужнословенским земљама,⁴⁴⁹ Аксаков је започео 30. маја из Беча.⁴⁵⁰ Прво је упознао Словенце и крајем маја и почетком јуна обишао Марибор, Клагенфурт и Љубљану. Одатле је отпутовао за Трст, где га је дочекао стари познаник Христифор Опуйћ. Како је имао времена, уочи одласка из Трста, покушао је да сазна нешто више о пределима које је намеравао да посети, јер су његова знања о топографији и историји

⁴⁴⁶ И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Беч, 15. мај 1860. Исто, 108–110.

⁴⁴⁷ Госкаталог, 14846765. Фотографија К. С. Аксакова, Москва, 1856: <https://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=14974517> (01. октобар 2020).

⁴⁴⁸ Госкаталог, 11475732: <https://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=11586911> (01. октобар 2020). Иван Сергејевич Аксаков, 1861–1863.

⁴⁴⁹ Током путовања по балканским земљама, Аксаков је са Словенцима разговарао на немачком, са књазом Данилом на француском, а што се тиче уопште конверзације са Србима, свако је разговарао на свом језику.

⁴⁵⁰ И. С. Аксаков – Н. С. Соханскаја, Беч, 16/28. мај 1860. Семья Аксаковых и Н. С. Соханская (Кохановская). Переписка (1858–1884), 94–97.

словенских земаља била веома оскудна. То нам је још један од показатеља колико су поједини потписници Посланице уопште били упознати са приликама на Балкану.⁴⁵¹

Иван Сергејевич напустио је Трст 8. јуна, па преко Дубровника, где се није задржавао, посетио Котор и Цетиње. Приликом посета Котору и Цетињу, на путу га је пратио руски конзул у Дубровнику, Константин Дмитријевич Петкович, са којим је до тада одржавао пријатељску преписку. У Црној Гори боравио је четири дана, а успео је да посети и Ријеку Црнојевића. На Цетињу их је примио црногорски књаз, за кога је Аксаков навео да је довољно интеллигентан и амбициозан владар. Забележио је да је његов утицај унутар Црне Горе и у околним земљама знатно порастао након победе на Грахову (1858), после разграничења са Турском и након прећутног политичког признања. Писао је да је црногорски књаз ожењен кћерком тршћанског трговца, Српкињом,⁴⁵² и да је она изразити франкофил. Приметио је да се већа наклоност према Русији осећа у народу, него на двору. Стога, како је закључио, да би се код потчињених словенских народа подигао словенски дух, потребно је и да се сама Русија врати традиционалним вредностима. За књажевог синовца и наследника није имао лепо мишљење. Писао је да Никола има деветнаест година и да се пре два месеца вратио са школовања у Паризу, где је провео три године. Иван Сергејевич је са Цетиња известио своју породицу о догађајима у Херцеговини, да се ова област дигла на устанак и да траже независност, а да штампа за све криви Русију или књаза Данила. Након што је завршио посету Црној Гори, са Петковичем се упутио назад у Дубровник. На путу су наишли на двојицу херцеговачких устаника, који су кренули код књаза Данила по савет и мишљење. Они су разговарали са Петковичем, који их је одговарао од устанка, јер немају ни оружја, ни вођу, а није био ни прави тренутак. Међутим, Аксакову се чинило да су они чврсто решили и био је спреман да им се придружи: „Признајем вам, осетио сам у себи Гарибалдијеву пожуду, и да познајем терен, језик и војну вештину – искрено вам кажем, пошао би с њима”.⁴⁵³ Након посете Црној Гори, из Дубровника, Аксаков је писао да је аустријска полиција почела да га прати.⁴⁵⁴

⁴⁵¹ *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Трст, 26. мај 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 110–115.

⁴⁵² Даринка Петровић Његош (1838–1892), црногорска кнегиња (1855–1860), кћерка Марка Квекића.

⁴⁵³ *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Цетиње, 1. јун 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 115–122.

⁴⁵⁴ *И. С. Аксаков – Фридрих фон Боденштедт, Дубровник, 9. јун 1860.* Из воспоминаний и мнений об И. С. Аксакове [Фридрих фон Боденштедт], У России одна-единственная столица..., 400–401.

Када је простор Далмације у питању, Иван Сергејевич Аксаков је писао да словенско питање тамо стоји веома лоше, изузев Котора, где су православци бројнији, и где Аустрија, из страха од Црне Горе, становништву допушта више слободе. Забележио је да се у већини градова користи италијански језик, што га је поразило. На овом путовању је схватио колико су словенофилске новине заправо потребне: „Жива реч им [Словенима] је потребна”. Према вестима које је добијао из Москве, Константин је требао да иде у Београд, па је било вероватно да ће се тамо срести.⁴⁵⁵ У Дубровнику је провео недељу дана. Упознао је Ивана Аугуста Казначића и Меда Пуцића, за кога је писао да је боравио у Москви, и код Јелагина упознао његовог брата Константина. Општи утисак био је да словенски елемент у Дубровнику снажнији него у осталом делу Далмације. Након Дубровника, 24. и 25. јуна обишао је Сплит, Салону и Шибеник, а затим се упутио у Задар. У међувремену, извештавао је породицу да нема вести из Херцеговине, већ једино што је чуо да су Турци на њих послали низам.⁴⁵⁶

Након Ријеке и Карловца, Аксаков је посетио Загреб. Међу Хрватима приметио је одушевљење, исказивали су симпатије према Русији и са нестрпљењем очекивали да Русија објави рат Аустрији или Турској. Његов извештај о Хрватима био је преувеличан о њиховој наклоности према Русији и верској толеранцији у интересу Словенства. У Загребу су га чекале вести да је Франц Вагнер проследио пакет са књигама и рукописима на његово име у Београд, а сазнао је и да је Константин одустао од посете Србији.⁴⁵⁷ У разговорима са Хрватима, истицао им је да на његов рад не гледају као на његов лични, већ као на рад московске словенофилске струје.⁴⁵⁸

Из Загреба, преко Сиска, 19. јула 1860. године, стигао је у Београд. Након интервенције руског конзула у Београду, пуковника Михаила Рафаиловича Милошевича, за кога је Аксаков писао да је добар човек и родом Србин, успео је да пређе границу код Земуна и смести се у хотел *Старо здање*⁴⁵⁹. Одмах је увидео да није изабрао најбољи моменат за посету, јер у Београду није било ни кнеза Милоша, ни кнеза Михаила, ни митрополита Михаила, са којим је био у преписци везано за *Парус*, као ни професора Лицеја. Сви су били на одмору. Сазнања са којима је дошао нису била позитивна: „Београд – гнездо политичких интрига, како са стране држава

⁴⁵⁵ И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, *Цетиње, 1. јун 1860*. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 115–122.

⁴⁵⁶ И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, *Дубровник (на параходу до Задра), 13. јун 1860*. Исто, 122–127.

⁴⁵⁷ И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, *Аграм или Загреб, 26. јун 1860*. Исто, 127–132.

⁴⁵⁸ И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, *Аграм, 4. јул 1860*. Исто, 132–133.

⁴⁵⁹ Некадашњи хотел *Код Јелена*, први београдски хотел подигнут 1843. године.

покровитељица, тако још више са стране самих Срба, који су подељени на више партија. Овде је политички интерес прогутао све друге – чак и трговачке. Разлог томе није само савремена ситуација, већ је то у крви Срба. Свађе, непријатељства, оговарања, клевете – то је овде свакодневна појава“.⁴⁶⁰ Што се тиче Београда, присуство Турака је на Аксакова оставило утисак и стога пише да би Срби одавно били слободни да није покровитељства страних држава. Истовремено, он пише да у Србији све иде преко Аустрије, да је немогуће претплатити се на инострани часопис или књигу, уколико је оно забрањено у Аустрији. Својој породици писао је о политичким приликама, како се из сата у сат на Истоку очекује рат, распад и подела Османског царства. Аксаков је писао да је познато да Аустрија жели Босну и Србију у замену за изгубљене италијанске територије. Осврнуо се и на спољну политику Русије: „Као велику заслугу и велики духовни подвиг словенским народима мора се признати њихова вера у Русију, љубав и саосећање, јер је наша политика увек према њима поступала издајнички, као некада, из потпуног незнања, или као сада, из срамне слабости“.⁴⁶¹ Војислав Ј. Вучковић је писао да се Аксаков у Београду представио као професор ботанике и да је енглески конзул у Београду забележио да је имао утисак да је дошао да провери рад пуковника Милошевића, „који није давао очекиване резултате, не само у Србији, него и у Босни и Бугарској“.⁴⁶²

Што се тиче Посланице, чији је превод имао у рукама, Аксаков се ту нашао у проблему, јер у Београду није било никога, коме би је предао. Поред тога, био је веома незадовољан и политичким приликама у Србији, тиме што је кнез Милош удаљио либерале из државне управе и завео апсолутизам: „Тренутна ситуација је таква да ће наша реч да падне у воду, без да буде примећена. Замислили смо, да је након скупштине Србија започела самосталан пут развоја и да им треба савет. Нажалост, није баш тако. Грађански, слободни скупштински елемент, због незнања руске дипломатије и њених агената, признат је за револуционаран елемент и подвргнут је гоњењу и ограничавању, и самим тим, дат је простор за интриге и тајне смицалице. Људи скупштине, људи народне партије, људи европски образовани, али у исто време, наклоњени Русији, Москви, часопису *Русская беседа*, удаљени су из управе и њихова места заузеле су Швабе. [...] Кнез Милош је већ веома стар и много му се прашта из разлога што га народ

⁴⁶⁰ И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, *Београд*, 8. јул 1860. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 133–137.

⁴⁶¹ И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, *Београд*, 20. јул 1860. Исто, 137–142.

⁴⁶² В. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матије Бана 1860–1861*, 387.

уважава. Веома је болестан и стога је позвао митрополита Михаила и сина Михаила. Ако он умре, догодиће се промена на боље – сви се томе надају“.⁴⁶³

Аксаков је у Београду посетио присталице либералне партије.⁴⁶⁴ Имао је прилике да види кнеза Михаила, који је на неколико дана долазио у Београд. Разговарали су свега петнаест минута, јер је већ имао посету неког страног конзула. Михаило је оставио утисак изузетно образованог човека. Аксаков је за кнеза Милоша наводио да има веома снажну животну енергију иако има више од осамдесет година, да је свињар, да је и даље неписмен, али да је основао државу и постао кнез. Међутим, није био задовољан његовом политиком: „Када шеташ Београдом, нарочито тамо, где се празницима свира српска музика и где је прелеп поглед на Саву и Дунав, видиш море шетача, прелепих дама у српској ношњи, слушаеш словенске звуке и онда разумеш осећаје поноса код Срба. Пре тридесет година, на том истом месту, хришћани су јуришали са коплјима, и Србија је била то, што је данас Босна. Специфичан осећај се појави при погледу на другу словенску државу, зато што, осим Русије и Србије, свуда је словенски језик – језик прогоњених и јадних. Без обзира на све, овде се сада нико не окупља, друштвени живот не постоји, чак не посећују ни једни друге. И нажалост, свако се свакога плаши“. Писао је у Москву да је Хиљфердингов чланак о историјском праву добар, и да је на његову иницијативу преведен на српски језик и штампан у 1.000 примерака, пре свега ради Хрвата. Истакао је да ће оно послужити као политички програм и да ће се он потрудити да га достави где буде било потребно. У преписци са породицом истицао је да поверљиве и најинтересантније информације чува за лични сусрет, јер се сва преписка контролише од стране аустријских службеника.⁴⁶⁵ Алексеј Степанович Хомјаков стрпљиво је ишчекивао од Аксакова вести из Београда. У писму Кошељеву од 15. августа 1860. године он пише: „Иван С[ергејевич Аксаков] је добио праву овацију у Хрватској, или боље рећи, низ овација. Где је он сада, не зна се; да ли је му је што пошло за руком у Београду, није познато“.⁴⁶⁶

⁴⁶³ *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Београд, 20. јул 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями Аксаковой А. Ф. Письма 1857–1886 гг., III, 137–142.

⁴⁶⁴ Познато је да се у Београду упознао са Ђорђе Влајковићем, са којим је касније био у преписци: ОР РНБ, Ф. 14, Ед. хр. 100, Л. 1–2. *Ђорђе Влајковић – И. С. Аксаков, 6. новембар 1860.*

⁴⁶⁵ *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Београд, 20. јул 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 137–142.

⁴⁶⁶ *А. С. Хомјаков – А. И. Кошељев, Москва, 3. август 1860.* Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова, Письма Том. VIII, 157–158.

После две недеље у Београду, Иван Сергејевич Аксаков упутио се према унутрашњости Србије. У пратњи извесног Србина, обишао је Смедерево, Јагодину, Крагујевац, Свилајнац, манастир Манасију и др. У унутрашњости је провео недељу дана и понео само лепе утиске. Том приликом, увидео је оно што је и у Посланици стајало, да у Србији класне разлике не постоје, али да јој због тога и прети опасност – „зато мора да постане држава”. По повратку, сазнао је да се кнез Милош вратио у Београд, али да је толико болестан, да не може никога да види. Аксаков је био импресиониран њиме: „Како је то интересантна личност – кнез Милош – каква гвоздена природа”. Забринуле су га новинске гласине о могућем зближавању Русије и Аустрије, за шта је Аксаков писао да у то нико не верује, те исказао мишљење да Русија тиме може коначно изгубити значај на Истоку, и истовремено изгубити наклоност свих Словена, па их и гурнути у наручје Наполеона.⁴⁶⁷

Аксаков се месец дана задржао у Србији. Свој тамошњи боравак оценио је као изузетно користан, јер како је сам писао, учествовао је у свим унутрашњим приликама и интересима, о чему у преписци није желео да говори. Што се тиче Посланице, премда је своје истомишљенике уверавао да је она у Србији примљена са одушевљењем, њено штампање није наишло на одобрење ни кнеза Милоша, ни његовог наследника кнеза Михаила, већ је по савету митрополита Михаила и „пријатеља” из редова либерала, одлучено да се она штампа у Лајпцигу.⁴⁶⁸ Према сведочењу руског вице-конзула у Риједи Василија Фјодоровича Кожевњикова, и сам Аксаков док је у Београду читао рукопис донекле је сумњао у успех Посланице међу Србима : „Штета што немам права да изменим нешто у овој Посланици. Да ли ће Срби разумети све ово што је изречено и можда је и рано да тако отворено говоримо о нашим грешкама и старим греховима?”⁴⁶⁹

У међувремену, убијен је црногорски књаз Данило. Иван Сергејевич је писао у Москву да га је наследио деветнаестогодишњи синовац Никола, који се школовао у Паризу, али изнова није имао много тога лепог да каже за њега: „Он је веома ограничен, и уопште није јунак, ако се задржи, биће послушно оруђе француске политике”. Писао је да је по повратку из Париза саветовао књаза Данила да укине веронауку у неколико школа у Црној Гори, али га стриц није послушао. Аксаков се питао како ће се руска

⁴⁶⁷ *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Београд, 29. јул 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 142–146.

⁴⁶⁸ *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Београд, 7. август 1860.* Исто, 146–149.

⁴⁶⁹ *В. Ф. Кожевњиков – М. Ф. Рајевски, Ријека, 19/31. децембар 1861.* Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 214–215.

влада сада поставити. Истакао је да смрт књаза Данила у овом тренутку никоме не иде у прилог, јер је он подржавао устанак у Херцеговини и припремао се за рат са Турцима. Лично га је жалио, упркос томе што је, према његовим речима, био незахвалан према Русији, а наклоњен Француској, јер је имао циљ коме је тежио, идеју за коју се борио и часне снове и планове за Црну Гору. Без обзира на Данилову младост, Аксаков је веровао да је он био способан да припоји Херцеговину и да од Црне Горе направи целу државу.⁴⁷⁰ Треће одељење пратило је и читало Аксаковљеву преписку, па делове који су односили на политичке прилике у Србији и Црној Гори достављало Александру II.⁴⁷¹

Аксаков је напустио Београд 20. августа 1860. године и упутио се према северу, где је желео да обиђе Сремске Карловце, неколико манастира на Фрушкој Гори, Нови Сад, али и настојао да се састане са виђенијим Србима. О овој посети у својим сећањима писао је Јаков Игњатовић,⁴⁷² који га је након познанства у редакцији *Српског дневника* отпратио до Сремских Карловаца и манастира Крушедол. Иван Сергејевич је желео да упозна српског патријарха Јосифа (Рајачића) и крушедолског архимандрита Никанора (Грујића), с обзиром на репутацију коју су имали међу Српством. Међутим, карловачки митрополит и патријарх српски налазио се у Карлбаду, а крушедолски архимандрит у Руми, па није било прилике да се састану.⁴⁷³ Јаков Игњатовић је забележио да је Аксаков био веома незадовољан, чак и веома нервозан, јер не само да није затекао Рајачића и Грујића, већ ни Јована Суботића, који му је обећао сусрет, али је ипак отишао на пут.⁴⁷⁴ Напуштајући Крушедол, на српском језику је архимандриту оставио цедуљу са поруком: „Жао је Русу Аксакову, што га Србин Грујић није примио“. Након што нису успели да виде ни игумана манастира Хопово Себастијана Илића, Иван Сергејевич је у разговору са Игњатовићем открио да се разочарао у Србе, вероватно мислећи на српску интелигенцију, нарочито на Јована Суботића и Никонора Грујића, које је познавао од

⁴⁷⁰ И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, *Београд, 7. август 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 146–149.

⁴⁷¹ И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, *Београд, 7. август 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 146–149. Део писма који је односи на вести о убиству књаза Данила и део везан за Посланицу нађен је у виду исписа у фонду Трећег одељења: ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 399, Л. 1–2; Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 212–213.

⁴⁷² Јаков Игњатовић Аксаковљеву посету погрешно датира Петровданским постом, а заправо је Госпојински пост (период од 13–27. августа 1860): Ј. Игњатовић, *Расходије из прошлог српског живота: мемоари: Састанак са Иваном С. Аксаковом године 1860*, Одабрана дела Јакова Игњатовића VIII, Нови Сад 1953, 436.

⁴⁷³ Исто, 436.

⁴⁷⁴ Исто, 437.

раније. Он је истакао да је допутовао као пријатељ Срба, као Словен, не би ли их боље упознао.⁴⁷⁵ Навео је да се Срби могу уздати само у Русију, да је Русија спремна да дође до Дунава, не би ли „помогла“ Србима и Бугарима, и тако се спојила са Словенима у велику словенску заједницу под њеним окриљем. За Цариград је навео да „историјски природан ток и традиције руске“ тражи да се овај град нађе у рукама Словенства и православља, наравно, под окриљем Русије. Овакво политичко решење није наишло на разумевање код Јакова Игњатовића, који је изјавио да то није добро, јер би Русија на тај начин прогутала мале словенске народе и да је најбоље да се Србија самостално развија: „Успоредио сам Руса са великим чиком који маленога синовца подигне да га загрли, па ако је тај загрљај јак, могу се синовцу ребра поломити”. Аксаков му се захвалио на искрености која ће му „служити за даље оријентовање“.⁴⁷⁶ О Ивану Сергејевичу Аксакову Игњатовић је оставио забелешку: „Аксаков, Рус од главе до пете, испуњен беше талентом, изражањем и патриотством. Свака реч му је ишла у корист Русије, ма да је и замазана Словенством. Манијери су му били искрени, без углађености француске етикете. Реч отворена, смисао незаплетен, као што искреном пристоји. Француски је коректно говорио, као што Руси обично говоре; српски понешто, немачки још слабије, необичним аксаном, са галицизмом ил’ русизмом. Српски је можда боље писао него што је говорио... Аксаков – маркатна импозантна личност, – као да ми је и сад пред очима. Руси се могу њим дичити. Душом и телом Рус, славофилски панрусиста...“.⁴⁷⁷ Из ове кратке белешке Јакова Игњатовића могло се видети да идеје панславизма нису наилазиле на добар пријем код Срба, што се нарочито показало у наредним годинама. Срби у Хабзбуршкој монархији нису били заинтересовани ни да виде истакнутог московског словенофила, не желећи да ризикују да се замера аустријским властима. Једино што је познато да је Милорад Медаковић⁴⁷⁸, како би видео Аксакова, допутовао у Нови Сад, али кад га је потражио у хотелу, овај је већ напустио град, запутивши се према Пешти.⁴⁷⁹ Међутим, на крају посете Балканском полуострву, Иван Сергејевич

⁴⁷⁵ Исто, 438.

⁴⁷⁶ Исто, 440.

⁴⁷⁷ Исто, 441.

⁴⁷⁸ Милорад Медаковић посетио је Москву и Петроград средином јуна 1856. године. Циљ те његове посете било је добијање подршке ради признавања независности Црне Горе. Том приликом, упознао се са Блудовима, Срезњевским, Косовичем и Тјутчевим, те имао топао пријем у маленом кружоку филолога и књижевника. На дан његовог доласка у Москву, од колере је умро Иван Васиљевич Кирјејевски: *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 17/29. јун 1856.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 XIX века, II, 117–118.

⁴⁷⁹ ОР РНБ, Ф. 14, Ед. хр. 210, Л. 1–2 об. *Милорад Медаковић – И. С. Аксаков, Београд, 22. јун 1861.*

Аксаков је био задовољан плодовима путовања, што се видело из његове преписке са руским конзулом у Дубровнику Константином Дмитријевичем Петковичем.⁴⁸⁰

Током „балканске турнеје”, која је требала московске словенофиле да упозна са стварном ситуацијом на терену, Аксаков се, видели смо, нарочито занимао за проблем Словена католика. Установио је да је процес буђења словенске свести најлошије стајао на простору Далмације. За разлику од Словенаца, међу Хрватима је приметио слаб ауторитет католицизма, те наишао на развијен словенски дух и панславистичка и антиаустријска настојања. Према испису из писма које је направило Треће одељење, управо овај сусрет са Словенима уверио га је у потребу издавања словенског листа, што му руске власти нису дозвољавале. У писму се наводило да је просто невероватно да Хрвати и уопште словенски народи, без обзира на велике и бројне обмане, са ранијим поверењем очекују од Русије спас. Наведено је: „Време је да се увере да наша влада мало о њима мисли, да и већина руског друштва не мисли о њима и да од хиљаде Руса који годишње путују у иностранство, једва да само један заврши у словенским земљама”.⁴⁸¹ Ово писмо имало је за циљ да покрене руске званичнике на активније вођење балканске политике. Аксаковљев општи утисак након „балканске турнеје” била је потреба популаризације словенског питања у Русији и континуирано деловање на развијању културних веза са словенским земљама.

Премда је Аксаков своје истомишљенике обавештавао о значају часописа *Русская беседа* међу Словенима, током боравка у Београду, стигле су му вести да је Александар Иванович Кошелев решио да обустави издавање овог часописа. Стога, дошао је на идеју да се за помоћ обрати Кокореву да међу московским трговцима прикупи тзв. *Словенски капитал*, који би био намењен за издавање часописа, новина, те ако се дозволи и за друге уступке Словенима.⁴⁸² Иначе, поводом пријема часописа *Русская беседа*, Божидар Петрановић је 19. јуна 1860. године изјавио: „Не можете себи представити колико ме занимају најновији ти умотвори православног севера. Из њих има човек шта изучити! Тако и треба. Време је већ да и Славјани не буду више туђи

⁴⁸⁰ ОР ИРЛИ, Ф. 3, Оп. 4, Д. 467, Л. 1–2 об. *К. Д. Петкович – И. С. Аксаков, Дубровник, 2/14. децембар 1860.* Петкович му се обраћао и ради школовања брата Нићифора Дучића, Димитрија Дучића, у Русији: ОР ИРЛИ, Ф. 3, Оп. 4, Д. 467, Л. 7–8 об. *К. Д. Петкович – И. С. Аксаков, Дубровник, 15/27. априла 1864.*

⁴⁸¹ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 400, Л. 1–1 об. *Испис Трећег одељења из писма без потписа упућеном О. С. Аксаковој, 10. август [1860].*

⁴⁸² *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Београд, 20. јул 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 137–142.

подражатељи, но да стоје на сопственим ногама. Доказ је томе учена *Руска Бесједа*”.⁴⁸³ Међутим, почетком октобра 1860. године, у писму Надежди Степановној Сохановској Аксаков пише: „Веома тужно, Надежда Степановна. Беседа се потпуно обуставља. Озбиљан и частан часопис није по мери публике. Хиљаду претплатника – то је мало, али верно стадо – наравно, велика тековина, али нису покривали ни половину трошкова издања, нарочито зато што Беседа није била само часопис, већ цела институција, цела установа”. Иначе, све трошкове око издавања наведеног часописа покривао је Кошелєв, који је у те сврхе уложио 35.000 рубаља и није желео даље да настави.⁴⁸⁴

Иван Сергејевич Аксаков наставио је своје путовање, прошао кроз Пешту, Беч, Берлин, па се у Шчећину нашао са Константином, за чије лечење је требао да се побрине. Браћа су заједно наставила путовање по немачким, аустријским и швајцарским градовима, и истовремено, пратили међународна збивања, па је Иван био веома забринут због Варшавског састанка⁴⁸⁵, који је по њему слабио утицај Русије међу Словенима и приближавао их Француској: „Оно је уништило многе моје планове”.⁴⁸⁶ Могуће зближавање са Аустријом није узнемирило само Аксакове, већ и грофицу Антонину Дмитријевну коју је оно нарочито узрујало: „Блудова је у постели”.⁴⁸⁷ Вест о изненадној Хомјаковљевој смрти затекла је браћу Аксаков у Бечу.⁴⁸⁸

Алексеј Степанович Хомјаков није доживео излазак из штампе *Србима. Посланица из Москве*.⁴⁸⁹ Упокојио се изненада 17. октобра 1860. године, оболевши од колере. Поводом његове смрти, Иван Сергејевич Аксаков је написао: „Национална партија, или боље рећи, словенофили, изгубили су вођу”.⁴⁹⁰ Поводом Хомјаковљеве

⁴⁸³ *Божидар Петрановић – М. Ф. Рајевски, Задар, 7/19. јун 1860.* Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 359–360.

⁴⁸⁴ *И. С. Аксаков – Н. С. Соханскаја, Вече, 26. септембар/8. октобар 1860.* Семья Аксаковых и Н. С. Соханская (Кохановская). Переписка (1858–1884), 102–105.

⁴⁸⁵ Руски цар, аустријски цар и пруски принц састали су се 10. октобра 1860. године. Састанак није имао већи политички значај.

⁴⁸⁶ *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Беч, 4. септембар 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 153–154.

⁴⁸⁷ *О. С. Аксакова – И. С. и К. С. Аксаков, Сокољници, 19. септембар 1860.* Дневники. Письма. [В. С. Аксакова], 315–318.

⁴⁸⁸ *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Беч, 5. октобар 1860.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–886 гг., III, 167–171.

⁴⁸⁹ Иван Сергејевич Аксаков провео је у Бечу три дана, па затим отпутовао у Праг, где је оставио брата, да би потом отпутовао у Лајпциг да штампа Посланицу. Из Прага су се поново вратили у Беч, где су сазнали да је Хомјаков преминуо: *И. С. Аксаков – Фридрих фон Боденштедт, Вече, 5. октобар 1860.* Воспоминания Фридриха фон Боденштедта, У России одна-единственная столица..., 404.

⁴⁹⁰ *И. С. Аксаков – Фридрих фон Боденштедт, Беч, 5. новембар 1860.* Из воспоминаний и мнений об И. С. Аксакове [Фридрих фон Боденштедт], исто, 402–403.

смрти, протојереј Рајевски је служио опело у цркви Руске амбаседе у Бечу, на коме су се појавили сви представници словенских народа, изузев службеника саме амбаседе, што је, према писању Аксакова, оставило негативан утисак на Словене. Виши саветник амбаседе Карл Владимирович Кноринг није одобравао служење опела у цркви Руске амбаседе, па је стога и службеницима забранио да на њему присуствују. Због тога Аксаков се пожалио Блудовој⁴⁹¹, да су Словени овај његов гест доживели као презир према песнику и богослову који је био проповедник словенске идеје, односно као презир читаве словенске идеје и свих Словена. Међутим, истовремено је похвалио Виктора Петровича Балабина, који је био у цркви и који је „искористио ситуацију да оснажи савез Русије са Словенима”. Аксаков је истакао да је Балабин познат међу Словенима и да је велика ствар за Русију и православље што је управо он руски амбасадор у Бечу (1858–1864). Истовремено, Иван Сергејевич Аксаков замолио је српског митрополита Михаила да у име Србије служи свечано опело Хомјакову. На тај начин, поновно су званичне руске власти демонстрирале свој став према словенофилима, а протојереј Рајевски је од Кноринга добио примедбу.⁴⁹² Аксаков је подвукао Блудовој: „Никада неће бити таквог вође партије или учитеља, као што је то био Хомјаков. Наравно, он није био само наш вођа и учитељ, већ и стални, неисцрпни извор снажне духовне силе и плодотворних мисли о животу“. Истовремено, обавестио је да приликом његове посете Београду, није јој одговорио на њено писмо, јер је њену молбу, нама непознату, пренео на Јекатерину Ивановну Милошевич, која се спрема да отпутује у Дрезден. Навео је да се њено мишљење није поклопило са мишљењем митрополита српског, па није успео да види Јанићија Костића, јер је то могло нашкодити његовом психичком стању.⁴⁹³

Крајем новембра 1860. године, *Србима. Посланица из Москве* објављена је у Лајпцигу,⁴⁹⁴ на руском и српском језику, као двојезично издање, у издаваштву Франца

⁴⁹¹ Алексеј Степанович Хомјаков одржавао је веома добре односе са породицом Блудових, којима је и лично био захвалан, јер га је гроф Д. Н. Блудов спасио прогона после објављивања песме *Русија*: У писму П. М. и П. А. Бестужевима из јуна 1854. године, Хомјаков наводи: „Радујем се доласку Блудових. Они су ме, може бити, чак и сигурно спасили невоље. Волим их из душе и поред тога из душе сам им захванан. Грофица Антонина Дмитријевна често посећује мајку [мајку А. С. Хомјакова] и њој је веома драго”: А. С. Хомјаков – П. М. и П. А. Бестужеви, *Москва, јун 1854*. Письма к единомышленникам (приготовила Е. Е. Давыдова), *Хомяковский сборник*, I, 128–129.

⁴⁹² Т. Ф. Пирожкова, *Славянофильская журналистика*, 21.

⁴⁹³ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Ед. хр. 1808, Л. 6–9. И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, *Беч, 31. октобар/12. новембар 1860*; И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, *Беч, 31. октобар/12. новембар 1860*. *Русский архив* 6 (1915), 130–132.

⁴⁹⁴ Да би се избегла цензура.

Вагнера.⁴⁹⁵ Коректуру Посланице урадио је Аксаков у Бечу.⁴⁹⁶ Уочи самог објављивања, Иван Сергејевич Аксаков истакао је у писму грофици Блудовој да у Посланици „нема ништа политично”, већ да она има искључиво духовни карактер. Истакао је да су имали циљ да Србима на време пренесу своје горко искуство, како не би поновили руске грешке. Како оно није било намењено за продају, већ искључиво за бесплатно дељење међу Србима, обећао је да ће јој послати примерак.⁴⁹⁷ Кругови блиски словенофилима, поруке Посланице доживели су као „унутрашње звоно које буди душу из стања апатије”.⁴⁹⁸

Из Лајпцига, Посланица је прво стигла у Дубровник, одакле је руски конзул Константин Дмитријевич Петкович морао да шаље даље.⁴⁹⁹ Веома је важна чињеница да Посланицу растурају управо званични представници Руске империје на Балкану, руски конзули у Дубровнику и Београду, иако је реч о неформалном спису.⁵⁰⁰ Због тога су је страни конзули и доживљавали као средство руске балканске политике.⁵⁰¹ Према Аксаковљевом сведочењу, 1.000 примерака растурено је по Србији, а обични људи дочекали су је са великим симпатијама, „као Јеванђеље, али патриоте, проницљива партија (образована партија), оптужили су је за искључивост верску и другу”.⁵⁰²

Посланица је углавном наишла на негативан пријем у Србији и истовремено била исмејавана у руској демократској штампи⁵⁰³. Прве реакције Срба на Посланицу појавиле су се већ децембра 1860. године. И док је Иван Сергејевич Аксаков јављао да је Христифор Опуйић одушевљен Посланицом, и да је она после Јеванђеља прва књига за њега,⁵⁰⁴ Матија Бан је у писму од 17. децембра 1860. године проследио Аксакову поруку

⁴⁹⁵ К Сербам. Послание из Москвы (Србљима. Послание из Москве), Лейпциг 1860, 1–100; К Сербам. Послание из Москвы. Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова, Письма Том. I, Москва 1900, 377–408. У последње време, у Србији је ово дело у неколико наврата прештамповано: А. С. Хомјаков, *Србима посланица из Москве*, приредио В. Крстић, Београд 2006; А. С. Хомјаков, *Србима: Посланица из Москве*, Горњи Милановац–Лио 2015.

⁴⁹⁶ И. С. Аксаков – А. И. Кошелев, *Беч, 19. октобар 1860*. Хомяковский сборник, Т. 1, 224–225.

⁴⁹⁷ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Ед. хр. 1808, Л. 6–9. И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, *Беч, 31. октобар/12. новембар 1860*; И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, *Беч, 31. октобар/12. новембар 1860*. Русский архив 6 (1915), 130–132.

⁴⁹⁸ Н. С. Соханскаја – И. С. Аксаков, *Макаровка, 19–21. август 1861*. Семья Аксаковых и Н. С. Соханская (Кохановская). Переписка (1858–1884), 114–117.

⁴⁹⁹ ОР ИРЛИ, Ф. 3, Оп. 4, Д. 467, Л. 1–2 об. К. Д. Петкович – И. С. Аксаков, *Дубровник, 2/14. децембар 1860*.

⁵⁰⁰ И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, *Беч, 31. октобар/12. новембар 1860*. Русский архив 6 (1915), 130–132.

⁵⁰¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, 150.

⁵⁰² И. С. Аксаков – Н. С. Соханскаја, *Москва, средина септембра – 20. септембар 1861*. Семья Аксаковых и Н. С. Соханская (Кохановская). Переписка (1858–1884), 118–121.

⁵⁰³ Мисли се на чланак Николаја Гавриловича Чернишевског *Самозванные старейшины* објављен у листу *Современник*: В. Вулетих, *Руси и Срби у сусрету*, Нови Сад 1995, 45–46.

⁵⁰⁴ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, *Трст, 18. новембар 1860*. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 212.

Димитрија Нешића⁵⁰⁵ о пријему у Србији. Неповољне вести за московске словенофиле преносимо у целости: „Послание Србима из Москве овде није најсрећније прошло. Уважава се братско побуђење из кога је произтекло, тежња к чистоти народној, блага помаст којом је све подмазано; али се увиђа да је по оном блаженом лежи грдна интолеранција политична и религиозна. Оном књижицом је књаз Михаило дирнут у своја најнежнија чувства, јер му је жена Мађарка и католика, дирају се „Ђ“, ово оно Србаља који су католици, сви Хрвати и Крањци; јер се сви ти искључују из права политични и словенског интимитета. Мени је страшно жао што су онде Аксакови потписани. Боље је онако што не писати; с оним само мржња се подиже, и народна партија у Русији ослабљава код нас. Није већ време јашити на православију; народност је све. Списатељи оне књижице нису нимало познали Србе, ни прозрели у њихову практичну мудрост, и у нужду која им налаже да буду толерантни у највећем степену. Г[осподин] Влангали био је сам у стању оценити како је овде Послание примљено. Предупредите колико год је могуће да оно не допре у Хрватску, ни у Славонију, јер ће тамо произвести велико огорчење, које би и на нас у Кнежевини могло одскочити. Ако нам не могу та господа списатељи помоћи, нека нам бар не одмагају у овим важним магновењима, кад највише треба да на све спољашње разлике заборавимо. Ако не узбудемо имали такта, прошли смо желети је што излази из Москве, да носи на себи печат дубоке мудрости, којом да старија браћа задобију ауторитета над млађом, а не да се излажу праведним критикама ове. Ово је све речено, да би се убудуће избегле онаке погрешке, којима би се најпосле Словенство разцепило. То баш и желе непријатељи његови; па она књижица дивно им је оружје да распире најопасније и најосетљивије наше страсти. Дај Боже да то оружје не употребе, већ да она књижица прође непримљена!“⁵⁰⁶ Међутим, Посланицу је одобрио део српске интелигенције, што се такође јасно види из писама Димитрија Нешића и Матије Бана Аксакову: „Истина је да мали круг демагога у Београду вама аплаудира, али Национална странка у Москви заслужила би сажаљење када би у Србији морала да рачуна само са оваквим минорним људима“.⁵⁰⁷ Мајка Аксакова Олга Семјоновна 30. новембра 1860. године јавила је у Москву да су их Кожевњикови обавестили да је Михаило Обреновић забранио

⁵⁰⁵ Димитрије Нешић, завршивши школовање у Кијеву, вратио се у Београд и предавао у Београдској богословији, у неколико полугимназија, те радио у Министарству просвете. Упокојио се 1872. године: М. Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872–6. април 1877)*, приредио П. Крестић, Београд 2015, 39.

⁵⁰⁶ ОР РНБ, Ф. 14, Ед. хр. 64, Л. 1–2. *Матија Бан – И. С. Аксаков, Београд, 5/17. децембар 1860.*

⁵⁰⁷ *Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860–1861*, приредио А. Раденић, Архивски преглед, 1–2 (1970), 114–115.

Посланицу, а читава породица била је огорчена поступком српског кнеза. Истовремено, похвалила је Христифора Опуића, који их је два пута дневно посећивао током њиховог боравка у Трсту, да је паметан и да су много тога од њега сазнали што није било за писмо. Они су му прочитали Посланицу и он је добро разумео, па им је говорио да је плакао када се Хомјаков упокојио, те да је његова смрт велики губитак за читаво Словенство.⁵⁰⁸

Подељене реакције Срба на Посланицу нашле су се и на страницама часописа *Даница* почетком 1861. године, који је под уредништвом Ђорђа Поповића Даничара излазио у Новом Саду. Међу првима, огласио се професор Лицеја Ђура Даничић који је ауторе пејоративно назвао „московским апостолима”.⁵⁰⁹ У њихову одбрану стао је Јован Илић⁵¹⁰: „Шта Ђ[ури] Даничићу би, те онако нагрди људе, што написао ону књижицу, за братску љубав и за своју муку и невољу – не знам. Али, свакако није лијепо од њега туђе ријечи и мисли, по својој вољи, навртати на своју воденицу”.⁵¹¹ Московске словенофиле бранио је и Ђорђе Вукићевић⁵¹²: „Даничић изриче смртну пресуду књизи о којој иначе тамо само узред говори, и коју би ваљало пустити или да сама о себи говори, или је потање развидети, пре него што би категоричку пресуду о њој изrekli; [...] Писали је људи који су сви били у нашим земљама, који су темељито проучили наш народ, његов језик, његову повесницу, књижевност и свеколики живот народни – не могу им се пребацити никакве прикривене тежње, никакве пристрасти, до може бити те једне, што и сувише љубе српски народ и његов материјални и духовни напредак”.⁵¹³ Вукићевићев текст одмах се могао довести у питање, јер од једанаест потписника Посланице, у време настанка рукописа, само је двоје посетило српске земље, и то Михаил Петрович Погодин и Фјодор Васиљевич Чижов.

⁵⁰⁸ О. С. Аксакова – Н. С. О. С. и С. С. Аксаков, *Трст, 18. новембар 1860*. Дневници. Письма. [В. С. Аксакова], 348–350.

⁵⁰⁹ *Ситнији списи Ђ. Даничића. Критика, полемика и историја књижевности*, Београд 1925, 289–292.

⁵¹⁰ Јован Илић (1824–1901), српски књижевник и државни чиновник, припадник светоандрејевских либерала. У време владавине кнеза Милана, био је министар правде (1869–1871), а касније државни саветник (1873–1882). Био је близак руским словенофилима, а одржавао је преписку са Нилом Александровичем Поповим. Био је везан за Русију родбинским везама. Братаница његове супруге Даница била је удата за Руса Сергеја Васиљевича Чуркина, па је преко ње слао поздраве московским словенофилима: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 23, Ед. хр. 6, Л. 6–7. *Јован Илић – Н. А. Попов, Београд, 20. фебруар 1874*.

⁵¹¹ *Ситнији списи Ђуре Даничића. Критика, полемика и историја књижевности*, 293.

⁵¹² Ђорђе–Ђура Вукићевић (1838–1910), новинар и адвокат. Једно време је био члан Уједињење омладине српске. У време Аксаковљеве посете, био је помоћник уредника *Српског дневника*, па је вероватно да су се приликом његове посете Редакцији и видели.

⁵¹³ *Ситнији списи Ђуре Даничића. Критика, полемика и историја књижевности*, 294.

Неколико месеци касније, под утицајем Аксаковљевог чланка у листу *День*,⁵¹⁴ Даничићев ученик Стојан Новаковић је изнео свој суд везано за ослобођење и уједињење словенског света под окриљем Русије: „А ја са своје стране не бих рекао, да ће се игда ослободити словенски народи, ако Русији буде позив као што хоће г[осподин] Аксаков и ако се он наврши. Јер не знам, за што је услов њиховој самосталности баш и окриље моћних крила рускога орла?“⁵¹⁵ На Новаковићево писање поново је реаговао Јован Илић. Иначе, Новаковић је жестоко критиковао Посланицу: „Књига је, заиста, чист израз онога што је најрђавије у словенофилском програму, на име културног реакционарства, обученога у меку кожу националне старине и националних навика, при којима свако радо остаје. Књига је чудан пример плиткога мишљења и противречности“.⁵¹⁶

Посланица је негативан отзыв наишла и код католика, нарочито код Хрвата, о чему је писао Василиј Фјодорович Кожевњиков.⁵¹⁷ Када се Кожевњиков на то пожалио властима у Петрограду, руски амбасадор у Бечу се правдао директору Азијског департмана, да је био на одсуству у Русији када се штампала и делила Посланица. У супротном, тврдио је, да би замолио Аксакова да коригује изнете ставове или да сачека боље време. Балабин је сматрао да је православље део руске политике, али исто тако не требају да на тај начин милионе људи да одгурну од себе: „Није потребно да се дробе о вери, већ да их зближавамо, уједињујемо и будимо међу њима осећај опште народности и јединства. Треба да желимо ослобођење Словена и постепен развитак словенског духа и приближавања словенском свету“.⁵¹⁸ На Кожевњикове критике, за које је тврдио да Хрвати имају право да се љуте, реаговао је и протојереј Рајевски. Он је тврдио да је приметио захлађење према Русији и да су многи Хрвати престали да га посећују. Кожевњиков је тврдио да се Посланица појавила у погрешно време и да је нанела штету

⁵¹⁴ Чланак од 15/27. октобра 1861. који Новаковић износи преведен је на српски језик: „Словенски свет уопште, а нарочито православни словенски свет, који с нама једнако осећа и свезан је с нама по крвном сродству, који нам је снага у Европи, - те сад излази пред историју. Словена слободних нигде на другом месту нема ван Русије. Осим Русије, свуд по осталим местима гњаве народност Словенима, или Немци, или Турци. Како пак растијаше Русији политичка снага, тако се пробудише у потресеним племенима надање, да ће се избавити од оштрог ропства и осећање словенске народности. Да се ослободе испод материјалног и духовног притиска словенски народи и да им се дарује самостално духовно, па и политичко биће под окриљем моћних крила рускога орла – јесте политички позив, наравствено право и дужност Русије. – Али, да ли знамо ми и да ли знају Словени наш позив и наше право?": *Ситнији списи Ђуре Даничића. Критика, полемика и историја књижевности*, 304–305.

⁵¹⁵ Исто, 305.

⁵¹⁶ С. Новаковић, Белешке о Ђури Даничићу, прилог к историји српске књижевности, *Годишњица Николе Чуића VIII* (1886), 466–467.

⁵¹⁷ В. Ф. Кожевњиков – М. Ф. Рајевски, *Ријека*, 27. новембар/9. децембар 1861. Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 213–214.

⁵¹⁸ В. И. Балабин – Јегор П. Коваљевски, *Беч*, 13/25. јул 1861. Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860–1861, 143–144.

Русији, јер се повећало неповерење католика према Русији. Руски вице-конзул у Риједи је писао да последице показују да Иван Сергејевич заиста није погрешно и да Срби нису оценили или нису умели да оцене добру страну ове душевне исповести.⁵¹⁹

Ни противници у Русији нису били задовољни и оштро су критиковали московске словенофиле. Први се огласио Николај Гаврилович Чернишевски, а затим је уследио и „контранапад“ Александра Ивановича Херцена који је неколико месеци касније објавио *Проглас Србима и Црногорцима*, у коме је Србима поручио да сваки пут када их руска царска власт позове на словенску солидарност, нека се сете Пољака и нека им судбина Пољске служи за пример: „Сваки пут кад је Правитељство Петрограда имало потребу од вас, да откине један дроњак од Турске или да чини страх Аустрији, ви сте потопљени били од агената... Ти агенти су имали велику реч православља, говорећи о слободи, наде су оживеле, потпора беше обећана, срце је ударало, припремало се, и за то исто време, негде, у једном буцаку, у Кчук-Кајнарцију или Једрену, везивао се за мир; агенти несташе, ви беше издани, предани...“.⁵²⁰

Светоандрејска скупштина је представљала наду да ће Србија кренути путем снажнијег друштвеног развоја, али либерали нису имали снаге. На почетку Милошеве друге владе односи либерала и кнеза били су добри, али су се постепено кварили, што се јасно показало већ лета 1859. године. У пролеће 1860. године већина либерала или је смењено или отпуштено из државне управе, изузев Стевче Михаиловића и митрополита Михаила.⁵²¹ Крајем јануара 1861. године, посета Аксакова и пристигла велика количина брошуре *Србима. Посланица из Москве*, у којој се према сведочењу Милеве Алимпић „проповедало општесловенско братство“, додатно је погоршало репутацију либерала, јер се московски словенофил током своје посете „проводио у друштву и у кућама либералних људи“, што им се стављало на терет, те после сахране Андрије Стаменковића, у Србији почиње прогон либерала. Руски ђак Никанор Зисић због одржаног говора на Стаменковићевој сахрани отпуштен је са места професора и затворен у манастир Тумане. Београдска полиција улазила је у куће либерала и хапсила их. Тек именовани уредници будуће новине *Народна скупштина*, Милован Јанковић, Стојан Бошковић и Владимир Јовановић, које је требало да финансира Петроград⁵²²,

⁵¹⁹ В. Ф. Кожевњиков – М. Ф. Рајевски, *Ријека, 19/31. децембар 1861.* Зарубежнѣе славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 214–215.

⁵²⁰ А. И. Херцен – *Проглас Србима и Црногорцима, Лондон, 20. октобар/1. новембар 1861.* Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856–1878, I, 220–224.

⁵²¹ Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад–Сремски Карловци 2005, 359–360, 365, 378–379.

⁵²² М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, 150–151.

такође су ухапшени.⁵²³ Историчар Милорад Екмечић је тврдио да је сукоб кнеза Михаила и либерала проистекао на неповерењу да би руски словенофили у Србији могли организовати покрет, чиме би његова власт била изиграна. Неповерење према католицизму, а прећутно и према политици српског кнеза, утицала је на људе који су припремали устанке у Турској.⁵²⁴

Србима. Посланица из Москве била је веома значајна за српски национални покрет и није остала без икаквог утицаја. У историографији преовлађује тумачење да је Посланица била прихваћена у црквеним круговима окупљеним око митрополита Михаила и у редовима српских либерала, да је инспирисала део српске публике и представљала основе политичких програма тадашњих српских либерала.⁵²⁵ И ово истраживање потврдило је утицај Посланице на српске либерале, те и на црквене кругове, што се свакако морало одразити и на само становништво. Како је Посланица имала за циљ изазивање покрета „за духовну и политичку независност Словена”, имала је одјека међу образованом српском омладином за време Михаилове владавине, који су се организовали у циљу заједничке борбе балканских народа. Међутим, оно што је за српске интелектуалце било неприхватљиво било је „руско окриље”.⁵²⁶ Према писању Милорада Екмечића, утицај Посланице међу Србима осећао се све до Берлинског мировног конгреса.⁵²⁷ Томе у прилог иде објављивање омањег списа *Хомяков и славянское дело*, аутора Атанасија Васильевича Василјева, у јеку Велике источне кризе (1875–1878), који је служећи се ауторитетом Хомјакова међу Словенима желео подићи степен интересовања руског јавног мњења за балканске народе.⁵²⁸ Историчар Андреј Леонидович Шемјакин изнео је тврдњу, да су поред Николаја Јаковљевича Данилевског, на личност Николе Пашића, утицали су и погледи Алексеја Степановича Хомјакова.⁵²⁹

⁵²³ М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића: у свези са догађајима из најновије српске историје*, Београд 1892, 307–310.

⁵²⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, 151.

⁵²⁵ Исто, 147, 150; М. Ковић, *Либерализам, Срби 1903–1914: историја идеја*, 167–168. Насупрот овоме, Милан Суботић је изнео другачије тумачење, да је Посланица заправо имала веома ограничен утицај на оне прозападне либерале. Он је истакао разлике између либералног покрета у настанку (1858–1868) и словенофила, али истовремено и подвукао утицај словенофила на српске либерале када су дошли на власт, пред српско-турски рат (1876–1877). Навео је да ставови Јована Илића и митрополита Михаила представљају изузетак и да се они не могу сматрати за карактеристичне: М. Subotić, *Sricanje slobode: studije o роџесима liberalne политичке misli u Srbiji XIX века*, 131–157.

⁵²⁶ М. Војводић, *Место Русије у спољној политици Србије 1878–1908*, Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века: зборник радова са Међународног научног скупа одржаног од 23–25. септембра 2010. године, 135–137.

⁵²⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, 147.

⁵²⁸ А. Василев, *нав. дело*, 7.

⁵²⁹ А. Л. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића. Формирање и еволуција (1868–1891)*, Београд 2008, 258–267.

Прве године деловања Московског словенског комитета нису биле плодноне. Функционисање организације било је нарочито отежано после 1860. године. Финансијска средства на која су могла да рачунају, значајно су опала након смрти Алексеја Степановича Хомјакова и Константина Сергејевича Аксакова, те обустављања часописа *Русская беседа*. Није било довољно новца ни за наставак финансирања школовања седморице Бугара на Московском универзитету.⁵³⁰ Стога, марта 1861. године Јевграф Петрович Коваљевски обратио се брату Јегору Петровичу Коваљевском ради помоћи московским словенофилима, те предложио да им се за школовање наведених Бугара помогне, или из суме којом је располагао Московски универзитет, или из суме Министарства просвете одређене за стипендирање Јужних Словена. Упозоравао га је да су вести стигле до породица питомаца у Цариграду, што није добро, јер оно може произвести лош утисак.⁵³¹ Истовремено, у Азијски департман стигла је и жалба на рачун чланова Московског словенског комитета, којима је замерено лоше поступање према бугарским питомцима. У жалби је стајало да „словенофили – самозванци“ касне са исплатама стипендија и до три месеца, те да младићи немају коме да се обрате. Аутор жалбе је истакао да не могу да се обрате словенофилима, који су „глуви и горди“. Бугарски младићи посетили су Погодина, али нису имали успеха.⁵³² Стога, на основу дописа директора Азијског департмана, министар просвете доставио је Алексеју Николајевичу Бахметеву суму од 1.500 рубаља, која је издвојена из фонда од 5.000 рубаља који је био намењен за школовање Словена у Русији. Остатак новца из фонда за школовање Словена у Русији, послат је начелнику Одеског школског округа, јер су намеравали да од Одесе направе образовни центар за Словене.⁵³³ На овај начин, уведено је стално годишње давање Министарства просвете Московском словенском комитету. Што се тиче Срба, новембра 1860. године извесни Петар Младеновић нашао се у Москви, па је замолио Михаила Петровича Погодина да га препоручи својим пријатељима и позајми му 150 рубаља, јер није имао средстава за живот.⁵³⁴ Маја 1861.

⁵³⁰ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 49–49 об. *Неустановљено лице – Јевграф П. Коваљевски, 13. март 1861.*

⁵³¹ РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 60–61. *Јевграф П. Коваљевски – Јегор П. Коваљевски, 13. март 1861.*

⁵³² АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 45–46. *Непознато лице - [Азијски департман МИД], Москва, 23. јануар 1861.*

⁵³³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 50–51. *Јевграф П. Коваљевски- Јегор П. Коваљевски, 24. март 1861.*

⁵³⁴ НИОР РГБ, Ф. 231/II, К. 21, Ед. хр. 41, Л. 1–1 об. *Петар Младеновић – М. П. Погодин, 23. октобар 1860.*

године и група Срба из Неродимља затражила је од руског цара 200 рубаља за потребе њиховог старог храма Светог Уроша.⁵³⁵

Последњи број часописа *Русская беседа* изашао је из штампе симболично на дан сахране Константина Сергејевича Аксакова. Са упокојењем Алексеја Степановича Хомјакова и Константина Сергејевича Аксакова завршена је и једна етапа у развоју словенофилског покрета. Иван Сергејевич Аксаков апеловао је на директора Азијског департмана Јегора Петровича Коваљевског да се дозволи продужавање издавања часописа *Русская беседа*, али није имао успеха. Том приликом, Аксаков је обавестио Коваљевског о плодовима своје „балканске турнеје”. Истакао је да је приликом боравка у Србији, Далмацији и Хрватској упознао „турске и аустријске Словене”, те на лицу места увидео огроман значај овог часописа, да су људи у Београду профранцуски настројени, због *Беседе*, сада прешли на страну руске партије, и то не зато да би они пажљиво читали *Беседу*, већ што то периодично појављивање *Беседе* сведочи о животу словенске идеје у Русији, о задацима и независном правцу. И сада је важан моменат у Србији – кнез Михаило ужасно жели да земљи подари устав или конституцију, и ради тога је у Београд позвао неколико адвоката и доктора права из редова аустријских Словена”. Навео је да је нешто пре смрти, његов брат Константин, примио писмо из Србије, у коме су га замолили да им да идеју о државном уређењу у словенском духу. Аксаков је замолио Коваљевског да учини да словенофили добију могућност да издају зборник и новину, а он би се бавио уређивањем.⁵³⁶

Остаје отворено питање колико су погледи московских словенофила представљали погледе званичне руске дипломатије и самог руског друштва током седме деценије XIX века. У пролеће 1861. године, симпатизери Московског словенског комитета и словенофила, браћа Јевграф и Јегор Петрович Коваљевски, напустили су положаје министра просвете, односно директора Азијског департмана, а за новог директора Азијског департмана августа 1861. године постављен је Николај Павлович Игњатијев.⁵³⁷ Јегор Петрович Коваљевски затим бива постављен за члана Сената, а у

⁵³⁵ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3805, Л. 11–12 об. *Група Срба – Руски конзул у Београду, Неродимље, 10. мај 1861.*

⁵³⁶ РО ИРЛИ РАН, Ф. 3, Оп. 2, Д. 19, Л. 1–4. *И. С. Аксаков – Ј. П. Коваљевски, Москва, 21. јануар 1861.*

⁵³⁷ Истовремено, августа 1861. године, московски словенофили су добили вести од Хиљфердинга да намерава да напусти Министарство спољних послова, јер је незадовољан Горчаковим, који га не цени довољно и не жели да му додели место начелника одељења: *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 6. август 1861.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, III, 237–238.

оквиру Министарства спољних послова остаје члан Савета министара.⁵³⁸ Према писању Викторије Максимовне Хевролине, Игњатијева је лично Коваљевски повезао са словенофилима. Међутим, у односу на свог претходника, он мења руску балканску политику, те се залаже за принцип народности.⁵³⁹ Уочи постављења за директора Азијског департмана, током пролећа и лета 1861. године, Николај Павлович Игњатијев, посетио је Хамбург, Париз, Беч, а затим преко Пеште, Земуна, Београда и Видина, посетио је и турског султана у Цариграду.⁵⁴⁰ По званичном преузимању дужности, представио је своје предлоге везане за руску балканску политику, те истакао да ослонац на православље не треба да буде и једини правац руске балканске политике, јер оно доводи до подела међу Словенима, већ треба инсистирати на начелу народности и језику, при томе свесрдно се залажући за подршку национално-ослободилачким покретима балканских народа.⁵⁴¹ Мишљење да се треба држати даље од религије, те да треба инсистирати на националном фактору, прихватили су и руски цар и министар спољних послова,⁵⁴² па Посланица брзо бива одбачена. Генерално, карактеристика руске политике овог времена било је непрестано колебање између јединствености православља и геополитичких интереса – начела православља или начела народности. Сама Посланица, посредством Рајевског, допремљена је средином 1860. године у Русију.⁵⁴³ Како би прошла цензуру, Аксаков је замолио грофицу Блудову да ургира код председника Одбора за инострану цензуру, Фјодора Ивановича Тјутчева,⁵⁴⁴ његовог будућег таста. Међутим, фебруара 1862. године добили су обавештење да је дело *Србима. Посланица из Москве* и званично забрањена у Русији.⁵⁴⁵

Истовремено, ове промене, условиле су и промене у оквиру Московског словенског комитета, на чије чело после Бахметевљеве смрти стаје Михаил Петрович Погодин, који је иначе имао и највише примедби на Посланицу. Са доласком Погодина на место председника, Московски словенски комитет шири своје деловање, па се

⁵³⁸ В. М. Хевролина, *Николай Павлович Игнатъев. Российский дипломат*, Москва 2009, 112–114.

⁵³⁹ Исто, 123–125.

⁵⁴⁰ Исто, 109–112.

⁵⁴¹ Исто, 114–115.

⁵⁴² Исто, 116–117.

⁵⁴³ *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 19. март 1861.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, III, 222–224.

⁵⁴⁴ *И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, Москва, 7/8. новембар 1861.* Исто, 368–369.

⁵⁴⁵ *И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, Москва, 5/6. фебруар 1862.* Исто, 396–397. Посланица је по први пут штампана у Русији у часопису *Русский архив*, али без потписа. Потписана Посланица објављена је почетком XX века, у оквиру трећег издања Хомяковљевих сабраних дела: *К Сербам. Послание из Москвы*. Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова, Письма Том. I, 377–408.

московски словенофили окрећу и Словенима у Хабзбуршкој монархији.⁵⁴⁶ Са упокојењем Алексеја Степановича Хомјакова и Константина Сергејевича Аксакова, те с обзиром да већина представника раног словенофилства није више била међу живима,⁵⁴⁷ може се рећи да је отворено ново поглавље у историји словенофилства, у коме је кључна фигура био Иван Сергејевич Аксаков,⁵⁴⁸ који је наставио даље да развија ставове изнете у Посланици.

Прилике у Босни и Херцеговини и Тајни одбор Матије Бана

Током прве деценије постојања Московског словенског комитета, московски словенофили тесно су сарађивали са Азијским департаманом Министарства спољних послова, нарочито током година када га водио Јегор Петрович Коваљевски. Московски словенофили и кругови њима блиски показали су се за погодна кадровска решења за новооснована руска представништва на Балканском полуострву. Стога, веће интересовање московских словенофила за простор Босне и Херцеговине започиње управо постављењем руског слависте Александра Фјодоровича Хиљфердинга⁵⁴⁹ за

⁵⁴⁶ В. М. Хевролина, *нав. дело*, 123–125.

⁵⁴⁷ Године 1856. преминула су оба брата Кирјејевска, а маја 1859. и Сергеј Тимофејевич Аксаков.

⁵⁴⁸ М. В. Petrovich, *нав. дело*, 97–98.

⁵⁴⁹ Александар Фјодорович Хиљфердинг (1831–1872), рођен је у Варшави, у католичкој племићкој породици, немачког порекла, руског државног чиновника, Фјодора Ивановича, и Амалије Јаковљевне (девојчко Де-Вите). Са петнаест година млади Хиљфердинг прелази у православље. У Москву долази ради студирања на Историјско-филолошком факултету (1848–1852), где долази у додир са словенофилима. Нарочито постаје близак са Константином Сергејевичем Аксаковим и очевим дугогодишњим пријатељем Алексејем Степановичем Хомјаковим. Од времена студија, које је завршио као магистар (1853), окреће се проучавању словенске историје, лингвистике и етнографије. По узору на оца, који је био дугогодишњи високи државни чиновник (на кратко и заменик министра спољних послова (1861)), постаје службеник Министарства спољних послова (1852). Веома брзо остварио је добар однос са Јегором Петровичем Коваљевским, па само четири године касније, бива постављен за првог руског конзула у Сарајеву (1857–1858). Путујући по Босни, Херцеговини и Старој Србији (1857–1858), слао је извештаје и чланке, којима је руски државни врх, словенофиле и ширу руску читалачку публику упознавао са неистраженим словенским областима Турске. Током путовања, прикупљао је српске рукописе и старине, па се тако ова значајна збирка данас чува у оквиру личног фонда Александра Фјодоровича Хиљфердинга бр. 182, похрањеног у Одељењу рукописа Руске националне библиотеке у Петрограду. Након што је напустио Сарајево и неко време провео у Петрограду, у Бечу је оженио Варвару Францеву Ридел, а млади пар венчао је карловачки митрополит. У Азијском департаману МИД-а, Хиљфердинг се задржао до 1861. године, када прелази у Државну канцеларију (канцеларија Државног савета Руске империје). Године 1868. постаје председник Петроградског одељења Московског словенског комитета и на том месту остаје све до своје смрти 1872. године. Од 1870. године био је и председник Етнографског одељења Руског географског друштва. Што се тиче Срба, Хиљфердинг је критиковао Вукову реформу језика и истовремено веома ценио Јанка Шафарика: Л. П. Лаптева, *История славяноведения в России в XIX века*, 256–299; *Гиљфердинг Александр Федорович*, Славянофилы. Историческая энциклопедия, 140–141.

првог руског конзула у Сарајеву, који се на овој дужности задржао мање од годину дана. Током свог кратког боравка у Сарајеву, обавештавао је руско Министарство спољних послова и своје истомишљенике о приликама у Босни, Херцеговини и Старој Србији, па у циљу веће подршке са руске стране, објављивао и делове путописа⁵⁵⁰, како би за ове просторе заинтересовао и руско јавно мњење.

Пре Сарајева у који је допутовао 23. маја 1857. године, Александар Фјодорович Хиљфердинг, прво је посетио Мостар и манастир Дужи. Својим претпостављенима је писао колико је страшан муслимански фанатизам у овим крајевима, те указивао да је неопходно да се предузму неке мере, првенствено оне које су се односиле на подршку просвети. Истовремено, пошто је сазнао да је црногорски књаз позвао неколико монаха из манастира Дужи и неколицину Требињана на саветовање у манастир Острог, Хиљфердинг их је саветовао да се не упуштају ни у какве тајне односе са књазем Данилом.⁵⁵¹ Хиљфердинг је настојао да петроградске власти увери колико је Херцеговина заправо важна. Истицао је да је у Херцеговини словенски дух необично жив, по њему живљи него било где другде у Турској. Подвлачио је да је велика разлика између Босне и Херцеговине, да је у Босни трећина становништва исламизована, док са Херцеговином то није случај, наводећи да је то вероватно због постојања дванаест манастира којих пак нема у Босни. Поврх тога, близина Црне Горе допринела је да се у Херцеговини очува осећање слободе. Наводио је да у Херцеговини има веома мало католика, а муслимана само по градовима. Истицао је да је велика љубав Херцеговаца према Русији, да имају високу свест о аустријском утицају, те да се оснивање Руског конзулата у Мостару не сме одлагати.⁵⁵² Хиљфердинг је писао: „Они [Херцеговци] о Русији имају врло нејасне представе, а о политичким односима и плановима немају уопште појма. Целокупно њихово политичко знање своди се на убеђење да негде далеко на северу живи православни цар који брине за судбину свих православних народа. Њих је просто вукла љубав према браћи исте вере“.⁵⁵³ Након вишемесечног залагања, Руски

Његова сабрана дела објављена су у Петрограду у четири тома: *Собрание сочинений А. Гильфердинга*, Т. 1–4, Санкт Петербург 1868–1874.

⁵⁵⁰ Током свог боравка, Хиљфердинг је предузео три путовања: 1) Дубровник – Требиње – Мостар – Сарајево, 2) Сарајево – Рогатица – Вишеград – Пећ – Косово поље – Призрен – Приштина – Дробњак – Пива – Сарајево, 3) Фоница – Травник – Јајце – Бања Лука. У одсуству га је мењао Александар Семјонович Јонин: Више о томе: А. Ф. Гильфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, предговор М. Екмечић, Београд 1996.

⁵⁵¹ А. Ф. Хиљфердинг – Ј. П. Коваљевски, *Мостар, 17/29. мај 1857*, Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины 1850–1864: документы, ответственный редакторы Ю. А. Писарев и М. Экмечич, Москва 1985, 39–40.

⁵⁵² А. Ф. Хиљфердинг – Јегор П. Коваљевски, *Сарајево, 31. мај 1857*. Исто, 41–45.

⁵⁵³ А. Ф. Гильфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни, Старој Србији*, 32.

конзулат у Мостару отворен је 30. августа 1858. године, а дужност првог руског вице-конзула у Мостару до 14. јануара 1860. године обављао је Јевграф Романович Шћуплепњиков, када ту дужност преузима Валериан Владимирович Безобразов⁵⁵⁴ (1860–1866).⁵⁵⁵

Хилфердинг је редовно писао Јегору Петровичу Коваљевском. Из Сарајева је писао да су сарајевски хришћани, мислећи на оне православне, наклоњени и пуни љубави према Русији, те да су са великим нестрпљењем дочекали отварање Руског конзулата у Сарајеву. Примили су га са великом радошћу, а он се с друге стране понашао према њима веома љубазно. За разлику од осталих страних представника, Хилфердинг је вратио посете свим почасним хришћанским трговцима. Међутим, писао је да не заслужују сви поштовање и поверење. Једни су безусловно посвећени Русији, коју виде као јединствени центар спасења вере и народности, а други који су исто тако посвећени богослужењу, спремни су да много тога жртвују, крију своја политичка уверења и подилазе Турцима. Што се тиче свештенства, писао је да Босна ту лошије стоји од Херцеговине. Међутим, за разлику од херцеговачког митрополита, за кога је писао да је користољубив, хвалио је митрополита Дионисија. Извештавао је о поистовећивању вере и нације у Босни, да православци, католици и муслимани себе сматрају за различите нације, без обзира што припадају истом племену и што говоре истим језиком.⁵⁵⁶

Руским конзулима на Балкану наложено је да прикупљају информације о тешком положају хришћана у Турској. То је редовно чинио и Хилфердинг, који се узгред залагао и за добротворне прилоге у виду богослужбених књига за школе, цркве и манастире у Босни и Херцеговини, што је и добијано.⁵⁵⁷ Нарочито се интересовао за просвету. Децембра 1857. године херцеговачки митрополит Григорије и Мостарска православна општина затражили су помоћ око отварања православне духовне школе у Мостару, што је Хилфердинг свесрдно подржао.⁵⁵⁸ На његову иницијативу, руска влада је јануара 1858. године издвојила 300 рубаља годишње помоћи мостарској православној школи.⁵⁵⁹

⁵⁵⁴ У Херцеговини проводи седам година, одакле одлази у Тебрис. Током његовог службовања секретар конзулата био је Владимир Семјонович Јонин (1860–1864), брат Александра Семјоновича Јонина. Након Безобразова, за руског конзула у Мостару постављен је на кратко Алексеј Николајевич Кудрјавцев (1866–1867), а затим, Николај Александрович Иларионов (1867–1871). Иларионова је наследио А. А. Јакобсон (1871–1874), а њега Јаков Петров Славољубов (1874–1875).

⁵⁵⁵ А. Ф. Хилфердинг – А. П. Бутењев, *Мостар*, 20. март 1858. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины 1850–1864: документы, 155–159.

⁵⁵⁶ А. Ф. Хилфердинг – Јегор П. Коваљевски, *Сарајево*, 16/28. јун 1857. Исто, 49–53.

⁵⁵⁷ А. Ф. Хилфердинг – А. П. Бутењев, *Сарајево*, 17/29. јун 1857. Исто, 54; А. Ф. Хилфердинг – И. С. Маљцов, 22. јун 1857. Исто, 55.

⁵⁵⁸ *Херцеговци* – А. Ф. Хилфердинг, *Мостар*, 7. децембар 1857. Исто, 97–98.

⁵⁵⁹ А. Ф. Хилфердинг – Јегор П. Коваљевски, *Сарајево*, 10. новембар 1857. Исто, 91–92.

Такође, уз помоћ Хиљфердинга, петоро младића послато је на школовање у Русију уз помоћ стипендија руске владе и Светог Синода. У Одеску богословију примљени су Атанасије Батинић, Димитрије Богићевић, Христифор Миленковић и Никола Спахић, а у Лазаревски институт за источне језике у Москви примљен је Јевто Оборина.⁵⁶⁰ Јована Дреча⁵⁶¹ као сопственог питомца лично је одвео у Русију на школовање.⁵⁶²

Крајем 1857. године Хиљфердинг је обавестио Руску амбасаду у Цариграду да су избили немири у Дробњацима и Пиви, те да круже приче да су Дробњацима помогли Црногорци.⁵⁶³ Сам Хиљфердинг није учествовао у подстицању локалног становништва на устанак, већ се залагао за мирно решење проблема, о чему нам сведоче његови извештаји Азијском департману. Међутим, устанак се ширио, и јануара 1858. године достигао је озбиљне размере. Вероватно због индиција да је утицао на избијање устанка у источној Херцеговини, фебруара 1858. године, Хиљфердинг је смењен и за новог руског конзула у Сарајеву постављен је Јевграф Романович Шћупелњиков (1858–1868), а Александар Фјодорович остаје у Босни још око пет месеци. По његовом одласку из Босне, због оптужби за шпијунирање и подстицање устанка, ухапшен је његов секретар

⁵⁶⁰ А. С. Јонин – М. Ф. Рајевски, *Сарајево, 16/28. јул 1858.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 274; А. С. Јонин – А. П. Бутењев, *Сарајево, 8. септембар 1858.* Освободитељна борба народова Босни и Герцеговини 1850–1864: документи, 201. Првобитно су требали да у Русију путују у пратњи Стаке Скендерове: А. С. Јонин – М. Ф. Рајевски, *Сарајево, 26. јул/7. август 1858.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 275.

⁵⁶¹ Јован Дреч (1845. или 1846–?), српски револуционар, рођен је у Мостару. Основно образовање стекао је у православној парохијској школи у Мостару, да би даље школовање наставио у Русији. Школовао се у Трећој петроградској гимназији (после 1858–1864), Петроградској медицинско-хируршкој академији (1864–1867), затим Физичко-математичком факултету Петроградског универзитета (1868–1869) и Медицинском факултету Московског универзитета (1869–1872). До уписивања студија издржавао га је Хиљфердинг, а од 1864. постаје стипендиста руске владе. У Петрограду се повезао са Светозаром Марковићем и постао члан „Српске општине“, а био је и члан „Одбора за јединство“. На сопствену иницијативу одлучује да се пребаци у Москву, али губи право на државну стипендију. То се не дешава случајно, јер и Светозар Марковић напушта Петроград, а Москва у то време постаје центар револуционарног тајног рада: В. Г. Карасев, *Из историје руско-српских револуционарних веза у првој половини седамдесетих година XIX века*, Историјски гласник 1–4 (1962), 90–92; Централни државни архив Санкт-Петербурга (даље: ЦГИА СПб), Ф. 14, Оп. 5, Д. 4331, Л. 2–2 об. *Уверење, Петроград, 30. новембар 1867*; ЦГИА СПб, Ф. 14, Оп. 5, Д. 4331, Л. 1. *Јован Дреч – Ректор Петроградског универзитета, [пре 31. августа 1868]*; РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 404–404 об. *Јован Дреч – Ректор Императорског Московског универзитета, Москва, 11. јануар 1869*; ЦГИА СПб, Ф. 14, Оп. 5, Д. 4331, Л. 6–6 об. *Ректор Московског универзитета – Ректор Петроградског универзитета, Москва, 5. април 1869.*

⁵⁶² По доласку у Русију, Дреч се школовао у некој приватној школи, где се припремао за трећи разред гимназије: А. Ф. Хиљфердинг – М. Ф. Рајевски, *Петроград, 5. мај 1858.* Зарубежне славјане и Русија. Документи архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, 124–125; А. Ф. Хиљфердинг – М. Ф. Рајевски, *4. октобар 1858.* Исто, 129–130.

⁵⁶³ А. Ф. Хиљфердинг – А. П. Бутењев, *Сарајево, 17. децембар 1857.* Освободитељна борба народова Босни и Герцеговини 1850–1864: документи, 103–104.

Александар Семјонович Јонин и затворен на три дана, након чега је пребегао у Аустрију.⁵⁶⁴

Константин Дмитријевич Петкович⁵⁶⁵, пре тога секретар, наследио је Петра Николајевича Стремоухова⁵⁶⁶ на месту руског генералног конзула у Дубровнику, који је августа 1857. године самоиницијативно затражио премештај, јер му наводно није пријао боравак у овом далматинском граду.⁵⁶⁷ Године 1852, овај млади руски дипломата, бугарског порекла, након завршеног школовања на Петроградском царском универзитету, предузима путовање по балканским земљама ради даљег усавршавања, а пре тога по препоруци грофице Блудове, одлази код протојереја Рајевског у Беч. Грофица Блудова имала је само речи хвале за њега: „Добар, образован, лепо васпитан млади човек, који воли своју отаџбину и гаји пријатељска сећања о Русији и пријатељима које је тамо оставио”.⁵⁶⁸ Током Кримског рата, Петкович је активно сарађивао са грофицом Антонином Дмитријевном.⁵⁶⁹

Везано за устанак у Херцеговини, Константин Дмитријевич Петкович је редовно извештавао Јегора Петровића Коваљевског. Писао је да устанак предводи Лука Вукаловић, који је у преписци са аустријским властима, па многи мисле да Аустрија није безгрешна, везано за подстицање немира.⁵⁷⁰ Истовремено, Александар Семјонович Јонин извештавао је да Аустрија помаже устанике и да круже гласине да је аустријска

⁵⁶⁴ К. В. Мельчакова, *Дипломатия и путешествия в неизведанных славянских землях. А. Ф. Гильфердинг и А. С. Ионин на службе в первом русском консульстве в Сараево*, Славянский альманах 1–2 (2014), 68–69.

⁵⁶⁵ Константин Дмитријевич Петкович (1824–1898), руски дипломата и историчар, бугарског порекла, рођен у околини Велеса. Основно образовање стекао је у родном месту, а даље школовање наставио је у Русији. Школовао се у Ришељевском лицеју (1842–1848) и Одеској богословији (1846–1848), а затим завршио студије словенске филологије на Петроградском универзитету (1848–1852). По савету професора И. И. Срезњевског, узима руско држављанство и 1853. године постаје секретар Руског конзулата у Видину. Од 1857. био је секретар при конзулату у Дубровнику, а од 1858. до 1869. године управљао њиме. Од 1869. до 1897. био је руски генерални конзул у Бејруту. Као свршени студент, преко Беча, 1852. године посетио је Свету Гору, Србију, Хрватску и Словенију. Основао је Матицу бугарску: Е. К. Вяземская, *К. Д. Петкович и русско-черногорские связи в 50–е–60–е гг. XIX в.*, Балканские исследования. Россия и славяне: политика и дипломатия, Москва 1992, 108–115.

⁵⁶⁶ Петар Николајевич Стремоухов (1823–1885), руски дипломата. Након завршеног Царскосељског лицеја (1842), започео је каријеру у Азијском департману МИД. Био је руски генерални конзул у Дубровнику (1856–1858), да би по повратку у Петроград, радио као начелник одељења, па вице-директор (1861–1864), и на крају као директор Азијског департмана (1864–1875).

⁵⁶⁷ ОР РНБ, Ф. 356, Ед. хр. 336, Л. 2. П. Н. Стремоухов – Јегор П. Коваљевски, Дубровник, 17/29. августа 1857. Протојереј Рајевски исказао је жаљење због одласка Стремоухова из Дубровника: „Штета што нас Стремоухов оставља. Имао је много енергије и љубави према [словенском] делу, али је осетљив, има мало стрпљења, а без те врлине не можеш много учинити са браћом Словенима”: ОР РНБ, Ф. 356, Ед. хр. 318, Л. 10б–2. М. Ф. Рајевски – Јегор П. Коваљевски, 27. септембар 1857.

⁵⁶⁸ А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, *Кисинген, 8/20. јун 1852.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 XIX века, II, 86–87.

⁵⁶⁹ И. В. Чуркина, *Россия, славянофилы и зарубежные славяне: очерки истории*, 37.

⁵⁷⁰ К. Д. Петкович – Јегор П. Коваљевски, Дубровник, 31. децембар 1857/12. јануар 1858. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины 1850–1864: документы, 104–105.

војска спремна да уђе у Херцеговину.⁵⁷¹ Аустријски драгоман је пак уверавао Турке да се међу устаницима налазе заправо руски агенти, а да је Александар Фјодорович Хилфердинг допутовао са намером да побуни становништво.⁵⁷² Маја 1858. године Константин Дмитријевич Петкович извештавао је о прогону православаца у Далмацији, нарочито у Дубровнику, где су ухапсили невинне православце на основу лажног клеветања. Писао је да свуда траже панславизам и руске тајне агенте. Навео је да њега прати десетина шпијуна, да га се Аустријанци плаше, јер мисле да је открио њихове планове везано за Херцеговину, мисле да им је поткопао утицај у Херцеговини и Црној Гори, да новчано помаже Црногорце, те да је панслависта.⁵⁷³ Године 1858. извесни свештеник јавио се у руско Министарство спољних послова за средства са намером да откупи Мајнски православни манастир, али их је Руски генерални конзулат у Дубровнику убеђивао да он не заслужује договор. Министарство му је онда издало 200 рубаља за путни трошак.⁵⁷⁴ Априла 1860. године Петкович је примио од Руске амбасаде у Бечу 5.200 рубаља за издржавање руских конзулата у Дубровнику, Сарајеву, Мостару и Скадру, који су се иначе налазили под његовим окриљем.⁵⁷⁵ Јула 1860. године руски конзул поделио је Херцеговцима који су дошли у Дубровник по 75 рубаља из суме која је за то била и намењена.⁵⁷⁶ Што се тиче устанка у Херцеговини и евентуалног руског учешћа, у Архиву спољних послова Руске империје у Москви међу документима Руског конзулата у Дубровнику наишли смо на велики број признаница о давању новчане помоћи Луки Вукаловићу, Нићифору Дучићу и другима, и сви извештаји о томе упућени директору Азијског департмана су тајни. У документима нисмо наишли на помен Московског словенског комитета, већ искључиво све упућује на званичне канале.

Међутим, захваљујући Хилфердингу, московски словенофили много више су се фокусирали на црквено и културно-просветно питање. С јесени 1858. године, са царским одобрењем и дозволом Светог Синода, херцеговачки јеромонах Прокопије (Петар Чокорило)⁵⁷⁷, у пратњи извесног капетана Ристића, допутовао је у Москву ради

⁵⁷¹ А. С. Јонин – А. П. Бутењев, *Мостар*, 1. јануар 1858. Исто, 107–108.

⁵⁷² А. С. Јонин – Јегор П. Коваљевски, *Мостар*, 21. јануар 1858. Исто, 121–123.

⁵⁷³ К. Д. Петкович – М. Ф. Рајевски, *Дубровник*, 18/30. мај 1858. Зарубежне славјане и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 354–355.

⁵⁷⁴ НИОР РГБ, Ф. 231/II, К. 15, Ед. хр. 78, Л. 7–7 об. Јегор П. Коваљевски – М. П. Погодин, 18. фебруар 1858.

⁵⁷⁵ АВПРИ, Ф. 154, Оп. 710/1, Ед. хр. 561, Л. 10–10 об. К. Д. Петкович – Азијски департман МИД, *Дубровник*, 26. јул/7. август 1860.

⁵⁷⁶ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 8070, Л. 36–36 об. К. Д. Петкович – Азијски департман МИД, *Дубровник*, 26. јун/8. јул 1860.

⁵⁷⁷ Прокопије (Петар Чокорило) (1802–1863), након замонашења, служио је прво у Љубињу, а затим у Мостару. Првобитна дозвола за прикупљање прилога издата је 8. јула 1858. године и важила је до 6. јула

прикупљања прилога за православне цркве и манастире на простору Херцеговине. Првобитно, Хилфердинг га је изабрао као пратњу четворици питомаца који су одабрани да се школују у Русији,⁵⁷⁸ па је само искоришћена прилика да се неко време задржи у Русији и прикупи прилоге. Након што је добио позитиван одговор, издата му је дозвола на годину дана, да би касније њено важење било продужено све до априла 1860. године.⁵⁷⁹ По доласку у Русију, Прокопије је помоћ затражио од грофице Блудове, али и од московских словенофила. Он им је предочио да је већина становништва у Херцеговини православне вероисповести и да се налазе у тешком положају, као и да су у последње време многи тамошњи манастири и цркве страдали. Навео је да би било довољно ако би се за сваку страдалу цркву издвојило по 500 рубаља. Имао је намеру да део прилога издвоји за потребе цркве Св. Николе у Дувну, цркве Св. Димитрија у Љубушки, цркве Св. Катарине у Бијелом Пољу, цркве Успења Пресвете Богородице у Старој Габели, те за потребе цркве Св. Петра и Павла у Борцима. Остатак би био употребљен за изградњу нове цркве Св. Тројице у Мостару, што је био и примарни циљ његове посете. Узгред, херцеговачки јеромонах, замолио је „руске пријатеље“ и за њихове прилоге у виду богослужбених књига, предмета, икона и свештеничке одеће. Заузврат, обећао је да ће у Свети Синод доставити детаљне признанице о пријему прилога, али и да ће део бити објављен у руској штампи.⁵⁸⁰

Иван Сергејевич Аксаков се први одазвао овом позиву и вести о Прокопијевој мисији пренео својим истомишљеницима. Навео је да им је Чокорило познат по чланку *Љетопис Херцеговине* који је у руском преводу излазио у часопису *Русская беседа*, те да се Александар Фјодорович Хилфердинг снажно за њега залаже, јер прилике у Босни приморавају тамошње православно становништво да помоћ затраже од Француске или Аустрије, па је стога веома важно подржати њихову наклоност према Русији.⁵⁸¹ После Кијева и Одесе, докле је допратио питомце, Прокопије је допутовао у Москву. Стога, Хилфердинг је писмо препоруке послао Погодину, у коме је подвукао да за Прокопија

1859. године. Прокопије је био доста близак са Хилфердингом, те за њега наводио да је због знања и здравља путовао по Балкану, а затим постао конзул: „Он је наш други [Свети] Сава”: *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 31. јануар/12. фебруар 1859.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 XIX века, II, 123–124.

⁵⁷⁸ *А. Ф. Хилфердинг – М. Ф. Рајевски, Петроград, 2. јун 1858.* Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 125–126.

⁵⁷⁹ *И. М. Толстој – А. П. Толстој, 2. децембар 1857.* Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины 1850–1864: документи, 95.

⁵⁸⁰ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2938, Л. 1–2 об. *Белешка о прикупљању прилога јеромонаха Прокопија за потребе цркава и манастира у Херцеговини.*

⁵⁸¹ НИОР РГБ, Ф. 231/II, К. 1, Ед. хр. 36, Л. 17–17 об. *И. С. Аксаков – М. П. Погодин, 22. октобар 1858.*

гарантује лично.⁵⁸² На путу ка Москви, Прокопију се у Одеси придружио извесни капетан Ристић, који је 1849. године напустио Србију и преселио се у Одесу, те се тада самоиницијативно прогласио за представника херцеговачког народа. Хиљфердинг је апеловао на Погодина да помогну херцеговачком јеромонаху у његовој мисији и да га ослободе горепоменутог „самозванца”.⁵⁸³ По доласку у Москву, Прокопије је и лично затражио помоћ Московског словенског комитета у виду богослужбених књига и предмета, а у име Мостарске православне општине од председника Бахметева затражио је помоћ око отварања женске православне школе у Мостару, „да буде велики заступник православне вере и победитељ јереси и сујевејја папе римскога”.⁵⁸⁴

Као први херцеговачки представник који је у Русији званично прикупљао прилоге, путовао је из Београда, преко Одесе, па преко Кијева и Москве, те почетком 1859. године стигао у Петроград. Ту му се нашао грофица Блудова, због чега јој је Хиљфердинг био веома захвалан.⁵⁸⁵ Антонина Дмитријевна Блудова информисала је протојереја Рајевског о Прокопијевој мисији, те навела да петроградске добротворке сада њему предају све припремљене ствари за Херцеговину.⁵⁸⁶ Годину и по дана од његовог доласка у Русију, Прокопије је добио одговор руског Светог Синода да је изградња Саборне цркве у Мостару, његовог примарног циља, изузетно скуп пројекат, због чега се он, по поновном доласку у Москву, обратио члановима Московског словенског комитета. Том приликом, Прокопије им је представио да у Мостару не постоји православна црква, а с друге стране католички мисионари су већ подигли своју цркву. Московски трговци Василије Матвејев и Колганов обећали су да ће припремити све што је потребно за цркву, изузев платна и икона.⁵⁸⁷

⁵⁸² НИОР РГБ, Ф. 231/II, К. 8, Ед. хр. 2, Л. 1–2. *А. Ф. Хиљфердинг – М. П. Погодин, Петроград, 22. октобар 1858.*

⁵⁸³ Писао је да је Ристић из Србије и Црне Горе слао гадости, да је на Кавказу истеран из пука због крађе новца: „Рајевски је писао да се тај човек не пушта. И за таквог човека писано је да је представник херцеговачког народа. Неопростиво! Чак ни Прокопије нема права на такву титулу, јер је он допутовао овамо ради прилога са дозволом херцеговачког митрополита и по жељи Мостарске православне општине”: НИОР РГБ, Ф. 231/II, К. 8, Ед. хр. 2, Л. 3–4. *А. Ф. Хиљфердинг – М. П. Погодин, 30. октобар 1858.*

⁵⁸⁴ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, П. 2, Ед. хр. 45, Л. 1–2 об. *Прокопије Чокорило – Московски словенски комитет, 23. новембар 1858.*

⁵⁸⁵ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Ед. хр. 1924а, Л. 6–7. *А. Ф. Хиљфердинг – А. Д. Блудова.*

⁵⁸⁶ *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 31. јануар/12. фебруар 1859.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 XIX века, II, 123–124.

⁵⁸⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 79, Л. 61–61 об. *Прокопије Чокорило – Московски словенски комитет, Одеса, 15. јун 1860.*

Фебруара 1860. године стизале су вести да је Чокорило болестан и да се у априлу враћа кући. Сакупио је много ствари и до 12.000 рубаља.⁵⁸⁸ Маја 1860. године када се Прокопије припремао за повратак у Херцеговину, сандук са прикупљеним стварима предао је вице-директору Азијског департмана Петру Николајевичу Стремоухову, а и прикупљени новац остављен је Азијском департману ради његовог слања у Херцеговину. Међутим, после више од две године, ништа од тога није стигло, па је новембра 1862. године Прокопије замолио грофицу Блудову да се распита шта се дешава са прикупљеним новцем и стварима.⁵⁸⁹ Недуго након тога, све је стигло у Херцеговину.

Под утицајем међународних прилика, током 1859. године, обновљени су покрети локалног становништва незадовољног влашћу Порте у Босни, Херцеговини и Бугарској, а од слома устанака у Босанској Крајини и Посавини, у Србији почињу да се окупљају одбегли устаници. Како би се лично уверили на шта Србија може да рачуна од ратног стања у Италији, по одобрењу оца, Михаило Обреновић путује у Беч, Париз и Лондон. Априла 1859. године Михаило је посетио руског амбасадора у Бечу. Од Виктора Петровича Балабина добили су информације да Русија не жели и није спремна за рат, али да Србија треба да се припрема у тајности, те да би требало дозволити Илији Гарашанину да састави владу. Што се тиче новца и наоружања, помоћ су могли да очекују од Русије и Француске.⁵⁹⁰ Истовремено, сугерисано им је да тајно примају избеглице из Турске и насељавају их у унутрашњости земље.⁵⁹¹

Милош Обреновић је настојао да води опрезнију политику,⁵⁹² па је све послове око избеглица препуштао митрополиту Михаилу. На тај начин, митрополит Михаило и српски либерали, који су после Светоандрејске скупштине постали пријатељи Русије, а које је предводио председник Савета Стевча Михаиловић, примали су и материјално помагали избеглице, омогућавали њихово наоружавање и упаде у Босну. При томе, наилазили су на подршку и званичне и незваничне Русије.⁵⁹³ Тако је започето тајно

⁵⁸⁸ К. Н. Алексић – М. Ф. Рајевски, *Петроград, 14/26. фебруар 1860.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 21–22.

⁵⁸⁹ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2420, Л. 1–1 об. *Прокопије Чокорило – А. Д. Блудова, Мостар, 16. новембар 1862.*

⁵⁹⁰ *Коста Цукић – Милоје Лешјанин, Беч, 20. март/1. април 1859.* Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874, 7–11.

⁵⁹¹ *Михаило Обреновић – Милош Обреновић, Беч, 21. март/2. април 1859.* Исто, 12–14.

⁵⁹² Одмах по повратку, стари кнез је показао да ће остати доследан пређашњој политици, па се фокусирао на промене унутрашњег уређења: повратак наследства престола, суспензију Хатишерифа из 1838. године и доношење новог устава, те исељење Турака.

⁵⁹³ М. Екмеčić, *Pokušaji organizovanja ustanka u Bosni 1860–1862. godine*, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* 9 (1958), 74–76; Ј. Милићевић, *Јерем Грујић: историјат светоандрејског либерализма*, Београд 1964, 133–134; М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1881*, Београд 2004, 60–61.

припремање устанка. На челу једне групе избеглица из Босне налазио се Ристо Јејић, а на челу друге Голуб Бабић. Већ с пролећа 1860. године стигле су вести о првим покушајима упада устаничких чета у Босну, а нешто је рађено и на бугарској граници.⁵⁹⁴ У јулу 1860. године Василиј Фјодорович Кожевњиков, тадашњи секретар Руског конзулата у Београду,⁵⁹⁵ поручио је Рајевском да што се тиче Босне, све је готово. Сви се припремају и само се чека коначна реч са стране, али је стављањем три тачкице избегнуто да се наведе име. Писао је да иако српска влада таји, спремна је да помогне, али се питао шта ако буде неуспешно, па додао да та неодлучност не везује руке само Србији, већ и другима.⁵⁹⁶ О формирању чета обавештавао је и Михаило Рафаилович Милошевич Горчакова.⁵⁹⁷

Аксаковљева посета Србији била је вишеструко значајна за српско национално питање. У Београду Иван Сергејевич упознао је Матију Бана, па поред доношења рукописа Посланице и развијања словенофилско–српских веза, укључио се и у деловање Тајног одбора и учествовао у припремању устанка у Босни, с циљем њеног припајања Србији.⁵⁹⁸ Национални рад Кнежевине Србије у Босни и Херцеговини започет је 1849. године, три године након уобличавања Гарашаниновог *Начертанија*, када је створен *Устав политичке пропаганде имајући се водити у земљама славенотурским*, али је трајао свега неколико година. Те организације обновљене су 1858. године, али ни оне нису дуго потрајале. Године 1860. те организације су нестале и непосредно након сусрета Матије Бана и Аксакова, 18. августа 1860. године, основан је Српско-босански одбор.⁵⁹⁹ На првој седници Одбора за чланове су изабрани Матија Бан, Димитрије Голубовић, Нико Јовановић Окан и Зарија Куртић. Одлучено је да тајни покровитељ Одбора буде митрополит Михаило, а Иван Сергејевич Аксаков члан који би их представљао у Русији. Договорено је да Аксакову дају пуномоћје да у име локалног

⁵⁹⁴ М. Екмеčić, *Pokušaji organizovanja ustanka u Bosni 1860–1862. godine*, 74–75.

⁵⁹⁵ Године 1859. Кожевњиков је отпутовао у Београд као секретар Руског генералног конзулата: А. Ф. Хилфердинг – М. Ф. Рајевски, 9. април 1859. Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 430–431.

⁵⁹⁶ В. Ф. Кожевњиков – М. Ф. Рајевски, *Београд*, 9. јул 1860. Исто, 211–212.

⁵⁹⁷ М. Р. Милошевич – А. М. Горчаков, *Београд*, 30. јун/12. јул 1860. Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, Нови Сад 1977, 15.

⁵⁹⁸ В. Ј. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матија Бана (1860–1861)*, 381–409; В. И. Фрейдзон, *О белградском «комитете» М. Бана (1860–1861)*, Славјанский архив: сборник статей и материалов, ответственный редактор С. А. Никитин, Москва 1963, 100–115; И. В. Чуркина, *Русские славянофилы и афера Матија Бана*, Из историје Србије и руско-српских веза 1812–1912–2010, ответственный редактор К. В. Никифоров, Москва 2014, 92–105.

⁵⁹⁹ Назива се и Централни или Средоточни одбор. М. Екмеčić, *Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)*, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 26–32.

становништва Босне, Херцеговине и Старе Србије уговори добијање зајма у Русији у висини од 50–100.000 дуката цесарских, који би народ вратио по ослобођењу. Зајам је могао бити уговорен, било код руске владе, било код приватног лица. Истовремено, Аксаков је био задужен и за набавку оружја и његово достављање у Галац. Митрополит Михаило имао је задатак да о свему обавести српску владу и затражи њено одобрење.⁶⁰⁰ План је био да ослобођена Босна, заједно са Србијом, а затим и са осталим покрајинама, буде мали сателит, који ће се окретати око Русије, до времена када ће се формирати тзв. Свесловенска конфедерација.⁶⁰¹ Страни представници су припремање устанка стављали на терет Русији, па се помињало да је почетком 1860. године и кнез Долгоруков долазио у Београд,⁶⁰² те имао контакте са босанским избеглицама. Енглески конзул је помно пратио Аксаковљево кретање по Србији, па је надређене извештавао да је московски словенофил развио пропагандно деловање које је довело до стварања тајне организације и активне припреме устаничких чета за Босну.⁶⁰³ Наслућивало се да московски словенофили имају везе са Горчаковљевим мемоаром, али то никада није доказано.⁶⁰⁴

На дан Аксаковљевог одласка из Београда, 1. септембра 1860. године, митрополит Михаило му је послао писмо: „Користећи прилику пишем Вам о познатој ствари, којој се није дало да добије више одобрење познате Вам личности. Она ми је представила своја тумачења, на основу којих се оно не сме знати неко време. Видите да су већ у првим корацима потешкоће, али ћемо се потрудити свакако [...] Код нас је сада застој, надамо се да ће друга страна подигнути дело. Бог да помогне – напуштање дела – крајња нужда”. Истовремено, митрополит је замолио Аксакова да у Бечу учини шта може око свега овога, те да припреми посету Матије Бана Бечу.⁶⁰⁵ На основу овога, постоје индиције да су српске власти или пак њени појединци у деловање Тајног одбора ипак били упућени од самог почетка. Историчар Војислав Ј. Вучковић изнео је мишљење да митрополит Михаило није обавестио српску владу, јер је у договору са Стевчом Михаиловићем имао план да после Милошеве смрти на српски престо доведе руског

⁶⁰⁰ *Протокол пре седнице Српско-босанског одбора, Београд, 6/18. август 1860.* Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878), I (1856–1866), 149–150.

⁶⁰¹ В. Ј. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матија Бана (1860–1861)*, 388–389.

⁶⁰² О посети Долгорукова митрополит Михаило писао је грофици Блудовој: „Кнез Долгоруков није тако отишао како су Вам пренели. Он је овде учио српски језик и када је почео довољно да разуме и говори, тада је сам одлучио без икакве наредбе да оде. Јекатерина Ивановна [Милошевич] то добро зна”. РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 121–122 об. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова.*

⁶⁰³ В. Ј. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матија Бана (1860–1861)*, 388; М. Екмечић, *Покушаји организовања устанка у Босни 1860–1862. године*, 77.

⁶⁰⁴ М. Екмечић, *Покушаји организовања устанка у Босни 1860–1862. године*, 78.

⁶⁰⁵ ОР РНБ, Ф. 14, Оп. 4, Д. 390, Л. 1. *Митрополит Михаило – И. С. Аксаков, Београд, 20. август 1860.* РО ИРЛИ РАН, Ф. 3, Оп. 4, Д. 390, Л. 1. *Митрополит Михаило – И. С. Аксаков, Београд, 20. август 1860.*

принца, па да је Михаило Обреновић за постојање Одбора сазнао тек четири месеца касније.⁶⁰⁶

Милош Обреновић је већ неко време био лошег здравља и само се чекало када ће кнежевски трон припасти Михаилу, у кога су московски словенофили полагали велике наде. Уочи Милошеве смрти, Данило Медаковић писао је о томе протојереју Рајевском: „Вашем куму последњи час очекује се већ од неколико дана. Сасвим је ослабио и пао. Велико би чудо било кад би се још десетину дана отимати могао”.⁶⁰⁷ Само неколико дана касније, 26. септембра 1860. године, упокојио се стари кнез, а његово место је и званично преузео Михаило Обреновић (1860–1868). У исто време, долази и до промена у Руском конзулату у Београду, па на место руског генералног конзула бива постављен предузимљивији Александар Георгијевич Влангали (1860–1863)⁶⁰⁸. Влангали није био задовољан доласком у Београд. Одмах по постављењу упознао је српског митрополита, за кога је писао да је човек вредан поштовања, а често су га посећивали и Матија Бан, Милан Ђ. Милићевић, Медаковић и многи други.⁶⁰⁹

У међувремену, септембра 1860. године, Матија Бан је боравио у Бечу и том приликом постигао извесне договоре са Виктором Петровичем Балабином. У свом извештају Одбору, Матија Бан наводи да је то путовање предузео како би потврдио односе са Русијом, узео прву рату обећане суме, установио агенције у Далмацији, Хрватској и Славонији и издао онима којима треба наредбе везане за наредне кораке. Према извештају који је лично поднео, договорено је да отпочне борба за ослобођење и уједињење српског народа (укључујући и северну Албанију), под окриљем Михаила Обреновића, с тим да Србија и Русија остану неутралне, а да пословима руководи искључиво Одбор, уз гаранције да ће га Русија тајно финансирати. На Балабину је остало да обезбеди новац, или од руске владе, или од неког имућног Руса. Договорено је да се Одбор припрема све док Аустрија не зарати због Венеције, или док не избије устанак у Мађарској, па би се тако њихова акција само наставила на ове покрете. У Бечу се Матија Бан састао и са Аксаковим, од кога је сазнао да је Московски словенски комитет одобрио њихов договор из Београда, па да је из Москве на име прве субвенције послато 10.000

⁶⁰⁶ В. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матија Бана (1860–1861)*, 389–390.

⁶⁰⁷ Данило Медаковић – М. Ф. Рајевски, *Београд, 29. августа 1860*. Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 288–289.

⁶⁰⁸ Александар Георгијевич Влангали (1824–1908), по занимању рударски инжењер, своју каријеру у Министарству спољних послова започео је 1858. године, када му је поверена специјална мисија у Црној Гори, у раду комисије за разграничење Црне Горе и Турске (1858–1859). Годину дана касније, бива постављен за руског конзула у Београду (1860–1863), одакле касније добија прекоманду у Кину.

⁶⁰⁹ А. Ј. Влангали – М. Ф. Рајевски, *Београд, 11/23. новембар 1860*. Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 95–96.

рубља, те обећао да ће новац наставити да стиже, уколико се ствар добро и озбиљно буде одвијала. Новац који је стигао из Москве, Аксаков је предао на чување Михаилу Фјодоровичу Рајевском, који га је конвертовао у аустријске дукате, па добио 3.000 дуката и 320 форинти у хартији. Аксаков је 320 форинти одмах дао Матији Бану како би могао да делује у Хрватској и Славонији, а за остатак се чекало овлашћење Одбора, потврђено од митрополита Михаила. У појасу, од Винковца до Госпића, Матија Бан је установио осам агенција, са по једним агентом и куриром, те издао упутства, која су одобрили и Балабин и Аксаков.⁶¹⁰ Свака агенција требала је да одреди сто људи које би касније пребацила у Босну.⁶¹¹ Под измењеним околностима, практично је требало обновити мрежу српских повереника Илије Гарашанина.

Октобра 1860. године Виктор Петровић Балабин представио је Министарству спољних послова Меморандум Матије Бана из септембра 1860. године. У том извештају, на месту где се помиње меморандум, Горчаков је само дописао „изванредна”. У документу се упозоравало на француски утицај на српско друштво,⁶¹² те и да ако им Русија не помогне, мораће да се приклоне Аустрији⁶¹³, што би довело до раскола Словена и слабљења утицаја Русије. У извештају цару подвучени су делови у коме се говори о француском утицају и део у коме се сматра да је неопходно формирање Свесловенске конфедерације, те да Словени морају да се ослободе сами, али уз дипломатску и материјалну помоћ Русије. Мисао Матије Бана била је да би само ослобођењем Словена биле поништене одлуке Париског мировног конгреса, а руски цар се с тиме сложио. У документу је истакнуто да се мисао о ослобођењу јужнословенских народа родила мимо српске владе, те да је и мимо њеног знања формиран Одбор за припрему устанака у Босни и Херцеговини.⁶¹⁴

У међувремену, Матија Бан је трошио новац који је добио од Московског словенског комитета, па како би оправдао трошкове, али и створио шансе за нове

⁶¹⁰ Матија Бан – *Средишњи одбор, Београд, 23. септембар/5. октобар 1860.* Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878), I (1856–1866), 171–174.

⁶¹¹ В. Ј. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матије Бана (1860–1861)*, 392.

⁶¹² Користећи се повољним међународним приликама, Француска је настојала да прошири утицај на Балкану. Неустановљено лице извештавало је руску владу из Београда, да су француски индустријалци купили рудник Мајданпек и да Французи почињу да насељавају унутрашњост Србије. Аутору извештаја чинило се да Срби све више прихватају чињеницу да се Источно питање не може решити без Наполеона III. Томе у прилог, ишли су и утисци Аксакова из Далмације и Хрватске, да тамошње становништво Наполеона види као ослободиоца. То лице упозорило је власти у Петрограду да на пролеће Наполеон може подићи устанак у Босни: В. И. Фрејдзон, *О белградском «комитете» М. Бана (1860–1861)*, 101.

⁶¹³ Иначе, Матија Бан представио је своје планове и аустријском конзулу у Београду, али је Аустрија одбила предлог: В. Ј. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матије Бана (1860–1861)*, 390–391; М. Екмечић, *Покушаји организовања устанка у Босни 1860–1862. године*, 77.

⁶¹⁴ В. И. Фрејдзон, *О белградском «комитете» М. Бана (1860–1861)*, 105–106.

финансијске инјекције, пошто на устанку ништа није урађено, организовао је слање протестних петиција избеглица страним представницима у Београду.⁶¹⁵ Аксакову и Балабину слао је документа Одбора да им покаже деловање и оправданост молби за новац. Аксакова је упозоравао да ако не добије гаранције да ће новчано бити обезбеђен, не може ништа почети, а избеглице ће се окренути Аустрији.⁶¹⁶ Истовремено, Матија Бан је задобио поверење Влангалија који је извештавао Петроград о деловању Одбора. Извештавао је да се Аксаков потрудио да окупи патриоте, па је тако у Београду основан Тајни одбор с циљем да се ослободе турске територије насељене Србима. Влангали је сматрао да ова организација заслужује поверење и помоћ Русије, те да ће, уколико буде било успеха, Србија ујединити Југословене, а не Аустрија.⁶¹⁷

Средином децембра 1860. године Матија Бан је представио план тад већ бившем председнику владе и министру спољних послова Цветку Рајовићу који је одобрио руски амбасадор у Бечу. Навео му је да је предвиђено да хришћани и околни Словени сами устану против Турске, а Русија би их тајно снабдевала и јавно бранила начело немешања и интегритет Турске. План је подразумевао да највише чета пређу преко аустријске границе, па да тиме баце сумњу на Аустрију. Матија Бан је истакао да је направио прве кораке, да је придобио Влангалија, разговарао са Балабином, те направио основе преговора са Хрватима и одвратио их од сепаратизма⁶¹⁸. Истовремено, питао је Рајовића шта ће рећи кнез, хоће ли га материјално помоћи и имати поверења у њега. У прилогу писма доставио им је своја писма Балабину и Аксакову.⁶¹⁹ О свему овоме Цветко Рајовић децембра 1860. године обавестио је кнеза Михаила.⁶²⁰

У међувремену, 8. новембра 1860. године формирана је влада Филипа Христића. По налогу кнеза Михаила, Вук Стефановић Карацић путује на Цетиње ради успостављања приснијих односа са Црном Гором, а везано за ослобођење и уједињење Српства.⁶²¹ У циљу да преиспита став гарантних сила, Јован Мариновић добија задатак да посети Беч, Петроград, Берлин, Париз, Лондон и Торино, а стварни циљ његове

⁶¹⁵ М. Јагодић, *нав. дело*, 60–61.

⁶¹⁶ В. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матија Бана (1860–1861)*, 397.

⁶¹⁷ В. И. Фрејдзон, *О белградском «комитете» М. Бана (1860–1861)*, 109.

⁶¹⁸ Са Хрватима су вођени преговори око стварања федеративне Југославије коју би чинили Срба, Хрвати и Бугари, па је за акцију обезбеђена и подршка Хрвата: Љ. Дурковић-Јакшић, *Прилог проучавању пропагандног рада за ослобођење и уједињење Југословена 1860–1862*, Историјски записи 1 (1964), 15–19.

⁶¹⁹ *Матија Бан – Цветко Рајовић, Београд, 1/13. децембар 1860*. Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874, 29–32.

⁶²⁰ В. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матија Бана (1860–1861)*, 397.

⁶²¹ Љ. Дурковић-Јакшић, *Прилог проучавању пропагандног рада за ослобођење и уједињење Југословена 1860–1862*, 11–14.

посете Петрограду било је обезбеђивање руске подршке и узимање зајма, чиме се већ тада показало где ће нова власт тражити спољнополитички ослонац. Мариновић је у Петрограду сазнао да Русија помаже деловање Тајног одбора Матије Бана, па када је кнез Михаило отворено о томе питао Влангалија, он је за све оптужио словенофиле.⁶²²

Матија Бан је уверавао Виктора Петровича Балабина да кнез Михаило одобрава њихову акцију, да је спреман да помогне, али под условом да му се открију сви детаљи и да Русија пристане на дипломатску и материјалну подршку. Како је Бан тврдио да иза њега стоји званична Русија, српски кнез није био сигуран колико је Русија упућена, па није одмах наредио распуштање Одбора. Када су потрошене и последње залихе новца, Бан је наводно одлучио да пред Русе иступи са политичким уговором склопљеним између Срба и Хрвата, али се оно помињало само међу Бановим хартијама. Почетком 1861. године Матија Бан обавештава Ивана Сергејевича Аксакова да је кнез Михаило одобрио њихов план, па да је Димитрија Голубовића одредио за посредника, како његове честе посете двору не би изазвале сумњу.⁶²³

Децембра 1860. године секретар Руског конзулата у Дубровнику, Александар Семјонович Јонин⁶²⁴, близак словенофилима, нарочито Аксаковима и Хилфердингу, чекао је прекоманду на место руског конзула у Јањини.⁶²⁵ У писму Рајевском, Јонин је изнео мишљење да Србију, Црну Гору и Грчку треба покренути на акцију и да ће оне онда заборавити све интриге, „ослободиће се рђе, која почиње да их једе, од прошлости и зависти”. Навео је да је два дана у Црној Гори говорио о духу уједињења, толико да су они одлучили да сталног резидента пошаљу у Београд, те да таквог пошаљу и у Атину: „Сада док је у шуми тихо треба чвршће исплести мрежу, како би се уловио турски вук. Конца за мрежу имамо, само су чворови непричвршћени”. Истовремено, похвалио је Нићифора Дучића као поштеног човека, навео да су га једногласно изабрали за

⁶²² Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд 2015, 53–56.

⁶²³ В. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матије Бана (1860–1861)*, 399–402.

⁶²⁴ Александар Семјонович Јонин (1837–1900), тајни саветник и дипломата, био је дипломац Лазаревског института за источне језике. У тренутку именован за секретара руског конзулата у Сарајеву (1857–1860) налазио се при руској мисији у Цариграду (1856–1857). Од 1860. до 1868. године управљао је Руским конзулатом у Јањини, а затим добија прекоманду у Дубровник (1869–1875), прво као конзул, а затим као генерални конзул (1875–1878). Године 1878. постао је министар резидент у Црној Гори, па од 1883–1884. године привремено је управљао Руским генералним конзулатом у Софији. Био је руски амбасадор у Бразилу (1883–1892) и у Швајцарској (1897–1900). Током „бразилске службе“, као изузетан познавалац балканских прилика, шест месеци проводи у Софији: К. В. Мельчакова, *Дипломатия и путешествия в неизведанных славянских землях. А. Ф. Гилфердинг и А. С. Ионин на службе в первом русском консульстве в Сараево*, 63, 70.

⁶²⁵ Уочи пута у Јањину, док су браћа Аксаков боравила у Бечу, посетио их је А. С. Јонин: *И. С. Аксаков – О. С. Аксакова, Беч, 16. октобар 1860*. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 174–176.

митрополита, али се он тог места одрекао у корист архимандрита Јоаникија Памучине (1860–1864). За руске конзуле Безобразова и Сученкова имао је само речи хвале, али не и за Петковича.⁶²⁶ Неколико дана касније, обавестио га је да његушки капетан ађутант Марко Врбица треба да посети Београд и да би његова посланица требала да буде први корак ка уједињењу Црне Горе и Србије. Затражио је од Влангалија да уреди да Врбица постане држављанин Србије. Истовремено, замолио га је да ако зна где су Аксакови да им поручи да је „ствар сређена” – изасланик Црне Горе послат је у Србију, а послаће и изасланика у Грчку, те уз то додао да је о томе с њима много причао. Писао му је да им поручи: „Ствар је отишла предалеко”.⁶²⁷

Децембра 1860. године Матија Бан шаље писмо Рајевском да су прилике у Старој Србији веома затегнуте и да је тамошње становништво спремно на устанак. Истовремено, послао му је писмо и за Аксакова и послао кључ за шифровану преписку.⁶²⁸ Неколико недеља касније, 9. јануара 1861. године, Бан је преко Рајевског поновно послао писмо Аксакову где се захвалио на набављеним стварима, обавестивши га да ће их митрополит Михаило исплатити из касе Одбора. Даље је писао да је погођен неповољним вестима: да ће Аустрија за Венецију добити неку турску провинцију, да у Француској постоји идеја да Хрватска добије Босну и Херцеговину и да се тиме на југу оснује словенско-католичка држава, те да Италија за себе жели Истру са словенским пристаништима. Сматрао је да би припајањем Босне или Херцеговине од стране Аустрије наишло на негодовање Велике Британије и Турске, да би Срби могли парализовати стварање Хрватске краљевине, али и сами Хрвати, с обзиром на скорашњи српско-хрватски уговор, те да би се Русија супротставила припајању словенско-јадранског приморја од стране Италије. Све идеје деловале су му немогуће, без да се не заврше избијањем општеевропског рата. Матија Бан је замолио протојереја Рајевског да га о свему обавештава: „Молим Вас, изволите ми јављати све што будете дознавали; а особито ако г. Балабин почне успевати у Петербургу. Нек он успије, па ћемо се о другом лако разговарати. Тад ће ствар бити у нашим рукама, а не у француским, ни италијанским”.⁶²⁹

⁶²⁶ А. С. Јонин – М. Ф. Рајевски, *Дубровник, 3/17. децембар 1860.* Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевског 40–80 годе XIX века, 178.

⁶²⁷ А. С. Јонин – М. Ф. Рајевски, *Дубровник, 13/24. децембар 1860.* Исто, 179.

⁶²⁸ Матија Бан – М. Ф. Рајевски, *Београд, 6/18. децембар 1860.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 28–29.

⁶²⁹ Матија Бан – М. Ф. Рајевски, *Београд, 28. децембар 1860.* Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевског 40–80 годе XIX века, 29–30.

Константин Сергејевич Аксаков упокојио се на Закинтосу 19. децембра 1860. године, а његово тело породица је преко Беча пренела у Москву. У Бечу их је дочекао протојереј Рајевски који је 3. јануара 1861. године служио опело на коме је присуствовало преко стотину Словена, а догађају је присуствовао и хор Корнелија Станковића.⁶³⁰ Средином јануара 1861. године Александар Георгијевич Влангали писао је протојереју Рајевском да се веома растужио када је чуо за упокојење Аксакова, те да је затражио од митрополита Михаила да му одржи опело, што је овај и учинио. Истовремено, навео му је да је био принуђен да Горчакову пише о „познатој ствари” и да се веома изненадио када му је митрополит доставио писмо Блудове да о томе знају само Виктор Петрович Балабин и Јегор Петрович Коваљевски. Истакао му је да је немогуће да се о томе не обавести министар спољних послова, када у Србији о томе сигурно зна десеторо људи, укључујући и кнеза Михаила. Влангали је подвукао да са Петроградом жели отворене односе и потпуно сагласје у деловању, те да „пере руке од свега”, наводећи да је увек веровао да министар спољних послова треба о свему да буде обавештен.⁶³¹ Десетак дана касније, Влангали је обавестио протојереја Рајевског да је Василије Чолаков ухапшен у Београду, па пуштен. Његове папире преконтролисао је отац Никанор Зисић. Влангали му је писао да би хтео да нападне нит која повезује бугарску пропаганду са штросмајеровском у Босни. Навео је да уз Штросмајера, близак пријатељ Чолакова, Константин Миладинов, који тренутно штампа песме у Загребу⁶³². Влангали је затражио и од протојереја Рајевског и од митрополита Михаила да сазнају све што могу о Штросмајеровој пропаганди у Босни. Такође, затражио је од Рајевског поверљиве информације о Вуку, за кога је наводио да га у Београду сматрају за човека оданог Бечу, па му је било неопходно да зна све о њему, с обзиром да му кнез Михаило верује. Према Влангалију, била је чудна репутација коју је уживао Вук Стефановић Карацић. Истовремено, послао је Рајевском и писмо Матије Бана Аксакову, те додао: „Сада Ваша народна партија. Нема се шта рећи. И отац Никанор јој припада. Да држава падне потпуно у њихове руке, они би је упропастили и обрисали. Ово међу нама. Причаћемо када се видимо”.⁶³³ Уочи смрти Константина Сергејевича, постојали су

⁶³⁰ В. С. Аксакова, *нав. дело*, 270–271.

⁶³¹ А. Ј. Влангали – М. Ф. Рајевски, *Београд, 2/14. јануар 1861.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 169–171.

⁶³² У питању је била збирка песама *Бугарске народне пјесме, сакупљене од браће Миладинов.*

⁶³³ А. Ј. Влангали – М. Ф. Рајевски, *Београд, 11. јануар 1861.* Зарубежне славјане и Россия. Документы архива М. Ф. Раевског 40–80 годы XIX века, 96–97.

планови Ивана Сергејевича Аксакова о путовању у Херцеговину, који је иначе био познат по карактеру револуционара, , али су га од тога одговорили.⁶³⁴

По повратку у Москву, Иван Сергејевич Аксаков окренуо се издавању братовљевих сабраних дела и започео преговоре око добијања дозволе за издавање словенофилског гласила које би се између осталог бавило и словенским питањем.⁶³⁵ Јануара 1861. године Аксаков је протојереју Рајевском послао следеће писмо: „Грофица Блудова ми је саопштила о успеху словенске ствари, који ми се још увек чини невероватним. Вероватно, Ви већ знате све детаље. Она, тј. грофица, упућена је од стране Балабина у све наше тајне. Вероватно, амбасадор је већ у Бечу и саопштио Вам је све што је било”.⁶³⁶ Месец дана касније, стигло му је обавештење Франца Вагнера да је Посланица готова, па је протојереј Рајевски замољен да отпутује у Лајпциг и у њихово име преузме примерке, те да их што пре пошаље у Москву. У писму се наводило да је Вагнер добио адресу Константина Алексића, па је Аксаков поручио Рајевском да пренесе Алексићу „да пре него што оде у монахе, како он планира, дугови морају да се врате”, што се вероватно радило о двосмисленој поруци. Истовремено, Аксаков је писао протојереју Рајевског да су упокојења Алексеја Степановича Хомјакова и Константина Сергејевича Аксакова произвела снажан утисак: „Сви су једногласно показали дужно поштовање према нама. Словенофилство чак почиње да улази у моду”.⁶³⁷

Почетком 1861. године стигле су вести о смени Виктора Петровича Балабина и о постављењу новог амбасадора у Бечу, што су московски словенофили тешко примили, јер су на њега рачунали због његовог интересовања за словенско питање.⁶³⁸ Балабин је иначе желео да се повеже са словенофилима, па је својевремено преко Константина Сергејевича Аксакова уговарао сусрете са Алексејем Степановичем Хомјаковим и Јуријем Фјодоровичем Самарином.⁶³⁹ Након што је примио неповољне вести, Иван Сергејевич Аксаков свесрдно се захвалио Балабину на поверењу.⁶⁴⁰ Међутим, само

⁶³⁴ *Ј. Ф. Самарин – И. С. Аксаков, Петроград, 29. новембар 1860.* Переписка И. С. Аксакова и Ю. Ф. Самарина (1848–1876), 75–77.

⁶³⁵ *И. С. Аксаков – Неустановљено лице, Москва, 11. јун 1861.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма 1857–1886 гг., III, 178.

⁶³⁶ *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 9. јануар 1861.* Исто, 216–220.

⁶³⁷ *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, 7. фебруар 1861.* Исто, 221–222.

⁶³⁸ *Ј. Ф. Самарин – И. С. Аксаков, Петроград, 17. јануар 1861.* Переписка И. С. Аксакова и Ю. Ф. Самарина (1848–1876), 80–81.

⁶³⁹ *Переписка И. С. Аксакова и Ю. Ф. Самарина (1848–1876), 374.*

⁶⁴⁰ *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 28. јануар 1861.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, III, 220–221.

неколико недеља касније, стигла је вест да се одустало од Балабинове прекоманде у Шпанију, те да он остаје на дужности руског амбасадора у Бечу,⁶⁴¹ где се и задржао готово све до своје смрти новембра 1864. године.

У међувремену, почетком 1861. године, Погодин је замолио свог старог познаника Јегора Петровића Коваљевског да помогне извесном Ники Лекићу из Црне Горе, који се тада налазио у Москви. Иначе, Лекић је у Цариграду ослободио два руска официра од Турака и пребацио их у Црну Гору, где им је дао одећу и проследио Руској амбасади у Бечу. Његов подвиг руски цар је наградио златном медаљом на Владимировој траци и дозвољено му је да борави у Петрограду. По доласку у Петроград, одбио је да ступи у руску војну службу и пожелео да се врати у Црну Гору, те затражио да му се врати 300 талира које је потрошио на довођење руских официра. Новац му је рефундирало Министарство војске, а Министарство спољних послова дало му је 200 рубаља за трошак повратног путовања. Стога, Коваљевски је замолио Погодина да га пошаље у Црну Гору, „јер прилично лакомислен може нам задати много брига, ако остане у Москви”.⁶⁴²

Одустајући од Матије Бана, Виктор Петровић Балабин покушао је марта 1861. године да од Јегора Петровића Коваљевског обезбеди нова финансијска средства како би Влангали помагао избеглице, као што је то чинио протекле године. Том приликом, руски амбасадор је навео да је упознао Илију Гарашанина, те да су после кратког разговора били као стари познаници. Истакао је да је штета што га српски кнез није привукао к себи, попут Јована Мариновића, јер према његовом мишљењу, Гарашанин би могао да ствар помогне и уздигне боље од било кога другог.⁶⁴³ Крајем марта 1861. године и Аксаков је примио писмо из Београда, у коме је тражен новац, на шта је Аксаков обавестио Рајевског: „То што они желе, ја немам и немам одакле да набавим, а савете на даљину боље и не давати: околности се непрестано мењају”.⁶⁴⁴

Руска влада је јануара 1861. године Србији одобрила зајам у висини од 900.000 рубаља. Виктор Петровић Балабин представио је српском кнезу да је циљ зајма да се тајно потпомогне противтежа деловању Аустрије на простору Босне и Херцеговине.⁶⁴⁵

⁶⁴¹ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, 7. фебруар 1861. Исто, 221–222.

⁶⁴² НИОР РГБ, Ф. 231/II, К. 15, Ед. хр. 78, Л. 3–4. Јегор П. Коваљевски – М. П. Погодин, Петроград, 27. децембар 1856.

⁶⁴³ В. П. Балабин – Јегор П. Коваљевски, Беч, 3/15. март 1861. Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860–1861, 141–142.

⁶⁴⁴ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 19. март 1861. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, III, 222–224.

⁶⁴⁵ В. И. Фрейдзон, *О белградском «комитете» М. Бана (1860–1861)*, 110–115.

Међутим, када се марта 1861. године Влангали вратио из Беча, пренео је кнезу Михаилу да руска влада неће финансирати Тајни одбор,⁶⁴⁶ а онда је кнез Михаил одбио зајам,⁶⁴⁷ па априла 1861. године распустио Тајни одбор и окренуо се унутрашњој политици и преговорима са Турцима.

Крајем априла 1861. године Матија Бан се вратио из Беча убеђен „да је садашња политика руска благонаклона тежњама Србства”. Матија Бан је пренео Цветку Рајовићу како је све текло, да је Балабин Горчакову представио његов Мемоар и општи план, а да се министар спољних послова једино плашио да га „стара партија” не осујети код цара. Стога су одлучили да не говоре никоме, док од њега не стигне обавештење да је кнез Михаил одобрио план. Након што их шест недеља касније Матија Бан известио о кнежевом пристанку, Јован Мариновић је отпутовао у Петроград. Јегор Петрович Коваљевски открио је цару намере, представљајући све као да је урадило „приватно предузеће” са знањем и тајним одобрењем кнеза. Александар II је затим сазвао тајно државно веће, на коме је једногласно одлучено да се тим планом може доћи до позитивног исхода, а без компромитовања Србије, па је стога одлучено да се тајно пружи помоћ Михаилу. Два дана касније, руски цар је примио Мариновића. Све те информације, Матија Бан добио је од руског амбасадора у Бечу, који га је уверавао да Српство никада није уживало толико позитивних вибрација на руском двору као сада, али да је судбина српског народа ипак у рукама Михаила Обреновића. Балабин је био мишљења да ће наредне године рат бити неизбежан (1862), те да се треба спремати. Стога, како је Матија Бан пренео Рајовићу, поручио им је да се држе општег плана, да кнез не ризикује и да се јавно не експонира, већ да покрет помаже тајно и да му обезбеди неопходна материјална средства. Матија Бан је поручио кнезу Михаилу да он сам може бирати сараднике и унети промене у организацији, ако то сматра за потребно, а да он сам обуставља свако деловање Одбора 26. априла, те ако не добије другачију кнежеву наредбу, 4. маја 1861. године распустиће и све агенције.⁶⁴⁸

У првим месецима 1861. године репутација Матије Бана у Петрограду доведена је у питање. Априла 1861. године руски конзул у Варни Александар Александрович Ољхин изнео је своје мишљење о Бану, са којим се састао у Пешти, па су заједно

⁶⁴⁶ Исто, 115.

⁶⁴⁷ В. П. Балабин – Јегор П. Коваљевски, *Беч, 18/30. април 1861.* Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860–1861, 142–143.

⁶⁴⁸ АСАНУ, Матија Бан, XVII/1. *Матија Бан – Цветко Рајовић, Београд, 14. април 1861; Матија Бан – Цветко Рајовић, Београд, 14/26. април 1861.* Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878), I (1856–1866), 188–190.

допутовали у Београд. Иако му се чинио као паметан и поштен човек, у писму упозорења Рајевском, навео је да у Београду не постоји нико ко би га хвалио и ко га не би кудио. Навео је да Бан има репутацију двоструког шпијуна, да је католик, те да је Влангали одобрио ову његову намеру.⁶⁴⁹ Крајем априла 1861. године Влангали је обавестио Рајевског да је од њега у два наврата примио 480 и 389 дуката, али да није стигао да их преда митрополиту Михаилу. Обећао је да ће водити рачуна о новцу, те му поручио да не напушта ствар, јер она може попримити другу форму. Упозоравао га је да се у Србији сви плаше Бана и да му не верују ништа.⁶⁵⁰ Годину дана касније, руски конзул у Београду Влангали обавестио је руског протојереја да се скоро па потпуно растао од Бана, да он тражи још 400 дуката, те закључио да се нада да ће руска влада сада бити пажљивија.⁶⁵¹

Маја 1861. године Аксаков се пожалио протојереју Рајевском: „Словени и мене доводе до очајања, а више Србија, тј. Кнежевина. Постигли смо изванредне резултате, којима се нисмо могли ни надати. Наше дело у Србији одобрила је наша влада, и без обзира на страшну беспарицу, на претеће банкротство, цар је наредио да се српском кнезу да зајам, без камате и рока отплате, 300.000 дуката, тј. 900.000 рубаља сребра”. Новац је био спреман, а онда је неколико месеци касније стигла депеша да одбијају да прихвате зајам, под изговором да није било време за куповину оружја, на шта је он имао коментар: „Када дође време, биће касно за спремање”. Аксаков је даље писао да је јасно да је кнеза Михаила окружила „швапска партија (не стриктно Немци, већ Срби који живе северно од Дунава), антидемократска, ненародна, нескупштинска, наполеонска”, која тражи подршку у Француској. Затим је наставио: „Ти људи су без сумње много паметнији, зрелији и образованији од људи народне партије, али њих можеш користити као оруђе, као на пример Бана. У Србији је сва снага у народу, и наш конзул треба да се држи народа и његових представника. Само то може да нам да снагу у Србији, снагу нашој политици. То је јединствени наш покретач, који, без обзира на све напоре, не могу имати никакви Наполеони и Франц Јозефи. Ако се добровољно одрекнемо тог покретача, бићемо немоћни, немоћнији од Наполеона и Франц Јозефа. У Србији и Турској морамо да имамо сопствену политику, која нимало не личи на општеевропску. У општеевропској политици увек ћемо бити слабији од Аустрије и Француске. Чини ми се да се Влангали није уклопио са народном партијом, партијом митрополита (што је и

⁶⁴⁹ А. А. Ољхин – М. Ф. Рајевски, *Београд, 17/29. април 1861.* Зарубежне славјане и Русија. Документи архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, 331–333.

⁶⁵⁰ А. Ј. Влангали – М. Ф. Рајевски, *Београд, 18/30. април 1861.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40 – 80 године XIX века, II, 171.

⁶⁵¹ А. Ј. Влангали – М. Ф. Рајевски, *Београд, 22. децембар 1861/3. јануар 1862.* Исто, 175–176.

разумљиво: представници те партије одбијају својим неевропским формама). Али он може бити сигуран, да без обзира на пријатне односе са недемократском партијом, у њиховим редовима присутна је мржња према Русији. Крстићи, Христићи и Гарашанин са друштвом неће се окретати према нама, окретаће ће несразмерно мање него неки Јанковић”. Истовремено, преко Рајевског, Аксаков је Влангалију и Матији Бану поручио да немају више новца и да немају одакле да га набаве. Истакао је да осим 3.000 рубаља није им обећао други новац и увек је подвлачио да се ствар не може отпочети са приватним новцем: „Приватна средства могу помоћи само да се ствар покрене, да се погура толико да *привуче српску и руску владу на позитивна садејства*. То је с наше стране и испуњено, руска влада је показала спремност и сва кривица лежи на српској влади”.⁶⁵² У међувремену, преко Рајевског, Аксаков је у словенске земље послао примерке Хомјаковљевих збирки песама, па тако у Србији примерке добијају Друштво српске словесности, Читалиште, митрополит Михаило, руски конзул Влангали, кнез Михаило, Димитрије Матић, Љубомир Ненадовић, Јован Илић, Пантелија Срећковић, Матија Бан, Ђока Влајковић, а десет примерака била су остављена да митрополит подели коме треба.⁶⁵³ Из овога јасно видимо ко су били Аксаковљеви контакти у Кнежевини Србији.

Током лета 1861. године поставило се питање доласка Корнелија Станковића и Матије Бана у Русију. Влангали је писао протојереју Рајевском да Корнелије Станковић планира путовање, јер српска влада нема слуха за његово дело, па намерава да помоћ потражи у Русији. Влангали је размишљао да би Станковић могао да добије или помоћ руског Светог Синода или да му Аксаков обезбеди помоћ московских трговаца.⁶⁵⁴ На ове молбе, Аксаков није могао да одговори потврдно: „Наше московско друштво је у тако жалосном стању, да не могу да желим долазак ниједног Словена... Наш словенофилски круг сасвим се растурио... Наравно, основан је сада и Добротворни комитет и др, али све је то више званична ствар, само се и подржава званичним формама”. Аксаков се пожалио да не постоји друштвено и новинарско деловање, да је већина словенофила отишла изван Москве и да су некадашња окупљања потпуно замрла, те да новца нема нико. За Матију Бана је навео да би умро од досаде у Москви и

⁶⁵² РГАЛИ, Ф. 10, Оп. 2, Ед. хр. 18, Л. 55–58 об. *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, 5. мај 1861; И. А. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 5. мај 1861.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, III, 225–229.

⁶⁵³ *И. А. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 28. март 1861.* Исто, 224–225.

⁶⁵⁴ *А. Ј. Влангали – М. Ф. Рајевски, Београд, 17/29. јун 1861.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 173.

да он сањари да ће кад представи своју трагедију руској публици доживети огроман успех: „Он не разуме да смо ми неупоредиво развијенији Словени у књижевном и уметничком смислу, да ће га после представљања публици, она исмејавати”. Аксаков је отворено одговорио да не би желео да Матија Бан допутује у Москву, већ је предложио да отпутује у Петроград, да посети Коваљевског, Горчакова, Игњатијева и др: „Добар пријем код значајних лица, може га измирити с Русијом. Мада, заустављати га, не пуштати у Русију, опет не би требало”. С друге стране, Корнелију Станковићу је желео да помогне: „То је друга ствар. Он је наш православац. Црквена музика је његово главно занимање и због тога ће он овде наићи на наклоност код многих, а најпре код митрополита Филарета”. Иако је чуо да се Рајевски око тога заложиио и код Светог Синода, Аксаков је такође обећао своју помоћ, поред оне новчане.⁶⁵⁵ Септембра 1861. године Константин Дмитријевич Петкович обавестио је грофицу Блудову да се протерана кнегиња Даринка већ неко време налази у Петрограду, па да се нада да су се већ упознале, јер је с кнегињом често разговарао о њој и њеној породици.⁶⁵⁶

Због нереализоване акције Тајног одбора, митрополит Михаило се пожалио својој пријатељици грофици Блудовој да ће читава ствар морати да сачека повољнију прилику: „Наше опште дело, мислили смо с почетка да га живо и енергично подигнемо, па је Одбор раширио своја дејства и своје агенте, од којих сам ја добио јасне извештаје”. Даље је навео да су добро промислили и све припремили, и да их је срећа послужила када су 22. децембра 1860. године добили помоћ од „старих и добрих пријатеља”: „Али, владајућа партија била је веома бојажљива и стидљива, или како се обично говори, благоразумна, по свој прилици према савету странаца. И тако главно дело није се дало одавде, зато је Одбор дужан да заћути и сачека боље околности”. Навео је да су ограничени расходи на избеглице и да примљена помоћ није бачена, већ само одложена до повољније прилике: „Александар Јегорович [Георгиевич Влангали]⁶⁵⁷, добар човек и предан делу, саветује нас да се стрпимо, како би видели владајућу партију, како ће они дело водити”.⁶⁵⁸ Митрополит Михаило је за све оптужио Матију Бана. Истакао је да је заслугама Аксакова дело добро започето и да су неко време без владајуће партије водили га веома успешно, а онда је „извршен преврат од неверног члана Одбора г. Б... [Матије

⁶⁵⁵ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 15. јул 1861. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 г. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, 231–234.

⁶⁵⁶ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Ед. хр. 2263, Л. 86–88 об. К. Д. Петкович – А. Д. Блудова, Дубровник, 17/29. септембар 1861.

⁶⁵⁷ Наведено је погрешно средње име. Радило се о Александру Георгијевичу Влангалију.

⁶⁵⁸ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 14–15. Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, 23. септембар 1861.

Бана], који није заслужио поверење”. Митрополит Михаило уверавао је грофицу Блудову да постоји воља и жеља да се народ подигне, али истовремено не сме се рачунати на успех, већ треба чувати снагу”. Поручио јој је: „Нека се прво све удеси са Херцеговином и Црном Гором, ту можете рачунати на паметно и поуздано савезништвом са Француском, како она не би засметала да се дело настави напред”.⁶⁵⁹ Децембра 1861. године грофица Блудова упозорила је Рајевског на план Француске, Велике Британије и Аустрије, да се Босна и Херцеговина припоји Далмацији и Хрватској, па да се на тај начин Аустрији компензује Венеција. Антонина Дмитријевна подвукла је да би то било погубно за православље, за Србе и Русе, па га упозорила да буде на опрезу и да о томе информише православне Словене.⁶⁶⁰

⁶⁵⁹ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 17–18. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, 2. децембар 1861.*

⁶⁶⁰ *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, децембар 1861.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 133.

III

МОСКОВСКИ СЛОВЕНСКИ КОМИТЕТ И НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМ КНЕЗА МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА (1862–1867)

Нове „снаге” и нова знања о Србима: посете Владимира Ивановича Ламанског и Нила Александровича Попова (1862–1864)

Након смрти првог председника Алексеја Николајевича Бахметева 14. априла 1861. године, удовица Ана Петровна Бахметева све књиге и документа Московског словенског комитета поверила је Ивану Сергејевичу Аксакову,⁶⁶¹ па о томе обавестила директора Азијског департмана Јегора Петровича Коваљевског, сходно томе да се пре тога консултовала са начелником Московског школског округа (1859–1863) Николајем Васиљевичем Исаковим.⁶⁶² На седници од 31. маја 1861. године изабрано је ново руководство Комитета. Двадесет и два присутна члана решила су да реорганизују начин рада организације, те да због потреба Комитета изаберу и почасног и привременог председника. Сматрали су да за почасног председника ваља изабрати високо рангираног државника, који би на основу свог друштвеног положаја, образованости и наклоности према Словенима, допринео деловању Комитета, сходно томе да су им биле потребне сталне везе са руском владом, те препоруке пред званичним властима ради указивања финансијске и друге врсте помоћи Словенима. Свакодневно управљање пословима организације остајало би у рукама привременог председника. По том основу, једногласно је за почасног председника изабран гроф Дмитриј Николајевич Блудов, а за привременог председника Михаил Петрович Погодин (1861–1875). Такође једногласно, за секретара и благајника изабран је Иван Сергејевич Аксаков. Том приликом, Аксаков је изнео предлог да се оформи и Стална комисија, коју би чинило шесторо чланова, а

⁶⁶¹ Књигу прихода и расхода, те и остала документа Московског словенског комитета, Аксаков је преузео 27. маја 1861. године: НИОР РГБ, Ф. 3, П. 7, Ед. хр. 1, Л. 1. *Признаница, 15. мај 1861.*

⁶⁶² АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 52. *А. Н. Бахметева – Јегор П. Коваљевски, Москва, 16. мај 1861.*

која би помагала председнику и секретару у испуњавању њихових свакодневних дужности. Истовремено, изнео је мишљење да је потребан већи надзор над јужнословенским питомцима у Русији и пажљивије старање о њима. За чланове Сталне комисије изабрани су Јаков Анисимович Орел-Ошмјанцев, Петар Иванович Бартењев и Петар Алексејевич Безсонов. На истој седници, представљен је и прилог Хомјаковљевих наследника у износу од 1.000 рубаља. Према књизи прихода и расхода, од почетка постојања организације па све до 11. септембра 1860. године, поред различитих прилога у виду књига и предмета, Московски словенски комитет је прикупио око 10.233 рубаља, док је расходовано нешто више, око 10.319 рубаља.⁶⁶³ Измирење разлике, на себе је преузела Бахметевљева удовица.⁶⁶⁴ Од септембра 1860. до маја 1861. године, Комитет је прикупио 7.270 рубаља,⁶⁶⁵ а затим, када је путем штампе апеловано на давање прилога Комитету, од 22. новембра 1861. до 6. фебруара 1862. године прикупљено је још око 1.484 рубаља.⁶⁶⁶

У међувремену, указану част, место почасног председника Комитета, Дмитриј Николајевич Блудов није могао да прихвати,⁶⁶⁷ наводећи да нема времена, а ни доброг здравља, па ни финансија, али је обећао да ће морално увек бити ту за њих.⁶⁶⁸ Пола године касније, 25. фебруара 1862. године, одлучено је да се због помоћи при оснивању, а и у првим годинама рада организације, место почасног председника понуди тад већ бившем министру просвете (1858–1861) Јевграфу Петровичу Коваљевском, који је од 12. фебруара 1858. године био стални члан Московског словенског комитета.⁶⁶⁹ Јевграф

⁶⁶³ Као што је већ писано у претходном поглављу, тај новац је утрошен на помоћ православним црквама, затим на помоћ школи у Кукуше, на школовање Бугара у Москви и на помагање бугарског часописа који је излазио у Цариграду: *Извештај Московског словенског комитета за 1861, 25. јануар 1861*. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 224–225; Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 129.

⁶⁶⁴ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 28, Л. 3–6. И. С. Аксаков: *Седница Московског словенског комитета, 19. мај 1861; Отчёт славянского общества или благотворительного комитета читанный в заседании 1862 г. января 25, 3–4*.

⁶⁶⁵ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 28, Л. 3–6. И. С. Аксаков: *Седница Московског словенског комитета, 19. мај 1861*.

⁶⁶⁶ *Отчёт славянского общества или благотворительного комитета читанный в заседании 1862 г. января 25, 5*.

⁶⁶⁷ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 97, Л. 1. *Московски словенски комитет – Д. Н. Блудов, 20. јун 1861*.

⁶⁶⁸ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 97, Л. 2–3. Д. Н. Блудов – М. П. Погодин, 1. јул 1861.

⁶⁶⁹ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 124, Л. 1. *Чланска карта Московског словенског комитета Ј. П. Коваљевског, 13. фебруар 1862; И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, Москва, 25/26. јануар 1862*. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, 392–393.

Петрович Коваљевски прихватио је понуђену дужност, истичући при томе да његова помоћ не може бити материјална, већ само духовна.⁶⁷⁰

Постављење Михаила Петровича Погодина за председника, истовремено је означило и нову фазу у историји Московског словенског комитета, јер је оно омогућило организацији да прошири деловање и на Западне Словене, те да искористи његове многобројне контакте међу Словенима. Истовремено, именовање Јевграфа Петровича Коваљевског за почасног председника, значило је и да се организација неће много удаљавати од званичне политике руске власти. На тај начин, и тзв. друго раздобље историје Московског словенског комитета представљало је период тесне сарадње са Азијским департаманом, што ће се тек након Московског свесловенског конгреса полако почети мењати.

Слика 11. Михаил Петрович Погодин (1800–1875)⁶⁷¹

Слика 12. Јевграф Петрович Коваљевски (1790–1867)⁶⁷²

Након смрти Алексеја Степановича Хомјакова и Константина Сергејевича Аксакова, те након гашења часописа *Русская беседа*, словенофилски покрет је знатно ослабио. Решен да настави где су рани словенофили стали, Иван Сергејевич Аксаков је, након разговора са Јуријем Фјодоровичем Самарином, одлучио да затражи званичну

⁶⁷⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 49, Л. 45–45 об. *Јевграф П. Коваљевски – М. П. Погодин, 3. март 1862*; НА ИИ БАН, Архивна сбирка Георги Бакалов, 444/1950.

⁶⁷¹ Госкаталог, 27418017. *Михаил Петрович Погодина, Москва, [1869]*: <https://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=27568003> (01. март 2021).

⁶⁷² Госкаталог, 24070261. *Јевграф Петрович Коваљевски, [прва половина 1860–их]*: <https://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=24209135> (01. март 2021).

дозволу да издаје потпуно ново гласило, и у томе му је помогла грофица Антонина Дмитријевна Блудова, која је имала велики утицај у званичним круговима Петрограда.⁶⁷³ Захваљујући браћи Ковалевски, а и новопостављеном директору Азијског департмана Николају Павловичу Игњатијеву (1861–1864), руски цар је дозволио издавање недељне новине *День* (1861–1865), које су почеле да излазе 27. октобра 1861. године.⁶⁷⁴ Новоосновано гласило *День* пропагирало је идеју словенске узајамности и велика пажња поклањала се догађајима из политичког и културног живота словенских народа. Захваљујући Игњатијеву који им је достављао званичне извештаје дипломатских балканских представника, а који су до јесени 1861. године достављани Уредништву листа *Санкт-Петербургские ведомости*, ниједан штампани лист тога времена није располагао са толико информација из словенских земаља као *День*.⁶⁷⁵ Видевши себе као наследника свог брата и Хомјакова, Иван Сергејевич Аксаков је покушао да се наметне као лидер међу словенофилима, али није имао великог утицаја међу истомишљеницима. Главни ауторитет био је Јуриј Фјодорович Самарин, а важно место заузимао је и Александар Иванович Кошелев, а обојица су неретко критиковали лист *День*. Током шездесетих година XIX века, размимоилажења међу словенофилима била су све већа и постало је очигледно да се стари словенофилски кружок распадао. Главни „камен спотицања” било је различито виђење даљег развоја Руске империје.⁶⁷⁶

Поред извештаја дипломатских представника, уочи објављивања првог броја листа *День*, Аксаков је преко Рајевског организовао и директну преписку са словенским земљама, те истовремено руском протојереју подвукао: „Словенско питање се своди на то, да Словенима нема ни материјалног ни духовног спасења ван Русије, а сама Русија се налази изван себе, и више се налази на путу погибије, него на путу просперитета. Када Русија постане руска, тада ће се и словенско питање решити само од себе”.⁶⁷⁷ Захваљујући *Словенској рубрици*, *День* је веома брзо стекао популарност међу руским

⁶⁷³ И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, *Москва, 7. фебруар 1861*. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, 344–346; И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, *Москва, 13. мај 1861*. Исто, 346–347; Н. И. Цимбаев, *И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России*, 68–71.

⁶⁷⁴ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, *Москва, 25. септембар 1861*. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, 240–241.

⁶⁷⁵ Н. И. Цимбаев, *И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России*, 77; В. М. Хевролина, *нав. дело*, 123–125.

⁶⁷⁶ Н. И. Цимбаев, *И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России*, 88–95.

⁶⁷⁷ Као дописника из Новог Сада поменуо је Медаковића, из Мађарске је предложио Хаџића, а за Београд је навео да ће им сам писати: *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 15. јул 1861*. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, 231–234.

читаоцима, па је већ марта 1862. године имао 3.000 претплатника.⁶⁷⁸ Поред критика које су долазиле од стране истомишљеника, оно што је Аксакову стварало додатне невоље била је цензура, због чега је тражио подршку Блудове, уверавајући је да су му интереси Русије изнад свега: „Док *День* буде постојао, биће посвећен превасходно нашим руским унутрашњим питањима, а словенски интереси су већ другостепени, и почасно место – Москва – ја нећу да уступим последњима”.⁶⁷⁹ Међутим, већ током лета 1862. године, *День* је по први пут привремено забрањен.⁶⁸⁰ Од 1863. године *Словенску рубрику* у оквиру овог листа уређивао је Бугарин Рајко Жинзифов,⁶⁸¹ а међу ауторима објављених текстова били су Сава Косановић и Живојин Жујевић. Везано за решавање словенског питања, Жујевић је октобра 1864. године писао Аксакову да се не слаже с њим, чак напротив, да има потпуно другачије мишљење. Навео му је да једино што имају заједничко, то је жеља за тесном сарадњом и узајамном љубављу свих словенских народа. Жујевић му је тада предложио да се организује скуп Словена, на коме ће се решити сва спорна питања.⁶⁸²

У међувремену, на Балканском полуострву ширили су се немири незадовољног становништва против Порте. Током 1861. године, уз помоћ Црне Горе и младог књаза Николе, Лука Вукаловић је подигао нови устанак у Херцеговини, на који се 1862. године надовезао и црногорско-турски рат.⁶⁸³ Иван Сергејевич Аксаков се у више наврата

⁶⁷⁸ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, Москва, 21–22. март 1862. Исто, 244–245.

⁶⁷⁹ И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, Москва, 5/6. фебруар 1862. Исто, 396–397.

⁶⁸⁰ И. С. Аксаков – Н. С. Соханскаја, Москва 8. јун 1862. Семья Аксаковых и Н. С. Соханская (Кохановская). Переписка (1858–1884), 170. У тренутку издавања забране, Блудова није била у Петрограду, па је за Аксакова код царице лобирала његова будућа супруга Ана Фјодоровна Тјутчева: Н. С. Соханскаја – И. С. Аксаков, Петроград, 2–5. јул 1862. Исто, 174–176. Након тога, дозвољено му је да Редакцију листа преда Јурију Фјодоровичу Самарину, али му је онда 13. јануара 1863. године укинута забрана и Аксаков је поново могао сам да уређује *День: Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1860–1862*, под редакцией Л. Г. Захаровой, Москва 1999, 390. Више о цензури листа *День*: Н. Н. Вихрова, *Цензурная история газеты «День»*, «День» И. С. Аксакова. История славянофильской газеты. Исследования. Материалы. Постатейная роспись, Часть I, под редакцией Н. Н. Вихровой, А. П. Дмитриева и Б. Ф. Егорова, Санкт-Петербург 2017, 95–115.

⁶⁸¹ Н. И. Цимбаев, *И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России*, 78.

⁶⁸² РО ИРЛИ РАН, Ф. 3, Оп. 4, Д. 216, Л. 1–4 об. *Живојин Жујевић – И. С. Аксаков, Петроград, 13. октобар 1864*; «День» И. С. Аксакова. История славянофильской газеты. Исследования. Материалы. Постатейная роспись, Часть I, 427–432.

⁶⁸³ Устаничко расположење ширило се и на остале крајеве Балканског полуострва. Марта 1862. године гроф Строганов је обавестио Игњатијева о припреми устанка међу Бугарима од стране Раковског, који је био у вези са Србијом и Црном Гором: *Гроф Строганов – Н. П. Игњатијев, Одеса, 7/19. март 1862*. Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 19–21; Истовремено, и Јонин је писао о могућем устанку у Епиру и везама локалног становништва са осталим балканским земљама и Италијом: А. С. Јонин – Н. П. Игњатијев, *Јањина, 12/24. март 1862*. Исто, 21–22; Маја 1862. године први руски конзул у Битољу Михаил Александрович Хитрово (1860–1864) писао је Игњатијеву да се код становника Македоније пробудио интересовање за ослободилачку борбу, те да се стално интересују за ситуацију у Херцеговини и Црној Гори и наоружавају се: *М. А. Хитрово – Н. П. Игњатијев, Битољ, 10/22. мај 1862*. Исто, 23–25.

распитивао код Антонине Дмитријевне Блудове о приликама у Херцеговини.⁶⁸⁴ Међутим, како се московски словенофили нису много бавили догађајима у Херцеговини и Црној Гори, маја 1862. године критиковани су од стране руске грофице, због чега се Аксаков правдао: „Ви нас напрасно оптужујете због равнодушности према словенском питању. Па ми имамо своју борбу, ништа гору од херцеговачке. Ја сам сам Вукаловић! Ја имам своју Порту, свог Омер-пашу у лицу Цензурног комитета или [Александра Васиљевича] Головнина, ја већ пет година као уредник *Беседе*, *Паруса* и *Дня* ратујем за слободу и независност речи потчињене од стране једноплеменика, тј. Петрограда”. Аксаков јој је писао да руско друштво тренутно занимају само унутрашња питања, али је истовремено и обећао да ће упутити позив за прикупљање прилога и оформити комисију за потребе херцеговачког питања и Луке Вукаловића.⁶⁸⁵ Разочарани због слабог пријема Посланице и нереализованог плана Тајног одбора, московски словенофили неко време нису писали о балканским приликама, све до уочи бомбардовања Београда 17. јуна 1862. године, када је у листу *День* објављен чланак *С берегов Дуная. Ожидать ли чего славянам в нынешнем 1862 году?* У чланку се наводило да је стигло пролеће и да сви ишчекују рат, да се Црногорци и „српски Гарибалди” Лука Вукаловић успешно боре против Омер-паше, да Србија формира милицију и спрема се да помогне Босни и Херцеговини, да се Бугари договарају са Србијом, а да аустријски народи чекају да се прво ови на југу подигну, па да и они устану, при томе подвлачећи: „Они [Словени] теже ка самосталности, траже је, код њих нема јединства мисли, јединства деловања. Свака глава има свој план, свака посебна националност сопствени интерес ставља испред и на њему хоће да изгради систем Словенства. Не постоји општа идеја Словенства, идеје, засноване на општем добру словенског племена”.⁶⁸⁶ Србија се истиче као средиште балканских народа, а критикује се неактивност кнеза Михаила, те истовремено наводи да се Словенима сад чак и књаз Никола чини више као човек из народа, енергичнији, који мање политизира, а више ради, него сам кнез Михаило. Такође, Обреновићу се замерало и вођење политике по западном моделу.⁶⁸⁷ Насупрот томе, средином јула 1867. године, Александар Алексејевич Кирјејев, о српском кнезу и

⁶⁸⁴ И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, *Москва, 30. новембар–1. децембар 1861*. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, 375–377.

⁶⁸⁵ И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, *Москва, 19/20. април 1862*. Исто, 410–413.

⁶⁸⁶ *День* 33, Москва, 26. мај 1862.

⁶⁸⁷ *День* 34, Москва, 2. јун 1862; С. А. Никитин, *Српски политички живот 60-их година XIX века у руској штампи (периодика)*, Уједињена омладина српска: зборник радова, уредио Ж. Милисавец, Нови Сад 1968, 365.

српском председнику Државног савета написаће у свом *Дневнику* следеће: „Кнез Михаило српски – веома драг, обичан, љубазан и чини ми се разуман и хладнокрвношћу обдарен. Његов министар Мариновић чини ми се изузетно паметним човеком”.⁶⁸⁸

Устанак у Херцеговини, црногорско-турски рат и бомбардовање Београда, односно ишчекивање општебалканског устанка, допринели су да словенско питање постане актуелније међу Русима, што се истовремено одразило и на увећање чланова Московског словенског комитета, али и на његове финансије. Као секретар и благајник, Аксаков је лист *День* ставио у службу Московског словенског комитета, па је од новембра 1861. године Редакција овог листа примала прилоге Комитета,⁶⁸⁹ који су потом објављивани у оквиру рубрике *Смесь*. Како се углавном радило о чланаринама, лако можемо пратити како се временом чланство Московског словенског комитета мењало и који је био профил нових чланова. Уочили смо да је добар део нових чланова припадао верским и војним структурама, па тако 1862. године, између осталог, генерал Михаил Григорјевич Черњајев, те водећи руски панслависти генерал Ростислав Андрејевич Фадјејев и Николај Јаковљевич Данилевски, постају чланови Московског словенског комитета.⁶⁹⁰ У извештају Московског словенског комитета који је објављен 1862. године стајало је да су циљеви и састав организације проширени. Наводило се да састав друштва чине људи из различитих књижевних струја, са различитим убеђењима и погледима, али „које спаја заједничка мисао – да морално и материјално буду корисни браћи Словенима, да допринесу њиховом развоју и просвети и приближе их светлијој будућности”.⁶⁹¹ Агенти Трећег одељења, који су све време надзирали словенофиле, извештавали су да је у последње време увећан број представника словенофилског правца, па при томе навели имена поручника Енгелхарта, уметника Љамина и трговачког сина Федорова, те додали да према информацијама којима располажу о ово троје људи, у политичком смислу могу бити спокојни.⁶⁹² Како су се послови око финансија увећавали, Аксаков је био принуђен да 1862. године дужност секретара Московског словенског комитета препусти Јакову

⁶⁸⁸ НИОР РГБ, Ф. 126, Ед. хр. 4а, Л. 50 об. *Дневник А. А. Кирјејева 1867–1868, Париз, 16/28. јул 1867.*

⁶⁸⁹ *И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, Москва, 2/3. новембар 1861.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, 367–368.

⁶⁹⁰ *День* 16, Москва, 27. јануар 1862; *День* 35, Москва, 1. септембар 1862; *День* 43, Москва, 27. октобар 1862.

⁶⁹¹ *Отчёт славянского общества или благотворительного комитета читанный в заседании 1862 г. января 25, 2–3.*

⁶⁹² ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4, Д. 407, Л. 1–2. *Извештај агента о надзору над лицима словенофилског правца, 5. август 1864.*

Анисимовичу Орел-Ошмјанцеву⁶⁹³.⁶⁹⁴ Године 1861. и почетком 1862. у оквиру Комитета делимично су редукована правила о чланству и доношењу одлука, а поред школовања бугарских питомаца и једног српског питомца, одлучено је да се издвоји новац за јачање културних веза са Бугарима, те да се помогне објављивање дела из области бугарске историје у Русији, за шта је међу првима помоћ добио Љубен Каравелов,⁶⁹⁵ који је и након школовања одржавао контакте са словенофилима, те у свом тексту *Русија* о њима написао следеће: „Словенофили су први истакли народност и иступили као партија. Али, они нису разумели народни живот. Они су се према њој односили с конфузном мишљу и осећајем, и зато нису могли ни да сачине доктрину, ни програм. Шта су желели словенофили и чему су стремили? На ово питање читаоче нико вам неће дати одговор, и наравно, понајмање од свих, сами словенофили.”⁶⁹⁶ Уз то, Московски словенски комитет помогао је школу у Габрову и Западним Словенима послао руска издања историјског и богословског садржаја.⁶⁹⁷

Тристагодишњица Русије обележена је 20. септембра 1862. године у Новгороду, па је том приликом на предлог протојереја Рајевског Александар II одликовао митрополита Михаила орденом Св. Ане првог степена, Вука Стефановића Караџића орденом Св. Ане другог степена, као и Божидара Петрановића, Јована Суботића и Јанка Шафарика, затим Јована Хацића орденом Св. Владимира четвртог степена, архимандрита Јоаникија Памучину и Ђорђа Николајевича орденом Св. Станислава другог степена, те Корнелија Станковића орденом Св. Станислава трећег степена.⁶⁹⁸ Циљ је био да се награде водећи словенски интелектуалци и тако ојачају односи Русије

⁶⁹³ Јаков Анисимович Орел-Ошмјанцев (1828–1893), руски филолог, археолог и секретар Московског словенског комитета (1862–1868).

⁶⁹⁴ Н. А. Попов, *История Славянского благотворительного комитета в Москве. Второе пятилетие* (1863–1867), В. II, 2.

⁶⁹⁵ Октобра 1863. године, када се Каравелов требао вратити на Балкан, Министарство спољних послова одлучило је да одговори на његову молбу и да му на име путног трошка 100 рубаља, па је Игњатијев контактирао Погодина да он то учини, те да му признаницу пошаље у Азијски департаман, што је такође један од показатеља живе сарадње између Московског словенског комитета и Азијског департамана: НА ИИ БАН, Архивна сбирка Георги Ђакалов, 459/1950. *Љубен Каравелов – Јегор П. Коваљевски, Москва, 7. октобар 1863*; НИОР РГБ, Ф. 231/II, П. 43, Ед. хр. 14, Л. 1. Н. П. *Игњатијев – М. П. Погодин, 19. октобар 1863*.

⁶⁹⁶ „*Россия*”. Из архива на Љубен Каравелов: рџкописи, материали и документи, подготвили Д. Лекова, Л. Минкова, Ц. Унджиева, Софија 1964, 319.

⁶⁹⁷ *Отчѐт славянског общества или благотворительного комитета читанный в заседании 1862 г. января 25, 6–11*; Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 130–131.

⁶⁹⁸ *День 38, Москва, 22. септембар 1862*; *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1860–1862*, 390.

са Словенима.⁶⁹⁹ Истовремено, у штампи је најављено да ће се 1863. године обележити хиљадугодишњица сећања на словенске апостоле Св. Ђирила и Методија, па се изражавала нада да ће сви Словени, без обзира на религију, учествовати у овом празнику, а Имбро Игњатијевић Ткалац је предложио да се водећи словенски интелектуалци наредне године окупе у Бечу, што је требало да представља зачетак редовног окупљања слависта.⁷⁰⁰

Московски словенски комитет искористио је обележавање хиљадугодишњице сећања на Св. Ђирила и Методија ради обнављања традиције празновања 23. маја у словенским земљама. Почетком 1862. године, Михаил Петровић Погодин јавно се обратио Словенима путем писма *Окружное послание к славянам* у коме се говорило о прослави овог празника међу Словенима, али се истовремено указивало и на потребу да Словени раде на поправљању свог положаја, да морају бити јединствени, да је време да их обузме једна мисао, која ће их усмерити ка истом циљу, који би заједничким снагама успели да је достигну. Погодин је подвукао да је оно најважније што Словене спаја заправо језик.⁷⁰¹ Фебруара 1863. године митрополит Михаило обратио се Друштву српске словесности ради организовања прославе у част Св. Ђирила и Методија. Митрополит је ово питање образложио тиме да овај празник Словени свуда достојно прослављају, па то треба да чине и Срби. Са своје стране, он је истакао да ће црква свакако нешто организовати, али је желео да у томе узму учешће и чланови Друштва српске словесности,⁷⁰² на шта су они пристали. Поводом овог празника, Јанко Шафарик је предложио да штампају *Житије Светог Методија* „које је г[осподин] Ламански нашао у рукопису друштва овог“.⁷⁰³ Велика словенска светковина прослављена је у Београду 23. маја и 31. маја 1863. године у Сремским Карловцима, а оно је имало утицаја на млађе нараштаје да све више прихватају идеју о словенској узајамности.⁷⁰⁴ Приликом прославе овог празника у цркви при Руској амбасади у Бечу, Михаил Фјодоровић Рајевски је одржао говор који је затим објављен и на српском језику: „Четиристо педесет

⁶⁹⁹ А. Ф. Хилфердинг – М. Ф. Рајевски, 24. август 1862. Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 132–136.

⁷⁰⁰ Приглашение славянских ученых на собрание по случаю тысячелетия проповеди славянских апостолов Кирилла и Методия в 1863 году (Е. И. Ткалац): *День* 38, Москва, 22. септембар 1862.

⁷⁰¹ М. П. Погодин, *Окружное послание к славянам*, Вечное начало. Русский дух, ответственный редактор О. А. Платонов, Москва 2011, 489–495.

⁷⁰² АСАНУ, ДСС, 9/1863. *Митрополит Михаило – Друштво српске словесности, Београд, 12. фебруар 1863.*

⁷⁰³ АСАНУ, ДСС, 15/1863. *Шафариков предлог.*

⁷⁰⁴ Ј. Скерлић, *нав. дело*, 145; Љ. Дурковић-Јакшић, *Култ словенских апостола Ђирила и Методија код Срба*, Београд 1986, 42–55.

година народ српски и бугарски стењу под тешким јармом муслиманства. Јадна Босно и Херцеговино! Јадна земљо Бугарска! Твој је народ у ропству, лишен и величанствених светиња твојих предака; интриге непријатеља твојих са сваке стране иду на то, да угуше у теби и народност и православље; али ти се не клањаш са синовима твојим, тебе чувају обичаји твојих предака и вера православна, они су сачували тебе до данас. Храбри се! Зора васкрсења твога засветлила је при Карађорђу и Милошу. И ти јуначна дико словенска, Црна Гора са сто хиљада Црногораца, чуваш своје соколово гнездо! Тебе одушевљава на борбу часни крст и слобода! И још ниси угинула, и – нећеш угинути”.⁷⁰⁵

Избијање устанка у Пољској знатно се одразило на деловање Московског словенског комитета, па од друге половине 1863. године прилози почињу драстично да се смањују, али и државна давања. Послови Комитета морали су да се ограниче на школовање словенских питомаца у Москви и такво стање задржало се све до Московског свесловенског конгреса, када је словенско питање поновно доспело у жижу руске јавности.⁷⁰⁶ Године 1863. прикупљали су прилоге за Црну Гору, Босну и Херцеговину, а највише прилога прикупљено је на Кавказу.⁷⁰⁷ У то време, као потпуковник војске Терске области, Михаил Григорјевич Черњајев, учествовао је у освајању Кавказа. Према сведочењу Черњајевљеве супруге, уводни чланак првог броја листа *День* навео је Черњајева да за Словене иступи пред војницима Навагинског пука, да им представи деловање Московског словенског комитета и упути их на давање прилога.⁷⁰⁸ Године 1863. и 1864. Војни штаб Терске области слао је новац за потребе Црногораца, а 1864. године шаљу и списак људи који желе да постану чланови Московског словенског комитета и њихове чланарине.⁷⁰⁹ Током зиме 1864/1865. године, преко Азијског департамана и Руског генералног конзулата у Дубровнику, књазу Николи уручена је већа свота новца, намењена манастирима, црквама и школама у Црној Гори.⁷¹⁰ И директор Азијског департамана, гроф Николај Павлович Игњатијев, лично заинтересован за балканско питање, слао је хлеб Црногорцима, повећао број државних стипендија за

⁷⁰⁵ *Беседа Славенима коју је говорио прота Михаил Рајевски у цркви Императорско-руског посланства у Бечу, приликом хиљадугодишње светковине, за спомен долазка у земљу Славенску св. Кирила и Методија*, Београд [1863], 6–7.

⁷⁰⁶ Н. А. Попов, *История славянского благотворительного комитета в Москве. Второе пятилетие (1863–1867)*, В. II, 3.

⁷⁰⁷ Исти, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 133.

⁷⁰⁸ А. А. Черняева, *Предисловие: Письма властителей Сербии к М. Г. Черняеву, Русский архив* 1 (1914), 25–28.

⁷⁰⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 260, Л. 6–7. *Војни штаб Терске области – Редакција „День“, Владикавказ, 17. јануар 1864.*

⁷¹⁰ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 9090, Л. 9. *К. Д. Петкович – Азијски депарتمان МИД, Дубровник, 28. децембар 1864/9. јануар 1865.*

јужнословенске питомце, слао помоћ јужнословенским црквама и школама, те радио на преселењу Црногораца и Бугара у Русију.⁷¹¹ Маја 1864. године протојереј Михаил Фјодорович Рајевски послао му је белешку *Какими средствами Россия может действовать с пользою для себя на славян* у којој је сугерисано да би Русија требала више да се ангажује међу Словенима у Хабзбуршкој монархији, па је и представљен начин тог деловања.⁷¹² У међувремену, јануара 1864. године, за новог почасног председника Московског словенског комитета изабран је Дмитриј Сергејевич Левшин⁷¹³, тадашњи начелник Московског школског округа (1863–1867), а некадашњи руски генерални конзул у Београду (1849–1851), који је био задовољан својим именовањем, па обећао да ће дати све од себе да помогне Комитету у испуњавању његових задатака.⁷¹⁴

Током прве половине седме деценије XIX века, уследила су нова путовања словенофила у словенске, па и српске крајеве. Од пролећа 1862. па све до јесени 1864. године, Владимир Иванович Ламански,⁷¹⁵ боравио је на студијском путовању, на коме је посетио Хабзбуршку монархију, Србију, Италију, Сицилију, Малту, Атину и Цариград.⁷¹⁶ Током лета 1862. године, посетио је српске земље.⁷¹⁷ Прво је посетио Нови Сад, где је упознао епископа будимског Платона (Павла Атанацковића), а са Лазом Костићем обишао је фрушкогорске манастире, у којима је претраживао библиотеке и архиве.⁷¹⁸ Његов општи утисак о војвођанским Србима био је: „Интелигенција није да не воли Русе – мене су примили веома срдечно, али генерално, завиде нам, нашој снази,

⁷¹¹ В. М. Хевролина, *нав. дело*, 123–125.

⁷¹² ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 496, Л. 1–14 об. *Белешка М. Ф. Рајевског, 15. мај 1864.*

⁷¹³ Дмитриј Сергејевич Левшин (1801–1871), од 1870. године руски генерал пешадије. Био је руски генерални конзул у Србији (1849–1851), начелник Харковског (1858–1863) и Московског школског округа (1863–1867).

⁷¹⁴ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 28, Л. 1–1 об. *Д. С. Левшин – М. П. Погодин, 9. јануар 1864.*

⁷¹⁵ Владимир Иванович Ламански (1833–1914), професор славистике и члан Петроградског одељења Московског словенског комитета, касније Петроградског словенског добротворног друштва, рођен је у Петрограду, у старој племићкој породици. Као ученик И. И. Срезњевског завршио је Историјско-филолошки факултет Петроградског универзитета (1854), где је након одбрањене докторске дисертације (1871–1898) радио као професор славистике (од 1865. као доцент). Више о њему: Ю. В. Климаков, *Предисловие: Геополитика панславизма* (В. И. Ламанский), ответственный редактор О. А. Платонов, Москва 2010, 5–27. Лета 1883. године по други пут је боравио је Србији. Владимир Јовановић сведочи да је разлог његове друге посете била аустрофилска политика краља Милана, те да од тог времена датирају присне везе радикала са Петроградским словенским добротворним друштвом: В. Јовановић, *нав. дело*, 467, 469.

⁷¹⁶ Ю. В. Климаков, *Предисловие: Геополитика панславизма* (В. И. Ламанский), 16.

⁷¹⁷ Са путовања, Ламански је писао Аксакову, да се очекује да ће на Преображење Господње избити устанак у Србији: С. А. Никитин, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в.*, 209.

⁷¹⁸ Л. Костић, *Дневник: Ишчекивано и дочекано (листови успомена)*, приредио М. Кашанин, Београд 2000, 38.

често грде Русију, али народ нас невероватно воли. Говорим – о православним Србима. Руског цара обични Срби у Аустрији сматрају својим царем”. У Београд је допутовао 3. септембра 1862. године и прво је посетио Влангалија. Другог дана, посетио је Милорада Медаковића, па заједно са Влангалијем, посетио митрополита Михаила, за кога је забележио „човек млад, мио, учтив – предивно говори руски језик”.⁷¹⁹ У Београду је упознао и Владимира Јовановића.⁷²⁰ Неколико дана касније, Ламански се 12. септембра 1862. године са српским монахом, дипломцем Кијевске духовне академије, упутио ка унутрашњости Србије, ка Крагујевцу, па посетио Јагодину, Туприју, Свилајнац, Смедерево, те манастире Раваницу и Манасију. Имао је прилике да присуствује вашару у Белој Цркви и ближе упозна српске сељаке: „То је невероватан народ, изузетно воле Русе, поносни, самостални, свесни своје слободе, изузетно привржени кнезу као свом вођи, али, истовремено, веома поштују и цене руског православног цара, гледају на њега као на свог заштитника. Кад год се поведе прича о ослобођењу, сад говоре и Русија”. У исто време, српске земље обилазиле су и Британке Аделина Паулина Ирби и Џорџина Мјур Макензи, за које је Ламански забележио да локални језик не разумеју, те да су њихова поимања о Словенима веома забавна: „На пример, хвале Николу, садашњег црногорског књаза, одају му заслугу што добро говори француски, уводи цивилизацију у Црну Гору, што је на Цетињу успоставио полицију”. Занимљиво је да се мишљење Ламанског о књазу Николи није много разликовало од мишљења Аксакова, што нам је донекле и показатељ књажевљеве репутације међу словенофилима. Везано за актуелне политичке прилике, свестан пре свега војне неспремности Србије, Ламански је био задовољан одлукама међународне конференције у Канлици: „Србија уопште није била спремна за рат и сада је добила значајне добитке. Наравно, она не треба сада да се умири и одмара на ловорикама. Сада треба бити само паметна и све више се припремати за устанак и за рат”.⁷²¹ Своја запажања са путовања, пре свега о политичким приликама, Ламански је објавио у делу *Сербия и южно-славянския провинции Австрии: из записок о славянских землях*.⁷²² Ту је представио опште прилике у Србији, те нагласио да је ситуација везана за српско питање сада знатно компликованија него за време Карађорђа

⁷¹⁹ В. И. Ламански – родитељи, Београд, 24. август/4. септембар 1862. Русские о Сербии и сербах, II (архивные свидетельства), составление, подготовка к изданию, введение, заключительная статья А. Л. Шемякина, Москва 2014, 18–20; Документы к истории славяноведения в России, под редакцией Б. Д. Греков, Москва–Ленинград 1948, 45–47.

⁷²⁰ В. Јовановић, нав. дело, 467.

⁷²¹ В. И. Ламански – родитељи, Београд, 28. септембар 1862. Русские о Сербии и сербах, II (архивные свидетельства), 16–18.

⁷²² В. И. Ламанский, *Сербия и южно-славянския провинции Австрии: из записок о славянских землях*, Санкт Петербург 1864.

и да је на кнезу Михаилу велика одговорност: „Сада се ради о потпуном паду владавине Турака у Европи, о побуни Бугара, о припајању Кнежевине Србији Босне, Херцеговине и Старе Србије. Једном речју, садашњи устанак Срба треба да донесе решење Источног питања, за шта су заинтересоване све европске државе”.⁷²³ На седници Друштва српске словесности од 1. јануара 1863. године Владимир Иванович Ламански од стране неколицине чланова предложен је за дописног члана,⁷²⁴ а истовремено за дописног члана предложен је Петар Алексејевич Безсонов, као руски књижевник у Москви „који је толико до сада урадио да народ српски упозна са народом руским“.⁷²⁵

Године 1862, након одбрањене магистарске дисертације, на иницијативу ментора Сергеја Михаиловича Соловјева, историчар Нил Александрович Попов⁷²⁶, упутио се на студијско путовање по словенским земљама (1862–1864). Откриће словенског света, нарочито Срба, представљало је преломни моменат за његову каријеру и касније деловање у оквиру Московског словенског комитета. Из Москве је кренуо септембра 1862. године и најпре је обишао немачке градове Хајделберг, Берлин и Дрезден. Током 1863. године, неколико месеци је провео у Прагу, па у Бечу, где је имао прилике да упозна протојереја Михаила Фјодоровича Рајевског и Александра Сандића, тадашњег

⁷²³ Исто, 2.

⁷²⁴ АСАНУ, ДСС, 50/1862. С. Бошковић, А. Васиљевић, Ј. Аврамовић – Друштво српске словесности, Београд, 20. децембар 1862.

⁷²⁵ АСАНУ, ДСС, 51/1862. М. Ђ. Милићевић, А. Васиљевић, Н. Новаковић – Друштво српске словесности, Београд, 20. децембар 1862.

⁷²⁶ Нил Александрович Попов (1833–1892), рођен у Бежецку, потицао је из породице свештеника и учитеља руског и латинског језика. Након што је завршио гимназију у Тверу, љубав према науци довела га је у Москву, где је 1850. године уписао Историјско-филолошки факултет, на коме ће завршити основне, магистарске и докторске академске студије. Након неколико година живљена изван Москве, на позив ментора и професора Сергеја Михаиловича Соловјева, а касније и таста, 1860. године добија посао на катедри за руску историју, где ће касније у звању професора радити све до 1888. године. У три наврата био је декан Историјско-филолошког факултета (1872–1876, 1877–1880, 1882–1885). По повратку са првог студијског путовања, постаје члан Друштва љубитеља природних наука (1865) и члан Московског археолошког друштва (1866). Аутор је неколицине дела из области српске историје. Године 1884. изабран је за дописног члана Руске академије наука, а наредне године именован за директора Московског архива Министарства правде: Више о њему и његовим везама са Србима: И. Г. Воробјева, *Профессор-славист Нил Александрович Попов. Научная, педагогическая и общественная деятельность*, Тверь 1999; Исти, *Нил Александрович Попов (1833–1891)*, Историки России: биографии, под редакцией А. А. Чернобаева, Москва 2001, 281–289; Исти, С. А. Никитин о деятельности историка-слависта Н. А. Попова, Профессор Сергей Александрович Никитин и его историческая школа: материалы международной научной конференции, под редакцией И. В. Чуркиной, Москва 2004, 73; Л. П. Лаптева, *История славяноведения в России в XIX веке*, 299–322; В. Вулетић, *Нил Попов (1833–1891)*, Настава и историја: часопис просветних радника 7 (2007), 47–84; Б. Косановић, *Историчар Нил Попов о себи Срба у Руско царство*, Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века, уредио С. Лалић, Нови Сад 2005, 423–429; Исти, *Нил Попов о друштвеним и културним збивањима у Новом Саду (у 60–тим годинама XIX века)*, XVIII столеће IV: радови са научног скупа одржаног у Новом Саду 25. и 26. октобра 2001, уредио Н. Грдинић, Нови Сад 2006, 98–102; Ј. Блажић Пејић, *Нил Попов и Србија*, Србија и Русија 1814–1914–2014: међународни научни скуп 13–14. октобар 2014. године, уредио М. Војводић, Београд 2016, 41–57.

уредника *Ost und Vest*.⁷²⁷ Из Беча, а преко Пеште, од фебруара 1864. године, обилазио је Нови Сад, Сремске Карловце и Београд.⁷²⁸ Током своје посете Новом Саду, упознао је Јована Хаџића, са којим је касније разменио неколико писама.⁷²⁹ Неколико недеља касније, Хаџића је посетио и Јосиф Максимович Бођански са супругом и руским вице-конзулом у Варни,⁷³⁰ који је у то време по други пут боравио у српским крајевима.⁷³¹ У престоници Кнежевине Србије, Попов је провео неколико месеци, све до краја јуна 1864. године, и за то време имао прилике да упозна Пантелију Срећковића,⁷³² Алимпија Васиљевића, Милана Ђ. Милићевића, Јована Ристића и др. Основни циљ његовог путовања било је прикупљање архивског и другог материјала, те вредне литературе за потребе писања његове докторске дисертације.⁷³³ Приликом истраживања, помагао му је Лазар Арсенијевић Баталака.⁷³⁴ Након Београда, даље је посетио Загреб и Љубљану, а затим Влашку, Молдавију, Бугарску и Босну, да би се септембра 1864. године вратио у Москву.⁷³⁵ На своје прво студијско путовање, кренуо је са знањем пољског и чешког језика, да би током путовања научио и српски језик. Библиотека, коју је успео да сакупи, што се славистике тиче, била је импозантна, према неким подацима, у то време највећа у Москви.⁷³⁶ Недуго по повратку са путовања, под утицајем Михаила Петровића Погодина, Ивана Сергејевича Аксакова и Михаила Никифоровича Каткова, а по узору на своје професоре Соловјева и Бођанског, Попов се повезује са словенофилима и постаје члан Московског словенског комитета (1864).⁷³⁷ Годину дана касније, попут

⁷²⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 18, Ед. хр. 12, Л. 3–4. *Александар Сандић – Н. А. Попов, Нови Сад, 15/27. април 1867.*

⁷²⁸ И. Г. Воробьева, *Профессор-славист Нил Александрович Попов. Научная, педагогическая и общественная деятельность*, 23.

⁷²⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 20, Ед. хр. 44, Л. 1–2. *Јован Хаџић – Н. А. Попов, Нови Сад, 25. јун/7. јул 1864;* Два писма Јована Хаџића Нилу Александровичу Попову, приредила Ј. Војводић, *Зборник Матице српске за славистику* 37 (1989), 176–177.

⁷³⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 20, Ед. хр. 44, Л. 3–4. *Јован Хаџић – Н. А. Попов, Нови Сад, 11/23. август 1864;* Исто, 178–179.

⁷³¹ Јула 1864. године Бођански је посетио Београд: АСАНУ, Српско учено друштво (даље: СУД), 2160/1864. *Јанко Шафарик – Друштво српске словесности, Београд, 18. јул 1864.* Уз помоћ Бођанског, Друштво српске словесности, а затим Српско учено друштво, имало је размену књига са Друштвом за историју и старине руске, чији је Бођански био секретар: АСАНУ, СУД, 2160/1864. *Јанко Шафарик – Друштво српске словесности, Београд, 18. јул 1864;* АСАНУ, СУД, 2245/1865. *Друштво историје и древности руске при Московском универзитету – Српско учено друштво, Москва, 19. март 1865.*

⁷³² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 6, Л. 1–2. *Панта Срећковић – Н. А. Попов, Београд, 14. јул 1865.*

⁷³³ И. Г. Воробьева, *Профессор-славист Нил Александрович Попов. Научная, педагогическая и общественная деятельность*, 24–25.

⁷³⁴ Н. А. Попов, *Россия и Сербия. Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 год. До устава 1839 года – После устава 1839 года*, Ч. 1–2, Москва 1869, VIII–IX.

⁷³⁵ Већ 1. јула 1864. године био је у Загребу: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 20, Ед. хр. 44, Л. 1–2. *Јован Хаџић – Н. А. Попов, Нови Сад, 25. јун/7. јул 1864;* Два писма Јована Хаџића Нилу Александровичу Попову, 176–177.

⁷³⁶ Л. П. Лаптева, *История славяноведения в России в XIX веке*, 302.

⁷³⁷ Ј. Блажић Пејић, *Нил Попов и Србија*, 43.

Погодина, а везано за словенско питање, у делу *Вопрос об общеславянской азбуке*, Попов се изјашњава за стварање општесловенског језика и правописа, као основног предуслова за стварање словенског јединства.⁷³⁸ Руска историчарка Ирина Генедијевна Варабјова није могла Попова сврстати ни међу руске словенофиле, ни међу панслависте,⁷³⁹ насупрот Никитину који га је сматрао присталицом „катковске струје”, односно истомишљеником Михаила Никифоровича Каткова.⁷⁴⁰ Поповљев богат лични фонд, који је похрањен у оквиру Научно-истраживачког одељења рукописа Руске државне библиотеке у Москви, сведочи нам данас колико су његови односи са Србима током друге половине XIX века заправо били развијени.

Године 1865, након коначног обустављања листа *День*, Иван Сергејевич Аксаков на неколико месеци напушта Москву. Наредне године, ожениће се Аном Фјодоровном Тјутчевом, дворском дамом (1852–1866), чиме су ова словенофилска породица и уопште словенофилски кружок добили још једног верног члана, који је имао утицаја у царским круговима. Годину дана пре венчања, августа 1865. године, Аксаков је својој вереници писао: „И затим, пресуди сама: вера, поезија, љубав према Русији, духовно поимање Русије – узданица у Русију, осећај и свест о народности – све је код нас опште. У том последњем односу, теби остаје још много тога непознато, и какав извор будућих ужитака за мене представља твоје увођење у тај свет. Ја осећам, да Хомјаков и брат [Константин Сергејевич], у том свету желе теби добродошлицу, као својој“.⁷⁴¹ Својој будућој супрузи писао је „да је она чиста словенофилка, самобитна, непосредна, и у исто време, потпуно одговорна, и да ће њему бити помоћник и друг у његовом друштвеном подвигу“.⁷⁴²

Просветно питање код Срба: интензивирање школовања у Русији

Основни правац деловања Московског словенског комитета била је просвета, односно снажење руског фактора путем образовања и директан уплив у просветне системе Срба и Бугара, што се нарочито показало после 1861. године. Стога, поред

⁷³⁸ Н. А. Попов, *Вопрос об обще-славянской азбуке*, Москва 1865.

⁷³⁹ И. Г. Воробьева, *Нил Александрович Попов (1833–1891)*, Историки России: биографии, 286.

⁷⁴⁰ С. А. Никитин, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX века*, 290.

⁷⁴¹ РГАЛИ, Ф. 10, Оп. 1, Ед. хр. 236, Л. 25–28. И. С. Аксаков – А. Ф. Тјутчева, 15. август 1865.

⁷⁴² РГАЛИ, Ф. 10, Оп. 1, Ед. хр. 236, Л. 17–22. И. С. Аксаков – А. Ф. Тјутчева, 16. август 1865.

обнављања и отварања школа, читаоница и библиотека, поред помоћи школама у новцу, књигама и школском материјалу, током шесте, а нарочито током седме и осме деценије XIX века, у сарадњи са званичним органима, непрестано се радило на привлачењу што већег броја јужнословенских питомаца ради школовања у Русији, па и Срба из свих крајева Балканског полуострва. Циљ је био стварање подобне интелектуалне елите која ће у руском духу образовати сународнике, првенствено оне у оквиру Османског царства,⁷⁴³ што је и стајало у извештају Московског словенског комитета за 1861. годину.⁷⁴⁴

Овако замишљено деловање подразумевало је озбиљне финансијске снаге, а у случају Московског словенског комитета оне су биле веома скромне. Поменули смо да се Комитет финансирао од чланарина и прилога, али је због озбиљног просветног рада томе придодат и редован годишњи прилог Министарства просвете,⁷⁴⁵ као и периодичан годишњи прилог руске царице Марије Александровне намењен искључиво за школовање Бугара у Москви.⁷⁴⁶ Поред тога, од 1865. године, не би ли се обезбедиле

⁷⁴³ Ј. Блажић Пејић, *Русија и просветно питање код Срба (1856–1878)*, Русија/СССР и државност Србије/Југославије, одговорни уредници С. Рудић и К. В. Никифоров, уредила Ј. Блажић Пејић, Београд 2018, 99–100.

⁷⁴⁴ У извештају Московског словенског комитета који је објављен 1862. године, стајало је да се показало „да су јужнословенским народима потребни учитељи и уопште људи способни за просветни и културни преображај сопственог народа, који као такви могу без политичке позадине донети корист и другим словенским земљама, те допринети њиховом моралном зближавању и сарадњи са Русијом“: *Отчёт славянског общества или благотворителног комитета читанний в заседании 1862 г. января 25*, 1–2.

⁷⁴⁵ Захваљујући посредовању Азијског департмана, редован годишњи прилог Министарства просвете Комитету за школовање првобитно седамнаест бугарских питомаца у Москви уведен је 1861. године. Те године Министарство је Комитету уплатило 1.500 рубаља. Толико је уплаћено и наредне године. Међутим, већ септембра 1863. године уплаћено је нешто мање, 1.260 рубаља, а тако је настављено и током наредних година: РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 208–208 об. *Министарство просвете – Азијски департман МИД, 10. август 1862*; РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 245. *Азијски департман МИД – Министарство просвете, после 20. новембра 1862*; РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 263–263 об. *Азијски департман МИД – Департман просвете, 20. новембар 1863*; РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 373–373 об. *Министар финансија – А. В. Головин, 14. септембар 1863*. Године 1864. за школовање питомаца у Москви Министарство просвете доставило је Комитету 1.140 рубаља, 1865. године 900 рубаља, 1867. године 692 рубаља и 1868. године 456 рубаља. Године 1866. затражено је преко Коваљевског да им се достави 500 рубаља, али немамо података да ли је тај износ и добијен: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 67, Л. 9–9 об. *П. Н. Стремоухов – Јевграф П. Коваљевски, 2. септембар 1865*; РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 239–239 об. *Азијски департман МИД – Департман просвете, 7. март 1866*; РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 318–318 об. *Начелник Одеског школског округа – Министар просвете, 4. децембар 1867*; РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 376–376 об. *Начелник Одеског школског округа – Министар просвете, Одеса, 4. новембар 1868*.

⁷⁴⁶ Према расположивим документима, царица Марија Александровна даровала је 300 рубаља Комитету 1862, 1863, 1864, 1865, 1867 и 1869. године. Године 1863. и Јевграф Петрович Коваљевски је приложио 25 рубаља, а 1869. године 50 рубаља: НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 36, Л. 1; НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 36, Л. 3. *П. А. Мориц – Јевграф П. Коваљевски, Петроград, 24. децембар 1862*; НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 36, Л. 2. *Јевграф П. Коваљевски – И. С. Аксаков, 28. децембар 1862*; НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 36, Л. 9; НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 36, Л. 10. *Јевграф П. Коваљевски . М. П. Погодин, 14. јануар 1864*; НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 36, Л. 12. *Јевграф П. Коваљевски – М. П. Погодин, 25. април 1865*; НИОР РГБ, Ф. 231/IV, П. 2, Ед. хр. 40, Л. 1–1 об. *Секретар Марије Александровне – М. П. Погодин, 14. март 1867*. Године 1869. вести о прилозима царице и Коваљевског објављене су у

неопходне финансије за деловање у домену просвете, организоване су и хуманитарне позоришне представе и концерти, за шта је добијена дозвола министра царског двора Владимира Фјодоровича Адлерберга (1852–1870) и московског генерал-губернатора Михаила Александровича Офросимова (1864–1865).⁷⁴⁷ Годину дана касније, Управа Московског словенског комитета, која је често помагала и државне и сопствене питомце,⁷⁴⁸ те иступала као посредник између Московског и Одеског школског округа, државних институција и питомаца из јужнословенских земаља, предложила је министру просвете (1866–1880) и обер-прокуратору Светог Синода (1865–1880) Дмитрију Андрејевичу Толстоју да се новац намењен за школовање јужнословенских питомаца пребаци на њихов рачун, а они би онда преузели на себе исплате стипендија државним питомцима и старање о њима. То је предложено како би се избегли проблеми који су се неретко дешавали око исплата државних стипендија.⁷⁴⁹ Године 1866, донета је одлука да се неутрошени новац од годишње своте Министарства просвете намењене за школовање Јужних Словена, а која се налазила у рукама начелника Одеског школског округа, доставља на располагање Московском словенском комитету за потребе исплата стипендија и других новчаних давања јужнословенским питомцима у Москви.⁷⁵⁰ Године 1868. Министарство просвете је наставило да исплаћује преостали новац Комитету, али им је истовремено почео да доставља и новац намењен за школовање државних питомаца у Москви, о којима су они, затим, преузимали даљу бригу.⁷⁵¹ Године 1869.

штампи како би послужиле као подстицај другим људима да дају прилоге: РГАЛИ, Ф. 191, Оп. 1, Ед. хр. 545, Л. 1–1 об. *И. С. Аксаков – Јевграф П. Коваљевски, Москва, 4. јануар 1869.*

⁷⁴⁷ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 3, Л. 1–1 об. *М. П. Погодин – В. Ф. Адлерберг, [1865]*; НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 56, Л. 1. *Московски словенски комитет – М. А. Офросимов, [1864–1865]*; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 49, Л. 14–14 об. *М. П. Погодин – В. Ф. Адлерберг, Москва, 20. јануар 1865.*

⁷⁴⁸ Како су питомци руског Светог Синода Живојин Жујевић и Спасоје Перовић, поред регуларне стипендије, уживали и месечну помоћ Московског словенског комитета у висини од 7,5 рубаља, исто је затражио и питамац Никодим Петровић: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 227, Л. 2–2а. *Никодим Петровић – Московски словенски комитет, 16. јул 1863.*

⁷⁴⁹ На тај начин, Московски словенски комитет преузео би бригу о свим јужнословенским питомцима. У тренутку у коме је предлог изнет, московски словенофили бринули су о неколицини јужнословенских питомаца, који су се школовали на Московском универзитету, у Московској духовној академији, Московској богословији, Московској школи сликања, скулптуре и архитектуре и у Московској војно-пешадијској школи: НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 99, Л. 1–2 об. *Московски словенски комитет – Д. А. Толстој, [после 1866].*

⁷⁵⁰ На тај начин, маја 1866. године из Одесе је на њихов рачун пребачено 750 рубаља, а децембра 1867. године 691 рубаља 24 копејке за потребе школовања десеторо питомаца на Московском универзитету и за још двоје или троје који желе да упишу студије на рачун Комитета: НИОР РГБ, Ф. 231/IV, П. 2, Ед. хр. 39, Л. 1. *Начелник Московског школског округа – Московски словенски комитет, Москва, 14. јун 1866*; НИОР РГБ, Ф. 231/IV, П. 2, Ед. хр. 41, Л. 1–1 об. *Начелник Одеског школског округа – Московски словенски комитет, Одеса, 20. децембар 1867*; РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 318–318 об. *Начелник Одеског школског округа – Министарство просвете, 4. децембар 1867.*

⁷⁵¹ Године 1868. Министарство просвете доставило је Комитету неутрошену суму од 750 рубаља и 1.750 рубаља намењених за школовање државних питомаца на Московском универзитету. Наредне године, поновно им је достављено 750 рубаља неутрошене суме и 1.400 рубаља за стипендије државних питомаца.

начелник Московског школског округа (1867–1874) и уједно члан Московског словенског комитета, кнез Александар Прохорович Ширински-Шихматов, предложио је да се због корисног рада и слабе финансијске ситуације Комитета, из суме намењене за професорске плате на Московском универзитету, издвоји 500 рубаља и тиме помогне деловање ове организације.⁷⁵² Исте године, полицијске власти које су све време надгледале активности чланова Московског словенског комитета, упозоравале су званичнике да су приметили да Комитет прави извесна одступања у односу на првобитне циљеве, те да не помаже све јужнословенске питомце равномерно, па да када је реч о стипендијама, предност имају бугарски питомци. Наводило се да они тако свађају Србе и Бугаре, а и да председник Михаил Петрович Погодин отворено говори Србима да не треба да се школују, већ треба да ратују. Треће одељење тврдило је да је Московски словенски комитет у очима Срба изгубио популарност, што за последицу има да се сваке године број српских питомаца у Москви и Петрограду смањује, а насупротив томе, у Паризу и Бечу увећава. Стога, упозоравало се на могуће последице.⁷⁵³

Иако од раније заинтересовани за просветно питање код Срба, после 1856. године и Московски словенски комитет, и руска влада, започињу активније и организованије деловање.⁷⁵⁴ Године 1856, Азијски департман Министарства спољних послова представио је пројекат школовања у Русији намењен омладини из Србије, Црне Горе и Бугарске, а 1857. године за те потребе одређено је осамдесет и пет државних стипендија.⁷⁵⁵ Почетком 1857. године, образовне установе Кијева, Харкова и Одесе, отварају и званично своја врата Јужним Словенима,⁷⁵⁶ а годину дана касније, заслугама тадашњег начелника Московског школског округа (1856–1858) Јевграфа Петровића

Такође, исте године додатно им је уплаћено још 400 рубаља. Године 1870. достављено им је 720 рубаља неутрошене суме и 2.250 рубаља за школовање државних питомаца у Москви: РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 439–439 об. *Начелник Одеског школског округа – Министар просвете, Одеса, 14. јануар 1868*; РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 405–405 об. *Департман Министарства просвете – Начелник Московског школског округа, 19. март 1869*; РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 435–435 об. *Начелник Одеског школског округа – Министар просвете, Одеса, 17. новембар 1869*; РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 490–491 об. *Начелник Одеског школског округа – Министар просвете, Одеса, 14. децембар 1870*.

⁷⁵² РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 428–428 об. *Начелник Московског школског округа – Министар просвете, Москва, 23. јун 1869*.

⁷⁵³ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4, Д. 419, Л. 1–2. *Документ о организацији и раду Словенског добротворног комитета, 28. април 1869*.

⁷⁵⁴ Године 1857. у Русији је школовано двадесеторо јужнословенских питомаца, док се 1858. године школовало њих педесет и седморо, а 1860. године чак шездесет и четворо јужнословенских питомаца: Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 114–115.

⁷⁵⁵ А. Ф. Хилфердинг – Језор П. Коваљевски, *Сарајево, 7. октобар 1857*. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины 1850–1864: документи, 83–85.

⁷⁵⁶ ЦГА Москвы, Ф. 459, Оп. 2, Д. 2215, Л. 1–2. А. С. Норев – Н. Р. Ребиндер, 31. децембар 1856.

Коваљевског, и оне у Москви.⁷⁵⁷ Од септембра 1860. године, а по наређењу руског цара Александра II, Министарство просвете је за потребе школовања Јужних Словена у Русији располагало сумом од 5.000 рубаља годишње.⁷⁵⁸ Поред тога, за потребе њиховог школовања постојало је и сто стипендија у оквиру руских духовних школа и десет стипендија у оквиру руских војних школа.⁷⁵⁹ Руским дипломатским представницима сугерисано је да поведу рачуна око одабира кандидата, да не бирају старије од петнаест година, изузев ако имају знања да упишу више разреде гимназије, или пак оне лошијег здравља, те да су основни предуслови елементарна знања из области веронауке, црквенословенског језика и аритметике.⁷⁶⁰ Како би школовање Срба и Бугара било плодносније, марта 1860. године, Михаил Петрович Погодин, у чланку *Чему и как учить Болгар и Сербов в Москве*, предложио је да се питомци прво упуте у школу и пансион, који би на пример био у Севастопољу, где би им клима више одговарала и где би школовање било јефтиније, а где би пак могли добро да науче руски језик и адекватно се припреме за наставак школовања у Кијеву или Москви.⁷⁶¹ Погодин је указивао на проблем школовања Јужних Словена у Русији, па подвукао да су промене наставног програма неопходне, те инсистирање на учењу словенских језика и историје словенских народа, јер се овако ништа не добија: „Словени престају да буду Срби, Бугари, не враћају се кућама, бивају корисни само као руски чиновници”.⁷⁶²

У почетку, и званична Русија и Московски словенски комитет, издвајали су више новца за школовање Бугара. Почетком 1861. године Московски словенски комитет финансирао је школовање једанаесторо бугарских питомаца и једног српског питомца у Москви,⁷⁶³ а наредне године планирано је половично финансирање још тројице

⁷⁵⁷ ЦГА Москви, Ф. 459, Оп. 2, Д. 2215, Л. 5–5 об. А. С. Норов – В. А. Дашков, 31. децембар 1857; *Јевграф П. Коваљевски – Директори московских образовних институција*, 27. јануар 1858. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 211–212.

⁷⁵⁸ РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 373–373 об. М. Х. Рејтерн – А. В. Головнин, 14. септембар 1863; НА ИИ БАН, Архивна сбирка Георги Ђакалов, 404/1950. Б. Машиуров - *Расподела новца за школовање Словена у Русији*, 26. мај 1862.

⁷⁵⁹ Године 1856. одлучено је да се за иностране студенте у руским духовно-школским институцијама издвоји седамдесет и пет стипендија у висини од 147 рубаља: *Духовно-школска управа Светог Синода – Д. А. Толстој, Петроград*, 28. јул 1865. Русија и бугарското национално–ослободително движење 1856/1876. Документи и материјали: јануари 1864–мај 1867, II, съставители К. Възвѣзова–Каратеодорова, Н. Жечев, З. Маркова, А. Меламед, Т. Попсавова, В. Тонев, М. Бирман, Н. В. Зуева, Л. Степанова, Е. М. Шатохина, Софија 1990, 198–202.

⁷⁶⁰ *Азијски департаман МИД (Јегор П. Коваљевски) – Најден Геров*, 28. септембар 1860. Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 176–177.

⁷⁶¹ М. П. Погодин, *Чему и как учить Болгар и Сербов в Москве*, Собрание статей, писем и речей по поводу славянскогo вопроса М. П. Погодина, издание Д. М. Погодина, Москва 1878, 3–8.

⁷⁶² С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 98.

⁷⁶³ Месечна стипендија за Бугаре на Московском универзитету износила је око 17 рубаља, а затим је увећана на 20 рубаља: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 28, Л. 3–6. И. С. Аксаков: *Седница Московског словенског*

Бугара.⁷⁶⁴ Године 1862. Министарство просвете је за школовање Јужних Словена издвојило 6.350 рубаља, од чега је само 700 рубаља потрошено на школовање тројице Срба, за које је чак у званичном документу Министарства просвете писало да су Бугари.⁷⁶⁵ Како је већ наведено, крајем педесетих година XIX века, бугарски питомци на Московском универзитету основали су организацију *Московска бугарска дружина*, чији је циљ било привлачење бугарске омладине која би се школовала у руским гимназијама и универзитетима, затим, прикупљање новчаних прилога и књига, те оснивање библиотеке у коју су одлазили бугарски питомци и читали о историји на матерњем језику. Друштво је имало своје гласило *Братский труд* које је доживело само четири броја. Године 1862. организација се спонтано распала, а његови оснивачи су се вратили у Бугарску и тамо се посветили националном раду. Један део библиотеке понели су са собом, а остатак је припојен новооснованој библиотеци Московског словенског комитета.⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ Године 1865, Игњатијев је из Цариграда поручио Погодину да је најважније да развијају и умножавају словенске школе у Бугарској и Цариграду, на чему је и сам радио.⁷⁶⁸

Како се веома брзо показало да јужнословенски питомци који су се школовали на северу због оштре климе нису успевали да заврше школовање, а они пак у Кијеву, потпадали под утицаје пољског елемента, Михаил Фјодорович Рајевски предложио је да се питомци из Кијева пребаце у Москву. Истовремено, предложио је да се из опште суме намењене за школовање Јужних Словена издвоји 2.000 рубаља, те пошаљу српском митрополиту Михаилу за потребе школовања до четрдесет питомаца из области под турском влашћу у Београдској богословији.⁷⁶⁹ Истовремено, и митрополит Михаило

комитета, 19. мај 1861; Отчёт славянского общества или благотворительного комитета читанный в заседании 1862 г. января 25, 6–11. Међу тим бугарским студентима (1857–1862), били су Рајко Жинзифов, Љубен Каравелов, Константин Миладинов и др.

⁷⁶⁴ *Извештај Московског словенског комитета, 25. јануар 1862. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 224–225; Отчёт славянского общества или благотворительного комитета читанный в заседании 1862 г. января 25, 11. Године 1863. архимандрит Софроније затражио је од Аксакова да три Бугарина прими на школовање: Н. А. Попов, Историја Славянског благотворительного комитета в Москве. Второе пятилетие (1863–1867), В. 2, 13.*

⁷⁶⁵ Радило се о Божидару Павловићу и Младену Петковићу који су се школовали у Одеси, и Милошу С. Милојевићу који се тада школовао у Кијеву: РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 315–316. *Списак Словена са државним стипендијама за 1862. годину.*

⁷⁶⁶ Библиотека Московског словенског комитета основана је 1862. године. Планирано је да она буде смештена у једној од универзитетских зграда, како би била доступнија читаоцима и како би у њој Комитет организовао своја заседања: НИОР РГБ, Ф. 231/II, К. 2, Ед. хр. 50, Л. 1–1 об. *Московски словенски комитет – С. И. Баршев.*

⁷⁶⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 10, Л. 3. *Московска бугарска дружина.*

⁷⁶⁸ Н. П. Игњатијев – М. П. Погодин, Цариград, 12. април 1865. Русија и бугарското национално–освободително движење 1856/1876. Документи и материјали: јануари 1864–мај 1867, II, 174–175.

⁷⁶⁹ *Духовно-школска управа Светог Синода – Д. А. Толстој, Петроград, 28. јул 1865. Исто, 198–202.*

упозоравао је Николаја Павловича Игњатијева да је потребно повећати надзор над Словенима који уче у Кијеву „где пољска партија развија значајну пропаганду”.⁷⁷⁰ Почетком 1863. године, по царевом наређењу, обустављен је пријем Срба у руским богословијама, како би се вишак новца преусмерио на рачун Београдске богословије. У том тренутку, у руским духовним школама налазило се четрдесет и деветоро странаца, од тога осамнаесторо Срба (петнаесторо из Србије, двоје из Црне Горе и један из Босне).⁷⁷¹

Године 1862, на основу царске одлуке, због повољних климатских услова, за центар образовања Јужних Словена у Русији одређена је Николајевска гимназија, односно Ришелјеvски лицеј, који је три године касније преобразован у Новоруски царски универзитет. Наредне године, на препоруку Министарства спољних послова, одлучено је да се при Николајевској гимназији отвори посебан пансион за четрдесеторо српских и бугарских питомаца. Истовремено, решено је да се за надзорника пансиона постави Бугарин Тодор Минков⁷⁷², у својству државног чиновника Министарства просвете са специјалним овлашћењима, који је по њима био савршен избор, „високо образован, а правилно политички оријентисан и предан Русији”.⁷⁷³ Његовим постављењем желела се успоставити већа контрола над школовањем и уопште понашањем јужнословенских питомаца у Николајеву.⁷⁷⁴ Одмах по постављењу, директор Азијског департмана Петар Николајевич Стремоухов (1864–1875), похвалио је Минковљева залагања и истовремено

⁷⁷⁰ РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 360–361. [Азијски департман МИД] – Руски генерални конзул у Београду, 30. мај 1863.

⁷⁷¹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 6678, Л. 22–23 об. Духовно-школска управа при Светом Синоду – А. М. Горчаков, Петроград, 21. мај 1863; А. П. Ахматов – М. Ф. Рајевски, 19. мај 1863. Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевскогo 40–80 године XIX века, 25–26.

⁷⁷² Тодор Минков (1830–1906), бугарски национални радник. Прикључио се руској војсци за време Кримског рата. Након завршеног школовања у Бечу и Дрездену (1861), трајно се сели у Русију, где две године касније, као државни чиновник са посебним овлашћењима при руском Министарству просвете, постаје надзорник Александровске реалне гимназије у Николајеву. Године 1867, уз подршку руске владе и словенофила, оснива Јужнословенски пансион у Николајеву (1867–1892). Више о Јужнословенском пансиону Минкова: Р. Бицаева-Стојанова, *Јужнославјански пансион Тодора Минкова*, *Bulgarian Historical Review* 1–2 (2003), 179–185; А. Андреев, *нав. дело*, 138–150.

⁷⁷³ *Белешка Азијског департмана МИД-а о школовању Словена у Русији, Петроград, јануар 1865*. Русија и бугарското национално–освободително движење 1856/1876. Документи и материали: јануари 1864–мај 1867, II, 150–154.

⁷⁷⁴ П. Н. Стремоухов – Б. А. Глазенап, *Петроград, 3. мај 1865*. Исто, II, 179–180. Новембра 1863. године гроф Игњатијев обавештава Герова да је примио доста жалби на јужнословенске питомце у духовним школама, на њихово понашање и лењост, те да их управе школа често шаљу назад кућама, па Министарство спољних послова има додатан трошак за њихов пут. Игњатијев је затражио од конзула да на себе преузму озбиљнији одабир кандидата. Додао је да последње две године имају захтеве младих људи из свих области словенске Турске да ступе у било коју образовну институцију. Како су ти људи путовали без препоруке конзула и како нису били познати Министарству спољних послова, без познанстава и новаца, тешко су живели у Русији. Стога, Азијски департман је морао да им плаћа пут назад, због чега су сад тражили да се такви случајеви предупреду: *Азијски департман МИД (Н. П. Игњатијев) – Најден Геров, новембар 1863*. Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 329.

подвукао: „Добро разумете значај Вашег места и тежите ка циљу – стварању будућих корисних радника за Вашу земљу“.⁷⁷⁵ Године 1865. руска влада је разрадила програм школовања српских и бугарских питомца. Државне питомце требало је сместити у пансион при Николајевској гимназији и дати им стипендију. Кандидати су морали да буду узроста између девет и дванаест година, уз услов да знају да читају и пишу на матерњем језику, и да познају основна правила аритметике. Планирано је и увођење предавања матерњег језика, а за будуће студенте, увођење додатне наставе латинског језика. За питомце који уписују Новоруски царски универзитет одређена је стипендија од 250 рубаља, а било је предвиђено и превођење стипендија на други универзитет, изузев оног у Кијеву. Стога, издвојени новац Министарства просвете за школовање Јужних Словена, наведених 5.000 рубаља, прешло је у руке Управе Новоруског царског универзитета, а сва питања везана за јужнословенске питомце поверена су одеском генерал-губернатору и Азијском департману.⁷⁷⁶ Сам Тодор Минков одржавао је и добре односе са московским словенофилима, нарочито са Иваном Сергејевичем Аксаковим и Нилом Александровичем Поповим⁷⁷⁷, па је од Московског словенског комитета тражио и њихова издања за библиотеку пансиона. Године 1865. у Николајевском пансиону налазила су се двојица Срба из Босне,⁷⁷⁸ на које се Минков жалио Аксакову да се не понашају како доликује.⁷⁷⁹

Године 1866. државни пансион у Николајеву је затворен и уместо њега,⁷⁸⁰ наредне године, отворен је пансион Минкова, односно Јужнословенски пансион. Руска влада подржала је настојања Минкова да сопственим средствима отвори приватан пансион, који је требао да окупи и државне и приватне питомце Николајевске гимназије, и то не само оне јужнословенске, већ и друге православне народе. У оквиру њега, руска

⁷⁷⁵ НБКМ БИА, Ф. 29, Ед. 1, Л. 17. П. Н. Стремоухов – Тодор Минков, 10. септембар 1864.

⁷⁷⁶ Министарство просвете – Д. С. Левишин, 26. мај 1866. Москва–Србија, Београд–Русија: документи и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 226–229.

⁷⁷⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 64, Л. 62–62 об. Тодор Минков – Н. А. Попов, Николајев, 14. јануар 1874.

⁷⁷⁸ У питању су били извесни Јован Јовановић и Владимир Стефановић, који су се без одобрења руског конзула и Министарства спољних послова појавили у Одеси, па је одлучено да по последњи пут направе изузетак и приме их у Николајевску гимназију: Азијски департман МИД – Најден Геров, Петроград, 11. јануар 1866. Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 394–395. Јесени 1867. године, Азијски департман је поновно поручио својим представницима на Балкану да предузму мере упозорења омладине која самовољно путује у Николајев или друге руске градове ради школовања, а без одобрења руског конзула. Захтевало се да им се прво пошаље списак и да се сачека њихово одобрење: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 15, 1867. Заменик директора Азијског департамана – К. Д. Петкович, 31. октобар 1867.

⁷⁷⁹ Тодор Минков – И. С. Аксаков, Николајев, 5. мај 1865. Русија и бугарското национално–освободително движење 1856/1876. Документи и материјали: јануари 1864–мај 1867, II, 181–183.

⁷⁸⁰ Азијски департман МИД – Најден Геров, Петроград, 10. фебруар 1866. Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 396–397.

влада предвидела је око петнаест државних стипендија.⁷⁸¹ Азијски департамент Министарства спољних послова затражио је од званичних руских представника на Балкану да огласе отварање Јужнословенског пансиона и позову све заинтересоване кандидате који би се сами финансирани.⁷⁸² За једну школску годину било је потребно издвојити 220 рубаља. Полазници су морали да половину школарине плате унапред и да положе пријемни испит, а пријемни испит полагали су и државни питомци. Полазници нису смели бити старији од тринаест–четрнаест година.⁷⁸³ Јужнословенски пансион Минкова развијао се брзо и непрестано се повећавао број самофинансирајућих полазника. Све време био је под надзором Азијског департамента, који је од својих представника у иностранству тражио да утичу на родитеље да не дозвољавају да њихова деца прелазе у приватне станове, већ да живе у пансиону, јер ће то бити најбоље за њихову децу.⁷⁸⁴ Из овога јасно видимо, да је пансион Минкова био заправо нека врста полудржавне установе. Сам пансион био је добро одржаван,⁷⁸⁵ а иако је већина ученика била бугарског порекла, међу њима је постојао и мањи број Срба.⁷⁸⁶ Једном приликом, митрополит Михаило се отворено пожалио Аполону Александровичу Мајкову на Јужнословенски пансион: „Тамо некако Србима не иде. Многи су тамо учили, али нико није завршио. Они се жале на Минкова, а Минков на њих”.⁷⁸⁷

Од 1863. године број Срба и уопште јужнословенских питомаца на школовању у Русији почео је да расте.⁷⁸⁸ Оправдање овакве руске политике изнео је директор Азијског

⁷⁸¹ РГИА, Ф. 733, Оп. 78, Д. 1069, Л. 2–9 об. *Белешка П. Н. Стремоухова, 7. јун 1866; Азијски департамент МИД – Најден Геров, Петроград, 18. март 1867.* Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 431–432.

⁷⁸² БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 15, 1867. *Заменик Азијског департамента – К. Д. Петкович, 18. март 1867.*

⁷⁸³ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 15, 1867. *Заменик Азијског департамента – К. Д. Петкович, 1. јун 1867.*

⁷⁸⁴ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 19, 1871. *П. Н. Стремоухов – А. С. Јонин, 28. мај 1871.*

⁷⁸⁵ Године 1873, због успеха у борби са епидемијом, црногорски књаз је одликовао лекара Јужнословенског пансиона: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 21, 1873. *Тодор Минков – А. С. Јонин, 17. октобар 1873.* Због доброг вођења пансиона, Минков је често добијао похвале: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 15. *С. П. Голубцов – Тодор Минков, Одеса, 25. јул 1870.*

⁷⁸⁶ Између осталог, међу њима налазили су се и син црногорског сенатора Анте Даковића и извесни Никола Димић: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 21, 1873. *Тодор Минков – А. С. Јонин, Николајев, 6. август 1873;* ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 64, Л. 60. *Тодор Минков – Н. А. Попов, Николајев, 9. август 1874.* Такође, од 1872. године, као стипендисти Петроградског одељења Московског словенског комитета, налазили су се извесни Иванишевић (1872–1874), Милошевић (1872–1875) и Протић (1872–1876): ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста који су током двадесет и пет година стекли образовање на рачун Петроградског словенског друштва (1868–1893).*

⁷⁸⁷ ОР РНБ, Ф. 452, Д. 299, Л. 12–14. *Митрополит Михаило – А. А. Мајков, Београд, 25. фебруар 1881.*

⁷⁸⁸ Године 1863. Московски словенски комитет је располагао са 4.404 рубаља прихода, а финансирао је двадесеторо јужнословенских питомаца у Русији. Поред тога, те године дата је новчана помоћ извесном Црногорцу и двојници војних питомаца који су отпутовали на Кавказ. Један део новца потрошен је на слање књига у словенске крајеве: Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 134. Године 1867, по наређењу цара, из државне касе издвојено је чак 11.025 рубаља за школовање Срба и Бугара: Исто, 114–115.

департмана Петар Николајевич Стремоухов: „Излишно би било доказивати корист и неопходност школовања Јужних Словена у Русији. Повезани са нама нитима религије и племенског јединства, Јужни Словени су се увек окретали према Русији и тражили од ње заштиту и покровитељство, на шта западне државе нису гледале благонаклоно, већ су настојале да те односе поремете”.⁷⁸⁹ Аксакову, који је у то време водио главну реч у Московском словенском комитету, привлачили су пажњу јужнословенски питомци који су се школовали у Москви, па се трудио да их подстакне да пишу, објављивао њихове радове, позивао код себе кући и с њима беседовао. Желео је да се они васпитавају у духу словенофилства, а познато је и да је лично подржавао Василија Пелагића.⁷⁹⁰ Године 1864. у листу *День* Аксаков је истицао предности школовања Словена у Русији: „Несумњиво је да Словени који заврше своје школовање у Русији, не само да не изгубе своју националност и остану Словени, већ још снажније учврсте љубав према својој отаџбини, што се не може рећи за оне који се школују у Француској или чак у Немачкој, па стога пожељно је, и у интересу словенске народности и православља, кад би се што више може турских Словена школовало у Русији”.⁷⁹¹ Како је деловање Московског словенског комитета после 1868. године интензивирано, октобра 1869. године, Нил Александрович Попов, доставио је руским званичним представницима на Балкану циркуларно писмо, где је наводио да планирају да започну прикупљање прилога за отварање мушких и женских школа за балканске Словене. Замолио их је за информације о деловању католичких и протестантских организација у областима које они покривају, као и о свим добротворним организацијама, подвлачећи да Московски словенски комитет жели да највише пажње посвети управо образовању Јужних Словена.⁷⁹² Од 21. децембра 1868. до 6. априла 1869. године Комитет је на јужнословенске школе расхоровао 600 рубаља.⁷⁹³ Истовремено, током 1868. године, Московски словенски комитет установио је посебно правило које је подразумевало да су питомци обавезни да се по завршетку школовања врате у своје средине и тамо се просветно ангажују.⁷⁹⁴ Новембра 1869. године, Попов је обавестио директора Азијског департмана да је деловање Комитета по питању школовања Јужних Словена у Русији, затим, ширења руског језика међу Западним Словенима, као и снабдевања јужнословенских цркава и

⁷⁸⁹ РГИА, Ф. 733, Оп. 78, Д. 1069, Л. 2–9 об. *Белешка П. Н. Стремоухова, 7. јун 1866.*

⁷⁹⁰ Н. И. Цимбаев, *И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России*, 229.

⁷⁹¹ И. С. Аксаков, *Славянский вопрос 1860–1886. Статьи из «Дня», «Москвича» и «Руси» Речи в Славянском комитете в 1876, 1877 и 1878*, Сочинения И. С. Аксакова Т. 1, Москва 1886, 35–44.

⁷⁹² *Н. А. Попов – Найден Геров, Москва, 26. септембар 1869.* Архив на Найден Геров (1857–1870), I, 499.

⁷⁹³ РГИА, Ф. 970, Оп. 1, Д. 792, Л. 1–11. *Заседање Словенског добротворног комитета од 26. март 1869.*

⁷⁹⁴ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 104.

школа књигама и другим потребним материјалима, знатно увећано, што је у последње време захтевало одређене напоре.⁷⁹⁵ Године 1869. Московски словенски комитет финансирао је осамнаест јужнословенских питомаца,⁷⁹⁶ а исте године, обратио им се и митрополит Михаило наводећи да велики број Срба жели да настави школовање у Русији, те упитао да ли би руска влада могла да финансира десеторо српских студената на руским универзитетима.⁷⁹⁷ Већ 1871. године, било потпуно, било делимично, Комитет је финансирао укупно педесет и троје јужнословенских питомаца, од тога двадесет и троје српских питомаца и пет питомица.⁷⁹⁸

Школовање јужнословенских питомаца у Русији није увек одговарало сврси, већ има примера питомаца који су се током школовања окретали и против, па и оштро критиковали политику Руске империје. На заласку своје каријере, након двадесет и пет година службе, у делу *Образовање Словена као средство њиховог духовног и политичког зближавања са Русијом*, Тодор Минков је ову појаву објаснио као последицу школовања без надзора, које никоме није донело користи, јер се питомцима допуштало да ван образовних установа раде шта хоће и тако лако потпадну под лош утицај. На тај начин, како је писао, „стварана је полуинтелигенција која је представљала опасност по сваку државу”. Према његовом рецепту, јужнословенски питомци су као деца требали да упишу руске школе, јер само школовањем од раног детињства, могу постати људи предани Русији. На тај начин, остварио би се и циљ њиховог школовања, да се по повратку кућама врате прожети руским духом, да мисле и осећају на руском језику, те да рускословенски идеали буду и њихови идеали и наде.⁷⁹⁹

Према расположивим материјалима, између 1858. и 1875. године, у Русији је школовано најмање сто шездесет и један српски питомац и најмање двадесет и девет српских питомица.⁸⁰⁰ Најчешће се радило о стипендистима руске владе или руског Светог Синода, а неколицина су били стипендисти Московског словенског комитета, његовог одељења у Петрограду или добротвора из словенофилских кругова. Уз

⁷⁹⁵ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 68–69 об. *Московски словенски комитет* (Н. А. Попов) – П. Н. Стремоухов, 5. новембар 1869.

⁷⁹⁶ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 68–69 об. *Московски словенски комитет* (Н. А. Попов) – П. Н. Стремоухов, 5. новембар 1869.

⁷⁹⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 17–18. *Митрополит Михаило* – Н. А. Попов, Београд, 7. мај 1869.

⁷⁹⁸ М. П. Погодин – Д. А. Толстој, 4. децембра 1871. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 262–263.

⁷⁹⁹ НБКМ БИА, Ф. 29, Ед. 1, Л. 1–5 об. *Тодор Минков*, „Образовање Словена као средство њиховог духовног и политичког зближавања са Русијом”, [след 1878–око 1887].

⁸⁰⁰ Види прилоге 1–5.

консултације Азијског департмана Министарства спољних послова, све стипендије добијале су се по препоруци, најчешће митрополита београдског Михаила, митрополита цетињског Илариона или пак руског протојереја Михаила Фјодоровича Рајевског. Међутим, поред препорука Србима за школовање у Русији, митрополит Михаило је препоруке давао и Бугарима, који су се школовали у Београдској богословији.⁸⁰¹ Због климатских услова, у првим годинама, српски питомци најчешће су похађали кијевске и одеске образовне установе,⁸⁰² а касније, како је Московски словенски комитет постајао снажнији и финансијски стабилнији, путовали су чешће у Москву и Петроград. Тешко је утврдити који су тачно били питомци Московског словенског комитета, јер је Комитет углавном водио рачуна о свим јужнословенским питомцима, било државним, било својим, и неретко их помагао, а било је случајева где су стипендије биле комбиноване, пола државне, а пола комитетске. Судбине српских питомаца биле су различите. Неколицина је напуштала школовање због недовољног знања, лоших финансија, непримерног понашања или нарушеног здравственог стања. Неколицина питомаца се упокојила током школовања, а неколицина се пак трајно населила у Русији. За руско Министарство спољних послова главно је било да се не дозволи да питомци остану и службују у Русији, али је због понашања турских власти по њиховом повратку из Русије и ту било изузетака.⁸⁰³ Већина питомаца се након завршеног школовања враћала кућама и тамо се посветила образовању сународника, а неколицина се озбиљно посветила национално-ослободилачкој борби. Српски питомци у Русији често су се жалили на услове школовања, на мале стипендија, на живот у оскудици и скупоћу градова,⁸⁰⁴ а нарочито на храну: „Но једино рана сасвим је слаба, а особито нама, који онака танка јела, ни видели нисмо”.⁸⁰⁵ Стипендије у висини од 200–250 рубаља годишње примане су

⁸⁰¹ *Ј. А. Ковчев – А. Д. Блудова, Кијев, 22. фебруар 1865.* Русија и бугарското национално–ослободително движење 1856/1876. Документи и материали: јануари 1864–мај 1867, II, 155–156.

⁸⁰² На пример, септембра 1859. године, у Херсонешкој богословији било је укупно двадесет и седморо јужнословенских питомаца, од тога осморо Срба: *Ученици Одеске богословије – Георги Раковски, Одеса, 28. август 1859.* Архив на Г. С. Раковски. Писма до Раковски 1841–1860, II, подготвил Никола Трајков, Софија 1957, 468–469.

⁸⁰³ *Азијски департман МИД (П. Н. Стремоухов) – Најден Геров, 24. октобар 1869.* Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 504–507.

⁸⁰⁴ Милан Ђ. Милићевић, који је пратио школовање свог сина и често му слао новац, жалио се на скупоћу вина и опште скупоћу Москве: „Па нека ми опет Руси хвале услове живота у Златоврхној Москви! Истина се о вину не живи, али је московска скупоћа за причу у свој Европи”: М. Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872–6. април 1877)*, 45.

⁸⁰⁵ АС, МБ, 1869/6, [Л. 1–2 об]. *Павле Берић и Лазар Богојевић – Митрополит Михаило, Сергијев посад, 15. децембар 1868.*

нередовно,⁸⁰⁶ па су питомци често били приморани или да раде или да траже помоћ са стране, најчешће у виду новца, књига и топле одеће.⁸⁰⁷

Највише српских питомаца долазило је из Кнежевине Србије, између 1858. и 1875. године, најмање осамдесет и троје.⁸⁰⁸ Најбројнији су били богослови, али било је и правника, лекара, историчара, филолога, сликара, те инжењера и официра. Питомце, који су се школовали уз сагласност Министарства просвете, српска влада је помагала покривајући путне трошкове, трошкове одеће и давала благодeјаније од 80–100 талира.⁸⁰⁹ Московски словенски комитет и Петроградско одељење, делимично или у потпуности, финансирали су школовање Љубомира Бирговића⁸¹⁰, Михаила

⁸⁰⁶ Духовно-школска управа Светог Синода – Д. А. Толстој, Петроград, 28. јул 1865. Русија и бeлгарското национално–освободително движење 1856/1876. Документи и материјали: јануари 1864–мај 1867, II, 198–202.

⁸⁰⁷ Ј. Блажић Пејић, *Русија и просветно питање код Срба (1856–1878)*, 104–105.

⁸⁰⁸ Види Прилог бр. 1.

⁸⁰⁹ АС, МБ, 1862/750, Л. 1–1 об. Митрополит Михаило – Министарство просвете и црквених дела, Београд, 25. септембар 1862.

⁸¹⁰ Љубомир Бирговић, као питамац Московског словенског комитета, школовао се у Петровској земљорадничкој и шумској академији (1869–1871): *Директор Петровске земљорадничке и шумске академије – Н. А. Попов, 28. јун 1869.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 235; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 261, Л. 80–80 об. Н. А. Попов – Н. А. Зубков, Москва, 24. април 1871.

Борисављевића⁸¹¹, Николе Димића⁸¹², Јефтимија Ђорђевића⁸¹³, Милоша Ђорђевића, Петра Ђорђевића⁸¹⁴, Михаила Исаковића⁸¹⁵, Живка Југовића⁸¹⁶, Благоја Кулића⁸¹⁷,

⁸¹¹ Михаило Борисављевић, као питомац српске владе, Московског словенског комитета (од 1872) и Петроградског одељења Московског словенског комитета, школовао се у Иконописној школи Сергијевско-Тројицке Лавре (1870–1874) и на Петроградској царској академији уметности (1874–1878): АС, МБ, 1870/296, [Л. 2–2 об]. *Митрополит Михаило – Леонид московски, Београд, 18. фебруар 1870*; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 154, Л. 13. *Михаило Борисављевић – Кнез Васиљчиков, Петроград, октобар 1876*; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. Л. 1–7. *Списак стипендиста који су током двадесет и пет година стекли образовање на рачун Петроградског словенског друштва (1868–1893)*. По повратку у Србију, прво је постављен за учитеља цртања и краснописа Прве ниже београдске гимназије, а затим је добио место професора у Учитељској школи у Београду: У. Рајчевић, *Како су се школовали српски уметници у Русији с краја XIX века*, Свеске 14 (1983), 99.

⁸¹² Никола Димић, након завршене Николајевске реалне гимназије, о трошку Петроградског одељења Московског словенског комитета, даље студије наставио је у Петрограду (1874–1877): ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Ф. 11, Л. 70–70 об. *Никола Димић – И. П. Корнилов, Петроград, 25. октобар 1874*; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 64, Л. 60. *Тодор Минков – Н. А. Попов, Николајев, 9. август 1874*; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 154, Л. 22–22 об. *Никола Димић – Председник Петроградског словенског добротворног комитета, Петроград, 2. јануар 1877*.

⁸¹³ Јефтимије Ђорђевић, као питомац Петроградског одељења Комитета, школовао се у Петроградској богословији (1866–1871). Желео је даље да студира медицину: ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста који су током двадесет и пет година стекли образовање на рачун Петроградског словенског друштва (1868–1893)*; АС, МБ, 1870/320, [Л. 1–2 об]. *Јефтимије Ђорђевић – Митрополит Михаило, Петроград, 14. јануар 1870*.

⁸¹⁴ Петар Ђорђевић, син секретара митрополита Михаила Атанасија, као питомац Московског словенског комитета, похађао је Московску школу Жукова (1871–1876). Током школовања, имао је нарочиту помоћ Нила Александровича Попова. У Москви се повезује са Ценићима и осталим српским револуционарима, због чега је митрополит Михаило писао Попову: „Отац је очајан што га је син осрамотио и што је лакомислен. Да је знао да ће се тако понашати, послао би га право у војску, где би га научили памети”: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 39–40. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 20. октобар 1870*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 7, Ед. хр. 17, Л. 1–2. *Атанасије Ђорђевић – Н. А. Попов, 2. јануар 1871*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 7–8. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд–Крушевац, 9. фебруар 1871*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 15–16. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 8. март 1871*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 17–18 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, 31. март 1871*.

⁸¹⁵ Михаило Исаковић, прво као питомац Петроградског одељења Московског словенског комитета, а затим као питомац руске владе, похађао је Војно-медицинску академију у Петрограду (1870–1871) и Медицински факултет Московског универзитета (1872): ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста који су током двадесет и пет година стекли образовање на рачун Петроградског словенског друштва (1868–1893)*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 34–35. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 28. децембар 1872*.

⁸¹⁶ Живко Југовић, као питомац српске владе и Московског словенског комитета, школовао се у Иконописној школи Сергијевско-Тројицке Лавре (1870–1874): ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 265, Л. 22–22 об. *Живко Југовић – [Н. А. Попов], 28. фебруар 1874*. Више о школовању Борисављевића, Југовића и Кулића: У. Рајчевић, *Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији*, Зборник за ликовне уметности 19 (1983), 263–274; Исти, *Како су се школовали српски уметници у Русији с краја XIX века*, 87–101.

⁸¹⁷ Благоје Кулић, као питомац српске владе и Московског словенског комитета, школовао се у Иконописној школи Сергијевско-Тројицке Лавре (1870–1874) и Московској школи иконописа, вајања и архитектуре (1874–1876). Током српско-турског рата (1876), био је преводилац за руски језик и писар Дринске војске. Касније је радио као судски писар Министарства правде и службовао у Књажевцу, Шапцу и Нишу: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 264, Л. 83. *Н. А. Попов – Н. А. Зубков, Москва, 28. новембар 1873*; У. Рајчевић, *Како су се школовали српски уметници у Русији с краја XIX века*, 100–101.

Димитрија Милићевића⁸¹⁸, Аранђела Милошевића⁸¹⁹, извесног Митровића⁸²⁰, Светозара Никетића⁸²¹, Петра Остојића⁸²², Милана Протића⁸²³, Светозара Протића⁸²⁴, Ђорђа

⁸¹⁸ Димитрије Милићевић, син Милана Ђ. Милићевића, као питомац руске владе и Московског словенског комитета, школовао се на Медицинском факултету Московског универзитета (1872–1874). Нарочиту помоћ у Москви пружао му је Нил Александрович Попов. Даље школовање наставио је у Паризу: НИОР РГБ, Ф. 231/IV, П. 2, Ед. хр. 103, Л. 1–1 об. *П. Н. Стремоухов – М. П. Погодин, 25. јануар 1872*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 14–15. *Милан Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 21. септембар 1872*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 24–25. *Милан Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 23. август 1873*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 26–27. *Милан Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 30. септембар 1873*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 31, Л. 3–4. *Димитрије Милићевић – Н. А. Попов, Париз, 6. септембар 1874*.

⁸¹⁹ Аранђел Милошевић, након завршене Велике школе, као питомац Петроградског одељења Московског словенског комитета, даље школовање наставио је на Петроградском технолошком институту (1872–1873): ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Ф. 11, Л. 22. *Аранђел Милошевић – Петроградско одељење Словенског добротворног комитета, 25. септембар 1873*; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста који су током двадесет и пет година стекли образовање на рачун Петроградског словенског друштва (1868–1893)*.

⁸²⁰ Извесни Митровић, на рачун Петроградског одељења Московског словенског комитета, школовао се у Петроградској духовној академији (1870): ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста који су током двадесет и пет година стекли образовање на рачун Петроградског словенског друштва (1868–1893)*.

⁸²¹ Светозар Никетић, након завршене Београдске богословије, као питомац српске и руске владе, те и Московског словенског комитета, даље школовање наставио је у Петроградској богословији (1863–1864) и Московској духовној академији (1864–1871). По доласку у Петроград, смештен је у Лавру Александра Невског, како би научио језик, а оданде се за новчану помоћ обраћао Московском словенском комитету који „никад јадним Србима не ускраћује милост и помоћ своју”. Студије теологије завршио је са дипломом кандидата. По повратку у Србију, радио је у реалци, а затим предавао на Београдској богословији: ЦГА Москвџ, Ф. 229, Оп. 4, Ед. хр. 2650, Л. 1. *Уверење о стеченом образовању Светозара Никетића, 22. август 1872*; ОР РНБ, Ф. 52, Д. 70, Л. 41–42. *Светозар Никетић – П. Н. Баћушков, Београд, 31. март 1877*.

⁸²² Петар Остојић, као питомац српске владе и Петроградског одељења Московског словенског комитета, школовао се у Кијевској духовној академији (1872–1876), у Петроградској духовној академији (1877–1878) и на Петроградском универзитету (1878–1880). У Србију се вратио због лошег здравља и убрзо умро: ЦГИА СПб, Ф. 277, Оп. 1, Д. 2847, Л. 2–2 об. *Димитрије Бакић и Петар Остојић – Савет Петроградске духовне академије, Петроград, 10. јануар 1877*; ЦГИА СПб, Ф. 277, Оп. 1, Д. 2847, Л. 14. *Канцеларија обер-прокуратора Св. Синода – Управа Петроградске духовне академије, 12. фебруар 1877*; АС, МПс, 1877, XII 98/1880. *Петар Остојић – Алимпије Васиљевић, Петроград, Андријев дан 1878*; АС, МПс, 1877, XII 98/1880. *Петар Остојић – Министар просвете, Београд, 15. април 1880*; АС, МПс, 1877, XII 98/1880. *Стојан Бошковић, 16. април 1880*; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста који су током двадесет и пет година стекли образовање на рачун Петроградског словенског друштва (1868–1893)*.

⁸²³ Милан Протић, као питомац Петроградског одељења Московског словенског комитета, школовао се на Медицинско-хируршкој академији у Петрограду (1868–1873): РГИА, Ф. 970, Оп. 1, Д. 792, Л. 12–20. *Кратак извештај о раду Петроградског одељења Словенског добротворног комитета*; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 10, Л. 3–4. *Милан Протић – Петроградско одељење Словенског добротворног комитета, Петроград, 1. фебруар 1873*.

⁸²⁴ Светозар Протић, након завршене Велике школе, као питомац Петроградског одељења, школовао се на Петроградском технолошком институту: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 13–14. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. март 1871*; Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 253–254; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста који су током двадесет и пет година стекли образовање на рачун Петроградског словенског друштва (1868–1893)*.

Рашића⁸²⁵, Димитрија Ценића⁸²⁶, Лазара Ценића⁸²⁷ и Јездимира Чекића⁸²⁸. Милош Ђорђевић, који се као питомац руске владе, а и Московског словенског комитета, школовао прво у Законоспаској духовној школи у Москви (1862), а затим на Технолошком факултету Петроградског универзитета (сигурно 1863),⁸²⁹ желео је 1874. године да у Србији отвори фабрику шећера за коју му је било потребан зајам од 25.000 дуката, а које је фабрика већ после годину дана могла да исплати. Пројекат је представљен српској влади, а Немци и Пруси су се показали веома заинтересовано, што је узнемирило српског митрополита, који се одмах за помоћ обратио Попову и Московском словенском комитету.⁸³⁰ Уопште, без обзира чију стипендију су примали, међу питомцима из Кнежевине Србије издвајали су се Мојсије (Мојсеј Вересић)⁸³¹, Сава

⁸²⁵ Ђорђе Рашић, као стипендиста Московског словенског комитета и Петроградског одељења, похађао је Технолошки факултет Петроградског универзитета (1870–1871): НИОР РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 26, Л. 1–2. *Ђорђе Рашић – Н. А. Попов, Петроград, 27. септембар 1871*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 26, Л. 3–4. *Ђорђе Рашић – Н. А. Попов, Петроград, 2. децембар 1871*.

⁸²⁶ Димитрије Ценић (1851–1888), српски социјалиста, након школовања у гимназији, а затим у Београдској богословији и Великој школи, самоиницијативно одлази у Москву, где добија стипендију Московског словенског комитета, па даље школовање наставља на Медицинском факултету Московског универзитета (1870–1871). У Москви се повезује са српским револуционарима, Лепавом, Дречом и Филиповићем, те Марковићем, који је у то време био у Цириху. Године 1871, сходно припремама за устанак, прекида школовање и враћа се у Србију. Школовање је затим наставио у Паризу, али се и тамо повезао са револуционарима и руским народњацима у Одеси, због чега је 1873. године планирао да поново иде у Русију. Након што је шест година провео у затвору (1874–1880), посветио се новинарству: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 227, Л. 28. *Димитрије Ценић – Московски словенски комитет, Москва, 23. септембар 1870*; *Нови документи о боравку Мите Ценића у Русији*, приредио И. Очак, Историјски часопис XXIII (1976), 272–274, 276, 277–278. Москву је напустио 1871. године заједно са Јованом Лепавом: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 21, Д. 12, Л. 1. *Димитрије Ценић и Јован Лепав – Н. А. Попов, 2. фебруар 1871*.

⁸²⁷ Лазар Ценић, као питомац Московског словенског комитета, школовао се у Москви. Школовање напушта 1871. године, одакле је планирао да иде у Херцеговину, како би тамо радио као учитељ: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 261, Л. 80–80 об. *Н. А. Попов – Н. А. Зубков, Москва, 24. април 1871*. Јуна 1871. године митрополит Михаило обавестио је Попова да се Лазар Ценић више неће враћати у Москву и да је отпутовао у Италију: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 33–34. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 16. јун 1871*.

⁸²⁸ Јездимир Чекић, након школовања у гимназији у Шапцу и у Београдској богословији, прво као питомац Московског словенског комитета, а затим као питомац руске владе, даље школовање наставио је у Кијевској богословији (1862) и на Правном факултету Московског универзитета (1863–1866). По повратку у Србију, постаје секретар Касационог суда, али остаје у контакту са московским словенофилима, које је повремено обавештавао о приликама у Србији: РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 414–415. *Начелник Московског школског округа – Департаман просвете, Москва, 19. децембар 1863*; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 418, Л. 14. *Биографија Јездимира Чекића*; Н. А. Попов, *История Славянскогo благотворителногo комитета в Москве. Второе пятилетие* (1863–1867), В. 2, 26.

⁸²⁹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 6678, Л. 25–26. *Списак странаца стипендиста који се школују у духовним школама*; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 227, Л. 31. *Милош Ђорђевић – Московски словенски комитет, 31. мај 1863*.

⁸³⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 41–41 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. јул 1874*.

⁸³¹ Мојсије (Мојсеј Вересић), након завршене Београдске богословије, као питомац руског Светог Синода, даље школовање наставио је у Кијевској богословији (1856–1859) и Кијевској духовној академији (1859–1863). По повратку у Србију, био је професор Београдске богословије, епископ шабачки (1868–1874), па епископ неготински (1880–1883): НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 15–15 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 29. јануар 1869*.

Грујић⁸³², Димитрије Ђурић, Живојин Жујевић, Кирил (Живојин Јовичић)⁸³³, Светозар Марковић⁸³⁴, Милош С. Милојевић, Инокентије (Јаков Павловић), Нестор (Никола Поповић), Никанор (Никола Ружичић) и игуман Теофил. Живојин Жујевић, након завршене Београдске богословије, као питомац руског Светог Синода и повремено Московског словенског комитета, даље школовање наставио је у Кијевској богословији (1859–1861), у Петроградској духовној академији (1862–1863) и на Правном факултету Петроградског универзитета (1864–1866). Године 1866. напушта Русију и прелази у Цирих.⁸³⁵ Од 1864. до 1866. године Жујевић је уређивао *Словенску рубрику* у листу *Санкт-Петербуршке вестности*, а та сарадња није прекинута ни након његовог одласка из Петрограда.⁸³⁶ Димитрије Ђурић, као питомац руске владе, школовао се у Николајевској генералштабној академији (1865–1867).⁸³⁷ Октобра 1868. године као повереник српске владе борао је у специјалној мисији у Русији.⁸³⁸ Треће одељење обавестило је руског цара о његовом присуству и присуству Саве Грујића у Петрограду, а Александар II им је наредио њихово строго надгледање.⁸³⁹ Милош С. Милојевић, након завршеног Лицеја, као питомац руске владе, даље школовање требао је да настави првобитно на Кијевском универзитету, али је након положеног пријемног испита, на

⁸³² Сава Грујић, генерал и државник, као питомац руске владе, школовао се у Михајловској артиљеријској школи (1864–1868). У неколико наврата био је председник владе, министар војске, министар спољних послова, амбасадор у Атини, Петрограду и Цариграду, председник Државног савета.

⁸³³ Кирил (Живојин Јовичић), након завршене Београдске богословије, као питомац руског Светог Синода, даље школовање наставио је у Вифанској богословији (1863–1864) и Московској духовној академији (1864–1868). По повратку у Србију, био је професор и ректор Београдске богословије, професор Војне академије и старшина Српског подворја у Москви (1891–1904). Током свог службовања у Москви, тесно је сарађивао са московским словенофилима: ЦГА Москви, Ф. 229, Оп. 1, Ед. хр. 1544, Л. 6–7. *Уверење*, 2. јун 1868; ЦГА Москви, Ф. 229, Оп. 1, Ед. хр. 1544, Л. 8. *Уверење*, 1864–1868–1871–1872; Ј. Блажић Пејић, *Руска словенска добротворна друштва и Српско подворје у Москви (1874–1917)*, Историјски часопис LXIV (2015), 350–352.

⁸³⁴ Светозар Марковић, као питомац руске владе, школовао се у Петроградској инжењерској школи (1866–1869): АС, Велика школа (даље: ВШ), 1, Л. 17. *Коста Цукић – Ректор Велике школе, Београд, 1. јул 1866; Извештај Министарства иностраних дела Србије Министарству просвете, Београд, 25. април 1869.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 839. Светозар Марковић се у Русији повезао са руским социјалистима, а 1869. године прелази у Цирих.

⁸³⁵ АС, МБ, 1859/1015, [Л. 1–2]. *Живојин Жујевић и Никодим Петровић – Митрополит Михаило, Кијев, 24. октобар 1859; Живојин Жујевић и Никодим Петровић – Министарство народне просвете, Петроград, 2. септембар 1862.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 836; РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 223. *Азијски депарتمان МИД – Прво одељење Департамана просвете, 4. октобар 1862; АС, МПС, 1864, IX/1460. Коста Цукић – Живојин Жујевић, Београд, 20. јул 1864; АС, МПС, 1866, VII/1432. Живојин Жујевић – Коста Цукић, Цирих, 29. октобар 1866.*

⁸³⁶ В. Г. Карасјов, *Живојин Жујевић и Омладина*, Уједињена омладина српска: зборник радова, 140–141.

⁸³⁷ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 63. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 7. октобар 1864; ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 38. О српском официру Ђурићу, 9. новембар 1868.*

⁸³⁸ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 36–36 об. *П. Н. Стремоухов – Алексеј Владимирович, 7. октобар 1868.*

⁸³⁹ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 35. *Извештај Трећег одељења, 4. октобар 1868.*

молбу митрополита Михаила, пребачен на Правни факултет Московског универзитета (1862–1865).⁸⁴⁰ Међутим, напустио је студије због лошег здравља.⁸⁴¹ По повратку у Србију, служио је као професор у гимназијама, те као управник Другог одељења Београдске богословије, а затим као командант добровољачког одреда у оба српско-турска рата (1876–1878). Никанор (Никола Ружичић), након завршене Београдске богословије, као питомац руског Светог Синода, похађао је Кијевску духовну академију (1871–1874). По повратку у Србију, био је професор и ректор Београдске богословије, а затим епископ жички (1886–1889) и епископ нишки (1898–1911).⁸⁴²

Други по бројности, што се школовања у Русији тиче, били су питомци из Босне и Херцеговине, у наведеном периоду најмање њих тридесет осморо.⁸⁴³ Највише је било богослова и лекара, а најчешће су били стипендисти руске владе и Светог Синода, а само неколицина примала је стипендије Московског словенског комитета, његовог одељења у Петрограду и стипендије добротвора из словенофилских кругова. Московски словенски комитет и Петроградско одељење финансирани су школовање Деспота Деспотовића, Луке Иванишевића⁸⁴⁴, Христифора Миленковића⁸⁴⁵, Василија Пелагића, Ристе Поповића⁸⁴⁶ и Ристе Чајкановића⁸⁴⁷. Поменуто је да је Хиљфердинг финансирао

⁸⁴⁰ РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 221–222. *Азијски департаман МИД (заменик министра Хиљфердинг, директор Н. П. Игњатијев) – Министар просвете, 29. септембар 1862*; РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 247–248. *Начелник Кијевског школског округа – Министар просвете, Кијев, 23. октобар 1862.*

⁸⁴¹ РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 143. *Министарство просвете (Департаман за високошколске институције), 12. јун 1865.*

⁸⁴² В. Пузовић, *Срби на Кијевској духовној академији (1869–1879)*, Српске студије 3 (2012), 356–358.

⁸⁴³ Види Прилог бр. 3.

⁸⁴⁴ Лука Иванишевић, као питомац руске владе и Петроградског одељења, школовао се у гимназији у Петрограду (1865) и на Медицинско-хируршкој академији у Петрограду. По завршетку студија, постаје признати лекар у Паризу: В. Г. Карасев, *И. Х. Пичета (1844–1920)*, Славяне в эпоху феодализма: к столетию академика В. И. Пичеты, ответственный редактор Л. В. Черепнин, Москва 1978, 142–143.

⁸⁴⁵ Христифор Миленковић, као стипендиста руске владе, а затим и Московског словенског комитета, школовао се у Херсонешкој богословији (1858–1864), на Новоруском и Медицинском факултету Московског универзитета (1868): ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 227, Л. 18. *Христифор Миленковић – Московски словенски комитет, Москва, 3. октобар 1868*; Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865–1875: документы, 139.

⁸⁴⁶ Ристо Поповић, иначе брат од стрица Ђорђа Филиповића, као стипендиста руске владе, а затим и Московског словенског комитета, школовао се на Медицинском факултету Новоруског универзитета (1868) и на Медицинском факултету Московског универзитета (1869–1871). Године 1871. због здравља напушта школовање, али га две године касније наставља у Кијеву: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 75, Л. 34–35. *П. Н. Стремоухов – М. П. Погодин, 3. децембар 1868*; РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 430–430 об. *Резултати испита Словена, мај 1869*; БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 19, 1871. *Ристо Поповић – А. С. Јонин, Москва, 19. јул 1871*; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 13–17 об. *М. Ф. Рајевски – Московски словенски комитет, 14. јун 1871*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 16, Ед. хр. 36, Л. 3–4. *Ристо Поповић – Н. А. Попов, Кијев, 31. мај 1873*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 16, Ед. хр. 36, Л. 1–2. *Ристо Поповић – Н. А. Попов, Кијев, 18. новембар 1873*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 16, Ед. хр. 36, Л. 5–6. *Ристо Поповић – Н. А. Попов, Кијев, 27. новембар 1873.*

⁸⁴⁷ Ристо Чајкановић, познати иконописац, као стипендиста босанског архимандрита Игњатија и Московског словенског комитета, школовао се при манастиру Сергијева пустиња у Петрограду (1872 – 1874), а затим у Тројичко-Сергијевској школи иконописа у Москви (1874). По повратку са школовања,

школовање Јована Дреча, док је грофица Блудова финансирала школовање Петра Митровића⁸⁴⁸. Као национални радници издвајали су се Деспот Деспотовић, Јован Дреч, Јован Лепава, Василије Пелагић, Јован Перовић, Илија Ставрић и Ђорђе Филиповић. Деспот Деспотовић, након завршене Београдске богословије, као стипендиста Московског словенског комитета⁸⁴⁹ и Петроградског одељења, школовао се у Московској (1866–1869) и Петроградској духовној академији. Био је један од вођа *Невесинске пушке*, а марта 1878. године одлази у Русију како би Русима пренео шта се дешава у Босни, како тамошњи народ размишља и шта очекује од Русије.⁸⁵⁰ Јован Перовић, брат Серафима Перовића, игумана манастира Житомислић, као питомац руске владе, школовао се у Кијевској богословији (1860–1861) и Кијевској духовној академији (1861–1865). Био је учитељ духовне школе при манастиру Житомислић.⁸⁵¹ Шест година провео је у турском затвору (1870–1876). Илија Ставрић, након завршене Београдске богословије, као питомац руског Светог Синода, школовао се у Кијевској богословији (1860–1861) и Кијевској духовној академији (1861–1865). Био је професор и једно време ректор Призренске богословије.⁸⁵²

Неколицина Срба, током школовања, приближила се Светозару Марковићу, који се повезао са руским револуционарима и у Петрограду основао организацију *Српска општина*, па на вести да је Омладина започела припреме за општебалкански устанак 1871–1872. године, прекидају школовање и враћају се на Балкан, о чему ће у наредном поглављу бити више речи. Међу њима, нашли су се Јован Дреч, Јован Лепава⁸⁵³ и Ђорђе

радио је као учитељ у Сарајеву. Осликао је неколико цркава и манастира у Србији, Босни и Херцеговини: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 265, Л. 29–29 об. *Ристо Чајкановић – Н. А. Попов, Манастир Сергијева пустиња, 7. март 1874*; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 265, Л. 38. *Ристо Чајкановић – Н. А. Попов, 5. април 1874*.

⁸⁴⁸ Петар Митровић, након завршене Београдске богословије, као питомац Антонине Дмитријевне Блудове, наставио је даље школовање у Русији. По повратку у Босну, радио је као учитељ у Сарајеву, али су га 1869. године турске власти отпустиле, о чему су одмах обавештени московски словенофили: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 259–2, Л. 29–30. *А. Н. Кудрјавцев – Н. А. Попов, Сарајево, 6. новембар 1869*.

⁸⁴⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 260, Л. 2–2 об. *Деспот Деспотовић – Неустановљено лице, Сергијев Посад, 10. јануар 1870*; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 260, Л. 10–10 об. *Деспот Деспотовић – Неустановљено лице, Сергијев Посад, 24. јануар 1870*.

⁸⁵⁰ ОР РНБ, Ф. 14, Ед. хр. 219, Л. 3–4. *Митрополит Михаило – И. С. Аксаков, Београд, 1–2. март 1878*.

⁸⁵¹ РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 399–399 об. *Азијски департаман МИД – Министар просвете, 12. октобар 1863*; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 227, Л. 7–7 об. *Серафим Перовић – Московски словенски комитет, Москва, 7. мај 1865*. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865–1875: документы, 17.

⁸⁵² АС, МБ, 1860/958, [Л. 1–2]. *М. Р. Милошевич – Митрополит Михаило, Београд, 9. септембар 1860*; АС, МБ, 1861/967, [Л. 1–2]. *Илија Ставрић и Јован Перовић – Митрополит Михаило, Кијев, 11. јул 1861*; А. Марковић Новаков, *Православна српска богословија у Призрену (1871–1890)*, Ниш 2011, 195–196.

⁸⁵³ Јован Лепава, као питомац руске владе, школовао се у Другој кијевској гимназији (1863–1870), па на Новоруском универзитету (1870) и на Медицинском факултету Московског универзитета (1870–1872): ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 66, Л. 39–40. *С. П. Голубцов – Н. А. Попов, Одеса, 16. новембар 1870*. По повратку у Херцеговину, радио као учитељ у Мостару, а затим као професор и ректор Цетињске богословије: *Илија Пичета, Ђорђе Филиповић и Ристо Лазаревић – Н. А. Попов, Мостар, 23. мај 1873*.

Филиповић⁸⁵⁴,⁸⁵⁵ а затим и Димитрије и Лазар Ценић, Петар Ђорђевић, те извесни Војиновић и Ристић. Године 1871, жалећи што се млади Војиновић враћа кући, а да ништа није научио, митрополит Михаило пише Попову: „Њега је покварила нека пропаганда, унела му непријатељске мисли, страх и неповерење према Русији. Глупост која само штети појединцима и општесловенском питању“.⁸⁵⁶ Марта 1871. године Димитрије Ценић је из Београда послао писмо Нилу Александровичу Попову у коме се пожалио на поступање Московског словенског комитета у односу према српским питомцима: „Ви добро знате што се догодило у вашем Словенском добро или злотворном комитету, када сам објавио да се враћам кући. Осим Вас (а можда и Ви, само ја не знам), сви чланови тог Комитета, шта су радили и како су гледали на Србе? Као на дивљаке, као на животиње и још горе, као на ствар. Тада сте мом брату давали само 15, а сада само 10 рубаља. Због чега? Само зато што сам од Вас за путне трошкове узео 45 рубаља. И они од мог брата узимају то, што нису могли од мене. По ком основу? Али, то је још ништа. Шта је тај Комитет урадио са осталим Србима, ја то Вама нећу појашњавати – Ви и сами знате. Ви такође добро знате, колико је нас, већ стасалих за такве ствари, допутовало сада из Русије. Ми смо се саветовали и договорили: ако ви и даље будете тако радили са Србима, ми ћемо бити дужни да објавимо у свим српским, хрватским, чешким и бугарским новинама о вашим пословима и позовемо народ да не шаље више децу у руке разбојника. То исто рећи ћу и кнезу Горчакову, а писаћу и генералу Игњатијеву у Цариград. Али за сада то ћемо знати само Ви и ја, не желим да се униште свети општесловенски чворови, који нас још везују? Све од Вас зависи. На друге

Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины 1865–1875: документы, 342–343; П. Кондић, *Цетињска богословија и њено духовно-просветно значење 1863–1945*, Цетиње 2005, 119. Лепавица је био у добрим односима са митрополитом Михаилом, који је посредовао код Стремоухова, вероватно да не изгуби државну стипендију приликом пребацивања на Московски универзитет: И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878*, Сарајево 1988, 514.

⁸⁵⁴ Ђорђе Филиповић, прво као питамац руске владе, а затим као питамац Петроградског одељења Московског словенског комитета (1869), школовао се у Јужнословенском пансиону у Николајеву, Петроградској богословији (1868–1869), па на Медицинском факултету Московског универзитета (1869–1872), са прекидима 1876–1879). По повратку у Херцеговину, до устанка радио као учитељ у Мостару: РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 413–413 об. *Начелник Одеског школског округа – Департаман просвете, Одеса, 28. март 1869; Ђорђе Филиповић – П. Н. Стремоухов, Петроград, 3. јануар 1869*. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины 1865–1875: документы, 156; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста који су током двадесет и пет година стекли образовање на рачун Петроградског словенског друштва (1868–1893)*.

⁸⁵⁵ Дреч, Лепавица и Филиповић били су чланови московске организације чајковаца, који су били повезани са сличном организацијом у Одеси и руском емиграцијом у Швајцарској: *Нови документи о боравку Мите Ценића у Русији*, 272.

⁸⁵⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 1–2. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд-Крушевца, 2. јануар 1871*.

не рачунам”.⁸⁵⁷ Његово писмо Попов је проследио митрополиту Михаилу и члановима Комитета. По свему судећи, Ценић је осуђивао политичке погледе Московског словенског комитета, те руског словенофилства, што се огледа касније и у његовим чланцима. Априла 1871. године митрополит српски пише Попову како га је увредило „сумануто Ценићево писмо, наивност [Петра] Ђорђевића и друге наше глупости, којима вређамо наше искрене пријатеље”. Извинио му се: „Извините, молим вас. Знате како су нас покварили, с једне стране, турско робство, а с друге стране, лажна цивилизација Запада”.⁸⁵⁸ Крајем августа 1871. године митрополит преноси Попову да Ценић моли да се врати у Русију, овога пута у Одесу, где се тада налазио и Петар Ђорђевић. Видно ненаклоњен Ценићу, митрополит је навео да он жели да живи на рачун Ђорђевића и истовремено подвукао: „По повратку, Ценић је исмејавао Русију, надао се да ће овде добити стипендију, али кад су га одбили, сада исмејава намеснике и моли да иде у Русију. То је очигледно човек без карактера и не дозволите му да буде у Одеси, осрамиће се више него у Москви”.⁸⁵⁹

Најмање питомаца на школовању у Русији било је са простора Старе Србије и Македоније, најмање шесторо (1858–1875),⁸⁶⁰ из разлога што се њихово школовање форсирало у Београдској богословији. Претежно се радило о богословима и питомцима Московског словенског комитета, међу којима су били Тома Бацетић⁸⁶¹, Јефрем (Јеврем Бојовић), Илија Вучетић⁸⁶² и Илија Миленковић⁸⁶³. Од питомаца са овог простора, посебно су се издвајали Сава (Ђорђе Бараћ) Дечанац и Јефрем (Јеврем Бојовић). Сава

⁸⁵⁷ Димитрије Ценић – Н. А. Попов, Београд, 28. фебруар 1871. Нови документи о боравку Мите Ценића у Русији, 278–279.

⁸⁵⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 17–18 об. *Митрополит Михаил – Н. А. Попов, Београд, 31. март 1871.*

⁸⁵⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 35–36 об. *Митрополит Михаил – Н. А. Попов, Београд, 23. јул 1871.*

⁸⁶⁰ Види Прилог бр. 4.

⁸⁶¹ Тома Бацетић, након завршене гимназије у Београду, као питамац Московског словенског комитета, даље школовање наставио је на Историјско-филолошком факултету Московског универзитета (сигурно ту 1861–1862): Н. А. Попов, *История Славянского благотворительного комитета в Москве. Второе пятилетие* (1863–1867), В. 2, 16–18.

⁸⁶² Илија Вучетић из села Велике, у више наврата се, преко Ђоке Влајковића, обраћао Московском словенском комитету ради наставка школовања у Русији, али му је сваки пут одговорено негативно (1870, 1872). У Русију одлази тек 1874. године, али нисмо успели да дођемо до више података: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 94–94 об. *Илија Вучетић – Московски словенски комитет, Београд, 19. новембар 1870*; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 216–216 об. *Илија Вучетић – Московски словенски комитет, Београд, 8. новембар 1872*; Историјски архив Београда (даље: ИАБ), Управа града Београда, Протокол заграничних пасоша 1874, 88, (524–1057), Л. 68 об–69.

⁸⁶³ Илија Миленковић из Ниша, као питамац руске владе и Московског словенског комитета, школовао се у Московској богословији (1860–1864) и на Московском универзитету (1864): ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 418, Л. 13–13 об. *Биографија Илије Миленковића*; Н. А. Попов, *История Славянского благотворительного комитета в Москве. Второе пятилетие* (1863–1867), В. 2, 23.

Дечанац, по завршетку Београдске богословије, а по препоруци митрополита Михаила, даље школовање наставио је у Кијевској духовној академији (1867–1871). По повратку из Русије, постављен је за професора и првог ректора Призренске богословије. Учествовао је у српско-турским ратовима (1876–1878) и као представник народа Старе Србије учествовао на конгресу у Берлину. Године 1889. изабран је за епископа жичког (1889–1913).⁸⁶⁴ Јефрем (Јеврем Бојовић), рођени брат војводе Петра Бојовића, након завршене Београдске богословије, уписао је прво Московску богословију (1874), а затим Московску духовну академију (1875–1879). Био је питомац Московског словенског комитета,⁸⁶⁵ а лично је истицао заслуге Нила Александровича Попова и Московског словенског комитета на пољу просвете: „Милостиви господине и добротворе југославенски! Ваше је име познато целом југославенству на Балканском полуострву. К вама долази југославенска омладина са свију страна и Ви је примате и просвећујете о Вашем издржавању”.⁸⁶⁶ По повратку из Русије, постаје најпре суплент, па професор Београдске богословије (1881–1910), а касније епископ шабачки (1920) и епископ жички (1920–1933).⁸⁶⁷ У каснијој преписци са Поповим, често се присећао свог боравка у Русији, па истицао колико му је та земља драга: „Ја сам се тако на све руско навикао, тако се сродио, за мене је Русија друга отаџбина“.⁸⁶⁸

Од 1867. године расте интересовање Срба са простора Хабзбуршке монархије и из Црне Горе за школовањем у Русији. Током периода које је овим истраживањем обухваћено, са простора Хабзбуршке монархије школовано је најмање дванаест питомаца,⁸⁶⁹ а углавном се радило о стипендијама руског Св. Синода у духовним академијама Кијева, Москве и Петрограда, а у вези молбе митрополита Михаила „да је у циљу заштите православља на том простору добро имати неколико људи који су стекли више богословско образовање у Русији”.⁸⁷⁰ Међутим, било је и питомаца, које су финансирани Московски словенски комитет и његово одељење у Петрограду, попут

⁸⁶⁴ Љ. Дурковић–Јакшић, *Епископ жички Сава Дечанац и његов преглед Жичке епархије 1892–1896*, Краљево 1989, 11–15; А. Марковић Новаков, *нав. дело*, 192–194; В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, 551–552.

⁸⁶⁵ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 265, Л. 118. *Јеврем Бојовић – Московски словенски комитет, Москва, 8. децембар 1874.*

⁸⁶⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 30, Л. 1–2. *Јеврем Бојовић – Н. А. Попов, Москва, 22. септембар 1874.*

⁸⁶⁷ В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, 476.

⁸⁶⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 30, Л. 19. *Јеврем Бојовић – Н. А. Попов, Београд, 22. децембар 1879.*

⁸⁶⁹ Види Прилог бр. 5.

⁸⁷⁰ АС, МБ, 1870/890, [Л. 1–2]. *Обер-прокуратор Св. Синода Д. А. Толстој – Митрополит Михаило, 21. децембар 1869.*

Љубомира Вујновића⁸⁷¹, Димитрија Недељковића⁸⁷², Емилијана (Радослава Радића)⁸⁷³ и Јанка Вукомановића⁸⁷⁴. Међу питомцима са простора Хабзбуршке монархије издвајали су се Милан Костић и Никодим (Никола Милаш). Милан Костић, након школовања у гимназији у Будиму, Карловачкој богословији и на Универзитету у Пешти,⁸⁷⁵ као стипендиста руског Светог Синода даље школовање наставља у Кијевској духовној богословији (1866–1869).⁸⁷⁶ Значај школовања Срба у Русији, подвлачио је и сам Костић: „По свом слабом увиђењу рекао би да ће велики корак ка приближењу бити од стране Срба тиме учињен, што ће се питомци у духовној академији у Русији учити. Тиме ће се руски језик међу Србима временом распрострањивати, а ми ћемо добити неоцењено благо руске, особито духовне литературе”.⁸⁷⁷ Након завршеног школовања, био је

⁸⁷¹ Љубомир Вујновић завршио је школу и гимназију у Задру, а радио је као учитељ пучке школе. Године 1867. као стипендиста руског Светог Синода примљен је у Кијевску духовну академију (1867–1869), а две године касније прелази у Петроградску духовну академију (1869–1871), где му је живео ујак. Године 1870. постаје питамац Петроградског одељења Московског словенског комитета. По окончању студија, постаје професор Задарске богословије, а као национални радник био је један од оснивача Српске народне странке: Н. Милаш, *Аутобиографија. Студије. Чланци*, Дела Никодима Милаша VII, приредио епископ далматински Фотије, Београд–Шибеник 2005, 28–29; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста који су током двадесет и пет година стекли образовање на рачун Петроградског словенског друштва (1868–1893)*; В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, 485.

⁸⁷² Димитрије Недељковић из Земуна, након завршене гимназије, као питамац руске владе примљен је у Петроградску духовну академију (1869–1872). Године 1870. и 1871. водио се као питамац Петроградског одељења Московског словенског комитета. Године 1872. душевно је оболео, па је смештен у специјалну установу у Петрограду, где је и умро 15. новембра 1873. године: АС, МБ, 1870/890, [Л. 1–2]. Д. А. Толстој – *Митрополит Михаило*, 21. децембар 1869; ЦГИА СПб, Ф. 277, Оп. 1, Д. 2788, Л. 1–1 об. *Савет Петроградске духовне академије – Ј. В. Толстој, Петроград*, 18. јул 1873; ЦГИА СПб, Ф. 277, Оп. 1, Д. 2788, Л. 5. *Дом за душевно оболеле – Ректор Петроградске духовне академије*, 4. новембар 1873; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста који су током двадесет и пет година стекли образовање на рачун Петроградског словенског друштва (1868–1893)*.

⁸⁷³ Емилијан (Радослав Радић), након школовања у Филозофском лицеју у Керешу, Правном факултету у Гетингену и Старокатоличком факултету у Берну, 1873. године уписује Московску духовну академију (1873–1877). Током школовања у Москви, у неколико наврата, добијао је новчану помоћ од Московског словенског комитета у висини од 50 рубаља. Како је имао велике трошкове око штампања дисертације у Прагу, тражио је од Комитета помоћ од 40 рубаља: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 8, Л. 1–2. *Радослав Радић – Н. А. Попов, Сергејев посад*, 5. мај текуће године. По повратку са школовања, постаје професор и ректор Карловачке богословије, те игуман манастира Крушедол, Месић и Војловица: В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, 544–545.

⁸⁷⁴ Јанко Вукомановић, син Мине Вукомановић, на наговор ујака и протојереја Рајевског, као питамац руске владе и Петроградског одељења Московског словенског комитета, школовао се у српској школи у Петрограду (1874–1876, 1878). Септембра 1874. године Мина Вукомановић затражила је помоћ Петроградског одељења око школовања сина. Комитет јој је маја 1875. године послао 300 рубаља: ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Ф. 11, Л. 71–72. *Мина Вукомановић Караџић – И. П. Корнилов, Беч*, 12/24. септембар 1874; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Ф. 11, Л. 87. *Признајница, Беч*, 7/19. маја 1875. Не могавши да се навикне на тамошњу климу и воду, Јанко се разболео од дизентерије и 1878. године преминуо: Т. Стефановић Вилоски, *Моје успомене (1867–1881)*, поговор С. Дамјанов, Београд 1988, 80.

⁸⁷⁵ *Никола Вукићевић – [М. Ф. Рајевски], Сомбор*, 8/20. октобар 1864. Југословени и Русија: документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 190–191.

⁸⁷⁶ Његова стипендија износила је 200 рубаља: *Милан Костић – М. Ф. Рајевски, Кијев*, 16/28. јануар 1866. Исто, 302–304.

⁸⁷⁷ *Милан Костић – М. Ф. Рајевски, Сивац*, 29. јун/11. јул 1865. Исто, 300–302.

оснивач, професор и ректор Цетињске богословије, професор гимназије у Сомбору и протојереј у Бечеју, а био је и члан Уједињене омладине српске.⁸⁷⁸ Никодим (Никола Милаш), епископ далматински и истријски (1890–1915), након завршене Карловачке богословије, на молбу далматинског епископа, а по препоруци Михаила Фјодоровича Рајевског, као питомац руског Св. Синода, даље школовање наставио је на Кијевској духовној академији (1867–1871),⁸⁷⁹ „како би повративши се послје из Русије могао пренијети међу православне у овој монархији дух православне богословске науке, јер данас код нас влада свугдје римокатолички правац“.⁸⁸⁰ По доласку у Кијев, августа 1867. године, добио је стипендију од 200 рубаља, али не и смештај, па је био приморан да ради као учитељ.⁸⁸¹ По завршетку школовања, понуђено му је да остане на некој од катедри у Кијеву, али је он то одбио.⁸⁸² По повратку у Задар, прво је постављен за суплента, па за професора Задарске богословије, јер му се није веровало, сходно томе да се школовао у Русији. Замерали су му што поручује руске књиге, прима руске часописе и води преписку са Русима, а нарочито им је сметао члан Петроградског одељења генерал Киријејев.⁸⁸³ Године 1880. добио је звање магистра богословља у Кијевској духовној академији.⁸⁸⁴ За митрополита Михаила и епископа Никодима, Руси су забележили „да могу бити названи новим апостолима српске цркве, и да Русија са својим духовним школама није дала друге, поред њих двојице, Србима би они били довољни, и стога, српски народ је у обавези да им вечно захвалан буде“.⁸⁸⁵

Од 1858. до 1875. године у Русији је школовано најмање деветнаест питомаца из Црне Горе.⁸⁸⁶ Највише је било стипендиста руске владе, руског Светог Синода и Московског словенског комитета. Најчешће су стицали средњошколско и високо образовање у образовним установама Кијева, Москве и Петрограда, а претежно се радило о богословима, правницима и лекарима. У одабиру питомаца из Црне Горе,

⁸⁷⁸ В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, 512.

⁸⁷⁹ О могућим препрекама око примања Николе Милаша и Љубомира Вујновића за стипендисте, консултован је Азијски департаман МИД: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 12677, Л. 1–1 об. *Начелник Духовно-школске управе Светог Синода – П. Н. Стремоухов, Петроград, 8. октобар 1866.* Циљ је био да постану професори Задарске богословије, а Кијев је предложен због боље климе: РГИА, Ф. 796, Оп. 147, Д. 1854, Л. 1–3. *Духовно-школска управа при Св. Синоду – Св. Синод, Петроград, 17. новембар 1866.*

⁸⁸⁰ Н. Милаш, *нав. дело*, 26–28.

⁸⁸¹ Исто, 29.

⁸⁸² В. Калинић, *Допринос Никодима Милаша културном препороду Срба у Далмацији*, Београд–Шибеник 2009, 34.

⁸⁸³ Н. Милаш, *нав. дело*, 37.

⁸⁸⁴ В. Пузовић, *Срби на Кијевској духовној академији (1869–1879)*, 367.

⁸⁸⁵ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 12757, Л. 16–38. *Белешка о Србима који су се школовали у Русији, [1912].*

⁸⁸⁶ Види Прилог бр. 2.

најчешће се питао руски генерални конзул у Дубровнику и црногорски митрополит, а често је значила и препорука Јована Сундечића,⁸⁸⁷ чији се син такође школовао у Русији.⁸⁸⁸ Руси су често имали примедбе на „скандалозно понашање” питомца из Црне Горе, углавном, везано за њихове жалбе на мале стипендије, па им је сугерисано „да се угледају на Србе из Шумадије и Бугаре, који са много мањом штипендијом много више постижавају”.⁸⁸⁹ Међу питомцима Московског словенског комитета и Петроградског одељења нашли су се Димитрије Анђус⁸⁹⁰, Митар Бакић, Марко Врбица⁸⁹¹, Иван Калуђеровић⁸⁹², Иван Кнежевић⁸⁹³, извесни Миљанић⁸⁹⁴, Петар Ораховац⁸⁹⁵, Јован Поповић Липовац, Филип Поповић Јабучанин⁸⁹⁶ и Сава Радоњић⁸⁹⁷. Од питомца

⁸⁸⁷ БАО НМЦГ, Заоставштина Јована Сундечића, 3. *Анто Гвозденовић – Јован Сундечић, Москва, 27. август 1873.*

⁸⁸⁸ Душан Сундечић школовао се у Николајевској гимназији, а потом у Петроградском технолошком институту: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 22, 1874. *Азијски депарتمان МИД – А. С. Јонин, 29. јун 1874.*

⁸⁸⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 255–256. *Сава Радоњић – Црногорски питомци у Русији, Цетиње, 15. јун 1874.* Иначе, Нил Александрович Попов пожалио се Јонину на Црногорце, и на државне, и на питомце Московског словенског комитета, да им није довољна ни стипендија, ни једнократне помоћи које примају од Азијског департамента и Комитета, а ни поклони које добијају од Московљана који поседују црногорске ордене: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 22, 1874. *Н. А. Попов – А. С. Јонин, Москва, 10. мај 1874.*

⁸⁹⁰ Димитрије Анђус, као стипендиста Московског словенског комитета, школовао се на Московској духовној академији (1870–1873). По доласку у Москву, као надзорник једно време је провео у Московској комисаровској техничкој школи. По завршетку школовања, радио је као професор Цетињске богословије, а Московски словенски комитет снабдео га је потребним књигама: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 4, Ед. хр. 16, Л. 3–6. *Димитрије Анђус – Н. А. Попов, 1873*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 4, Ед. хр. 16, Л. 7–8. *Димитрије Анђус – Н. А. Попов, 12. август 1873*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 12, Л. 19–20. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 15. октобар 1873.*

⁸⁹¹ Марко Врбица, као питомец руске владе, Московског словенског комитета и Управе Комисаровске школе, школовао се у Вифанској богословији (1871–1874), а затим на Правном факултету Московског универзитета (1874–1876): ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 64, Л. 42–43. *Питомци из Црне Горе – Н. А. Попов, Сергејев Посад, 21. фебруар 1874.*

⁸⁹² Иван Калуђеровић, као питомец руске владе, Московског словенског комитета и Управе Комисаровске школе, школовао се у Вифанској богословији (1871–1874), а затим на Правном факултету Московског универзитета (1874–1876): ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 265, Л. 76–76 об. *Иван Калуђеровић, Иван Ораховац – Н. А. Зубков, Сергејево, 12. август 1874.*

⁸⁹³ Иван Кнежевић је са Анђусом 1870. године допутовао у Москву, где је као надзорник једно време провео у Московској комисаровској техничкој школи. Молио је Нила Александровича Попова да пређе у Московску духовну академију, обавезивајући се да ће по завршетку студија служити у словенским земљама, тамо где Московски словенски комитет буде сматрао да је потребно. Током студија у Московској духовној академији, финансиран је од стране Комитета: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 4, Ед. хр. 16, Л. 1–2. *Димитрије Анђус – Н. А. Попов, 1872*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 10, Ед. хр. 39, Л. 13–14 об. *Иван Кнежевић – Н. А. Попов, 6. новембар [1874].*

⁸⁹⁴ ОР РНБ, Ф. 14, Ед. хр. 455, Л. 8. *Документ који се односи на школовање Словена на рачун Московског словенског добротворног друштва, [после 1878].*

⁸⁹⁵ Петар Ораховац, као питомец руске владе, Московског словенског комитета и Управе Комисаровске школе, школовао се у Вифанској богословији (1871–1874), а затим на Правном факултету Московског универзитета (1874–1876): ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 64, Л. 42–43. *Питомци из Црне Горе – Н. А. Попов, Сергејев Посад, 21. фебруар 1874.*

⁸⁹⁶ Филип Поповић Јабучанин школовао се на Петроградској духовној академији (1865). Године 1870. налази се у Москви, где од Московског словенског комитета добија 20 рубаља помоћи: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 260, Л. 16–17. *М. Микешин – Н. А. Попов, 21. фебруар 1870.*

⁸⁹⁷ Сава Радоњић, као питомец руске владе и Московског словенског комитета, школовао се у Московској богословији (1871–1874), а затим на Правном факултету Московског универзитета (1874–1876): НИОР

посебно су се издвајали Митар Бакић, Анто Гвозденовић и Јован Поповић Липовац. Митар Бакић, након завршене Цетињске богословије, даље школовање наставио је у Кијевској духовној академији (1873–1876), Петроградској духовној академији (1876–1877),⁸⁹⁸ те на унивезитетима у Петрограду (1877–1879) и Женеви (1879), прво као стипендиста руског Св. Синода,⁸⁹⁹ а затим као стипендиста Петроградског одељења Московског словенског комитета.⁹⁰⁰ По завршетку студија, посветио се политици и знатан број година провео као амбасадор Црне Горе у Цариграду (1884–1887, 1890, 1896–1903).⁹⁰¹ Анто Гвозденовић као питомац руске владе,⁹⁰² школовао се на Медицинском факултету Московског универзитета (1873–1876, 1876–1878). По завршетку студија, једно време радио је као лекар и хирург у руској војсци, а 1911. године враћа се у Црну Гору, где се посветио политици и једно време био амбасадор Црне Горе у Вашингтону (1918–1921).⁹⁰³ Јован Поповић Липовац, након завршене гимназије у Загребу, даље школовање наставио је на Медицинском факултету Московског универзитета (1873–1875),⁹⁰⁴ а био је стипендиста Московског словенског комитета.⁹⁰⁵ По избијању устанка у Херцеговини, заједно са осталим српским питомцима, допутовао је на Балкан и активно учествовао у борбама са Турцима.⁹⁰⁶

Без обзира на сва ранија тумачења, школовање Срба у Русији оставило је позитивног учинка на зближавање двају народа и уопште на развој српско-руских веза.

РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 10, Л. 3–4. *Сава Радоњић – Н. А. Попов, Сержево, 16. јун 1874*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 10, Л. 5–6. *Сава Радоњић – Н. А. Попов, Сержево, 21. јун 1874*.

⁸⁹⁸ ЦГИА СПб, Ф. 277, Оп. 1, Д. 2847, Л. 2–2 об. *Димитрије Бакић и Петар Остојић – Савет Петроградске духовне академије, Петроград, 10. јануар 1877*; ЦГИА СПб, Ф. 277, Оп. 1, Д. 2847, Л. 14. *Канцеларија обер-прокуратора Св. Синода – Управа Петроградске духовне академије, 12. фебруар 1877*.

⁸⁹⁹ РГИА, Ф. 797, Оп. 47, отд. 1. ст. 2. Д. 13, Л. 13–13 об. *Списак студената Кијевске духовна академије из редова странаца 1877. године*.

⁹⁰⁰ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 253, Л. 15–15 об. *Димитрије Бакић – Петроградско словенско добротворно друштво, Петроград, 31. мај 1877*; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 253, Л. 25. *Димитрије Бакић и Петар Остојић – Петроградско словенско друштво, Петроград, 17. октобар 1877*; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста који су током двадесет и пет година стекли образовање на рачун Петроградског словенског друштва (1868–1893)*.

⁹⁰¹ В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, 474.

⁹⁰² ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 371, Л. 1–1 об. *Департман Министарства просвете – Азијски департман МИД, 30. март 1874*.

⁹⁰³ *Политика*, Београд, 4. септембар 1935.

⁹⁰⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 25. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 19. новембар 1873*.

⁹⁰⁵ ОР РНБ, Ф. 14, Ед. хр. 600, Л. 1. *Јован Поповић – Н. А. Попов, Москва, 7. новембар 1875*.

⁹⁰⁶ А. А. Петров, Н. А. Клевалина, *Јован Попович-Липовац: воин, поет, научни*, Москва 2011, 28. Јануара 1876. године боравио је у Босни у својству дописника листа *Голос*, а у писму Аксакову наводи да је у Босну отпутовао са циљем „подизања тамошњег народа“, а да се њему обраћа као водећем словенофилу, представнику кружока који их помаже и морално и материјално: *Ј. П. Липовац – И. С. Аксаков, Беч, 15. јануар 1876*. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Освободительная борьба южных славян 1875–1877, Том первый, под редакцией С. А. Никитина, В. Д. Конобеева, А. К. Бурмова и Н. Т. Тодорова, Москва 1961, 172–173.

Деловање Московског словенског комитета на пољу просвете било је примарно,⁹⁰⁷ а на том пољу тесно су сарађивали са званичним органима. Циљ је био да јужнословенски питомци по повратку на Балкан пренесу сународницима руски модел школовања и тиме међу њима ојачају руски утицај, а затим и да послуже као агенти или дописници који би их информисали о најважнијим вестима из друштвено-политичког живота својих сународника. Отворено заговарајући руски правац, српски питомци школовани у Русији требали су да представљају ослонац руској балканској политици. Српски питамац Станислав Симић, који се школовао на Историјско-филолошком факултету у Москви, па по повратку у Србију радио као професор опште историје у гимназији у Крагујевцу, а затим и као професор руског језика, у писму Аксакову, осврћући се на став српске интелигенције према Русији 1878. године, наводи да је све последица образовања: „Образујући се на Западу или код куће, гледали су на Русију очима Западне Европе, те тако правог знања о Русији нису имали. Нема сумње да право поимање може доћи само тада, када се на ствар гледа у сопственом светлу, без примеса туђих погледа. Другим речима, када се руска књижевност са њеним неисцрпним богатством шири у великој мери међу нашим народом”.⁹⁰⁸

Московски словенски комитет и пропагандни рад Илије Гарашанина

Крајем 1861. године, Михаило Обреновић успео је да привуче Илију Гарашанина, кога је именовано прво за министра спољних послова, а затим и за председника владе (1861–1867). У погледу националне политике, српски кнез подражао је Гарашаниново *Начертаније*⁹⁰⁹, које је подразумевало да Кнежевина Србија треба да отпочне борбу против Османлија, након које би била основана држава, у коју би ушле Босна и Херцеговина, Црна Гора, северна Албанија, а у случају распада Хабзбуршке монархије, и Срем, Банат, Бачка, као и Славонија и Хрватска. Основна идеја била је окупљање

⁹⁰⁷ Поред школовања Срба у руским образовним институцијама, било је примера да је Московски словенски комитет школовао и поједине Србе у Бечу. С тим у вези имамо пример медикара Теодора Мишића из Сарајева: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 282. *Теодор Мишић – Московски словенски комитет, Беч, 1875.*

⁹⁰⁸ *Станислав Симић – И. С. Аксаков, Крагујевац, 1. мај 1878.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 511–512.

⁹⁰⁹ Више о *Начертанију*: Р. Љушић, *Књига о Начертанију: национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 2004.

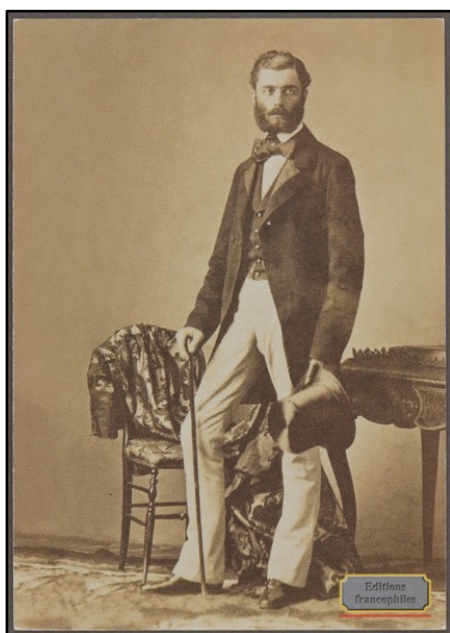
српског народа у једну државу, али како су и српски кнез и његов први министар знали, да без заједничког напора свих балканских народа и подршке стране силе, ова борба не може бити успешно окончана, Гарашанин осавремењава програм из 1844. године, па циљ постаје стварање Балканског савеза. Преузимајући улогу балканског Пијемонта, током владавине Михаила Обреновића, улога Србије у Источном питању постаје кључна, као средиште општебалканског покрета против османске власти. Опредељујући се за активну спољну политику, могли су да рачунају на подршку и званичне и незваничне Русије.

У складу са зацртаним циљевима српске националне политике, након Тајног одбора Матије Бана, почетком 1862. године, Илија Гарашанин обнавља некадашње деловање и оснива Српски одбор као ново средиште пропагандног и организационог рада на припремању устанка у српским и осталим крајевима под влашћу Османлија, а којим су управљали Лазар Арсенијевић Баталака, Фрањо Зах и Атанасије Николић. Новооснована организација имала је своје поверенике у Босни, Херцеговини, Далмацији, Хрватској, Славонији, Македонији, Бугарској и Букурешту, а њеним формирањем, сав тајни рад и бројни агенти дошли су под окриље званичне власти и председника владе Илије Гарашанина. Како је све протичало у знаку припрема за општебалкански устанак, нарочито у знаку припремања устанака у Босни и Бугарској, културно и црквено-просветно деловање у Босни, Херцеговини и Старој Србији нашло се на маргинама националне политике, што почиње да се мења од пролећа 1865. године.⁹¹⁰ Током шездесетих година XIX века, културно-просветно деловање српске владе у Босни, Херцеговини и Старој Србији заснивало се пре свега на школовању ученика из турских крајева у Београдској богословији, затим, на отварању духовно-образовних установа, те на њиховом помагању у виду књига и осталог школског материјала, као и у слању просветног кадра.⁹¹¹ При томе, могли су да рачунају на подршку Московског словенског комитета, али и на подршку званичне Русије. На основу, пре свега материјала из фонда Московског словенског комитета, имамо податке да су московски словенофили имали контакте са појединим агентима српске владе, те неретко помагали њихово деловање. Међу словенофилским контактима налазили су се Стеван Богдановић, Стефан Верковић, Ристо Јејић, Василије Пелагић, Јован и Серафим Перовић, а у каснијим годинама и Гавро Вучковић, Сава Косановић, Теофил (Богољуб)

⁹¹⁰ С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, 116–122.

⁹¹¹ И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 499–501.

Петрановић и Петар Узелац. Гарашанинове организације одржале су се све до 1868. године.⁹¹²

Слика 13. Српски кнез Михаило Обреновић (1823–1868)⁹¹³

Слика 14. Илија Гарашанин (1812–1874)⁹¹⁴

Фебруара 1862. године ради склапања зајма и набавке наоружања у Петроград је послат Милан Петронијевић.⁹¹⁵ Српски представник имао је успеха код Руса, о чему је надређене обавестио у извештају: „Књаз Горчаков ми таки рече, што се зајма тиче, да ми имамо његово обећање, да нам дакле остаје само појединости уговорити. [...] Г. Балабин одобравао је врло наше старање за спремањем. [...] По његовом мненију, иште се за решењем источног питања много више, па судећи по политичким околностима неки сила рече, да је убеђен, да овог лета рата неће бити, руб Италије ће на миру остати, па потоме и остале земље. [...] Генерал Игњатијев се заузео био да нађе начина, и мислио је у почетку да ми ту ствар ваља руководити као приватно предузеће, и обратити се једном добротворном друштву, које шиље турским христијанима помоћ у новцу,

⁹¹² М. Екмечић, *Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)*, Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века, 33–34.

⁹¹³ Дигитална библиотека Матице српске, кнез Михаило Обреновић: <http://digital.bms.rs/pub.php?c=156912647> (23. март 2021).

⁹¹⁴ НБС, Илија Гарашанин, 1852: http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Gravire_i_likovni_materijali/Grafike_Anastasa_Jovanovica/GR-0982 (23. март 2021).

⁹¹⁵ Поред зајма и пушака, Гарашанин је наложио Петронијевићу да се код Горчакова распита, постоји ли могућност да за уступање Венеције Италији, Аустрија добије Босну и Херцеговину: *Илија Гарашанин – Милан Петронијевић, Београд, 8/20. фебруар 1862*. Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874, 67–69.

књигама, па да нам оно набави оружја, као тобож без знања Правитељства, јер кад је књазу Горчакову за оружје споменуо, овај се показао врло противан, бојећи се да нам Русија не учини више зла него добра, ако се прочује да нам је и наоружање дала”. Како није било могуће ангажовати Московски словенски комитет око набавке оружја, Игњатијев се обратио Александру II, који је Србима обећао помоћ: „Кажите дакле, књазу Мијаилу, да је његово правитељство и Србија предмет особите симпатије Русије; као што сами признајете, што предузимате, треба смислено да предузимате; Русија вам за сад може помоћи само морално! За оружје рече ми да ће наредити да се састанем са министром рата, придодавши да ће можда тешко ићи, и да треба тражити начина”.⁹¹⁶ Априла 1862. године Антонина Дмитријевна Блудова обавестила је Рајевског да српски представник може бити задовољан постигнутим резултатима у Петрограду, те да сад када у Азијском департману нема Јегора Петровића Коваљевског, могу се поуздати у Петра Николајевича Стремоухова.⁹¹⁷ За преузимање оружја, које је ишло преко Румуније, са српске стране одређен је Атанасије Николић. У међувремену, почетком августа 1862. године, Аксаков је писао протојереју Рајевском како се у Москви налази извесни Николић, који наводно жели да постане руски поданик. Аксакову се Николић допао и сматрао је да може бити од користи, иако му је као главну ману наводио да свуда види интриге Немаца. Из касе Московског словенског комитета, Аксаков је Николићу дао 50 рубаља и истовремено замолио Рајевског да га препоручи и Стремоухову и Игњатијеву.⁹¹⁸

По склапању црногорско-турског примирја, Антонина Дмитријевна Блудова није крила своје разочарање.⁹¹⁹ Децембра 1862. године, Константин Дмитријевич Петкович извештавао је из Дубровника да је доласком зиме наступила и општа тишина, како у Црној Гори, тако и у Босни и Херцеговини, те да ће она, према његовим проценама, потрајати све до пролећа.⁹²⁰ Немамо много података о везама чланова Московског словенског комитета са устаницима у Херцеговини. Некако се чинило, да је све конце

⁹¹⁶ АС, Илија Гарашанин (даље: ИГ), 1257, Л. 1–4 об. *Извештај српског представника у Русији о закључивању зајма и набавци оружја*; Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). Књ. 1 (1856–1866), 257–260.

⁹¹⁷ А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, *Петроград*, 23. март/5. април 1862. Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 133–134.

⁹¹⁸ И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, *Москва*, 20. јул 1862. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 г. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, 246.

⁹¹⁹ А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, *Петроград*, 2/14. август 1862. Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 134–135.

⁹²⁰ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 8070, Л. 76–76 об. К. Д. Петкович – Н. П. Игњатијев, *Дубровник*, 25. новембар/7. децембар 1862.

везано за устанак у Херцеговини и црногорско-турски рат држала званична Русија,⁹²¹ не пуштајући словенофиле да учине нешто непромишљено и тиме угрозе интересе Русије која се налазила на путу опоравка. Међутим, када је крајем 1863. године Лука Вукаловић покушао да организује нови устанак, водио је преговоре са некадашњим босанским војводом, повереником српске владе, Ристом Јејићем, који се управо тада вратио из Русије, а то је и учинио и наредне године, желећи заједнички устанак у Херцеговини, Босни и Србији. Међутим, нису добили пристанак ни српске, а ни руске владе.⁹²² Међу документима Московског словенског комитета наишли смо на податак да су новембра 1863. године, устаници Ристо Јејић и Петар Николић, Аксаковљеви познаници из 1860. године, допутовали у Москву и затражили новчану помоћ Московског словенског комитета. Двојицу устаника црногорски књаз Данило послао је 1858. године у Босну, како би тамошњем становништву помогли у борби са Турцима. По доласку у Босну, Ристо Јејић је изабран за војводу, а по именовању одлучио је да затражи помоћ руског цара. Ристо Јејић је тада тајно отпутовао у Црну Гору, како би му књаз Данило дао препоруку за Русију, а затим из Цетиња, септембра 1858. године, отпутовао у Цариград, где је посетио руског амбасадора Алексеја Борисовича Лобанова-Ростовског (1858–1863), коме је представио жељу својих сународника да се лично представи Александру II. Када је из Цариграда послат у Одесу, руски цар је одбио да га прими,⁹²³ али му је из државне касе издвојио 10.000 рубаља на име новчане помоћи за пострадале хришћане у Босни и Херцеговини.⁹²⁴ Током 1859. године, Јејић се преко српског кнеза поновно обратио Русији, али нису добили одговор, све док наредне године кнез Долгоруков није посетио Србију. Године 1860. Ристо Јејић се са осталим избеглицама налазио у Србији.⁹²⁵ Из Београда, отишао је у Шабац, где се састао са Црногорцем Петром Николићем, који је имао руски пасош. Испоставило се да је ова група била послата од стране кнеза Милоша у Босну ради организације устанка, иако је званична верзија било виђање са рођацима. Убрзо је дошло до сукоба са Турцима, а Николић је рањен. Након

⁹²¹ Децембра 1863. године, руски генерални конзул у Дубровнику, потрошио је 254 аустријских червонцева на помоћ православном становништву у пограничним херцеговачким окупацијама: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 8070, Л. 84. *К. Д. Петковић – Азијски депарتمان МИД, Дубровник, 12/24. новембар 1863*; Између осталог, новац је дао и Луки Вукаловићу (преко 150 дуката): АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 8070, Л. 83. *Признаница Луке Вукаловића*.

⁹²² И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 315–316.

⁹²³ *А. П. Бутењев – А. М. Горчаков, Бујукдере, 16. септембар 1858*. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины 1850–1864: документы, 203–205.

⁹²⁴ *А. М. Горчаков – Александар II, 1. октобар 1858*. Исто, 205.

⁹²⁵ *Босанске избеглице – М. Р. Милошевић, Београд, 28. јануар 1860*. Исто, 250–251.

тога обојица су ухапшени у Тузли⁹²⁶ и послати у заточеништво у Цариград, где су били до 1863. године. Како би избегли петнаест година затвора, на које су тамо осуђени, приликом премештаја у Малу Азију, успели су да побегну и пребегну у Русију. Из Тифлиса⁹²⁷ су писали Александру II и од њега затражили покровитељство и руске пасоше.⁹²⁸ Затим су отпутовали у Петроград, где су, на иницијативу Горчакова, због ранијих заслуга добили новчану помоћ и пасоше.⁹²⁹ Након неколико месеци посетили су и Москву, где су од Аксакова, кога је Јејић лично познавао, такође затражили новчану помоћ.⁹³⁰ Није нам познато да ли је Аксаков пристао на виђање с њима, али постоје подаци да су из касе Московског словенског комитета добили 80 рубаља.⁹³¹ Историчар Ибрахим Тепић изнео је мишљење да постоји вероватноћа да је Ристо Јејић у Петрограду и Москви добио смернице за даље деловање. Иначе, од 1859. године, Ристо Јејић се налазио на платном списку српске владе, а до избијања *Невесињске пушке* на њега се рачунало као на потенцијалног четовођу.⁹³²

Током шездесетих година XIX века, сарадња између Срба и Бугара била је на солидном нивоу. Српски митрополит Михаило, поред тога што се старао о школовању Бугара, био је веома заинтересован и за решавање црквеног спора, па се средином маја 1861. године обратио московском митрополиту Филарету, како би овај примио и посаветовао Георгија Раковског, уредника листа *Дунајски лебед*, кога је Михаило представљао као човека веома преданог бугарском народу и очувању православља. Српски митрополит је писао Филарету о сукобу између Бугара и Грка, па изразио мишљење да је победа на страни васељенског патријарха, те га упозорио на незадовољство бугарског народа, које планира да започне нову борбу, која може имати озбиљне последице по православље.⁹³³

Прилике у Херцеговини и Црној Гори, те бомбардовање Београда, имали су одјека међу Бугарима, који су се припремали на устанак. Србија је Бугарима у борби са

⁹²⁶ *Ј. Р. Шћупелњиков – А. Б. Лобанов-Ростовски, 7/19. јун 1860. Исто, 271–272.*

⁹²⁷ Сада град Тбилиси, престоница Грузије.

⁹²⁸ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 345, Л. 1–4. *Ристо Јејић и Петар Николић, Тифлис, 24. јун 1863.*

⁹²⁹ У извештају руског МИД-а стајало је да Ристо Јејић има добру репутацију међу сународницима и да је током Кримског рата Русији предлагао устанак у Босни. Иако је његов предлог одбачен, турске власти су га држале под надзором, а као неко ко је наклоњен Русији, био је затваран и у тврђаву на простору Аустрије: *Белешка МИД-а, не после 9. децембра 1863. Освободитељна борба народова Босни и Герцеговини 1850–1864: документи, 440.*

⁹³⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 49, Л. 27. *Ристо Јејић – И. С. Аксаков, Москва, 12. новембар 1863.*

⁹³¹ *Краткиј отчет о десятилетней деятельности (1858–1868) Славянског благотворителног комитета в Москве, составленный секретарем его Н. А. Поповым, 19–20.*

⁹³² И. Тепић, *Прилог за биографију Ристе Јејића*, Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине 36 (1985), 137–138.

⁹³³ НБКМ БИА, Ф. 16, Ед. 1783/52, Л. 1–2. *Митрополит Михаило – Тодор Бурмов, Београд, 1. мај 1861.*

Грцима пружала дипломатску подршку, а затим и учествовала у формирању бугарских добровољачких одреда, са циљем да у тренутку избијања устанка упадну у Бугарску и подигну устанак око Старе планине и Балкан планине. На тај начин, до 1862. године, под командом Георгија Раковског, у Београду је формирана *Бугарска легија*, која ће бити расформирана након конференције у Канлици.⁹³⁴ Када су се 1862. године пронеле вести о доласку Георгија Раковског у Београд,⁹³⁵ Најден Геров је обавестио руског амбасадора у Цариграду да је Раковски требао да током пролећа пропутује непозната места Бугарске и Македоније ради састављања нове етнографске карте, али да се он тиме послужио како би понегде подигао устанак.⁹³⁶ Априла 1862. године митрополит Михаило обавестио је Раковског да није успео да му обезбеди зајам, иако је лично желео „и што је сигурно и верно за посао који ће бити срећан“.⁹³⁷ Неколико месеци касније, јула 1862. године, Александар Георгијевич Влангали распитивао се код Герова о гласинама о устанку у Габрову и Тројану, на шта га је овај уверавао да у Тројану нема ништа, а да се у Габрову окупила дружина од педесетак људи који сами започињу рат против Турске.⁹³⁸

Устанак у Пољској додатно је допринео припремању општебалканског устанка. Најден Геров обавестио је тадашњег руског амбасадора у Цариграду Јевгенија Петровича Новикова (1862–1864) да Турска подозрева од хришћана, нарочито од Србије, која се видно спрема, као и да се поједини Бугари надају да ће на лето Србија да зарати са Турцима, те се они у том случају надају устанку.⁹³⁹ Истовремено, Геров је писао и новопостављеном руском конзулу у Београду, Николају Павловичу Шишкину (1863–1875)^{940, 941} да круже гласине да се Срби спремају за рат и да ће на пролеће Георгиј

⁹³⁴ Д. Леовац, *нав. дело*, 195–196; *Најден Геров – А. Г. Влангали, Пловдив, 2. март 1862.* Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 279.

⁹³⁵ *Најден Геров – А. Г. Влангали, Пловдив, 2. март 1862.* Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 279.

⁹³⁶ *Најден Геров – А. Б. Лобанов-Ростовски, Пловдив, 7. март 1862.* Исто, 279–280.

⁹³⁷ *Митрополит Михаило – Г. С. Раковски, Београд, 24. март 1862.* Архив на Г. С. Раковски. Писма до Раковски 1862–1867, IV, подготвил Н. Трајков, Софија 1969, 59–60.

⁹³⁸ *Најден Геров – А. Г. Влангали, 12. јул 1862.* Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 286.

⁹³⁹ *Најден Геров – Ј. П. Новиков, Пловдив, 6. фебруар 1863.* Исто, 309–310.

⁹⁴⁰ Николај Павлович Шишкин (1830–1912), руски дипломата. Обављао је дужност руског конзула у Једрену (1861–1863), затим руског конзула у Београду (1863–1875), а затим, дужност руског амбасадора у Вашингтону (1875–1880), Грчкој (1875–1880) и Стокхолму (1884–1891).

⁹⁴¹ Најден Геров одржавао је преписку са Шишкином и за време његовог службовања у Једрену, а и за време његовог службовања у Београду. Шишкин га је информисао о последњим дешавањима у руском Министарству спољних послова, о приликама у Београду и истовремено тражио свеже новости са његове стране. По именовану за руског конзула у Београду, Шишкин је писао Герову да између Једрена и Београда, што се климе тиче, нема велике разлике, али је зато посао занимљивији и опширнији. Писао је да је бомбардовање оставило последица – трговина готово да није обновљена, град се не гради, те да је последњих година све у застоју. Такође, писао је да је устанак у Пољској озбиљнији него што су мислили: НБКМ БИА, Ф. 22, Оп. 1, Ед. 509, Л. 40–43 об. *Н. П. Шишкин – Најден Геров, Београд, 12/24. фебруар 1863.* Године 1865. Шишкин му је писао да живот у Београду није весео, али је спокојан, „нарочито ако живиш са породицом и не обраћаш пажњу на интриге и сплетке, са којима се сусреће ове наше конзулско

Раковски и Илија Гарашанин са бугарским добровољцима да упадну у бугарске области.⁹⁴² Шишкин га је уверавао да Србија ове године не планира рат, да је Гарашанин одан руској влади и да без њеног одобрења не намерава ништа да предузима, те да је Раковски заиста у Београду, али да не окупља добровољце, нити би му то дозволили. По савету руске владе, Шишкин је Герову саветовао опрез и стрпљење, јер би преурањени устанак био потпуно бескористан.⁹⁴³ И на извештавање Герова, да се по Бугарској окупљају чете, те да једна таква постоји у Пловдиву,⁹⁴⁴ Јевгениј Петрович Новиков му је поручио да их треба смиривати и разуверити да било каква помоћ може доћи од стране Србије.⁹⁴⁵ Јула 1863. године Шишкин је обавестио Герова да је у Србији мирно и да ће тако и остати, уколико не буде изазова са турске стране. Писао је да су кнез Михаило и српска влада уверени да без помоћи Русије не смеју ништа предузимати, те да је свима у Петрограду обећано, почевши од Горчакова па све до Блудове, да ће се свим силама трудити да се одржи мир у Србији. Подвукао му је да се нада да ће и он успети да обузда Бугаре: „Кажите Бугарима да се ми још можемо изборити са непријатељима, а затим, уз Божији благослов, помоћи ћемо друговима”.⁹⁴⁶ Неколико месеци касније, новембра 1863. године, Шишкин обавештава Герова да Александар Фјодорович Хиљфердинг није више чиновник Азијског департмана, али да и даље преко њих прима преписку,⁹⁴⁷ што нам показује да су словенофилски оријентисани руски дипломатски представници међусобно били јако повезани, а Хиљфердинг је свакако представљао једну од окосница. У међувремену, руски конзул у Битољу, Михаил Александрович Хитрово, извештавао је надређене, да се црногорско-турски рат, бомбардовање Београда, те буђење Бугара и грчко-бугарско црквено питање, одразило и на свест хришћана у Македонији.⁹⁴⁸

Постоје подаци да је Георгиј Раковски априла 1863. године посетио грофа Блудова,⁹⁴⁹ а три месеца касније, митрополит Михаило га препоручује грофици Блудовој „као корисног за општу ствар”. Српски митрополит је својој руској пријатељици писао

друштво”: НБКМ БИА, Ф. 22, Оп. 1, Ед. 509, Л. 51–52 об. *Н. П. Шишкин – Најден Геров, Београд, 23. фебруар 1865.*

⁹⁴² *Најден Геров – Н. П. Шишкин, Пловдив, 15/27. фебруар 1863.* Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 311.

⁹⁴³ *Н. П. Шишкин – Најден Геров, Београд, 21. фебруар 1863.* Исто, 311.

⁹⁴⁴ *Најден Геров – Ј. П. Новиков, Пловдив, 9. марта 1863.* Исто, 312–313.

⁹⁴⁵ *Ј. П. Новиков – Најден Геров, Цариград, 17. март. 1863.* Исто, 317–318.

⁹⁴⁶ НБКМ БИА, Ф. 22, Оп. 1, Ед. 509, Л. 45–46. *Н. П. Шишкин – Најден Геров, Београд, 26. јун 1863.*

⁹⁴⁷ НБКМ БИА, Ф. 22, Оп. 1, Ед. 509, Л. 48–49. *Н. П. Шишкин – Најден Геров, Београд, 22. октобар 1863.*

⁹⁴⁸ *М. А. Хитрово – Ј. П. Новиков, Битољ, 16. јануар 1864.* Русија и бугарското национално-освободително движење 1856/1876. Документи и материали: јануари 1864–мај 1867, II, 5–18.

⁹⁴⁹ *Д. Н. Блудов – Г. С. Раковски, 30. март 1863.* Архив на Г. С. Раковски. Писма до Раковски 1862–1867, IV, 142. Истовремено, Раковски се у Атини видео и са Макензијевом и Ирбијевом: Исто, 147.

да је помогао Раковском око ширења пропаганде међу Бугарима и да је он сада уверен да је Словенима потребна сарадња и искреност, да има на уму идеју будућег братства и у том смеру мисли да ради. Такође, навео јој је да Раковски има пољски карактер, али да лице које га препоручује, на њега има велики утицај, па је замолио да се заложи где треба за њега како би поновно уживао руско покровитељство.⁹⁵⁰ С друге стране, крајем 1863. године грофица Блудова пожалила се протојереју Рајевском да „уопште лоше иду послови словенски”,⁹⁵¹ што је учинио и Аксаков крајем априла 1864. године, пишући му да нема вести из словенских земаља:⁹⁵² „Наша дипломатија, чини ми се, ту веома шепа... Чини се, да нам Исток сасвим испада из руку”.⁹⁵³ Марта 1865. године Шишкин обавештава Герова да се после Успењске скупштине, „опрезно и разумно“ завршивши послове, ништа интересантно није догодило, да је мирно и по свему судећи тако ће проћи и ово пролеће.⁹⁵⁴

Фебруара 1865. године, када је Црна Гора протерала Луку Вукаловића и његову породицу, он се, заједно за Мићом Љубибратићем, обратио руском конзулу у Дубровнику да им уреди преселење у Русију.⁹⁵⁵ Истовремено, и аустријска влада одбила је да пружи уточиште Вукаловићу, а ни Порта није дозвољавала да се врати у Херцеговину.⁹⁵⁶ Руски цар је дозволио да се Лука Вукаловића са својих неколико сарадника пресели у Одесу и за то издвојио извесна финансијска средства.⁹⁵⁷ Маја 1865. године, преко Аустрије, Вукаловић је отпутовао у Русију.⁹⁵⁸ Међутим, по доласку у Одесу, Вукаловић се обратио новоруском и бесарабијском генерал-губернатору Павелу Јевстафјевичу Коцебу (1862–1870) са молбом да Русија помогне херцеговачке устанике у борби против Турске, али да они преузму руководство устанком. То је наљутило руске власти, нарочито Николаја Павловича Игњатијева.⁹⁵⁹ Иначе, у Архиву спољне политике

⁹⁵⁰ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 45–46. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 26. јун 1863.*

⁹⁵¹ *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 23. новембар/5. децембар 1863.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 135–136.

⁹⁵² Иван Сергејевич Аксаков критиковао је Најдена Герова, јер му не пише о новостима из његовог краја, али је овај, не улазећи у појединости, одговорио да нема лепе вести: Научен архив на Българска академия на науките (даље: НА БАН), Ф. 18к, Оп. 1, Ед. 13, Л. 1–3. *Најден Геров – И. С. Аксаков, Пловдив, 18. новембар 1863.*

⁹⁵³ *И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, 17. април 1864.* Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, 253–255.

⁹⁵⁴ НБКМ БИА, Ф. 22, Оп. 1, Ед. 509, Л. 51–52 об. *Н. П. Шишкин – Најден Геров, Београд, 23. фебруар 1865.*

⁹⁵⁵ *Лука Вукаловић и Мића Љубибратић – К. Д. Петкович, 22. јануар 1865.* Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865–1875: документы, 9–10.

⁹⁵⁶ *Н. П. Шишкин – П. Н. Стремюхов, Београд, не после 5. фебруара 1865.* Исто, 10–11.

⁹⁵⁷ *А. М. Горчаков – Е. Х. Штакељберг, 10. мај 1865.* Исто, 17.

⁹⁵⁸ *В. В. Макушев – П. Н. Стремюхов, Дубровник, 25. април/7. мај 1865.* Исто, 15–16.

⁹⁵⁹ *Н. П. Игњатијев – А. М. Горчаков, Бујукдере, 17/29. август 1865.* Исто, 21–23.

Руске империје у Москви, у фонду *Славянский стол*, сачувано је доста докумената о давању новца из касе Руског генералног конзулата у Дубровнику Нићифору Дучићу, Луки Вукаловићу, и сви извештаји упућени Азијском департману Министарства спољних послова, у коме се наводи коме и колико је новаца дато, строго су поверљиви.

Септембра 1865. године шесторо херцеговачких устаника који су се нашли у Одеси пожалили су се Александру Семјоновичу Јонину на Вукаловића, а овај је њихово писмо проследио грофу Игњатијеву. У писму се наводило да Вукаловић није први подигао устанак, нити је био његов врховни вођа, већ се борио под управом Црне Горе. На Нову 1862. годину књаз Никола га је сменио, али су га Турци онда поставили за бимбашу, да би након три месеца био лишен и тог положаја. Године 1864. становништво Зупца протерало га је у Црну Гору, па је одатле протеран у Бијелу Гору, одакле је, преко Руског конзулата у Дубровнику, добио азил у Русији. Међутим, када су стигли у Одесу, почео је да тражи новац да подигне устанак у Херцеговини, а када је његов предлог одбијен, почео је да се приклања Турцима, чему су се сви они оштро супротставили.⁹⁶⁰ Новембра 1865. године, тадашњи секретар Руског генералног конзулата у Београду, Владимир Семјонович Јонин, извештавао је Стремоухова о припреми устанка и намери Србије да Луку Вукаловића искористи за своје циљеве. Рођени брат Александра Семјоновича Јонина, писао је надређенима у Петрограду, да је у Москви разговарао са Серафимом Перовићем, који га је упутио у ток припрема устанка у Босни и Херцеговини, те намери Илије Гарашанина да се са архимандритом састане у Београду, како би се преко њега повезао са револуционарним комитетом. Међутим, како је овај словенофилски оријентисани дипломата писао, Серафим му је обећао да ће се по повратку у Херцеговину око свега прво договарати са руском владом.⁹⁶¹

Током 1864. и 1865. године званични Петроград на све начине покушавао је да смири ситуацију на Балкану и да утиче на Србију да не улази у отворени сукоб са Турском. Руски дипломатски представници упозоравали су да постоји велика разједињеност балканских земаља и да су војно неспремни. Без подршке Француске или друге велике силе, Русија није желела да подржи балкански покрет, јер би улазак у рат био погубан за њене циљеве, па је зато саветовала мир и истовремено радила на зближавању балканских народа.⁹⁶²

⁹⁶⁰ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 1020, Л. 2–3 об. *Херцеговачки устаници – А. С. Јонин, Одеса, 5. септембар 1865.*

⁹⁶¹ В. С. Јонин – П. Н. Стремоухов, *Петроград, 18. новембар 1865.* Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865–1875: документы, 34–36.

⁹⁶² Д. Леовац, *нав. дело*, 143–144.

Од пролећа 1865. године, српска влада била је ангажованија на пољу културне и црквено-просветне политике. Већ током службовања Александра Фјодоровича Хиљфердинга у Босни, основну подршку руског деловања руски конзул је видео у нижем свештенству, па је већ тада за најприврженије Русији истицао мостарског архимандрита Јоаникија, Прокопија Чокорила, Нићифора Дучића, Серафима Перовића и др.⁹⁶³ Стога, након Прокопијеве мисије, московски словенофили помогли су мисију далматинског архимандрита Исаије (Илије Олујића), игумана манастира Крупа, а касније професора Задарске богословије, који је у првим годинама седме деценије XIX века боравио у Русији ради прикупљања прилога за изградњу православне цркве у Горњим Билишанима у Далмацији, која се градила у периоду од 1860–1865. године. Нису нам познати сви детаљи његове мисије, али знамо да је током 1863. године боравио у Москви, а грофица Блудова је замолила чланове Московског словенског комитета да му помогну.⁹⁶⁴ Олујић је од Погодина затражио иконостас за новоизграђену цркву, те богослужбене књиге и предмете за потребе Далматинске епархије.⁹⁶⁵ Доставио им је и комплетан списак православних цркава у Далмацији којима су биле потребне руске богослужбене књиге.⁹⁶⁶ Године 1864, по завршетку своје мисије, прикупљене богослужбене књиге и предмете Олујић је доставио Азијском департману ради слања у Задар. Када су пакети достављени у Беч, уместо у Задар, Рајевски их је послао Безобразову у Мостар, јер је помислио да су они послати за потребе православаца у Херцеговини. Олујић се потом обратио Азијском департману, коме је навео да је вредност пакета била око 1.500 рубаља, па је решено да се сачека неки добротвор, који ће новонасталу штету надокнадити. Након неког времена, персијски генерални конзул у Москви, Иван Зајченко, дао је Олујићу прилог од 1.500 рубаља.⁹⁶⁷ Након неколико година, у два наврата, током 1869. и 1872. године, Олујић је поново пожелео да отпутује у Русију да прикупља прилоге, али су Руси од стране тада протојереја Ђорђа Николајевића били упозорени да му то не дозволе, јер су наводно „његове намере себичне, те да је прошли пут све прилоге присвојио и није их потрошио на манастир”.⁹⁶⁸

⁹⁶³ И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 29.

⁹⁶⁴ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 75, Л. 8. *Јевграф П. Коваљевски – И. С. Аксаков*, 7. јануар 1863.

⁹⁶⁵ НИОР РГБ, Ф. 231/II, Оп. 2, Ед. хр. 88, Л. 1. *Исаија Олујић – М. П. Погодин*, Москва, 23. мај 1863; НИОР РГБ, Ф. Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 115, Л. 5. *Потребе Далматинске епархије*, [1863].

⁹⁶⁶ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 115, Л. 6–7 об. *Списак православних цркава у Далмацији којима су потребне црквене књиге*, [1863].

⁹⁶⁷ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 20, 1872. *П. Н. Стремоухов – А. С. Јонин*, 16. новембар 1872.

⁹⁶⁸ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 20, 1872. *Ђорђе Николајевић – А. С. Јонин*, Задар, 5/17. мај 1872.

Године 1875. руски Свети Синод, преко Азијског департмана и Руског генералног конзулата у Дубровнику, послаће Олујићу богослужбене књиге.⁹⁶⁹

Године 1863, повереник српске владе за Херцеговину, игуман манастира Житомислић, Серафим (Сава Перовић), затражио је званичну дозволу да му се омогући прикупљање прилога у Русији са циљем оснивања духовне школе при горепоменутом манастиру.⁹⁷⁰ Његова молба услишена је тек годину дана касније, када му је издата дозвола прикупљања прилога у трајању од две године. У међувремену, новембра 1863. године, руски конзул у Мостару предложио је грофу Игњатијеву да због заслуга на пољу просвете и православља награде Серафима.⁹⁷¹ Немамо много података ни о Серафимовој мисији у Русији, али знамо да је тамо провео непуне две године (1865–1866). Уочи одласка, а и по повратку из Русије, Перовић је путовао преко Београда, где је разговарао са Гарашанином, који му је издао даља упутства везано за припремање устанка у Херцеговини.⁹⁷² Године 1865. боравио је Москви, у Сретењском манастиру, где су му помагали чланови Московског словенског комитета. Маја 1865. године затражио је од Московског словенског комитета годишњи прилог од 200 рубаља за издржавање учитеља у манастиру Житомислић, месту које је наменио брату Јовану Перовићу, дипломцу Кијевске духовне академије, са чим су се руски цар и Свети Синод већ били сложили.⁹⁷³ Средином октобра 1865. године, у листу *День* објављен је позив за давање прилога Серафиму, где је наведено да је игуман манастира Житомислић у Русију допутовао са дозволом Александра II и благословом руског Светог Синода, са циљем да прикупља прилоге ради отварања духовне школе и цркве при наведеном манастиру, а у циљу подршке православљу на том простору. У новинској објави, поред новчаних прилога, истакнута је потреба цркве за богослужбеним књигама и предметима, иконама, звоном, свештеничкој одећи, те потреба школе за уџбеницима и осталим приручницима. Подвучено је на крају да би српски игуман ускоро требао да се врати у Херцеговину.⁹⁷⁴

⁹⁶⁹ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Азијски департман МИД – А. С. Јонин, 4. фебруар 1875.*

⁹⁷⁰ *Серафим Перовић – В. В. Безобразов, Мостар, 6. август 1863.* Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850–1864: документы, 436–437.

⁹⁷¹ *В. В. Безобразов – Н. П. Игњатијев, Мостар, 29. октобар/10. новембар 1863.* Исто, 439–440.

⁹⁷² Српска влада ангажовала је браћу Перовић 1861. године. По повратку из Русије, Серафим добија упутства од кнеза Михаила и од тада су се налазили у шифрованој преписци. Због националног рада, браћа Перовић су ухапшени и првобитно послати у Цариград, а затим у Африку: *Атанасије Николић „Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење (1860–1868).* Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). Књ. I (1856–1866), 564–587.

⁹⁷³ *Серафим Перовић – Московски словенски комитет, Москва, 7. мај 1865.* Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865–1875: документы, 17.

⁹⁷⁴ *День 35, Москва, 7. октобар, 1865*

Уочи његовог одласка из Москве, словенофилско гласило објавило је имена добротвора који су помогли Серафимову мисију.⁹⁷⁵ Према писању Нила Александровича Попова, Московски словенски комитет приложио је 1865. године за школу при манастиру Житомислић 105 рубаља и истовремено 66 рубаља за школу у Брчком.⁹⁷⁶ Истовремено, децембра 1865. године, Перовић је и од руског Светог Синода затражио богослужбене књиге за православне цркве и манастире у Херцеговини, што је убрзо и добијено.⁹⁷⁷ Марта 1866. године архимандрит Серафим се вратио у Мостар, где је у присуству Безобразова, 26. марта 1866. године, отворио духовну школу при манастиру Житомислић (1866–1872).⁹⁷⁸ У јесен 1866. године, уз помоћ прилога царице Марије Александровне, у Мостару је отворена и женска школа,⁹⁷⁹ а за учитељицу је постављена Рускиња, супруга Јована Перовића, Марија Ивановна.⁹⁸⁰ Због национално-пропагандног рада, браћа Перовић су фебруара 1870. године ухапшени, па годину дана касније одведени су у Цариград, па даље у Триполис и Фезан.⁹⁸¹ Након Перовића, главни повереник српске владе у Херцеговини постаје архимандрит Нићифор Дучић,⁹⁸² који је септембра 1864. године први пут ступио у контакт са Нилом Александровичем Поповим, а везано за школовање његовог брата Димитрија Дучића.⁹⁸³

Међу документима Московског словенског комитета налази се и документ о оснивању Бањалучке богословије. Иако је одлука о оснивању донета три године раније, Бањалучка богословија је основана тек октобра 1866. године, а нарочите заслуге имао је Василије Пелагић, повереник српске владе и питомац Московског словенског комитета, који се у то време вратио са студија у Москви, где је слушао предавања на Историјско-

⁹⁷⁵ *День 39*, Москва, 28. октобар 1865.

⁹⁷⁶ *Краткий отчет о десятилетней деятельности (1858–1868) Славянского благотворительного комитета в Москве*, 21.

⁹⁷⁷ *Серафим Перовић – Руски Свети Синод, 26. новембар 1865*. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865–1875: документи, 36–37.

⁹⁷⁸ *В. В. Безобразов – П. Н. Стремоухов, Мостар, 15/27. март 1866*. Исто, 48–49.

⁹⁷⁹ И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 533–534.

⁹⁸⁰ В. Војводић, *Три Гарашанинова повереника за политички рад у Херцеговини*, Илија Гарашанин (1812–1874): зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, уредио В. Стојанчевић, Београд 1991, 414.

⁹⁸¹ Исто, 418–425.

⁹⁸² Септембра 1867. године српска влада је преко руског конзула у Дубровнику послала 107 червонцева Дучићу, а затим преко Шишкина и Петковича, и поверљива писма: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 15, 1867. *Руски конзулат у Београду – К. Д. Петкович, 3. септембар 1867*; БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 15, 1867. *Н. П. Шишкин – К. Д. Петкович, Београд, 17. мај 1867*; БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 15, 1867. *Н. П. Шишкин – К. Д. Петкович, Београд, 16. децембар 1867*. Било је и обратних пошљки (преко Дубровника и Београда до Гарашанина): БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 15, 1867. *Н. П. Шишкин – К. Д. Петкович, Београд, 31. октобар 1867*.

⁹⁸³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 33, Л. 1–2. *Нићифор Дучић – Н. А. Попов, Цетиње, 19. септембар 1864*.

филолошком факултету (1863–1865).⁹⁸⁴ Након завршене Београдске богословије, по препоруци митрополита Михаила и протојереја Рајевског, са циљем „да служи отечеству као учитељ или свештеник”, Пелагић добија стипендију Московског словенског комитета у висини од 20–30 рубаља месечно.⁹⁸⁵ Током боравка у Москви, повезује се са словенофилима, а од 1868. године постаје и агент Московског словенског комитета.⁹⁸⁶ Истовремено, у Москви се повезује и са српским студентима, који су прихватајући идеје Чернишевског и Херцена, враћали се кућама као убеђени социјалисти.⁹⁸⁷ Уочи одласка из Москве, средином 1865. године, од чланова „словенофилског комитета” затражио је књиге и школске материјале за институцију у којој је планирао да предаје,⁹⁸⁸ као и новац за путне трошкове.⁹⁸⁹ При одласку из Москве добио је новац од Московског словенског комитета и Азијског департмана МИД. У Босни се разболео и отишао у Дрезден, где је остао без новца, па се поновно обраћао московским словенофилима и од секретара Комитета Ошмјанцева затражио да му, преко Руске амбасаде у Дрездену, пошаљу новац да настави пут до Прага, па из Прага до Босне.⁹⁹⁰ По повратку из Москве, по налогу Илије Гарашанина, одлази у Бањалуку и о трошку српске владе отвара Бањалучку богословију, а постоји вероватноћа да је она потпомогнута и новцем Московског словенског комитета и Азијског департмана Министарства спољних послова. Према документу из фонда Московског словенског комитета, у почетку школа није била популарна. Прве године њеног постојања имала је деветоро ученика, друге двадесет и једно, треће шездесет и двоје, а четврте године шездесет и четворо ученика. Прве године предавао је само Пелагић, наредне године му се придружио и Петар Митровић, такође руски ђак, затим, треће године Димитрије Ристић, а четврте године Ђорђе Лазаревић и Стеван Вулетић.⁹⁹¹ Првобитно, преко митрополита Михаила,⁹⁹² а затим током наредних

⁹⁸⁴ Више о његовом школовању у Москви: Д. Ф. Поплыко, *Васа Пелагич и Россия. Из историје сербској револуционарне мисли*, Москва 1983, 20–34.

⁹⁸⁵ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 418, Л. 19. *Биографија Василија Пелагића*; РО ИРЛИ РАН, Ф. 3, Оп. 4, Д. 503, Л. 3–5. *М. Ф. Рајевски – И. С. Аксаков, Беч, 8. април 1863; И. С. Аксаков – М. Ф. Рајевски, 1. април 1863.* Иван Сергеевич Аксаков в его письма. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, 253.

⁹⁸⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 227, 8–8 об. *Василије Пелагић – Московски словенски комитет, Дрезден, 16/28. јул 1869.*

⁹⁸⁷ М. Екмечић, *Узредно слово о Васи Пелагићу*, Дијалог прошлости и садашњости: зборник радова, 280.

⁹⁸⁸ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 227, Л. 6–6 об. *Василије Пелагић – Московски словенски комитет, Москва, 11. мај 1865.*

⁹⁸⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 75, Л. 20. *Василије Пелагић – Московски словенски комитет, Москва, 8. јун 1865.*

⁹⁹⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 227, Л. 8–8 об. *Василије Пелагић – Московски словенски комитет, Дрезден, 16/28. јул 1869.*

⁹⁹¹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 7–8 об. *Опис босанско-бањалучке Богословије.*

⁹⁹² *Васа Пелагић – Митрополит Михаило, Беч, 18. август 1868, Васа Пелагић и митрополит Михаило: преписка и документи, Живот: мјесечни часопис за књижевност 19 (1954), 266–267.*

година и лично, Пелагић се за богослужбене књиге, предмете и свештеничку одећу за потребе Бањалучке богословије обраћао протојереју Рајевском, при томе подвлачећи „да је отворена богословија у Бањалуци на бази духовне школе и да је одиграла велику културну и политичко-друштвену улогу припремајући свештенике и учитеље који су надахнути идејама националног буђења”.⁹⁹³ Истовремено, Пелагић је покушао да уреди и отварање женске школе у Бањалуци, а новац је и за то потраживао у Русији. Септембра 1868. године затражио је помоћ Рајевског као посредника, како би, било од руске владе, било од руске царице или неког другог Руса, издејствовао помоћ од 150–200 рубаља годишње, од чега би могли да плате издржавање учитељице. Та његова молба прослеђена је у Московски словенски комитет.⁹⁹⁴ Међутим, како је стајало у документу, Богословија је засметала сарајевском митрополиту Дионисију, који је Пелагића оптужио да је руски и српски шпијун, те да припрема устанак, па су га Турци фебруара 1869. године ухапсили и протерали у Малу Азију.⁹⁹⁵ Априла 1869. године, митрополит Михаило обавестио је Попова да је Пелагић прогнан, а да је Бањалучка богословија престала са радом.⁹⁹⁶ У званичном извештају из децембра 1869. године, руски конзул у Сарајеву забележио је о Пелагићу: „То је млад, способан човек, предан народном послу и веома занимљив”.⁹⁹⁷ Пелагић је ослобођен уз руску помоћ, па се из Цариграда преко Одесе вратио на Балкан 1871. године.⁹⁹⁸ По изласку из затвора, Василије Пелагић председавао је последњој скупштини Уједињене омладине српске, одржаној августа 1871. године у Вршцу.⁹⁹⁹

Међу материјалима Московског словенског комитета нађено је и једно писмо Стевана Богдановића, повереника српске владе од 1861. године, који је на том месту наследио свог оца. По упутствима српске владе, Богдановић је крајем 1866. године формирао Одбор у Сарајеву, на чије чело је стао Теофил Петрановић, управник српске

⁹⁹³ *Василије Пелагић – М. Ф. Рајевски, Бања Лука, 3. октобар 1868.* Освободитељна борба народова Босни и Герцеговини и Русија 1865–1875: документи, 140.

⁹⁹⁴ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 49, Л. 55–56. *Василије Пелагић – М. Ф. Рајевски, Бања Лука, 20. август 1868.*

⁹⁹⁵ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 7–8 об. *Опис босанско-бањалучке Богословије.* Неколико месеци пре хапшења, Алексеј Николајевич Кудрјавцев молио је протојереја Рајевског да помогне Пелагићу око добијања пасоша, како би могао да отпутује у Русију: *А. Н. Кудрјавцев – М. Ф. Рајевски, Сарајево, 14/26. јул 1868.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 311–312.

⁹⁹⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 13–14. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 31. март 1869.*

⁹⁹⁷ *А. Н. Кудрјавцев – П. Н. Стремоухов, 5. децембар 1869.* Освободитељна борба народова Босни и Герцеговини 1865–1875: документи, 209–215.

⁹⁹⁸ *Атанасије Николић „Опис радње по предмету општег споразумјења за устанак и сједињење (1860–1868).* Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). Књ. I (1856–1866), 564–587.

⁹⁹⁹ Р. Бесаровић, *О првом периоду дјеловања Васе Пелагића у Босни*, Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине 2 (1950), 205

школе у Сарајеву (1866–1869). По препоруци овог Одбора, међу поверенике примљен је и Гавро Вучковић, који пак није уживао велико поверење.¹⁰⁰⁰ Године 1872. Стеван Богдановић замолио је чланове Комитета да финансирају школовање у Москви једног од двојице његових синова. Молба је била адресирана на Погодина „као љубитељу и покровитељу свега што је српско“, а том приликом Богдановић је подвукао да су његова дела која је учинио за Српство свима позната и да се слободно може позвати на Илију Гарашанина, Миливоја Петровића Блазнавца, Јована Ристића, митрополита Михаила, као и на руске конзуле Шћуплепњикова, Иванова, а нарочито на Кудрјавцева, па на крају и на Иларионова у Мостару.¹⁰⁰¹ Нисмо наишли на податак да ли је ова његова молба и услишена.

Главни повереник српске владе на простору Старе Србије и Македоније, Стефан Верковић¹⁰⁰², у служби Гарашанина нашао се први пут 1848. године, када се након завршеног школовања из Загреба преселио у Београд. Том приликом, у циљу повезивања са Босном, Херцеговином, Старом Србијом и Албанијом, српска влада ангажовала је Стефана Верковића и Матију Бана. Херцеговачка мисија, са центром у Дубровнику, поверена је Бану, а Верковић је као његов помоћник добио Котор. Верковић је требао да одржава везу са Албанијом, преко извесног Дон-Гашпара Краснићи, католичког свештеника, родом из Ђаковице, кога је Верковић пронашао и упознао са Гарашанином. Мисија је трајала од маја 1849. до пролећа 1850. године. Следећи пут када се Стефан Верковић нашао у служби Илије Гарашанина било је мало пре бомбардовања Београда.¹⁰⁰³ Уједно, то је био и његов последњи боравак у Београду све до пред крај Велике источне кризе, у време када се код Владимира Ивановича Ламанског залагао искључиво за интересе Бугара.¹⁰⁰⁴ Стефан Верковић покушао је да оствари сарадњу са

¹⁰⁰⁰ *Атанасије Николић „Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење (1860–1868). Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). Књ. 1 (1856–1866), 564–587.*

¹⁰⁰¹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 263, Л. 33–34. *Стеван Богдановић – М. П. Погодин, Славонски Брод, 26. март 1872.*

¹⁰⁰² НА БАН, Ф. 14к, Оп. 1, Ед. 385, Л. 1–4. *Стефан Верковић – Алимпије Васиљевић, 9. новембар 1877.*

¹⁰⁰³ НА БАН, Ф. 14к, Оп. 1, Ед. 385, Л. 1–22 об. *Стефан Верковић – Н. А. Игњатијев, Петроград, 14. април 1878; Атанасије Николић „Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење (1860–1868). Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). Књ. 1 (1856–1866), 564–587.*

¹⁰⁰⁴ Почетком 1878. године Верковић је писао Ламанском: „У интересу је дакле не само Словенства, него и саме Русије и њезине будућности, да се Источно питање не реши у овоме србскоме и њихови пријатеља Грка смислу, јер би тада ненадно видели гди пониче на Балканскоме полуострву још једна друга нова Пољска, разумевам Србију, која је у будућности готово толико, ако не још и више, главобоља и неприлика Русији причињавала, као садашња Пољска, јербо су Срби садашњега нараштаја у фанатизму и мржњи према Бугарима и Хорватима, као што реко, истом таком мржњом и фанатизмом преиспуњени као што су Пољаци у Галицији према Русинима“. НА БАН, Ф. 14к, Оп. 1, Ед. 406, Л. 9–15. *Стефан Верковић – В. И. Ламански, Загреб, 1/13. јануар 1878.*

словенофилима већ 1854. године, али до тога није дошло.¹⁰⁰⁵ Године 1857, на иницијативу Александра Фјодоровича Хиљфердинга, Верковић се с њим упознао и неколико дана заједно су обилазили простор Старе Србије. Након што се Хиљфердинг вратио у Петроград, остају у контакту, па је Верковић преко руског слависте слао и објављивао текстове за одређени хонорар.¹⁰⁰⁶ Након тога, вероватно посредством Хиљфердинга, Верковић остварује контакт и са Владимиром Ивановичем Ламанским, да би даље, значајније контакте са московским словенофилима, остварио тек пролећа 1867. године, а везано за припрему Сверуске етнографске изложбе.

Поред црквено-просветне помоћи московских словенофила Србима, није изостајала ни помоћ званичних органа Русије, а нарочито су та давања била жива током 1865. године. Марта 1865. године, на предлог руског конзула у Сарајеву и грофа Игњатијева, а по узору на давање руске владе православној школи у Кукуше, Азијски департман доделио је православној школи у Сарајеву годишњу новчану помоћ.¹⁰⁰⁷ Октобра 1865. године на молбу Мостарске православне општине, руска царица приложила је 100 рубаља за изградњу Саборне цркве Свете Тројице у Мостару.¹⁰⁰⁸ Новембра 1865. године затражена је новчана помоћ за цркву Светог Николе у Стопањи, али и она у виду богослужбених књига и предмета,¹⁰⁰⁹ као и помоћ за потребе богословске школе и цркве Рођења Пресвете Богородице у Лесковцу.¹⁰¹⁰ Децембра 1865. године руска влада помогла је изградњу православне цркве у Вишеграду,¹⁰¹¹ а истовремено, за помоћ им се обратила и православна општина у Броду која је добила

¹⁰⁰⁵ Године 1854, на препоруку Шафарика, Стефан Верковић послао је Погодину списак своје нумизматичке збирке. Пошто одговора да ли је спреман да је откупи није било, списак је послао Александру Сергејевичу Уварову. За исту ствар ургирао је и Александар Вукомановић код Рајевског. Међутим, до откупа није дошло, па је Верковић 1868. године своју збирку поклонио Александру II, због чега је награђен орденом Св. Ане трећег реда. У свим писмима, Верковић се потписивао код Србин из Босне: *Стефан Верковић – М. Ф. Рајевски, Београд, 3/15. јул 1854.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 163; *Стефан Верковић – М. Ф. Рајевски, Београд, 20. фебруар/3. март 1855.* Исто, II, 164–165; *Александар Вукомановић – М. Ф. Рајевски, Београд, 17. фебруар/1. март 1855.* Исто, 199–202. Године 1869. Верковић је од грофа Игњатијева тражио да га препоручи научним друштвима и музеју у Петрограду, или пак неком другом, ко би купио његове новчиће: *В. Караконовски – Н. П. Игњатијев, Цариград, 5. август 1869.* Русија и бугарското национално-освободително движење 1856/1876. Документи и материали: мај 1867–декември 1869, III, 475–477.

¹⁰⁰⁶ Lj. Doklešić, *Stjepan Verković: život i djelo (1821–1894)*, Zagreb 2007, 49–50, 53.

¹⁰⁰⁷ *Н. П. Игњатијев – П. Н. Стремоухов, 2. март 1865.* Освободителна борба народова Босније и Герцеговини и Русија 1865–1875: документи, 11.

¹⁰⁰⁸ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Д. 3924, Л. 14–14 об. *Секретар Марије Александровне, Петроград, 14. октобар 1865.*

¹⁰⁰⁹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3805, Л. 17. *Н. П. Шишкин – Азијски департман МИД, Београд, 30. октобар 1865.*

¹⁰¹⁰ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3805, Л. 44. *Н. П. Шишкин – Азијски департман МИД, Београд, 30. октобар 1865.*

¹⁰¹¹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3805, Л. 33. *Н. П. Шишкин – Азијски департман МИД, Београд, 15. децембар 1865.*

дозволу да изгради храм.¹⁰¹² Године 1867, и манастири Нишког округа, преко митрополита Михаила, затражили су помоћ руске владе у виду богослужбених књига, предмета и свештеничке одеће.¹⁰¹³ Исте године, Шишкин је примио извесну своту новца коју су руски добротвори даровали Србији.¹⁰¹⁴

Први балкански савез и „балкански план” Николаја Николајевича Рајевског и Михаила Григорјевича Черњајева

Године 1866, међународне прилике, пораз Аустрије у рату против Пруске и Италије, па избијање устанка на Криту¹⁰¹⁵, учиниле су да Михаило Обреновић и српска влада убрзају припреме на стварању Првог балканског савеза (1866–1868) са циљем ослобођења балканских хришћана и стварања уједињене српске државе, или пак балканске федерације, у којој би Србија имала водећу улогу. Русија, која је Србију видела као Пијемонт балканских народа, била је ослонац такве политике, и војно и дипломатски, јер је и сама била заинтересована за стварање велике државе на Балканском полуострву, која би настала уз њену помоћ, а која би се налазила у сталном конфликту са Турском и била ослонац њеним спољнополитичким претензијама.¹⁰¹⁶ Као посредници у стварању Балканског савеза иступали су Николај Павлович Игњатијев, те Николај Павлович Шишкин и Александар Семјонович Јонин, руски званичници блиски словенофилима. Првобитно, 5. октобра 1866. године склопљен је савез са Црном Гором, а затим, током 1867. године, потписан је споразум са Грчком и вођени преговори са хрватском Народном странком и бугарском Добродетелном дружином. Деловање

¹⁰¹² АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3805, Л. 30–30 об. *Православна општина у Броду – Н. П. Шишкин, Београд, 24. новембар 1865.*

¹⁰¹³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3805, Л. 48–48 об. *Н. П. Шишкин – Азијски департаман МИД, Београд, 2. јануар 1867.*

¹⁰¹⁴ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 8050, Л. 20. *Н. П. Шишкин – Азијски департаман МИД, Београд, 25. јануар 1867.*

¹⁰¹⁵ Године 1866. Московски словенски комитет прикупио је 1.620 рубаља прилога и већина је била усмерена на становништво Крита. Поред тога, новац је употребљен и на школовања Срба и Бугара у Москви. Године 1866. школовали су дванаесторо Срба: Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 114–115, 134. Јануара 1867. године у листу *Москва* објављена је и акција прикупљања прилога за потребе становништва Крита: И. С. Аксаков, *Славянский вопрос 1860–1886. Статьи из «Дня», «Москвича» и «Руси» Речи в Славянском комитете в 1876, 1877 и 1878*, Сочинения И. С. Аксакова Т. 1, 91–96.

¹⁰¹⁶ С. А. Никитин, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в.*, 152.

српске владе на окупљању балканских народа настављено је и током 1868. године, када је у фебруару закључена војна конвенција са Грчком, а затим потписан уговор са Румунијом. Везано за стварање Првог балканског савеза, московски словенофили, на првом месту, Иван Сергејевич Аксаков, током преговора са бугарским емигрантима из Букурешта, имали су значајну улогу.

Почетком априла 1866. године руски амбасадор у Цариграду гроф Николај Павлович Игњатијев (1864–1877), који је у почетку следио упутства из Петрограда, поручио је Гарашанину: „Наша радња треба да се ограничи на то да одклони узроке који би могли пробудити восточно питање, које би се данас могло решити само на нашу штету и на искључну ползу Француске”.¹⁰¹⁷ У међувремену, како је избио аустријско-пруски рат и устанак на Криту, Илија Гарашанин преко Јована Ристића затражио је савет Игњатијева, какав би став Србија требала да заузме, уколико би у турским покрајинама избио устанак, ако би Турска склопила савез са Аустријом и ако би се покушало са одвајањем Босне и Херцеговине. Руски амбасадор у Цариграду им је поручио да би првобитно требало оценити важност устанка, па уколико дође до аустријско-турског савеза, Србија не треба ништа да предузима, али се зато треба супротставити покушају Турске да одвоје Босну и Херцеговину.¹⁰¹⁸ Истовремено, и Петар Николајевич Стремоухов саветовао је Црногорцима мир.¹⁰¹⁹ Августа 1866. године, Геров је обавестио Игњатијева да је добио информацију да српска влада шаље депутацију у Цариград, како би од Порте издејствовала рушење тврђава, а поред тога, и да се војно припрема. Обавештавао га је да је аустријско-пруски рат подгрејао наде Бугара на скоро покретање Источног питања.¹⁰²⁰ У јесен 1866. године, Александар Семјонович Јонин, по упутствима грофа Игњатијева, посетио је у тајности Крит и Атину, где се састао са грчким хетеристима, па су разматране могућности о ширењу устанка. Добио је уверења

¹⁰¹⁷ АС, ИГ, 1609. Н. П. Игњатијев – А. М. Горчаков, *Пера*, 22. март/3. април 1866.

¹⁰¹⁸ Јован Ристић – Илија Гарашанин, *Цариград*, 27. јун/9. јул 1866. Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874, 173–175.

¹⁰¹⁹ У Петроград су стизале информације да у последње време Никола Петровић тражи прилику за окршај са Турцима, па је директор Азијског департмана затражио од Петковича да црногорском књазу објасни, да према информацијама са којима Русија располаже, Турци сами желе сукоб, али да Србија није спремна да узме учешће у тој борби, па је савет да се Црна Гора посвети унутрашњем благостању и разматрању примирја, па да, у случају да Турци прекрше уговор, да се пожале другим државама, а Русија ће њихову жалбу подржати. Стремоухов је подвукао Петковичу да ако се на Цетињу појави мисао да се проблем разматра на Париској конференцији, да се потруди да такву мисао и отклони: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 14, 1866. *Поверљиво упутство П. Н. Стремоухова – К. Д. Петкович*, 23. март 1866. БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 14, 1866. *Поверљиво упутство П. Н. Стремоухова – К. Д. Петкович*, 23. март 1866.

¹⁰²⁰ *Најден Геров – Н. П. Игњатијев, Пловдив*, 26. јул 1866. Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 408–409.

да би у Епиру могло доћи до устанка, а Игњатијев је сматрао да би било добро да се у почетку Епир самостално бори и тиме турска војска одвуче на југ, па се тако Словени не би сматрали организаторима устанка.¹⁰²¹ Истовремено, и руски конзул у Битољу Николај Фјодорович Јакубовски (1864–1873) извештавао је Игњатијева да становништво Македоније такође са симпатијама гледа на устанак на Криту и полагају велике наде у Србију и Црну Гору.¹⁰²² Новембра 1866. године Јован Мариновић посетио је Петроград.¹⁰²³ Руски амбасадор у Бечу Ернест Густавович Штакелберг (1864–1868) обавестио је Игњатијева да је Горчаков Мариновићу у случају рата обећао зајам, па ако се борба буде водила изван иницијативе Србије, прокламоваће немешање, а постараће се да то исто учине и остале европске силе, али да што се тиче слања једног руског официра, то одбијају као компромитујуће,¹⁰²⁴ што нас доводи до закључка да је мисао одласка Михаила Григорјевича Черњајева у Србију заправо потицала од стране руског амбасадора у Цариграду. Почетком 1867. године по Петрограду су кружиле гласине о могућем рату Русије и Аустрије због Источног питања. Те вести су биле још гласније након што се прочуло да су Александар Михаилович Горчаков и Дмитриј Андрејевич Миљутин примљени у дужу аудијенцију код цара. Причало се да се само због финансија нису одлучили на рат.¹⁰²⁵

Иако су чланови Московског словенског комитета вредно радили на припремању Велике етнографске изложбе и Свесловенског конгреса у Москви, Аксаковљев нови лист *Москва* са великом пажњом пратио је прилике на Балканском полуострву, па је тако Источно питање било готово главна тема ове дневне новине. Иван Сергејевич Аксаков сматрао је да би Русија требала да предузме снажнију иницијативу у решавању Источног питања, да стане на чело Балканског савеза, не искључујући могућност рата: „Сматрамо да Русија треба да пожури и преузме иницијативу у решавању Источног питања. У противном, њиме ће овладати западне државе и створиће нам поново незавидан положај,

¹⁰²¹ М. Николић, *Гроф Николај Павлович Игњатијев и балканско питање (1864–1875)*, необјављена докторска дисертација, одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2020, 138–139. Још априла 1866. године, Јонин је извештавао Азијски департман о жељи грчких хетериста да са Србијом склопе савез у циљу заједничког устанка Грка и Словена: *А. С. Јонин – Азијски департман, Јањина, 12/24. април 1866.* Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 48–49.

¹⁰²² *Н. Ф. Јакубовски – Н. П. Игњатијев, Битољ, 23. октобар/4. новембар 1866.* Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 54–55.

¹⁰²³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 8050, Л. 18–18 об. *Н. П. Шишкин – Азијски департман МИД, 5. новембар 1866.*

¹⁰²⁴ *Е. Г. Штакелберг – Н. П. Игњатијев, Беч, 15/27. новембар 1866.* Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874, 237–238.

¹⁰²⁵ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 39. *Извештај III одељења, 11. јануар 1867.*

о коме смо говорили. Сматрамо, да би паралелно са грчким покретом требало да се одвија и словенски покрет, да би Русија требала тврђе да инсистира на ослобођењу Београда од турских гарнизона и да предузме активније деловање у грчко-бугарском сукобу, једном речју, да стане на чело, а не на реп тог покрета, који нагриза Исток”.¹⁰²⁶ Аксаков је писао о припремама Србије за рат, али је чврсто стајао на стражи бугарских интереса, па фебруара 1867. године пише: „Такво заборављање од стране Срба, дубоко повређује њихове суседе и браћу Бугаре, па ако их Срби заборављају, ми, Руси, не смемо и не можемо да их заборавимо. Ми желимо савез Бугара са Србима, [...], али не можемо тражити од Бугара, да као Бугари нестану у српском племену, ако то они сами не дозволе [...]. Нека Срби приме то к знању и нека Бугари искористе одлагање Источног питања за изношење и својих права на постојање”.¹⁰²⁷

Године 1867, Михаил Григорјевич Черњајев¹⁰²⁸, дошао је у отворени сукоб са министром војске Дмитријем Андрејевичем Миљутином (1861–1881), па се прикључио опозицији која је оштро критиковала његове реформе. По повратку из Средње Азије, где је од 1864. до 1866. године војевао и стекао славу освајањем Ташкента, сазнао је за устанак на Криту и припреме Кнежевине Србије за општебалкански устанак против Турске.¹⁰²⁹ По повратку у Петроград, повезао се са пуковником Николајем Николајевичем Рајевским, познаником из времена ратовања у Туркестану, који је 15. фебруара 1867. године директору Азијског департмана Министарства спољних послова изложио план да се, у циљу обучавања и припремања балканских народа за рат против Османлија, неколико десетина искусних руских официра пошаље на Балкан. Истовремено, предложио је да се с њима пошаље и један искусни и способни штаб официр или генерал, који би руководио свим пословима и командовао српским војскама, а претпоставља се да је мислио управо на генерал-мајора Михаила Григорјевича

¹⁰²⁶ И. С. Аксаков, *Славянский вопрос 1860–1886. Статји из «Дня», «Москвича» и «Руси» Речи в Славянском комитете в 1876, 1877 и 1878*, Сочинения И. С. Аксакова Т. 1, 112–117.

¹⁰²⁷ Исто, 122–127.

¹⁰²⁸ Михаил Григорјевич Черњајев (1828–1898), руски генерал-поручник, потицао је из племићке породице. Након завршене Николајевске академије, од 1853. до 1867. године, служио је при Генералном штабу. Управо из доба школовања потиче његово познанство са Николајем Павловичем Игњатијевичем и Дмитријем Алексејевичем Миљутином. Учествовао је у одбрани Севастопоља, а затим, ратовао на Кавказу и Средњој Азији. Године 1865. прославио се освајањем Ташкента и исте године бива постављен за војног губернатора Туркестанске области (1865–1866). Године 1867. привремено је пензионисан, да би се крајем исте године поновно вратио у службу. До избијања Велике источне кризе, бавио се издавањем листа *Русский мир*, да би у првом српско-турском рату (1876–1877) као руски генерал у пензији, преузео команду над српском војском. Године 1877. поновно ступа у руску војску, па затим постаје генерал-губернатор Туркестанске области и командант војске Туркестанског војног округа (1882–1884): Више о њему: D. Mackenzie, *The Lion of Tashkent. The career of General M. G. Cherniaev*, Athens 1974. Између осталог, био је преписци са М. Ђ. Милићевићем.

¹⁰²⁹ А. М. Черняева, *Предисловие: Письма властителей Сербии к М. Г. Черняеву*, 28.

Черњајева.¹⁰³⁰ У плану је стајало да је ова иницијатива потекла заправо од стране српске владе, која је преко Јована Мариновића затражила од руских званичника да се у Београд пошаљу неколико руских официра ради упознавања са стањем српске војске и припрема за предстојећи рат са Турском.¹⁰³¹ Неколико недеља касније, 19. марта 1867. године, прослављени „лав од Ташкента” и уједно члан Московског словенског комитета, понудио је и званично своје услуге Михаилу Обреновићу.¹⁰³² Српском кнезу његово писмо доставио је Сава Грујић, који се у то време школовао у Петрограду. Одговор није могао бити послат одмах, о чему је Гарашанин Черњајева обавестио телеграмом.¹⁰³³

Одговор српског кнеза стигао је преко Руске амбасаде у Цариграду. Михаило је прихватио Черњајевљев предлог и замолио га да узме одсуство и допутује у Београд, али да не напушта службу. Књажевљево писмо отворено је у Министарству спољних послова и Стремоухов га је показао Миљутину, који га је даље проследио цару. Међутим, оно није била новина за Александра II, јер га је о томе раније обавестио начелник Трећег одељења гроф Петар Андрејевич Шувалов (1866–1874), коме је сам Черњајев показао своје писмо српском кнезу.¹⁰³⁴ У међувремену, док је чекао одговор из Београда, априла 1867. године, Михаил Григорјевич Черњајев, поднео је оставку и отворено министру војске ставио до знања да не жели више с њим да сарађује. Миљутин је о томе обавестио цара, од кога је руски генерал-мајор добио одговор да је његов потез непромишљен, да је његова оставка повучена и да сам цар тражи да се врати на дужност, те да га ускоро очекује унапређење. Због лоших односа са министром, положај Черњајева у војсци постаје неодређен, па априла 1867. године, када је посетио Москву, понуђено му је место директора Трговачке банке, те како је сам писао, било му је жао да такву прилику пропусти. Истовремено, у писму шураку Александру Густавовичу Вуљферту, пожалио се да док је Миљутин на челу Министарства војске, ништа добро не може да очекује, али да ипак не жели да разочара руског цара и не испуни његова

¹⁰³⁰ Дмитриј Алексејевич Миљутин је забележио да су неколико официра, поред Николаја Николајевича Рајевског, тражили одмор како би отпутовали у Србију, а да се за пут спремао и Черњајев. Већ фебруара 1867. године, пре него што се руски генерал-мајор писмом обратио српском кнезу, Илија Гарашанин се распитивао код Миљутина о гласинама око доласка Черњајева у Србију, да ли је истина и у ком својству долази: *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютинна 1865–1867*, 540.

¹⁰³¹ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 957, Л. 1–4 об. Н. Н. Рајевски – П. Н. Стремоухов, *Петроград, 3. фебруар 1867*. Смрт графа Вронског, под редакцией А. Л. Шемякина, Санкт-Петербург 2007, 118–120; А. Л. Шемякин, *Генерал М. Г. Черняев и сербская война*, *Токони историје* 1–2 (2006), 10–11.

¹⁰³² М. Г. Черњајев – Михаил Обреновић, *7. март 1867*. Письма властителей Сербии к М. Г. Черняеву, *Русский архив* 1 (1914), 34–35.

¹⁰³³ АС, ИГ, 1666, Л. 1. М. Г. Черњајев – Илија Гарашанин, *Петроград, 20. март 1867*.

¹⁰³⁴ А. М. Черняева, *Предисловие*: Письма властителей Сербии к М. Г. Черняеву, 29.

очекивања.¹⁰³⁵ Иако су, према писању Черњајева Игњатијеву, након генераловог обраћања српском кнезу, и Александар Михайлович Горчаков и Дмитриј Андрејевич Миљутин, уз цареву сагласност, размишљали да га пошаљу у Србију, званичан одговор руског цара на писмо Михаила Обреновића био је да се не дозволи његово путовање у Србију, па је стога његова оставка враћена као демонстрација против владе, а српском кнезу је јављено да је Черњајевљево присуство у Русији неопходно, па су уместо њега, почетком маја 1867. године, у специјалну војну мисију у Београд послати Хенрих Антонович Лер, професор и пуковник Генералног штаба, Василије Иванович Постельников, инжењер и пуковник, и Николај Аполонович Сњесорев, артиљеријски капетан.¹⁰³⁶ Под изговором преселења у Москву, маја 1867. године, Михаил Григорјевич Черњајев је по други пут дао оставку, која је овога пута уважена, али под условом да не путује у Србију или пак нека друга места која се налазе под турском влашћу.¹⁰³⁷ Према документу из личног фонда Михаила Григорјевича Черњајева, који се данас чува у оквиру Руског државног војно-историјског архива у Москви, цар је његову оставку наводно прихватио због породичних прилика, и то са свим привилегијама које му по закону припадају, са мундиром и пензијом у висини половине плате по чину, односно 430 рубаља годишње. И поред тога што је удаљен из војске, руски цар му је забранио да путује у Србију и друге области под турском влашћу, а у вези са предлогом српског кнеза који му је понудио одлично издржавање и војно имање у Србији за његово увођење у редове српске војске.¹⁰³⁸ Након што је лето провео на малом острву, на осам сати паробродом од Галенбурга, и након што је две недеље провео на изложби у Паризу, септембра 1867. године, вратио се у Петроград. Његов положај остао је непромењен, па иако је имао подршку и наклоност цара, са којим се иначе видео при проласку кроз Берлин, сам Черњајев је забележио: „Миљутин ради са мном шта му се хоће“.¹⁰³⁹ Међутим, упркос забранама, крајем септембра 1867. године, Черњајев је од Игњатијева

¹⁰³⁵ Российский государственный военно-исторический архив (даље: РГВИА), Ф. 726, Оп. 1, Д. 55, Л. 3–4. *М. Г. Черњајев – А. Г. Вуљферт, 12. април 1867.*

¹⁰³⁶ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Ед. хр. 4162, Л. 9–10 об. *М. Г. Черњајев – Н. П. Игњатијев, Петроград, 14. септембар 1867.*

¹⁰³⁷ РГВИА, Ф. 726, Оп. 1, Д. 55, Л. 5–6. *М. Г. Черњајев – А. Г. Вуљферт, Петроград, 11. мај 1867;* ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Ед. хр. 4162, Л. 9–10 об. *М. Г. Черњајев – Н. П. Игњатијев, Петроград, 14. септембар 1867.*

¹⁰³⁸ РГВИА, Ф. 726, Оп. 1, Д. 174, Л. 1–1 об. *Гр. Ф. Гјден – М. Г. Черњајев, 16. мај 1867.* Александар Алексејевич Кирјејев забележио је у свом *Дневнику* да је руски цар Србима током њихове посете Петрограду обећао руске офицере, па да је генерал Черњајев стога и пензионисан: НИОР РГБ, Ф. 126, Ед. хр. 4а, Л. 39 об. *Дневник А. А. Кирјејева 1867–1868.*

¹⁰³⁹ РГВИА, Ф. 726, Оп. 1, Д. 55, Л. 7–9 об. *М. Г. Черњајев – А. Г. Вуљферт, Петроград, 6. октобар 1867.*

затражио да га пошаље или у Србију или у Црну Гору,¹⁰⁴⁰ али се то није догодило. Децембра 1867. године, Черњајев се нашао у Москви, где је радио као бележник. Преко грофа Шувалова, руски цар му је тада поручио да је његова дужност непримерена, па се морао вратити у Петроград.¹⁰⁴¹ Пред крај године, Черњајев поновно ступа у руску војску и тамо остаје све до 1875. године, када почиње да уређује лист *Русский мир*¹⁰⁴².¹⁰⁴³

Слика 15. Николај Павлович Игњатијев (1832–1908)¹⁰⁴⁴

Слика 16. Михаил Григорјевич Черњајев (1828–1898)¹⁰⁴⁵

У међувремену, како је српска влада водила преговоре о заједничком наступању са Добродетелном дружином, која је била тесно повезана са Одеским бугарским настојатељством, о томе је обавештен и Московски словенски комитет. Стога, априла 1867. године, унук прослављеног „бородинског генерала” и уједно члан Московског

¹⁰⁴⁰ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Ед. хр. 4162, Л. 9–10 об. М. Г. Черњајев – Н. П. Игњатијев, Петроград, 14. септембар 1867.

¹⁰⁴¹ РГВИА, Ф. 726, Оп. 1, Д. 55, Л. 10–10 об. М. Г. Черњајев – А. Г. Вуљферт, Петроград, 6. децембар 1867.

¹⁰⁴² *Русский мир*, петроградска дневна новина, конзервативног правца, излазила је од 1871. до 1880. године.

¹⁰⁴³ А. М. Черняева, *Предисловие: Письма властителей Сербии к М. Г. Черняеву*, 30–31.

¹⁰⁴⁴ Госкаталог, 20308236. Николај Павлович Игњатијев, Петроград, почетак шездесетих година XIX века: <https://gokatalog.ru/portal/#/collections?id=20443342> (31. март 2021).

¹⁰⁴⁵ Госкаталог, 18383728. Михаил Григорјевич Черњајев, друга половина XIX века: <https://gokatalog.ru/portal/#/collections?id=18521440> (31. март 2021).

словенског комитета, Николај Николајевич Рајевски¹⁰⁴⁶, по замисли Аксакова, боравио је у тајној мисији у Букурешту и Цариграду,¹⁰⁴⁷ а затим је половином маја посетио Србију и Босну, где је са знањем Миливоја Петровића Блазнавца обилазио старе гарнизоне, како би установио стање српске војске.¹⁰⁴⁸ Интересовање Рајевског за словенско питање датирало је из времена студија на Московском царском универзитету, када се овај руски пуковник повезао са Иваном Сергејевичем Аксаковим,¹⁰⁴⁹ а касније и писао за његов лист *День*. Током боравка у Букурешту, Рајевски се упознао са намерама Бугара, који су се тамо окупили ради саветовања. Одржао је састанак са представницима становништва Одесе, Измаилова, Галца, Браилова и Пловдива, на коме је покушао да их подстакне на енергичније деловање, да се у ишчекивању упада српске војске на простор Бугарске подигне сво планинско становништво Балкана против Турака. Бугари су показали спремност да започну дело, али да што је пре могуће добију финансијску потпору. Подвукли су да неће бити у стању дуже време ту борбу да воде, уколико им руско друштво не помогне. Резиме овог састанка Рајевски је поднео Павелу Михаиловичу Леонтјеву, који је од 1863. године, поред Михаила Никифоровича Каткова, уређивао лист *Московские ведомости*. Ово писмо данас се чува међу документима Трећег одељења.¹⁰⁵⁰ Уочи одласка из Букурешта, пуковник Рајевски је направио *Пројекат организације устанка на Балкану*,¹⁰⁵¹ чију је копију послао Игњатијеву,¹⁰⁵² што свакако није било случајно. Николај Павлович Игњатијев био је близак словенофилима и њиховим погледима, који у ово време попримају облике панславизма. Иако је писано да је у почетку следио упутства из Петрограда, Игњатијев

¹⁰⁴⁶ Николај Николајевич Рајевски (1839–1876), руски пуковник, потицао је из угледне војне племићке породице. Завршио је Физичко-математички факултет Московског универзитета (1858–1863) и већ током студија показао интересовање за словенско питање. По завршетку школовања, посветио се војној каријери. Званично је у хусарском пуку био до 1870. године, када одлази у Туркестан. Био је један од првих чланова Петроградског одељења Московског словенског комитета. Погинуо је као добровољац у првом српско-турском рату (1876): Више о њему и његовим мисијама у Србији: А. Л. Шемякин, *Смрт графа Вронског*, Санкт-Петербург 2007; Б. Поточан, *Вронски у Србији. Мисије пуковника Рајевског 1867. и 1876. године*, Београд 2017.

¹⁰⁴⁷ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 152–153.

¹⁰⁴⁸ Б. Поточан, *нав. дело*, 14–16.

¹⁰⁴⁹ *Признаница Н. Н. Рајевског*, 24. децембар 1858. Архив Раевских. Письма 1858–1876 гг, Том V, под редакцией Б. Л. Модзалевского, Петроград 1915, 68.

¹⁰⁵⁰ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 41–42. *Н. Н. Рајевски – П. М. Леонтјев*, 7. април [1867]. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 375–376.

¹⁰⁵¹ Према пројекту, устанак је требало започети у планинским деловима Бугарске, док је у низијским пределима требало избегавати сукобе до упада српске војске. Наоружавање планинског становништва замислило је преко Србије, Влашке и Молдавије, те морским путем. Врховна команда требала је да припадне искусном официру, који би управљао свим пословима и који би усклађивао акције и договор са Србима: *Пројекат организације устанка на Балканском полуострву, Цариград*, 20. април 1867. Смрт графа Вронског, 123–126.

¹⁰⁵² *Белешка Н. Н. Рајевског*, 26. април 1867. Архив Раевских. Письма 1858–1876 гг, Том V, 483.

је био ближи идеји ослобођења хришћана у војном савезу са Русијом, сматрајући њену подршку историјском мисијом.¹⁰⁵³ Године 1867. руски амбасадор у Цариграду изнео је предлог оснивања источне конфедерације, коју би чиниле Србија, Црна Гора, Румунија, Грчка, Бугарска и албанска племена. Овако замишљена конфедерација била би под покровитељством Руске империје, а престоница би се налазила у Цариграду.¹⁰⁵⁴ О томе да је Игњатијев подржавао идеје панславизма, те подстицао словенско становништво Турске на рат и јавно исказивао покровитељство појединим вођама словенског покрета, посведочио је и Дмитриј Алексејевич Миљутин.¹⁰⁵⁵ Руски министар војске забележио је да је првобитно Игњатијевљево постављење за директора Азијског департмана значајно олакшало ствар: „То је био човек млад, частан, предузимљив, упознат са Азијом и већ познат по успешним мисијама у Хиви и Кини. Као официри Генералштаба, били смо у добрим односима, скоро пријатељским, иако је доста млађи од мене. Захваљујући тим личним односима, слагали смо се за азијске послове и заједничким снагама умиривали плашљивост вице-канцелара”.¹⁰⁵⁶ Ова двојица сарадника представљали су тзв. „ратоборнију струју” у званичним круговима Руске империје,¹⁰⁵⁷ што је већ током ових година долазило до изражаја, а нарочито у доба Велике источне кризе (1875–1878). У периоду у коме ми овде пишемо, немамо много података о везама Николаја Павловича Игњатијева и чланова Московског словенског комитета. Познато је да се у неколико наврата у Москви састајао са Нилом Александровичем Поповим, и да је преко њега, Московски словенски комитет достављао новчане прилоге за словенску школу у Цариграду.¹⁰⁵⁸ Године 1874. Игњатијев постаје почасни члан Петроградског одељења Московског словенског комитета,¹⁰⁵⁹ а од 1888. године и његов председник.¹⁰⁶⁰

Непосредно након мисије Рајевског у Букурешту, Бугари су на састанку одлучили да затраже помоћ од Србије и да се уједине с њима у тзв. *Јужнословенско царство*, у

¹⁰⁵³ В. М. Хевролина, *нав. дело*, 220–221.

¹⁰⁵⁴ М. Николић, *нав. дело*, 144–147.

¹⁰⁵⁵ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, под редакцией Л. Г. Захаровой, Москва 2005, 454.

¹⁰⁵⁶ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1863–1864*, под редакцией Л. Г. Захаровой, Москва 2003, 514.

¹⁰⁵⁷ Насупрот „ратоборнијој струји”, стајала је „мирољубива струја”, којој су припадали канцелар Александар Михаилович Горчаков, министар унутрашњих послова Петар Александрович Валујев, министар финансија Михаил Христофорович Рејтерн, као и шеф полиције Петар Андрејевич Шувалов, који су се залагали за деловање у оквирима „концерта великих сила”, односно заједничком иступању великих сила, а која је на крају и преовладала: В. Н. Виноградов, *Балканская эпопея князя А. М. Горчакова*, 142.

¹⁰⁵⁸ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 261, Л. 33–34. *Н. А. Попов – Н. А. Зубков, Москва, 9. август 1871.*

¹⁰⁵⁹ М. В. Petrovich, *нав. дело*, 259.

¹⁰⁶⁰ *Н. П. Пашић – Н. П. Игњатијев, Букурешт, 12. мај 1888*, Никола П. Пашић: писма, чланци и говори (1872–1891), приредили Л. Перовић и А. Шемјакин, Београд 1995, 271.

које би ушле Србија, Бугарска, Македонија и Тракија, а на челу те државе био би кнез Михаило. Након тога, започети су преговори са српском владом и два повереника Добродетелне дружине послата су у Београд, где су пројекат уједињења представили Михаилу Обреновићу и Илији Гарашанину, као и Николају Павловичу Шишкину.¹⁰⁶¹ Србија се обавезала да ће новом савезнику обезбедити оружје и храну, као и становништву Босне, Херцеговине и Старе Србије.¹⁰⁶² Преко Шишкина, Гарашанин је од руске владе затражио оружје за Бугаре, те двеста пушака за Србе по савету руске војне мисије: „Не знам гди би се толико оружја на другом месту могло наћи него у Русији, но мислите ли ви, мој драги господине, да ја имам куражи искати целу ону суму, коју су ваши официри означили? Не, ја се једва усуђујем тражити само половину оног броја, и сматраћемо се срећнима ако и то добијемо“.¹⁰⁶³ Истовремено, Тодор Минков писао је Стремоухову о деловању Одеског бугарског настојатељства везано за устанак Бугара, па исказао мишљење да познавајући положај Русије, не верује у успех устанка, те да је још рано за отварање Источног питања.¹⁰⁶⁴ Септембра 1867. године руски цар је донео одлуку да Србији прода 100.000 пушака.¹⁰⁶⁵ С друге стране, секретар Руског генералног конзулата у Београду, Александар Степанович Тројански, извештавао је Петроград да је у Србији слаб одјек на ове догађаје, и код владе и у народу. Писао је да је Гарашанин изјавио да Бугарска сама не може ништа да уради, а да се они сада баве реформом војске, те да би чете требале да сачекају пролеће, када би и Срби и Бугари, заједничким снагама, могли да се супротставе Турцима.¹⁰⁶⁶ Такође, извештавао је Игњатијева да је српска влада, чувајући границе, радила чак и против прелажења српских добровољаца у Бугарску.¹⁰⁶⁷ Насупрот томе, крајем јула 1867. године, Милан Ђ. Милићевић обавештавао је Попова везано за прилике у Србији: „Гишина по врху, а по дну, спремање, то је наша садашња атмосфера“.¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶¹ *Најден Геров – Н. П. Игњатијев, Букурешт, 15. мај 1867.* Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 439–440; *Извештај Ф. Р. Офенберга, Букурешт, 6/18. мај 1867.* Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 63–64; *Н. П. Шишкин – П. Н. Стремоухов, Београд, 30. мај 1867.* Русија и бугарското национално–освободително движење 1856/1876. Документи и материали: мај 1867–декември 1869, III, съставители О. Маждракова, З. Маркова, А. Меламед, И. Тодев, М. А. Бирман, Н. В. Зуева, Л. И. Степанова, М. М. Флорова, Н. Н. Червенков, Е. М. Шатохина, Софија 2002, 24–26.

¹⁰⁶² *Н. П. Шишкин – П. Н. Стремоухов, Београд, 3. јун 1867.* Русија и бугарското национално–освободително движење 1856/1876. Документи и материали: мај 1867–декември 1869, III, 27–28.

¹⁰⁶³ АС, ИГ, 1651, 1–2 об. *Илија Гарашанин – Н. П. Шишкин, Петроград, 29. јун 1867.*

¹⁰⁶⁴ *Тодор Минков – П. Н. Стремоухов, Николајев, 10. јун 1867.* Исто, 34–36.

¹⁰⁶⁵ *П. Н. Стремоухов – Б. А. Глазенап, Петроград, 4. септембар 1867.* Исто, 89–90.

¹⁰⁶⁶ *А. С. Тројански – П. Н. Стремоухов, Београд, 1/13. јул 1867.* Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 67.

¹⁰⁶⁷ *А. С. Тројански – Н. П. Игњатијев, Београд, 1/13. август 1867.* Исто, 68–69.

¹⁰⁶⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 3–4. *М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 12. јул 1867.*

Слика 17. Николај Николајевич Рајевски
(1839–1876)¹⁰⁶⁹

Након предаје градова Београда, Шапца, Смедерева и Кладова 18. априла 1867. године, војне припреме нису обустављене. Руска војна мисија изнела је прве резултате.¹⁰⁷⁰ Пуковник Лер представио је општи план дејстава у случају рата, Постељников је указао на пункте које је требало ојачати, а Сњесорев, који се бавио недостацима наоружања, добио је понуду да постане начелник српске артиљерије. У својству представника за пријем и слање наоружања у Петроград послати су официри Николић и Радоњић.¹⁰⁷¹ Миљутин је забележио да се Горчаков овога пута није противио одговарању на српске молбе, и то под утицајем Петра Николајевича Стремоухова.¹⁰⁷² Присуство руских официра у Србији интригирало је велике силе, а Сњесорева су чак мешали са Черњајевим, због чега су га пратили и турски и аустроугарски шпијуни.¹⁰⁷³ Због сукоба са Миливојем Петровићем Блазнавцем, Лер и Постељников убрзо су напустили Србију, а Сњесорева је кнез Михаило задржао још неко време.¹⁰⁷⁴ Сњесорев

¹⁰⁶⁹ *Архив Раевских. Письма 1858–1876 гг.*, Том V, 320.

¹⁰⁷⁰ Више о руској војној мисији: Д. Леовац, *нав. дело*, 221–251.

¹⁰⁷¹ Илија Гарашанин је информисао кнеза Михаила о путовању Николића у Петроград, те навео да се Русима није допало што су тражили оружје, што је супротно обећањима руских официра који су боравили у Србији. Гарашанин је писао да је проблем у транспорту, јер Руси немају поверења у румунског кнеза, а да ни пренос преко Аустрије није могућ: *Илија Гарашанин – Михаило Обреновић, Београд, 25. јул 1867.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 762–763.

¹⁰⁷² *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, 541–542.

¹⁰⁷³ *Н. А. Сњесорев – Д. А. Миљутин, Београд, 29. јун 1867.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 383–386; *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, 543.

¹⁰⁷⁴ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, 544.

је извештавао петроградске званичнике да Србија војно није спремна и да се за рат не припрема озбиљно: „Што више живим у Београду, то сам више убеђен да је рат овде далеко од опште жеље. Постоје две струје, обе имају своје представнике у вишим сферама. Једна од њих се искључиво руководи патриотизмом, и у том смислу спремна је на све могуће жртве и жели рат. Друга се руководи различитим комбинацијама, у којима су такође и лични интереси веома присутни и не желе рат”.¹⁰⁷⁵ Сњесорев је извештавао да народ припада искључиво првој партији и да осећа дуг према суседима, а да је друга партија мањинска, али је друштвено високо рангирана: „Партија рата јесте партија народа и партија Русије. Насупрот њој је партија западњака која је угњевана на високим положајима”.¹⁰⁷⁶ Састанак Михаила Обреновића и Ђуле Андрашија у Иванки, одлагање акције и преговори о мирном припајању Босне Србији, па смена Илије Гарашанина и Јована Ристића, у које је руска влада имала највеће поверење, те постављење Миливоја Петровића Блазнавца за председника владе и уједно министра војске, произвело је незадовољство петроградских званичника.¹⁰⁷⁷ Сњесорев је опозван, али му је поручено да у својству грађанина остане још неко време, како би се избегао скандал, да би фебруара 1868. године, и он напустио Београд.¹⁰⁷⁸ Поводом Гарашанинове смене, Петар Николајевич Стремоухов је отворено показао своје незадовољство. Директор Азијског департмана писао је Шишкину да је Србија увек имала дипломатску подршку Русије, а како сама није могла да учествује у рату за ослобођење хришћана, саветовала је Србима да чекају и да се припремају. Без обзира на ситуацију унутар и ван граница Царства, писао је да им је Русија издала зајам прво на 300.000, а затим на 1.000.000 червонцева, послала пушке и сабље, те на молбу кнеза Михаила и специјалну војну мисију са задатком да испита стање српске војске и истовремено ради на зближавању Србије са Грчком, Црном Гором и Бугарима. Међутим, како је речено Бугарима и Грцима да буду спремни на пролеће, критиковао је Миливоја Петровића Блазнавца, те саркастично наводио да је њему мало и две године припрема.¹⁰⁷⁹ Насупрот Стремоухову, Горчаковљево држање показало је да званична Русија није имала намеру ни 1868. године да подржи општебалкански устанак, што се

¹⁰⁷⁵ Н. Сњесорев – Д. А. Миљутин, *Београд, 8. август 1867*. Русские о Сербии и сербах, II (архивные свидетельства), 35–36.

¹⁰⁷⁶ Н. Сњесорев – Д. А. Миљутин, *Београд, 25. октобар 1867*. Исто, 36–41.

¹⁰⁷⁷ Г. Јакшић, В. Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963, 437–443.

¹⁰⁷⁸ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, 548–549.

¹⁰⁷⁹ П. Н. Стремоухов – Н. П. Шишкин, *Петроград, 9. децембар 1867*. Русия и българското национално-освободително движение 1856/1876. Документи и материали: май 1867–декември 1869, III, 144–146.

види из смерница које је давао Штакелбергу, коме је наводио да задатак руске балканске политике мора бити усмерен ка смиривању и отклањању могућих побуна, које би их дочекале неспремним. Саветовао је Штакелбергу да настави да се „осмехује“ Бајсту. Иако је лично био мишљења да је Гарашанинова смена грешка, сматрао је да га не треба наметати кнезу Михаилу, као и да не треба захтевати смену Блазнавца, јер се не треба мешати у унутрашњо-политичка питања у Србији. Истовремено, замерао је Шишкину што на смену Гарашанина није одреаговао довољно хладнокрвно, па додао: „Став Русије треба да буде куртоазан и резервисан. Михаило Обреновић требао је да смени заправо Блазнавца, који је одбацио савете руских официра у погледу српске војске. Ипак, исплата руског зајма Србији, наставиће се, иако је српска влада прећутала поклоне које је Србији чинио руски цар“.¹⁰⁸⁰

У међувремену, марта 1868. године, Х. Х. Офенберг је из Букурешта предложио Стремоухову да општесловенско питање повери Бугарском централном комитету, јер су Бугари након Гарашанинове смене неповерљиви према српској влади и оптужују је за неспособност, малодушност, па и користољубље, па у том смислу, између осталог, препоручио Ивана Кишељског.¹⁰⁸¹ По наредби руског министра војске, годину дана касније, Кишељски је допутовао у Одесу и ставио се на располагање Стремоухову и одеском генерал-губернатору.¹⁰⁸² Крајем априла 1868. године Милан Ђ. Милићевић обавестио је Попова: „У нас се све једнако спрема на рат. Рекао би човек да ће ово лето почети с миром, али хоће ли се и свршити, тешко је погодити“.¹⁰⁸³

Државник високог кова, какав је био Илија Гарашнин, након своје смене, изнео је мишљење какав би однос Србије требао да буде према Русији: „Русију не треба никада разумети да она наш напредак и наше ојачање жели из другог ког побуђења, но јединствено због тога да би у нама нашла свог сајузника у случају кад би је Европа напала, која се веома страши руског напретка. Са овом државом Србија може дуго и далеко своје интересе удешавати, но свагда чувајући се врло предострожно да се ови интереси никад у једно не смешају“.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸⁰ А. М. Горчаков – Е. Г. Штакелберг, *Петроград, 12. јануар 1868*. *Русия и бългaрското национално-освободително движење 1856/1876*. Документи и материали: мај 1867–декември 1869, III, 203–205; А. М. Горчаков – Штакелберг, *Петроград, 24. јануар 1868*. Светозар Милетић и Народна странка: грађа 1860–1885, I књ. 1860–1869, приредио Н. Петровић, Сремски Карловци 1968, 446–447.

¹⁰⁸¹ Х. Х. Офенберг – П. Н. Стремоухов, *Букурешт, 19. март 1868*. *Русия и бългaрското национално-освободително движење 1856/1876*. Документи и материали: мај 1867–декември 1869, III, 223–225.

¹⁰⁸² Х. Х. Офенберг – П. Н. Стремоухов, *Букурешт, 19. март 1868*. Исто, 223–225.

¹⁰⁸³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 5–6. М. Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, *Београд, 16. април 1868*.

¹⁰⁸⁴ Белешка Илије Гарашанина, [Гроцка, децембар 1867]. *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874*, 322–324.

„Балкански план” Николаја Николајевича Рајевског и Михаила Григорјевича Черњајева, иако није реализован, није остао без значаја, што ће се показати деценију касније, за време првог српско-турског рата (1876–1877). Значајније ангажовање Московског словенског комитета није било могуће током овог периода, првенствено из финансијских разлога, али и због различитог виђења устанка на Балкану. При томе, издвајала су се мишљења Александра Ивановича Кошељева и Владимира Ивановича Ламанског. Кошељев је сматрао да није прави тренутак за устанак, а Ламански није веровао ни у општебалкански устанак, ни у Балкански савез.¹⁰⁸⁵ Михаил Никифорович Катков позивао је пак на дипломатско решавање, а Иван Сергејевич Аксаков тврдо је показивао устанички карактер.¹⁰⁸⁶ Показало се да им је бугарско питање било ближе, надали су се њиховом устанку,¹⁰⁸⁷ иако су знали да изоловани покрет не може донети решење Источног питања.¹⁰⁸⁸ Међутим, ни Аксаков није веровао у Балкански савез, па је писао да на основу одсуства договора међу балканским народима, те разгласја националних интереса Словена, Грка, Румуна и Албанаца, западноевропске силе продужавају живот Османској империји: „Европска дипломатија види, да савез међу тим народима још није сазрео, да договор међу њима, и чак главни услови његови, још су недовољно разјашњени, и не само да подржава такву природу ствари, већ је на сваки начин и поштрава”.¹⁰⁸⁹ Није веровао да балкански народи, без учешћа великих сила, могу решити Источно питање: „Словени, Грци, Румуни и Албанци могу и морају рачунати на сопствене снаге, али не треба да се заварavaju, ни себе, ни своје пријатеље, да ће Европа остати само гледатељка погибије Турске”.¹⁰⁹⁰ Септембра 1867. године Редакција листа *Московские ведомости* послала је 2.000 рубаља за потребе православаца у Херцеговини, а новац је послат преко митрополита Михаила,¹⁰⁹¹ који је даље преко Шишкина, доставио новац у Руски конзулат у Сарајеву.¹⁰⁹² Такође, у неколико наврата током 1867. године, уредник листа *Голос* и члан Петроградског

¹⁰⁸⁵ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 154.

¹⁰⁸⁶ Исти, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в.*, 210–211.

¹⁰⁸⁷ Крајем јула 1867. године Аксаков у Москви пише о устанку Бугара о позива Русе да им помогну: И. С. Аксаков, *Славянский вопрос 1860–1886. Статьи из «Дня», «Москвича» и «Руси» Речи в Славянском комитете в 1876, 1877 и 1878*, Сочинения И. С. Аксакова Т. 1, 154–159.

¹⁰⁸⁸ С. А. Никитин, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в.*, 228–229.

¹⁰⁸⁹ И. С. Аксаков, *Славянский вопрос 1860–1886. Статьи из «Дня», «Москвича» и «Руси» Речи в Славянском комитете в 1876, 1877 и 1878*, Сочинения И. С. Аксакова Т. 1, 206–210.

¹⁰⁹⁰ С. А. Никитин, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в.*, 226–228.

¹⁰⁹¹ АС, МБ, 1867/1137, Л. 1–2. Редакција „Московские Ведомости“ (М. Н. Катков) – Митрополит Михаил, Москва, 19. септембар 1867.

¹⁰⁹² АС, МБ, 1867/1137, Л. 3. Митрополит Михаил – Н. П. Шишкин, 21. октобар 1867.

одељења Московског словенског комитета, Андреј Александрович Крајевски, слао је новчану помоћ митрополиту Михаилу, који му је на томе захвалио, те додао: „Надам се, иако је акција на Балкану привремено обустављена, да због бољих припрема будућих акција, нећете обуставити своју помоћ, већ ћете наставити прикупљање прилога”.¹⁰⁹³

Московски свесловенски конгрес (1867): од словенске узајамности до политичке прагматичности

Седма деценија XIX века донела је мноштво промена на међународној европској позорници и словенско питање постало је веома актуелно. Пољски устанак представљао је окидач за продор словенске идеје. Руски интелектуалци почињу да развијају теорију светске улоге Русије и њене апсолутне доминације у свим питањима међусловенских односа. Међутим, у таквом разумевању словенске идеје није било јединства, па је стога одлучено да се сви кругови заинтересовани Словенством окупе и то питање појасне.¹⁰⁹⁴ Мисао да се Велика етнографска изложба у Москви искористи као повод окупљања Словена потекла је из круга око Московског словенског комитета. Московски свесловенски конгрес окупио је више од осамдесет словенских представника, а најбројније биле су управо чешка и српска делегација. За време посета Петрограду и Москви, Словени су имали састанке са царском породицом, највишим државним и црквеним званичницима и водећим руским интелектуалцима. У духу панславизма, покренути су разговори о словенској узајамности и словенском јединству, те о могућим заједничким пројектима у будућности. Међутим, већ тада се показало да међу Словенима такве идеје немају упориште и да постоје различита мишљења у односу на словенско питање, те да ту има доста размимоилажења и неслагања. То се нарочито показало у разговорима са чешким представницима, а камен спотицања представљало је пољско питање и питање увођења општесловенског језика.

Иницијатива о организовању Сверуске етнографске изложбе потекла је од професора Московског универзитета Анатолија Петровича Богданова, да би од 1864.

¹⁰⁹³ ОР РНБ, Ф. 391, Ед. хр. 547, Л. 1. *Митрополит Михаил – А. А. Крајевски, Београд, 23. септембар 1867.*

¹⁰⁹⁴ Л. П. Лаптева, *Идея славянской взаимности и славянские съезды XIX в.*, Славянские съезды XIX–XX вв., ответственный редактор М. Ю. Досталь, Москва 1994, 18.

године оно било пренето на новоформирано Друштво љубитеља природних наука, антропологије и етнологије при Московском универзитету, које је децембра 1864. године донело одлуку да се изложба организује у пролеће 1867. године у Москви, па стога и затражило царску дозволу.¹⁰⁹⁵ Стварна намера председника Организационог одбора изложбе Василија Андрејевича Дашкова било је оснивање Етнографског музеја, па је намеравано да се након изложбе сав материјал пренесе у Московски јавни музеј.¹⁰⁹⁶ Међутим, неколико месеци касније, на седници Друштва од децембра 1865. године, представљен је предлог Нила Александровича Попова и московских словенофила, да се у оквиру изложбе представе и материјали из словенских земаља, како би руска публика имала прилике да упозна и остале Словене, њихове културе и традиције.¹⁰⁹⁷ Сугерисано је да би проучавање руског народа било много плодносније уколико би се поредило са другим словенским народима, што је на крају резултирало прихватањем ове иницијативе и одлуком да у изложби учествују и водећи словенски интелектуалци који се баве етнологијом. Основано је *Словенско одељење*, на чије чело је постављен професор Попов, који је у наредне две године, уз помоћ протојереја Рајевског као главног посредника, био одговоран за све контакте са словенским интелектуалцима.¹⁰⁹⁸ Ову замисао одобрила је руска влада и пожелела им у томе успеха.¹⁰⁹⁹

Већ почетком 1866. године Организациони одбор послао је циркуларно писмо свим руским дипломатским представницима у словенским земљама као позив да узму учешћа у припремању изложбе, али и водећим словенским интелектуалцима.¹¹⁰⁰ Занимљиво је да је Организациони одбор могао да рачуна на подршку руских конзула,

¹⁰⁹⁵ Г. Е. Шћуровски (председник Друштва) – Начелник Московског школског округа, мај 1865. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 324.

¹⁰⁹⁶ Друштво љубитеља природних наука, антропологије и етнологије – Министарство просвете, јун 1865. Исто, 325–326.

¹⁰⁹⁷ ГАРФ, Ф. 1463, Оп. 1, Д. 168, Л. 1–3. Белешка о Словенском конгресу у Москви 1867. године и Етнографској изложби; Протокол са заседања Одбора за припрему Етнографске изложбе, 30. децембар 1865. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 326–327.

¹⁰⁹⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 23, Ед. хр. 46, Л. 1–2. Друштво љубитеља природних наука – М. Ф. Рајевски, Москва, 7. март 1866.

¹⁰⁹⁹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 10847, Л. 12–12 об. П. Н. Стремоухов – Неустановљено лице, 7. мај 1866.

¹¹⁰⁰ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 14, 1866. Друштво љубитеља природних наука. Организациони одбор за припрему Етнографске изложбе у Москви – К. Д. Петкович, 2. фебруар 1866; Циркуларно писмо организатора Етнографске изложбе руским конзулима у европској Турској, 22. фебруар 1866. Русија и бљгарското национално–освободително движење 1856/1876. Документи и материјали: јануари 1864–мај 1867, II, 260–261; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 10847, Л. 2–3 об. Друштво љубитеља природних знања – Руски конзул, 22. децембар 1866.

не само око слања материјала за изложбу, већ и око покривања трошкова слања.¹¹⁰¹ Прикупљене народне ношње и предмете требало је слати или преко протојереја Рајевског или директно у Москву. Било је предвиђено да се материјали са изложбе или врате или откупе за потребе музеја, а предвиђене су биле и награде за учешће у припремању изложбе, златне, сребрне и бронзане медаље, те и различите новчане награде.¹¹⁰² Око свега, Организациони одбор је могао да рачуна на подршку директора Азијског департмана Петра Николајевича Стремоухова.¹¹⁰³

Средином 1866. године, Валтазар Богишић, тада чиновник Дворске библиотеке у Бечу, познавалац словенске етнографије, преко Михаила Фјодоровича Рајевског, добио је позив и примерак инструкција за предстојећу Велику етнографску изложбу у Москви, као и задатак да тим поводом уради етнографску библиографију словенских племена на југу. За све детаље око примљеног посла, Валтазар Богишић се обраћао Попову, тражећи од њега шему по којој би требало да ради.¹¹⁰⁴ Договорено је да Богишић уради етнографску библиографију са расправом о етнографији јужнословенских племена, док је њено превођење на руски језик на себе преузео Нил Александрович Попов.¹¹⁰⁵ Иако је намеравао да лично присуствује изложби,¹¹⁰⁶ није добио дозволу, па је његово писмо Попову доставио његов земљак Мато Пуцић.¹¹⁰⁷

Српско учено друштво примило је позив за Сверуску етнографску изложбу у Москви априла 1866. године.¹¹⁰⁸ Како нису имали финансијске могућности да припреме материјал за изложбу, добијени позив објавили су у листу *Вила*, како би се нашао неко ко би могао да помогне, а уједно затражили су и помоћ министра просвете и црквених дела.¹¹⁰⁹ На предлог Косте Цукића, кнез Михаило је за потребе припремања изложбе

¹¹⁰¹ АВПРИ, Ф. 146. Оп. 495, Ед. хр. 10847, Л. 14–14 об. *К. Д. Петкович – П. Н. Стремоухов, Дубровник, 30. март/10. април 1866*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 3, Ед. хр. 9, Л. 7–8. *Н. А. Попов – М. Ф. Рајевски, Москва, 18. јун 1866*; БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 14, 1866. *Друштво љубитеља природних наука. Организациони одбор за припрему Етнографске изложбе у Москви – К. Д. Петкович, 25. новембар 1866*; *Из извештаја Организационог одбора за припрему Велике етнографске изложбе, 30. децембар 1865*. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 326–327; *Организациони одбор – Н. П. Шишкин, не пре августа 1866*. Исто, 330.

¹¹⁰² *Циркуларно писмо Организационог одбора словенским народима, почетак 1866*. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 327–329.

¹¹⁰³ АВПРИ, Ф. 146. Оп. 495, Ед. хр. 10847, Л. 19–20 об. *В. А. Дашков – П. Н. Стремоухов, 7. мај 1866*.

¹¹⁰⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 25, Л. 1–2. *Валтазар Богишић – Н. А. Попов, Беч, 5. јун 1866*.

¹¹⁰⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 25, Л. 3–4. *Валтазар Богишић – Н. А. Попов, Беч, 22. јул 1866*.

¹¹⁰⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 25, Л. 5–6. *Валтазар Богишић – Н. А. Попов, Беч, 28. децембар 1866*.

¹¹⁰⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 25, Л. 7–8. *Валтазар Богишић – Н. А. Попов, Беч, 15. мај 1867*.

¹¹⁰⁸ АСАНУ, СУД, 2265/1866. *Организациони одбор за припремање Етнографске изложбе Друштва љубитеља природних наука при Московском универзитету (В. А. Дашков, Н. А. Попов) – Српско учено друштво, 1. април 1866*.

¹¹⁰⁹ АСАНУ, СУД, 2312/1866. *Српско учено друштво – Министар просвете и црквених дела, Београд, 16. децембар 1866*.

издвојио из државне касе, а и своје личне, по 200 дуката.¹¹¹⁰ За припремање материјала за потребе изложбе одређени су секретар Министарства просвете Милан Ђ. Милићевић и сликар и професор Стеван Тодоровић.¹¹¹¹ Крајем марта 1867. године, по налогу Организационог одбора, а преко руског конзула Николаја Павловича Шишкина, у Москву су послате народне ношње, фотографије и цртежи, гусле и различити српски традиционални предмети.¹¹¹² Иако су карте стигле за Јована Гавриловића, Јанка Шафарика, Пантелију Срећковића, Стевана Тодоровића, Милана Ђ. Милићевића и Милорада Медаковића,¹¹¹³ коначан одабир за представнике Кнежевине Србије у Москви пао је на помоћника министра правде Милана Петронијевића¹¹¹⁴, Милана Ђ. Милићевића, Стевана Тодоровића и управника Народне библиотеке Јанка Шафарика.¹¹¹⁵ Љубен Каравелов критиковао је избор српских представника код Погодина. Сматрао је да су требали да иду Панта Срећковић, Јован Бошковић, Јован Драгошевић, Алимпије Васиљевић, Ђока Влајковић, или пак Димитрије Матић, „човек познат и омиљен међу Србима и Јужним Словенима уопште”. За Каравелова једини достојан међу српским представницима био је Шафарик¹¹¹⁶, за кога је пак наводио да је Чех и да мало зна о Србији и Србима. Сматрао је да би међу представницима требали да буду људи из народа, новинари, али да они немају финансија. Истовремено, Каравелов је препоручио Погодину адвокату, Јована Милинковића и Драгутина Петровића,¹¹¹⁷ који су такође

¹¹¹⁰ АСАНУ, СУД, 2319/1867. *Коста Цукић – Српско учено друштво, Београд, 10. јануар 1867.* Кнез Михаило је и пре тога обећао да ће се одазвати позиву Московљана: АВПРИ, Ф. 146. Оп. 495, Ед. хр. 10847, Л. 27. *Н. П. Шишкин – Азијски депарتمان МИД, Београд, 9. јул 1866; Организациони одбор Сверуске етнографске изложбе – Н. П. Шишкин, не после 1. августа 1866.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 330.

¹¹¹¹ АСАНУ, СУД, 2386/1867. *Милан Милићевић и Стеван Тодоровић – Српско учено друштво, Београд, 22. фебруар 1867.*

¹¹¹² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 34, Л. 1–2. *Јован Бошковић – Н. А. Попов, Београд, 16. март 1867.*

¹¹¹³ АСАНУ, СУД, 2410/1867. *Милорад Медаковић – Јован Гавриловић, 7. април 1867.* Позив и карту добио је и Данило Медаковић, који није желео да иде у друштву Љубомира Радивојевића, па је стога одбио позив: *Данило Медаковић – М. Ф. Рајевски, Нови Сад, април 1867.* Зарубежње славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 290–291; *Данило Медаковић – М. Ф. Рајевски, Нови Сад, 19. април 1867.* Исто, 291–292.

¹¹¹⁴ Уместо Гавриловића и Срећковића кренуо је Петронијевић, који је сам затражио да иде и то о свом трошку: АСАНУ, СУД, 2456.8/1867. *Неустановљено лице – М. Ф. Рајевски.*

¹¹¹⁵ АСАНУ, СУД, 2422/1867. *Српско учено друштво – М. Ф. Рајевски, Београд, 24. април 1867.*

¹¹¹⁶ Био је редован члан Московског археолошког друштва: *Диплома, Москва, 21. март 1867.* Грађа за историју Београда од 1806. до 1867, I, уредио Р. Веселиновић, Београд 1965, 386.

¹¹¹⁷ По Милинковићу и Петровићу, који су из Београда кренули 21. маја 1867. године, Каравелов је послао осамдесет и четири портрета (четрдесет и два велика, дванаест малих и тридесет картица), а Милићевић и Шафарик су требали да донесу пет великих и четрдесет и два мала портрета. Сви портрети припадали су Бугарину Карастојанову: РГАЛИ, Ф. 373, Оп. 1, Ед. хр. 164, Л. 2. *Љ. Каравелов – М. П. Погодин, Београд, 30. април 1867.* Преко Јована Милинковића, своје фотографије српских и бугарских народних ношњи, послао је и Анастас Стојановић, али ни после више од три године није добио информације шта се с њима десило, па је због тога контактирао Попова: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 24, Л. 1–2. *Атанас Стојановић – Н. А. Попова, Београд, 20. септембар 1870.*

путовали у Москву, желећи да се упознају са руским грађанским институцијама, па га је замолио да им у томе помогне. На крају писма, Каравелов је упитао председника Московског словенског комитета да ли ће Словенска изложба испунити очекивања Јужних Словена, те подвукао „да се моли да она буде сигнал љубави, истине и братског словенског савеза, да тај сигнал ишчекују сва словенска браћа: Хрвати, Срби, Бугари и др”.¹¹¹⁸

Преко архимандрита Нићифора Дучића, који је испрва био задужен за слање материјала за потребе изложбе са простора Црне Горе,¹¹¹⁹ протојереј Рајевски је позивао госте са Цетиња. Дучић га је обавестио да како он, тако и Јован Сундечић, напуштају Црну Гору и одлазе за Београд,¹¹²⁰ па тако књаз Никола нема кога да пошаље у Москву.¹¹²¹ Међутим, питање представника брзо је решено, па су из Црне Горе послати књажев таст, војвода и сенатор Петар Вукотић, као и војвода и сенатор Илија Пламенац, а са своје стране, Црна Гора је доставила народне ношње,¹¹²² које је одлучила да поклони Московском музеју.¹¹²³

Година 1867. била је и година стварања Аустроугарске, у којој су Мађари и Немци били привилегован народ, у односу на словенске народе који су у њој живели. Уочи Нагодбе, широм Хабзбуршке монархије, прошириле су се вести о организовању Московске етнографске изложбе. Колико је било одушевљење Срба у Хабзбуршкој монархији, везано за Московску етнографску изложбу, Александар Сандић пренео је Попову: „Етнографска изложба у стародревној светој нам Москви буди сва српска срца

¹¹¹⁸ РГАЛИ, Ф. 373, Оп. 1, Ед. хр. 164, Л. 1–1 об. *Љубен Каравелов – М. П. Погодин, Београд, 27. април 1867*; НА ИИ БАН, Архивна сбирка Георги Ђакалов, 2727/1955.

¹¹¹⁹ *Нићифор Дучић – М. Ф. Рајевски, Цетиње, 24. новембар 1866*. Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевског 40–80 годы XIX века, 168–169; *Нићифор Дучић – М. Ф. Рајевски, Цетиње, 10/22. јануар 1867*. Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 258–260.

¹¹²⁰ Нићифору Дучићу који је био Гарашанинов агент, саветован је опрез према Русији, што је он добро схватио: „Разумије се, да наше ствари никад неће сазнати. Ја знам шта, и колико и њима треба казати, јер иако су нам браћа по племену и вјери, ипак не треба се у његове руке предати. И Русија, као и свака друга држава има своје одјелите интересе”. Писао је Гарашанину да је Петковичу пренео да ће књаз и војвода Мирко отпутовати у Париз, а он му је навео да ће одмах обавестити руску владу да обуставе помоћ коју дају Црној Гори: „И каже да ће одма у Русију писати, да од сада обуставе ону помоћ, коју Русија Црној Гори дава, и коју Мирко у Париз шиле и у банак меће; а народ од глади умире. Ја сам га у том мњењу, колико сам више могао, потпомогао...“: АС, ИГ, 1647, Л. 1–5 об. *Нићифор Дучић – Илија Гарашанин, Дубровник, 26. јун 1867*.

¹¹²¹ ОР РНБ, Ф. 627, Ед. хр. 80, Л. 3–4. *Нићифор Дучић – М. Ф. Рајевски, Цетиње, Ускрс 1867*.

¹¹²² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 43, Л. 1–2. *Машио Врбица – Н. А. Попов, Цетиње, 12. мај 1867*.

¹¹²³ ОР РНБ, Ф. 627, Ед. хр. 80, Л. 3–4. *Нићифор Дучић – М. Ф. Рајевски, Цетиње, Ускрс 1867*. Иначе, маја 1867. године Организациони одбор Московске етнографске изложбе доставило је преко Азијског департамента и Руског генералног конзулата у Дубровнику четири пакета за књаза Николу, кнегињу Даринку и архимандрита Дучића: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 15, 1867. *Азијски департаман МИД – К. Д. Петкович, 25. април 1867*.

у Војводини. Нема Србина, који не би срцем и душом прелетио к словенској матери Москви, да учесник буде руске братске славе – руског празника, на кога позивате сваког брата Словена, те да види свет, да узајамност словенска није више празна реч, него сила, од које ће да стрепи Западна Европа, па дај Боже, и сав туђински свет“.¹¹²⁴ Међу „аустријским Србима” за пут у Москву тражила се карта више. Из писма на српском језику, које је највероватније писано руком Михаила Фјодоровича Рајевског, сазнали смо да је из Москве стигао ограничен број карата за пут у Русију и да је на већини карата било написано име и презиме коме оне следују.¹¹²⁵ Пештанске полицијске власти помно су пратиле вести о организовању ове изложбе, те извештавале Министарство спољних послова да је из Беча стигло тринаест примерака брошуре *Die Russische ethnographische Ausstellung in Moskau*, у издању Каткова, „од уредника панславистичког, и према Аустрији непријатељски настројеног часописа *Московские ведомости*”, која је садржала упутства за прикупљање материјала за изложбу, па да „основна тенденција ове сабирне акције јесте буђење осећања повезаности свих Словена“.¹¹²⁶ Српска делегација из Хабзбуршке монархије бројила је укупно деветнаесторо представника,¹¹²⁷ а међу њима били су Михаило Полит-Десанчић, Јован Суботић, Александар Вукашиновић, Лазар Костић, те и из Далмације архимандрит манастира Крка Јеротеј Ковачевић¹¹²⁸, гроф Илија Деде-Јанковић и многи други.¹¹²⁹ Велики одзив Словена из Хабзбуршке монархије

¹¹²⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 18, Ед. хр. 12, Л. 3–4. *Александар Сандић – Н. А. Попов, Нови Сад, 15/27. април 1867.*

¹¹²⁵ РО МС, Писма, 18.800. *М. Ф. Рајевски – [Ђорђе Рајковић], 3/15. априла [1866 или 1867].* Лаза Костић, враћајући се изложбе у Паризу, у Бечу је наишао на велики број пријатеља и познаника који су кренули пут Москве. Владан Ђорђевић га је позвао да крене с њима, рекавши да је све бесплатно и да се само јави протојереју Рајевском, за кога је Костић забележио „да је био неакредитовани посланик словенофила, који су тад били на кормилу”. Међутим, он му је рекао да може ићи за свој рачун, јер је његов буџет већ потрошен: Л. Костић, *нав. дело*, 41.

¹¹²⁶ *Дирекција полиције Будимпеште – Министарство спољних послова, Будимпешта, 28. јануар 1867.* Светозар Милетић и Народна странка: грађа 1860–1885, I књ. 1860–1869, 390–394.

¹¹²⁷ Светозар Милетић није добио дозволу за путовање: *Светозар Милетић – М. Ф. Рајевски, Нови Сад, 21. септембар 1867.* Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 295–296.

¹¹²⁸ Према подацима, архимандрит Јеротеј Ковачевић донео је из Русије три иконе и три књиге, за које се зна да су се чувале у манастиру Крка: Л. Павловић, *Стогодишњица учешћа југословенских народа на Етнографској изложби у Москви*, Неки споменици културе IV, Смедерево 1967, 61.

¹¹²⁹ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, Годишњица Николе Чупића VII (1885), 6–7. Србин Никола Арсеновић из Вуковара, који је преко руског конзула у Мостару, Николаја Александровича Иларионова, послао различите јужнословенске костиме у Московски словенски комитет за потребе изложбе, желео је и лично да посети изложбу и тамо представи свој рад, што му на крају није омогућено. Касније је добио и одговор Московског словенског комитета да није у могућности да штампа његов албум снимака јужнословенских костима: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 263, Л. 28–29. *Н. А. Иларионов – Московски словенски комитет, Дубровник, 20. фебруар/3. март 1872*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 9, Ед. хр. 37, Л. 5–6 об. *Н. А. Иларионов – Н. А. Попов, Дубровник, 20. фебруар 1872*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 9, Ед. хр. 37, Л. 7–7 об. *Н. А. Иларионов – Н. А. Попов, Дубровник, 19. март 1872.*

било је условљен критиком новог политичког уређења, па је одлазак у Русију био начин да се искаже незадовољство политиком Хабзбурга. Иако су аустроугарске власти оштро протествовале код руске владе, Александар Михайлович Горчаков пружио је пуну подршку организаторима изложбе и конгреса.¹¹³⁰

Табела 4. Списак представника из српских земаља на Московског свесловенском конгресу (мај–јун 1867)

Бр.	СРБИ ИЗ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ	ЗАНИМАЊЕ	Бр.	СРБИ ИЗ АУСТРОУГАРСКЕ	ЗАНИМАЊЕ
1	Владан ЂОРЂЕВИЋ	питомац српског кнеза и представник УОС	1	БАБИЋ	трговац из Шибеника
2	КОВАЧЕВИЋ	београдски трговац	2	Никола БЕГОВИЋ	свештеник из Горњег Карловца
3	Милорад МЕДАКОВИЋ	писац и новинар	3	Спиридон БИЉБИЈА	трговац из Далмације
4	Јован МИЛИНКОВИЋ	београдски адвокат	4	Живко ВАСИЉЕВИЋ	трговац из Земуна
5	Милан Ђ. МИЛИЋЕВИЋ	СУД, секретар Министарства просвете	5	ВОЛИЋ	велепоседник из Вршца
6	Тома ПАВЛОВИЋ	Београђанин	6	Александар ВУКАШИНОВИЋ	депутат Хрватског сабора
7	Драгутин ПЕТРОВИЋ	београдски адвокат	7	Илија ДЕДЕ-ЈАНКОВИЋ	политичар и књижевник из Задра
8	Милан ПЕТРОНИЈЕВИЋ	СУД, помоћник министра правде	8	Јеротеј КОВАЧЕВИЋ	архимандрит манастира Крка
9	Стеван ТОДОРОВИЋ	СУД, сликар и професор	9	Лазар КОСТИЋ	песник
10	Љубомир РАДИВОЈЕВИЋ	лекар из Каменице	10	Петра КОТУР	велепоседник из Сиска
11	Јанко ШАФАРИК	СУД, управник Народне библиотеке	11	Јован КРСТИЋ	адвокат
12	Антон		12	Рафаило КУКИЋ	свештеник из Војне границе
Бр.	СРБИ ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ	ЗАНИМАЊЕ	13	Урош МИЛУТИНОВИЋ	протопрезвитер из Сремске Митровице
1	Петар ВУКОТИЋ	војвода и сенатор	14	МУСУЛИН	из Горњег Карловца
2	Илија ПЛАМЕНАЦ	војвода и сенатор	15	Михаило ПОЛИТ-ДЕСАНЧИЋ	политичар, новинар и књижевник
			16	Мато ПУЦИЋ	гроф из Дубровника
			17	РАДАК	адвокат из Вршца
			18	Андреја СИНОБАД	трговац из Далмације
			19	Јован СУБОТИЋ	политичар, адвокат и песник

Делегација Кнежевине Србије спремала се за пут са јасним политичким циљем, да се обезбеди подршка Русије у погледу националних планова кнеза Михаила и реализује зајам. Уочи поласка на пут, Милан Ђ. Милићевић посетио је кнеза Михаила, а

¹¹³⁰ И. В. Чуркина, *Россия, славянофилы и зарубежные славяне: очерки истории*, 144–145.

затим и Илију Гарашанина, који је имао важну поруку за Русе: „Кнежева влада има пријатељско расположење према Бугарима, и помагаће им, колико год узможе, да се избаве; Црна Гора је наша; она често не слуша; али и ако не слуша, ми имамо стрпљења да је трпимо до краја; Хрватској прети опасност. Руси знају од кога. Она нам се је обраћала за савез; и ми смо јој рекли: да се држи својих права; па и саму силу да дочека, држећи се тако. Видећемо како ће бити даље. У опште, ми вребамо згодан тренутак, и повољне изгледа на успех, па ћемо да се тучемо, макар изгубили и ово што имамо!“¹¹³¹

Московски словенофили радовали су се окупљању Словена. Уочи почетка изложбе, најављујући предстојећи догађај у листу *Москва*, Иван Сергејевич Аксаков је навео да ће Москва одржати етнографски час и представити доказе словенског јединства, па истакао да догађај нема само интелектуални значај, већ и друштвени и политички. Аксаков је писао да иако у то нису умешане званичне власти, и иако је наука примарни циљ, Русија не може да сакрије једноплеменост са осамдесет милиона Словена, као ни своје сродство са онима ван њених предела, односно са тридесет милиона аустријских и турских поданика. Подвукао је да би изложба могла да означи нову епоху у историји Словенства. Аксаков је писао да ће словенски гости у Москви осетити дух словенског јединства у комуникацији једни с другима, учврстиће духовне и моралне везе за Русијом, па ће се са тако обновљеним и оснаженим снагама вратити кућама својим свакодневним борбама било са Мађарима, било са Немцима, било са Турцима: „И пре тога, баш 1848. године, одржавали су се конгреси Словена у Прагу,¹¹³² али они нису имали смисла: тамо није било нас, није било представника тог словенског племена, које је, по милости Божијој, једино сачувало слободу, саградило моћну у свету државу, којој је Бог предодредио велику мисију: да служи ослобођењу и препороду покорене и угњетене браће. Русија не тежи освајању, нити мислима на политичку доминацију: она жели само слободу духа и живота за словенске народе, који остају одани словенском братству. Она им представља моралну, а затим, и политичку подршку, која се огледа у материјалној помоћи, без које им нема спасења”. На крају је подвукао да ће конгрес бити реакција на тренутну критичну ситуацију у којој се Словени налазе:

¹¹³¹ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 5.

¹¹³² Први свесловенски конгрес одржан је у Прагу јуна 1848. године, у жеку револуција, а од Руса, учествовали су Михаил Александрович Бакуњин и Алимпиј Милорадов.

„Ово ће бити наш одговор, одговор Русије и словенског света, као одјек на обједињавање немачког племена, и на све претње које долазе из Европе“.¹¹³³

Уочи Свесловенског конгреса, привремено је обустављено излагање словенофилског листа *Москва*¹¹³⁴, који је уређивао Иван Сергејевич Аксаков, а услед објављивања низа чланака усмерених против царинских олакшица за сталне депутације немачких трговинских конгреса. Заштитнички став Уредништва, који је заступао мишљење московских трговаца, довео их је до административног кажњавања. То је изазвало забринутост Аксакова: „Доћи ће Словени, да би се уверили у победу Немаца. Словенофилски часопис, чији је уредник био Аксаков, чије име им је свима познато, часопис, који је слат по читавом словенском свету, забрањен је због Немаца! Леп утисак произвешће на њих Русија! Утеха у томе је, што, како кажу, није ту крива Русија, већ влада – али, делити на тај начин Русију на двоје, уопште није пријатно. Русија је тако јака, јер за њих представља једноделну силу“.¹¹³⁵ Средином децембра 1867. године, *Москва*¹¹³⁶ је поновно суспендована на четири месеца, а у извештају Трећег одељења стајало је да новину финансирају трговци са циљем да подржава искључиво њихове интересе.¹¹³⁷ Након коначног обустављања листа *Москва*, Иван Сергејевич Аксаков се привремено удаљио од новинарства, али је видну улогу имао у московској Думи, затим Друштву љубитеља руске славистике, чији је једно време био председник (1872–1874), а највећу улогу имао је пак у Московском словенском комитету.¹¹³⁸ Године 1868. забрањен је и словенофилски лист *Москвич*.¹¹³⁹

¹¹³³ И. С. Аксаков, *Славянский вопрос 1860–1886. Статьи из «Дня», «Москвича» и «Руси» Речи в Славянском комитете в 1876, 1877 и 1878*, Сочинения И. С. Аксакова Т. 1, 147–150; Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 334–337.

¹¹³⁴ *Москва* је представљала дневну новину, политичког, економског и књижевног карактера, која је у уредништву И. С. Аксакова излазила у Москви непуне две године (1867–1868), при чему је у три наврата обустављено њено излагање (11. априла 1867. на три месеца, 15. децембра 1867. на четири месеца и 4. новембра 1868. на шест месеци): И. С. Аксаков – Н. С. Соханскаја, *Петроград, 18. октобар 1866*. Семья Аксаковых и Н. С. Соханская (Кохановская). Переписка (1858–1884), 273–274. Мисао о покретању листа који ће заступати политичке и економске интересе московских трговаца, почетком 1866. године, потекла је од Фјодора Васиљевича Чижова, а Аксаков, који је одржавао добре односе са московским трговцима био је одличан кандидат за уредника: Н. И. Цимбаев, *И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России*, 127–148.

¹¹³⁵ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 408, Л. 5–6. И. С. Аксаков – В. И. Ламански, *Петроград, 31. март [1867]*; ЦГА Москвы, Ф. 16, Оп. 57, Д. 198, Л. 112–113. Начелник московске полиције – В. А. Долгоруков, 3. децембар 1867.

¹¹³⁶ Попов је бесплатне примерке листа *Москва* слао Београдској читаоници: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 2, Л. 1–1 об. *Милан Давидовић – Н. А. Попов, Београд, 11. новембар 1867*.

¹¹³⁷ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 415, Л. 1–2. *Треће одељење – Александар II, 3. децембар 1867*; А. В. Фрејсанг – М. Ф. Рајевски, *Петроград, 1. децембар 1867*. Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 451–452.

¹¹³⁸ Н. И. Цимбаев, *И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России*, 216.

¹¹³⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 21, Ед. хр. 54, Л. 7–8. *Истис Трећег одељења, 23. фебруар 1868*.

Сверуска етнографска изложба у Москви свечано је отворена 5. маја 1867. године, у згради између Александровског сада и зграде Универзитета, а за почасног председника изабран је Велики кнез Владимир Александрович.¹¹⁴⁰ Следећег дана, цар Александар II са породицом је посетио изложбу.¹¹⁴¹ *Московские ведомости* писале су да је изложба веома посећена, и да је за само три недеље изложбу посетило 12.000 посетилаца, а некада се догађало да изложбу посетити и до 2.000 посетилаца на дан.¹¹⁴² За трошкове организовања изложбе, руска влада је издвојила 20.000 рубаља.¹¹⁴³

Делегација Кнежевине Србије кренула је из Београда 10. маја 1867. године, а остали Срби, Хрвати и Словаци придружили су им се у Бечу. На граници их је сачекао представник Московског словенског комитета.¹¹⁴⁴ Прво су обишли Варшаву, а затим и Виљну, где су им се придружили Чеси, Лужички Срби и Кашуби из Пруске. Према сведочењу руског министра војске Миљутина, већ у Варшави, при наздрављању, није се говорило само о духовном и књижевном јединству Словена, „већ је провејавала задња мисао – политичка”.¹¹⁴⁵ Михаило Полит-Десанчић је забележио „да је у то доба био занесен за споразум са Пољацима, али да се после уверио да су Руси у праву и да Пољаке није брига за словенску узајамност”. Тек у Петрограду словенски представници постали су свесни да међу учесницима једино нема Пољака.¹¹⁴⁶

Словенске делегације провеле су готово месец дана у Русији, од 20. маја па све до 15. јуна 1867. године. Ову посету помно је пратило Треће одељење. Сви детаљи знали су се унапред и руски цар је о томе био добро обавештен.¹¹⁴⁷ Словенска делегација од шездесет и девет представника, у вечерњим сатима, 20. маја 1867. године, допутовала је у Петроград. Руски генерал и словенофил Александар Алексејевич Кирјејев је забележио да су словенски гости каснили, јер су их људи на свакој станици дочекивали са хлебом и сољу, а овацијама није било краја.¹¹⁴⁸ У име организатора, на железничкој

¹¹⁴⁰ На појединим местима помиње се да је изложба била под председништвом Великог кнеза Константина Александровича: *Организациони одбор Сверуске етнографске изложбе – А. А. Шћербатов (московски градоначелник)*, 28. март 1867. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 333–334.

¹¹⁴¹ ГАРФ, Ф. 1463, Оп. 1, Д. 168, Л. 3–4. *Белешка о Словенском конгресу у Москви 1867. године и Етнографској изложби; Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Миљутина 1865–1867*, 463; *Славянский мир. Этнографическая выставка 1867 года*, вступительная статья И. И. Шангина, Санкт–Петербург 2000, 7.

¹¹⁴² *Чланак из Московские ведомости*, 14. мај 1867. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 339–340.

¹¹⁴³ И. В. Чуркина, *Россия, славянофилы и зарубежные славяне: очерки истории*, 93.

¹¹⁴⁴ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 5–7.

¹¹⁴⁵ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Миљутина 1865–1867*, 468–469.

¹¹⁴⁶ М. Полит-Десанчић, *Путне успомене*, Нови Сад 1896, 57–65.

¹¹⁴⁷ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 1–1 об. *Извештај Трећег одељења руском цару*, 8. мај 1867.

¹¹⁴⁸ НИОР РГБ, Ф. 126, Ед. хр. 4а, Л. 35–35 об. *Дневник А. А. Кирјејева*, 8. мај 1867.

станица у Петрограду дочекали су их градоначелник Николај Иванович Погребов, генерал Михаил Григорјевич Черњајев и барон Кусов. Након свечаног дочека, делегација се сместила у хотел *Belle Vue*. Исте вечери, одржана је свечана вечера, а том приликом наздрављало се на руском, чешком и српском језику.¹¹⁴⁹ Михаил Григорјевич Черњајев је пак забележио да је тог дана допутовало седамдесет и два словенска интелектуалца, те да су се током читавог дана око њиховог хотела окупљали знатижељни грађани.¹¹⁵⁰ Свечаној вечери присуствовао је и Измаил Иванович Срезњевски, а ујутру Србе је у хотелу посетио Черњајев, који се распитивао о Србији.¹¹⁵¹ Тог првог дана, српској делегацији из Кнежевине Србије у хотелу се придружио и Милан Петронијевић, као члан Српског ученог друштва, иако је у Петрограду боравио у политичкој мисији због склапања зајма.¹¹⁵² Према унапред направљеном програму, други дан био је посвећен разгледању града. Тог дана, посетили су Исакијевски и Казањски храм, Јавну библиотеку, Академију уметности и галерију слика прерађивача злата Соловјева.¹¹⁵³ Вече су провели у Маријинском театру гледајући Глинкину оперу *Живот за цара*,¹¹⁵⁴ а међу гледаоцима били су и велики кнежеви Константин Николајевич и Николај Николајевич Старији. Према извештају Трећег одељења Словени су били одушевљени како су примљени у Петрограду и само их је бринуло да ли ће их у аудијенцију примити руски цар. Како су то они тумачили, то би допринело да њихов пут добије и политички значај.¹¹⁵⁵ Како је сам забележио, другог дана боравка словенске делегације, Александар Алексејевич Кирјејев упознао је водеће чешке представнике, који су му у току разговора истакли да је пољско питање камен спотицања за општу словенску ствар. Кирјејев је с њима започео тему о словенској федерацији, и као неопходан услов подвукао очување народности, с чим се Франтишек Ладислав Ригер сложио, али му је исто тако рекао да је граница из 1672. године немогућа. Кирјејев је Чехе после тога одвео код кнеза Горчакова, али сам није присуствовао том састанку. Дуго су разговарали, и из канцеларије руског канцелара, изашли су задовољни. У међувремену, Александар II је пристао је да прими Словене, а Срби и Црногорци

¹¹⁴⁹ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 2–3. *Треће одељење – Александар II, 9. мај 1867.*

¹¹⁵⁰ РГВИА, Ф. 726, Оп. 1, Д. 55, Л. 5–6. *М. Г. Черњајев – А. Г. Вуљферт, Петроград, 11. мај 1867.* Допутовало је више од осамдесет словенских представника, али нису сви заједно дошли: *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, 469.

¹¹⁵¹ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 17–18.

¹¹⁵² Исто, 17.

¹¹⁵³ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 9–9 об. *Треће одељење – Александар II, 9. мај 1867.*

¹¹⁵⁴ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 4–4 об. *Треће одељење – Александар II, 10. мај 1867.*

¹¹⁵⁵ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 7–8 об. *Треће одељење – Александар II, 10. мај 1867.*

примљени су без дозволе Турске амбасаде.¹¹⁵⁶ Наредног дана, Милан Петронијевић, Јанко Шафарик, Милан Ђ. Милићевић, Стеван Годоровић, Михаило Полит-Десанчић и Владан Ђорђевић посетили су Петра Николајевича Стремоухова, који их је потом одвео код кнеза Горчакова.¹¹⁵⁷ Горчаков им је тада чврсто обећао да ће се он и његови наследници залагати за прогрес српског питања, да ће стајати на стражи српских интереса, па им обећао и зајам.¹¹⁵⁸ Такође, тог дана, словенски представници обишли су Ермитаж, Зимски дворец и Адмиралитет.¹¹⁵⁹ Увече је већина била на вечери код грофице Кушељеве-Безбородко, где је био и принц Ољденбургски.¹¹⁶⁰ Четвртог дана боравка, 23. маја 1867. године, свечаном службом у Исакијевском храму обележен је празник Св. Ђирила и Методија. Том приликом, говор је одржао ректор Петроградске духовне академије, а према извештају Трећег одељења, говор је имао политички значај и заговарао је идеју уједињења словенских народа.¹¹⁶¹ Након тога, словенски гости посетили су Академију наука, а затим су имали ручак у сали Племенске скупштине, где су између осталог здравице одржали министар просвете Дмитриј Андрејевич Толстој и Владимир Иванович Ламански. Према извештају Трећег одељења, све здравице и прочитани стихови том приликом, нису имали научни, већ политички карактер, попут „угњетавања Словена од стране других држава, и у крајњем случају, спремност да им се помогне“.¹¹⁶² Смисао говора било је изражавање узајамног пријатељства и савеза словенских народа.¹¹⁶³ Михаило Полит Десанчић је забележио да су говори од тога дана одјекнули широм Европе, а да су, поред Толстоја и Ламанског, говорили и градоначелник Петрограда, Мајков, Ригер, па и он сам, који је говорио о Источном питању и о задатку Русије за Словенство, те доживео огромне овације.¹¹⁶⁴ Полит је тада изјавио да је задатак Русије ослобођење не само азијског, већ и европског Истока: „Ми,

¹¹⁵⁶ НИОР РГБ, Ф. 126, Ед. хр. 4а, Л. 35 об–36. *Дневник А. А. Курјејева, 9. мај 1867.*

¹¹⁵⁷ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 18–19.

¹¹⁵⁸ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, 473.

¹¹⁵⁹ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 18–19. *Треће одељење – Александар II, 10. мај 1867.*

¹¹⁶⁰ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 10–10 об. *Треће одељење – Александар II, 11. мај 1867.*

¹¹⁶¹ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 10–10 об. *Треће одељење – Александар II, 11. мај 1867.*

¹¹⁶² ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 13–14 об. *Треће одељење – Александар II, 12. мај 1867.* Пре овог ручка, у извештају Трећег одељења стајало је да се Словенима највише бави уредник *Отечественные записки* Андреј Александрович Крајевски, и да је њему све било познато о чему ће се говорити у Племенској скупштини, те да је могао да упозори на гласине које круже по граду: ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 18–19. *Треће одељење – Александар II, 10. мај 1867.* Међу присутнима у Племенској скупштини на ручку за шесто људи били су и генерал Черњајев, Тертиј Иванович Филипов, Фјодор Иванович Тјучев и многи други: ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 5–6 об. *Треће одељење – Александар II, 12. мај 1867*; РГВИА, Ф. 726, Оп. 1, Д. 55, Л. 5–6. *М. Г. Черњајев – А. Г. Вульферт, Петроград, 11. мај 1867.*

¹¹⁶³ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 5–6 об. *Треће одељење – Александар II, 12. мај 1867.*

¹¹⁶⁴ М. Полит-Десанчић, *нав. дело*, 69–70.

источни Срби, надамо се да Русија неће заборавити катастрофу на Косову пољу и да ће ускоро испунити свој велики задатак”.¹¹⁶⁵ Након вечерњег богослужења, предвече су седели са домаћинима, међу којима је била грофица Блудова, а тог дана Србе је у хотелу посетио и барон Вилхелм Карлович Ливен, који се распитивао за своје старе српске познанике из 1842. године.¹¹⁶⁶ Наредног дана, Словени су посетили Музеј Рударског корпуса, Петропавловски храм, Монетни двор и летњиковац Петра Великог.¹¹⁶⁷ Срби су посетили и фотографа пуковника Силверстрова и генерала Черњајева, а затим су Петронијевић, Шафарик, Милићевић и Тодоровић посетили генерала Тидебела, Милићевићевог познаника из 1863. године.¹¹⁶⁸ Претпоследњег дана, 25. маја 1867. године лекари у словенским делегацијама посетили су болнице, свештенство је било у Новодевичјем манастиру, док су остали посетили судске институције.¹¹⁶⁹ Послеподне су били на ручку код министра просвете, а вече су провели на концерту Балакирева у згради Градске думе.¹¹⁷⁰ Код Толстоја на ручку, домаћица је била Блудова, а ручку је присуствовао и Јегор Петровић Коваљевски. Истог дана, Србе је у хотелу посетио генерал Кауфман.¹¹⁷¹ Уочи одласка из Москве, 26. маја 1867. године, имали су аудијенцију код руског цара и његове породице, која је испрва била неизвесна, „јер се немачка партија на двору томе противила”. Том приликом, словенски гости били су подељени у две групе, али су Срби и из Кнежевине Србије и са простора Аустроугарске били у групи која је лично представљена цару.¹¹⁷² Првобитно, требало је само Срби из Кнежевине Србије да се представе цару, и то само Милан Петронијевић, Јанко Шафарик, Милан Ђ. Милићевић, Стеван Тодоровић и Владан Ђорђевић.¹¹⁷³ Додатно обавештење је уследило наредног дана, да ће се поред ове наведене петорице, представити и аустроугарски поданици и бугарски представник Иван Андреа Богоров.¹¹⁷⁴ Према Милану Ђ. Милићевићу, првима је око аудијенције помогао кнез Горчаков, а другима

¹¹⁶⁵ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, 471–472.

¹¹⁶⁶ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 23–25.

¹¹⁶⁷ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 17. *Треће одељење – Александар II, 12. мај 1867.*

¹¹⁶⁸ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 26–27.

¹¹⁶⁹ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 15–15 об. *Треће одељење – Александар II, 14. мај 1867.*

¹¹⁷⁰ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 1–1 об. *Извештај Трећег одељења руском цару, 8. мај 1867;* ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 16–16 об. *Треће одељење – Александар II, 13. мај 1867.*

¹¹⁷¹ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 28.

¹¹⁷² *Живот Дра Јована Суботића (автобиографија). Књига четврта. Лето: Епоха трећа или четврта*, Нови Сад 1910, 45–46.

¹¹⁷³ РГИА, Ф. 469, Оп. 1, Д. 400, Л. 1–2. *Министарство императорског двора – А. П. Шувалов, Петроград, 11. маја 1867.*

¹¹⁷⁴ РГИА, Ф. 469, Оп. 1, Д. 400, Л. 4–5. *Министарство императорског двора – А. П. Шувалов, Петроград, 12. маја 1867.*

аустроугарски амбасадор у Петрограду.¹¹⁷⁵ Александар II гостима се обратио речима: „Поздрављам вас, рођена словенска браћо, на рођеном словенском тлу“. Србе из Кнежевине Србије је питао да ли су Калемегдан и друге тврђаве очистили од Турака, па додао: „Ја сам учинио шта сам могао“.¹¹⁷⁶ Као општи утисак након сусрета са царем, Лаза Костић је забележио да су „сви они млади имали узвишено осећање да у њиховим националним хтењима и тежњама, за сваким од њих, стоји цела руска армија“.¹¹⁷⁷ По повратку из Царског села, шесторо Словена вечерало је код ректора Петроградске духовне академије, а потом је читава делегација отишла у Маријински театар, где су гледали *Смрт Ивана Грозног*,¹¹⁷⁸ а том приликом многи Словени носили су традиционалне националне костиме.¹¹⁷⁹ Након тога, већина је отишла у клуб Друштва за промоцију и покровитељство приватног предузетништва. Сутрадан, пред одлазак, ручали су у хотелу, и „говоре политичког смисла“ изговорило је неколико Словена.¹¹⁸⁰ У подне, 27. маја 1867. године, руски цар је отпутовао у Париз, а словенски гости су кренули пут Москве.¹¹⁸¹ Касније је Милан Обреновић писао кнезу Михаилу да када је посетио Париску изложбу, тамо је видео Александра II.¹¹⁸²

Словенска делегација допутовала је 28. маја 1867. године у Москву, а дочекао их је градоначелник кнез Александар Алексејевич Шћербатов.¹¹⁸³ Јован Суботић је бележио да су били смештени код трговца Кокорева, недалеко од Кремља, а да је сам дечек био величанствен, па га упоредио са дочеком у Прагу 1848. године: „Хиљадама и хиљадама света било је на станици на којој су нас очекивали. Улазак у Москву не друкчије него је наличио каквом тријумфу... Ту је био владајући и тип и одело и реч славенска“.¹¹⁸⁴ На „првој породичној трпези“, на дан доласка, Словене је поздравио Михаил Петрович Погодин,¹¹⁸⁵ Иван Сергејевич Аксаков и Александар Иванович

¹¹⁷⁵ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 32.

¹¹⁷⁶ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, 159.

¹¹⁷⁷ Л. Костић, *нав. дело*, 46–47.

¹¹⁷⁸ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 37.

¹¹⁷⁹ М. Полит-Десанчић, *нав. дело*, 72–73.

¹¹⁸⁰ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 22–23 об. *Треће одељење – Александар II, 16. мај 1867.*

¹¹⁸¹ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 21–21 об. *Треће одељење – Александар II, 15. мај 1867.*

¹¹⁸² Милан Обреновић – Михаило Обреновић, *Париз, 4. јун 1867.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 387.

¹¹⁸³ *Чланак из Московские ведомости, 17. мај 1867.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 340–341.

¹¹⁸⁴ *Живот Дра Јована Суботића (автобиографија). Књига четврта. Лето: Епоха трећа или четврта,* 11.

¹¹⁸⁵ *Всероссийская этнографическая выставка и славянский съезд в мае 1867 года*, [составил Н. А. Попов], Москва 1867, 248–249; Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 342–343.

Кошељев. Том приликом, Аксаков је истакао да не може да се на овај дан не сети оних који су се први потрудили око словенског самосазнања, мислећи на упокојене браћу Кирјејевске, Алексеја Степановича Хомјакова и Константина Сергејевича Аксакова.¹¹⁸⁶ Наредног дана, у пратњи кнеза Оболенског, гости су посетили Кремљ,¹¹⁸⁷ а затим и Велику етнографску изложбу, која је била постављена у оквиру пет великих просторија и све је било препуно различитих предмета.¹¹⁸⁸ Истог дана, посетили су московског генерал-губернатора кнеза Владимира Андрејевича Долгорукова (1865–1891) и московског митрополита Филарета¹¹⁸⁹, а затим је неколицина предвече отишла на ручак код Кошељева.¹¹⁹⁰ Трећег дана боравка, одржан је скуп на Московском царском универзитету, на коме је учествовало осамнаест научних друштава,¹¹⁹¹ а том приликом Михаило Полит-Десанчић одржао је говор.¹¹⁹² Тог дана, поновно су се чули говори о јединству Словена, о општесловенској науци која почиње од времена Св. Ћирила и Методија и др.¹¹⁹³ Међутим, нису имали прилике да ступе у додир са студентима.¹¹⁹⁴ Након тога, Милићевић, Шафарик, Суботић и Полит-Десанчић отишли су на ручак са некадашњим руским генералним конзулом у Београду Михаилом Рафаиловичем Милошевичем, који се „интересоваше за наше ствари, и распитиваше за најмање ситнице“. Вече су провели у Бољшом театру.¹¹⁹⁵ Наредног дана, Петронијевић и Милићевић посетили су Каткова и Леонтјева, са којима су разговарали о односима Срба и Хрвата. Након тога, посетили су градоначелника Шћербатова и Румјанцевски музеј, па ручали на Московском универзитету, где је међу првима говор одржао ректор Московског универзитета: „Принцип националности – рекао је он – сада је признат у целој Европи, зашто да га не применимо и на нама, Словенима. Наша разједињеност била је узрокована свим нашим несрећама; несреће ће нестати, када се ујединимо. Ујединимо се, као што су то урадили Италија и Немачка, – и име уједињеног великог народа биће – горостас.“¹¹⁹⁶ Миљутин је оштро критиковао овај говор, те забележио да

¹¹⁸⁶ *Всероссийская этнографическая выставка и славянский съезд в мае 1867 года*, 251–252; Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 343–344.

¹¹⁸⁷ *Живот Дра Јована Суботића (автобиографија). Књига четврта. Лето: Епоха трећа или четврта*, 14.

¹¹⁸⁸ Исто, 21.

¹¹⁸⁹ Московски митрополит привукао је велику пажњу Словена, а Јован Суботић га је посетио чак два пута: Исто, 22–23.

¹¹⁹⁰ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 44–45.

¹¹⁹¹ Исто, 79.

¹¹⁹² М. Полит-Десанчић, *нав. дело*, 79.

¹¹⁹³ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, 476.

¹¹⁹⁴ Л. Костић, *нав. дело*, 50.

¹¹⁹⁵ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 46.

¹¹⁹⁶ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, 476.

он није изазвао овације међу Словенима. Ригер је међу првима реаговао против и навео да нема говора о политичком обједињавању словенских народа, већ о зближавању и контактима у духовном, научном и књижевном смислу, те да политичко уједињење по узору на Италију и Немачку није пожељно због сопственог развоја.¹¹⁹⁷ Предвече је Милићевић посетио Александра Немчинова, који је 1858. године путовао по Србији.¹¹⁹⁸ Наредног дана, велика депутација руских студената посетила је поједине словенске госте. Та депутација је поздравила и Полита-Десанчића, који им се обратио речима: „Да велико дело уједињења словенскога зависи од млађега рускога нараштаја“.¹¹⁹⁹ Истог дана, разгледали су знаменитости Кремља и присуствовали седници Друштва љубитеља руске славистике. Важан састанак одржан је на Спасовдан 2. јуна 1867. године у парку Сокољници. Тог дана одржани су значајни говори, а најупечатљивији били су говори Ригера и Владимира Александровича Черкаског. Ригер је изнео здравицу о словенској узајамности, па кад је увидео да нема Пољака, било му је непријатно.¹²⁰⁰ Након његовог говора, устао је кнез Черкаски, који је изјавио да је Пољацима пружена пријатељска и братска рука, да им је Русија дала више него што Чеси имају у Аустроугарској, али је то изазвало велику напетост између њега и Ригера.¹²⁰¹ Аксаков је оштро иступио против Ригера и отворено прогласио централизацију основом словенског односа. Не помињући политичко обједињавање, Аксаков је позвао Словене на уједињење на основу општесловенског језика и јединствене вероисповести.¹²⁰² На истом окупљању, Јован Суботић је прочитао своју песму *Поздрав Москви*:

Москво, златни граде,
 Москво, света мати,
 Чуј глас, што на југу
 Ток Дунаја прати,
 Чуј глас горе Шаре
 и косовских страна,
 којим пева и тужи
 унук цара Душана.

Кад те Древност роди
 Дични Слави чедо,
 Целова те мило
 и земља и небо,
 Те се сјајеш и сад
 вечно млада и красна,
 као мисао виле,
 слика сана јасна.

О невесто дивна
 Северног Славјанина,

¹¹⁹⁷ Исто, 476–477.

¹¹⁹⁸ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 47–50.

¹¹⁹⁹ М. Полит-Десанчић, *нав. дело*, 80.

¹²⁰⁰ *Живот Дра Јована Суботића (автобиографија). Књига четврта. Лето: Епоха трећа или четврта*, 17.

¹²⁰¹ Исто, 18.

¹²⁰² Л. П. Лаптева, *Идея славянской взаимности и славянские съезды XIX в.*, 19.

Славна мајко драгог
Брата Русијана
Дужи лепу главу
к звездама високо,
Женик ти је оро,
А син сиви око!

Поноси се, мила,
Јер имаш и чиме,
Пол свијета љуби
и слави ти име;
Поносит' се може
Понос Русијана,
Јер јој је лепота
Понос свих Славјана.

Чуј, мајко, глас овај
Славјанскога југа
верна брату брата
стална другу друга,
Па знај, да му ноћи
сан ћеш бити красан,
А белому дану
лик љубави јасан!¹²⁰³

Слика 18. Учесници Московског свесловенског конгреса (мај–јун 1867)¹²⁰⁴

Сутрадан, након прославе у парку Сокољники, словенске госте је позвао Јуриј Фјодорович Самарин, како би се изгладили новонастали неспоразуми.¹²⁰⁵ Након тога,

¹²⁰³ *Всероссийская этнографическая выставка и славянский съезд в мае 1867 года*, 339–340.

¹²⁰⁴ НБС, ПФ, 523. *Учесници Свесловенског конгреса у Москви, 1867.*

¹²⁰⁵ *Живот Дра Јована Суботића (автобиографија). Књига четврта. Лето: Епоха трећа или четврта*, 26–28.

кнез Черкасски је Јовану Суботићу организовао аудијенцију код удовице Великог кнеза Михаила. Иначе, за члана Московског словенског комитета, Михаила Никифоровича Каткова, Суботић је забележио да му се учинио као хладнокрвни политичар, а за Ивана Сергејевича Аксакова да га је примио као „пламтећи родољуб руски, који је за своју домовину сав горео, а при том Славјанство у свим тим народима жарко љубио“.¹²⁰⁶ Истог дана, неколицина Словена, између осталог и Милићевић и Полит-Десанчић, позвани су на ручак код заменика начелника Московског школског округа кнеза Николаја Петровича Мешћерског, где се причало да би сви Словени требали да узму руски језик.¹²⁰⁷ Томе се оштро успротивио Владан Ђорђевић.¹²⁰⁸ Следећег дана, посетили су музеј кнеза Голицина и нову Спасову цркву, па ручали код московских трговаца, а увече гледали *Ревизор* у Малом театру. После представе, Милићевић је отишао код Кошељева и тамо упознао Хомјаковљеву кћерку која „врло криво мисли о Србији, а особито о Кнезу Михаилу... Лепо је бринути се за свога; али мислити и показивати да је србинство драже Русу него Србину, не само да је смешно, него је још права увреда једном много страдалом народу!“.¹²⁰⁹ Мишљење Хомјаковљеве кћерке било је вероватно повезано са пријемом Посланице у Србији. Дана 5. јуна 1867. године организован је обилазак Тројичко-Сергијеве Лавре и Московске духовне академије,¹²⁰⁹ а вече су провели код кнеза Владимира Фјодоровича Одојевског. Следећег дана, приређена им је забава и концерт, након чега су им московски трговци приредили раскошан банкет. Управо на том банкету стигао је телеграм о покушају атентата на Александра II.¹²¹⁰ Према сведочењу Милићевића, након те вести, положај Ригера постао је неповољан.¹²¹¹ После банкета, Милићевић је посетио историчара Карамзина, а тамо је затекао и епископа Леонида, кнеза Оболенског и друге, а разговор се углавном водио о Србији и кнезу Михаилу. Рајко Жинзифов је тада критиковао српског кнеза, „што не завојшти на Турску, да ослободи Бугарску“.¹²¹² Како је забележио Дмитриј Алексејевич Миљутин, Етнографска изложба, која је била повод Свесловенског конгреса, потпуно је пала у други план. Министар војске сведочио је да је конгрес окончан без резултата, да су иницијативе о одржавању научних конгреса слависта и оснивању Матице општесловенске пале у воду, те да се неколицина Словена вратила кућама већ након

¹²⁰⁶ Исто, 28.

¹²⁰⁷ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 62.

¹²⁰⁸ И. В. Чуркина, *Россия, славянофилы и зарубежные славяне: очерки истории*, 167.

¹²⁰⁹ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 65.

¹²¹⁰ М. Полит-Десанчић, *нав. дело*, 84–85; Ј. Костић, *нав. дело*, 48.

¹²¹¹ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 69.

¹²¹² Исто, 69.

састанка у Сокољници.¹²¹³ Остатак делегација 8. јуна напустило је Москву, а испратили су их највиђенији чланови Московског словенског комитета, Погодин, Черкаски, Кошељев, Безсонов и др.¹²¹⁴

Педесет и четири словенска представника допутовало је 9. јуна 1867. године поновно у Петроград. Након што су се сместили у исти хотел, обратили су се грофу Шувалову за дозволу да руском цару лично искажу своје радовање што је избегао велику опасност.¹²¹⁵ Према извештајима Трећег одељења, овога пута одушевљење публике због присуства Словена није било као раније, а као могући разлог наводио се Ригеров говор о пољском питању.¹²¹⁶ Одмах по доласку, посетили су Петропавловску тврђаву,¹²¹⁷ а следећег дана посетили су Смољни манастир, Ботаничку башту и Руско географско друштво.¹²¹⁸ Трећег дана друге посете били су у манастиру Александра Невског, а вече су провели на концерту и пријему у летњиковцу Великог кнеза Константина Николајевича у Павловску, који их је дочекао са женом, кћерком и зетом.¹²¹⁹ Након концерта, Велики кнез примио је поједине Словене, а међу њима и Полит-Десанчића, са којим је разговарао о Србима и Источном питању, те га упознао са грчким краљем Ђорђем и кнегињом Олгом.¹²²⁰ Према извештају Трећег одељења, и приликом тог сусрета, примећена је хладноћа домаћина у односу према гостима, односно да је ранији ентузијазам ишчезао.¹²²¹ Претпоследњег дана, 13. јуна, Словени су посетили Кронштат како би видели руску флоту, а Полит-Десанчић је подигао чашу са жељом да се обнови руска црноморска флота.¹²²² Затим су обишли војне судове,¹²²³ Арсенал, Адмиралитет и друго, а вече су провели на балу код адмирала Лесовског.¹²²⁴ Изузев дванаесторице који су остали, 15. јуна 1867. године, словенске делегације напустиле су Петроград.¹²²⁵

Московска сверуска етнографска изложба, која се одржавала истовремено када и Париска изложба, затворена је 30. јуна 1867. године. За време њеног трајања,

¹²¹³ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, 479.

¹²¹⁴ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 70.

¹²¹⁵ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 29–29 об. *Треће одељење – Александар II, 29. мај 1867.*

¹²¹⁶ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 28. *Треће одељење – Александар II, 29. мај 1867.*

¹²¹⁷ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 30–30 об. *Треће одељење – Александар II, 30. мај 1867.*

¹²¹⁸ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 31–31 об. *Треће одељење – Александар II, 2. јун 1867.*

¹²¹⁹ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, 72–73.

¹²²⁰ М. Полит-Десанчић, *нав. дело*, 86.

¹²²¹ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 24. *Треће одељење – Александар II, 1. јун 1867; Треће одељење – Александар II, 27. мај 1867.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 349–350.

¹²²² *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, 480.

¹²²³ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 32–33. *Треће одељење – Александар II, 3. јун 1867.*

¹²²⁴ М. Полит-Десанчић, *нав. дело*, 87.

¹²²⁵ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 27. *Треће одељење – Александар II, 4. јун 1867.*

прикупљено је 48.078 рубаља, а сматра се да је било око 83.048 посетилаца. Током многобројних састанака у Петрограду и Москви, одлучено је да се следећи свесловенски конгрес одржи за две године, у периоду између 1. августа и 1. септембра.¹²²⁶ У листу *Москва* Аксаков је писао да је основни резултат конгреса то што се руска публика заинтересовала за словенско питање, нарочито трговци, њихова циљна група од самог почетка, при томе подвлачећи: „Да, главни задатак словенског света се своди на то, да се Русија постави као центар и да она призна своју словенску мисију”.¹²²⁷ Српски представници отишли су задовољни: одобрен им је зајам и обећана помоћ у борби са Турском. Јован Суботић је забележио да је „пут у Русију био прави тријумф”,¹²²⁸ док је Лаза Костић навео да је „Московски словенски митинг био истински хаџилук, панславистичка демонстрација првог реда, каква никад дотле није одржана и каква се неће видети никад више”.¹²²⁹ Након изложбе, Друштво љубитеља руске словесности изабрало је Јована Суботића и Јанка Шафарика за своје почасне чланове.¹²³⁰

Непосредно након повратка представника из Русије, Илија Гарашанин је обавестио кнеза Михаила да му је италијански конзул Сковасо прочитао поверљиву депешу њиховог министра, у коме им је поручио да је Московски свесловенски конгрес задао бриге западним кабинетима, да увиђају да су се међу Словенима појавиле мисли о уједињењу са Русијом, па поручио да би жеља западних кабинета била да се Србија постара да одврати Јужне Словене од Русије и себи их привуче.¹²³¹ Кнез Михаило им је на то поручио: „Ако нас Руси и употребљују на своје себичне цели (као што западњаци веле), они бар знаду то тако умудрисати, да је то и у нашу корист, или се то бар нама чини (као нпр. пређашње оружја, садашње оружја, пређашњи зајам, садашњи зајам итд), а западњаци кад им год што заиштемо, одговоре нам да од тога нема ништа, па тек кад им узтребамо, као нпр. кад они оће да навојлите на Русију, они нам рекну: хајдте сад с нама, па ћемо после гледати да и ви што добијете”. Том приликом, Михаило је навео Гарашанину да се ни њему, а ни књазу Николи, нимало не допада „подигнута ларма славенства и етнографичког излога у Москви”. На крају писма, Михаило је подвукао

¹²²⁶ ГАРФ, Ф. 1463, Оп. 1, Ед. хр. 168, Л. 12–13. *Белешка о Словенском конгресу у Москви 1867. године и Етнографској изложби.*

¹²²⁷ И. С. Аксаков, *Славјанский вопрос 1860–1886. Статји из «Дня», «Москвича» и «Руси» Речи в Славянском комитете в 1876, 1877 и 1878*, Сочинения И. С. Аксакова Т. 1, 150–154.

¹²²⁸ *Живот Дра Јована Суботића (автобиографија). Књига четврта. Лето: Епоха трећа или четврта*, 42.

¹²²⁹ Л. Костић, *нав. дело*, 58.

¹²³⁰ НИОР РГБ, Ф. 207, П. 5, Ед. хр. 7, Л. 45–50 об. *Извештај Друштва љубитеља руске словесности за 1867. годину.*

¹²³¹ АС, ИГ, 1644, Л. 16–17 об. *Илија Гарашанин – Михаило Обреновић.*

Гарашанину да не заборави да Сковасу спомене: „Не заборавите г[осподину] Сковасу у исто време приповедати, како је президент Совета србског лани примљен у Паризу од мин[истра] иност[аних] дела, како ли од овога колеге у Петербургу. Само од западника зависи, да ми само и све од Русије имамо ишчекивати”.¹²³²

Одјек Московске етнографске изложбе био је изразито негативан у немачким градовима, што се јасно видело из штампе која је излазила у Аустроугарској.¹²³³ Аустроугарске власти и режимска штампа отворено су бранили својим поданицима одлазак у Москву, а по њиховом повратку своје претње су и реализовали. Михаило Полит-Десанчић изгубио је службу, а Јован Суботић звање, плату и пензију.¹²³⁴ Московски словенофили су настојали да им помогну, па је Попов Суботићу понудио руску службу, на шта он није пристао, објашњавајући да је „његова будућност повезана са српским народом“.¹²³⁵ Стога, Московски словенски комитет послао им је новчану помоћ, Суботићу 309 рубаља, а Полит-Десанчићу 500 рубаља.¹²³⁶ Неколико месеци касније, и Хиљфердинг је послао Суботићу новчану помоћ од 500 рубаља.¹²³⁷ Нову службу Полит-Десанчић добио је тек три године касније.¹²³⁸ Ни остали „аустријски Словени” нису боље прошли. Јаков Фјодорович Головацки је по повратку наишао на низ непријатности, које нису престале ни након његовог пресељења у Виљну. Головацки је писао Попову како су се сви Словени радовали упознавању и зближавању, да су сви желели да се „словенски савез” оснажи, те да се контакт међу словенским народима продуби и настави.¹²³⁹

Јован Суботић је, преко руског амбасадора у Бечу Ернеста Густавовича Штакелберга (1864–1868), покушавао да за оне који су путовали у Русију обезбеди руску заштиту, те и препоручивао Михаила Полит-Десанчића и Федора Демелића, „који је увек био ватрени присталица Русије“, за руску конзуларну службу, „како би били корисни на Истоку”. Истовремено, везано за самог Суботића, Штакелберг је покушавао да код Бајста уреди да му се врати пензија, али како није успео, решио је да га препоручи

¹²³² АС, ИГ, 1643, Л. 1–4 об. *Михаило Обреновић – Илија Гарашанин, Гастајн, 26. јун/7. јул 1867.*

¹²³³ ГАРФ, Ф. 1463, Оп. 1, Ед. хр. 168, Л. 5. *Белешка о Словенском конгресу у Москви 1867. године и Етнографској изложби.*

¹²³⁴ Б. Вранешевић, *Војвођани и словенски гости на Етнографској изложби у Москви 1867. године: према подацима и вестима из штампе*, Рад војвођанских музеја 28 (1982–1983), 111.

¹²³⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 32, Л. 1–4. *Јован Суботић – Н. А. Попов, Нови Сад, 1868.*

¹²³⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 28, Л. 20–23. *Протокол седнице Московског словенског комитета од 16. фебруара 1868.*

¹²³⁷ А. Ф. Хиљфердинг – М. Ф. Рајевски, *децембар 1868. Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века*, 137.

¹²³⁸ М. Полит-Десанчић, *нав. дело*, 91–98.

¹²³⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 7, Ед. хр. 35, Л. 9–10 об. *Ј. Ф. Головацки – Н. А. Попов, Виљна, 15/27. јун 1868.*

Београду.¹²⁴⁰ Аустроугарске власти располагале су информацијама о постојању револуционарног комитета у Галцу, који се налазио под заштитом Русије, а чији је члан био Светозар Милетић, као и да се његови домети шире до Новог Сада и Београда.¹²⁴¹ Крајем октобра 1868. године Штакелберг се поново састао са Суботићем, који га је упозоравао да се симпатије Јужних Словена према Русији хладе све више, јер су „узнемиравани” од стране Аустроугарске и не надају се више руској помоћи.¹²⁴² У инструкцији од краја 1869. године новопостављеном руском амбасадору у Бечу Николају Алексејевичу Орлову (1869–1870) стајало је да царски кабинет не одбацује традиционалне симпатије према Словенима у Аустроугарској, већ да нису наклоњени панславистичким утопијским идејама: „Сувише очевидно испољавање наших симпатија само би успорило политички развој и подстицало неповерење које фантом панславизма улива читавој Европи. С друге стране, немамо ни жељу ни средства да спречимо код нас изразе руског националног осећања, нарочито не на књижевном и научном пољу“.¹²⁴³

Године 1867, поред питања дуализма и питања организовања Свесловенског конгреса у Москви, оно што је такође бринуло Аустроугарску везано за словенско питање, било је формирање интелектуалног друштва *Руска основа* међу словенским студентима у Бечу, а под окриљем протојереја Михаила Фјодоровича Рајевског и уз финансијску помоћ Московског словенског комитета. Циљ организације био је да помаже школовање Словена у руском духу, да подржава ширење знања руског језика међу њима, те да развија књижевне и научне контакте међу Словенима.¹²⁴⁴ Међутим, покрет није дуго опстао (до 1873).¹²⁴⁵ У једном од писама, Рајевски је извештавао да Московски словенски комитет као организација ради све боље, да су многи Словени заинтересовани за учење руског језика, попут Словенаца, али не и Срби и Хрвати, који у томе не виде користи, па тако и не долазе у просторије организације. Године 1869. Московски словенски комитет је за ово друштво одредио годишње издржавање, а Рајевски је затражио и једнократну помоћ од 100 рубаља за куповину намештаја. Од новца које је Московски словенски комитет слао, школовало се од десет до дванаест

¹²⁴⁰ Е. Г. Штакелберг – А. М. Горчаков, *Беч, 19. октобра 1867.* Светозар Милетић и Народна странка: грађа 1860–1885, I књ. 1860–1869, приредио Н. Петровић, Сремски Карловци 1968, 440–443.

¹²⁴¹ *Гроф Тафе – Министарство спољних послова, Земун, 27. јануар 1868.* Исто, 447–449.

¹²⁴² Е. Г. Штакелберг – А. М. Горчаков, *Беч, 12. октобар 1868.* Исто, 563–564.

¹²⁴³ *Инструкција кнезу Орлову, Петроград, 25. децембар 1869.* Исто, 633–634.

¹²⁴⁴ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867,* 482.

¹²⁴⁵ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 7, Л. 6–7. М. Ф. Рајевски – Московски словенски комитет, [1872]; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 7, Л. 9–11 об. М. Ф. Рајевски – Московски словенски комитет, [1872].

студената,¹²⁴⁶ а укупно годишње издржавање друштва *Руска основа* износило је 1.800 рубаља. Већ 1870. године Комитет је каснио са слањем издржавања, а Рајевски је део трошкова намирио од прилога.¹²⁴⁷ Током друге половине 1871. године, протојереј Рајевски је располагао са 1.537 гуљдена, које је примио од Московског словенског комитета. Сав новац утрошен је на Словене, изузев Срба. Потрошено је само 15 гуљдена на путне трошкове питомца Благоја Кулића, који је по препоруци митрополита Михаила, послат на школовање у Москву. Рајевски је обавестио Московски словенски комитет да од времена када су у Галицији и Мађарској почела предавања на пољском и мађарском, и када су се тим студентима почеле давати стипендије, које су имале за циљ да измене њихова национална стремљења, број стипендиста Основе је порастао. Као последица такве политике, велики број Словена затражило је помоћ, па је за шест месеци разаслато око 6.000 руских књига и брошура словенским културно-научним друштвима и појединцима (међу њима и српским), углавном духовног и књижевног карактера. Обавестио их је да је друштво *Руска основа* напредовало и да сада има четрдесет чланова. Састају се два пута недељно када студентима држе предавања, а почело се и са часовима руског језика. Ради читања руске књижевности и штампе, њихове просторије биле су отворене свакодневно.¹²⁴⁸ У *Моје успомене* Тодор Стефановић Виловски је забележио да није била тајна да је Михаил Фјодорович Рајевски тесно сарађивао са Московским словенским комитетом и његовим одељењем у Петрограду. Међутим, после 1868. године чинило се да је постао „резервисанији и обазривији”, нарочито у време када су руски амбасадори у Бечу били гроф Ернест Густавович Штакелберг,

¹²⁴⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 13, Л. 1–22. *М. Ф. Рајевски – Словенско добротворно друштво, Петроград – Москва, 1. март 1870/22. децембар 1871.*

¹²⁴⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 16, Л. 3–4 об. *М. Ф. Рајевски – М. П. Погодин, Петроград, 14. фебруар 1871.* Априла 1871. године Рајевски је од Комитета примио 600 рубаља за Основу, и пет сандука књига и пет сандука црквених предмета, што је вероватно требало проследити даље на Балкан: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 16, Л. 9–10. *М. Ф. Рајевски – Н. А. Попов, Беч, 10. април 1871.* Јуна 1871. године Рајевски је поднео Попову извештај о потрошеном новцу, те навео да је у јуну примио од Комитета 600 рубаља и 960 гуљдена, али и књиге, како од Московског словенског комитета, тако и од одељења у Петрограду: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 16, Л. 13–17 об. *М. Ф. Рајевски – Московски словенски комитет, Беч, 14. јун 1871.* Септембра 1871. године Рајевски је поновно потраживао 600 рубаља од Московског словенског комитета за тамошње трошкове: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 16, Л. 21–21 об. *М. Ф. Рајевски – Н. А. Попов, Беч, 22. август 1871.* Током 1871. године, у неколико наврата, Рајевски је достављао сандуке књига у Московски словенски комитет, а почетком 1872. године писао је московским словенофилима да се поједини уредници српске штампе жале да не примају руску штампу: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 16, Л. 13–18 об. *М. Ф. Рајевски – Н. А. Попов, Беч, 11. мај 1871;* НИОР РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 16, Л. 23. *М. Ф. Рајевски – Н. А. Попов, Беч, 8. октобар 1871;* НИОР РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 16, Л. 25–25 об. *М. Ф. Рајевски – Н. А. Попов, Беч, 22. децембар 1871.*

¹²⁴⁸ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 59, Л. 48–50 об. *Извештај М. Ф. Рајевског Московском словенском комитету, 20. децембар 1871.*

Јевгениј Петровић Новиков и гроф Павел Петровић Убри, те да се чинило да се Рајевски „повукао од своје политичке радње”,¹²⁴⁹ што је како видимо било само привидно.

Непосредно након Московског свесловенског конгреса, у нижим слојевима руског друштва почеле су да круже гласине о предстојећем рату између Русије и Турске.¹²⁵⁰ Такође, кружиле су гласине да није само Русија показала симпатије према словенским гостима, већ да се оно у озбиљној форми одразило и у другим деловима хришћанског света. Причало се да се у Женеви припрема оснивање друштва са циљем уједињења свих Словена и ослобођења од исламске власти, али да се при томе рачунало на сарадњу и помоћ Бугара, као на народ који је самосталнији и енергичнији.¹²⁵¹ Децембра 1867. године у полицијском извештају московском генерал-губеранатору стајало је да Москвом круже гласине да ће рат између Русије и Турске избити на пролеће, те да постоје два мишљења: једни желе да руска влада остави дипломатију по страни и оружјем натера Турке да испуне очекивања хришћана, док други сматрају да би, због несређених унутрашњих прилика у оквиру Царства, рат био преурањен.¹²⁵²

Крајем новембра 1868. године, преко Азијског департмана, Друштво љубитеља природних наука, антропологије и етнографије, послало је „у словенске земље у Турској“ појединим словенским представницима медаље због учешћа у Сверуској етнографској изложби.¹²⁵³ Стефан Верковић награђен је златном медаљом, Милан Ђ. Милићевић сребрном,¹²⁵⁴ док су бронзане медаље добили Милан Симић, Стеван Тодоровић, Милош С. Милојевић¹²⁵⁵, те чланови Српског ученог друштва, Јован

¹²⁴⁹ Виловски наводи да иако је Рајевски остао пријатељ Словена, после другог српско-турског рата, запажало се његово другачије расположење према Србима, па додао: „Можда се и он сам унеколико преварио у Србима када је некада мислио да се наш народ може тако лако претопити у Русе”: Т. Стефановић Виловски, *нав. дело*, 92.

¹²⁵⁰ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 43–44. *Треће одељење – Александар II, 7. јун 1867.*

¹²⁵¹ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 4а, Д. 413, Л. 46–46 об. *Треће одељење – Александар II, 25. август 1867.* Године 1872. Привремени словенски комитет у Женеви обратио се Погдину за покровитељство. Обратили су му се као председнику Московског словенског комитета, послали примерак њихове брошуре *La Pologne et la Russie dans la Slavie*, па навели да имају задатак да оснују словенски часопис и Словенски клуб: НИОР РГБ, Ф. 231/IV, Оп. 2, Ед. хр. 23, Л. 1–1 об. *Карл Микашевски – М. П. Погдин, 7. август 1872.*

¹²⁵² ЦГА Москвы, Ф. 16, Оп. 57, Д. 198, Л. 132. *Начелник московске полиције – В. А. Долгоруков, 12. децембар 1867;* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 352.

¹²⁵³ АВПРИ, Ф. 146. Оп. 495, Ед. хр. 10847, Л. 56. *Друштво љубитеља природних наука, антропологије и етнографије – Азијски департман, 13. новембар 1868.*

¹²⁵⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 9–10 об. *Милан Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 4. март 1869.*

¹²⁵⁵ Већ као члан Друштва љубитеља природних наука, етнологије и антропологије, Милош Милојевић је током 1868. и 1869. године потраживао два сандука ствари које је својевремено послао за потребе изложбе: АВПРИ, Ф. 146. Оп. 495, Ед. хр. 10847, Л. 46–46 об. *Н. П. Шишкин – А. С. Енгелхард, Београд, 6. јануар 1868;* АВПРИ, Ф. 146. Оп. 495, Ед. хр. 10847, Л. 66–66 об. *Н. П. Шишкин – Азијски департман МИД, Београд, 26. април 1869.* Проблеме око повраћаја материјала са изложбе, имао је и српски фотограф Анастас Стојановић, који је преко Јована Милинковића у Москву послао фотографије – портрете. За

Гавриловић, Јован Бошковић и извесни Јовановић.¹²⁵⁶ Већ смо поменули да је Стефан Верковић значајније контакте са члановима Московског словенског комитета, нарочито са Нилом Александровичем Поповим, остварио тек током организовања Сверуске етнографске изложбе.¹²⁵⁷ Поред тога што је због учешћа у припремама изложбе награђен златном медаљом од стране организатора, исте године, у Москви је објављено Верковићево дело *Древняя болгарская песня об Орфее*.¹²⁵⁸ Првобитно, поред руског, требало је да буде објављен и француски превод, али је оно изостало. Године 1868. објављено је и његово друго дело у Москви *Описание быта болгар, населяющих Македонию*.¹²⁵⁹ Верковић и Попов водили су преписку између 1867. и 1877. године, а углавном се тицала прикупљања етнографских предмета и бележака. Између осталог, из тих писама, сазнали смо да лети није било послова у оквиру Московског словенског комитета, да су његови чланови напуштали Москву и враћали се тек од септембра, јер се у октобру одржавала годишња седница Комитета.¹²⁶⁰ Од 1868. године Стефан Верковић постао је битна веза између Московског словенског комитета и становништва Македоније, нарочито Бугара, преко кога су московски словенофили добијали прве податке о овом простору. Како им је било тешко да развијају правилне и искрене везе са Серезом, крајем 1867. године, Попов је од Верковића затражио савет како да помогну његов крај у материјалном и моралном смислу.¹²⁶¹ Верковић је навео да су македонским Бугарима потребне богослужбене књиге, свештеничка одећа и други предмети. Навео је да би било добро ако би се оно обезбедило за дванаест села и уједно новчана помоћ за женску школу у Неврокопу (данас Гоце Делчев). Године 1868. Попов је предложио Верковићу да састави детаљан извештај економских, црквених и друштвених потреба македонског становништва, како би им оно било од помоћи ради организовања даљег добротворног рада и слања прилога.¹²⁶² Године 1869, Верковић је из Москве примио

фотографије које су продате, од Погодина је потраживао новац: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 49, Л. 48. Анастас Стојановић – М. П. Погодин, Београд, 11. април 1868; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 33, Л. 3–4. Нићифор Дучић – Н. А. Попов, Москва, 16. октобар 1869.

¹²⁵⁶ АВПРИ, Ф. 146. Оп. 495, Ед. хр. 10847, Л. 60. Списак медаља.

¹²⁵⁷ За потребе Московске етнографске изложбе, априла 1867. године, Верковић је послао преко руског амбасадора у Бечу, опис свадбених обичаја и народних предања из Македоније, а пре тога, преко руског конзула у Солуну, послао је одећу, фотографију, те и рачун, на који се односио горепоменути опис: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 30–33. Стефан Верковић – Н. А. Попов, Серез, 2/14. мај 1867.

¹²⁵⁸ *Древняя болгарская песня об Орфее, открытая Стефаном Верковичем, сербским и болгарским археологом*, Москва 1867.

¹²⁵⁹ С. Веркович, *Описание быта болгар, населяющих Македонию*, Москва 1868.

¹²⁶⁰ НА БАН, Ф. 14к, Оп. 1, Ед. 445, Л. 2–3. Н. А. Попов – Стефан Верковић, 20. јул [1867].

¹²⁶¹ НА БАН, Ф. 14к, Оп. 1, Ед. 445, Л. 6–6 об. Н. А. Попов – Стефан Верковић, Москва, 14. децембар [1867].

¹²⁶² НА БАН, Ф. 14к, Оп. 1, Ед. 445, Л. 7–8. Н. А. Попов – Стефан Верковић [1868].

сандук књига и сандук икона. Неколико дана после тога, од Попова је примио и две његове књиге о Етнографској изложби у Москви и Устав Московског словенског комитета.¹²⁶³ Почетком 1871. године Попов се интересовао код Верковића како стоје ствари са описивањем Македоније, па га истовремено обавестио да ће у лето Милош С. Милојевић доћи до њега,¹²⁶⁴ који је како видимо такође био близак Попову и члановима Московског словенског комитета.

Поставља се питање стварног доприноса Московског свесловенског конгреса, какав је утисак произвео на словенске народе и да ли се и у којој мери одразио на балканску политику Руске империје. Иако формално Московски словенски комитет није био организатор скупа, његови чланови руководили су њиме. Нема сумње да је званична Русија пружила подршку Конгресу и била његов покровитељ. Крајњи резултат није био задовољавајућ. Штитећи своју националну индивидуалност, Словени су показали да су далеко од идеја панславизма. Међутим, оснажена словенска осећања омогућила су снажније деловање Московског словенског комитета, а иста су манифестована и у годинама Велике источне кризе. Упркос свему, сам догађај није се позитивно одразио на руску дипломатију која је на себе, у моменту припремања ревизије Париског мировног уговора, подстакла додатно подозрење великих сила. Међутим, Џејмс Билингтон је пак писао да је резултат Московског свесловенског конгреса било унапређење политичких циљева Русије, те да је Свесловенство, у складу са активнијом спољном политиком, постало нека врста империјалне идеологије.¹²⁶⁵

¹²⁶³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 23, Ед. хр. 43, Л. 3. *Стефан Верковић – Н. А. Попов, Серез, 19. фебруар 1869.*

¹²⁶⁴ НА БАН, Ф. 14к, Оп. 1, Ед. 445, Л. 9. *Н. А. Попов – Стефан Верковић, Москва, 11. јануар 1871.*

¹²⁶⁵ Dž. Bilington, *nav. delo*, 469–470.

СРПСКО ПИТАЊЕ ИЗМЕЂУ ЦЕТИЊА И БЕОГРАДА (1868–1875)

Књаз Никола Петровић у посети Петрограду

Година 1868. представљала је прекретницу у историји Московског словенског комитета. Након Велике етнографске изложбе и Московског свесловенског конгреса, руско друштво се нарочито заинтересовало за словенски свет, па је одлучено да се повољна ситуација искористи и деловање Московског словенског комитета интензивира и прошири. Главни идејни покретач ове иницијативе био је Нил Александрович Попов. На седници Московског словенског комитета од 28. фебруара 1868. године, новопостављени секретар Попов,¹²⁶⁶ представио је предлоге о корацима које је требало предузети у циљу проширивања деловања организације, те продубљивања и учвршћивања вере у помоћ руског народа међу Јужним и Западним Словенима. Према новом програму, подразумевало се да је Московски словенски комитет обавезан да најмање једном месечно прикупља прилоге, да мрежа организације треба да буде развијена широм Русије, да не треба да се ограничавају на прикупљање прилога само за Словене, те да је у сврху новог програма потребно редовно објављивати протоколе Московског словенског комитета и јавност информисати о деловању организације. Даље, подразумевало се да организација треба да има дописнике како унутар, тако и ван граница Русије, а инострани дописници имали би задатак да доставе све што је потребно од информација о словенским земљама. Последња тачка програма, односила се на интензивирање деловања Московског словенског комитета, а акценат је поновно био на просвети:

- школовање Словена у средњим и високообразовним установама Русије
- оснивање школа у словенским земљама

¹²⁶⁶ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, П. 2, Ед. хр. 37, Л. 1. *Финансијски извештај за 1867. и почетак 1868. године* (И. С. Аксаков, Н. А. Попов), 25. март 1868.

- помоћ члановима дописницима који би желели да раде као учитељи руског језика у својим земљама
- подршка школама и научним институцијама у словенским земљама
- пружање новчане потпоре Словенима који су изложени прогону због услуга који су учинили свом народу и тиме читавом Словенству.¹²⁶⁷

На истој седници, одлучено је да се пошаљу књиге Редакцији листа *Српске црквене новине* из Новог Сада и истовремено одлучено је да се ради синхронизације деловања везано за словенске народе у Турској ступи у контакт са митрополитом Михаилом и Одеским бугарским настојатељством, како би они деловали по њиховим указима.¹²⁶⁸ По усвајању новог програма, Управа Комитета упутила је циркуларно писмо члановима и истакнутијим личностима широм Русије, у коме је стајало да је време да се деловање Московског словенског комитета после готово десет година постојања прошири, јер су се и потребе Јужних и Западних Словена у међувремену увећале. Веровало се да су потребна материјална средства могла проистећи из тренутне заинтересованости руског друштва за словенски свет. Стога, затражено је да се прикупљају прилози за потребе Комитета и да се организују концерти и приређују књижевне и драмске манифестације у те сврхе.¹²⁶⁹ Московска полиција која их је све време држала под надзором доставила је у Треће одељење извештај да за сада нема података који би посведочили, односно показали политичке тенденције Московског словенског комитета.¹²⁷⁰

¹²⁶⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 49, Л. 16–17 об. *Н. А. Попов – Московски словенски комитет, 16. фебруар 1868*; Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 230–232.

¹²⁶⁸ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 28, Л. 20–23. *Протокол седнице Московског словенског комитета од 16. фебруара 1868.*

¹²⁶⁹ Наведено је да ће свако ко поклони од 5–10 рубаља добити статус члана добротвора, а ко поклони 25–100 рубаља добиће статус почасног члана. Сви прилози требали су да се шаљу Попову или у редакцију новина *Русский, Московские ведомости* или *Москвич*, а било је предвиђено да се о прилозима пише и у штамп: РГИА, Ф. 970, Оп. 1, Д. 792, Л. 1–2 об. *Московски словенски комитет (М. П. Погодин) – И. П. Корнилов, 20. фебруар 1868*; НИОР РГБ, Ф. 231/IV, П. 2, Ед. хр. 61, Л. 1–2 об. *Московски словенски комитет: обраћање разним лицима ради помоћи у раду Комитета, [1868].*

¹²⁷⁰ У извештају се наводило да се међу члановима Московског словенског комитета налазе начелник Московског школског округа и његов помоћник, московски градоначелник, начелник Виленског школског округа, директор Румјанцевског музеја, неколицина професора Московског универзитета и др. Наводило се да се организација углавном бави изградњом православних цркава и школа у словенским областима под Османлијама, да им шаљу различите књиге, црквене предмете, те да помажу словенска научна друштва, школе и библиотеке, не само јужнословенске, већ и западнословенске: *Генерал-мајор Смолин (начелник Московске губернијске полицијске управе) – Начелник Трећег одељења, Москва, 16. март 1868.* Русија и бљгарското национално–освободително движење 1856/1876. Документи и материјали: мај 1867–декември 1869, III, 221–222.

И заиста, након 1868. године, популарност Московског словенског комитета нагло је порасла. Убрзо након ове седнице, Попов је објавио брошуру о десетогодишњем постојању Московског словенског комитета, која је требала да изађе из штампе на дан Св. Тирила и Методија, а која је бесплатно слата члановима и дописницима.¹²⁷¹ Нешто раније, објављена је и Поповљева књига *Всероссийская этнографическая выставка и славянский съезд в мае 1867 года*, коју су такође, преко Азијског департмана, достављали „једноверцима у Турској“.¹²⁷² Руска публика редовно је извештавана о пословима организације и нарочита пажња поклањала се Западним Словенима.¹²⁷³ Почетком 1868. године у каси Комитета било је око 9.000 рубаља, а половина је усмерена на Западне Словене.¹²⁷⁴ Прилози су почели да стижу са разних страна.¹²⁷⁵ Међу првима, одазвао се Дмитриј Андрејевич Толстој, који је средствима Министарства просвете желео да помогне достизање циљева Комитета „материјални и морални препород једноплемених и једноверних нам аустријских и турских Словена“, те у те сврхе издвојио 1.000 рубаља.¹²⁷⁶ Треће одељење располагало је информацијама да Московски словенски комитет прилоге доставља преко протојереја Рајевског,¹²⁷⁷ митрополита Михаила или руских дипломатских представника у Турској, да се финансира од добровољних прилога, али и новца из касе Министарства просвете, а да им готово сваке године руска царица прилаже по 300 рубаља. Такође, наводило се да начелник Одеског школског округа сав новац који преостане од средстава намењених за давање стипендија Јужним

¹²⁷¹ ОР РНБ, Ф. 777, Д. 2391, Л. 1–2. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – Редакција листа «Голос», 10. април 1868*; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 56. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – Азијски департман МИД, 15. мај 1868*.

¹²⁷² АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 10847, Л. 1–1 об. *Н. А. Попов – Азијски департман МИД*.

¹²⁷³ Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 137.

¹²⁷⁴ Исто, 134.

¹²⁷⁵ Октобра 1868. године игуманија Лебединског Николајевског женског манастира даровала је црквене ствари из ризнице манастира за потребе српских и бугарских цркава које је Кијевска духовна конзисторија доставила у Московски словенски комитет: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 259–В, Л. 15, 16–17. *Кијевска духовна конзисторија – Московски словенски комитет, Кијев, 24. септембар 1868*; Фебруара 1869. године Кијевско-Печерска Лавра послала је у Комитет богослужбене књиге за „јадне српске и бугарске цркве“: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 79, Л. 24–24 об. *Кијевско-Печерска Лавра – Московски словенски комитет, 20. јануар 1869*.

¹²⁷⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 259–В, Л. 22–22 об. *Д. А. Толстој – М. П. Погодин, 23. новембар 1868*; НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 46, Л. 1. *Министарство просвете – М. П. Погодин, 24. децембар 1868*. Исто је учинио и почетком 1875. године, када је од личних средстава приложио 1.000 рубаља за потребе Московског словенског комитета: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 64, Л. 125–125 об. *Д. А. Толстој – М. П. Погодин, 11. јануар 1875*. Иначе, 11. јануара 1869. године, у свом *Дневнику*, Александар Алексејевич Киријев забележио је да је Московски словенски комитет располагао са веома малим финансијским средствима, да није имао никакве протекције, ни подршке администрације, те да их је од министара подржавао једино Д. А. Толстој: НИОР РГБ, Ф. 126, Ед. хр. 5, Л. 34. *Дневник А. А. Киријева 1868–1869, 30. децембар 1868*.

¹²⁷⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 56. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – Азијски департман МИД, 15. мај 1868*.

Словенима, пребацује на рачун Комитета.¹²⁷⁸ Године 1869. четрнаест редакција руских часописа и новина, претежно московских, доставила су своја издања бесплатно у словенске земље, а исте године Московски словенски комитет је помогао пет јужнословенских школа, затим неколико црква богослужбеним предметима, те око сто осамдесет и шест пакета књига послао у словенске земље. Такође, помогли су неколико миграната и између петнаест и двадесет и шест словенска питомца у Русији.¹²⁷⁹ Године 1869. у осамнаест редакција словенских новина и часописа достављено је циркуларно писмо у коме је представљена жеља Московског словенског комитета да у Москви отворе специјализовану библиотеку за потребе изучавања славистике.¹²⁸⁰ У ово време започета је живља сарадња са Српским ученим друштвом. Преко митрополита Михаила, затражена су издања Српског ученог друштва, да би им већ наредне године чланови Московског словенског комитета узвратили истом мером, слањем књига из Москве.¹²⁸¹ Књиге су углавном слате преко Руског генералног конзулата у Београду, односно Азијског департмана Министарства спољних послова, с тим што су трошкови слања ишли на терет прималаца.¹²⁸² Митрополит Михаило био је главна спона, не само за књижну размену са Српским ученим друштвом, већ и са осталим српским културно-научним институцијама,¹²⁸³ а с друге стране, Попов је представљао српску конекцију са културно-просветним и научним институцијама у Москви.¹²⁸⁴ Српски митрополит био је нарочито задовољан када су почели да примају и руске црквене часописе,¹²⁸⁵

¹²⁷⁸ Генерал-мајор Смолин (начелник Московске губернијске полицијске управе) – Управник Трећег одељења, Москва, 16. март 1868. Русија и бугарското национално-ослободително движење 1856/1876. Документи и материјали: мај 1867–декември 1869, III, 221–222.

¹²⁷⁹ Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 138.

¹²⁸⁰ РГИА, Ф. 970, Оп. 1, Д. 792, Л. 1–11. *Заседање Словенског добротворног комитета од 26. март 1869.*

¹²⁸¹ АСАНУ, СУД, 2688/1869. Јанко Шафарик – Стојан Новаковић, 29. јануар 1869; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 13–14. Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 31. март 1869; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 259–2, Л. 14–14 об. П. Н. Стремоухов – Н. А. Попов, 5. јун 1869; АСАНУ, СУД, 2801/1870. Митрополит Михаило – Српско учено друштво, Београд, 8. јануар 1870; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 27–28. Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 4. маја 1871.

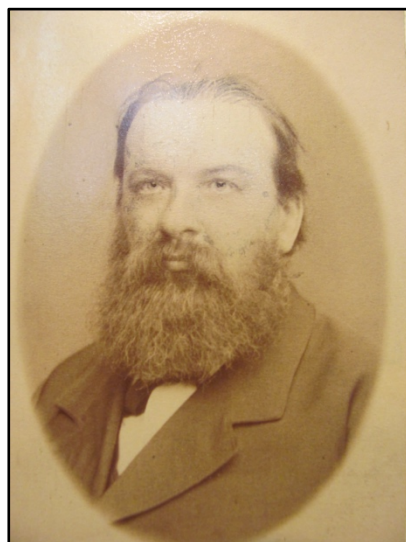
¹²⁸² ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 259–2, Л. 14–14 об. П. Н. Стремоухов – Н. А. Попов, 5. јун 1869.

¹²⁸³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 21, Ед. хр. 54, Л. 3–4. Н. П. Шишкин – Н. А. Попов, Београд, 11/23. новембар 1869; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 1–2. Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 11. децембар 1868; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 7–8. Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 9. април 1869; Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 354–355; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 19–20. Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. јун 1869; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 33–34. Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 16. јун 1871.

¹²⁸⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 3–4. Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 2. јануар 1868.

¹²⁸⁵ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 79, Л. 23. Редакција часописа „Православное обозрение“ – Н. А. Попов, Москва, 2. јануар 1869; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 79, Л. 28. Московско друштво поштовалаца духовног образовања – Московски словенски комитет, 7. јануар 1869.

сматрајући „да је то потребно да би се зближили и боље упознали”.¹²⁸⁶ Ширење и интензивирање деловања Московског словенског комитета подразумевало је и ширење његове мреже у земљи и иностранству. Стога, у наредних неколико година, отворена су само формално одељења Московског словенског комитета у Петрограду, Кијеву и Одеси.

Слика 19. Нил Александрович Попов (1833–1892)¹²⁸⁷

Велика етнографска изложба и Московски свесловенски конгрес били су повод и да се петроградски чланови Московског словенског комитета и они који су били наклоњени Словенима окупе и договоре како да дочекају Словене у Петрограду. Тако се родила мисао о оснивању новог одељења.¹²⁸⁸ Првобитна иницијатива подразумевала је оснивање засебне организације тзв. Петроградског словенског комитета под председништвом Дмитрија Алексејевича Толстоја, али за то нису добили званичну дозволу. Стога се Владимир Иванович Ламански обратио Нилу Александровичу Попову за сагласност да делују као одељење Московског словенског комитета, са извесном дозом самоуправе, што је на крају и прихваћено.¹²⁸⁹ На првих неколико седница није

¹²⁸⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 15–15 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 29. јануар 1869.*

¹²⁸⁷ Из збирке фотографија које се налазе унутар књиге у рукопису, похрањене у Централној библиотеци Московског педагошког државног универзитета: *Памяти Нила Александровича Попова, Москва 1892.*

¹²⁸⁸ *Белешка В. И. Ламанског, Петроград, 1867.* Документи к историји славяноведения в России, под редакцией Б. Д. Греков, Москва–Ленинград 1948, 59–60. Одељење је почело са радом 19. маја 1868. године и у том својству деловало све до 24. априла 1877. године када је преобразован у самосталну организацију, односно у Петроградски словенски добротворни комитет.

¹²⁸⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, К. 12, Ед. хр. 16, Л. 20–21. *В. И. Ламански – Н. А. Попов, [1868];* М. Прелог, *После свесловенског конгреса у Москви у години 1867,* Руски архив: часопис за политику, културу и привреду Русије 8 (1931), 39. Године 1869–1870. А. Ф. Хилфердинг писао је Стремоухову и Толстоју да је са порастом петроградских чланова Московски словенски комитет одлучио да им се дозволи да учествују у

било сталног председника, да би 19. октобра 1868. године за председника Петроградског одељења Московског словенског комитета био изабран Александар Фјодорович Хиљфердинг (1868–1872), за његовог заменика уредник листа *Голос* Павел Андрејевич Наранович, за секретара Владимир Иванович Ламански, а за благајника Јоаким Петрович Печаткин.¹²⁹⁰ Циљеви Петроградског одељења представљени су у виду помоћи духовним потребама словенских народа у иностранству, њиховим црквама, школама, културно-научним институцијама и питомцима који долазе да уче у Русији, као и сарадња у зближавању и упознавању Руса са Словенима. Хиљфердинг је обећао да ће се Петроградско одељење држати даље од политике, задржавајући искључиво добротворни карактер. Новооснована организација није имала своју зграду, већ су се окупљали четвртком код Хиљфердинга, а викендом код Срезњевског. У изванредним ситуацијама или када су одржавана заседања, изнајмљивали би посебан простор. За само годину дана Петроградско одељење стекло је двеста четрдесет чланова.¹²⁹¹ Прегледавањем материјала из фонда Петроградског словенског добротворног друштва, похрањеног у оквиру Централног државног историјског архива у Петрограду, долази се до закључка да је сарадња између Московског словенског комитета и Петроградског одељења, две готово самосталне организације, постојала у мањој мери,¹²⁹² као и да се Петроградско одељење све до 1875. године није примарно бавило Србима, изузев простора Босне и Херцеговине, односно у поређењу са Московским словенским комитетом, бавило се у мањој мери.¹²⁹³ Године 1873. Нил Александрович Попов

раду, па их опуномоћио да прикупљају и располажу прилозима, али да о резултатима обавештавају Комитет. У време настанка овог писма, Петроградско одељење је имало 200 чланова, а било је прикупљено 15.000 рубаља, па је захваљујући Николају Алексејевичу Кирјејеву, који је у то време обављао дужност благајника, започето формирање фонда: ОР РНБ, Ф. 182, Ед. хр. 15, Л. 1–2 об. *А. Ф. Хиљфердинг – Д. А. Толстој, П. Н. Стремоухов, [1869–1870]*.

¹²⁹⁰ РГИА, Ф. 970, Оп. 1, Д. 792, Л. 12–20. *Кратак извештај о раду Петроградског одељења Словенског добротворног комитета.*

¹²⁹¹ Л. П. Лаптева, *История славяноведения в России в XIX века*, 291–292.

¹²⁹² Године 1870. Хиљфердинг се обратио Попову ради „сагласја Петроградског одељења са својим московским родитељем”, сходно томе да им је протојереј РајеВСКИ послао свој пројекат односа Петрограда и Беча, због чега су се и обратили Московском словенском комитету, јер је гроф Кутузов водио рачуна о њиховом буџету: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 7, Ед. хр. 24, Л. 7–8. *А. Ф. Хиљфердинг – Н. А. Попов, Курлак-Петроград, 31. март 1870.* Маја 1870. године Петроградско одељење саставило је списак свих читаоница у словенским земљама и исти доставио Московском словенском комитету и Кијевском одељењу, како би преузели на себе да им достављају руске књиге и штампу: НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 27, Л. 1–2. *Петроградско одељење (А. Ф. Хиљфердинг) – М. П. Погодин, Петроград, јун 1870.*

¹²⁹³ Од маја 1869. до маја 1870. године Петроградско одељење расходовало је око 8.033 рубаља, од тога 1.682 рубаља на словенске питомце у Петрограду, 750 рубаља на школу у Сарајеву, 500 рубаља на православне цркве у јужнословенским земљама, 201 рубаља на новчану помоћ словенским националним радницима, 310 рубаља за дугачки штап митрополиту Михаилу и 64 рубаља за куповину књига за Словене у иностранству. Године 1871. Петроградско одељење расходовало је око 945 рубаља на школе и цркве у словенским земљама, око 2.835 рубаља за подршку развоју књижевности и уметности у словенским земљама, 2.362 рубаља на школовање словенских питомаца у Русији, око 1.134 рубаља на ширење знања

затражио је помоћ новопостављеног председника Ивана Петровича Корнилова (1873–1876), те његово посредовање у разговорима са члановима Азијског департмана, а везано за отварање Српског подворја у Москви.¹²⁹⁴ Године 1873. Петроградско одељење добило је осамдесет нових чланова,¹²⁹⁵ а наредне године основали су словенску библиотеку у Петрограду, којој је њихов члан Николај Алексејевич Кирјејев поклонио своју библиотеку.¹²⁹⁶

Слика 20. Српски кнез и краљ Милан Обреновић (1854–1901) и црногорски кнез и краљ Никола Петровић Његош (1841–1921)¹²⁹⁷

Од друге половине 1867. године, од преговора са Аустроугарском око Босне и одлагања општебалканског устанка, а нарочито након убиства кнеза Михаила, услед војне и материјалне неспремности, те одсуства подршке великих сила, Први балкански

о Словенству међу Русима, око 567 рубаља на ширење руског језика и знања о Русији међу Словенима и 661 рубаља за новчану помоћ словенским националним радницима: РГИА, Ф. 970, Оп. 1, Д. 498, Л. 12–13. *Финансијски извештај Петроградског одељења Словенског добротворног комитета од 12 маја 1869. до 1. маја 1870.*; РГИА, Ф. 970, Оп. 1, Д. 498, Л. 18–22. *Књига прихода и расхода Петроградског одељења Словенског добротворног комитета за 1871. годину, Петроград, 1870.* Између 1868. и 1880. године Петроградско одељење, односно Петроградско словенско добротворно друштво, помагало је школовање укупно педесет и осморо Срба и шест Српкиња у Русији: НИОР РГБ, Ф. 278, П. 13, Ед. хр. 2, Л. 4–5 об. *Петроградско словенско добротворно друштво – Д. А. Толстој, [1880].*

¹²⁹⁴ Поред помоћи око отварања Српског подворја у Москви, затражена је помоћ Корнилова везано за новоподигнут православни храм у Сарајеву, од кога су Турци тражили да звона не звоне, па чак и да се храм затвори, те његово посредовање код Игњатијева или Кудрјавца везано за решавање овог проблема. Уз то, замолили су га за географске карте и дечије књиге, које су им потраживали некадашњи питомци, Јован Лепава и Ђорђе Филиповић, учитељи школе у Мостару, јер су њихови магацини у том тренутку били празни: ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 8, Л. 47–48 об. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – И. П. Корнилов, 27. јун 1873.*

¹²⁹⁵ РГИА, Ф. 970, Оп. 1, Д. 503, Л. 1–2 об. *Списак нових чланова Петроградског одељења написан руском И. П. Корнилова, [1874].*

¹²⁹⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 73, Л. 131–136. *Петроградско одељење – Николај Аркадијевич, 9. мај 1874.*

¹²⁹⁷ *Орао: велики илустровани календар 1 (1877), 1.*

савез престаје да постоји.¹²⁹⁸ Српско–црногорски односи, годинама уназад оптерећени династијским питањем, захладнели су.¹²⁹⁹ Сходно томе, да је углед Србије међу балканским народима после атентата на кнеза Михаила био пољуљан и да српски намесници нису уживали подршку Русије, амбициозни црногорски књаз Никола Петровић¹³⁰⁰ видео је у томе своју шансу, да уз руску подршку, преузме српски престо и постане владар уједињеног Српства. Наговештаји да би црногорски књаз могао доћи на српски престо, додатно су оптеретили већ компликоване односе Београда и Цетиња. Иако је руски канцелар Александар Михаилович Горчаков због геостратешког положаја чврсто веровао да једино Србија може одиграти улогу Пијемонта на Балкану, након 1868. године, Русија подржава аспирације црногорског књаза и бугарски национални покрет, што је на крају резултирало стварањем Бугарске егзархије. У исто време, црногорски књаз уживао је и подршку Уједињене омладине српске.

Како би изгладио постојеће неспоразуме и за себе и своју династију обезбедио подршку Руске империје, крајем 1868. године црногорски књаз решава да посети Александра II у Петрограду. За иницијатора путовања, Јован Ристић је означио књажевог секретара Јована Сундечића,¹³⁰¹ који је иначе одржавао везе са Московским словенским комитетом, нарочито са секретаром Поповим.¹³⁰² Међутим, ово није био

¹²⁹⁸ Ч. Попов, *нав. дело*, 132–133.

¹²⁹⁹ Већ почетком јануара 1868. године Нићифор Дучић обавестио је протојереја Рајевског да је књаз Никола под утицајем француског конзула у Скадру и да не поштује српско-црногорски уговор, да не слуша руске савете и ради против „општенародног интереса и боље будућности”. Истовремено, обавестио га је да је у Трсту у пролазу срео грофа Игњатијева, са којим је разговарао о српском и уопште словенском питању, а кога је описао „као славног патриоту, одличног Словена, вештог дипломату и енергичног великодостојника”: ОР РНБ, Ф. 627, Ед. хр. 15–16 об. *Нићифор Дучић – М. Ф. Рајевски, Трст, 23. децембар 1867.*

¹³⁰⁰ Године 1860, по преузимању књажевског трона, а након венчања са Миленом, Александар II одликовао га је орденом Свете Ане: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 9090, Л. 5–6. *Министарство спољних послова – Никола Петровић, 15. новембар 1860.*

¹³⁰¹ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена 1868–1872*, III, Београд 1901, 59–60.

¹³⁰² Априла 1870. године Јован Сундечић представио је Попову збирку песама, патриотског и политичког садржаја, за које је тврдио да би „особито код Југославјана од весма велике користи биле у садашњем времену њихова друштвеног разбуђивања, у толико више, уколико су моје пјесме засноване на општој братској свесловенској узајамности”. Око штампања затражио је помоћ Московског словенског комитета, како би његова књига свима лако била доступна: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 33, Л. 1–2. *Јован Сундечић – Н. А. Попов, Цетиње, 27. март 1870.* На предлог некадашњег секретара руског конзулата у Дубровнику Сорокина, Московски словенски комитет је ово питање разматрао на седници од 30. октобра 1870. године, па је решено да се претплате на двадесет примерака, које би касније распродали међу члановима: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 19, 1871. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – А. С. Јонин, 13. јул 1871.* Године 1871. као прилог издавању збирке песама, Петроградско одељење Московског словенског комитета, преко Азијског департамента, послало је Сундечићу 150 рубаља, али то није било довољно, па је он поновно апеловао код Попова за помоћ: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 19, 1871. *Азијски департаман МИД (заменик председника) – А. С. Јонин, [јун 1871];* НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 33, Л. 3–6. *Јован Сундечић – Н. А. Попов, Цетиње, 10. јун 1871.* У исте сврхе, Сундечић се 1873. године обратио и секретару Одеског словенског добротворног друштва, а Митровић му је обећао помоћ, за коју немамо података да ли је и реализована: БАО НМЦГ, Јован Сундечић, 2. В. Орлов – Јован

први пут да је књаз Никола изразио жељу да посети руског цара. Крајем септембра 1866. године, док су се водили преговори о формирању Балканског савеза, преко Руског генералног конзулата у Дубровнику, црногорски књаз је покушао да уреди своје путовање у Петроград. Међутим, Александар II је решио да његову посету одложи на неко време, сматрајући наводно књажевљево присуство у Црној Гори за неопходно, због напете политичке ситуације у Турској. Веровало се да би његово путовање добило политички значај и подстакло гласине, па уколико би избио општи устанак на Балкану, сва кривица би пала на руску владу. Стога је решено да се сачека повољнија прилика.¹³⁰³ Међутим, крајем 1868. године ситуација је била знатно другачија и Никола Петровић добија дозволу да посети престоницу Руског царства.

По доласку у Петроград, средином јануара 1869. године, по наређењу цара, Николу Петровића дочекао је капетан кнез Николај Долгоруков,¹³⁰⁴ који му је стављен на располагање, и који ће потом, као царев изасланик, отпутовати назад с њим на Цетиње. По наређењу цара, из државне касе, издвојено је 1.200 полуимперијала за трошкове књажевљевог путовања.¹³⁰⁵ Уз „савете и инструкције“ Александра Михаиловича Горчакова, црногорски књаз је представио Александру II потребе Црне Горе. Према Николином сведочењу, руски цар му је приговорио због односа са Француском, а истовремено, и Француска је будно пратила збивања из страха од избијања општебалканског устанка, и нимало јој се није допало Николино путовање у Русију.¹³⁰⁶ Руски цар је продужио давање годишње субвенције Црној Гори, Николи је саветовао одржавање добрих односа са Србијом, а на поклон му је даровао сабљу Немањићке династије, која се до тада налазила у музеју у Петрограду.¹³⁰⁷ Иако путовање није донело веће политичке добитке,¹³⁰⁸ оно је имало културно-просветни значај, јер је након тога уз руску помоћ отворена Цетињска богословија и прва женска школа у Црној

Сундечић, Одеса, 28. фебруар 1873. Истовремено, Јонин се код Стремоухова залагао за помоћ Сундечићу (1870), за кога је наводио да тешко живи, а наишли смо и на податак да је једном примио 423 рубаља од Јонина за путовање „са тајним налогом“ по Далмацији: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 8071, Л. 10–13 об. *А. С. Јонин – П. Н. Стремоухов, Дубровник, 4/16. септембар 1870;* АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 8071, Л. 20–21. *А. С. Јонин – П. Н. Стремоухов.*

¹³⁰³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 9090, Л. 11–12. *Азијски депарتمان МИД – К. Д. Петкович, Петроград, 16. септембар 1866;* ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 1099, Л. 1–2. *А. М. Горчаков – Никола Петровић, [1866].*

¹³⁰⁴ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 9090, Л. 18. *Министар МИД – Заповедник Главног царског стана, Петроград, 21. децембар 1868.*

¹³⁰⁵ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 9090, Л. 28. *М. Х. Рејтерн – А. М. Горчаков, 16. јануар 1869.*

¹³⁰⁶ Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, Цетиње 1971, 161–168.

¹³⁰⁷ Р. Распоповић, *Историја дипломатије Црне Горе 1711–1918*, Подгорица 2009, 215–217.

¹³⁰⁸ Везано за преузимање српског престола, сматрало се да би књаз Никола боље бранио руске интересе, па је руски двор захтевао од грофа Игњатијева да приволи Порту на ово решење. И Омладина је сматрала исто. Међутим, ова иницијатива је пала у воду, када је из Цариграда стигао одговор, да на престолу може бити само српски држављанин.

Гори. Никола је успео да од руске владе добије 8.000 рубаља годишње помоћи за потребе Цетињске богословије (4.000 рубаља из државне касе, 4.000 рубаља из касе Светог Синода) и од царице Марије Александровне 5.500 рубаља годишње помоћи за потребе женске школе на Цетињу.¹³⁰⁹ Пред одлазак из Петрограда, књаз Никола се захвалио руском цару на пријему и поклонима, њему и његовом народу, као и руском канцелару, уз чије смернице „ће поставити главне задатке свог будућег рада”, верујући да ће оправдати очекивања, ангажовањем у управи, јачању благостања и обезбеђивања боље будућности свога народа. Потврдио им је да ће његови напори даље бити усмерени ка: предлогу о увођењу вештачког система за наводњавање Белопавличне долине, образовању свештенства, оснивању женске школе на Цетињу и спровођењу телефонске жице од Котора до Цетиња, и преко реке, у Белопавличку долину.¹³¹⁰

У Петрограду књаз Никола се састао и са словенофилима, о чему немамо много података. Уочи самог доласка књаза у руску престоницу, Михаил Григорјевич Черњајев обавестио је Михаила Никифоровича Каткова да му је Петроградско одељење организовало свечани дочек, па позвало Думу да у томе учествује, како би обезбедило и званично допуштење. Министарство спољних послова није имало ништа против. Черњајев је поручио Каткову да би било добро ако би Никола Петровић допутовао и у Москву, и то на позив Московљана, те је око тога затражио његову помоћ.¹³¹¹ Штампана је писала о срдачном дочеку црногорског књаза од стране словенофила, а њихов гест поздравио је Ђока Влајковић у писму Попову: „Садашњи ваш дочек нашем јуначnome кнезу Црне Горе Николи не може бити удесни и у бољем времену. Свака ваша реч и сваки корак и најмање внимање показано њему пратисмо, и све то у највећем степену одавало се радосно у наша срца, која сте тим вашим урођеним братским дочецима, јошт већма привезали наша срца и дали надежду на скоро избављење”.¹³¹² Између себе, чланови Московског словенског комитета, на челу са кнезом Владимиром Александровичем Черкаским, прикупљали су новац за куповину поклона црногорском

¹³⁰⁹ П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости. Државни живот (1851–1907) – археологија*, IV, превели В. Стевановић, М. Ћирковић и Д. Чупић, Цетиње 1994, 193–194; С. Бабовић-Распоповић, *М. Ф. Рајевски и културно-просвјетно посредовање Русије у Црној Гори 1869*, Краљ Никола–личност, дјело и вријеме: радови са међународног научног скупа, Подгорица, 1–3. октобар 1997, II, уредио М. Дашић, Подгорица 1998, 254; Д. Мартиновић, *Богословија (1869–1876) и богословско-учитељска школа (1887–1915) на Цетињу*, Историјски записи 1–2 (2000), 73; *Застава* 28, Нови Сад, 5. март 1872.

¹³¹⁰ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 9090, Л. 32–35. *Никола Петровић – А. М. Горчаков, Петроград, 24. јануар 1869.*

¹³¹¹ НИОР РГБ, Ф. 120, П. 21, 93. *М. Г. Черњајев – М. Н. Катков, Петроград, 23. децембар 1868.*

¹³¹² НИОР РГБ, Ф. 239, К. 6, Ед. хр. 36, Л. 5–6 об. *Ђорђе Влајковић – Н. А. Попов, Београд, 11. фебруар 1869.*

књазу.¹³¹³ Своје прилоге дала је Управа и виђенији чланови Комитета,¹³¹⁴ али је позив за књажевљев долазак у Москву по свему судећи изостао. Александар Алексејевич Кирјејев је забележио да су чланови Московског словенског комитета 13. јануара 1869. године посетили црногорског књаза, који због могућих дипломатских непријатности није био смештен на двору. Том приликом, приметили су да је руски цар био веома љубазан према њему, а да се Никола по савету кнеза Горчакова трудио да са свима на двору комуницира на руском језику. Кирјејев је забележио да је Александар II црногорском књазу поклатио бунду, што је овом словенофилу више личило на турски обичај. Такође, забележио је да је Никола био високог раста, лепог лица и у необично лепој националној одећи. Том приликом, браћа Кирјејев поклатили су црногорском књазу сабљу, а Никола је одликовао Михаила Петровича Погодина. Пред крај сусрета, један од чланова Комитета подвукао је Николи да они верују у његов успех и победу над Турцима.¹³¹⁵ Сумњамо да је дошло до обећања озбиљне политичке подршке од стране словенофила, с обзиром на могућности Московског словенског комитета и њихова различита виђења решавања словенског питања, те мишљења које су словенофили имали о Николи, при томе, пре свега мислимо на мишљења Аксакова и Ламанског, стечана приликом путовања по балканским земљама, као и на Аксаковљево писање у листу *Денъ* где је изнео мишљење да Црна Гора не може бити политичко тело, јер је слаба као држава, мала и сиромашна.¹³¹⁶

Из Петрограда, књаз Никола се упутио у Берлин. На граници са Пруском, дочекао га је директор пруске северне железнице *Гротefonд*, који га је у министарском вагону допратио до Берлина. У Берлину се сместио у *Hotel de Rome*, а његова пратња и кнез Долгоруков у *Hotel Royal*, у нешто скромнији смештај. Наредног дана, црногорски књаз је присуствовао балу који је организовао принц Алберт, на коме је био и пруски краљ Вилхелм I, који је био веома заинтересован да чује како је црногорски књаз примљен у Русији. Пре тога, кнез Долгоруков је причао с њим и тако припремио Николин пријем у Берлину. Трећег дана боравка, књаза Николу примио је Вилхелм I, без свите, и пола сата касније, одвојено га је примио Ото фон Бизмарк. Остатак дана, провео је са принцем

¹³¹³ РГИА, Ф. 970, Оп. 1, Д. 792, Л. 1–11. *Заседање Московског словенског комитета, 26. март 1869.*

¹³¹⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 21, Ед. хр. 25, Л. 3–4. *В. А. Черкаски – Н. А. Попов, 14. јануар 1869.* Међу онима који су учествовали у припремању поклана за књаза Николу, поред Черкаског, били су Погодин, Попов, Јуриј Фјодорович Самарин и др: РГИА, Ф. 970, Оп. 1, Д. 792, Л. 1–11. *Заседање Словенског добротворног комитета од 26. март 1869.*

¹³¹⁵ НИОР РГБ, Ф. 126, Ед. хр. 5, Л. 34 об–35. *Дневник А. А. Кирјејева 1868–1869, Петроград, 1. јануар 1869.*

¹³¹⁶ И. С. Аксаков, *Славјанский вопрос 1860–1886. Статњи из «Дня», «Москвичка» и «Руси» Речи в Славјанском комитете в 1876, 1877 и 1878*, Сочинения И. С. Аксакова Т. 1, 56–57.

Албертом, а вече са свитом на балу код пруског краља. Следећег дана, због породичног празника, заједно са кнезом Долгоруковим и војводом Илијом Пламенцем, који је иначе био његова пратња на овом путовању, посетио је принца–престолонаследника. Том приликом, Бизмарк и Пламенац разговарали су на руском језику. Петог дана боравка, књаз Никола је са капетаном гарде грофом Шинфеном разгледао град, а касније је примио посету принца–престолонаследника Леополда Хоенцолерна–Сигмарингена. И наредни дан у Берлину, провео је у друштву принца–престолонаследника, који му је показивао град. Приликом посете Арсеналу, добио је на поклон јагаган. У другом делу дана, књаз Никола је примио Србе и Чехе, а потом, ручао код грофа Кутузова. Претпоследњег дана, поздравио се са пруским краљем, који га је тада одликовао орденом Црвеног орла првог степена. По повратку из краљевог дворца, црногорски књаз је изјавио: „Ово ми је све учинила и припремила Русија, хвала јој на томе“. Јан Вацлик, некадашњи Николин секретар, који је о овој посети извештавао Азијски департман, такође је истицао да је књазу Николи помогао управо кнез Долгоруков.¹³¹⁷ Наредна станица црногорског књаза био је Беч. Руска амбасада у Бечу обавестила је Азијски департман 18. фебруара 1869. године о Николином присуству.¹³¹⁸ Књаз Никола се у Бечу састао са протојерејем Рајевским, који је на себе преузео пројекат отварања школа.¹³¹⁹ Уједно, замолио га је да му препоручи човека који би управљао Богословијом, а Рајевски је препоручио Милана Костића, дипломца Кијевске духовне академије, који је пре тога одбио место професора у Кијевској духовној академији.¹³²⁰

Срдачан пријем код Руса додатно је подгрејао Николине амбиције. Само путовање подигло је углед црногорског књаза широм Балканског полуострва, нарочито у Херцеговини и међу Албанцима,¹³²¹ који је био нарушен након његовог путовања у Париз 1867. године,¹³²² а један део српског народа подршку Русије протумачиће као одобрење за покретање општебалканског устанка. Такође, даривање Немањићке сабље тумачено је симболички, као добијање овлашћења од стране Русије да уједини српски

¹³¹⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 9090, Л. 44–47. *Пројекат дописништва за лист „Голос”, Берлин, 31. јануар 1869*; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 9090, Л. 48–50 об. *Јан Вацлик – Татишчев (Азијски департман), Берлин, 31. јануар 1869.*

¹³¹⁸ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 9090, Л. 52–52 об. *Руска амбасада у Бечу – П. Н. Стремоухов, Беч, 6/18. фебруар 1869.*

¹³¹⁹ С. Бабовић-Распоповић, *нав. дело*, 254.

¹³²⁰ П. А. Ровински, *нав. дело*, 193–194; Н. И. Хитрова, *Културне везе Русије и Црне Горе (од XVIII до почетка XX вијека)*, Подгорица 2003, 12–13.

¹³²¹ К. Д. Петкович – П. Н. Стремоухов, *Петроград, 8/20. мај 1869.* Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 99–104.

¹³²² Тада је млади књаз потрошио огромну своту новца, док је становништво у Црној Гори умирало од глади и колере.

народ.¹³²³ Уз то, руско покровитељство потврђено је прихватањем руског цара да крсти Николину четврту кћерку,¹³²⁴ због чега је кнез Долгоруков и послат на Цетиње као царев изасланик. У исто време, Аустроугарска је пласирала гласине о покретању општебалканског устанка, па када је избио устанак у Кривошијама, аустроугарска влада је Николино путовање у Петроград директно повезала са узроцима немира.¹³²⁵

У међувремену, смењен је руски генерални конзул у Дубровнику и априла 1869. године на његово место постављен је словенофилима близак Александар Семјонович Јонин,¹³²⁶ који ће постати Николин саветник и неретко утицати на политичка збивања на Цетињу, о чему нам говори Николино писму Јонину: „Сто и сто пута саветовасте ме да се ставим у добре одношаје са Турцима. Шта ме је највише сметало у томе, то је био начин к изведењу ових ваших савета који није тако лак био, јер ми смо као што наш пук говори, а и сами знате: *Од Косова проклети крвници*“.¹³²⁷ Године 1870. Стремоухов се захвалио Јонину на односима које је изградио са црногорским књазем, па му истовремено и подвукао „да буде опрезан, да даје савете када то од њега траже, да не повреди књажевљево самољубље, да се књаз не осети да га стеже морални надзор представника наше владе“.¹³²⁸ Након књажевљевог повратка на Цетиње крајем јануара 1869. године, примио је Игњатијевљево поздравно писмо, у коме је истакнут добар пријем на који је Никола наишао у Русији,¹³²⁹ да би неколико месеци касније, у знак сећања на њихово лично познанство, књаз Никола одликовао грофа Николаја Павловича Игњатијева.¹³³⁰

Плодови „петроградске посете“ виђени су већ исте године, у виду отварања Богословско-учитељске школе и Маријинског женског института на Цетињу. Богословско-учитељска школа обновљена је октобра 1869. године,¹³³¹ а за њеног ректора

¹³²³ М. Коматина, *Црна Гора и српско питање: прилог изучавању интегративних и дезинтегративних токова*, Београд 1999, 111.

¹³²⁴ Прве три књажеве кћерке крстио је кнез Михаило Обреновић: Никола I Петровић Његош, *Мемоари*, I, приредио Р. Никчевић, Цетиње–Подгорица 2009, 46.

¹³²⁵ Р. Јовановић, *Политика Црне Горе према Бокељском устанку 1869. године*, Зборник радова са научног скупа о устанку у Боки Которској 1869, приредили Р. Јовановић и М. Лукетић, уредио С. Мијушковић, Котор–Будва 1970, 2–4; Исти, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, Цетиње 1977, 181–186.

¹³²⁶ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 8071, Л. 2. А. С. Јонин – П. Н. Стремоухов, *Дубровник*, 13/25. април 1869.

¹³²⁷ ГАРФ, Ф. 939, Оп. 1, Д. 133, Л. 57–58. *Никола Петровић – А. С. Јонин, Цетиње*, 13. октобар 1873.

¹³²⁸ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 18, 1870. П. Н. Стремоухов – А. С. Јонин, 25. март 1870.

¹³²⁹ БАО НМЦГ, Никола I Петровић, 1869/1876. Н. П. Игњатијев – Никола Петровић, *Пера*, 21. фебруар 1869.

¹³³⁰ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 2176, Л. 1. Н. П. Игњатијев – Никола Петровић, *Ливадија*, август 1869.

¹³³¹ Пред само оснивање, црногорски књаз је руском Светом Синод доставио статут и програм на благослов: БАО НМЦГ, Никола I Петровић, 1869/1947. *Никола Петровић – Свети Синод Руске православне цркве, Цетиње*, 17. јул 1869.

постављен је Милан Костић.¹³³² Цетињска богословија, за коју је 1859. године започето прикупљање прилога,¹³³³ првобитно је отворена 1864. године и радила је непуних годину дана. Године 1865. њен тадашњи управник Нићифор Дучић одлази у Београд, а његов сарадник Филип Поповић Јабучанин на школовање у Русију.¹³³⁴ Аутор плана оснивања Цетињске богословије и уопште човек који је са руске стране руководио свим пословима око оснивања био је протојереј Рајевски,¹³³⁵ а који се затим истакао и у пословима око оснивања и рада Женског института.¹³³⁶ Од септембра 1869. до јануара 1870. године руски Свети Синод послао је 2.666 рубаља за издржавање Цетињске богословије,¹³³⁷ да би марта 1870. године послали још 8.000 рубаља.¹³³⁸ До средине јула 1870. године Костића су плаћали 200 рубаља, али када је од црногорског књаза добио плату од 1.200 гуљдена, тај новац је пребачен за издржавање Цетињске богословије у 1871. години.¹³³⁹

Одмах по књажевљевом напуштању Петрограда, грофица Блудова обавестила је протојереја Рајевског о плановима Николе Петровић да на Цетињу отвори женску школу, где би се школовало дванаест ученица из највиђенијих породица, па и три његове кћерке. По царичиној жељи, Антонина Дмитријевна замолила је протојереја Рајевског да за ову школу пронађе руску учитељицу, јер ће у противном књаз узети учитељицу из Војводине: „Ви знате аустријске Србе, нарочито интелигенцију. Ви знате Чехе. Ви разумете каква ће мађарско-пољско-немачка знања бити о Русији! Па тако васпитавати прве образоване жене у Црној Гори. То ће бити васпитање кћерки књагиње Даринке и васпитање једног српског кнеза Михаила”. За царицу једина прихватљива опција била је да се нађе једна Русиња и једна Српкиња из Војводине, искључиво по препоруци Рајевског, а које би радиле заједно: „Иначе ће испасти исто што и књагиња Даринка и Анка Константиновић. Узнемирене интриганткиње са претензијама”.¹³⁴⁰ Године 1869,

¹³³² П. А. Ровински, *нав. дело*, 194; Н. И. Хитрова, *нав. дело*, 12–13.

¹³³³ Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 115.

¹³³⁴ Године 1870. Филипа Поповића препоручио је Московском словенском комитету Микешин, тражећи за њега новац ради даљег останка у Москви, а Попов му је дао 25 рубаља: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 260, Л. 16–17. *М. Ј. Микешин – Н. А. Попов, 21. фебруар 1870.*

¹³³⁵ *Никола Петровић – М. Ф. Рајевски, Цетиње, 20. фебруар 1869.* Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевског 40–80 године XIX века, 315; *Никола Петровић – М. Ф. Рајевски, Цетиње, 21. јул 1869.* Исто, 315; *А. С. Јонин – М. Ф. Рајевски, Дубровник, 11/23. јун 1869.* Исто, 186–187; *А. С. Јонин – М. Ф. Рајевски, Дубровник, 26. септембар 1869.* Исто, 188–189.

¹³³⁶ *Н. П. Пацевич – М. Ф. Рајевски, Цетиње, 20. август 1870.* Исто, 350–351.

¹³³⁷ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 18, 1870. *Азијски депарتمان МИД – А. С. Јонин, 9. јануар 1870.*

¹³³⁸ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 18, 1870. *Азијски депарتمان МИД – А. С. Јонин, 2. март 1870.*

¹³³⁹ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 18, 1870. *Азијски депарتمان МИД (заменик директора) – А. С. Јонин, 17. децембар 1870; Управа Св. Синода (директор) – А. С. Јонин, Петроград, 4. новембар 1870.*

¹³⁴⁰ *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 24. јануар/6. фебруар 1869.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 136–137.

уз руску помоћ отворен је Ђевојачки црногорски институт, прва женска школа у Црној Гори. За директорку школе, по препоруци Рајевског, руска влада је поставила кћерку руског генерал-мајора Надежду Петровну Пацевич (1870–1880),¹³⁴¹ која је у Бечу сачекала крај сукоба у Боки, па школу преузела тек фебруара 1870. године.¹³⁴² Александар Семјонович Јонин добио је задатак да новоизабрану управницу и наставницу упуту у све што би требало да зна о Црној Гори и Црногорцима, те да је или он или секретар упознају са књазем и књагињом.¹³⁴³ Директорка је руководила свим пословима Института, а њу је постављала и плаћала руска царица. Институт је примао тридесет ученица, од којих се двадесет школовало бесплатно. Школовање је трајало шест година, а 1874. године из ове школе изашла је прва генерација ученица.¹³⁴⁴ Током наредних година, у неколико наврата, преко Азијског департмана, Антонина Дмитријевна Блудова достављала је књиге и потребне богослужбене предмете за потребе цркве при Цетињској женској школи.¹³⁴⁵ На овај начин, Николино путовање у Петроград, умногоме је утицало на развој средњошколског система образовања у Црној Гори, а помоћ око свега тога добијао је од стране Александра Семјоновича Јонина.¹³⁴⁶ Године 1873. књижевник, протођакон и учитељ, Филип Радичевић обавестио је Нила Александровича Попова да Женски институт добро напредује¹³⁴⁷ и истовремено замолио чланове Московског словенског комитета за помоћ око отварања школе у Подгорици, те и за помоћ око отварања три школе у Зети, па додао: „У Зети је сачувана православна вера и име словенско које имају велико надање у моћну Русију“.¹³⁴⁸

Октобра 1869. године избио је тзв. Бокелски устанак. Устанак је прво избио у Кривошијама, а затим се проширио на Грбаљ, Маине, Поборе и Брајиће. Због опасности од сукоба са Турском и Аустроугарском, Црна Гора је остала формално неутрална, па

¹³⁴¹ П. А. Ровински, *нав. дело*, 211.

¹³⁴² БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 17, 1869. *П. Н. Стремоухов – Руски конзул у Дубровнику, 21. новембар 1869.*

¹³⁴³ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 18, 1870. *П. Н. Стремоухов – А. С. Јонин, 9. јануар 1870.*

¹³⁴⁴ Женски институт на Цетињу, као уосталом и све школе, затворен је по избијању српско-турског рата (1876–1877), а његова зграда, као и директорка са најближим сарадницима, ставили су се на располагање Руском црвеном крсту, да би крајем 1878. године школа поново почела са радом: П. А. Ровински, *нав. дело*, IV, 211–214; Н. И. Хитрова, *нав. дело*, 13–23.

¹³⁴⁵ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 17, 1869. *П. Н. Стремоухов – Руски конзул у Дубровнику, 21. новембар 1869*; БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 20, 1872. *Азијски департман Министарства спољних послова – А. С. Јонин, 14. април 1872*; БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 21, 1873. *Руска амбасада у Бечу – А. С. Јонин, Беч, 22. јануар/3. фебруар 1873.*

¹³⁴⁶ С. Бабовић-Распоповић, *нав. дело*, 258.

¹³⁴⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 9, Л. 3–4 об. *Филип Радичевић – Н. А. Попов, Цетиње, 29. новембар 1873.* Поред тога, Радичевић је Попову и Погодину послао примерак своје књиге *Гусле црногорске*, желећи да његова књига постане видљива макар кад су у питању Москва и Петроград: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 9, Л. 1. *Филип Радичевић – Н. А. Попов, Цетиње, 1. новембар 1873.*

¹³⁴⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 17, Ед. хр. 9, Л. 5–5 об. *Филип Радичевић – Н. А. Попов.*

чак покушала и да посредује измирењу, што је аустроугарска страна одбила.¹³⁴⁹ Не желећи сукоб са Аустроугарима, и руска влада је заузела неутралан став.¹³⁵⁰ За организовање устанка, Аустроугарска је оптужила књаза Николу и руског генералног конзула у Дубровнику.¹³⁵¹ Устанак у Кривошијама одразио се и на становништво Херцеговине, о чему је Иларионов обавештавао Игњатијева, како се и они лако могу придружити устаницима, уколико покрет опстане.¹³⁵² Александар Семјонович Јонин обавештавао је Игњатијева и Стремоухова о току устанка, те указивао да Бокелски устанак може морално утицати на Словене и доказати им да је могуће устати против аустроугарске власти, о чему, како је он писао, до сада никада нису мислили.¹³⁵³ Устанак је подстакао активније деловање српских агената, па се аустроугарска влада обратила Порти за превентивне мере против лица у вези са Србијом и Русијом, па је тако дошло до хапшења браће Перовић и Гавре Вучковића.¹³⁵⁴

Децембра 1869. године у Московски словенски комитет стигле су вести „из прве руке” о избијању Бокелског устанка и последицама које је устанак произвео. О свему томе, путем циркуларног писма, Нил Александрович Попов известио је виђеније московске словенофиле. Наведено је да је велики број села Которског округа спаљено, а да су жене и деца која нису успели да нађу уточиште, подвргнути насиљу. Већ новембра 1869. године око 5.000 избеглица населило је Црну Гору, што је умногоме отежало и без тога довољно угрожено материјално стање ове балканске кнежевине. Нарочито су били згрожени насиљем које је трпела Православна црква. Иако су имућнији Црногорци, као уосталом и књаз Никола, помагали избегла лица, додатна помоћ била је неопходна. Уз помоћ викара московског и епископа дмитровског Леонида,¹³⁵⁵ на челу са Нилом Александровичем Поповим, Московски словенски

¹³⁴⁹ Р. Јовановић, *Политика Црне Горе према Бокелском устанку 1869. године*, Устанак у Боки Которској 1869: зборник радова са научног скупа о устанку у Боки Которској 1869, 5–6.

¹³⁵⁰ Исто, 34.

¹³⁵¹ А. С. Јонин – П. Н. Стремоухов, 2/14. октобар 1869. Извештаји руског конзула из Дубровника А. С. Јонина о Бокелском устанку, Устанак у Боки Которској 1869: зборник радова са научног скупа о устанку у Боки Которској 1869, 5–8; А. С. Јонин – Н. П. Игњатијев, 13/25. октобар 1869. Исто, 13–16.

¹³⁵² Н. А. Иларионов – Н. П. Игњатијев, *Мостар*, 30. октобар 1869. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины 1865–1875: документи, 207–208.

¹³⁵³ А. С. Јонин – П. Н. Стремоухов, 5/17. новембра 1869. Извештаји руског конзула из Дубровника А. С. Јонина о Бокелском устанку, 32–35.

¹³⁵⁴ Леополд Фридрих фон Хофман – Фрањо Зоретић, 30. март 1870. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины 1865–1875: документи, 224–225.

¹³⁵⁵ НИОР РГБ, Ф. 332, П. 46, Ед. хр. 18, Л. 3–4 об. Н. А. Попов – Ф. В. Чижев, *Москва*, 12. децембар 1869; НИОР РГБ, Ф. 231/IV, Оп. 2, Ед. хр. Л. 1–2. Н. А. Попов (*Московски словенски комитет*) – М. П. Погодин, 14. децембар 1869.

комитет је организовао посебно прикупљање новчане помоћи за Црну Гору.¹³⁵⁶ Међу првима одазвао се Фјодор Васиљевич Чижов који је приложио 50 рубаља.¹³⁵⁷ Апелима се одазвао и директор Московског и Румјанцевског музеја,¹³⁵⁸ Василиј Андрејевич Дашков, који је у Московски словенски комитет доставио 150 рубаља,¹³⁵⁹ а затим и Кијевско одељење Московског словенског комитета, које је „за страдајућу браћу Словена које бежи у Црну Гору“ доставило 420 рубаља.¹³⁶⁰ Током 1869. године, у неколико наврата, крупни московски фабрикант Иван Иванович Четвериков, члан Московског словенског комитета, послао је Црној Гори прилог у виду богослужбених предмета, у вредности од око 1.500 рубаља,¹³⁶¹ због чега је награђен орденом. На основу 1.000 рубаља које су стигле из Москве, Црногорци су основали народну продавницу хлеба, која је била намењена за снабдевање становништва житом у случају рата или глади.¹³⁶² Новчана помоћ коју је Московски словенски комитет прикупио за Црну Гору, преко Руског генералног конзулата у Дубровнику, стигла је априла 1870. године на Цетиње. Помоћ је износила 3.000 форинти.¹³⁶³ Књаз Никола је упутио писмо захвалности Михаилу Петровичу Погдину, те Московљанина Никона Кононовича Головтијева, који се највише истицао у прикупљању помоћи, одликовао Орденом књаза Данила другог степена. У том писму књаз Никола свесрдно је похвалио московске словенофиле: „Дјело то освједочено је јасно с каквим сачувствујућим срцем и бодрим оком пратите ви на сјеверу свако наше мицање на југу; и како свака наша рана и бол тишти и боли и ваша братска срца; и како сте у свако доба готови да нам и словом и дјелом притечете у помоћ [...] Шта учињесмо браћи у Боки примивши њину нејач у своје закриље, то учињесмо својој рођеној страдајућој браћи; учињесмо само оно, што нам налагаше братска, човјечанска и христијанска љубав и заједничка наша задаћа: као бораца за васколико ослобођење народа српског“.¹³⁶⁴ Јуна 1870. године Московски

¹³⁵⁶ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, Оп. 2, Ед. хр. Л. 1–2. *Н. А. Попов (Московски словенски комитет) – М. П. Погдин, 14. децембар 1869.*

¹³⁵⁷ НИОР РГБ, Ф. 332, П. 46, Ед. хр. 18, Л. 3–4 об. *Н. А. Попов – Ф. В. Чижов, Москва, 12. децембар 1869.*

¹³⁵⁸ Данашња Руска државна библиотека у Москви.

¹³⁵⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 259–2, Л. 37. *В. А. Дашков – Н. А. Попов, 17. децембар 1869.*

¹³⁶⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 260, Л. 5–5 об. *Кијевско одељење Московског словенског комитета – Н. А. Попов, Кијев, 14. јануар 1870.*

¹³⁶¹ *Н. А. Попов – М. Ф. Рајевски, Москва, 15. јул 1869.* Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, 373.

¹³⁶² *А. С. Јонин – М. Ф. Рајевски, Цетиње, 10/22. септембар 1869.* Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, 187–188; *А. С. Јонин – М. Ф. Рајевски, Дубровник, 28. септембар/10. октобар 1869.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 278.

¹³⁶³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 9, Ед. хр. 42, Л. 7–8. *А. С. Јонин – Н. А. Попов, Дубровник, 5/17. мај 1870.*

¹³⁶⁴ НИОР РГБ, Ф. 231/II, К. 22, Ед. хр. 37а, Л. 1–1 об. *Никола Петровић – М. П. Погдин, Цетиње, 27. март 1870.*

словенски комитет преко Азијског департмана доставио је Которанима 54 рубаља које су прикупљене у Харкову.¹³⁶⁵ Године 1869. помоћ Московског словенског комитета стизала је и за потребе цркава у Црној Гори,¹³⁶⁶ а 1873. године супруга руског конзула у Дубровнику Људмила Јонин апеловала је на московске словенофиле да пошаљу различите поклоне Црној Гори.¹³⁶⁷ Маја 1873. године, на Цетиње је преко руског конзула у Дубровнику стигла помоћ коју је упутио епископ Леонид за православне цркве у Црној Гори.¹³⁶⁸ Септембра 1873. године руско Министарство спољних послова обавестило је Јонина да члан Петроградског одељења, гроф Петар Аркадјевич Голенишћев-Кутузов, планира путовање у Црну Гору, па да му се због свих његових заслуга треба наћи на услузи.¹³⁶⁹

У међувремену, јула 1867. године, Петар Узелац је након пет година пуштен из аустроугарског затвора,¹³⁷⁰ па се неколико месеци касније обратио грофу Николају Павловичу Игњатијеву. Руски амбасадор га је примио, али му је саветовао да до повољније прилике не предузимају ништа.¹³⁷¹ Истовремено, Игњатијев је и руског конзула у Дубровнику саветовао да буде опрезнији и да не предузима ништа, па подвукао да Узелац нема права да се издаје за руског агента и да кад му буде био потребан, пронаћи ће га.¹³⁷² Године 1870. Петар Узелац обратио се Азијском департману за новац ради путовања по словенским земљама у оквиру Турске и Аустроугарске. Стремоухов је обавестио Јонина о његовим намерама да подстиче устанак, па подвукао да Министарство спољних послова у њега нема поверења и да му није дало дозволу да се обраћа у име руске владе. Уз то, навео је да се у Одеси спојио са Вукаловићем, кога је мотивисао на повратак, рачунајући да ће његово присуство и успомене на 1861. годину подстаћи локално становништво на устанак.¹³⁷³ Јонин је апеловао на петроградске

¹³⁶⁵ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 18, 1870. *Московски словенски комитет (Н. А. Зубков) – А. С. Јонин, 1. јун 1870.*

¹³⁶⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 259–2, Л. 20–20 об. *Московски словенски комитет – А. С. Јонин, Дубровник, 30. јул/11. август 1869.*

¹³⁶⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 9, Ед. хр. 44, Л. 5–6. *Људмила Јонин – Н. А. Попов, Дубровник, 17/29. април 1873.*

¹³⁶⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 29, Л. 5–6. *Божидар Петровић Његош – Н. А. Попов, Цетиње, 27. април 1873.*

¹³⁶⁹ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 21, 1873. *Азијски департман Министарства спољних послова – А. С. Јонин, 3. септембар 1873.*

¹³⁷⁰ *Петар Узелац – Антоније Орешковић, Земун, 3/15. јул 1867.* Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874, 304.

¹³⁷¹ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 16, 1868. *Н. П. Игњатијев – К. Д. Петкович, 17. август 1868.*

¹³⁷² БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 16, 1868. *Н. П. Игњатијев – К. Д. Петкович, Цариград, 20. август, 1868.*

¹³⁷³ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 18, 1870. *П. Н. Стремоухов – А. С. Јонин, 15. јун 1870.*

званичнике да спрече Узелчево путовање, који се лажно представљао као члан некаквог тајног словенског револуционарног друштва.¹³⁷⁴

Године 1869, Данило Медић, студент Историјско-филолошког факултета Петроградског универзитета и песник из Војне границе, обраћао се Михаилу Петровичу Погодину ради штампања српског превода *Слово о полку Игореве*: „Будући одушевљен великодушношћу и љубави према светој словенској идеји коју сте ви не једном указали на делу, ја сам се усудио да молим да одштампате мој рад у вашој штампарији“. Навео му је да је његов рад прочитао Александар Фјодорович Хиљфердинг, и да му се, према речима Ореста Фјодоровича Милера, веома допао. Медић је желео да то дело поклони сирочићима и девојакама из Црне Горе и Херцеговине. У писму је навео да кад је књаз Никола допутовао у Петроград, примио га је веома лепо и удостојио права Црногорца.¹³⁷⁵ Из извештаја Трећег одељења, наводило се да је у то време добио и стипендију престолонаследника, те да је на њега и руски цар обратио пажњу.¹³⁷⁶ Његов превод, који је посветио Светозару Милетићу, објављен је током наредне године у Петрограду.¹³⁷⁷

Године 1872, када је започета градња прве болнице у Црној Гори, Московски словенски комитет је већ јуна месеца послао први сандук са хируршким и медицинским инструментима на Цетиње. Божидар Петровић је о пријему прилога обавестио Нила Александровича Попова, те се обавезао да ће га обавестити и о пријему сваког наредног сандука.¹³⁷⁸ Убрзо након добијања помоћи, преко Александра Семјоновича Јонина, књаз Никола је послао Попову ордене, којима је одликовао неколицину чланова Московског словенског комитета у знак захвалности за њихову помоћ при отварању Цетињске болнице.¹³⁷⁹ Након тога, преко Котора, стигла су три нова додатна сандука помоћи из Москве.¹³⁸⁰ О свему томе, Попов је обавестио и Стремоухова, коме је навео да је неколико чланова Московског словенског комитета учествовало у пројекту отварања

¹³⁷⁴ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 18, 1870. А. С. Јонин – П. Н. Стремоухов, Дубровник, 18/30. јул 1870.

¹³⁷⁵ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 72, Л. 108–109. Данило Медић – М. П. Погодин, 18. септембар 1869.

¹³⁷⁶ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 1а, Д. 1521, Л. 1. Извештај Трећег одељења, 16. март 1869.

¹³⁷⁷ Сав приход од продаје књиге био је намењен за породице страдале у црногорско-турском рату (1862). *Слово о полку Игоревом или Пјесма о Игоревеј чети*, превео и објаснио Д. Медић, Петроград 1870.

¹³⁷⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 29, Л. 3–4. *Божидар Петровић Његош – Н. А. Попов, Цетиње, 28. мај 1872.*

¹³⁷⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 76, Л. 95. А. С. Јонин – Н. А. Попов, Дубровник, 11/23. јун 1872.

¹³⁸⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 200. *Петар Рамадановић – Н. А. Попов, Котор, 15. јуна 1872*; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 205. *Петар Рамадановић – Московски словенски комитет, Котор, 29. август 1872.*

прве болнице у Црној Гори, због чега су и одликовани орденом књаза Данила.¹³⁸¹ Децембра 1872. године, орденима књаза Данила другог и трећег степена, одликовани су Алексеј Дмитријевич Лопашев и Петар Алексејевич Безсонов.¹³⁸² Пре тога, новембра 1871. године, одликована су и друга двојица чланова Московског словенског комитета, али нисмо утврдили за шта су тачно награђени.¹³⁸³ Иначе, Цетињска болница *Данило I*, која се градила током 1872. и 1873. године, почела је са радом тек 1875. године.

Какве је планове Русија имала са Црном Гором, и у којој мери је била спремна да је политички подржи, веома је дискутабилно. Атанасије Николић забележио је какву је књаз Никола имао репутацију у Петрограду и уопште међу савременицима: „Књаз Никола. Човек непостојан, непоуздан, претензиван, а са оваквим човеком мучно беше до споразумљења доћи... Ја сам се уверио доцније у Петерсбургу да су Руси познавали карактер књаза Николе, па су стога избегавали упуштати се с њим у политичке преговоре”.¹³⁸⁴

Митрополит Михаило на путовању Кијев–Москва–Петроград: покушаји измирења

Како би допринео приближавању и упознавању јужнословенских народа са Русима, верујући „да тако може побољшати судбину Јужних Словена и сачувати их погибнућа моралног, интелектуалног и политичког”, српски митрополит Михаило је своје услуге ставио на располагање словенофилима и 28. фебруара 1868. године и званично постао члан Московског словенског комитета. На тај начин, како је и сам поручио словенофилима, показао је спремност да словенском питању допринесе колико може.¹³⁸⁵ Као водећи национални радник и борац за српско национално питање, од времена школовања, митрополит је снажно подржавао русофилски правац српске

¹³⁸¹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 15–16. *Н. А. Попов – П. Н. Стремоухов, 12. новембар 1872.*

¹³⁸² ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 263, Л. 91. *Управа московског генерал-губернатора – М. П. Погодин, 30. новембар 1872.*

¹³⁸³ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 82, Л. 8–8 об. *П. Н. Стремоухов – М. П. Погодин, 11. новембар 1871.*

¹³⁸⁴ *Атанасије Николић: опис радње по предмету општег споразумевања за устанак и сједињење (1860–1868), Београд, 26. април 1876.* Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса, I (1856–1866), 564–587.

¹³⁸⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 5–6. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 6. април 1868; Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 232–233.*

спољне политике, те радио на јачању српско-руских односа у свим сферама културног и друштвено-политичког живота. Неколико деценија одржавао је преписку са секретарем Московског словенског комитета Нилом Александровичем Поповим, па на основу ових докумената умногоме можемо спознати све видове деловања Московског словенског комитета према Србима, почевши од 1868. године, када ове две личности постају основне полуге развоја српско-руских веза.

Слика 21. Диплома Михаила (Милоја) Јовановића за звање магистра Кијевске духовне академије¹³⁸⁶

Од друге половине 1867. године, а нарочито након „Топчедерске катастрофе”, за време Намесништва малолетног кнеза Милана Обреновића (1868–1872), кога су чинили Миливоје Петровић Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић, српско-руски односи нису добро стајали. Између званичног Петрограда и Намесништва владало је обострано неповерење, а нарочито се први намесник Миливоје Петровић Блазнавац, означен за аустрофила, доводио у питање. У том периоду, тражећи ослонац у Аустроугарској, српска влада се окренула унутрашњим реформама, при томе не одустајући од српског националног питања.¹³⁸⁷ Српско намесништво, а пре свега Јован Ристић, чије је искуство говорило да се „лавирањем” између две стране највише добијало, настојало је да, у неколико наврата током 1868. и 1869. године, новонастале несугласице са руском владом реше и тиме поправе положај српске владе у Петрограду. Након неколико

¹³⁸⁶ ИАБ, Збирка диплома, указа и постављења, 1122/74. *Диплома митрополита Михаила (Милоја Јовановића)*.

¹³⁸⁷ И поред преговора са Аустроугарском, на иницијативу Јована Ристића, настављен је национално-пропагандни рад у српским земљама под турском влашћу. У Босни и Херцеговини помагали су им Нићифор Дучић, Мићо Љубибратић и Нико Окан, који су преко трговаца стварали ланац тајних организација, са циљем организовања устанка. Те организације функционисале су између 1868. и 1873. године: М. Екмечић, *Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)*, Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века, 36–37.

званичних покушаја, Јован Ристић је био спреман да искористи и незваничне контакте митрополита Михаила. Покушаји измирења са Русијом чињени су преко Антонине Дмитријевне Блудове,¹³⁸⁸ преко Николаја Павловича Игњатијева, па Блазнавчевим обраћањем Александру Михайловичу Горчакову и покушајем споразумевања са Николајем Павловичем Шишкином.¹³⁸⁹ Један од покушаја измирења представљала и митрополитова друга посета Русији у јесен 1869. године. Протојереј Стеван М. Димитријевић истицао је значај ове митрополитове посете Русији, па навео да је управо након те посете, и за званичне и за незваничне руске представнике, Михаило постао „најзнаменитија личност у спољњем Словенству и на православном југу и истоку уопште“.¹³⁹⁰ Упркос свим напорима, српско-руски односи нормализовани су тек након Миланове посете руском цару у Ливадији.

На политичке прилике у Србији након убиства кнеза Михаила, није само званична Русија имала примедбе, већ и московски словенофили. Поводом постављења малолетног Милана Обреновића за српског кнеза, Михаил Петрович Погодин, не занемаривајући кривицу руске владе, написао је: „Толико се држало говора о утицају Русије на српске послове! Какав је то утицај, ако се именовани српски господар школовао у Паризу, под руководством француског или белгијског професора? [...] Не, ми, чинимо јако мало, да би учврстили наш утицај; али је српски народ сам по себи предан Русији, због своје природе и крви“.¹³⁹¹ Словенофилски дописници редовно су извештавали чланове Московског словенског комитета о политичким приликама у Србији, па је тако дипломац Правног факултета у Москви и некадашњи питомац Московског словенског комитета, Јездимир Чекић, 1868. годину представио као годином страха и ужаса, годином у којој је Србија изгубила кнеза, „који је пао као жртва интереса или турских или аустријских“. О Намесништву није много писао, већ само да много обећавају, а мало раде, али се истовремено понудио и да буде дописник листа

¹³⁸⁸ Више о томе: *Преписка митрополита Михаила и грофице А. Д. Блудове о догађајима у Србији 1868. године*, 193–218.

¹³⁸⁹ Током пролећа 1868. године, када се Шишкин састао са Игњатијевим у Бечу, руски конзул је тврдио да је немогуће поправити односе са српском владом, да му српски намесници допуштају да се виђају само у крајњој нужди, прекинувши с њим сваки контакт: ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4203, Л. 7–8 об. *Н. П. Шишкин – Н. П. Игњатијев, Београд, 2. јануар 1869.* Марта 1869. године Шишкин се пожалио Игњатијеву да намесници шире вести да су добили његово обећање да ће га уклонити из Београда: ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4203, Л. 9–11 об. *Н. П. Шишкин – Н. П. Игњатијев, Београд, 26. фебруар 1869.*

¹³⁹⁰ С. Димитријевић, *Михаило архиепископ београдски и митрополит Србије, као православни јерарх, Србин, Словен и немар Југословенства*, 25.

¹³⁹¹ *Разные заметки о славянах*, Собрание статей, писем и речей по поводу славянского вопроса М. П. Погодина, 52–54.

Московские ведомости, кога је у то време уређивао Попов.¹³⁹² С друге стране, дипломац Кијевске духовне академије и питомац руског Светог Синода, Пантелија Срећковић, покушавао је да оправда политику Намесништва, да демантује гласине о постојању српско-мађарског споразума, те да утиче на поправљање српско-руских односа: „Свако ко живи у Београду, знаде да мађарски конзул Калај шурује и добро стоји са пређашњим – нама мрским – павшим министрима, и нарочито са бившим президентима кнез Михајловог министарства; њих он гости и части, а никога од садашње владе”. Срећковић је убеђивао Аксакова да је руска страна само лоше информисана, па га истовремено упитао и зашто се противе реформама, када они желе слободне институције за читав народ. Подвукао је да је Србија спремна за рат, али како рата нема, желе да се посвете унутрашњем уређењу, па додао: „Садашње стање ствари потпуно је народна воља, и као што је руска влада покретала ствар при повратку Обреновића, тако је исто и сада радила за одржање Обреновића династије, и као што је вазда била наклоњена Србима и помагала им, па им и сада помаже и ради да се Српство уједини. Нама је доиста чудно, откуда и зашто тако пишу руске новине о Србији”.¹³⁹³

Услед слабљења руског утицаја, а у циљу да се Србија одврати од Аустроугарске и изнова приближи Русији и „словенској ствари”, те сходно новом програму Московског словенског комитета о активнијем деловању међу Словенима, марта 1869. године, Нил Александрович Попов, преко митрополита Михаила, изнео је предлог, да се након Москве и Прага¹³⁹⁴, следећи Свесловенски конгрес организује у Београду. Било је замишљено да на конгресу учествују озбиљни људи, који би се држали искључиво мирољубивог правца, а било је предвиђено и учешће представника других словенских народа, само у мањем броју. Предлог из Москве, који је био лична замисао професора Попова, „да би овакав скуп понајпре био потребан и користан само Србији”, српски митрополит изнео је пред намеснике, који су остали уздржани.¹³⁹⁵ Са Поповљевом иницијативом сложио се и Владимир Иванович Ламански, али и остали словенофили, па иако су сви сматрали да је најбоље место за сазивање конгреса Београд, помињао се и Загреб, где је деловао Јован Суботић.¹³⁹⁶ Међутим, вести су се брзо шириле, па је Милан

¹³⁹² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 21, Ед. хр. 21, Л. 3–4. *Јездимир Чекић – Н. А. Попов, 1869.*

¹³⁹³ ОР РНБ, Ф. 14, Д. 339, Л. 1–7. *Пантелија Срећковић – И. С. Аксаков, Београд, 18. фебруар 1869.*

¹³⁹⁴ Године 1868. одржано је саветовање у Прагу, поводом отварања Чешког народног позоришта, а међу српским представницима нашли су се Јован Суботић, Лаза Костић, Глиша Гершић и Милан Кујунџић: Ј. Скерлић, *нав. дело*, 146.

¹³⁹⁵ АСАНУ, Јован Ристић (даље: ЈР), XXVI/13. *Митрополит Михаило – Јован Ристић, Београд, 7. март 1869.*

¹³⁹⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 16, Л. 1–20. *Губинов чланак о раду словенских комитета, 22. јун 1869.*

Ђ. Милићевић писао Попову да се Београдом тихо шире гласине, да би следећи Свесловенски конгрес могао бити одржан у августу текуће године у Београду.¹³⁹⁷ У неформалном разговору српских интелектуалаца, који се водио на ову тему, како је Милићевић забележио, Пантелија Срећковић се томе само насмејао „као каквој будалаштини”, сматрајући да оно нема смисла и да немају о чему разговарати, те „баш ако ко шта има нека један другом пишу”.¹³⁹⁸

Према ономе што је митрополит пренео Попову, „господа”, односно намесници, начелно нису била против конгреса, већ су само били мишљења да за то треба сачекати добар повод. Намесници су донели одлуку да одобре конгрес, али он није смео бити сазван крајем јула или почетком августа, већ само крајем септембра или почетком октобра, када је требало да буде завршено Народно позориште, да би његово отварање послужило као повод да се сви Словени позову на прославу. Жеља Попова о сазивању Свесловенског конгреса у Београду наишла је на свесрдну подршку митрополита Михаила: „Време нам је да отворено кажемо целом свету, да смо ми Словени браћа, да ми знамо о свом сродству и да се тога никако не стидимо”.¹³⁹⁹ Истовремено, не сумњајући у искреност намесника, митрополит је о сазивању конгреса обавестио и протојереја Рајевског.¹⁴⁰⁰ Главно обележје конгреса требало је да буде „зближавање, упознавање, ослобођење мисли и јачање узајамности међу Словенством”.¹⁴⁰¹ Како је Милићевић забележио, Јован Ристић није био најсрећнији овом иницијативом, те се и „срдио што се Руси сами нуде да дођу амо на састанак, што нису чекали да се зову”.¹⁴⁰²

Попов је покушавао да организовање конгреса убрза, па је као повод сазивања предложио освештавање капеле у част упокојеног кнеза Михаила, али су намесници одлучили да не одступе од првобитне одлуке. Митрополит Михаило се сложио да би освештавање капеле био добар повод, али се није знало када ће се она градити, с обзиром да се новац за изградњу тек прикупљао и да га је било свега 7.000 червонцева.¹⁴⁰³ Само

¹³⁹⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 9–10 об. *Милан Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 4. март 1869.*

¹³⁹⁸ М. Ђ. Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869–22. септембар 1872)*, приредио П. Крестић, Београд 2011, 56.

¹³⁹⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 13–14. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 31. март 1869.*

¹⁴⁰⁰ *Митрополит Михаило – М. Ф. Рајевски, Београд, 31. март 1869.* Зарубежне славјане и Россия. Документи архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 299.

¹⁴⁰¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 7–8. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 9. април 1869;* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, П, 354–355.

¹⁴⁰² М. Ђ. Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869–22. септембар 1872)*, 60.

¹⁴⁰³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 17–17 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 7. мај 1869.*

два месеца касније, у јуну 1869. године, Алексеј Николајевић Церетељев обавестио је Попова да у Београду више нико не помиње ни Свесловенски конгрес, а ни окупљање Омладине: „Једни хоће да као место окупљања означе Београд, а други Цетиње. У првом случају стрепе од владе, а у другом случају од дугог путовања”.¹⁴⁰⁴ Свакако, од стране српске владе није било стварне намере да се дозволи одржавање Свесловенског конгреса у Београду, већ су свесно тражили начин за одуговлачење, како оно не би осујетило преговоре који су у то време вођени са Мађарима.¹⁴⁰⁵

Дипломатско деловање званичне Русије око укидања одредби о неутрализацији Црног мора, утицало је да руски званичници умире словенофиле, не желећи да ризикују да се државни интереси доведу у питање, а и неповољне вести који су стизале из Београда, нагнале су секретара Московског словенског комитета да одустане од овог плана. Последњи помени могућег окупљања Словена у Београду датирају из прве половине 1870. године. Митрополит Михаило, обавестио је фебруара 1870. године Попова, да су намесници спремни да му отворе врата Архива Министарства спољних послова следеће године кад допутује у Београд поводом скупа Словена.¹⁴⁰⁶ Настојећи да по последњи пут ствар убрза, Попов се поновно априла 1870. године распитивао за конгрес, али му митрополит није могао дати никакав одговор,¹⁴⁰⁷ па је на томе и остало.

Истовремено, према пројекту руског вајара Михаила Јосиповича Микешина, иначе члана Петроградског одељења Московског словенског комитета, радило се на подизању споменика кнезу Михаилу у Београду. У те сврхе, организовано је прикупљање прилога, а томе су се одазвали и Словени из Беча, Париза и Берлина. Иако је прикупљено 6.000 дуката, односно 18.000 рубаља, то није било довољно, па је прикупљање прилога настављено. Преко коњичког капетана у руској војсци, Марка Вуковића¹⁴⁰⁸, новац је затражен и од Московског словенског комитета и његовог одељења у Петрограду. Петроградско одељење је започело акцију прикупљања прилога, а при томе нарочито су се истицали Срби и Чеси из Петрограда. Михаил Петровић

¹⁴⁰⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 21, Ед. хр. 13, Л. 1–2. *А. Н. Церетељев – Н. А. Попов, 9/21. јун 1869.*

¹⁴⁰⁵ С. Рајић, *Несуђени скуп Словена у Београду 1869. године*, Историјски часопис LXII (2013), 338–339.

¹⁴⁰⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 31–31 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 6. фебруар 1870.*

¹⁴⁰⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 33–34. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 26. март 1870.*

¹⁴⁰⁸ Децембра 1869. године Микешин је замолио Попова да помогне Марку Вуковића, који се због лошег здравља налази у Москви: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 27, Л. 3–3 об. *М. Ј. Микешин – Н. А. Попов, Петроград, 4. децембар 1869.* Међутим, само неколико дана касније, Марко Вуковић, „паметан и особити пријатељ Србима и Словенима уопште”, упокојио се у Москви: М. Ђ. Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869–22. септембар 1872)*, 148–149.

Погодин добио је упутства да све прилоге шаље директно у Београд, председнику Одбора, Милану Ђ. Милићевићу.¹⁴⁰⁹ Немамо података да ли су се московски словенофили одазвали овом позиву, али знамо да су за потребе изградње капеле у част кнеза Михаила, послали четири иконе и свештеничке мантије.¹⁴¹⁰ Такође, марта 1870. године, Микешин је замолио члана Московског словенског комитета Ивана Ивановича Четверикова, да помогне трговцу Милошу Скерлићу, иначе оцу Јована Скерлића, који је због русофилства и оданости претходном режиму прогоњен и шпијунски, због чега је морао да се пресели у Москву. Микешин је сугерисао да би Скерлић због дугогодишњег искуства у трговини био веома користан за фирму која би желела директне односе са Србијом и другим подунавским земљама. Истовремено, препоручио га је и Попову, како би му преко Московског словенског комитета омогућио да научи руски језик и да се запосли.¹⁴¹¹

Искористивши позив и званичну дозволу руског канцелара Александра Михаиловича Горчакова,¹⁴¹² да као некадашњи студент Кијевске духовне академије присуствује свечаности поводом обележавања педесетогодишњице ове значајне руске образовне институције,¹⁴¹³ октобра и новембра 1869. године, митрополит Михаило је посетио Кијев, Москву и Петроград. У његовој пратњи били су игуман манастира Раковице, Јосиф, и водећи српски национални радник на простору Херцеговине, архимандрит Нићифор Дучић, што нимало није било случајно. Како је сам наводио, Нићифор Дучић био је од детињства привржен Русији, а годинама је био дописник прво руском конзулу у Мостару Безобразову, а затим и руском конзулу у Дубровнику Петковичу. Истовремено, спорадично је одржавао преписку и са протојерејем Рајевским и Нилом Александровичем Поповим.¹⁴¹⁴ Аустроугарска није благонаклоно гледала на ово митрополитово путовање, па се Бењамин Калај распитивао код Блазнавца како је митрополит примљен у Русији. Први намесник је уверавао аустроугарског конзула да му српска влада није поверила никакву тајну мисију, да постоји могућност да ће Руси покушати да га одвоје од Намесништва, али иако буду имали успеха, у Београду ће

¹⁴⁰⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 50, Л. 1–2. *Марко Вуковић – М. П. Погодин, Петроград, 7. мај 1869.*

¹⁴¹⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 79, Л. 25. *Ив Чешиц – Московски словенски комитет, 13. фебруар 1869;* НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 21–22. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 27. јул 1869;* ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 73–73 об. *Димитрије Матић – Московски словенски комитет, Београд, 5. август 1869.*

¹⁴¹¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 27, Л. 1–2. *М. Ј. Микешин – Н. А. Попов, 22. фебруар 1870.*

¹⁴¹² АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3854, Л. 21–21 об. *П. Н. Стремоухов – Н. П. Шишкин, 16. јун 1869.*

¹⁴¹³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3854, Л. 18–18 об. *Д. А. Толстој – А. М. Горчаков, 15. мај 1869.*

¹⁴¹⁴ ОР РНБ, Ф. 627, Ед. хр. 80, Л. 17–22 об. *Нићифор Дучић – М. Ф. Рајевски, Трст, 24. фебруар 1868.*

српски митрополит морати да се повинује њиховим одлукама.¹⁴¹⁵ И док је и Милетићева *Застава* представљала ово путовање самосталном митрополитовом одлуком,¹⁴¹⁶ Милан Ђ. Милићевић је забележио да је митрополита видео уочи поласка на пут и да му је његово понашање јасно указивало да се ради о политичкој мисији: „Ама шепртљи у говору, да ја јако сумњам. Нешто ми помиње цара, да ће гледати ту да му се јави а не у Петрограду. Ја држим да је то политичка мисија сасвим”. Уочи самог поласка у Кијев, 27. септембра 1869. године, митрополита су посетили кнез Милан и Миливоје Петровић Блазнавац.¹⁴¹⁷

Слика 22. Митрополит београдски Михаило (Милоје Јовановић) (1826–1898)¹⁴¹⁸

Слика 23. Архимандрит Нићифор Дучић (1832–1900)¹⁴¹⁹

Митрополит Михаило и његова пратња путовали су преко Одесе до Кијева. У Одеси су их дочекали Лука Вукаловић, Анте Даковић, пуковник Ђорђевић и други, а у то време Вукаловић је припремао *Прокламацију*.¹⁴²⁰ По доласку у Кијев, Нићифор Дучић, који је са путовања извештавао намеснике о плодовима њихове посете, писао је да су са многима разговарали о приликама у Србији, те да су оне које су имали погрешно мишљење разуверавали, али и да је било разговора о Црној Гори, Херцеговини, Босни, Старој Србији и Бугарској.¹⁴²¹ Свечаност обележавања педесетогодишњице Кијевске духовне академије одржана је 10. октобра 1869. године. Уз митрополита кијевског

¹⁴¹⁵ *Дневник Бењамина Калаја (аустроугарског конзула у Београду): 1868–1875*, приредио А. Раденић, Београд 2002, 241.

¹⁴¹⁶ *Застава*, Нови Сад, 19. новембар 1869.

¹⁴¹⁷ М. Ђ. Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869–22. септембар 1872)*, 115–116.

¹⁴¹⁸ Из збирке фотографија које се налазе унутар књиге у рукопису, похрањене у Централној библиотеци Московског педагошког државног универзитета: *Памјати Нила Александровича Попова*, Москва 1892.

¹⁴¹⁹ Исто.

¹⁴²⁰ *Correspondance Slave*, Prague, October 13th 1869.

¹⁴²¹ АСАНУ, ЈР, XXVI/7. Нићифор Дучић – Јован Ристић, Кијев, 3. октобар 1869.

Арсенија, у богослужењу учествовао је и митрополит Михаило. Између осталог, говоре су одржали митрополит Михаило и Михаило Петрович Погодин.¹⁴²² Следећег дана, присуствовали су тзв. братској трпези, а тада је Михаил Александрович Максимович наздравио оснивању Кијевског одељења Московског словенског комитета, чији темељи су положени управо на дан одржавања свечаности, 10. октобра 1869. године. У Кијеву митрополит Михаило је посетио српске и бугарске питомице у Фундуклејевској женској гимназији и пансиону Левашове, а сам програм обележавања јубилеја завршен је 14. октобра свечаним ручком код генерал-губернатора Југозападног краја, Александра Михаиловича Дондукова-Корсакова (1869–1878).¹⁴²³

Из Кијева, митрополит Михаило допутовао је 21. октобра у Москву где је провео девет дана. Највиша духовна и световна лица Москве примила су их веома срдечно. Одмах по доласку, посетио је московског митрополита, оба викара и московског генерал-губернатора Владимира Андрејевича Долгорукова (1865–1891). У манастиру Чудова, рангираном одмах иза Храма Христа Спаситеља, где је српски митрополит био и смештен, епископ дмитровски Леонид представио му је виша духовна лица Москве,¹⁴²⁴ пред којима је Михаило одржао говор: „Свој одлазак у Кијев на јубилеј, искористио сам да посетим Москву, срце Русије. Москва има свој самородан живот. Москва се изборила за слободу Русије и почетак руског словенског живота. Москва је покренула словенске идеје. Московски словенофили су радили и раде на братском јединству свих Словена. Њихови напори су почели да доприносе корист. С поштовањем и љубављу гледамо на словенску Москву“.¹⁴²⁵ Лист *Новое время* објавило је вест да је српски митрополит, „у души потпуно руски човек и српски патриота“, посетио Москву. Представљена је и његова пратња, а за Нићифора Дучића писало је: „Архимандрит, неустрашиви војник, који се више пута показао у борбама са турбаном... Висок, ратоборног изгледа и са снажном *мишицом* у боју, архимандрит Дучић ће у случају потребе први, према његовим речима, поново на коњу устати са својом паством против турбана“. Митрополит Михаило 23. октобра посетио је Васпитни дом и Николајевски институт, Московски универзитет и музеј. Након тога, посетио је Сергијев Посад, где је провео два дана. По

¹⁴²² 50 летный юбилей в Киевской духовной академии, *Киевские епархиальные ведомости* 19, 30. сентябрь 1869, 643–659.

¹⁴²³ Юбилей Киевской духовной академии (окончание), *Киевские епархиальные ведомости* 19, 18 октябрь 1869, 669–678.

¹⁴²⁴ Из новине «Современная летопись» о боравку митрополита Михаила у Москви, 19. октобар 1869. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 277–279.

¹⁴²⁵ *Московские епархиальные ведомости* 41, 12. октобар 1869.

повратку у Москву, посетили су га чланови Московског словенског комитета, московски градоначелник кнез Черкаски, Иван Иванович Четвериков и Нил Александрович Попов. Следећег дана, поновно је посетио Универзитет и начелника Московског школског округа, а затим, Храм Христа Спаситеља и новоосновану Тројичку болницу и њену покровитељицу Александру Николајевну Стрекалову.¹⁴²⁶ Као стални члан, митрополит Михаило је 26. октобра 1869. године присуствовао и седници Московског словенског комитета.¹⁴²⁷ Седницу је отворио председник Погодин који је поздравио присуство митрополита Михаила и јавно му захвалио за његово залагање око судбина православних Словена, као и за помоћ коју повремено указује Московском словенском комитету. Главна тема седнице односила се на отварање Кијевског одељења Московског словенског комитета, сходно томе да митрополит Михаило није присуствовао седници од 22. октобра 1869. године која је одржана у Кијеву, а на којој је утврђено Кијевско одељење Московског словенског комитета, па је Михаил Петрович Погодин имао потребу да га о томе обавести. Погодин, који је такође присуствовао свечаности обележавања педесетогодишњице Кијевске духовне академије, истакао је да се много Кијевљана занимало за послове Московског словенског комитета, за његова средства и даље планове. Стога, као председник Комитета настојао је да им објасни циљеве и карактер њихове организације: „Ми, обични људи, уопште немамо у виду ништа политичко и не желимо да знамо ни о каквој политици, већ је од почетка наш једини циљ помагање Словена у духовном и моралном смислу”. Погодин је подвукао три основна циља Московског словенског комитета: школовање Срба и Бугара под турском влашћу, ширење учења руског језика и подршка ширењу православља. Наводио је да су на „случајно окупљеном” Московском свесловенском конгресу дошли до закључка да је руско наречје најразвијеније и најближе црквенословенском језику, па су стога одлучили да финансирају његово учење, да шаљу руске књиге и припремају учитеље. Навео је да су до сада послали преко 50.000 примерака руских књига у библиотеке словенских народа. Везано за православље, Погодин је истакао: „У Европи у наше време одиграва се религиозна криза”. Преко горепоменута „три означена циља деловаће у свим словенским земљама, где се то покаже да је потребно, ширењем образовања, руског језика и православља”. Погодин је исто тако истакао да немају никакав званичан однос

¹⁴²⁶ *Новое время: газета политическая и литературная* 203, Санкт-Петербург, 18 октябра 1869. (Москвич - Прием в Москве сербского митрополита Михаила).

¹⁴²⁷ О седници која је одржана 14/26. октобра више у: *Пастир: лист за науку и књижевност духовног садржаја* 28, Како је наш високопреосвештени г. митрополит посетио словенски комитет у Москви (извађено из „сучременој летописи“), 10. новембар 1869.

са руском владом, да обични грађани делују потпуно независно, за сопствена убеђења, а не за владу. Подвукао је да је Русија толико велика и многољудна, више од целе Европе, и да нема потребе да присједини неку област. Тиме је желео да демантује пољску штампу која је апеловала на неповерење Русима: „Не верујте Русима, они хоће да завладају вама, а како ће управљати, погледајте нас”. Погодин је предложио да Кијевљани, када се одељење утврди, преузму бављење Галицијом и Мађарском, као областима које боље познају. Међутим, то питање је остало отворено да се о томе расправља у будућности. Исто тако, саветовао је Кијевљане да своје деловање обављају без сувишних церемонија и формалности, али да повремено о својим пословима обавештавају Московљане, како се деловање обе стране не би преклапало,¹⁴²⁸ што нам је још један показатељ да се радило о само формално зависној организацији. Управо на овој седници Московског словенског комитета васкрсла је и мисао да Српска митрополија добије подворје у Русији, „у циљу подршке православљу и Словенству“,¹⁴²⁹ о чему ће детаљно бити речи у даљем тексту. Такође, на истој седници српски митрополит је одржао говор: „Веома се радујем што сам сада са вама, господо чланови Словенског комитета. Некада ми, Словени, нисмо знали и нисмо смели знати једни за друге. Али, хвала Господу, то време је прошло, и ми Словени, не само да смо се боље упознали, већ и смемо да говоримо без страха да смо рођена браћа. Нас више не плаши наше словенско рођено име, међу нама нема препрека, постали смо блиски једни другима. Од времена Словенског конгреса у Русији и Москви, идеје словенске узајамности почеле су брзо да се шире, а похвално деловање Словенског добротворног комитета развија и обједињује их, учвршћује духовне и братске везе међу свим словенским народима... Даће Бог да наука у словенском свету, одушевљена православљем, послужи срећи братских словенских народа, мудро и величанствено, као и оружје братског нам народа, словенско-руског, покренутог духом вере и верности, увелича славу и срећу Русије, у коју су упрти погледи и срца Словена који јој се обраћају у нади своје боље будућности”.¹⁴³⁰

¹⁴²⁸ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, П. 2, Ед. хр. 8, Л. 1–2. *Говор М. П. Погодина на седници Московског словенског комитета, 17. октобар 1869.*

¹⁴²⁹ *Митрополит Михаило – Свети Синод, Београд, 12. децембар 1870.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 289–290.

¹⁴³⁰ *Новое время: газета политическая и литературная* 203, Санкт-Петербург, 18 октябрия 1869. (Москвич - Прием в Москве сербского митрополита Михаила); Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 137.

Из Москве митрополит Михаило је 30. октобра отпутовао за Петроград, где је планирао да се задржи две недеље, па да се преко Варшаве врати за Београд.¹⁴³¹ Како није успео да се поздрави са Поповом 27. октобра, када је то учинио митрополит Михаило, уочи поласка, Нићифор Дучић је секретару Московског словенског комитета послао писмо у коме је навео да је веома срећан што је имао прилике да види Москву и упозна „московске патриоте и списатеље, [...], па да са најлепшим сећањима и најпријатнијим осећањима иде из Москве, миле Москве, коју никад неће заборавити”.¹⁴³² Већ првог дана боравка у Петрограду, митрополит Михаило је посетио руског канцелара Александра Михаиловича Горчакова, а затим и директора Азијског департмана Петра Николајевича Стремоухова и Великог кнеза Константина Николајевича. Неколико дана касније имали су аудијенцију код руског цара Александра II. Велики кнез Константин Николајевич примио га је 11. новембра,¹⁴³³ а Велика кнегиња Јелена Павловна 13. новембра 1869. године.¹⁴³⁴ Посетио је и петроградске словенофиле и 7. новембра присуствовао седници Петроградског одељења Московског словенског комитета. Александар Фјодорович Хилфердинг и Третиј Иванович Филипов дочекали су га веома свечано,¹⁴³⁵ па од ове посете, митрополит Михаило започиње комуникацију са Филиповим¹⁴³⁶, који му је маја 1870. године послао свој рад на оцену.¹⁴³⁷ Посетио је и Царску библиотеку, која га је именovala за члана, а неколико дана касније, 13. новембра, посетио га је градоначелник Петрограда и чланови Петроградског одељења, који су му уручили поклон. Петроград су напустили 15. новембра, упутивши се према Виљни, а

¹⁴³¹ Из новине «Современная летопись» о боравку митрополита Михаила у Москви, 19. октобар 1869. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 277–279.

¹⁴³² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 33, Л. 3–4. Нићифор Дучић – Н. А. Попов, Москва, 16. октобар 1869.

¹⁴³³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3854, Л. 31. Константин Николајевич – П. Н. Стремоухов, Петроград, 29. октобар 1869.

¹⁴³⁴ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3854, Л. 33. Двор Велике кнегиње Јелене Павловне – П. Н. Стремоухов, 30. октобар 1869.

¹⁴³⁵ Приветственное слово сербском митрополиту Михаилу, произнесенное в заседании славянского комитета 26 октября 1869 года. Русское воспитание (Т. И. Филипов), составление, предисловие и комментарии С. В. Лебедева, ответственный редактор О. Платонов, Москва 2008, 140–144.

¹⁴³⁶ Третиј Иванович Филипов (1826–1899), државни чиновник, публициста и словенофил, члан Петроградског одељења Московског словенског комитета, касније Петроградског словенског добротворног комитета. Рођен је у Ржеву (Гверска губернија), у породици фармацеута. Завршио је тверску гимназију и Историјско-филолошки факултет у Москви. По завршетку студија, предавао је у Првој московској гимназији, а након тога, добија посао експерта за фолклор у Поморском министарству (1856). Убрзо након тога, постаје чиновник са специјалним овлашћењима при обер-прокуратору Светог Синода (1856), а од 1864. године постаје службеник Државне контроле, где је остао до краја свог радног века. Као неко ко се занимао за црквено питање, спадао је у невелику скупину словенофила која је осудила самопроглашење Бугарске егзархије: С. В. Лебедев, *Предисловие: Русское воспитание (Т. И. Филипов)*, 5–24.

¹⁴³⁷ АС, МБ, 1870/1279, Л. 1–2. Т. И. Филипов – Митрополит Михаило, Петроград, 28. април 1870.

уочи самог одласка, митрополит је посетио Михаила Јосиповича Микешина. Међутим, у Петрограду није било прилике да започне преговоре око отварања Српског подворја у Москви.¹⁴³⁸ Из Вилне, на позив грофице Антонине Дмитријевне Блудове, 21. новембра посетили су Св. Тирило-Методијевско братство у Острогу на Вољни, па 23. новембра отпутовали у Дубно.¹⁴³⁹ Где год да се појавио, митрополита Михаила дочекивали су срдечно, а општи утисак који је Нићифор Дучић пренео намесницима био је „да ће овај његов [митрополитов] пут од велике користи за нашу општу ствар бити“.¹⁴⁴⁰ Николај Павлович Шишкин са особитом пажњом испратио је митрополитово тамошње присуство и није му се допало на који начин је Михаило одговарао на неке захтеве, вероватно, не желећи да се његова улога изузима,¹⁴⁴¹ па ће повремено митрополитово заобилажење званичних канала и пролиберално држање током наредних година донети му лоше односе са руским генералним конзулом у Београду.

Према Србији упутили су се преко Беча, где су имали прилике да се састану са Михаилом Фјодоровичем Рајевским.¹⁴⁴² У Београд су допутовали 30. новембра. Према сведочењу Милана Ђ. Милићевића, намесници нису били задовољни митрополитовим држањем, наводећи да су „срдити на њега што је рекао нешто више у хатар Руса“.¹⁴⁴³ По повратку, како је на седници Московског словенског комитета и договорено, митрополит Михаило се постарао да обезбеди смештај и новчано давање за два руска иконописца, па је децембра 1869. године послао поруку да они слободно могу да допутују у Београд.¹⁴⁴⁴ Митрополит Михаило саветовао је Попова да иконописцима треба да дају по 150 рубаља, а да ће у Београду имати бесплатан смештај и 1 рубљу дневно од човека који је на себе преузео да уради иконостас и ослика цркву.¹⁴⁴⁵ Након ове посете, током 1870. године митрополит Михаило постао је почасни члан Кијевске

¹⁴³⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 31–31 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 6. фебруар 1870.*

¹⁴³⁹ А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, *Близу Острога на Волни, 22. август/3. септембар 1875.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 138; *Кијевские епархиальные ведомости* 24, Кијев, 16 децембра 1869. (О проезде сербског митрополита чрез Вољинскую губернию), 833–834.

¹⁴⁴⁰ АСАНУ, ЈР, XXVI/12. *Архимандрит Нићифор Дучић – Јован Ристић, Петроград, 26. октобар 1869.*

¹⁴⁴¹ Н. П. Шишкин – Н. А. Попов, *Београд, 11/23. новембар 1869.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 279–281.

¹⁴⁴² ОР РНБ, Ф. 627, Ед. хр. 80, Л. 30–30 об. *Нићифор Дучић – М. Ф. Рајевски, Београд, 15. фебруара 1870.*

¹⁴⁴³ М. Ђ. Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869–22. септембар 1872)*, 130.

¹⁴⁴⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, 27–28. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 31. децембар 1869; Митрополит Михаило – Н. А. Попов, 10. децембар 1869.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа 1804–1878, II, 281–282.

¹⁴⁴⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 31–31 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 6. фебруар 1870.*

духовне академије¹⁴⁴⁶ и почасни члан Петроградског царског универзитета, којима је са одговором на диплому, послао и књиге за њихову библиотеку.¹⁴⁴⁷ Исте године, руски цар одликовао га је орденом Св. Владимира другог степена.¹⁴⁴⁸ Године 1871. постао је почасни члан Московског царског универзитета.¹⁴⁴⁹ У наредним годинама, постаће почасни члан Казањске духовне академије, затим, почасни члан Императорске јавне библиотеке, Московске духовне академије, Голдингенског покровског православног братства, Владимирског православног братства Св. кнеза Александра Невског, Кијевског словенског добротворног друштва и Црквено-археолошког друштва Кијевске духовне академије.¹⁴⁵⁰

Са првим преговорима о оснивању Петроградског одељења, Московски словенски комитет се усредредио на даље ширење мреже и оснивање одељења у унутрашњости земље. Године 1868. члан Московског словенског комитета и начелник Московског школског округа кнез Ширински-Шахматов предложио је свим начелницима школских округа да се у сваком од округа отвори по одељење Московског словенског комитета, које би им помагало у домену просвете.¹⁴⁵¹ Најбољи одзив био је у Кијеву, међу интелигенцијом окупљеном око Кијевског царског универзитета, а међу најзаслужнијима истицао се професор историје, зет Андреја Александровича Крајевског, Василије Алексејевич Биљбасов (од 1870. секретар Кијевског одељења). Истовремено, радило се и на оснивању одељења у Казању. Првобитно, и Кијевско одељење замишљено је као засебна организација, али када се прочуло да Кијевљани планирају да озваниче своје намере и затраже званичну цареву дозволу, Попов је

¹⁴⁴⁶ АС, МБ, 1870/324, Л. 1–2. *Ректор Кијевске духовне академије Филарет – Митрополит Михаило, 13. јануар 1870.*

¹⁴⁴⁷ Послати су *Гласници СУД, Српска библиографија, Мисли о важности, правцу и средствима унапређивања књижевности српско-хрватске, Извори за нову српску историју, Споменици српски, Српска синтакса, Акта венецијанска, Описанија древности српске, Српске народне игре, Српске народне приповетке, Преписка о унији, Света Гора, Грбови српских земаља и династија: АС, МБ, 1870/854, Л. 1–5. Митрополит Михаило – Ректор Петроградског универзитета, 12. март 1870.*

¹⁴⁴⁸ АС, МБ, 1870/896, Л. 1–2. *Диплома, Петроград, 12. април 1870.*

¹⁴⁴⁹ ИАБ, Збирка диплома, указа и постављења, 1122/75. *Диплома, Москва, 31. јануар 1871.*

¹⁴⁵⁰ ИАБ, Збирка диплома, указа и постављења, 1122/77. *Диплома, Казањ, 8. август 1877; ИАБ, Збирка диплома, указа и постављења, 1122/78. Честитка, Петроград, 14. октобар 1879; ИАБ, Збирка диплома, указа и постављења, 1122/79. Диплома, Сергијевски Посад, 7. новембар 1879; ИАБ, Збирка диплома, указа и постављења, 1122/78. Честитка, Петроград, 14. октобар 1879; ИАБ, Збирка диплома, указа и постављења, 1122/79. Диплома, Сергијевски Посад, 7. новембар 1879; ИАБ, Збирка диплома, указа и постављења, 1122/80. Диплома, Петроград, 21. новембар 1880; ИАБ, Збирка диплома, указа и постављења, 1122/81. Диплома, 8. август 1888; ИАБ, Збирка диплома, указа и постављења, 1122/82. Диплома, Кијев, 5. мај 1889; ИАБ, Збирка диплома, указа и постављења, 1122/83. Диплома, 31. октобар 1892.*

¹⁴⁵¹ *Начелник Кијевског школског округа – Савет Кијевског универзитета „Св. Владимир“, Кијев, 21. јун 1868. Русија и българското национално–освободително движење 1856/1876. Документи и материали: мај 1867–декември 1869, III, 250.*

интервенисао преко Хиљфердинга, захтевајући да се за дозволу обрете Азијском департману, односно да се без помпе затражи право окупљања и деловања у својству одељења, сматрајући да Министарство спољних послова Комитету пружа слободу деловања и добронамерно се односи према његовом раду.¹⁴⁵² Иницијална каписла било је писмо иницијатора које је Михаил Петровић Погодин примио у Кијеву, а које су потписали кнегиња Надежда Андрејевна Корсакова-Дондукова, супруга генерал-губернатора Југозападног краја, начелник Кијевског школског округа Платон Александровић Антонович (1867–1880), Василије Алексејевич Билбасов, кијевски губернијски предводник племства Петар Дмитријевич Селецки и многи други.¹⁴⁵³ По добијању званичне дозволе од стране Петра Николајевича Стремоухова и Дмитрија Андрејевича Толстоја, одељење је званично отворено октобра 1869. године.¹⁴⁵⁴ За председника постављен је епископ чигирински Порфирије (Константин Александровић Успенски), за секретара председник Кијевске археолошке комисије Михаил Владимировић Јузефовић, а за благајника професор историје књижевности Андреј Ивановић Линиченко. На седници на којој је Кијевско одељење званично отворено, Погодин је предложио да би било најбоље да се послови поделе по одељењима, па да се они у Москви баве Бугарима, са којима су прво и почели, затим, они у Петрограду Босном и Херцеговином, јер је Хиљфердинг добар познавалац тог простора, а да се Кијевско одељење пак бави Русима у Галицији и Мађарској.¹⁴⁵⁵ Оваква подела, према мишљењу председника Московског словенског комитета, не би искључивала заједнички рад, али би искључивала политику, за коју је поновно истакао да их не занима и да искључиво мисле на духовну и моралну помоћ, па истовремено подвукао: „Помоћ браћи је наша света дужност”. Заузврат, како је на крају навео, не очекују ништа, и немају

¹⁴⁵² А. Ф. Хиљфердинг – Н. А. Попов, *Петроград, 18. септембар 1869*. Исто, 496.

¹⁴⁵³ Н. А. Дондукова-Корсакова – М. П. Погодин, *Кијев, 1. октобар 1869*. Исто, 499–500. Поред горенаведених, међу потписанима били су и правник Н. К. Рененкамф, фолклорист М. А. Максимовић, професор В. Ј. Шуљгин, директор гимназије А. Ф. Андријашев и др.

¹⁴⁵⁴ Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 139–140.

¹⁴⁵⁵ У наредним годинама, српски питомци у Кијеву пожалише се на ово одељење, наводећи да се оно бави искључиво Галичанима: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 16, Ед. хр. 36, Л. 1–2. *Ристо Поповић – Н. А. Попов, Кијев, 31. мај 1873*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 16, Ед. хр. 36, Л. 3–4. *Ристо Поповић – Н. А. Попов, Кијев, 18. новембар 1873*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 16, Ед. хр. 36, Л. 5–6. *Ристо Поповић – Н. А. Попов, Кијев, 27. новембар 1873*. Године 1870. Кијевско одељење финансирао је пут Николе Мартиновића до Петрограда, који је тамо допутовао ради преговора око пресељења из Црне Горе у Русију: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 260, Л. 46. *В. А. Билбасов – Н. А. Попов, Кијев, 14. новембар 1870*. Такође, исте године, прикупили су новчану помоћ за српске питомце Ценића и Митровића, стипендисте Московског словенског комитета, који су преко Кијева путовали у Москву: НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 56, Л. 1–2. *Московски словенски комитет – В. А. Билбасов, [1870]*. Године 1872. помагали су Црногорца Луку Ивановића, који се са породицом преселио у Одесу: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 22, 1874. *Дипломатски чиновник МИД при новоруском-бесарабијском генерал-губернатор – А. С. Јонин, 27. фебруар 1874*.

намеру да Словене ставе под руско окриље, иако многи у то сумњају.¹⁴⁵⁶ Након успешног окончаног пројекта, Управа Московског словенског комитета изразила је захвалност кнегињи Дондуковој-Корсаковој, те јој упутили позив да узме учешће у његовом раду.¹⁴⁵⁷ Истовремено, новембра 1869. године, Московски словенски комитет захвалио се и Стремоухову везано за његову помоћ око оснивања Кијевског одељења, па и око снабдевања јужнословенских цркава, манастира и школа потребним књигама и предметима.¹⁴⁵⁸

Истовремено, средином јануара 1869. године, пре свега међу Јужним Словенима који живе у Одеси, покренута је иницијатива о оснивању Одеског словенског добротворног друштва *Свети Ђирило и Методије*.¹⁴⁵⁹ Првобитна замисао била је да на челу организације буду три председника: професор Виктор Иванович Григорович, Србин С. Вучетић и Бугарин Н. Тошков,¹⁴⁶⁰ а званичну дозволу затражили су од одеског градоначелника, који је пројекат о оснивању доставио Министарству унутрашњих послова.¹⁴⁶¹ Готово годину и по дана касније, 23. маја 1870. године, на дан Св. Ђирила и Методија, основано је Одеско словенско добротворно друштво, са циљем помоћи и подршке Словенима са акцентом на словенској науци и уметности,¹⁴⁶² а за председника организације изабран је начелник Одеског школског округа (1866–1880), Сергеј Платонович Голубцов, који је Погодину два дана касније послао неколико примерака *Устава Одеског словенског добротворног друштва*¹⁴⁶³, одобреним од стране Министарства унутрашњих послова, па изразио наду да ће новооснована организација, с обзиром на оскудна финансијска средства, у својим првим активностима моћи да рачуна на подршку Московског словенског комитета,¹⁴⁶⁴ што нам је такође један од показатеља односа Московског словенског комитета и његових одељења. Исте године, унутар ове организације, Валтазар Богишић покренуо је иницијативу о оснивању

¹⁴⁵⁶ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, П. 2, Ед. хр. 9, Л. 1–1 об. *Говор М. П. Погодина на отварању Кијевског одељења Московског словенског комитета, 1869.*

¹⁴⁵⁷ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 54, Л. 1. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – Н. А. Дондукова-Корсакова, [1869].*

¹⁴⁵⁸ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 68–69 об. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – П. Н. Стремоухов, 5. новембар 1869;* Русија и бугарското национално–освободително движење 1856/1876. Документи и материали: мај 1867–декември 1869, III, 513.

¹⁴⁵⁹ *Застава* 152, Нови Сад, 25. децембар 1869.

¹⁴⁶⁰ *М. А. Хитрово – Н. П. Игњатијев, Одеса, 4. јануар 1869.* Русија и бугарското национално–освободително движење 1856/1876. Документи и материали: мај 1867–декември 1869, III, 403–405.

¹⁴⁶¹ *П. Ј. Коцебу – Министар унутрашњих послова, Одеса, 24. март 1869.* Исто, 441.

¹⁴⁶² РО ИРЛИ РАН, Ф. 325, Оп. 1, Д. 205, Л. 1–6. *Правила и устав Одеског словенског добротворног друштва.*

¹⁴⁶³ *Устав Одеског славјанског благотворителног общества от 11-го мая 1870 года,* Одесса 1870.

¹⁴⁶⁴ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, О. 2, Ед. хр. 29, Л. 1–2. *С. П. Голубцов – М. П. Погодина, 25. мај 1870;* Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян,* В. 1, 140.

словенске библиотеке у циљу зближавања Словена, али је оно остварено тек наредне године. Како се чланови према томе нису брижљиво односили, осамдесетих година XIX века поновно је покренуто ово питање. С обзиром да су се у међувремену међународне околности промениле, појавила се и иницијатива о оснивању Матице општесловенске, која би била више од библиотеке и музеја, и која би имала форму словенског добротворног друштва, а која би била основана у Петрограду.¹⁴⁶⁵ Године 1871. дошло је до промене руководства унутар Одеског словенског добротворног друштва, па је за председника постављен банкар Николај Александрович Новосељски, градоначелник Одесе (1867–1878), за вице-председника Василиј Дмитријевич Дабижа, а за секретара С. Павлов. Међу осталим члановима нашли су се професори Виктор Иванович Григорович, Фјодор Иванович Леонтович и протојереј Михаил Карпович Павловски, затим кнез А. Ј. Гагарин, бугарски трговац Н. Тошков, С. Вучетић, Валтазар Богишић и многи други.¹⁴⁶⁶ Исте године, везано за школовање јужнословенских питомаца, Попов се пожалио Стремоухову на руског конзула у Галцу, како не би на своју руку визирио пасоше јужнословенској омладини која гаји наде да ће добити стипендију словенских добротворних комитета. Попов је навео да је таквих примера током прве половине 1871. године било око једанаест. Истакнуто је да се строжије визирање обавља у Србији, па зато омладина путује у Аустроугарску или Турску, па без позива и новца, углавном под изговором трговине, преко Галца, долазе у Одесу, где их Одеско словенско добротворно друштво, за које је писао да нема солидан програм, без претходног консултовања локалних комитета, даље шаље у Кијев, Москву или Петроград.¹⁴⁶⁷

Одеско словенско добротворно друштво изабрало је митрополита Михаила за почасног члана 5. јула 1872. године,¹⁴⁶⁸ а затим, неколико недеља касније, и књаза Николу Петровића.¹⁴⁶⁹ Током последње две године уочи избијања Велике источне кризе, званична документа Руског генералног конзулата у Дубровнику сведоче нам да је интересовање Одеског словенског добротворног друштва за Црну Гору било знатно веће од интересовања које је за тај простор показивао Московски словенски комитет. Како је образовање истицано за основни задатак Одеског словенског добротворног друштва, почетком јануара 1874. године, преко руског генералног конзула у Дубровнику,

¹⁴⁶⁵ РГИА, Ф. 970, Оп. 1, Д. 508, Л. 1–5. *О оснивању Матице општесловенске, [крај 1890].*

¹⁴⁶⁶ М. Прелог, *После свесловенског конгреса у Москви у години 1867*, 39.

¹⁴⁶⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 10829, Л. 2–3 об. *Н. А. Попов – П. Н. Стремоухов, Москва, 19. август 1871.*

¹⁴⁶⁸ ИАБ, Збирка диплома, указа и постављења, 1122–76. *Диплома, Одеса, 23. јун 1872.*

¹⁴⁶⁹ БАО НМЦГ, Никола I Петровић, 1872/2215. *Одеско словенско добротворно друштво – Никола Петровић, Одеса, 12. јул 1872.*

црногорској влади је достављено 1.600 гуљдена новчане помоћи за потребе школа у Црној Гори.¹⁴⁷⁰ Фебруара 1875. године, гроф Игњатијев затражио је од Александра Семјоновича Јонина да неколико чланова ове организације буде одликовано од стране црногорског књаза,¹⁴⁷¹ који је још марта 1871. године одликовао Сергеја Платновича Голубцова орденом књаза Данила I првог реда.¹⁴⁷²

Слика 24. Диплома митрополита Михаила у избор почасног члана Одеског словенског добротворног друштва *Св. Тирило и Методије*

У времену када се Руско царство спремало да изађе из међународне политичке изолације и наметне у решавању Источног питања, а након актуелизације словенског питања после Московског свесловенског конгреса, неколицина чланова тада новооснованог Петроградског одељења Московског словенског комитета, почиње да објављује радове у духу панславизма. Иако су први обриси виђени већ крајем шесте деценије XIX века, руском панславизму као интелектуалном покрету, темеље постављају радови који су позивали на политичко уједињавање Словена, *Россия и Европа* Николаја Јаковљевича Данилевског и *Мнение о Восточном вопросе* Ростислава Андрејевича Фадјејева. Кључ за решавање Источног питања за руске панслависте налазио се у избијању општесловенског устанка, коме би се придружила и Русија, а који би се завршио ослобођењем Словена од османске и хабзбуршке власти и уједињењем свих словенских народа у Свесловенску конфедерацију, под окриљем руског цара, а са

¹⁴⁷⁰ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 21, 1873. *Одеско словенско добротворно друштво – А. С. Јонин, 24. децембар 1873.*

¹⁴⁷¹ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Н. П. Игњатијев – А. С. Јонин, Цариград, 7. фебруар 1875.*

¹⁴⁷² БАО НМЦГ, Никола I Петровић, 1871/2054. *С. П. Голубцов – Никола Петровић, Одеса, 24. фебруар 1871.*

престоницом у Цариграду.¹⁴⁷³ Важно је правити разлику између политичког и културног панславизма. Представници културног панславизма, попут словенофила, никада нису разрадили програм политичког обједињавања Словена, већ су о томе размишљали као о далекој историјској перспективи, сматрајући да прво треба подићи ниво грађанске културе у држави, поради на благостању и образовању руског народа, па тек након тога може доћи до добровољног обједињавања, и по сопственој жељи, Словени могу затражити савез са Русијом.¹⁴⁷⁴ Дипломата и мислилац Константин Николајевич Леонтјев представио је разлику између политичког панславизма и словенофилства. С једне стране, панславизам у државном, политичком смислу представљао је стремљење ка великом општесловенском савезу, који се није родио само међу руским интелектуалцима и само у православним земљама, већ је он био идеал и Словена католичке вероисповести, док је словенофилство, с друге стране, чисто руски дериват на православној земљи. За словенофиле мисија Русије била је хришћанска мисија. Укратко, словенофили представљају присталице општеправославног, а панслависти општесловенског спољнополитичког курса.¹⁴⁷⁵

Дело Николаја Јаковљевича Данилевског *Россия и Европа*¹⁴⁷⁶, првобитно се појавило у наставцима у часопису *Заря*¹⁴⁷⁷, а затим 1871. године и као засебна књига. Прво руско издање ове књиге није наишло на добар одзив међу руским читаоцима и продало се у свега двеста примерака,¹⁴⁷⁸ што је показало колико је заправо било интересовање за панславизам код Руса тога времена.¹⁴⁷⁹ Српско издање књиге појавило

¹⁴⁷³ Више о руском панславизму: М. В. Petrovich, *The Emergence of Russian Pan-Slavism 1856–1870*, New York–London 1956; К. Hans, *Pan-Slavism: Its History and Ideology*, New York 1960; В. N. Sumner, *Russia and the Balkans 1870–1880*, Hamden–London 1962, 56–80; D. MacKenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875–1878*, Ithaca–New York 1967; J. Milojković-Đurić, *Pan-Slavism and national identity in Russia and in Balkans 1830–1880: images of the self and the others*, Boulder 1994; S. Terzić, *About Eastern and Western Pan-Slavism (in the XIX-th and beginning of the XX-th century)*, Историјски часопис LIII (2006), 317–332; Б. А. Прокудин, *Идея славянского единства в политической мысли России XIX века*, Москва 2007.

¹⁴⁷⁴ Б. А. Прокудин, *нав. дело*, 79–80.

¹⁴⁷⁵ Белешица К. Н. Леонтјева, *Одрин*, 20. октобар 1865. Русија и бугарското национално–ослободително движење 1856/1876. Документи и материали: јануари 1864–мај 1867, II, 208–216.

¹⁴⁷⁶ Николај Јаковљевич Данилевски (1822–1885), рођен у Орловској губернији, потицао је из војне племићке породице. Након завршеног Царскоселског лицеја, службовао је у Министарству војске и истовремено студирао на Природњачком факултету Петроградског универзитета (1843–1847). Као студент, присуствовао је окупљањима кружока Петрашевског, због чега је 1849. године ухапшен, па је морао да напусти Петроград. Од 1863. године живео је на Криму. Више о њему: М. Суботић, *Тумачи руске идеје. Студије о руским мислиоцима*, 213–255.

¹⁴⁷⁷ Часопис *Заря* био је месечни часопис, који је у уредништву, Василија Владимировича Кашпирјова, излазио од 1869. до 1872. године у Петрограду.

¹⁴⁷⁸ М. В. Petrovich, *нав. дело*, 65. Поред овог, до 1895. године објављена су још четири издања.

¹⁴⁷⁹ Ово дело наишло је одзив код једног дела словенофилског кружока. Више о томе: *Неизданные главы книги С. А. Никитина «Русское общество и вопросы балканской политики России. 1853–1876 гг.»*, Славяне и Россия: к 110–летию со дня рождения С. А. Никитина, ответственный редактор И. В. Чуркина, Москва 2013, 277–316.

се 1872. године, а данас се сматра да је оно имало извесног утицаја на Николу Пашића.¹⁴⁸⁰ Развијајући теорију о културно-историјским типовима, Данилевски је показао изразито негативан став према Западу.¹⁴⁸¹ Према његовим погледима за сваког Словена „идеја словенства треба да буде највиша идеја, изнад науке, изнад слободе, изнад просвете, изнад сваког земаљског блага, јер ништа од тога није достижно без њене реализације, без духовно, народно и политички самобитног, независног словенства”.¹⁴⁸² За Николаја Јаковљевича Данилевског, руско овладавање Цариградом и стварање Свесловенске конфедерације, уједињењем са Словенима, представљало је моралну мисију и једино могуће решење Источног питања.¹⁴⁸³

Нешто боље прошло је *Мнение о Восточном вопросе* пензионисаног генерал-мајора Ростислава Андрејевича Фадјејева¹⁴⁸⁴, које је такође првобитно објављивано у деловима у листу *Биржевые ведомости*¹⁴⁸⁵, а затим је 1870. године објављено и као засебна брошура. Иако није наишло на веће интересовање руске публике, оно је нашло своје место код једног дела Словена.¹⁴⁸⁶ Изнета мишљења и погледи везани за решавање

¹⁴⁸⁰ Н. П. Пашић – А. И. Зиновјев. Никола П. Пашић: писма, чланци и говори (1872–1891), 237–253; С. Терзић, *О словенофилству Николе Пашића*, Никола Пашић–живот и дело: зборник радова са научног скупа у Српској академији наука и уметности, уредио В. Крестић, Београд 1997, 134; Isti, *About Eastern and Western Pan-Slavism (in the XIX-th and the beginning of the XX-th century)*, 329. Николај Јаковљевич Данилевски сматрао је да би у оквиру Свесловенског савеза требало да уђу крупни чланови, па је тако замишљено да један од чланова буде и *Српско-хрватска-словеначка краљевина*, коју би чиниле Србија, Црна Гора, Босна, Херцеговина, Стара Србија, Северна Албанија, Српска Војводина и Банат, Хрватска, Славонија, Далмација, Војна крајина, војводство Крајине, Градишке, Истре, Тршћанског округа, две трећине Карантаније и једна петина Штајерске: Н. Ј. Данилевски, *Русија и Европа*, Београд 2007, 301–302.

¹⁴⁸¹ Н. Ј. Данилевски, *нав. дело*, 38–60.

¹⁴⁸² Исто, 114.

¹⁴⁸³ Исто, 308–336.

¹⁴⁸⁴ Ростислав Андрејевич Фадјејев (1824–1884), руски генерал-мајор, рођен у Јекатеринославу (данас Дњепропетровск), потицао је из старе руске племићке породице. Отац му је био саратовски генерал-губернатор, па тајни саветник и члан Савета управе кавкаског намесника, а мајка је потицала из угледне аристократске породице Долгоруков. Након кратког школовања у Михајловској артиљеријској школи у Петрограду (1837–1838), Фадјејев је војну афирмацију потражио службовањем на Кавказу (1849–1868). По повратку са Кавказа, придружио се Миљутиновој опозицији. Сукоб са министром војске лишио га је могућности за напредовање, па 1870. године бива приморан да напусти државну службу и да се посвети писању. Током шездесетих година XIX века, постаје члан Московског словенског комитета, а затим по његовом оснивању и члан Петроградског одељења: Више о Фадјејеву: Н. А. Фадеева, *Воспоминания о Ростиславе Фадееве*, Собрание сочинений Р. А. Фадеева, Т. 1, Санкт Петербург 1889, 1–68; С. Ю. Витте, *Воспоминания. Детство. Царствования Александра II и Александра III (1849–1894)*, Т. 3, Ленинград 1924, 15–28; В. N. Sumner, *нав. дело*, 69–77; О. В. Кузнецов, *Р. А. Фадеев: генерал и публицист*, Волгоград 1998; С. В. Лебедев, *Предисловие: Государственный порядок. Россия и Кавказ*, Москва 2010, 5–32; Л. Ю. Пахомова, *Боснийский вопрос в российской внешней политике в 1878–1908 гг.*, Москва 2011, 77–106. Током Велике источне кризе, Ростислав Андрејевич Фадјејев путује на Балкан, где покушава да узме веће учешће у тамошњим политичким приликама. Више о томе: Ј. Блажић Пејић, *Ростислав Фадјејев и Источно питање*, Историјски часопис LXV (2016), 205–227.

¹⁴⁸⁵ *Биржевые ведомости*, петроградске дневне новине, које су излазиле у периоду од 1861–1879. године.

¹⁴⁸⁶ Године 1870, дошавши у сукоб са министром војске, приморан је да да оставку, због чега се пожалио престолонаследнику Александру Александровичу: „Случајно и с моје стране неочекивано, моје име је стекло популарност у словенским и другим земљама наглоњене Русији, тако да оно све до сад не силази са стубаца немачких и словенских новина; више пута сам био замољен, да ће моја оставка у овом тренутку

Источног питања нису наилазили на одобравање званичне руске државне политике, нарочито не код руског канцелара кнеза Горчакова,¹⁴⁸⁷ али како се руска политика тога времена кретала „на два колосека”, његов текст наишао је на разумевање присталица „ратоборније струје”, код престолонаследника Александра Александровича, Николаја Павловича Игњатијева и у редовима војне опозиције. Према мишљењу Фадјејева, да би дошло до стварања „словенског савеза“, руска држава и руско друштво морају да интензивирају и синхронизују своја деловања, да пораде на придобијању Словена, да их увере у руску подршку и помоћ, „да се сваки Словен у Русији осећа као код куће“. Истицао је да Руска империја мора да финансијски помаже словенске интелектуалне покрете, да ради на придобијању водећих словенских националних радника, да онима који су изложени репресалијама понуди азил, да различите словенске експерте позива у Русију, да руску књижевност пласира међу Словенима, а истовремено Русе упознаје са словенским светом и њиховим културама, да помаже развитак славистике и увери Русе у наклоност словенских народа, па на крају, да се Словенима омогући ступање у редове руске војске.¹⁴⁸⁸ И за Фадјејева једино могуће решење Источног питања било је стварање велике словенске федерације. У састав заједничке словенске државе не би ушли само Словени, већ и Грци и Румуни.¹⁴⁸⁹ Сви словенски народи имали би своје владе за обављање унутрашњих послова, док би општи заједнички послови, међународни односи и војно командовање, били поверени руском цару.¹⁴⁹⁰ Службени језик био би руски, а руски народ сачувао би право првенства.¹⁴⁹¹

Везано за прве реакције на *Мнение о Восточном вопросе*, фебруара 1870. године, *Застава* је пренела: „Из тог сна и заноса пробуди Мађаре труба руског генерала и шефа ген[ерал] штаба Фадјејева, које смо глас саобштили, труба трубнија од лире Хомјакове – јер је труба. Тир се у Араду – на гробу жртава мађ[арског] устанка прену, и на све стране окрену. Шта веле остали народи у Угарској на глас те трубе? Шта Срби? Ћуте. И ми смо у теснацу. Ми не можемо заборавити да смо Славени, да су нам Руси браћа, и да

у старој штампи бити пренета као протеривање из службе за исказано мишљење што би одредило крај словенске наклоности, што би оставило лош утисак“: ГАРФ, Ф. 677, Оп. 1, Д. 1023, Л. 1–6. Р. А. Фадјејев – Александар Александрович, Петроград, 11. мај 1870. О одзиву Словена и превођењу брошуре на неколико језика: *Неизданные главы книги С. А. Никитина „Русское общество и вопросы балканской политики России. 1853–1876 гг., 322–323.* Поред тога, добија статус почасног грађанина у неколико словенских градова: Н. А. Фадеева, *нав. дело*, 45.

¹⁴⁸⁷ Руски канцелар је знао да идеја Свесловенства не може бити основа спољнополитичког програма Руске империје.

¹⁴⁸⁸ Р. Фадеев, *Мнение о Восточном вопросе 1869 г.*, Государственный порядок. Россия и Кавказ, 665–666.

¹⁴⁸⁹ Исто, 666.

¹⁴⁹⁰ Исто, 682, 691.

¹⁴⁹¹ Исто, 689.

у случају нападаја Немачке на западне и источне славенске народе само на Русију наслонити можемо – али захотећи бити и Срби, и овде слободан, а с оне стране Дунава самосталан србски народ, не можемо за том трубом потрчати. [...] Ми не одступамо од наше девизе: од слободе и србске народности. [...] Што се пак руског брата Фадјејева тиче – то му хвала на симпатијама према славенским племенима на западу и истоку. Но, примећавамо троје: прво, да и сам каже, да не можемо веровати руској дипломатији, која је већином немачка, и којој је и сад претежнији један човек, него читав народ, као нпр. у Београду; друго, не стоји то, да Славени, бар они на истоку, не би се могли без Русије ослободити, само кад би воље и слоге било; треће, да Русија србски народ на балканском полуотоку противу воље овога и према осталој Европи не би могла освојити, још мање задржати, србска држава као самостална да је Русији као предња стража још нужнија, него оној Русији као наслон и резерва”.¹⁴⁹²

Идеје руског панславизма нису наишле на добар одзив међу Србима. Српски превод Фадјејевљеве брошуре *Расправа о питању источном и словенском* појавио се 1870. године, из пера Јанка Шафарика,¹⁴⁹³ неколико месеци након објављивања делова у преводу Константина Митричевића у Каљевићевој *Србији*.¹⁴⁹⁴ У предговору српског издања, Шафарик је некритички истакао значај и квалитет брошуре, као и „државничку женијалност и политичку трезвеност“ њеног аутора. Подвукао је да је она доказ „да се словенски дух и словенски програм почео ширити и пуштати своје жиле и у државничким и у војничким круговима“.¹⁴⁹⁵ Српско намесништво, видевши у Фадјејевљевој брошури потенцијалну опасност за заоштравања односа са Аустроугарском и Турском, настојало је да спречи њено даље ширење у Србији.¹⁴⁹⁶ Милан Ђ. Милићевић је пак забележио да је директор пожаревачке гимназије Димитрије Тодоровић тражио од њега да обавести Фадјејева како да помогне Јужним Словенима, што је овај категорички одбио: „Народи ови нека сами прену духом, нека проуче себе и поправе своје мане а развију врлине па кад сами устану на рад готови и спремни за њ, нека потраже алијанција, а у Руса, као браћа, наћи ће је свакад. Тек ми да дремамо, и да се бавимо будалаштинама, а Руси да дођу да нам стварају царевину? Не бива, не!“¹⁴⁹⁷

¹⁴⁹² *Застава*, 12, Нови Сад, 30. јануар 1870.

¹⁴⁹³ С. Новаковић, *Библиографија српске и хрватске књижевности за 1870. год. (са додатком онога што су странци о нама писали)*, Гласник Српског ученог друштва XXXI (1871), 389.

¹⁴⁹⁴ *Србија: лист за политику, трговину и просвету* 52, 8/20. мај 1870.

¹⁴⁹⁵ Генерала Растислава Андрејевича Фадјејева, *Расправа о питању, источном и словенском*, [превео Ј. Шафарик], б. м. 1870, 1–2.

¹⁴⁹⁶ С. Рајић, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015, 111–112.

¹⁴⁹⁷ М. Ђ. Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869–22. септембар 1872)*, 230.

Истовремено, на само читање рецензије Хилфердинговог дела *Общеславянская азбука с приложением образцов славянских наречий* (1871), Милићевић је одреаговао: „Ови су Руси чудновати људи. Хоће неситошћу и безтактношћу да покваре највеће словенске интересе”.¹⁴⁹⁸ Такође, насмејао се на Погодиново писмо Пољацима: „Слатко се оба насмејасмо наивности онога места, где саветује Пољаке да се одрекну себе, своје народности, и да се стопе у Русе, па им се онда дају не границе од 1812, него сва бескрајна Русија да у њој нађу срећу”.¹⁴⁹⁹ Међутим, насупротив томе, у суседству се могло наићи на позитивне реакције. Хрватски професор из околине Вараждина, Петар Томић¹⁵⁰⁰, писао је Попову да је „са весељем” прочитао Фадјејевљево дело, па изразио мишљење да Русија може и мора да оствари задатак и мисију која јој је поверена, да заузме Цариград и овлада Црним морем.¹⁵⁰¹

Године 1870. Московском словенском комитету представљено је дело о Свесловенском конгресу у Москви, српског представника на Конгресу из Далмације, грофа Илије Деде-Јанковића. Како се након „московског хаџилука” није могао вратити у Дубровник, Деде-Јанковић 1869. године одлази у Беч, одакле се преко протојереја Рајевског обраћао званичном Петрограду за помоћ, али одговора није било. Првобитно, писао је Стремоухову. Наводио је да након катастрофе у Седану и Паризу наслућују крај Беча и Цариграда, те да му се чини „да је дошло доба да васкрсне спаситељ Словенства, Петар Велики, са својом великом идејом”. Истицао је „да се код нас, ако и споро, развија велика словенска идеја”, па ако му Руси одговоре на молбу, намерава да поново посети „свету словенску земљу”. Како своје дело није могао да објави у Аустроугарској, замолио је Великог кнеза Владимира за помоћ, али истовремено затражио и одређене руске књиге, попут Фадјејевљеве брошуре о Источном питању, Хилфердингове општесловенске азбуке и сл.¹⁵⁰² У панславистичком духу, Илија је писао руском цару „да је буђење Словена почело”, да је у Москви, у срцу Русије, рођен покрет, који је већ захватио читав словенски свет. Да би се остварио циљ, Деде-Јанковић је предложио организовање општесловенске изложбе, чији би покровитељ био руски цар, те поновно

¹⁴⁹⁸ Исто, 292.

¹⁴⁹⁹ Исто, 333–334.

¹⁵⁰⁰ Петар Томић, који се иначе школовао у Бечу, током 1871. године затражио је новчану помоћ Московског словенског комитета: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 261, Л. 83–83 об. *Петар Томић – Московски словенски комитет, Беч, 29. април 1871.*

¹⁵⁰¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 20, Ед. хр. 6, Л. 1–6. *Петар Томић – Н. А. Попов, Зелендвор крај Вараждина, 9. мај 1870.*

¹⁵⁰² АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 10829, Л. 5–6. *Илија Деде-Јанковић – [П. Н. Стремоухов].*

замолио за штампање његовог дела.¹⁵⁰³ Везано за Деде-Јанковића, и Александар Семјонович Јонин се обраћао Стремоухову, кога је Илија лично замолио да његове жеље представи Азијском департману и Московском словенском комитету. Јонин је директору Азијског департмана навео да је у свом делу Деде-Јанковић представио колико је значајан Московски свесловенски конгрес за Србе. Московски словенски комитет замољен је да објави ову књигу, која је била посвећена Великом кнезу Владимиру Александровичу као покровитељу овог догађаја, те да сав приход од продаје буде преусмерен на женску православну школу у Задру. При томе, Јонин је подвукао да Деде-Јанковић нема велику улогу у Далмацији, али да је независан.¹⁵⁰⁴ Међутим, током 1871. године, Комитет финансијски није могао да подржи објављивање његове књиге,¹⁵⁰⁵ па су дело *Први словенски састанак*, као и први превод на српски језик дела *Русија и Европа* Николаја Јаковљевича Данилевског, остали необјављени.

Сам простор Далмације од Московског свесловенског конгреса привлачио је више пажње московских словенофила. Године 1869. Хиљфердинг је обавестио Михаила Петровича Погодина да му је Јонин представио стање словенског питања у Далмацији, те скренуо пажњу на два тамошња национална радника, Матића и Ивана Данилова, са којима је касније Попов одржавао преписку, а којима је било потребно указати помоћ. Петроградско одељење опуномоћило је протојереја Рајевског да Данилову преда 120 рубаља помоћи, а затим је одлучено и да Матићу дају 150 рубаља, те да од Московског словенског комитета затраже још толико, како би на крају добио 300 рубаља помоћи.¹⁵⁰⁶ Такође, у Матицу далматинску Попов је слао књиге, а Матица је своја издања московским научним институцијама слала преко протојереја Рајевског.¹⁵⁰⁷ Колико је Попов био важна карика у Московском словенском комитету говори и податак из писма Данилова у коме га овај сматра не само секретаром, већ и „душом” организације.¹⁵⁰⁸

¹⁵⁰³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 10829, Л. 7–7 об. *Илија Деде-Јанковић – [Велики кнез Владимир Александрович], Задар, 7. јун 1871.*

¹⁵⁰⁴ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 10829, Л. 8–9 об. *А. С. Јонин – П. Н. Стремоухов, Дубровник, 10/22. јун 1871.*

¹⁵⁰⁵ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 10829, Л. 2–3 об. *Н. А. Попов – П. Н. Стремоухов, Москва, 19. август 1871.* Како је Московски словенски комитет за 1871. годину већ имао више од шест молби везане за књижевне радове, морао је да одбије Деде-Јанковића, али је зато у оквирима Комитета и Друштва љубитеља руске славистике покренута акција прикупљања прилога у сврху штампања овог дела, па је обећано да ће гроф Илија о резултатима акције накнадно бити обавештен: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 19, 1871. *П. Н. Стремоухов – А. С. Јонин, 23. август 1871.*

¹⁵⁰⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 75, Л. 57–57 об. *А. Ф. Хиљфердинг – М. П. Погодин, 24. јул 1869.*

¹⁵⁰⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 49, Л. 1. *Божидар Петрановић – Н. А. Попов, Задар, 17/29. март 1870.*

¹⁵⁰⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 6, Л. 4–6. *Иван Данилов – Н. А. Попов, Задар, 14. фебруар 1869.*

Иако није дошло до реализације плана окупљања Словена у Београду, велико признање и поштовање на обе стране, Нилу Александровичу Попову донело је објављивање његове докторске дисертације у два тома *Россия и Сербия: исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 год*, која је одбрањена током 1869. године на Историјско-филолошком факултету у Москви.¹⁵⁰⁹ Одмах по штампању, примерци књига стигли су у руке престолонаследника Александра Александровича, коме је његов учитељ, Константин Петрович Победоносцев, Попова представио као „московског стручњака за Словенство”, поред Александра Фјодоровича Хиљфердинга, те му овом књигом скренуо пажњу колико је „српско питање важно за Русију”.¹⁵¹⁰ Истовремено, због научног доприноса, а пре свега због заслуга на културно-просветном пољу, Српско учено друштво изабрало је Попова за дописног члана 1. априла 1869. године.¹⁵¹¹ Објављивањем ове књиге јасно се показало да је међу московским словенофилима, члановима Московског словенског комитета, дошло до размимоилажења по питању решавања словенског питања, па тако Попов у предговору своје књиге апелује на руске читаоце „да пре него што почнемо да маштамо о ослобођењу целог Истока, прво да пожелимо коначно ослобођење Србије”.¹⁵¹² Поповљево виђење било је супротстављено виђењима Николаја Јаковљевича Данилевског и Ростислава Андрејевича Фадјејева, па и Ивана Сергејевича Аксакова, који је крајем седме и почетком осме деценије XIX века показивао да је све ближи панславизму.¹⁵¹³ Какво је Поповљево било виђење словенског питања показало се средином октобра 1872. године током седнице Московског словенског комитета: „Заједничким снагама обезбедити слободу сваког словенског народа и омогућити правилан развој јединствености, које је историја доделила великом словенском

¹⁵⁰⁹ Н. А. Попов, *Россия и Сербия. Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 год. До устава 1839 – После устава 1839*, Ч. 1–2, Москва 1869.

¹⁵¹⁰ ГАРФ, Ф. 677, Оп. 1, Д. 961, Л. 10–11. К. П. Победоносцев – Александр III, 28. октобар 1869; Письма Победоносцеву к Александру III, I, с предисловием М. П. Покровского, Москва 1925, 9–10.

¹⁵¹¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 22, Ед. хр. 52, Л. 3–4. Српско учено друштво – Н. А. Попов, Београд, 28. фебруар 1869; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 22, Ед. хр. 52, Л. 1–2. Српско учено друштво – Н. А. Попов, Београд, 29. март 1869; АСАНУ, СУД, 2735. Н. А. Попов – Српско учено друштво, 24. април 1869.

¹⁵¹² Н. А. Попов, *Россия и Сербия. Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 год. До устава 1839*, Ч. 1, VII–VIII.

¹⁵¹³ Шездесетих година XIX века, под утицајем пољског питања, словенофили су се практично поделили на две струје. Кошельев, Самарин и Черкаски били су присталице русификаторске политике у Пољској, те иступали против политичке самосталности Пољака, док су Јелагин и Чижов заступали право народа на самоопредељење. Аксаков се колебао, али је ипак одбранио самоопредељење. Седамдесетих година XIX века, Аксаковљеви погледи оцењивани су као конзервативно-националистички и панславистички: Н. И. Цимбаев, *И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России*, 227; Б. Ф. Егоров, *О национализме и панславизме славянофилов*, *Славянофильство и современность: сборник статей, ответственный редактор Б. Ф. Егоров Санкт-Петербург 1994*, 29–30.

племену”.¹⁵¹⁴ У данашњој историографији, може се наићи на мишљења да се Нил Александрович Попов не може сврстати ни међу словенофиле, ни међу панслависте,¹⁵¹⁵ а поједини га пак сматрају за присталицу „катковске струје”.¹⁵¹⁶

Поповљева књига произвела је снажан утисак на српско друштво, о чему га је обавештавао Алимпије Васиљевић: „Стари кајмаками су се уплашили, млађи нараштаји желе да Вам се захвале, а београдска општина намерава да Вам додели статус почасног грађанина”. Услед овакве реакције, Алимпије Васиљевић и Панта Срећковић одлучили су да књигу преведу на српски језик, сматрајући „да ће ова књига на дуго времена остати најупотребљивија књига код сваког Србина”.¹⁵¹⁷ Заслугама Васиљевића, Срећковића, те Живојина Жујевића и Андрије Марјановића, српски превод објављен је 1870. године.¹⁵¹⁸ У предговору српског издања, преводиоци су истакли значај књиге, не само као штиво које ће расветлити неистражене делове српске историје, већ и као штиво „које ће да покрене у народу мисао о потреби, да се боље сам о себи брине и да своје рачуне са својим владаром на својој законодавној скупштини расправља; да се узда у своју снагу и у своју памет – ово је једина и права побуда, која нас покрену да ово велико дело преведемо на наш језик”.¹⁵¹⁹ Такође, и митрополит Михаило хвалио је Поповљево књигу, па писао „да су му намесници рекли да му пренесе њихову захвалност”.¹⁵²⁰ И док је руско издање ове књиге продато у свега триста примерака,¹⁵²¹ српско издање у тиражу од 3.000 примерака за кратко време је распродато,¹⁵²² што нам довољно говори о актуелности српског питања у тадашњој Русији. Године 1871. Попов је за ову књигу добио Уваровску награду, а исте године Валтазар Богишић је објавио критику ове књиге у *Отчет наград графа Уварова*.¹⁵²³

Успех објављене докторске дисертације подстакао је Попова да се упусти у нове истраживачке подухвате. Године 1870, друго његово балканско пропутовање

¹⁵¹⁴ С. А. Никитин, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX века*, 290.

¹⁵¹⁵ И. Г. Воробьева, *Нил Александрович Попов (1833–1891)*, Историки России: биографии, 286.

¹⁵¹⁶ С. А. Никитин, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX века*, 290.

¹⁵¹⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 7, Л. 1–2. *Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, Београд, 14. јануар 1870.*

¹⁵¹⁸ Н. А. Попов, *Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андријевске скупштине*, I–IV, превели П. Срећковић, А. Васиљевић, Ж. Жујевић и А. Марјановић, Београд 1870.

¹⁵¹⁹ Н. А. Попов, *Предговор*: Србија и Русија: од Кочине крајине до Св. андрејевске скупштине, I, 1–2.

¹⁵²⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 31–31 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 6. фебруар 1870.*

¹⁵²¹ М. Ђ. Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869–22. септембар 1872)*, 214.

¹⁵²² *Јован Гавриловић – Медо Пуцић, Београд, 31. март 1870.* Разбор сочинения Н. А. Попова „Россия и Сербия”: с приложением некоторых документов, подчеркнутых преимущественно из архива Министерства иностранных дел в С.-Петербурге, составил В. Богишич, Санкт Петербург 1872, 19–21.

¹⁵²³ РГАЛИ, Ф. 436, Оп. 1, Ед. хр. 1497, Л. 4–5. *Стојан Новаковић – И. И. Срезњевски, Београд 4. јун 1871.*

организовано је под изгледима писања нове књиге *Србија после Паризског мира*, која је представљала наставак претходне, а с циљем не би ли и српску и руску публику уверио „да Србија остављена сама себи, својој снази, са природним савезницима, може чинити напретке и ићи напред, не само она једна, него водити напред и своје најближе суплеменике”. За помоћ током истраживања обраћао се намеснику Јовану Ристићу.¹⁵²⁴ Марта 1870. године, Попов је, преко митрополита Михаила, затражио званичну дозволу српске владе ради истраживања у српским архивима,¹⁵²⁵ а по добијању потврдног одговора, упућен је на намесника Јована Гавриловића, који је важио за најупућенијег у стање српске архивске грађе.¹⁵²⁶ Са своје стране, митрополит Михаило понудио му је бесплатан смештај, или код њега или у Митрополији, што је руски професор радо прихватио.¹⁵²⁷ Алимпије Васиљевић, који је Попову повремено достављао потребне материјале за писање нове књиге, обавештавао га је да сви у Србији желе да га виде, не само његови пријатељи и познаници, већ и сви српски интелектуалци, те му обећао толику помоћ да ће „ново дело још више заинтересовати савременике”.¹⁵²⁸ У међувремену, гроф Игњатијев обавестио је Шишкина о доласку секретара Московског словенског комитета у Београд, а руски конзул му је одговорио да Поповљевој посети Намесништво вешто користи, да му због његове књиге припремају овације, како би народу скренули пажњу са устава, за кога наводи „да личи на Хатихумајун”.¹⁵²⁹

Почетком маја 1870. године, Нил Александрович Попов обавестио је Петра Николајевича Стремоухова да је добио одмор од четири месеца и да 17. маја планира да крене на путовање на коме ће посетити Кијев, Одесу, Николајев, Цариград, Варну, Рушчук, Букурешт и Београд. У повратку је планирао да се преко Беча и Петрограда врати у Москву, због чега му је предложио да се приликом његовог проласка кроз Петроград састану, како би му представио извештај са путовања. Истовремено га је замолио, како у свим градовима, изузев Цариграда, Варне, Рушчука и Букурешта, има много контаката и познанстава, да га, ради посете наведених градова, препоручи

¹⁵²⁴ АСАНУ, ЈР, XXVI/12. Н. А. Попов – Јован Ристић, 4. јун 1870.

¹⁵²⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 31–31 об. Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 6. фебруар 1870.

¹⁵²⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 33–34. Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 26. март 1870.

¹⁵²⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 33–34. Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 26. март 1870.

¹⁵²⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 7, Л. 3–4. Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, Београд, 18. април 1870.

¹⁵²⁹ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Ед. хр. 4203, Л. 17–20 об. Н. П. Шишкин – Н. П. Игњатијев, Београд, 14. јун 1870.

тамошњим руским дипломатским представницима, и да им „уопште неопходна упутства чије извршење би могло бити корисно за послове поверене његовој управи“.¹⁵³⁰

Након посета Цариграду, Рушчуку и Букурешту¹⁵³¹, јул и август 1870. године, Нил Александрович Попов провео је у Београду. Након посете Букурешту, током наредне године Попов је одржавао преписку са Љубеном Каравеловим, који лето 1871. године проводи у Београду. Све се сводило на узајамно слање књига, а пакете у Русију достављао је Петар Узелац.¹⁵³² Одмах по доласку у Београд, 13. јула 1870. године, Попов се представио Милану Обреновићу, а затим, у просторијама Министарства спољних послова, посетио и чланове Намесништва.¹⁵³³ Српском кнезу, у име Московског словенског комитета, поклонио је албум Москве. Четири дана касније, Каљевићева *Србија* пренела је вести о његовој посети, па и да је пре Београда, а везано за бугарско црквено питање и питање грчких школа, посетио Цариград, да је прошао кроз Бугарску, и да је због истраживања посетио Букурешт.¹⁵³⁴ Боравак у Београду искористио је у истраживачке сврхе, али и за „дружење“ са либералима. Поред Јована Гавриловића,¹⁵³⁵ током истраживања, помагали су му председник владе и министар унутрашњих послова Радивоје Милојковић,¹⁵³⁶ министар правде Јован Илић¹⁵³⁷ и многи други. Милан Ђ. Милићевић, који је имао прилике више пута да разговара са њим, забележио је да је Попов веома добро говорио српски језик.¹⁵³⁸ У Београду, Попов се састао и са извесним Јованом Костићем,¹⁵³⁹ али није имао прилике да види Стојана Новаковића.¹⁵⁴⁰ Заједно са митрополитом, био је Милојковићев гост на једној вечери у Топчидеру.¹⁵⁴¹ Не запостављајући своје обавезе секретара, имао је прилике да разговара са бугарским

¹⁵³⁰ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 78–78 об. *Н. А. Попов – П. Н. Стремоухов*, 23. април 1870.

¹⁵³¹ *Рашко Блисков – Н. А. Попов, Букурешт*, 23. јул 1870. Корреспонденција болгар с Нилом Александровичем Поповым (Лиљана Минкова), *Bulgarian Historical Review* 1 (1977), 85.

¹⁵³² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 10, Ед. хр. 14, Л. 1–1 об. *Љубен Каравелов – Н. А. Попов, Букурешт*, 22. март 1871; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 10, Ед. хр. 14, Л. 3–3 об. *Љубен Каравелов – Н. А. Попов, Букурешт*, 24. септембар 1871.

¹⁵³³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 18, Л. 1–2. *Миливоје Петровић Блазнавац – Н. А. Попов*, 1. јул 1870.

¹⁵³⁴ *Србија: лист за политику, трговину и просвету* 79, Београд, 5/17. јул 1870.

¹⁵³⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 7, Ед. хр. 2, Л. 1–2. *Јован Гавриловић – Н. А. Попов, Београд*, 24. јун 1870; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 7, Ед. хр. 2, Л. 3–4. *Јован Гавриловић – Н. А. Попов, Београд*, 18. август 1870.

¹⁵³⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 36, Л. 1–2. *Раде Милојковић – Н. А. Попов, Београд*, 3. август 1870; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 36, Л. 5–6. *Раде Милојковић – Н. А. Попов*.

¹⁵³⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 23, Ед. хр. 6, Л. 1–2. *Јован Илић – Н. А. Попов*, 9. јул 1870; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 23, Ед. хр. 6, Л. 4–5. *Јован Илић – Н. А. Попов*, 21. јул 1870. Илић му је у Београд поклонио неколико примерака часописа *Пастир* за њега, али и за Аксакова, Хиљфердинга, Ламанског, Мајкова и Погодина: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 23, Ед. хр. 6, Л. 8–9. *Јован Илић – Н. А. Попов*, 19. август 1870.

¹⁵³⁸ М. Ђ. Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869–22. септембар 1872)*, 217.

¹⁵³⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 16, Л. 1–2. *Јован Костић – Н. А. Попов, Београд*, 29. новембар 1870.

¹⁵⁴⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 15, Ед. хр. 8, Л. 1–2. *Стојан Новаковић – Н. А. Попов, Београд*, 15. август 1870.

¹⁵⁴¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 36, Л. 3–4. *Раде Милојковић – Н. А. Попов*, 13. август 1870.

питомцима, који су се школовали у Београдској богословији, па му је Недељко Жеков тада понудио своје услуге дописника у Бугарској, те од Московског словенског комитета затражио потребне књиге.¹⁵⁴²

Иако је првобитно планирао да се задржи месец дана, Попов је у Београду провео више од шест недеља.¹⁵⁴³ Уочи самог одласка, разговарао је са Шишкином о тренутној политичкој ситуацији у Србији. Према речима руског конзула, који је њихов разговор поверио грофу Игњатијеву, након што се Попов упознао са стварном ситуацијом на терену, дошли су до истоветног, мада неповољног закључка, „да колико год да је садашња српска влада лоша, за сада не треба радити на њеном рушењу, јер би наредна влада, сачињена из вођа ултралибералне партије, била погубнија по интересе Србије и Русије”. Према Шишкиновом сведочењу, то би значило да би ултралиберална партија, која има подршку Омладине и Срба из Аустроугарске, од Србије направила другу Румунију, а да би њихово ослањање на европске револуционарне комитете, због наклоности према Пољској, могло довести до непријатељског става према Русији.¹⁵⁴⁴ Уочи одласка, 30. августа 1870. године, у част Попова, митрополит Михаило је приредио свечани ручак, на коме су присуствовали сви српски министри и други чиновници.¹⁵⁴⁵ Два дана касније, 1. августа 1870. године, у друштву секретара Руског генералног конзулата у Београду, Александра Степановича Тројанског^{1546, 1547} Попов је напустио Београд. Испратили су га Нићифор Дучић, Љубомир Каљевић и Милан Кујунџић.¹⁵⁴⁸

Поповљева посета Београду оставила је позитиван утисак. Јездимир Чекић писао је Попову да је од те посете постао „омиљена личност у очима сваког Србина”, да се за

¹⁵⁴² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 21, Ед. хр. 42, Л. 1–2. *Недељко Жеков – Н. А. Попов, Београд, 20. јануар 1871.*

¹⁵⁴³ *Србија: лист за политику, трговину и просвету* 79, 5/17. јул 1870.

¹⁵⁴⁴ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4203, Л. 21–25 об. *Н. П. Шишкин – Н. П. Игњатијев, Београд, 19. август 1870.*

¹⁵⁴⁵ М. Ђ. Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869–22. септембар 1872)*, 234.

¹⁵⁴⁶ Александар Степанович Тројански, руски писац и дипломата, потицао је из свештеничке породице из Казања. Школовао се у Казањској богословији и Казањској духовној академији, након чега је једно време предавао у Самарској богословији. Године 1860, по напуштању професорске службе, путује по словенским земљама. Године 1864. започиње каријеру у оквиру руског Министарства спољних послова. Након што је једно време био секретар Руског генералног конзулата у Београду, постављен је за конзула у Јањини (1871), а затим у Палерму (1886), у Веви и Женеви (1893), па у Пиреју (1897). Фебруара 1870. године Александар Степанович Тројански постао је дописни члан Српског ученог друштва: АСАНУ, СУД, 2847/1870. *А. С. Тројански – Српско учено друштво, Београд, 24. фебруара 1870.* Почетком јануара 1876. године, у писму Попову, митрополит Михаило је писао о Тројанском: „Наш јадни Тројански, жестоко је награбукао у Петрограду и овде живи као затвореник. Ја сам га само једном видео по доласку из Крагујевца и код мене не долази. Њега су прогласили за неког „дрвеног“ – и он је враћен овде да својим понашањем докаже да су му учинили неправду. Сада не можеш да га препознаш, није више онај весео, већ суморан, ћутљив, повучен Александар Љепанович. Такав живот није у његовој природи”, али нисмо утврдили шта је био узрок његовог таквог положаја: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 48, Л. 13–14 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, [пре 21. децембра 1875].*

¹⁵⁴⁷ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4203, Л. 21–25 об. *Н. П. Шишкин – Н. П. Игњатијев, Београд, 19. август 1870.*

¹⁵⁴⁸ АСАНУ, ЈР, III/19. *Неустановљено лице – Јован Ристић, Београд, 21. август 1870.*

његове историјске радове много тога променило и добило нове изгледе. Истовремено, подсећао га је на српска очекивања: „Велики рат у Немачкој се завршио, а словенско питање враћено је уназад. Руска влада је заборавила на Источне Словене и оставила их својој несрећној судбини”.¹⁵⁴⁹ И митрополит Михаило је писао Попову да га намесници и његови српски пријатељи радо помињу.¹⁵⁵⁰ Након његовог одласка из Београда, његов даљи научно-истраживачки рад помагали су многи Срби, а нарочито митрополит Михаило, који му је често слао књиге,¹⁵⁵¹ а по Шишкину и остале корисне материјале за писање његове књиге.¹⁵⁵² Преко српског митрополита, и Нићифор Дучић му је слао неке материјале, па с обзиром да се по повратку у Москву Попов оженио менторовом кћерком,¹⁵⁵³ српски архимандрит искористио је прилику да га обавести да ће Српско ученог друштво професора Сергеја Михаиловича Соловјева изабрати за дописног члана.¹⁵⁵⁴ И Шишкин је имао задатак да му шаље различита документа и материјале за писање књиге, који је одговарајући на његово писмо, фебруара 1871. године, због тога и зажалио, „јер та документа имају циљ да окриве људе чије су заслуге неспорне, без обзира на клевете људи који под маском патриотизма скривају своја себична стремљења и унутрашње ништавило”.¹⁵⁵⁵ Маја 1871. године, и Милан Обреновић распитивао се код митрополита о Попову, да ли и даље одржавају преписку, када ће да изађе наставак његове књиге, па подвукао „да боље од Срба пише историју, потпуно беспристрасно, зато што не припада ниједној партији”. Митрополит је писао Попову да и други често питају за њега, па са нестрпљењем очекују наставак књиге.¹⁵⁵⁶

¹⁵⁴⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 21, Ед. хр. 21, Л. 5–6. *Јездимир Чекић – Н. А. Попов, 1. септембар 1871.*

¹⁵⁵⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 37–38 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Крагујевац, 29. септембар 1870.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 244–245.

¹⁵⁵¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 37–38 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Крагујевац, 29. септембар 1870;* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 244–245; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, 41–42. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 31. октобар 1870;* НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, 45–46 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 16. децембар 1870.*

¹⁵⁵² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 35–36. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 28. август 1870;* НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 9–10. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 10. фебруар 1871.*

¹⁵⁵³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 25, Л. 13–14. *Валтазар Божишић – Н. А. Попов, Одеса, 18. октобар 1870.*

¹⁵⁵⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 33, Л. 5–6. *Нићифор Дучић – Н. А. Попов, Београд, 30. октобар 1870.* Маја 1871. Капитил Иванович Невострујев и Сергеј Михаилович Соловјев изабрани су за дописне чланове Српског ученог друштва: АСАНУ, СУД, 3005/1871. *С. М. Соловјев – Српско учено друштво, 20. април 1871.*

¹⁵⁵⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 21, Ед. хр. 54, Л. 9–10 об. *Н. П. Шишкин – Н. А. Попов, Београд, 13/25. фебруар 1871.*

¹⁵⁵⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 23–24 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 28. април 1871.*

Године 1871. из штампе је изашла књига *Србија после Паризског мира. Святоандрејевска скупштина (1858–1859)*, у којој је аутор у предговору *Важност српске историје* истакао утицај Србије на јужнословенске народе који живе у оквиру Аустроугарске и Турске, сходно томе да она, због геостратешког положаја и политичких успеха, међу њима добија примат. На тај начин, аутор је указивао да Србији припада значајна улога у решавању словенског питања.¹⁵⁵⁷ У предговору, аутор је истовремено одговорио на критике Јована Мариновића¹⁵⁵⁸ и Валтазара Богишића на његову прву књигу. Горепоменуто књига стигла је у Србију почетком 1872. године. Према писању Алимпија Васиљевића, и ова књига привукла је велику пажњу, чак више од прве. Стога, убрзо је преведена на српски језик,¹⁵⁵⁹ а Васиљевић му је пренео утиске: „Уопштено, народно-либерална партија мисли да сте јој овом књигом подигли споменик”.¹⁵⁶⁰ Ђорђе Ценић објавио је критику ове књиге,¹⁵⁶¹ а одговор је уследио од преводилаца српског издања.¹⁵⁶² Васиљевић је Попову пренео да је Ценићева критика произвела опште негодовање и да је тиме само себе искомпромитовао.¹⁵⁶³ И Матија Бан је уочио поједине мањкавости Поповљеве књиге, што је и лично указао аутору, па у исто време, новембра 1872. године, понудио му своје услуге: „Ако Вам ја могу какву услугу у нашим јужним крајевима учинити, сад или доцније, биће ми особито мило сваки Ваш налог извршити”.¹⁵⁶⁴

Године 1870. у оквиру Московског словенског комитета долази до мањих промена у функционисању организације. За заменика председника постављен је Помпеј

¹⁵⁵⁷ Н. А. Попов, *Србија после Паризског мира. Свято-андрејевска скупштина (1858–1859)*, I, Москва 1871, 3–4.

¹⁵⁵⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 9, Л. 1–2. *Јован Мариновић – Н. А. Попов, Београд, 16. септембар 1870.*

¹⁵⁵⁹ Н. А. Попов, *Србија после Париског мира. Свето-андрејска скупштина (1858–1859)*, I, превели П. Срећковић, А. Васиљевић и А. Марјановић, Београд 1872.

¹⁵⁶⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 7, Л. 5–6 об. *Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, Београд, 14. јануар 1872.*

¹⁵⁶¹ Износећи низ погрешака које је Попов направио Ценић пише: „Од како пок. књаз Михаило чита овом [Сипријану Роберту] називи-историку достојну лекцију која би у стању да га убеди о његовој ништавности и да га научи да се непача у ствари за које није, бисмо мирни с те стране: но ето нам се појави нова звезда са сјевера која узме на себе, због наше неспособности, терет да нас усрећи нашом историјом. Овај великодушни србофил зове се Нил Попов. Он, живећи у земљи која у просвети после Турске прво место заузима, показа се далеко даровитији од Сипријана“: *Нил Попов као називи-историк српски или Одговор Ђ. Д. Ценића на лажна потварања Нила Попова*, Београд 1872, 7.

¹⁵⁶² Панта Срећковић Ценићеву критику доводи у питање, јер се бави претпоставкама, те користи погрдне називе мислећи на Попова. Срећковић пише да је Ценић хтео да „омаловажи пред Србима писца, који је тако јасно изнео на видик заслуге династије Обреновић и који је показао свету да народ српски има у себи довољно животне снаге да изврши онај велики задатак, који му је наменила Историја”: П. Срећковић, *Одговор г. Ђорђу Д. Ценићу на његову критику Нилове књиге: „Србија после Париског мира”*, Београд 1872, 4–7.

¹⁵⁶³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 7, Л. 7–8. *Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, [1872].*

¹⁵⁶⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 4, Ед. хр. 34, Л. 1–2. *Матија Бан – Н. А. Попов, Београд, 16. октобар 1872.*

Николајевич Баћушков¹⁵⁶⁵ (1870–1875), војног образовања и са великим искуством у домену просвете и цркве, а за новог благајника постављен је Николај Абрамович Зубков.¹⁵⁶⁶ У ово време, као допринос Сверуске етнографске изложбе и Свесловенског конгреса, Московски словенски комитет добија нове чланове, пре свега трговце, занатлије и предузетнике, чије је привлачење и био циљ Управе од самих почетака организације. Из Прилога бр. 6 видимо да је Московски словенски комитет у ово време био у сваком смислу једна хетерогена организација. Поред водећих словенофила,¹⁵⁶⁷ међу члановима било је угледних племића и државних чиновника¹⁵⁶⁸, духовника¹⁵⁶⁹, официра¹⁵⁷⁰, културно-просветних и научних радника,¹⁵⁷¹ угледних трговаца, фабриканата и уопште предузетника.¹⁵⁷²

¹⁵⁶⁵ Помпеј Николајевич Баћушков (1811–1892), потицао је из Тверске губерније, из сиромашне племићке породице. Основно образовање стекао је по сиротиштима Москве и Петрограда, а затим је завршио Артиљеријску школу у Петрограду. Године 1846. започиње каријеру у Министарству унутрашњих послова. Године 1850. постављен је за вице-губернатора Ковна (данашњи Каунас), а затим за заменика начелника Виленског школског округа (1850–1853). Од 1857. до 1867. године био је вице-директор Одељења за црквене послове за иностране вероисповести при Министарству унутрашњих послова. Године 1868. постављен је за начелника Виленског школског округа, да би по повратку у Москву био изабран за заменика председника Московског словенског комитета (1870–1875): А. А. Поповкин, *нав. дело*, 71.

¹⁵⁶⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 28, Л. 25. *Протоколи седница*.

¹⁵⁶⁷ Чланови породица Аксаков и Аксенов, Василиј и Николај Алексејевич Јелагин, Александра Николајевна Демидова, Николај Николајевич Дурново, Дмитриј Иванович Иловајски, Николај Абрамович Зубков, Александар Иванович Кошелєв, Константин Јосипович Александров-Дољник, Александра Николајевна Бахметева, Иван Дмитријевич Бељајев, Аполон Александрович Мајков, Помпеј Николајевич Баћушков, Петар Иванович Бартењев и др.

¹⁵⁶⁸ Александар Иванович Казначејев (бивши таврически губернатор), Јелисеј Јелисејевич Љуминарски (председник Московског окружног суда и председник одељења Московске судске палате), Николај Петровић Мешћерски, кнежеви Александар, Дмитриј и Николај Михаиловић Гољинци и др.

¹⁵⁶⁹ Свештеници Михаил Михаиловић Воздвиженски, Александар Михаиловић Иванцов-Платонов, Александар Семјонович Иљински, Василиј Петровић Нечајев, Григориј Петровић Смирнов-Платонов, протојереји Алексеј Степановић и Петар Јевдокимовић Покровски, Петар Алексејевич Преображенски, те ректор Московске богословије Николај Васиљевич Благоразумов и професор Московске духовне академије Капитон Иванович Невострујев и др.

¹⁵⁷⁰ Генерал-мајори Вениамин Иванович Ахшарумов, Петар Иванович Мезенцев, официр Николај Васиљевич Путјата (касније привремени председник Друштва љубитеља руске славистике) и др.

¹⁵⁷¹ Највећи број чланова долазило је из редова професора Московског универзитета: Иван Кондратијевич Бабст, Август Јуљевич Давидов, Павел Михаиловић Леонтјев, Василиј Николајевич Лешков, Николај Васиљевич Калачов, Михаил Николајевич Капустин, Дмитриј Јегоровић Мин, Сергеј Александровић Рачински, Сергеј Михаиловић Соловјев, Сергеј Михаиловић Сухотин и др. Поред тога, међу члановима налазили су се уредници руске штампе Никита Петровић Гиљаров-Платонов, Фјодор Богдановић Милер, Николај Семјонович Скворцов, драматург Николај Николајевич Јенгаличев, књижевник Владимир Иванович Дал, директор Румјанцевске јавне библиотеке и музеја Василиј Андрејевич Дашков и др.

¹⁵⁷² Митрофан Сергејевич Мазурин, Сергеј Иванович Маљцев, Тимофејев Савич Морозов (председник Московског биржевог комитета (1868–1876) и председник Савета Московског трговачког друштва узајамног кредита (1869–1874)), Иван Иљич Маслов, Степан Алексејевич Маслов, Александар Васиљевич Назаров и др.

Московски словенски комитет и Стара Србија и Македонија

За простор Старе Србије, а затим и Македоније, од словенофила, међу првима заинтересовао се Александар Фјодорович Хиљфердинг, током свог службовања у Сарајеву. Године 1869, преко Цариграда, посетио је и Македонију,¹⁵⁷³ о чему не располажемо детаљнијим подацима. Године 1861. и 1862. године дечански монаси Кирил и Агатангел боравили су у Русији ради прикупљања прилога за потребе манастира Дечани. Поред прикупљања прилога, архимандрит Кирил нашао се и међу иницијаторима отварања Српско-словенског подворја у Петрограду. Након завршене двогодишње мисије, дечански монаси су се путујући ка Дечанима задржали неко време у Београду, а прикупљени прилози, богослужбене књиге и предмети, у виду шест сандука, преко Руског генералног конзулата у Београду, послати су директно у манастир.¹⁵⁷⁴

Према расположивим подацима, Московски словенски комитет тек од 1868. године почиње да обраћа више пажње на простор Старе Србије и Македоније. Године 1869. митрополит Михаило послао је Комитету извештај призренског трговца и задужбинара Симе Андрејевића Игуманова у коме су представљене потребе хришћана са простора Старе Рашке, данашњег Косова и Метохије и Скопско-тетовске области. Том приликом, митрополит је московским словенофилима препоручио Игуманова „као патриоту, поштеног Србина и руског поданика”, који је читав живот и иметак посветио Србима и њиховом просвећивању.¹⁵⁷⁵ У извештају су представљени кораци које је ваљало предузети у циљу очувања православља у наведеним областима. Митрополит Михаило обавестио је чланове Московског словенског комитета да Игуманов планира да посети Москву и Петроград, те да од њега могу добити детаљније информације. Истовремено, српски митрополит замолио је московске словенофиле да помогну макар православне цркве у Старој Србији, за које је навео да немају ни крст да би се разликовале од локалних кућа. Такође, похвалио је првог руског вице-конзула у

¹⁵⁷³ НБКМ БИА, Ф. 22, Ед. 5, Л. 34–34 об. *Најден Геров – А. Ф. Хиљфердинг, 14. април 1869.*

¹⁵⁷⁴ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 18. *Неустановљено лице – М. Р. Милошевич, 14. децембар 1861;* АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3853, Л. 17. *Руски генерални конзулат у Београду – Азијски депарتمان, Београд, 17. април 1862.*

¹⁵⁷⁵ Познато је да је Игуманов помагао школовање Срба, а сматра се да је помагао и школовање Илије Ставрића у Кијевској духовној академији: В. Бован, *Призренска богословија*, Ниш 2007, 29.

Призрену Јевгенија Матвејевича Тимајева (1866–1869)¹⁵⁷⁶ и подвукао његове заслуге везане за очување православља и буђења Словенства у овој области.¹⁵⁷⁷ У *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян* Нил Александрович Попов представио је писмо из јуна 1869. године дописника Московског словенског комитета из Призрена, Симе Пубшанова, у коме је представљена потреба локалног становништва Старе Србије за добијање подршке и помоћи са стране ради очувања православља. У допису је стајало да су због тамошњих до сто католичких породица допутовали језуити, а њихово пропагандно деловање има подршку папе, Француске, а нарочито Аустроугарске, које преводe књиге на албански језик и отварају школе у којима се деца образују у духу католицизма. Подвучено је да они теже да локално српско становништво албанизују, а све у циљу припајања ових области Албанији. Због свега тога, ради давања отпора пропагандистима, како је предложено у допису, било је потребно да се заврши црква у Неродимљу, за шта је било потребно око 1.000 рубаља и да се заврши црква у Драганцу, за шта је било потребно око 500 рубаља. Наведено је да неколико цркава нема крстове, а да Грачаница нема звоно. Такође, наведено је да су богослужбене књиге, предмети и одећа потребни црквама у Неродимљу, Драганцу, Новобрдској-Гњиланској цркви и манастиру близу Карадага. Помињао се и проблем отварања школа и недостатак школског материјала, па да је у Ђаковици потребна и школа, за шта је требало 80 дуката годишње, јер се тамошње православно становништво због католичке пропаганде сваке године смањивало. Такође, наведено је да је у Сиринићкој жупи потребно отворити школу, за шта је било потребно једнократно 200 дуката и 60 дуката годишње за учитељску плату.¹⁵⁷⁸ Везано за простор Македоније, односно простор јужно и источно од Старе Србије, до Егејског мора и Родопа, помињала се пропагандна школа у Битољу. Наведено је да је од недавно богослужење у Битољу, Охриду, Ресну и Крушеву почело да се обавља и на словенском језику, и да су у свим тим градовима основане чисто бугарске школе, којима је потребан

¹⁵⁷⁶ Руски вице-конзулат у Призрену основан је 1866. године. Првобитно је на његовом оснивању радио призренски учитељ Никола Мусулин, а затим од 1864. године и Сима Андрејевић Игуманов. Први руски представник у Призрену Тимајев, прешао је из Битоља, где је четири године обављао дужност секретара, а након Призрена, новембра 1869. године одлази у Скадар. Године 1870, уместо Тимајева, у Призрен долази Иван Степанович Јастребов: С. Станојевић, *Из историје руске дипломатије у Старој Србији – почетак рада конзулата у Призрену*, Српске студије 3 (2012), 337–347.

¹⁵⁷⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 19–20. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. јун 1869.*

¹⁵⁷⁸ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 452–454 об. *Сима Пубшанов – Неустановљено свештено лице, Призрен, 20. мај 1869*; Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 72–75.

школски материјал. Такође, поменуто је да женске школе постоје у Битољу, Охриду и Велесу.¹⁵⁷⁹

Немамо много података како је протекла посета Симе Игуманова Петрограду, у октобру 1869. године, и да ли је посета Москви уопште реализована. Оно што је сигурно јесте да је посетио Петроградско одељење Московског словенског комитета, са чијим председником је одржавао преписку, па да је октобра 1869. године изабран и за члана ове организације. Истовремено, због заслуга за Српство и православље, одликован је и од стране руског цара, те постао и почасни грађанин Петрограда.¹⁵⁸⁰ Како се по његовом повратку из Русије, расправљало о оснивању богословије у Старој Србији, Одбор је овај задатак поверио управо њему, а верује се да је у том подвигу имао и подршку словенофила и новопостављеног руског вице-конзула у Призрену Ивана Степановича Јастребова (1870–1876, 1879–1886).¹⁵⁸¹ Призренска богословија основана је 1871. године, али нисмо наишли на конкретан податак који би њено оснивање довело у везу са Московским словенским комитетом. Исте године, митрополит рашко-призренски, а затим и митрополит Михаило, затражили су помоћ Московског словенског комитета око штампања превода књиге *Учение о православном богослуженици* руског протојереја Василија Јаковљевича Михајловског из Петрограда, које је уз надзор Илије Ставрића припремао Јастребов. Наводило се да им је ова књига неопходна за очување православља у Старој Србији и Црној Гори, те за функционисање новоосноване Призренске богословије.¹⁵⁸² Године 1874. *Гласник* Српског ученог друштва објавило је *Материјале за историју цркава у Старој Србији у турским и српским рукописним документима* Ивана Степановича Јастребова, па је примерак послат Стремоухову у Петроград.¹⁵⁸³

Након „Топчидерске катастрофе”, Намесништво је наставило национално-пропагандни рад, па је тако августа 1868. године основан Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини, кога су чинили Ниђифор Дучић, Милош С. Милојевић и Пантелија Срећковић. Намеравало се да се путем црквене и културно-просвете активности ојача српска национална свест, сузбије бугарски утицај у

¹⁵⁷⁹ Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 75–76.

¹⁵⁸⁰ *Споменица 50–годишњице Призренске богословско-учитељске школе 1871–1921*, Београд 1924, 15–21.

¹⁵⁸¹ В. Бован, *нав. дело*, 21–29.

¹⁵⁸² ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 73, Л. 56–57. *Митрополит рашко-призренски – Московски словенски комитет, Призрен, 15. септембар 1871*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 9–10. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 4. март 1872*.

¹⁵⁸³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 95, Л. 1. *И. С. Јастребов – П. Н. Стремоухов, Скадар, 14. децембар 1874*.

Македонији, те припреми терен за ослобођење и уједињење српског народа. Творац такве политике био је Јован Ристић, који је за своје планове имао подршку митрополита Михаила, који се често за помоћ обраћао управо московским словенофилима. Иако су српске реакције, у односу на бугарско деловање на овим просторима, биле закаснеле, Одбор се одмах окренуо обнављању и отварању школа у Старој Србији, тамошњем слањем књига и учитеља, па су тако 1871. године у јужне крајеве прво послали Милоша С. Милојевића, а затим 1873. године и Пантелију Срећковића.¹⁵⁸⁴ Одбор је без прекида радио све до избијања првог српско-турског рата 1876. године. На предлог митрополита Михаила, током лета 1873. године, у оквиру Београдске богословије, ради продуктивнијег школовања ученика из турских крајева основано је „Друго одељење” или „Страначка богословија”, чија је управа поверена Милојевићу.¹⁵⁸⁵ За овакво деловање, српска влада тражила је подршку и званичне и незваничне Русије.¹⁵⁸⁶

У складу са оваквом културно-просветном и црквеном политиком Србије у српским земљама под турском влашћу, уз смернице митрополита Михаила и званичних руских представника на Балкану, Московски словенски комитет је наставио да помаже српске православне цркве, манастире и школе, па тако и оне на простору Старе Србије и Македоније, а нарочито се истицао помагањем школовања ученика из ових крајева у Београдској богословији. Године 1868. било је проблема око финансирања школовања Срба и Бугара са простора Турске у Београдској богословији, па је митрополит Михаило замолио Попова за помоћ,¹⁵⁸⁷ да би им само месец дана касније Московски словенски комитет послао 500 рубаља.¹⁵⁸⁸ Фебруара 1869. године у Београдској богословији школовало се шездесет и четири ученика са простора Турске, а митрополит Михаило је

¹⁵⁸⁴ С. Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век): драма једне цивилизације*, Београд 2012, 26; Исти, *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, 169–175.

¹⁵⁸⁵ Више о томе: В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја. Србија и неослобођено Српство 1868–1876*, Београд 1994, 122–153.

¹⁵⁸⁶ Крајем 1868. године заменик обер-прокуратора Светог Синода примио је од Стремоухова осам књига са описима цркава и манастира у словенским земљама европске Турске: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3856, Л. 28. *Јуриј Толстој – П. Н. Стремоухов, 14. децембар 1868*. Године 1872. код руског Светог Синода митрополит Михаило поручио је педесет антимионаса и петнаест октоиха: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3856, Л. 61. *Н. П. Шишкин – П. Н. Стремоухов, Београд, 5. октобар 1872*; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3856, Л. 80. *Финансијско–привредна управа Светог Синода – Азијски депарتمان МИД, Петроград, 14. децембар 1872*. Такође, заједно са начелником Артиљеријске школе Захом, од Азијског департамана потраживао је и војне књиге: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3856, Л. 50. *Н. П. Шишкин – Азијски депарتمان МИД, Петроград, 23. мај 1872*; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3856, Л. 53. *Митрополит Михаило – Азијски депарتمان МИД, 5. јул 1872*.

¹⁵⁸⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 9. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 12. октобар 1868*.

¹⁵⁸⁸ *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, новембар 1868*. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 274–275; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 1–2. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 11. децембар 1868*.

московским словенофилима скретао пажњу на позитивне стране њиховог школовања: „Ови млади људи могу бити корисни, ако буду имали стрпљења и буду уздржани. [...] Код њих је приметна снажна ревност и жеља да уздигну своје отечество да иде крупним корацима напред”.¹⁵⁸⁹ Истовремено, митрополит Михаило је писао и руском министру просвете Дмитрију Андрејевичу Толстоју да се у Београдској богословији сваке године повећава број ученика из турских крајева, па да их 1870. године било чак близу сто.¹⁵⁹⁰ Српска страна била је јако свесна да стварањем образоване и национално свесне интелигенције у српским земљама под Турцима, представља важан корак у решавању српског националног питања. Средином априла 1869. године, везано за деловање Одбора, митрополит Михаило је писао Попову да српске земље под Турцима помажу колико могу, али да немају довољно средстава, па је предложио да Московски словенски комитет своје прилоге за српске цркве пошаље прво у Београд, како би они даље проследили где треба.¹⁵⁹¹ Такође, пожалио се и да је Василије Пелагић прогнан из Бањалуке, да је његова школа затворена, те „да ће бити тешко пронаћи другог таквог радника у Босни“.¹⁵⁹² Средином 1870. године митрополит Михаило затражио је од Московског словенског комитета богослужбене књиге за потребе српских цркава у Турској, а Попов је његово писмо даље проследио Погодину.¹⁵⁹³

Након што се митрополит Михаило вратио са путовања по Русији, послао је Московском словенском комитету комплетан списак школа у Старој Србији, али их је истовремено замолио да га не штампају, како се не би начинила нека штета.¹⁵⁹⁴ Исте године, преко руског конзула, парохијани су и званично од Руса затражили новац за наставак изградње манастира Драганац, па је њихова молба прослеђена Московском словенском комитету.¹⁵⁹⁵ Године 1871. Николај Павлович Шишкин обавестио је Попова да су молбе за указивање помоћи српским црквама и манастирима пред Синодом обустављене, али су и даље оне наставиле да пристижу. Стога, Шишкин их је сортирао

¹⁵⁸⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 15–15 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 29. јануар 1869.*

¹⁵⁹⁰ РГИА, Ф. 797. Оп. 39, 2 отд. 3 ст. Д. 175, Л. 11–11 об. *Митрополит Михаило – Д. А. Толстој, Београд, 12. децембар 1870;* ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 4–4 об. *Митрополит Михаило – Д. А. Толстој, Београд, 12. децембар 1870.*

¹⁵⁹¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 15–15 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 2. јануар 1869.*

¹⁵⁹² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 13–14. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 31. март 1869.*

¹⁵⁹³ НИОР РГБ, Ф. 231/II, К. 21, Ед. хр. 27, Л. 1. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 7. јул 1870.*

¹⁵⁹⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 27–28. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 31. децембар 1869.*

¹⁵⁹⁵ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 88–89. *Парохијани – Руски конзул, Драганац, 8. фебруар 1869.*

и оне неодложне одвојио и послао Московском словенском комитету, са молбом да им укажу финансијску или другу помоћ,¹⁵⁹⁶ па је на тај начин тада потпомогнуто десет цркава у Старој Србији.¹⁵⁹⁷ Између осталог, међу њима нашли су се манастир Лешка¹⁵⁹⁸ и храм у Добруну¹⁵⁹⁹, којима су биле потребне богослужбене књиге и предмети. Такође, током 1871. године међу члановима Комитета расправљало се о слању плаштаница у Стару Србију.¹⁶⁰⁰ Године 1872, од Московског словенског комитета, Иларионов је из Скадра затражио помоћ за тамошње цркве, такође у виду богослужбених књига и предмета.¹⁶⁰¹

Године 1870, ослободивши се окова Париског мировног уговора, Русија се враћа политици поделе интересних сфера на Балканском полуострву, при чему за њу бугарске земље добијају прворазредни значај, чиме се може објаснити њена улога везана за оснивање Бугарске егзархије. Бугарска егзархија је била канонско, а пре свега национално и геополитичко питање. Вишегодишња борба бугарског народа потпомогнута дипломатским маневрима Николаја Павловича Игњатијева донела је очекиване резултате,¹⁶⁰² па је 28. фебруара 1870. године објављен султанов ферман о оснивању Бугарске егзархије и бугарског Светог Синода, те признавању бугарске народности у Османском царству. У њене оквире ушло је тридесет епархија, од тога петнаест са мешаним становништвом. Српска страна је у почетку прихватала стварање Бугарске егзархије, али у величини Трновске патријаршије, и то да не „наљуте” Русе, а да Бугаре сачувају за своје ратне планове, па се чак у појединим руским документима митрополит Михаило помиње „као Словен у широком значењу те речи, који је помагао оснивање Егзархије и школовао бугарске ученике у српским школама”.¹⁶⁰³ Међутим, када се показало да бугарски национални програм превалазилази бугарски етнички простор, па да поред области Трновске патријаршије, претендују и на области Охридске архиепископије и Пећке патријаршије, сукоб је био неминован. Не желећи да угрозе српско национално питање, у почетку се српска страна држала резервисано, чекајући да

¹⁵⁹⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 79, Л. 21–21 об. *Н. П. Шишкин – Н. А. Попов, Београд, 7. август 1871.*

¹⁵⁹⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 91–92. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – П. Н. Стремоухов, 28. септембар 1871.*

¹⁵⁹⁸ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 478–478 об. *Игуман манастира Лешка – Н. П. Шишкин, 12. јул 1871.*

¹⁵⁹⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 50. *Парохијани Добрунске епископије – Руски конзул, Добрун.*

¹⁶⁰⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 49, Л. 2–3 об. *Неустановљено лице – Н. А. Зубков.*

¹⁶⁰¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 9, Ед. хр. 37, Л. 9–10 об. *Н. А. Иларионов – Н. А. Попов, Скадар, 11. новембар 1872.*

¹⁶⁰² Више о Игњатијевљевој улози везано за бугарско црквено питање: М. Николић, *нав. дело*, 199–251.

¹⁶⁰³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 12757, Л. 16–38. *Белешка о Србима који су се школовали у Русији, [1912].*

виде како ће се ствари одвијати, а руска страна им је непрестано сугерисала да се у спору између Бугара и Цариградске патријаршије држе неутрално и да на простору Старе Србије не предузимају ништа.¹⁶⁰⁴

Московски словенски комитет помагао је оснивање Бугарске егзархије. Међу материјалима личног фонда Нила Александровича Попова налази се документ на српском језику непознатог аутора *План (програм) црквеног решавања односећег се на бугарско захтевање*,¹⁶⁰⁵ али конкретнији подаци нису пронађени. Њихова улога сводила на помагање бугарских цркава, манастира, школа и културно-научних институција и друштава, нарочито на простору Македоније. Познато је да су московски словенофили на иницијативу грофа Николаја Павловича Игњатијева помагали бугарску заједницу у Цариграду, која је 1868. године основала *Българското благотелно братство „Просещение“*, добротворну организацију, чији је примарни циљ било ширење образовања међу Бугарима. Временом, деловање ове организације је проширено, па се оно посветило помагању и отварању школа у Македонији, те припремању и образовању просветног кадра на том простору. Године 1873. ова организација је призната и одобрена од стране владе, а број чланова нарастао је до сто шездесет. Организација је имала једанаест одељења по целој Бугарској. Гроф Игњатијев је препоручио ову организацију Комитету „зарад интелектуалног и моралног развоја Бугара”,¹⁶⁰⁶ а у документу из 1873. године, који је послат у Московски словенски комитет стајало је да ово друштво настоји да на све начине помогне бугарске цркве и школе у Македонији, а да им је за то потребна материјална и морална подршка.¹⁶⁰⁷

Сачувани материјали личног фонда руског драгомана Тодора Бурмова¹⁶⁰⁸ одају утисак да је за Московски словенски комитет главна спона са Бугарима била Руска амбасада у Цариграду, спона преко које су добијали неопходне пакете и информације, и преко које су исте достављали Бугарима. Од чланова Московског словенског комитета, Попов је одржавао преписку са Бурмовим, који га је информисао о приликама код

¹⁶⁰⁴ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве. Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, II, Београд 2018, 419.

¹⁶⁰⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 1, Ед. хр. 21, Л. 1. *План (програм) црквеног решења односећег се на бугарско захтевање, [1870]*.

¹⁶⁰⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 64, Л. 11. *Н. П. Игњатијев – М. П. Погодин, Бујукдере, 28. јун 1873.*

¹⁶⁰⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 10, Л. 1–2. *Белешка неидентификованог лица о циљевима и задацима Бугарског добротворног братства Просещение у Цариграду, Москва, новембар 1873.*

¹⁶⁰⁸ Тодор Бурмов (1834–1906), бугарски национални радник. Школовао се у Кијевској богословији и Кијевској духовној академији. По повратку из Русије, радио је као учитељ (1857–1860), да би се након тога преселио у Цариград, где је радио као уредник *Български Книжици* и као члан грчко-бугарске комисије за решавање грчко-бугарског црквеног спора. Године 1867. постаје драгоман Руске амбасаде у Цариграду.

Бугара, нарочито о црквеном питању, примао поруке за Игњатијева, размењивао књиге и штампу, и слично. Новембра 1870. године, по повратку са путовања по балканским земљама, Попов је изразио жаљење што није успео да види грофа Игњатијева приликом његовог кратког боравка у Москви: „Могао сам да му пренесем да руско друштво уопште жели ослобођење наше дипломатије од сваке обавезе везане за очување правоверне Турске. Уосталом, он то и сам зна, и то не лошије од мене”.¹⁶⁰⁹ Све везано за бугарско црквено питање, митрополит Михаило делио је са Нилом Александровичем Поповим, који је затим детаље њихове преписке прослеђивао Бурмову. На предлог о сазивању Васељенског сабора, митрополит Михаило послао је одговор цариградском патријарху, који је потом крајем јануара 1871. године прослеђен Попову.¹⁶¹⁰ Када се у Москви сазнало за садржај митрополитовог одговора, Попов је детаље писма проследио у Цариград. Митрополит српски је одговорио да султанов ферман не одобрава, да држава нема право да решава црквено питање без цркве, да је бугарско питање чисто административно и локалног карактера и да би велика црква завршила часније и благоразумније дело, ако би сама урадила Бугарима потребне уступке. Истакао је да се не слаже са Сабором и истовремено замолио цариградског патријарха да у Босни, Херцеговини и Старој Србији постави српске архијереје уместо грчких. Попов наводи да је најмање од свега познат одговор руског Светог Синода патријарху, као и да сви желе да сазнају садржај поруке којом су се бугарски архијереји обратили другим православним црквама.¹⁶¹¹ Марта 1871. године, митрополит Михаило обавестио је Попова да су бугарски архијереји свим црквама послали допис у коме су се пожалили на тврдоглавост патријарха, па додао: „Невоља с њима”.¹⁶¹² Само месец дана касније, Михаило је признао да га „бугарска ствар” плаши, да су Грци подигли глас и да очекују одговор руског Светог Синода.¹⁶¹³ На постављење Антима I за бугарског егзарха, митрополит српски је позитивно одреаговао, сходно томе да се новопостављени егзарх школовао на Московској духовној академији. Желећи да све време прати руска упутства,

¹⁶⁰⁹ НБКМ БИА, Ф. 16, Ед. 107, Л. 4–5 об. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – Тодор Бурмов, Москва, 2. новембар 1870.*

¹⁶¹⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, 3–3 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд-Крушевац, 11. јануар 1871.*

¹⁶¹¹ НБКМ БИА, Ф. 16, Ед. 107, Л. 6–7 об. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – Тодор Бурмов, Москва, 30. јануар 1871;* Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, 568–570.

¹⁶¹² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 13–14. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. март 1871.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 253–254.

¹⁶¹³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 23–24 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 28. април 1871.*

Михаило је желео да зна какав ће став заузети Русија уколико бугарски јерарси не пронађу заједнички језик за цариградским патријархом.¹⁶¹⁴ Неколико недеља касније, послао је Попову Милојевићеве књиге и навео „да бугарска јерархија све више компликује ствар, а и Грци су неозбиљни такође”. Писао је „да и једни и други криве нас, а слушају Енглеze и Немце”.¹⁶¹⁵

Након проглашења шизме, септембра 1872. године, митрополит Михаило је писао Попову да жале што је „бугарска ствар” овако окончана, што их је поставило у веома тешку позицију, па изразио надање: „Не бранимо Грке, али како се другачије поставити? Ми нећемо да будемо у расколу. Невоља. А можда ће дати Бог, да се све успешно заврши – само да Бугари сада не иду у крајност, да се не свађају са Русима и Србима, које сада угњетавају у Турској и над којима врше насиље”.¹⁶¹⁶ Митрополит Михаило се пожалио и на понашање Грка, па навео да су у Призрену основали своју школу, у којој имају учитеља и учитељицу грчког језика. За Бугаре наводи да се плаше Турака, „и узвикују на нас и проклињу тога ко себе назива Србином у Старој Србији”, па истовремено додао: „Ја ништа нећу одговорити ни патријарху, ни егзарху. Шизму одобрити не могу никако, а признати Егзархију, још не сматрам за погодно”.¹⁶¹⁷

Истовремено, новембра 1872. године Попов обавештава Бурмова да је искључивање Бугара произвело снажан утисак у Русији, да су сви духовни часописи за Бугаре, а јавно мњење је све више кивно на Грке.¹⁶¹⁸ Ново Поповљево писмо уследило је десетак дана касније. Извештавао је да је на бугарско-грчки спор руски Свети Синод реаговао тако што су на седници прочитане беседе патријарха и егзарха, те су стављени са стране, односно, вероватно су на то гледали као на нешто што нема општецрквени, већ локални значај, који би захтевао званично мешање. Међутим, за истинитост тих гласина није могао да гарантује.¹⁶¹⁹ Децембра 1873. године Попов обавештава Бурмова да је митрополит босански Пајсије умро, па говори о постављању његовог наследника.¹⁶²⁰

¹⁶¹⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 9–10. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 4. март 1872.*

¹⁶¹⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 13–14. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 8. април 1872.*

¹⁶¹⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 28–29. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 16. октобар 1872.*

¹⁶¹⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 36–37. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов.*

¹⁶¹⁸ НБКМ БИА, Ф. 16, Ед. 169, Л. 13–14. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – Тодор Бурмов, 19. новембар 1872.*

¹⁶¹⁹ НБКМ БИА, Ф. 16, Ед. 169, Л. 30–31. *Н. А. Попов – Тодор Бурмов, Москва, 17. јануар 1873.*

¹⁶²⁰ НБКМ БИА, Ф. 16, Ед. 169, Л. 37–38. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – Тодор Бурмов, Москва, 4. децембар 1873.*

Српска влада и митрополит држали су се неутрално, али нису били спремни да попусте Бугарима пред претњама по српске интересе у Јужној и Старој Србији,¹⁶²¹ па митрополит од краја 1872. године упозорава московске словенофиле на бугарско понашање. Децембра 1872. године Михаило обавештава Попова да је написао одговор патријарху да су Бугари почели да раде против Срба, „као фанатици прогоне и чине Бугарима, не признајући за нашу Стару Србију”.¹⁶²² На промену митрополитовог тона, Попов апелује на Тодора Бурмова да покуша да утиче на бугарске архијереје који управљају епархијама уз границу са Србијом, јер су до „московских пријатеља Бугарске егзархије” стигле вести да су из Нишке епархије прогнани српски учитељи, као и да је један бугарски свештеник чак претио онима који буду славили српске обичаје, те додао: „На шта Вам то личи? Ви свакако можете боље од Московљана разумети безобзирност таквог деловања и употребити сав свој утицај да убедите егзарха или Синод бугарски да науче погубне или опасне јерархе на више помирљиви и општесловенски изглед узајамних односа Бугара и Срба”.¹⁶²³ Неколико дана касније, стигло је ново митрополитово писмо, да како му се чини, ствари са Бугарима иду на боље, и да је бугарски егзарх био у Цариграду и разговарао са српским агентом.¹⁶²⁴ Међутим, ствар није ишла на боље и Бугари су све безобзирније угрожавали српски живаљ. Српска страна залагала се за проналажење компромиса, па марта 1874. године митрополит Михаило наводи Попову да их „бугарска ствар“ веома узнемирава јер поприма опасан правац за православље: „Потребно је да ствар добије своје коначно решење, како би Бугари знали шта имају, а Грци шта су изгубили. Сада су Бугари незадовољни: с једне стране права им нису призната, а с друге стране, зато што их потражују више. Грци се све надају да ће успети да пониште ферман и Бугаре потчине опет себи, и боре се снажно за те епархије које Бугари траже за себе. Ја бих саветовао Бугарима да се утврде у чисто бугарским епархијама, а да мешане оставе за нека будућа времена, а Грцима да не тлаче Бугаре у спорним епархијама, нека обављају богослужење на словенском језику и имају своје школе. Болно је када на бугарског архијереја може утицати хришћански

¹⁶²¹ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, 582–584.

¹⁶²² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 32–33. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 13. децембар 1872.*

¹⁶²³ НБКМ БИА, Ф. 16, Ед. 169, Л. 26–27 об. *Н. А. Попов – Тодор Бурмов, Москва, 4. јануар 1873.*

¹⁶²⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 3–4. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 17. јануар 1873.*

непријатељ, Турчин Михтад паша, и завести га у протестанте, умало у мухамеданство”.¹⁶²⁵

Године 1871. Московски словенски комитет имао је око триста педесет и три активна члана. Те године Комитет се највише бавио просветом, финансирао своје и помагао државне јужнословенске питомце у руским образовним институцијама, бавио се отварањем школе и пансиона за јужнословенске ученице при Алексејевском женском манастиру, издавао једнократну новчану помоћ Словенима који су из различитих разлога долазили у Москву, слао новац у словенске земље за књижевне потребе, организовао концерт духовне музике и др. Исте године, одлучено је да се од наредне године (1872) повећа број стипендија за јужнословенске питомце који се школују у Москви и истовремено ускрате новчана давања Словенима из крајева под влашћу Османлија, који пролазе кроз Москву на путу за Петроград, где у својству миграната траже имања на југу Русије, наводећи да таква врста помоћи није везана за примарне циљеве Комитета.¹⁶²⁶

Молбе које су Срби упућивали секретару и уопште Управи Московског словенског комитета биле су веома разноврсне. Године 1869. извесни Живојин Смедеревац из Зрењанина који је чуо да Московски словенски комитет има намеру да оформи Издавачко одељење, замолио их је да објаве његове радове.¹⁶²⁷ Врло често Срби су се обраћали за запослење, па тако инжењер Јован Ивковић посредством Московског словенског комитета добија посао у руским железницама.¹⁶²⁸ Марта 1871. године преко митрополита Михаила за помоћ око запослења и преселења у Москву обратио им се и зет Јована Бошковића, музичар и диригент Драгутин Реш.¹⁶²⁹ Истовремено, Шишкин је у писму Попову затражио и да Московски словенски комитет помогне инжењеру Периклу Колудровићу из Далмације, „обманутом у својим надањима у односу на српске Кавуре”, и пронађу му запослење у Русији.¹⁶³⁰ Године 1871. Милован Спасић, председник Друштва за пољопривреду, покушао је да преко Попова уреди сарадњу са

¹⁶²⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 31–32. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. март 1874.*

¹⁶²⁶ НИОР РГБ, Ф. 332, К. 80, Ед. хр. 30, Л. 1–2. *Извештај о стању финансија Московског словенског комитета за 1871. годину, Москва 1872.*

¹⁶²⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 11, Л. 1–2. *Живојин Смедеревац – Н. А. Попов, Велики Бечкерек, 10/22. април 1869.*

¹⁶²⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 9, Ед. хр. 29, Л. 1–2. *Јован Ивковић – Н. А. Попов, Дрезден, 21. јул 1871.*

¹⁶²⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 13–14. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. март 1871; Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 253–254; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 17–18 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 31. март 1871.**

¹⁶³⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 21, Ед. хр. 54, Л. 11–12. *Н. П. Шишкин – Н. А. Попов, Београд, 4/16. март 1871.*

сличним организацијама у Русији.¹⁶³¹ Године 1873. Московски словенски комитет је у јужнословенске земље послао примерке Чижевљеве књиге *Писма о свиларству*, која је међу њима добро примљена, па се Комитет обратио Чижову ради повезивања руских свилара са словенским свиларима, те је наведено да би са Србијом ти односи могли бити успостављени преко Београдског пољопривредног друштва.¹⁶³²

Табела 5. Табеларни приказ прихода и расхода Московског словенског комитета у 1871. години¹⁶³³

Приходи	Износ	Расходи	Износ
Чланарине од 353 члана	2.683 р.	Питомци Московског словенског комитета	2.870 р.
Прикупљени прилози	3.096 р. 95 к.	Једнократна новчана помоћ за питомце Московског словенског комитета	462 р.
Примљено за издржавање питомаца Министарства просвете и Одеског школског округа	2.428 р. 70 к.	Образовна институција за јужнословенске девојчице при Алексејевском женском манастиру	420 р. 50 к.
Камате	302 р. 67 к.	Једнократна новчана помоћ за Словене који су боравили у Москви	503 р.
Прилози са концерта	1.107 р. 50 к.	Новчана помоћ и позајмица државним питомцима	589 р. 50 к.
Од продатних издања	30 р. 50 к.	Послато у словенске земље у књижевне сврхе	1.380 р.
Враћени дугови	50 р.	Виолемскаја стипендија	286 р. 11 к.
Пренесено из 1870. године	610 р. 92 к.	Трошкови слања и примања књига и црквених предмета	848 р. 1 к.
Укупно	10.309 р. 24 к.	Трошкови преписке, штампања брошура, позива и објава	269 р. 18 к.
		Трошкови кореспондената и курира	129 р. 63 к.
		Организација духовног концерта	876 р. 2 к.
		Укупно	9.183 р. 95 к.
		Пренос за 1872. годину	1.125 р. 29 к.

У октобру 1871. године, *Застава* је објавила да ће се наредне године у Москви одржати Политехничка изложба, а да Владимир Иванович Ламански испред Словена заступа Организациони одбор. Изложбу, чије је отварање планирано за 13. мај 1872. године, попут Сверуске етнографске изложбе из 1867. године, припремало је Друштво љубитеља природних наука, антропологије и етнографије, у част двеста година од рођења цара Петра Великог. Престолонаследник Александар Александрович примио је почасно председништво, а пројекат је требало да се финансира ресурсима министарстава финансија, војске и поморства.¹⁶³⁴ Организатори изложбе упутили су званичне позиве

¹⁶³¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 5, Л. 1. *Милован Спасић – Н. А. Попов, Београд, 16. јануар 1871.*

¹⁶³² НИОР РГБ, Ф. 332, П. 46, Ед. хр. 16, Л. 9–10. *Н. А. Попов – Ф. В. Чижев, Москва, 18. јун 1873.*

¹⁶³³ НИОР РГБ, Ф. 332, К. 80, Ед. хр. 30, Л. 1–2. *Извештај о стању финансија Московског словенског комитета за 1871. годину, Москва 1872.*

¹⁶³⁴ *Застава* 113, Нови Сад, 26. септембар 1871.

канцелару Александру Михаиловичу Горчакову¹⁶³⁵ и Петру Николајевичу Стремоухову¹⁶³⁶. Само месец дана од писања *Заставе*, неколицина Срба обратила се Николају Павловичу Шишкину ради учествовања на предстојећој Политехничкој изложби,¹⁶³⁷ међутим, како руска страна није покривала трошкове,¹⁶³⁸ од путовања се одустало. Насупрот томе, црногорску делегацију на изложби представљали су књажев секретар протопрезвитер Јован Сундечић и књажев ађутант сердар Саво Пламенац,¹⁶³⁹ који су током боравка у Москви имали прилике да комуницирају са Помпејем Николајевичем Баћушковим и Нилом Александровичем Поповим.¹⁶⁴⁰

Иако на изложби није било представника из Кнежевине Србије, за потребе изложбе, Стојан Новаковић,¹⁶⁴¹ који је спорадично одржавао преписку са Поповим,¹⁶⁴² послао је у Москву слике сина Симе Милутиновића Сарајлије, Драгише Милутиновића¹⁶⁴³, и његовог колеге са студија у Немачкој, Михаила Валтровића¹⁶⁴⁴, које су аутори урадили по налогу Српског ученог друштва.¹⁶⁴⁵ Заслугама Попова, њихове слике биле су изложене у Московском музеју и Московском археолошком друштву.

¹⁶³⁵ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 10848, Л. 28–28 об. *Друштво љубитеља природних наука (Комитет за припремање Политехничке изложбе)* – А. М. Горчаков, Москва, 23. мај 1872.

¹⁶³⁶ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 10848, Л. 30–30 об. *Друштво љубитеља природних наука (Комитет за припремање Политехничке изложбе)* – П. Н. Стремоухов.

¹⁶³⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 10848, Л. 26–26 об. Н. П. Шишкин – Азијски депарتمان МИД, 6. новембар 1871.

¹⁶³⁸ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 20, 1872. Н. А. Попов – Н. А. Иларионов, 1. март 1872.

¹⁶³⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 29, Л. 3–4. *Божидар Петровић Његош* – Н. А. Попов, Цетиње, 28. мај 1872; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 9, Ед. хр. 42, Л. 9–10. А. С. Јонин – Н. А. Попов, Дубровник, 18/30. јун 1872. Путовање на Политехничку изложбу планирао је и Машо Врбица, настојећи да се пре тога измири са Петром Николајевичем Стремоуховим: ГАРФ, Ф. 939, Оп. 1, Д. 72, Л. 9–12 об. *Машо Врбица – Божидар Петрановић, Цетиње, 14. јануар 1872.*

¹⁶⁴⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 33, Л. 7–8. *Јован Сундечић* – Н. А. Попов, Москва, 5. јун 1872.

¹⁶⁴¹ Марта 1875. године Московско археолошко друштво изабрало је Стојана Новаковића за свог члана због његовог доприноса на пољу славистике и руске археологије: АС, Стојан Новаковић (даље: СН), 28, Л. 1. *Московско археолошко друштво – Стојан Новаковић, Москва, 19. март 1875.*

¹⁶⁴² Преписка Стојана Новаковића и Попова тицала се углавном књижне размене Српског ученог друштва и Народне библиотеке са московским културним и научним институцијама. Књиге из Москве стизале су преко митрополита Михаила: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 15, Ед. хр. 8, Л. 3–4. *Стојан Новаковић – Н. А. Попов, Београд, 9. фебруар 1871*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 15, Ед. хр. 8, Л. 5–6. *Стојан Новаковић – Н. А. Попов, Београд, 15. фебруар 1872*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 15, Ед. хр. 8, Л. 7–8. *Стојан Новаковић – Н. А. Попов, Београд, 30. октобар 1872*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 15, Ед. хр. 8, Л. 11–12. *Стојан Новаковић – Н. А. Попов, Београд, 3. фебруар 1873*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 15, Ед. хр. 8, Л. 13–14. *Стојан Новаковић – Н. А. Попов, Београд, 29. октобар 1879*; АС, СН, 321. *Митрополит Михаило – Стојан Новаковић, Београд, 4. јануар 1872.* Поред Попова и Срезњевског, Стојан Новаковић, а везано за књижну размену, спорадично је био у преписци и са удовицом Кирјејевског, Наталијом Петровном (Арбењевом): РГАЛИ, Ф. 236, Оп. 1, Ед. хр. 280, Л. 1–2. *Стојан Новаковић – Н. П. Кирјејевска, Београд, 25. август 1870.*

¹⁶⁴³ Драгутин Милутиновић (1840–1900), инжењер, архитекта, историчар уметности и професор у Великој школи.

¹⁶⁴⁴ Михаило Валтровић (1839–1915), архитекта, историчар уметности и археолог. Био је утемељивач српске археологије и први професор археологије на Филозофском факултету у Београду, а затим и управник Народног музеја у Београду.

¹⁶⁴⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 15, Ед. хр. 8, Л. 9–10. *Стојан Новаковић – Н. А. Попов, Београд, 23. мај 1872.*

Радило се о снимцима српских средњовековних манастира, и то манастира Благовештење, Драча, Дивостињ и Жича. Сходно томе да су за потребе проучавања српског културног наслеђа била потребна већа материјална средства, аутори су покушали да међу Русима пронађу мецене и издавача, па да пројекат прошире и на простор Старе Србије. Стога се Валтровић обраћао Попову за помоћ и савет коме би у Петрограду могли да се обрате, ако у Москви не буду имали успеха.¹⁶⁴⁶ Српски научници детаљно су Попову представили план истраживања, који су касније планирали да прошире, и хронолошки и тематски, изван граница Кнежевине Србије, на простор „аустријске Србије, Старе Србије, Далмације...”.¹⁶⁴⁷ По савету Попова, првобитно су се обратили члану Московског словенског комитета Алексеју Сергејевичу Уварову. Међутим, како са руске стране није било интересовања, радови су им враћени у Београд.¹⁶⁴⁸ У међувремену, према обавештењу које је послато у Азијски департман, од маја 1871. године сва преписка упућена Нилу Александровичу Попову или Московском словенском комитету требала је бити адресирана на *Ул. Калужская* (данашњи *Ленински проспект*) наспрам Александријског дворца (данас део *Парка Горьког*).¹⁶⁴⁹

Истовремено, почетком 1872. године, Иван Кишељски објавио је чланак о општесловенској научно-књижевној сарадњи, везано за израду општесловенског језика. Предлагано је да се по неколико научника „из сваког словенског племена” позове на окупљање у Москву или Праг, у циљу израде словенске граматике и словенског речника. Кишељски је сматрао да је питање књижевног језика, граматике и речника кључно, верујући да ће школовање народне масе на општесловенском језику утицати на развитак и морално обједињавање словенских племена. Ова иницијатива завршила је међу документима Московског словенског комитета.¹⁶⁵⁰

Срби су били упућени на руску писану реч, сходно томе да је набавка књига обављана у Русији. Везано за набавку књига и књижну размену, са руским представницима највише је коминирао митрополит Михаило, а током овог периода, по том питању, нарочито је сарађивао са Нилом Александровичем Поповим. Поред

¹⁶⁴⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 2, Л. 1–2. *Михаило Валтровић – Н. А. Попов, Београд, 4. октобар 1872;* НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 6, Л. 1–2. *М. Валтровић и Д. Милутиновић – Н. А. Попов, Београд, 11. јануар 1873.*

¹⁶⁴⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 6, Л. 5–6. *М. Валтровић и Д. Милутиновић – Н. А. Попов, Београд, 1. март 1873.*

¹⁶⁴⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 6, Л. 7–8. *М. Валтровић и Д. Милутиновић – Н. А. Попов, Београд, 24. мај 1873.*

¹⁶⁴⁹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 87. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – Азијски департман, Москва, 16. мај 1871.*

¹⁶⁵⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 12, Л. 1–6. *Чланак Ивана Кишељског, Одеса, 24. децембар 1871.*

митрополита Михаила, међу Србима, а везано за књижну размену, Попов је комуницирао и са Миланом Ђ. Милићевићем, који га је повремено обавештавао и о политичким приликама,¹⁶⁵¹ те му слао своје радове како би их разделио словенофилима и научним институцијама Москве,¹⁶⁵² и исто тако од њега тражио руске књиге, нарочито из области педагогије.¹⁶⁵³ Везано за питање књига, Попов се дописивао и са Миланом Кујунџићем,¹⁶⁵⁴ који је током 1873. године желео да се пресели у Русију. Желео је да две године студира на Московском или Петроградском универзитету, а да после тога живи у било ком делу Русије.¹⁶⁵⁵ Међутим, то се није реализовало. Књижна размена обављана је и са Алимпијем Васиљевићем, који је посредовао у куповини књига у Русији.¹⁶⁵⁶ Сам Московски словенски комитет посредовао је у књижној размени између Српског ученог друштва и Друштва љубитеља природних наука, антропологије и етнографије.¹⁶⁵⁷ Поред тога, Нил Александрович Попов одржавао је преписку и са Ђуром Даничићем. Иако се њихова преписка сводила на књижну размену између Југословенске академије знаности и умјетности и Московског словенског комитета и других московских културно-научних институција,¹⁶⁵⁸ у једном од писама Попов се распитивао о расположењу Хрвата према судбини Босне и Херцеговине,¹⁶⁵⁹ а у другом им је проследио позив на Археолошку скупштину (1874).¹⁶⁶⁰ Након смрти мајке, од маја 1873. године Даничић се преселио у Београд и постао професор српског језика у Великој школи, а говорило се да ће постати и секретар Српског ученог друштва.¹⁶⁶¹ Везано за растурање руских књига по

¹⁶⁵¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 14–15. *Милан Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 21. септембар 1872.*

¹⁶⁵² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 5–6. *Милан Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 16. април 1868;* НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 7. *Милан Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 24. април 1868.*

¹⁶⁵³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 32, Л. 12–13. *Милан Ђ. Милићевић – Н. А. Попов, Београд, 15. април 1870.*

¹⁶⁵⁴ Обавестио га је да су у јуну 1873. године примили књиге од Московског словенског комитета: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 12, Ед. хр. 9, Л. 1–2. *Милан Кујунџић – Н. А. Попов, Београд, 3. октобар 1873.*

¹⁶⁵⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 12, Ед. хр. 9, Л. 3–5. *Милан Кујунџић – Н. А. Попов, Београд, 3. март 1873.*

¹⁶⁵⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 7, Л. 20–21. *Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, Београд, 25. септембар 1874.*

¹⁶⁵⁷ ЦГА Москвы, Ф. 455, Оп. 1, Д. 21, Л. 4–4 об. *Н. А. Попов – Н. А. Зубков, 29. септембар 1870;* ЦГА Москвы, Ф. 455, Оп. 1, Д. 21, Л. 6 6 об. *Н. А. Попов (Московски словенски комитет) – Друштво љубитеља природних знања, антропологије и етнографије, 18. септембар 1871.*

¹⁶⁵⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 7, 46 лл. *Ђуро Даничић – Н. А. Попов, Загреб-Београд, 1869–1873.* Поред Попова, Даничић је спорадично одржавао преписку и са Погодином: НИОР РГБ, Ф. 231/II, П. 10, Ед. хр. 33, Л. 1. *Ђуро Даничић – М. П. Погодин, [1868].* Године 1869. Даничић се захвалио Комитету на примљеним књигама: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 49. *Ђуро Даничић – Московски словенски комитет, Загреб, 15. фебруар 1869.*

¹⁶⁵⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 7, Л. 13–14. *Ђуро Даничић – Н. А. Попов, Загреб. 16/28. септембар 1870.*

¹⁶⁶⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 7, Л. 37–38. *Ђуро Даничић – Н. А. Попов, Загреб. 21. јануар 1873.*

¹⁶⁶¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 19–20. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 10. септембар 1873.*

Турској, Даничић је октобра 1873. године из Београда писао Попову: „Ја сам готов раде воље послужити вам чим год могу. Али Учено друштво има добре свезе с турским крајевима, па мислим да је најбоље да преко друштва шаљете шта год имате”.¹⁶⁶² Српска влада је дозволила да њен представник отпутује на Археолошку изложбу у Кијев, која је требала да се одржи 14. августа 1874. године, те да са собом понесе већи број старина из Народне библиотеке и музеја. Стојан Новаковић је предложио Шафарику да се понесе нешто и из збирке Српског ученог друштва.¹⁶⁶³

Московски словенски комитет и Омладина

Према тврдњама Миливоја Петровића Блазнавца, за два највећа центра отпора спољнополитичкој стратегији Другог намесништва, означена је Омладина¹⁶⁶⁴, у то време већ знатно ослабљена и састављена из неколико фракција, и православно свештенство, које је предводио митрополит Михаило.¹⁶⁶⁵ Присталице Светозара Милетића удалиле су се од Владимира Јовановића и либерала, али су се истовремено приближили присталицама Светозара Марковића, са којима су се нашли по питању спољне политике, односно решавању Источног питања. Промене на међународној европској позорници, од јесени 1870. године, многима су подстакле наде о отварању и скором решавању Источног питања, па омладински прваци и њима блиски кругови, насупрот политици Намесништва, од средине 1871. до пролећа 1872. године, започињу припреме за избијање општебалканског устанка, подстицањем устанака у Босни, Херцеговини, Старој Србији, Македонији, Бугарској и Албанији, и у том смислу, траже подршку Русије и московских словенофила. За помоћ и подршку првенствено се обраћају Нилу Александровичу Попову, који од 1868. године као секретар, а пре свега као познавалац српске историје, културе и језика, постаје главни посредник између Московског словенског комитета и Срба.

¹⁶⁶² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 7, Л. 45–46. *Ђуро Даничић – Н. А. Попов, Београд, 27. септембар/9. октобар 1873.*

¹⁶⁶³ АС, СН, 2260, Л. 1. *Стојан Новаковић – Јанко Шафарик, Београд, 18. јул 1874.*

¹⁶⁶⁴ Уједињена омладина српска представљала је хетерогену друштвену организацију, коју је чинило неколико струја, а односи унутар саме организације временом су се мењали. Стога, у даље тексту користећемо само термин „Омладина”.

¹⁶⁶⁵ С. Рајић, *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015, 243.

Уједињена омладина српска, основана августа 1866. године у Новом Саду, представљала је романтичарски покрет, који се залагао за активну спољну политику и ослобођење и уједињење Српства. Августа 1867. одржана је друга Омладинска скупштина у Београду, па је Тројански о томе извештавао грофа Игњатијева, да се поред Бочкарева, некадашњег студента Петроградског универзитета, који се већ налазио у Београду, очекивало још гостију из Москве и Петрограда. Том приликом, руски секретар је навео да српска влада неће дозволити да скуп прерасте у политички, јер не жели компликације са Аустријом, преко које тренутно превозе пушке и америчко оружје у Србију. Сматрало се и да је Московски свесловенски конгрес допринео окупљању Руса у Београду.¹⁶⁶⁶ И док је кнез Михаило боравио у Иванки, где се са Ђулом Андрашијем договарао о приближавању двеју земаља, о помоћи мађарске владе у припајању Босне и одлучној борби двеју влада против Омладине, на скупштини у Београду окупила се неколицина Руса, те поред револуционара Ивана Ивановича Бочкарева, и земљопоседник Кијевске губерније Гаврил Иванович Веселички-Божидаревич, сарадник листа *Русский инвалид* Андрејев, те кандидати Правног факултета Московског универзитета, гроф Павел Аркадјевич Кутузов и Василиј Иванов Губин.¹⁶⁶⁷ Како се руска влада није слагала са потезима Омладине, Тројански је својим сународницима објаснио право значење овог скупа и замолио их да више не учествују у њима.¹⁶⁶⁸ Годину дана касније, Павел Антонович Ровински, који је као дописник листа *Санкт-Петербуржские ведомости* у пролеће 1868. године допутовао у Србију,¹⁶⁶⁹ уочи атентата на кнеза Михаила и кратко се након тога задржао у земљи,¹⁶⁷⁰ забележио је: „Омладина – једини фактор у животу Срба који има будућност”.¹⁶⁷¹

¹⁶⁶⁶ А. С. Тројански – Н. П. Игњатијев, *Београд, 1/13. август 1867.* Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 69–70.

¹⁶⁶⁷ А. С. Тројански – П. Н. Стремоухов, *Београд, 7/19. август 1867.* Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 71–71; В. И. Губин – М. Ф. Рајевски, *Загреб, 24. септембар/7. октобар 1867.* Зарубежне славјане и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 149.

¹⁶⁶⁸ А. С. Тројански – П. Н. Стремоухов, *Београд, 12/24. август 1867.* Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 73–74.

¹⁶⁶⁹ Л. Перовић, *Из историје руско-српских веза у другој половини XIX века*, Зборник Матице српске за историју 40 (1989), 127.

¹⁶⁷⁰ Наводи се да близак пријатељ Ровинског, др Лазо Томановић, забележио, према сведочењу самог Ровинског, да је Ровински присуствовао једном тајном састанку на коме се говорило о потреби извршења атентата на кнеза Михаила: Н. Мартиновић, *Предговор: Његош у проучавању Павла Ровинског*, Ровински о Његошу, Цетиње 1967, 9.

¹⁶⁷¹ П. А. Ровински – А. Н. Пипин, *Београд, 15. новембар 1868.* Русские о Сербии и сербах, II (архивные свидетельства), составление, подготовка к изданию, введение, заключительная статья А. Л. Шемякина, Москва 2014, 57–58.

Српска јавност са великом пажњом пратила је међународну политичку сцену. Везано за избијање француско-пруског рата (1870–1871), те улоге Ото фон Бизмарка и слома усамљене Француске код Седана, митрополит Михаило поделио је своје утиске са Поповим: „Знаете, како смо симпатисали Прусе, сада је већ велика промена у томе – сажаљевамо Французе и плашимо се Немаца”. Митрополит се питао да ли би Ото фон Бизмарк могао преварити Горчакова, као што је то учинио Наполеону III, па из страха од гласина упитао Попова да ли мисли да ће се њихов договор часно испунити, те додао: „Отворено говоре, да Русија не може да отпочне ништа, зато што није спремна, а и околности су против ње”.¹⁶⁷² Након пораза победника Кримског рата, 27. октобра 1870. године, Русија је одлучила да отвори питање ревизије Париског мировног уговора, при томе ограничавајући се само на одредбу везану за Црно море.¹⁶⁷³ Горчаковљев циркулар од 31. октобра 1870. године, упућен потписницама Париског мировног уговора, којом је укинута неутрализација Црног мора, наишла је на ванредно позитиван пријем широм Балканског полуострва. Истог дана, у писму Попову митрополит Михаило је поздравио политички потез руског канцелара: „Хвала Богу, па су се Руси опет показали. Ви и ја смо често говорили да Црно море мора бити руско море”.¹⁶⁷⁴ Такође, и црногорски књаз је честитао Горчакову „за пресећени успех у црноморском питању, које Ви сте покренули и тако шћастливо докончили за чест и славу Русије и на велику корист словенске будућности уобште”.¹⁶⁷⁵ Поједине српске политичке структуре понадале су се да би овакав Горчаковљев маневар могао представљати и окидач за скоро отварање Источног питања. Међутим, Александар Михаилович Горчаков био је далеко од конфликта, настојећи да води политику споразумевања са великих силама и да балканске народе не увлачи у европску кризу.¹⁶⁷⁶ Уочи објављивања Горчаковљевог циркулара, а везано за посету мајора Јовановића Цетињу ради склапања војне конвенције, руски канцелар је

¹⁶⁷² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 37–38 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Крагујевац, 29. септембар 1870.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 244–245.

¹⁶⁷³ В. Н. Виноградов, *Балканская эпопея князя А. М. Горчакова*, 175.

¹⁶⁷⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 41–42. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 31. октобар 1870.*

¹⁶⁷⁵ БАО НМЦГ, Никола I Петровић, 1871/2059. *Никола Петровић – А. М. Горчаков, Цетиње, 10. април 1871.*

¹⁶⁷⁶ Везано за гласине да српски агенти подстичу становништво Боке Которске и Херцеговине на устанак, фебруара 1871. године, Игњатијев је наводио да је добро што је Јонин одговорио црногорског књаза да ступи у непосредна објашњења са намесницима и да пошаље жалбу у Петроград, подвлачећи „да се сада тамо не сме очекивати никакав устанак”: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 19, 1871. *Н. П. Игњатијев – П. Н. Стремоухов, 3. фебруар 1871.*

обема странама поручио да није право време, па истовремено и Јонина и Шишкина упозорио, да се држе по страни.¹⁶⁷⁷

То је изазвало разочарење у круговима окупљеним око митрополита Михаила и у редовима Омладине, о чему Михаило обавештава московске словенофиле: „Код нас су се надали да ће доћи до решавања Источног питања, а сада виде да се њихова очекивања нису испунила“.¹⁶⁷⁸ У исто време, на званичну руску политику, пожалио се Попову и Андрија Марјановић, истичући да је Горчаковљева нота од 1. новембра 1870. године упућена барону Брунову веома лоше примљена: „Када Русија једнако труби да јој је стало до ослобођења хришћана, онда нама је чудно зашто се у поменутој ноти Горчакова спомиње и оно, као нешто противно Русији, што је у корист саме ствари урађено, па ма то било скопчано и са повредом [Париског] трактата о коме је реч“. Истовремено, скренуо је пажњу и да се „о нашим стварима“ у руској штампи мало пише, а да пак лист *Голос* то чини на погрешан начин, па му послао свој чланак ради објављивања у листу *Московские ведомости*, у циљу „потпомагања добрих одношаја између Русије и Србије и како би крчио пут будућем зближавању“. Такође, поздравио је именовање кнеза Владимира Александровича Черкаског за московског градоначелника (1869–1871), члана Московског словенског комитета, подвлачећи да „држимо да је словенска ствар добила сада још једнога радника, који по положају свом, може много урадити“.¹⁶⁷⁹

Нил Александрович Попов поручивао је Србима „умереност и стрпљење“, али Омладина није била задовољна одговором. Средином јануара 1870. године Ђорђе Влајковић га је обавештавао да су српски намесници постигли договор са Мађарима, под којим се подразумевало да Мађарска неће дирати Босну, Херцеговину и Стару Србију, али да зато Србија мора да се одрекне Војводине, Хрватске, Војне границе и Далмације. Писао је да Орешковић обилази „народне пријатеље“ и саветује их да се не уздају у Србију, већ да се придруже Мађарима, али да његова мисија није успешна и да се становништво спрема на устанак. Влајковић је закључио да преурањени устанак може нанети штету покрету за ослобођење, али да је њима циљ да дође до побуне, па додао: „Уздржати устанак да не букне, док и ви не будете готови, можете опет ви ако преко

¹⁶⁷⁷ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 18, 1870. *А. М. Горчаков – А. С. Јонин*, 10/22. септембар 1870; БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 18, 1870. *А. М. Горчаков – Н. П. Шишкин*, 10/22. септембар 1870.

¹⁶⁷⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 45–46 об. *Митрополит Михаил – Н. А. Попов*, Београд, 16. децембар 1870.

¹⁶⁷⁹ За време митрополитове посете Москви, Михаил Никифорович Катков обећао је да ће радо у свом листу примати и објављивати дописе: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 12, Л. 1–3 об. *Андрија Марјановић – Н. А. Попов*, Београд, 15. децембар 1870; Писма Андрије Марјановића Нилу Александровичу Попову, приредила Ј. Војводић, Зборник Матице српске за историју 39 (1989), 151–153.

ваши пријатеља дате ми, да своју браћу нећете усамљене оставити..., народ ће послушати, јер у вас, као у своје једине пријатеље, надежду имају. Стране и велике силе обшти непријатељи неуморно раде преко свои агената да Славене од Русије одцепе и заваде, обећавајући њима знатна брда”.¹⁶⁸⁰

Истовремено, фебруара 1871. године и Нићифор Дучић јасно ставља до знања Попову какве су њихове жеље и очекивања, извињавајући се због кашњења у одговору: „Желео сам да Вам на њега отпишем и на Ваше честитање протеклих празника срдечно захвалим из Призрена, Мостара или Сарајева, испод војне заставе Обреновића IV, на којој пише *Слобода и уједињење српскога народа*. Али, ова се моја жеља, која одушевљава и све остале свесне српске патриоте, до сад још не испуни. А, да би се могла пре и лакше испунити, треба нам на сваки начин руска братска помоћ”. Српски архимандрит представио је Попову тзв. план ослобођења и уједињења хришћанског Истока са Србијом у српску православну краљевину, па од Русије затражио моралну и материјалну подршку. Било је потребно да Русија остане неутрална када Србија зарати са Турском, па уколико се принцип немешања не би одржао и ако би Аустроугарска ушла у рат на страни Турске, тражили би од Русије да интензивира своје деловање или у Галицији, или на Босфору, или пак на оба места. Истовремено, обавестио га је о значају састанка Словенаца, Хрвата и Далматинаца у Љубљани 1870. године, усмереног против Мађара, па навео да „оно не може имати никаква одсуднога утицаја на наше ствари или на решења Источнога питања [...] већ они то морају радити под хабзбуршком династијом, а ми то нити желимо, нити хоћемо, ми ћемо се против тога борити, као и против Турске, кад би се хтело и на нас то пренети”. Поред тога, Дучић га је замолио да уреди да *Московские ведомости* приме његов чланак у коме би осудио погрешан правац српског и хрватског новинарства у Аустроугарској, односно и Србије и српске владе, јер сматра да је заиста на погрешном путу и да то може бити корисно само „нашим и уопште словенским непријатељима”.¹⁶⁸¹ Истовремено, Дучић се обратио и протојереју Рајевском: „Наша браћа Руси треба да нам пруже своју братску руку, а ми треба да је загрлимо, и да се поради око опћега славенскога савеза, ако не желимо да дочекамо, сачувај Боже, што су дочекали Французи од Немаца”.¹⁶⁸² Такође, фебруара 1871. године

¹⁶⁸⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, К. 6, Ед. хр. 36, Л. 9–10 об. *Борђе Влајковић – Н. А. Попов, Београд, 3. јануар 1871.*

¹⁶⁸¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 33, Л. 7–9. *Нићифор Дучић – Н. А. Попов, Београд, 25. јануар 1871.*

¹⁶⁸² *Нићифор Дучић – М. Ф. Рајевски, Београд, 25. фебруар 1871.* Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 173.

и митрополит Михаило поручује Московљанима: „Време је да почнемо боље да управљамо нашим пословима све док време не буде испред нас“.¹⁶⁸³

Априла 1871. године Пантелија Срећковић пренео је Попову поздраве Андрије Марјановића, Алимпија Васиљевића, Нићифора Дучића и других, па упозорио да Турци из дана у дан чине све већа насиља над Србима.¹⁶⁸⁴ Истовремено, маја 1871. године, за новог секретара Руског генералног конзулата у Београду бива постављен Алексеј Николајевич Церетељев¹⁶⁸⁵, чије је именовање митрополит Михаило поздравио, као постављење члана Московског словенског комитета „који ће нас разумети и помагати нам“.¹⁶⁸⁶ У међувремену, и Василије Пелагић је изашао из затвора, па преко Одесе, допутовао у Београд, где се посветио националном раду. Везано за помоћ Московског словенског комитета у виду књига Пелагић се обратио Погодину: „Пријатељ славенофилски комитет био ми је у помоћи да ондашње моје нацрте за опшћу ствар страдајуће браће, удесније одпочињати и остваривати почнем, па се ја мислим, увјерио да она помоћ није узалудна била“.¹⁶⁸⁷ Следеће године, када је превео књиге са чешког језика, замолио је московске словенофиле да откупе део тиража и поклоне их Србима у Турској.¹⁶⁸⁸

Како је већ поменуто, током овог периода, Уједињена омладина српска, у погледу српског питања, подржавала је црногорског књаза. Кад су почели да се праве планови о општебалканском устанку, фебруара 1870. године, књаз Никола шаље Јована Сундечића у Дубровник, како би сазнао став Русије: „Пак знајући да се на Очинском срцу Његова Императорска величанства све исто на срцу лежи ово страни као и онострани Словена, иштем од њега, и од његова правитељства очински савет што да радим, чему да се надам. Овومه нема размицања и одлагања. Желим знати и чути како мисли ваше правитељство од овоме и што ће ми наложити да радим; а ви знате, мислим, да све што ми нареди, бити ће точно испуњено“.¹⁶⁸⁹ Некадашњи ученик Петроградске артиљеријске школе и

¹⁶⁸³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 5–6. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 27. јануар 1871.*

¹⁶⁸⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 6, Л. 3–4. *Пантелија Срећковић – Н. А. Попов, Београд, 4. април 1871.*

¹⁶⁸⁵ Церетељев је био члан Петроградског одељења, а Московски свесловенски конгрес (1867), подстакао га је на изучавање словенских језика и народности: М. Ђ. Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869–22. септембар 1872)*, 393.

¹⁶⁸⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 23–24 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 28. април 1871.* Његов претходник Тројански наводно је био задовољан прекомандом у Јањину, „јер му је Београд већ досадио“: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 23–24 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 28. април 1871.*

¹⁶⁸⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 73, Л. 27–27 об. *Василије Пелагић – М. П. Погодин, Београд, 20. април 1871.*

¹⁶⁸⁸ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 176–176 об. *Василије Пелагић – Московски словенски комитет, Праг, 23. јул 1872.*

¹⁶⁸⁹ ГАРФ, Ф. 939, Оп. 1, Д. 133, Л. 13–14. *Никола Петровић – А. С. Јонин, Цетиње, 8. фебруар 1871.*

присталица Омладине, контраверзни црногорски војвода и десна рука Николе Петровића, Машо Врбица, августа 1869. године, био је приморан да напусти државну службу. Како је сам наводио у преписци са руским генералним конзулом у Дубровнику, вођеној током 1870. и 1871. године, оно није утицало на његова „патриотична осјећања, ни на добру вољу к полезном раду на обшту корист”, већ се окренуо пословима, која су Александру Семјоновичу Јонину била добро позната.¹⁶⁹⁰ Јонин је крајем јануара 1871. године обавестио грофа Игњатијева да је некадашњи сенатор Врбица у Црној Гори, па истакао да је веома храбар и интеллигентан, па да му може користити да утиче на књаза Николу. Навео је да је Стремоухов имао сукоб са Врбицом, за време његовог службовања у Дубровнику, али га је Јонин оправдао, наводећи да не може бити крив уколико је само био одан свом књазу.¹⁶⁹¹ Марта 1871. године, Врбица је из Трста извештавао Јонина о односу „аустроугарских Словена” везано за идеју уједињења Словенства: „Сви су повикали да живио књаз Никола и Цетиње, јер бо с Цетиња се за Југославене слободи надамо, а из Биограда је више не очекујемо”. Писао је да је њихово мишљење да ће се Немачка спремити и за две године заузети Трст и себи отворити врата на Јадрану, а да Аустроугарска пак неће бити против, уколико себе намири на Истоку. Врбица је настојао да их разувери, да Русија такав сценарио не би дозволила, те да су Србија и Црна Гора спремне да помогну Русији, спремне су да ратују, али да је потребно да се и остали Словени побуне, како би „свршили ствар која је већ на прагу”. Како би повратио њихову веру у Русију, Врбица је планирао да након посете Бечу, обиђе Нови Сад, па преко Срема, Славонију и Хрватску. Истовремено, замолио је Јонина да му пренесе уколико му је Игњатијев писао нешто везано за његов рад,¹⁶⁹² што нам говори да се у ово време Врбица већ налазио у служби руског амбасадора у Цариграду. Током лета 1871. године, Машо Врбица је посетио Москву, где се састао са Поповим, али су нам детаљи овог сусрета остали непознати.¹⁶⁹³

Поред заточеног Светозара Милетића, који је био предводник покрета, значајну улогу у оквиру Омладине, имао је и црногорски сердар поп Перо Матановић из Ћеклића, који је у мају 1871. године посетио грофа Игњатијева у Цариграду, а затим продужио у Москву и Петроград, покушавајући да за планове Омладине обезбеди подршку и званичне и незваничне Русије. Матановићево путовање руски амбасадор је представио

¹⁶⁹⁰ ГАРФ, Ф. 939, Оп. 1, Ед. хр. 72, Л. 1–1 об. *Машо Врбица – А. С. Јонин, Цетиње, 19. јануар 1870.*

¹⁶⁹¹ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 3047, Л. 53–61. *А. С. Јонин – Н. П. Игњатијев, Дубровник, 11/23. јануар 1871.*

¹⁶⁹² ГАРФ, Ф. 939, Оп. 1, Д. 72, Л. 2–5 об. *Машо Врбица – А. С. Јонин, Трст, 23. фебруар 1871.*

¹⁶⁹³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 33, Л. 3–6. *Јован Сундечић – Н. А. Попов, Цетиње, 10. јун 1871.*

Азијском департману као жељу црногорског сердара да мигрира у Русију, па је од руске владе затражио или парче земље или војну службу, а Игњатијев га је свесрдно препоручио.¹⁶⁹⁴ У Москви, Матановић је преко Попова покушавао да обезбеди подршку Московског словенског комитета, чији је тада постао и члан.¹⁶⁹⁵ На путу га је пратио Божидар Поповић. Након што су се састали са Поповим и безуспешно покушавали да се састану са Аксаковим, напустили су Москву и отпутовали у Петроград. Из Петрограда су послали писмо Попову: „Данас смо сретно приспели у престоницу Русије, одакле Вас поздрављамо и благодаримо за Ваше пријатељство које сте нам указали, али будите уверени да ће оно у корист словенске народности бити. Ми не губимо надежде у Вас, да ћете у свако доба труда положити помоћи бедноме народу србском, који под игом туђинства гине”.¹⁶⁹⁶ Уједно, замолили су га да Пера Матановића препоручи Константину Дмитријевичу Кавелину који се током шездесетих година XIX века придружио словенофилима: „Уверите га, благородни господине, о доброј намери сердаревој, коју сте и сами чули жељу његову”.¹⁶⁹⁷ Матановић није наишао на подршку званичног Петрограда. Игњатијевљево писмо проследио је Стремоухову, који није уважио препоруку руског амбасадора да награди црногорског сердара, него им је затражио и писмо препоруке књаза Николе.¹⁶⁹⁸ Азијски департман није имао слуха ни за његове замисли везане за судбину словенског света, ни за молбу о додели земље. Једино што је добио било је 200 рубаља путног трошка за повратак, али је он наставио даље да путује.¹⁶⁹⁹ Сумња се да је Матановић у Русији имао прилике да види и Луку Вукаловића, који је током 1870. године затражио од руске владе да се врати на Балкан и поновно стави на чело устанка.¹⁷⁰⁰ На молбу Нила Александровича Попова, Матановић и његова пратња даље су посетили Букурешт. Након тога, Матановић је посетио и Светозара Милетића у вацком затвору, који је затим послао наизглед необавезно писмо Попову и тиме Матановићевој мисији дао легитимитет, те на крају писма додао: „Сад са нашом међусобном девизом: живела србска слава и руска слобода”. Истовремено, Милетић је

¹⁶⁹⁴ Н. П. Игњатијев – П. Н. Стремоухов, Цариград, 11/23. мај 1871. Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 180–181.

¹⁶⁹⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 15, Л. 3–4. *Перо Матановић – Н. А. Попов, Црна Гора, 29. јул 1871.*

¹⁶⁹⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 16, Ед. хр. 36, Л. 1–2. *Бождар Поповић и Перо Матановић – Н. А. Попов, Петроград, 24. мај 1871.*

¹⁶⁹⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 16, Ед. хр. 36, Л. 3–4. *Бождар Поповић и Перо Матановић – Н. А. Попов, Петроград, 25. мај 1871.*

¹⁶⁹⁸ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 3393, Л. 1–1 об. *Перо Матановић – Н. П. Игњатијев, 18. јун 1871.*

¹⁶⁹⁹ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 20, 1872. *П. Н. Стремоухов – А. С. Јонин, 5. јун 1872.*

¹⁷⁰⁰ Н. Петровић, *О покушају устанка Уједињене омладине српске 1871–1872*, Летопис Матице српске књ. 398 св. 5 (1966), 472–474.

Попову послао и писмо за Љубена Каравелова,¹⁷⁰¹ који је током 1870. године у Букурешту основао Бугарски револуционарни централни комитет, док је Васил Левски у Ловечу основао Привремену владу, па су тако заједно разгранали програм заједничке борбе са осталим хришћанима у региону. Везано за устанак који је припремао Перо Матановић, Милетић је поручио Каравелову¹⁷⁰² „да је крајње време“. Такође, писао му је да Матановић мисли да би било добро да Бугари приме десетак Црногораца у своју војску, и да се исто тако десетак Бугара уврсти међу Црногорце и Херцеговце.¹⁷⁰³

У међувремену, у јулу 1871. године, Николај Павлович Шишкин обавестио је Стремоухова да му је Миливоје Петровић Блазнавац у поверењу саопштио да је Перо Матановић боравио и у Београду, па да га је у више наврата наговарао на покретање општебалканског устанка против Турске. Матановић је намесницима представио да устаници имају подршку Омладине, па је желео да зна да ли је и Србија спремна да учествује у покрету и колико би устаници материјално могли од ње да очекују. Блазнавац је Шишкину пренео да му је Матановић готово припретио насилним увођењем Србије у рат, без сагласности њене владе, која би себе на тај начин само искомпромитовала. Шишкин је извештавао директора Азијског департмана да је Матановић покушао многе да привуче к себи, али да је придобио само Василија Пелагића и Ђоку Влајковића. Такође, извештавао га је да Јован Ристић прима писма из Босне и Херцеговине, у којима га питају да ли су тачне информације да припремају устанак.¹⁷⁰⁴ Намесници нису имали поверења у Матановића, за кога су веровали да долази као шпијун књаза Николе,¹⁷⁰⁵ иако се представљао као изгнаник са Цетиња. Шишкин је Азијском департману представио Ристићево мишљење, рекавши да књаз Никола води дволичну политику, с једне стране ради на договору са Србијом, а с друге стране, помоћу својих агената ради на подстицању хришћана на устанак. Други намесник је био уверен да Матановић не би путовао да нема средстава, а да је новац добио од свог брата, министра финансија Ђуре Матановића, и то 120 гуљдена. На тај

¹⁷⁰¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 29, Л. 1–2. *Светозар Милетић – Н. А. Попов, Вац, 5/17. јун 1871.*

¹⁷⁰² Године 1869. Љубен Каравелов пожалио се Погодину шта је преживео заједно са уредником *Заставе* Владимиром Јовановићем, да су сада на слободи, али да му је забрањено да пише за *Заставу* и да одржава преписку са Русима: РГАЛИ, Ф. 373, Оп. 1, Ед. хр. 164, Л. 3–3 об. *Љубен Каравелов – М. П. Погодин, Нови Сад, 16. март 1869.*

¹⁷⁰³ *Светозар Милетић – Љубен Каравелов, Вац, 19. јун 1871.* Светозар Милетић и Народна странка: грађа 1860–1885, књ. II 1870–1875, приредио Н. Петровић, Сремски Карловци 1969, 210–211.

¹⁷⁰⁴ *Н. П. Шишкин – П. Н. Стремоухов, Београд, 13/25. јул 1871.* Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 190–191.

¹⁷⁰⁵ *Јован Ристић – Филип Христић, Београд, 28. јун 1871.* Писма Јована Ристића Филипу Христићу: од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880, Београд 1931, 59–61.

начин, како је Шишкин навео, „могу да сумњају да књаз ради искључиво у корист црногорског владарског дома, који се при томе недавно родио”.¹⁷⁰⁶ Осим што је посетио Нови Сад и Београд, Матановић је путовао по Далмацији, посетио нека тајна места у Босни и на крају допутовао у Дубровник, где је провео неко време. Познато је и да је био у Загребу, где се повезао са Хрватском народном странком.¹⁷⁰⁷ Миливоје Петровић Блазнавац одбио је да подржи припрему општебалканског устанка без сагласности Русије или Немачке. Шишкин се изјаснио противно устанку, а намесницима је саветовао мир, подвукавши да је став Русије непромењен и да руска влада није спремна да подржи покрете балканских народа.¹⁷⁰⁸

У међувремену, „како је у дипломатији била тишина”, митрополит Михаило се о политичким приликама распитивао код Попова, па га поновно подсетио на српска очекивања: „Молим Вас да нас понекад утешите вестима о судбини наших Јужних Словена, шта их чека из одлука високе дипломатије. Код нас се прича да још није дошло до закључивања политике Русије и Пруске. Ми ћемо се радовати успесима Русије, верујући да то неће остати без срећних последица за све Словене”.¹⁷⁰⁹ Неколико недеља касније, иако је став руске владе био јасан, августа 1871. године, митрополит Михаило поручио је Попову: „Влајковић вас поздравља и поручује да је време да се ратује са Турцима”.¹⁷¹⁰

По повратку на Цетиње, Матановић је послат у Албанију, где су отпочели немири. Септембра 1871. године Перо Матановић је обавестио Попова да је све спремно да устанак избије у свим деловима Турске, али да руска и црногорска влада не помажу покрет, сматрајући да није повољан моменат, па га упитао: „Али кад ће оно доћи? Кад ће бити бољи и више погодан час за народно ослобођење, него сад кад је народ спреман да устане у свим крајевима Турске империје – у Херцеговини, Босни, Бугарској, Грчкој? Ми сада никако не смемо да изневеримо нашу браћу у Албанији, који већ проливају своју крв и да дозволимо да остану сами у тој борби. Ми ћемо да започнемо борбу и да се надамо да нас ви нећете оставити, већ да ћете одржати дату реч. Шаљемо вам нашег човека са потписима, коме можете веровати. Ако ви будете енергично дејствовали, како

¹⁷⁰⁶ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 19, 1871. *Н. П. Шишкин – Азијски депарتمان МИД, 11. август 1871.*

¹⁷⁰⁷ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 20, 1872. *П. Н. Стремоухов – А. С. Јонин, 5. јун 1872.*

¹⁷⁰⁸ *Н. П. Шишкин – П. Н. Стремоухов, Београд, 13/25. јул 1871.* Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 190–191.

¹⁷⁰⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 33–34. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 16. јун 1871.*

¹⁷¹⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 35–36 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 23. јул 1871.*

ми на вас рачунамо, увућићемо у борбу и Црну Гору и Србију, где је народ спреман да ступи у борбу за народно ослобођење”.¹⁷¹¹ Из Матановићевог обраћања Попову јасно видимо да је Омладина имала извесно обећање московских словенофила. Готово годину дана касније, Стремоухов је писао Јонину о Матановићу, „да је одавно познат руској влади”, наводећи да су га због његових „неразумних акција“ аустроугарске власти протерале, па да је био принуђен да бежи у Херцеговину и да спас потражи у Русији. Стремоухов је сматрао да би најбоље било да се он привуче у Црну Гору, одакле би га боље контролисали, па подвукао да је важно да се о свему обавести и књаз Никола.¹⁷¹²

Током владавине Другог намесништва, проруска струја, на челу са митрополитом Михаилом, настојала је да на све начине изглади односе Београда и Петрограда. Већ почетком фебруара 1871. године постављено је питање посете Милана Обреновића Петрограду, па преко Антонине Дмитријевне Блудове рађено је да се за младог српског кнеза пронађе невеста у Русији.¹⁷¹³ По објављивању Горчаковљевог циркулара, Јован Ристић је пожурio да утврди српску спољну политику и великим силама јасно да до знања које су српске намере. Све више је нагињао општебалканском устанку, па је настојао да за своје планове обезбеди руску подршку. Константин Митричевић, српски пуковник у руској војсци, био је задужен да Ристићеве жеље пренесе Стремоухову. Покренуто је питање кнежеве посете цару, па је питање „кримске посете” постало само питање тренутка.¹⁷¹⁴ Међутим, видевши да немају сагласност званичне Русије, временом се од подизања устанка одустало. Како је надање спласло, септембра 1871. године, Јездимир Чекић писао је Попову: „Велики рат у Немачкој се завршио, а словенско питање враћено је уназад. Руска влада је заборавила на Источне Словене и оставила их својој несрећној судбини”.¹⁷¹⁵

Средином октобра 1871. године Милан Обреновић и његов први намесник Миливоје Петровић Блазнавац посетили су руског цара у Ливадији, што је представљало искорак у успостављању поновног поверења између Београда и Петрограда. У повратку из Ливадије, Блазнавац се у Одеси састао са Ростиславом Андрејевичем Фадјејевим, коме је у разговору саопштио да код руског цара није приметио „панславистичке идеје”,

¹⁷¹¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 15, Л. 1–2. *Перо Матановић – Н. А. Попов, Београд, 4. септембар 1871.*

¹⁷¹² БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 20, 1872. П. Н. *Стремоухов – А. С. Јонин, 5. јун 1872*; БАО НМЦГ, Никола I Петровић, 1872/2349. *Копија писма Азијског департмана А. С. Јонину.*

¹⁷¹³ *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 27. јануар 1871.* Писма митрополита Михаила грофици А. Д. Блудовој: прилог проучавању руско-српских односа (1871–1874), 126–128.

¹⁷¹⁴ С. Рајић, *Криза пре кризе – Србија и велике силе 1870–1875. године*, Велика источна криза и српско питање, уредио С. Рудић, Београд 2019, 24–25.

¹⁷¹⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 21, Ед. хр. 21, Л. 5–6. *Јездимир Чекић – Н. А. Попов, 1. септембар 1871.*

па му изнео свој лични став и покушао да га убеди да су његови погледи штетни по словенске интересе.¹⁷¹⁶ Иницијатор ове посете,¹⁷¹⁷ Николај Павлович Игњатијев, забележио је да се није преварио када је предвиђао да ће посета српског кнеза руском цару у Ливадији донети добре резултате.¹⁷¹⁸ Митрополит Михаило пренео је Блудовој да су у Србији сви веома задовољни кнежевим сусретом са царом, царицом и великим кнежевима: „Од тог времена и он сам се променио ка бољем, о Русији и Русима мисли много боље и труди се да показује наклоност према њима”. Међутим, и даље је инсистирао да Милан допутује у Петроград и тамо проведе месец или два, уверавајући је да би оно повољно утицало на њега у религиозном смислу, али и у смислу да потпуно „заволи словенску политку”. Али, како је за то путовање, Милан прво морао да посети Цариград, митрополит је за одгађање кривио српске намеснике.¹⁷¹⁹ Истовремено, митрополит је писао и Рајевском у Беч, изражавајући наду да ће „кримска посета” имати повољног утицаја на српско питање: „Дај Боже па да све то помогне делу ослобођења несрећних хришћана”.¹⁷²⁰ Након Миланове посете Ливадији, Шишкин у писму Игњатијеву наводи да је српском кнезу путовање на Крим остало у лепом сећању, али да је због непријатности коју је тамо доживао, јер није знао да плеше, сада ангажовао учитеља плеса. Узгред, руски генерални конзул му је подвукао да он није заговорник мешања Русије у унутрашњу политику Србије или неке друге земље, и да никад то неће ни бити.¹⁷²¹

Омладина није одустајала од планова за подизање општебалканског устанка, који се очекивао на пролеће 1872. године. Поводом крштења књажевљевог сина Данила, октобра 1871. године, у дому Маше Врбице на Цетињу, одржан је састанак Уједињене омладине српске, на коме је основана Дружина за ослобођење и уједињење српско. У оснивању ове тајне организације учествовали су Василије Пелагић, Лазар Костић, Ђорђе Влајковић, Миша Димитријевић, Коста Угринић и Милан Кујунџић.¹⁷²² Преувеличавајући снагу новоосноване организације, Врбица је уверавао Јонина да је

¹⁷¹⁶ *Дневник Бењамина Калаја (аустроугарског конзула у Београду): 1868–1878*, 415.

¹⁷¹⁷ Ј. Ристић, *нав. дело*, 207–208.

¹⁷¹⁸ *Граф Н. П. Игњатиев. Дипломатически записки (1864–1874) и Донесения (1865–1876)*, Т. 2, превод, увод и коментар Илия Тодев, София 2009, 583.

¹⁷¹⁹ *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 26. јануар 1872*. Писма митрополита Михаила грофици А. Д. Блудовој: прилог проучавању руско-српских односа (1871–1874), 128–129.

¹⁷²⁰ *Митрополит Михаило – М. Ф. Рајевски, Београд, 22. октобар 1871*. Зарубежне славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, 300.

¹⁷²¹ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4203, Л. 43–45 об. Н. П. Шишкин – Н. П. Игњатијев, Београд, 21. децембар 1871.

¹⁷²² Н. Петровић, *О покушају устанка Уједињене омладине српске 1871–1872*, 475.

њихова заслуга и успех то што су намесници, схвативши да су у својој политици усамљени, одлучили да се српски млади кнез поклони цару Александру II. Истовремено, Врбица је Александру Семјоновичу Јонину писао о Светозару Милетићу, који је у међувремену изашао из затвора и кога су такође очекивали на Цетињу, па га обавестио да намерава да посети и њега у Дубровнику. Врбица је замолио руског конзула да Милетића угости и увери га у руску подршку, те да му објасни да руско-турско пријатељство „није ништа до руска хитрина са којом је Турску извукла из рука западно јевропскијех највише, зато да Србима у згодној прилици буде лакше извојевати своју слободу и самосталност”. Врбица је подвукао Јонину да се нада да ће Русија измирити Србију и Црну Гору.¹⁷²³ Само два дана касније, Врбица је писао Јонину да га је удаљавање од федералистичког уређења у Аустроугарској обрадовало, верујући да ће оно произвести додатно огорчење према заједничком непријатељу, што иде у прилог „великоме славенском обштем интересу”. Истовремено, вероватно чувши за планове митрополита Михаила, писао је да га је обрадовала вест да ће кнез Милан посетити Петроград, изражавајући наду „да ће већ и Србин доћи до здраве свијести, јер врдања за дуго не може бити”.¹⁷²⁴ Напошетку, до сусрета Милетића и Јонина није дошло, а преко Божицара Петрановић, Врбица је сазнао „да је господин Јоњин питао и да му је одговорено да не би било добро у данашње доба ту ствар добавити, нити то да се то њихове фабрике тиче”. Истовремено, како је Врбица забележио, након посете Ливадији, ни од српске владе није било одговора.¹⁷²⁵ Из овога видимо, како су присталице Омладине покушале да преко Јонина за своје планове обезбеде руску подршку. Међутим, и овога пута, Русија је остала доследна Горчаковљевим спољнополитичким пројекцијама. Пропуштање прилике за рат, поновно је дочекано са разочарењем, што видимо из обраћања митрополита Михаила Попову од краја децембра 1871. године: „Сумњамо и размишљамо који је разлог таквог политичког заокрета. Зар је могуће да још није време да Словени буду слободни, већ је потребно да остану у робству? Такав заокрет није се десио без озбиљног разлога, али нам сада он није сасвим јасан“.¹⁷²⁶

¹⁷²³ ГАРФ, Ф. 939, Оп. 1, Д. 72, Л. 7–8 об. *Машо Врбица – А. С. Јонин, Цетиње, 16. октобар 1871.*

¹⁷²⁴ ГАРФ, Ф. 939, Оп. 1, Д. 72, Л. 6–6 об. *Машо Врбица – А. С. Јонин, Цетиње, 18. октобар 1871.*

¹⁷²⁵ ГАРФ, Ф. 939, Оп. 1, Д. 72, Л. 9–12 об. *Машо Врбица – Божицар Петрановић, Цетиње, 14. јануар 1872.*

¹⁷²⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 47–48. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 13. децембар 1871.*

Српски питомци, окупљени око Светозара Марковића и његове организације „Српска општина”¹⁷²⁷, на вести о припремању устанка од стране Омладине, прекидају школовање и враћају се на Балкан. Године 1869. Светозар Марковић напушта Петроград, а неколицина питомаца и присталица Српске општине прелази у Москву, која у то време постаје центар руског револуционарног тајног рада.¹⁷²⁸ Већ априла 1871. године извесни Војиновић налазио се у завичају Луке Вукаловића,¹⁷²⁹ али је пре тога посетио Београд и митрополиту Михаилу донео писмо од Попова.¹⁷³⁰ На Поповљево писмо одговорио је Нићифор Дучић, а писмо је пре тога прочитао и одобрио га Јован Ристић.¹⁷³¹ Са Војиновићем се очекивао и Јован Дреч,¹⁷³² а априла 1871. године и Јован Лепави се налазио у Мостару.¹⁷³³ Августа 1871. године Шишкин је извештавао Азијски департаман о пропаганди Марковићевог *Раденика*, како у томе учествују руски ђаци, па и да митрополит Михаило „због слабости свог карактера, није био у стању да раскине са радикалима, који уништавају његов духовни чин“. Сам Шишкин био је уверен да ће Омладина сама да одустане од устанка кад увиди да у њега не може да увуче српску и црногорску владу.¹⁷³⁴ Поред Јована Дреча и Јована Лепаве који су допутовали у Мостар, Ђорђе Филиповић је отпутовао у Сарајево, да би после неког времена, по препоруци митрополита Михаила, ови питомци добили посао учитеља у мостарској школи, па су се за новчану помоћ и књиге обраћали Московском словенском комитету.¹⁷³⁵

Почетком 1872. године Шишкин је извештавао Игњатијева да га је Блазнавац обавестио да је митрополит Михаило од њега тражио да прими повереника новосадске

¹⁷²⁷ Крајем 1866. године српска студентска омладина основала је „удружење за узајамно потпомагање и уздизање националног напретка”: *Директор пеиштанске полиције – Председништво Угарског намесничког већа, Пешта, 9. новембар 1866.* Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској, приредио В. Крестић, Нови Сад 2015, 80–81. Српска општина као друштвена организација имала је за циљ да повеже српске питомце у Русији и руско и српско јавно мњење упозна са приликама у Србији. Како су им циљеви били истоветни, Српска општина је убрзо постала део Уједињене омладине српске: В. Вулетић, *Једна руска веза Уједињене омладине српске*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду VII (1962–1963), 144–145.

¹⁷²⁸ РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 404–404 об. *Јован Дреч – Ректор Императорског Московског универзитета, Москва, 11. јануар 1869.*

¹⁷²⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 17–18 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 31. март 1871.*

¹⁷³⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 5–6. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 27. јануар 1871.*

¹⁷³¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 5–6. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 27. јануар 1871.*

¹⁷³² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 1–2. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд-Крушевац, 2. јануар 1871.*

¹⁷³³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 17–18 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 31. март 1871.*

¹⁷³⁴ Н. П. Шишкин – П. Н. Стремоухов, *Београд, 3/15. август 1871.* Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 201–202.

¹⁷³⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 20, Ед. хр. 36, Л. 2–3. *Ђорђе Филиповић – Н. А. Попов, Мостар, 23. мај 1873.*

Омладине, како би му изложио план устанка, који је планиран за фебруар. Јеврем Марковић посетио је првог намесника и представио му појединости. Шишкин је подржао Блазнавчев одговор да устанак треба одложити, а руска влада је њихов план сматрала штетним и неостварљивим. Шишкин је руском амбасадору у Цариграду подвукао да има Блазнавчево обећање да неће ништа предузимати без знања руске владе.¹⁷³⁶ Након Марковићеве посете, Намесништво су посетили Лазар Костић и Миша Димитријевић, па и Василије Пелагић. Шишкин је извештавао петроградске званичнике о Костићевој посети Београду. Руски конзул је писао да је Блазнавац морао поновно да уверава Костића колико су заправо средства Омладине преувеличана и да без отворене руске подршке не треба започињати покрет од кога зависи будућност читавог Јужнословенства. Напослетку, успели су да га одговоре, а он их је замолио да му представе план будућег деловања, обећавши да ће се приклонити српској влади. Пре тога, Блазнавац га је замолио да му гарантује да ће Омладина Србију на челу са династијом Обреновић признати за центар Јужних Словена, да неће чинити било какве сплетке против садашње владе и да ће се супротставити аустроугарским претензијама. Међутим, иако се у том уверењу завршио њихов сусрет, Шишкин је извештавао Азијски департман да у Београду ипак постоји страх од Омладине, па ако је за веровати полицијским извештајима, митрополит Михаило је многим људима читао писмо Московског словенског комитета у коме се за заоштравање покрета међу хришћанима обећава значајна новчана помоћ. Такође, извештавао их је и о Ристићевој наклоности према покрету, те да он у оквиру владе заступа мишљење да полако треба прећи у испуњавање националног програма.¹⁷³⁷ Нешто пре тога, Шишкин је упозоравао Игњатијева да се Русија не сме ограничити само на празне фразе, када су у питању отворена питања и молбе српских званичника, јер је једино то прави пут да се не поништи руски утицај и да се намесници приближе Русији. Шишкин је сматрао да би требало искористити плодове „кримске посете” и не дозволити да Србију прогута нека Дунавска федерација или да је са карте избрише немачка култура. Такође, Шишкин је обавестио руског амбасадора да је писао Офенбергу да му достави детаљне информације о бугарским револуционарним комитетима у Румунији и могућности да се исти приближе српској влади. Замолио је Игњатијева да му пошаље Офенбергов одговор без

¹⁷³⁶ Н. П. Шишкин – Н. П. Игњатијев, Београд, 16/28. децембар 1871. Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 232–238.

¹⁷³⁷ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 20, 1872. Н. П. Шишкин – Азијски департман МИД, 27. фебруар 1872.

кога Блазнавац неће да ступи у контакт са Бугарима.¹⁷³⁸ Крајем марта 1872. године Шишкин је Петрограду доставио план Омладине, за који се веровало да је потекао од Светозара Милетића, по коме су тренутне међународне прилике погодвале избијању народног покрета, па је стога предложено формирање чета у Крагујевцу и њихово пребацивање у Босну на Ђурђевдан. Међутим, Намесништво није одобрило овај план.¹⁷³⁹ Годину дана касније, Шишкин је поновно извештавао руске званичнике да су херцеговачки поглавари решени на устанак, а да су књаза Николу преко Врбице обавестили да ће устанак избити на Тројице.¹⁷⁴⁰ Међутим, покушаји Омладине остали су без успеха, јер обећана помоћ московских словенофила није била довољна, а помоћ званичне Русије је изостала.¹⁷⁴¹ Сматра се да је пресудну улогу на осујећење планова Омладине, на наговор Намесништва, имао руски утицај на књаза Николу. Не само да Намесништво није дозволило устанак, већ је предузело и репресивније мере. Светозар Марковић је протеран, *Раденик* забрањен, а претучени Василије Пелагић морао је да напусти Србију.¹⁷⁴² Од склапања Тројецарског савеза, Источно питање је стављено на чекање.

У међувремену, фебруара 1872. године, митрополит Михаило извештавао је московске словенофиле о тренутним политичким приликама у Србији: „Код нас је мирно, очекује се пунолетство кнеза Милана и формирање нове владе. Једна партија мисли да другу помери или да се бори за оживљавање. Радикали и комунисти су се искомпромитовали и зато су изгубили значење. После Ваше [Н. А. Попова] књиге, либерална странка подиже се. Али невоља је што се либерали из 1858–1859. године не слажу са либералима из 1868. године. Ако би они сишли, ствар би кренула напред. А може бити да се то деси при кнезу”.¹⁷⁴³ У предвечерје стицања пунолетства Милана Обреновића, намесници су покушали да, уз подршку Русије, издејствују проглашење Србије за краљевину, али је и овога пута руска подршка изостала.¹⁷⁴⁴

¹⁷³⁸ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4203, Л. 49–53 об. Н. П. Шишкин – Н. П. Игњатијев, Београд, 23. фебруар 1872.

¹⁷³⁹ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 20, 1872. Н. П. Шишкин – Азијски депарتمان МИД, 18. март 1872.

¹⁷⁴⁰ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 21, 1873. Н. П. Шишкин – Азијски депарتمان МИД, 17. мај 1873.

¹⁷⁴¹ С. Рајић, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности 1868–1878*, 254–255.

¹⁷⁴² Н. Петровић, *О покушају устанка Уједињене омладине српске 1871–1872*, 484–486.

¹⁷⁴³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 7–8. Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 7. фебруар 1872.

¹⁷⁴⁴ В. Војводић, *У духу Гарашиних идеја. Србија и неослобођено Српство 1868–1876*, 80–81.

Крајем јула 1872. године, Московски словенски комитет примио је званични позив Београдске општине да присуствују свечаној прослави поводом обележавања пунолетства и почетка самосталне владавине кнеза Милана Обреновића, а која је планирана за 22. и 23. август 1872. године. Коначан одговор о слању представника требало је доставити до 16. августа. Управа Московског словенског комитета хладно је примила овај позив.¹⁷⁴⁵ Позивница је наводно грешком стигла у Московски словенски комитет, уместо у Московску думу, на коју је била адресирана. Аксаков је писао да нико од њих није ни помишљао да путује у Београд на прославу, а ни Србима није саветовао „да дижу превелику прашину”: „Најкомпромитованији изговориће мноштво говора, који ће без разлога да пробуде сумње Порте, сада кад ствари иду ваљано: Србија јача, наоружава се, окупља снаге, а Порта, успавана од стране Игњатијева, не притиска Словене као раније”. Аксаков је био уверен да руски канцелар неће дозволити да Московска дума пошаље своје представнике, те да је довољно ефикасно да Александар II Милану пошаље Александровску ленту. Истовремено, сматрао је да ако би се донела одлука да се руски представник ипак пошаље, онда би то могао да буде само Нил Александрович Попов, јер „тамо може путовати само човек коме су тамошње интриге и послови добро познати”.¹⁷⁴⁶ Међутим, на седници Московске думе од 8. августа 1872. године, одлучено је да се у Београд пошаљу Нил Александрович Попов и члан Думе Матвеј Григорјевич Попов, о чему су обавештени и представници и организатори.¹⁷⁴⁷ Након тога, московски генерал-губернатор обратио се за дозволу Министарства унутрашњих послова,¹⁷⁴⁸ одакле је његово писмо прослеђено у Министарство спољних послова.¹⁷⁴⁹ Затим су министру унутрашњих послова прослеђена и имена представника, да би потом уследио одговор Министарства спољних послова, да наведене особе могу путовати само као физичка лица,¹⁷⁵⁰ никако у својству представника Московске градске

¹⁷⁴⁵ Николај Абрамович Зубков пренео је позив Аксакову, а пре тога о томе обавестио и Попова и Баћушкова, док је Погодин био у иностранству: РО ИРЛИ РАН, Ф. 3, Оп. 4, Д. 234, Л. 1–2 об. *Н. А. Зубков – И. С. Аксаков, Москва, 17. јул 1872.*

¹⁷⁴⁶ *И. С. Аксаков – Н. А. Зубков, Турово, 21. јул 1872.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 362.

¹⁷⁴⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 23, Ед. хр. 19, Л. 1–2. *Московски градоначелник – Н. А. Попов, Москва, 27. јул 1872;* ЦГА Москвы, Ф. 179, Оп. 21, Д. 291, Л. 10–10 об. *Московски градоначелник – Београдска општина, [пре 2. августа 1872].*

¹⁷⁴⁸ РГИА, Ф. 1282, Оп. 1, Д. 812, Бр. 1. *Московски генерал-губернатор – Министар унутрашњих послова, 27. јул 1872;* РГИА, Ф. 733, Оп. 120, Д. 797, Л. 1–2. *Министар просвете – Московска градска дума, 1. августа 1872.*

¹⁷⁴⁹ РГИА, Ф. 1282, Оп. 1, Д. 812, Бр. 2. *Министар унутрашњих послова – Министар спољних послова, 30. јул 1872.*

¹⁷⁵⁰ РГИА, Ф. 1282, Оп. 1, Д. 812, Бр. 4. *Московски генерал-губернатор – Министар унутрашњих послова, 1. август 1872.*

думе или било које друге државне установе или друштва, при чему се вероватно мислило и на Московски словенски комитет.¹⁷⁵¹ Нила Александровича Попова, испред Организационог одбора, Алимпије Васиљевић позвао је и лично, коме је писао да сви његови српски пријатељи желе да га виде.¹⁷⁵² Такође, постојале су и индиције да би у Србију требало да путује Михаил Петровић Погодин.¹⁷⁵³ На крају, крајња одлука пала је да на велику прославу путује московски генерал-губернатор и царев ађутант кнез Владимир Андрејевич Долгоруков,¹⁷⁵⁴ што је српску власт веома обрадовало.¹⁷⁵⁵ Пунолетство и самостално ступање на власт Милану Обреновићу честитали су руски цар и највиши руски званичници. Преко Димитрија Поповића, „у име московских пријатеља Србије”, честитке му је упутио и Нил Александрович Попов.¹⁷⁵⁶

Миланово преузимање самосталног вођења српске политике, није донело очекиване промене. Формирање нове владе поверено је Миливоју Петровићу Блазнавцу, коме је уједно припало и Министарство војске, док је Јован Ристић постављен за министра спољних послова. Стога, Намеснички режим одржао се до априла 1873. године, до Блазнавчеве смрти,¹⁷⁵⁷ односно све до новембра 1873. године, до пада Ристићевог кабинета. Проруска струја наставила је да инсистира на кнежевом путовању у Петроград, па и на његовој женидби Русињом, сматрајући да би се само тако Милан ослободио утицаја намесника. Међутим, да се за српског кнеза испроси руска принцеза, званична Русија није била вољна да да пристанак.¹⁷⁵⁸ Средином новембра 1872. године, везано за пропуштање прилике за избијање општебалканског устанка и решавање српског питања, митрополит Михаило писао је Блудовој: „Многе повољне прилике за рат су пропуштене, а сада не можемо устати. Мађари јачају и хапсе Словене, Немци такође, Енглези са свима осталима подржавају Турску, Русија није спремна – и шта радити? Ћутати и живети мирно не можемо, зато и пропадамо, и морално и материјално,

¹⁷⁵¹ РГИА, Ф. 1282, Оп. 1, Д. 812, Бр. 5. *Министарство спољних послова – Алексеј Борисович, Петроград, 2. август 1872*; РГИА, Ф. 733, Оп. 120, Д. 797, Л. 3–3 об. *Дељанов – Начелник Московског школског округа, Москва, 2. август 1872*.

¹⁷⁵² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 7, Л. 7–8. *Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, [почетак августа 1872]*.

¹⁷⁵³ РГАЛИ, Ф. 373, Оп. 1, Д. 190, Л. 103–103 об. *А. И. Кошељев – М. П. Погодин, Ярослављ, 12. август 1872*.

¹⁷⁵⁴ *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 1. новембар 1872*. Писма митрополита Михаила грофици А. Д. Блудовој: прилог проучавању руско-српских односа (1871–1874), 130–132.

¹⁷⁵⁵ *Јован Ристић – Филип Христић, Београд, 30. јун 1872*. Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880, 134–136.

¹⁷⁵⁶ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 57, Л. 1. *Н. А. Попов – Димитрије Поповић, Москва, [1872]*.

¹⁷⁵⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 9–10. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 29. март 1873*.

¹⁷⁵⁸ АСАНУ, ЈР, IX/5. *Милосав Протић – Јован Ристић, Београд, 6. јул 1873*.

а за устанак није време”.¹⁷⁵⁹ Не одустајући од кнежеве посете Цариграду, у јуну 1873. године, митрополит Михаило је писао Попову: „Наши се двоуме – отпутовати у Беч или у Цариград. Ми би желели кад би Ви све урадили, да би се њима отворио пут к вама у Петроград”.¹⁷⁶⁰ Такође, августа 1873. године, писао му је да „круже гласине” да кнез Милан путује у Беч, па у Париз, одакле би требао да отпутује на одмор у неке бање, „а пожељно би било да због женидбе путује у Русију”.¹⁷⁶¹ На предлог Милосава Протића, кнез Горчаков је преузео на себе, да у договору са руском царицом, за кнеза Милана пронађе невесту у Русији.¹⁷⁶² Поверавање нове владе Јовану Мариновићу, почетком новембра 1873. године, представљао је последњи руски покушај да се осигура политика мира и очувања *status quo*, онако како су се цареви договорили 23. октобра 1873. године приликом стварања Тројецарског савеза.¹⁷⁶³

Дамско одељење и српске „женскиње” у Русији: школовање „у духу православном и словенском”

Међународне околности с почетка осме деценије XIX века, створиле су простор за ангажованије деловање Руске империје међу балканским народима. Сходно томе, да се јачање руског утицаја на Балканском полуострву путем образовања, показало као веома корисно, а „неагресивно” средство пропаганде, седамдесетих година XIX века, и званични и незванични руски кругови, радили су на повећању броја стипендија и привлачењу јужнословенских питомаца и питомица ради школовања у руским образовним установама. Године 1870–1871. намера да што већи број Српкиња и Бугарки стекне образовање у Русији манифестована је у виду отварања Дамског одељења

¹⁷⁵⁹ Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 1. новембар 1872. Писма митрополита Михаила грофици А. Д. Блудовој: прилог проучавању руско-српских односа (1871–1874), 130–132.

¹⁷⁶⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 11–12. Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 15. јун 1873.

¹⁷⁶¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 13–14. Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 30. јул 1873; Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 302–303.

¹⁷⁶² ПФ НБС, Р 811/1, 1. Милосав Протић – Милан Обреновић, Београд, 9. децембар 1873. Миливоје Петровић Блазнавац замолио је у Ливадији руску царицу да за српског кнеза пронађе невесту у Русији, док је на ту тему разговарао и Игњатијев са Великим кнезом Константином Николајевичем, о Милановој женидби његовом кћерком Великом кнегињом Вером Константиновном, што се наводно чинило могуће: Миливоје Петровић Блазнавац – Филип Христић, Београд, 1. јануар 1873. Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880, 173–174.

¹⁷⁶³ С. Рајић, Криза пре кризе–Србија и велике силе 1870–1875. године, 35.

Московског словенског комитета и отварања пансиона и школе при Алексејевском женском манастиру у Москви.

О питању школовања српских питомица у Русији у XIX и почетком XX века, у српској историографији није много писано.¹⁷⁶⁴ У временском оквиру о коме ми овде говоримо, са српске стране, није владало велико интересовање за слање женске деце ради школовања у далеку и хладну „братску” земљу. У изворима нисмо пронашли податак да је српска влада помагала школовање питомица у Русији. Искључиво се радило о стипендијама руске владе, Управе руске царице Марије Александровне, затим, стипендијама Московског словенског комитета и његових одељења, неколицине добротворних организација и добротвора појединаца. Поуздано знамо да је, у периоду од 1854. до 1875. године, у образовним установама Одесе, Кијева, Петрограда и Москве, школовано не мање од двадесет и девет српских питомица. Ако узмемо у обзир, колико је школовање женске деце у Србији и српским земљама уопште било распрострањено и прихваћено, може се рећи, да број није мали. Школовање женске деце међу Србима узело је маха тек у осмој деценији XIX века.

Слика 25. Катарина (Ђорђевић) Миловук:
прва српска питомица у Русији¹⁷⁶⁵

¹⁷⁶⁴ Ј. Блажић Пејић, *Русија и просветно питање код Срба (1856–1878)*, 99–115; Ј. Блажић, *Московски словенски комитет и школовање српских и бугарских питомица (1876–1877)*, Мешовита грађа (Miscellanea) XXXIII (2012), 301–314; Е. В. Иванова, *Воспитательное заведение для южнославянских девиц в Москве при Алексеевском женском монастыре во второй половине XIX века*, *Русский мир* 2012: сборник статей, главный редактор С. Н. Бабурин, Москва 2012, 236–263.

¹⁷⁶⁵ НБС, Збирка разгледница, РГ 3197/1. *Портрет Катарине Миловук*.

Московски словенофили рано су учили предности женског образовања. Међу документима у оквиру личног фонда Михаила Петровича Погодина¹⁷⁶⁶, налази се занимљиво писмо непознатог аутора из 1854. године, које је послато из Беча, где се наводи пример како је једна српска девојчица, узраста од шест година, која је упознала српског питомца, који се тада школовао у Москви, затражила од њега да и њу поведе на школовање у Русију. Аутор писма скренуо је пажњу словенофилима и њима блиским круговима да код Српкиња постоји интересовање за школовање у Русији, „да просвета може послужити као основни правац пропаганде” и истовремено наговестио да је пре годину дана Чех из Беча основао пансион за девојчице у Београду,¹⁷⁶⁷ у коме се оне школују и вероватно удаљавају од православља. Као резултат овог писма, грофица Антонина Дмитријевна Блудова понудила је да на себе преузме школовање четири питомице из Кнежевине Србије, и у те сврхе, предузете су мере прикупљања прилога.¹⁷⁶⁸ Велики кнез Константин Николајевич и његова супруга Александра Јосифовна за потребе школовања две српске питомице у Русији приложили су 400 рубаља.¹⁷⁶⁹ Иако не располажемо детаљнијим подацима о школовању горепоменуте четири српске девојчице, претпостављамо да је једна од питомица могла бити Катарина (Ђорђевић) Миловук,¹⁷⁷⁰ од Руса означена за прву Српкињу која се школовала у Русији.¹⁷⁷¹

Неколико година касније, руска влада и руска царица Марија Александровна помогли су отварање прве женске школе у Сарајеву. Руски конзул у Сарајеву, Александар Фјодорович Хиљфердинг, здушно је подржао предлог своје познанице Стаке Скендерове о отварању школе као важног бедема за опстанак православља у Босни и лично га представио у Петрограду.¹⁷⁷² Женска школа Стаке Скендерове

¹⁷⁶⁶ С обзиром да лични фонд Михаила Петровича Погодина није обједињен и да се може наћи у више различитих архивских институција Москве и Петрограда, овде имамо у виду фонд похрањен у Научно–истраживачком одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви.

¹⁷⁶⁷ Аутор писма мислио је на тзв. „Шпачеков завод” (1853–1862).

¹⁷⁶⁸ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 116, Л. 1–2. *Писмо из Беча о односу Срба према Русији, 6. јул 1854.*

¹⁷⁶⁹ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Ед. хр. 1691, Л. 1–1 об. *А. Д. Блудова – А. И. Сабуров, 31. август 1854.*

¹⁷⁷⁰ Катарина (Ђорђевић) Миловук (1844–1913), прва управница Више женске школе у Београду (1863–1893) и управница Више женске школе у Солуну (1904–1907), школовала се у Николајевској женској гимназији и Педагошком институту Ришељевског лицеја у Одеси (1854–1861). Оснивач је Београдског женског друштва (1875) и листа *Домаћица* (1879), женске Раденичке школе (1879), организације *Пазар* за продају производа народне радиности (1882), Друштва ученица (1884), првог Музикалног женског друштва (1889) и др. Била је и аутор неколико уџбеника. Више о „Миловукици”: Љ. Станков, *Катарина Миловук (1844–1913) и женски покрет у Србији*, Београд 2011.

¹⁷⁷¹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 12757, Л. 16–38. *Белешка о Србима који су се школовали у Русији, [1912].*

¹⁷⁷² Више о Стаки Скендеровој и женској школи у Сарајеву: К. В. Мельчакова, *Боснија и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, 238–265; *Хаџи Стака Скендерова и српска култура у Босни и Херцеговини: тематски зборник*, уредици Ј. Јањић и Б. Бабић, Бањалука 2017; И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 522–530. Према Хиљфердингу, оснивање ове школе

званично је отворена 31. октобра 1858. године, а за потребе функционисања школе руска влада и руска царица издвојили су 2.784 рубаља.¹⁷⁷³ У наредним годинама, покровитељице ове школе биле су оснивачице Петроградског словенског друштва, грофица Блудова¹⁷⁷⁴ и грофица Протасова, која је августа 1862. године подржала Скендерову и помогла да женска школа у Сарајеву настави са даљим радом.¹⁷⁷⁵ Спорадично примање прилога из Русије није било довољно за потребе функционисања школе, па су 1865. године запали у озбиљне финансијске проблеме. Стака Скендерова је искористила добре односе, које је одржавала са руским конзулом у Сарајеву, и затражила дозволу да прикупља прилоге у Русији. Године 1867. добила је званичну дозволу,¹⁷⁷⁶ али је путовање стално одлагано, да би две године касније пажња руског конзула Алексеја Николајевича Кудрјавцева била преусмерена на отварање женске гимназије у Сарајеву.¹⁷⁷⁷ Кудрјавцев је истакао значај гимназије, која би под надзором Руског конзулата у Сарајеву, била од користи руској политици на Балкану: „Русија би овде могла да утврди расадник образовања за сву словенску децу, уништила би рачуне и планове Француске, Аустрије и Пруске, учинила би добра том крају и показала Словенству своју снагу и могућности”. Године 1869. Петар Николајевич Стремоухов предочио је председнику Петроградског одељења Московског словенског комитета А. Ф. Хилфердингу, да је за потребе отварања женске гимназије у Сарајеву потребно издвојити 3.000 рубаља једнократно и 750 рубаља годишње за издржавање школе Стаке Скендерове. Почасни члан Петроградског одељења Московског словенског комитета, Николај Алексејевич Кирјејев, преузео је на себе трошкове годишњег издржавања женске школе у Сарајеву. Око новца за потребе отварања сарајевске женске гимназије,

било је неопходно због очувања православља на тим просторима: *А. Ф. Хилфердинг – Азијски депарتمان МИД, Петроград, 1. мај 1858.* Хаџи Стака Скендерова и српска култура у Босни и Херцеговини: тематски зборник, 189–195.

¹⁷⁷³ Руска влада издвојила је 1.384 рубаља, а руска царица 1.400 рубаља: К. В. Мельчакова, *Боснија и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, 243–244; А. С. Јонин – А. П. Бутењев, *Сарајево, 8. септембар 1858.* Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины 1850–1864: документи, 201.

¹⁷⁷⁴ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 113–114. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 25. новембар 1859.*

¹⁷⁷⁵ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 25–25 об. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 1. август 1862.*

¹⁷⁷⁶ Свети Синод пролонгирао је добијање дозволе, јер је у то време неколико лица већ прикупљало прилоге по Русији за јужнословенске школе и цркве: *В. И. Вестман – Д. А. Толстој, 9. децембар 1865.* Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865–1875: документи, 37.

¹⁷⁷⁷ *А. Н. Кудрјавцев – Н. П. Игњатијев, Сарајево, 1/13. мај 1869.* Исто, 177–180.

Хилфердинг¹⁷⁷⁸ се морао консултовати са Погодином,¹⁷⁷⁹ од кога је затражено да Московски словенски комитет учествује у том подухвату.¹⁷⁸⁰ У међувремену, односи Стаке Скендерове и Руског конзулата у Сарајеву захладнели су, а истовремено, у невоље је запала и код Сарајевске православне општине. Поводом очекиваног путовања сарајевске просветитељке, Владан Ђорђевић, упутио је писмо упозорења Московском словенском комитету, у коме је Попова упозорио на репутацију Стаке Скендерове у Сарајеву, не би ли спречио „да она нађе уточиште у Комитету”. Пренео је оптужбе Сарајевске православне општине, да је Стака од своје школе направила заправо турску школу, где везир присуствује завршним испитима, кад се по цео дан у школи слуша само турска музика. Означена за одану султанову поданицу, Стака је из Цариграда примала за потребе своје школе 120 дуката, односно око 360 рубаља, а истовремено, примала је и прилоге из Русије и Француске. Скендерова је оптужена да је неодговорно направила дуг у висини од 1.000 дуката, иако је школа наводно могла да се издржава само од школарина. Сарајевска православна општина уложила је протест код руског конзула, зато што је Стака добила могућност да подмири дугове прикупљањем прилога у Русији, али им је Кудрјавцев одговорио да он нема право да некоме забрани да путује у Русију.¹⁷⁸¹ Септембра 1871. године, када се по други пут поставило питање одласка Саве Косановића у Русију, одговор је био да Стака Скендерова вероватно нема намеру да искористи дозволу за путовање, јер су њене потребе задовољене прилогом члана Петроградског одељења Московског словенског комитета,¹⁷⁸² па се његова молба може реализовати. Исте године, Кирјејев је отказао обећани годишњи прилог, а Московски словенски комитет није нашао средства да помогне женску гимназију у Сарајеву, која је иначе, заслугама Азијског департамана и Петроградског одељења, отворена у јуну 1870. године.¹⁷⁸³ У наредном периоду, 1872. и 1873. године, Петроградско одељење је за

¹⁷⁷⁸ Иначе, и жена Хилфердинга била је посвећена просвети као гувернерица Маријинског женског института у Петрограду: *Живот Дра Јована Суботића (автобиографија). Књига четврта. Лето: Епоха трећа или четврта*, 32.

¹⁷⁷⁹ ОР РНБ, Ф. 182, Ед. хр. 11, Л. 1–2 об. А. Ф. Хилфердинг – П. Н. Стремоухов, 25. септембар 1869.

¹⁷⁸⁰ ОР РНБ, Ф. 182, Ед. хр. 7, Л. 1–2. А. Ф. Хилфердинг – М. П. Погодин, 17. јул 1869.

¹⁷⁸¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 7, Ед. хр. 18, Л. 1–1 об. Владан Ђорђевић – Н. А. Попов, Беч, 21. октобар 1869.

¹⁷⁸² РГИА, Ф. 797, Оп. 37 Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 10–11 об. Азијски депарتمان МИД (*Вестман, Стремоухов*) – Д. А. Толстој, 3. септембар 1871.

¹⁷⁸³ Према извештају Кудрјавцева, женска школа у Сарајеву, отворена је уз помоћ прилога Кирјејева и Петроградског одељења Московског словенског комитета. Према финансијском извештају Петроградског одељења, од маја 1869. до маја 1870. године, на ову школу расходовано је 750 рубаља: РГИА, Ф. 970, Оп. 1, Д. 498, Л. 12–13. *Финансијски извештај Петроградског одељења Словенског добротворног комитета од 12 маја 1869. до 1. маја 1870.* За потребе изградње школске зграде требало је још 3.000 рубаља прилога: А. Н. Кудрјавцев – Н. П. Игњатијев, *Сарајево*, 16/28. март 1871. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865–1875: документы, 253–255; *Српска православна општина – П. Н. Стремоухов, Сарајево*, 21. фебруар 1872. Исто, 277–278.

потребе женске гимназије у Сарајеву издвајало по 500 рубаља,¹⁷⁸⁴ а по повратку Косановића из Русије, архимандрит Сава је писао Корнилову да треба да наставе да помажу женску школу у Сарајеву.¹⁷⁸⁵

Питање школовања српских и бугарских питомица у Русији актуелизовано је почетком седамдесетих година XIX века. Под изгледима све већег интересовања и потреба, Министарство спољних послова, 9. априла 1870. године, добило је царско одобрење да постојеће три државне стипендије¹⁷⁸⁶ за јужнословенске православне питомице у пансиону Левашове при Фундуклејевској женској гимназији у Кијеву¹⁷⁸⁷ увећа на тринаест. Како је представљено од стране Азијског департмана, многобројне молбе које су стизале на адресе руског амбасадора у Цариграду и самог Министарства спољних послова, наишле су на добар одзив, па се руска влада показала као спремна да одговори на потребе једновераца, увидевши да је образовање жена најбољи и најподеснији начин за ширење образовања међу Словенима под турском влашћу. Томе је наводно допринео и успех три некадашње питомице ове школе које су се већ показале као народне учитељице.¹⁷⁸⁸ Циркуларно писмо о томе стигло је на адресе балканских конзула, који су имали задатак да о томе обавесте локално становништво, с тим, да нове питомице не могу бити примљене пре наредне или чак пре 1872. године. Стремоуховљево писмо садржало је детаљна упутства о профилу ученица. Питомице су морале бити православне вероисповести, пореклом из угледне, сиромашне или заслужне породице. Оне су морале бити узраста између осам и тринаест и по година, доброг здравственог стања, одређеног нивоа знања, уколико не уписују припремну годину, што се саветовало само у крајњој нужди. Саветовано је да питомице не буду из исте породице или чак из истог града. Поред стипендија руске владе, постојала је могућност

¹⁷⁸⁴ И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 530–532.

¹⁷⁸⁵ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 8, Л. 69–70. *Сава Косановић – И. П. Корнилов, Сарајево, 5. мај 1874.*

¹⁷⁸⁶ Маја 1860. године, у виду експеримента, руски цар је одредио да се у пансиону Левашове при Фундуклејевској женској гимназији школују три Бугарке из суме Министарства спољних послова. Одређено је да оне могу бити узраста између девет–десет година, а генерал-ађутант кнез Васиљчиков писао је руским конзулима у Бугарској да би најбоље било да оне прво допатују у Цариград, одакле би их до Кијева отпратио извесни Авериџије, студент Кијевске духовне академије: *Азијски департман МИД (Ј. П. Ковалејевски) – Најден Геров, 27. април 1860.* Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 135; *А. Лобанов – Најден Геров, Цариград, 1/13. јул 1860.* Исто, 144–145.

¹⁷⁸⁷ Фундуклејевска женска гимназија у Кијеву отворена је 1860. године као прва женска гимназија у Русији. Примане су ученице узраста од девет до тринаест година, а школовање је трајало шест година, с тим што је постојала и једна припремна година за оне које би као потпуно неписмене уписивале гимназију. Године 1865. припојен им је тзв. Левашовски пансион, кога је 1833. године основала супруга некадашњег кијевског генерал-губернатора грофица Јевдокија Васиљева Левашова.

¹⁷⁸⁸ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, П. 2, Ед. хр. 102, Л. 1–6. *Циркулар Азијског департмана руским конзулима у балканским земљама по питању избора кандидата за смештање у руске пансионе, 25. мај 1870;* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 240–242.

самофинансирања. Школовање је трајало седам година, а годишња школарина износила је 130 рубаља. Оне које су желеле да похађају часове музике морале су да доплате 30 рубаља. Како питомице не би заборавиле матерњи језик, предвиђено је довођење предавача српског и бугарског језика и књижевности.¹⁷⁸⁹ Неколико месеци касније, искључена је могућност самофинансирања.¹⁷⁹⁰

Године 1870, као питомице Московског словенског комитета и његовог одељења у Петрограду, у пансион Левашове при Кијевској фундуклејевској гимназији примљене су две српске питомице, Милица Предић из Видина и Лепосава Сретеновић из Београда.¹⁷⁹¹ Лепосава Сретеновић била је питомица Московског словенског комитета,¹⁷⁹² а Милица Предић његовог огранка у Петрограду.¹⁷⁹³ У исто време, али о трошку руске владе, примљена је и Загорка Протић,¹⁷⁹⁴ кћерка Косте Протића, која се тамо задржала свега годину дана (1870–1871).¹⁷⁹⁵ Уочи избијања Велике источне кризе, школске 1874/1875. године, у пансиону Левашове при Фундуклејевској женској гимназији школовало се седам Српкиња. Поред Сретеновићеве и Предићеве, а као питомице руске владе, школовале су се Анка Бујдић, Милица Марковић, Даница

¹⁷⁸⁹ Исто; БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 18, 1870. *П. Н. Стремоухов – А. С. Јонин*, 25. мај 1870; *Азијски департаман МИД (П. Н. Стремоухов) – Најден Геров*, 25. мај 1870. Архив на Најден Геров (1857–1870), I, 541–543.

¹⁷⁹⁰ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 18, 1870. *П. Н. Стремоухов – А. С. Јонин*, 26. новембар 1870.

¹⁷⁹¹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 19–19 об. *Азијски департаман МИД – М. П. Погодин*, 3. јул 1870.

¹⁷⁹² Лепосава Сретеновић, на препоруку митрополита Михаила, а као питомица Московског словенског комитета, школовала се у пансиону Левашове при Фундуклејевској женској гимназији у Кијеву (1870–1876). Године 1876. њен отац обратио се српском Министарству просвете за помоћ око путног трошка, како би отишао у Кијев по своју ћерку. Међутим, његова молба је одбачена, јер она „није државна питомица, нити је са знањем државе отишла да учи“: АС, МПС, 1876, VIII/44, Л. 1–1 об. *Иван Сретеновић – Јован Ристић, Београд*, 18. мај 1876; АС, МПС, 1876, VIII/42, Л. 1. *Управа вароши Београда – Иван Сретеновић, Београд*, 25. мај 1876. По повратку у Србију, предавала у Вишој женској школи у Београду, а касније је радила као народна учитељица у Крагујевцу.

¹⁷⁹³ Милица Предић школовала се у Левашком пансиону при Фундуклејевској женској гимназији у Кијеву од 1870. до 1879. године. Све време била је питомица Петроградског одељења, од 1877. године Петроградског словенског друштва. Висина стипендије износила је годишње 130 рубаља: ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Ф. 11, Л. 1–1 об. *Словенски добротворни комитет – Фундуклејевска женска гимназија, Петроград*, 18. јануар 1873; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 253, Л. 49. *Фундуклејевска женска гимназија – Благајник Петроградског словенског друштва, Кијев*, 29. октобар 1877; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 253, Л. 77–77 об. *Управа Фундуклејевске женске гимназије – Петроградско словенско друштво, Кијев*, 4. јануар 1878. По повратку, радила као народна учитељица у Видину. Мајка јој је била бугарског порекла.

¹⁷⁹⁴ Децембра 1869. године митрополит Михаило молио је грофицу Блудову да уреди да руска царица прими Протићеву кћерку на школовање или у Кијев или у Одесу: РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 99–100 об. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд*, 15. децембар 1869.

¹⁷⁹⁵ Бугарска питомица Царевна Миладинова-Алексијева из Вардарске Македоније описала је своје „кијевске дане“. Она је забележила да се сећа разговора са Српкињама о српским и бугарским земљама, и да оне никада нису померале западну границу српских земаља од Ниша, као ни јужну од Шар планине: Ц. Миладинова-Алексијева, *Епоха, земја и хора. Из Българското минало*, под редакцијата Владиславъ Алексиев, Софија 1939, 33–39.

Михаиловић,¹⁷⁹⁶ Дора Смиљанић и Љубица Годоровић.¹⁷⁹⁷ У међувремену, Петроградско одељење Московског словенског комитета почело је да издваја 100 рубаља годишње за школовање српске питомице Јулије Томић,¹⁷⁹⁸ која се од 1870. године школовала у Острошкој женској школи *Дмитриј Николајевич Блудов*, отвореној од стране грофице Блудове у знак сећања на њеног оца.¹⁷⁹⁹

Године 1870. створена је и могућност да се две српске питомице приме на школовање у Маријинској женској гимназији у Петрограду. Сви трошкови издржавања и школовања, у висини од 400–500 рубаља годишње, не дуже од четири године, изузев трошкова пута, сносили су руско Министарство просвете и Управа руске царице Марије Александровне. На препоруку митрополита Михаила, планирано је да пут Петрограда крену Јелена Никетић и Јелисавета Николић.¹⁸⁰⁰ Међутим, уместо Јелене Никетић, која је морала да одустане од путовања,¹⁸⁰¹ стипендија је припала Јелисавети Марковић. Српски митрополит свесрдно се захвалио Дмитрију Андрејевичу Толстоју, јер помаже школовање српских питомица „у духу православном и словенском” и изразио наде да ће оне за четири године били толико образоване да ће достојно обављати дужност учитељица по српским школама.¹⁸⁰² Српске питомице, Јелисавета Николић¹⁸⁰³ и

¹⁷⁹⁶ Године 1874. тринаестогодишњакиње из Београда, Милица Марковић, кћерка или унука бившег председника Павла Марковића, и Даница Михаиловић кренуле су пут Русије: ИАБ, Управа града Београда, Протокол заграничних пасоша 1874, 88, (524–1057), Л. 42 об–43.

¹⁷⁹⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 59, Л. 123–124. *Списак питомаца Кијевске духовне академије и Фундуклејевске женске гимназије, Кијев, 6. фебруар 1875.*

¹⁷⁹⁸ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 154, Л. 23. *Уверење, 18. септембар 1877.*

¹⁷⁹⁹ Јулија Томић рођена је 1859. године у Пожаревцу. Године 1870. у Петроград је допутовала са ујакон Константином Димитријевићем, артиљеријским капетаном у руској служби. Школовала се у Острошкој женској школи: ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Ф. 11, Л. 32–32 об. *Ћирило-Методијевско братство града Острога – Петроградски словенски комитет, Петроград, 15. новембра 1873.* Септембра 1881. године ова питомица вратила се у Београд и сместила код Јелене Симић, како би научила српски језик и добила службу. Митрополит Михаило обавештавао је Блудову о њеном животу у Београду. По свему судећи није добила посао у Србији и требало је да се врати у Русију: РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2180, Л. 90–91. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 28. август 1881.*

¹⁸⁰⁰ РГИА, Ф. 733, оп. 191, Д. 165, Л. 5–5 об. *Четврто одељење руске царице – Д. А. Толстој, Петроград, 22. мај 1870;* АС, МБ, 1870/1068, [Л. 1–2]. *Д. А. Толстој – Митрополит Михаило, 29. мај 1870.*

¹⁸⁰¹ Породични и финансијски разлози нагнали су је да откаже школовање у Русији: АС, МБ, 1870/1068, [Л. 7]. *Јелена Никетић – Митрополит Михаило, Београд, 9. јул 1870;* РГИА, Ф. 733, Оп. 191, Д. 165, Л. 8. *Митрополит Михаило – Д. А. Толстој, Београд, 1. август 1870.* Иначе, Јелена Никетић, касније супруга државног саветника Паје Михаиловића, након завршене Више женске школе (1863–1866), остала је тамо да предаје до своје пензије. Прво је радила као помоћница, а затим и као професор географије и историје (од 1868). Говорила је француски и руски језик: *Виша женска школа у Београду. Педесетогодишњица 1863–1913*, приредила К. Цветковић, Београд 1913, 136.

¹⁸⁰² АС, МБ, 1870/1068, [Л. 3–3 об, 3–4, 8]. *Митрополит Михаило – Д. А. Толстој, Београд, 1. август 1870;* РГИА, Ф. 733, Оп. 191, Д. 165, Л. 8. *Митрополит Михаило – Д. А. Толстој, Београд, 1. август 1870.*

¹⁸⁰³ Јелисавета Николић, једна од првих српских социјалисткиња, потицала је из угледне српске породице. Отац Јосиф био је судски чиновник, а мајка Наталија Марковић, сестра Стефана Марковића, председника владе у два мандата (1856, 1857–1858). Њен брат био је Андра Николић, министар у више влада. Јелисавета се школовала у Вишој женској школи у Београду (1863–1866), а по завршетку, обављала је дужност помоћнице у истој. Даље школовање наставила је у Маријинској женској гимназији (1870) и у

Јелисавета Марковић¹⁸⁰⁴, које је до Петрограда допратио студент медицине Марко Марковић,¹⁸⁰⁵ нису задовољиле ниво очекиваног знања,¹⁸⁰⁶ па су морале да похађају приватну наставу код Јулије Васиљевне Марковникове, у Николајевском институту за сиротињу, која им је држала часове руског, француског и немачког језика.¹⁸⁰⁷ Убрзо су показале резултате, па су, новембра 1870. године, уписале последњи разред Маријинске женске гимназије и све часове похађале на руском језику,¹⁸⁰⁸ да би на пролеће 1871. године уписале Педагошки смер Александровске женске гимназије у Петрограду, и у наредне две године оствариле добре резултате.¹⁸⁰⁹ Године 1871, везано за њихово школовање, митрополит Михаило је писао грофици Блудовој: „Ви знате како имамо недостатак доброг образовања у суседству са Аустријом, која нам преко својих куварица и других лица доноси своју трулу цивилизацију. Молим за Ваше покровитељство за те наше девојке, како би се оне образовале тако, не само да би се могле поредити, већ и превазићи те учитељице, које нам дарива наша комшиница, која нам прети Бајстовим нотама”.¹⁸¹⁰ Наведене питомице нису успеле да заврше започето школовање. Након две године, због веза које су одржавале са српским револуционарима у Цириху, руска страна је одлучила да им укине стипендију. У току друге половине 1872. године нашле су се под надзором Трећег одељења. Према информацијама којима су располагали, Јелисавета Николић, од маја до августа 1872. године, боравила је у Србији, а по повратку у Петроград, није се регистровала у полицији, већ је наставила да живи у здању

Педагошким разредима Александровске женске гимназије у Петрограду (1871–1873). Због веза са српским социјалистима у Цириху, изгубила је стипендију, и њено школовање у Петрограду је прекинуто. Касније се удала за Димитрија Дукића и радила као народна учитељица у Алексиначком округу.

¹⁸⁰⁴ Јелисавета Марковић, једна од првих српских социјалисткиња, била је ћерка артиљеријског пуковника Илије Марковића. Школовала се у Вишој женској школи у Београду, а након тога прелази у Маријинску женску гимназију (1870) и у Педагошке разреде Александровске женске гимназије у Петрограду (1871–1873). Након што је избачена из те школе, одлази у Цирих, где даље школовање наставља на тамошњем универзитету и ради у српској штампарији. Касније се удаје за Милана Пешића и у Смедереву отвара штампарију.

¹⁸⁰⁵ АС, МБ, 1870/1406, [Л. 3–4]. *Јелисавета Николић – Митрополит Михаило, Петроград, 28. август 1870.*

¹⁸⁰⁶ Приликом тестирања, Руси су дошли до закључка да иако су старости деветнаест–двадесет година, њихово знање одговара узрасту између једанаест и тринаест година, односно нивоу петог и шестог разреда: РГИА, Ф. 733, оп. 191, Д. 165, Л. 16–18. *Четврто одељење Њеног Царског Величанства – Д. А. Толстој, Петроград, 10. новембар 1870.*

¹⁸⁰⁷ АС, МБ, 1870/1406, [Л. 7–8]. *Јелисавета Николић и Јелисавета Марковић – Митрополит Михаило, Петроград, 18. октобар 1870.*

¹⁸⁰⁸ АС, МБ, 1870/1406, [Л. 5–6]. *Јелисавета Николић и Јелисавета Марковић – Митрополит Михаило, Петроград, 4. децембар 1870.*

¹⁸⁰⁹ РГИА, Ф. 733, оп. 191, Д. 165, 43–43 об. *Четврто одељење њеног царског величанства – Д. А. Толстој, Петроград, 29. јануар 1872.*

¹⁸¹⁰ *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 27. јануар 1871.* Писма митрополита Михаила грофици А. Д. Блудовој: прилог проучавању руско-српских односа (1871–1874), 126–128.

гимназије,¹⁸¹¹ као и Јелисавета Марковић, код које је касније пронађено писмо Ристе Данића, послато из Саксоније.¹⁸¹² У међувремену, до одласка у Србију, примиле су и писмо Димитрија Стојановића из Цириха. Руска страна је чекала вести из Србије, да их неко сачека на руској граници, не би ли осујетили њихове намере да отпутују право у Швајцарску,¹⁸¹³ па су привремено о трошку Трећег одељења биле смештене у смештају при Маријинској болници.¹⁸¹⁴ Руске званичне власти замерили су митрополиту Михаилу због њиховог понашања, јер је он за њих гарантовао. Церетељев је извештавао из Београда да су те две питомице имале лошу репутацију и пре одласка на школовање, те да је Јелисавета Марковић због лошег понашања избачена и из Више женске школе у Београду. Митрополит Михаило је због ове ситуације био огорчен и постиђен,¹⁸¹⁵ па се правдао како су оне, за време његовог одсуства, када су на три–четири месеца допутовале у Београд на лечење, дошле у додир са револуционарима: „Присталице радикализма претили су Евиним ћеркама, па су оне у Петрограду учиниле глупост, која ће их коштати живота. Тако су се и наши и руски душмани смирили – неуспех их је умирио, а оне су тако уништиле могућност да докажу супериорност православног и словенског образовања”. Навео је да су ученице „осрамотиле и њега и Српство”.¹⁸¹⁶ Јелисавета Марковић и Јелисавета Николић из Русије одлазе право у Цирих, а данас се у историографији помињу као прве српске социјалисткиње.

Године 1870. и 1871. један од задатака Московског словенског комитета било је оснивање Дамског одељења и отварање пансиона и школе за јужнословенске православне питомице при Алексејевском женском манастиру у Москви. У том смислу, најактивнији међу члановима био је Нил Александрович Попов, а поред њега, и Помпеј Николајевич Баћушков. Иницијатива, оцењена као „веома пожељна и корисна“, потекла је од члана Одеског бугарског настојатељства, пуковника Ивана Кировича Кишељског¹⁸¹⁷. Преко Министарства унутрашњих послова, Кишељски је пред

¹⁸¹¹ ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 1а, Д. 597, Л. 2–3. *Извештај Трећег одељења, 5. децембар 1872*; ГАРФ СА, Ф. 109, Оп. 1а, Д. 597, Л. 4–4 об. *Извештај Трећег одељења, 11. децембар 1872*.

¹⁸¹² У извештају стоји да Јелисавета Марковић има осамнаест година и да похађа педагошки смер Александровске женске гимназије: ГАРФ, Ф. 109 СА, Оп. 1а, Д. 597, Л. 6. *Извештај Трећег одељења, 23. децембар 1872*.

¹⁸¹³ П. А. Шувалов – В. И. Вестман, *Петроград, 23. јануар/4. фебруар 1873*. Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, 301–302.

¹⁸¹⁴ П. А. Шувалов – Александар II, *Петроград, 31. јануар/12. фебруар 1873*. Исто, 303–304.

¹⁸¹⁵ А. Н. Церетељев – П. Н. Стремоухов, *Београд, 10/22. март 1873*. Исто, 314–316.

¹⁸¹⁶ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3812, Л. 1–2 об. *Митрополит Михаило – П. Н. Стремоухов, Београд, мај 1873*.

¹⁸¹⁷ Иван Кирович Кишељски (1826–1880), бугарски национални радник и генерал-мајор у руској војсци. Након Цариграда, школовао се у Кијеву, у гимназији и на Математичком факултету Кијевског

престолонаследника Александра Александровича изнео питање неодложне потребе школовања јужнословенских питомица у Русији и то под окриљем тзв. Добротворно–образовног комитета, коме би то био и основни задатак, и око тога затражио његову помоћ. Мисао да би таква институција могла бити основана у Одеси, није имала одзива, па је новоруски и бесарабијски генерал–губернатор, Павел Јевстафијевич Коцебу, предложио Москву. Московски генерал–губернатор, кнез Владимир Андрејевич Долгоруков, предлог неодложног оснивања специјалног пансиона за школовање јужнословенских девојчица у Москви, „корисног за општесловенске интересе”, као и сва документа,¹⁸¹⁸ проследио је у Московски словенски комитет на разматрање, са циљем да им они изнесу своје предлоге.¹⁸¹⁹

Готово два месеца касније уследио је Погодинов одговор и обавештење да је на седници Московског словенског комитета 27. новембра 1870. године отворено Дамско одељење. Основни задатак одељења било је прикупљање прилога за школовање јужнословенских питомица са простора Турске и Аустроугарске у Русији, са циљем стварања просветног кадра за словенске просторе под османском и хабзбуршком влашћу. Све послове око организације, уз секретара Н. А. Попова, требала је да преузме новоизабрана председница одељења Александра Николајевна Стрекалова.¹⁸²⁰ Председник Погодин је истакао да су чланови Московског словенског комитета већ на седници 15. маја 1870. године размотрили ово питање и донели одлуку о отварању новог одељења, у чији састав би ушле све московске даме чланице Московског словенског комитета, као и сви они који пожелеле да помогну школовање јужнословенских питомица у Русији. На тај начин, није било потребе за отварањем друге такве организације.¹⁸²¹

универзитета: Више о њему: Р. Бицаева-Стојанова, *Генерал Иван Попкиров Кишелевски – один из достојнейших болгарских патриотов*, Велико Търново 2009.

¹⁸¹⁸ Уз предлог, Министарство унутрашњих послова им је доставило белешку пуковника Кишелевског престолонаследнику, мишљење новоруског и бесарабијског генерал–губернатора и мишљење Одеског бугарског настојатељства: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 48–49. *Московски словенски комитет (М. П. Погодин, Н. А. Попов) – П. Н. Стремоухов, 30. новембар 1870.*

¹⁸¹⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 37–38 об. *В. А. Долгоруков – М. П. Погодин, 28. октобар 1870*; Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 242–243.

¹⁸²⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 41–41 об. *М. П. Погодин – А. Н. Стрекалова, 19. новембар 1870.*

¹⁸²¹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 42–43 об. *М. П. Погодин – В. А. Долгоруков, Москва, 20. новембар 1870*; Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 247–248.

Слика 26. Александра Николајевна (Касаткина-Ростовска) Стрекалова
(1821–1904)¹⁸²²

Након што су размотрили поднета документа, Московски словенски комитет и његово Дамско одељење подржали су иницијативу и предложили отварање специјалног пансиона, искључиво намењеног за школовање јужнословенских питомица, који би функционисао уз помоћ руске владе, добротвора и имућнијих Словена, по моделу Јужнословенског мушког пансиона у Николајеву, а као најбоље место првобитно им се учинио Кијев.¹⁸²³ Када је обавестио московског генерал-губернатора, Погодин је обавестио и Азијски департман Министарства спољних послова, Министарство унутрашњих послова и Министарство просвете.¹⁸²⁴

Председник Погодин и секретар Попов представили су директору Азијског департмана предлог пројекта отварања пансиона за јужнословенске питомице у Москви. Првобитна замисао била је отварање само пансиона, док би питомице похађале неку

¹⁸²² Госкаталог, 20304981. *Фотографија А. Н. Стрекалове, Москва, [1860-е]: <https://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=20439929>* (01. октобар 2020).

¹⁸²³ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 42–43 об. *М. П. Погодин – В. А. Долгоруков, Москва, 20. новембар 1870; Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали*, II, 247–248.

¹⁸²⁴ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 58–58 об. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – П. Н. Стремоухов, 20. новембар 1870; ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 42–43 об. М. П. Погодин – В. А. Долгоруков, Москва, 20. новембар 1870.*

московску женску гимназију. Предложено је да пансион буде под надзором Дамског одељења који би обављао одабир управница и ученица. Затражили су да се одмах на почетку утврди тачан број државних стипендија, али да се, истовремено, у пансион примају и питомице словенских добротворних комитета и добротвора појединаца, па и оне имућније јужнословенске припаднице као самофинасирајуће.¹⁸²⁵ Петар Николајевич Стремоухов поздравио је напоре Московског словенског комитета „за припремање образованих народних учитељица за једноверне словенске земље Аустрије и Турске“ и изразио веровање да ће оно имати добар одјек у Министарству спољних послова, које ће показати спремност да уложи неопходна финансијска средства.¹⁸²⁶

Међутим, идеја о отварању пансиона у Москви, где би јужнословенске питомице биле само смештене, док би се школовале у некој московској женској гимназији, није била остварива. Наведена московска женска гимназија није се налазила под управом министра просвете, па није било начина да се у оквиру ње деле државне стипендије.¹⁸²⁷ Иначе, о свему што се дешавало и комплетну преписку вођену између Московског словенског комитета и Министарства унутрашњих послова о отварању пансиона за школовање јужнословенских питомица, Дмитриј Андрејевич Толстој проследио је кнезу Горчакову и о томе затражио његово мишљење.¹⁸²⁸

Након што су о плановима и о отварању Дамског одељења Московског словенског комитета обавестили званичне институције Русије, московски словенофили су о томе информисали и руско јавно мњење и своје јужнословенске контакте. Већ децембра 1870. године Московско друштво за подстицање трудољубивости одлучило је да помогне послове Дамског одељења и да финансира школовање три јужнословенске питомице, са простора Турске и Аустроугарске, по избору Дамског одељења. Навели су да, сходно томе, да су уочили потребе јужнословенског православног становништва, предвидели су да питомице похађају кројачку занатску школу, како би научиле да направе богослужбене предмете и одећу.¹⁸²⁹ Истовремено, Московски комитет за бригу о сиромашнима изразио је спремност да једно државно место ослободи за јужнословенску питомицу у Усачовско-Черњајевској школи, такође по избору Дамског одељења. Поред ове две организације, управница Маријинске женске гимназије,

¹⁸²⁵ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 48–49. *Московски словенски комитет (М. П. Погодин, Н. А. Попов) – П. Н. Стремоухов, 30. новембар 1870.*

¹⁸²⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 44–44 об. *П. Н. Стремоухов – М. П. Погодин, 1. децембар 1870.*

¹⁸²⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 45–45 об. *Д. А. Толстој – М. П. Погодин, 12. децембар 1870.*

¹⁸²⁸ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 50–50 об. *Д. А. Толстој – А. М. Горчаков, 26. јун 1871.*

¹⁸²⁹ РГИА, Ф. 768, Оп. 2, Д. 342, Л. 1–1 об. *А. Н. Стрекалова – Помоћник главног начелника Царског друштва човекољубља, 1. децембар 1870.*

обавестила је Стрекалову, да од следеће школске године могу да приме једну јужнословенску питомицу на бесплатно школовање. Уз све то, и чланица Дамског одељења, Ј. А. Љермонтова, изразила је спремност да финансира једну питомицу у некој од женских гимназија у Москви.¹⁸³⁰

Митрополит Михаило је међу првима поздравио отварање Дамског одељења Московског словенског комитета и именовање старе познанице Александре Николајевне Стрекалове за његову председницу, наводећи помало двосмислено „да Београд има такву добротворку, могао би много тога доброг да уради”. Српски митрополит није био претерано одушевљен чињеницом да се српска женска деца школују у Русији, али је навео да, поред тога, Дамско одељење може да им помогне око богослужбених предмета и свештеничких одора за потребе Православне цркве у Турској.¹⁸³¹

О оснивању Дамског одељења и отварању пансиона и посебне школе за јужнословенске питомице у Москви, Нил Александрович Попов, обавестио је и руске конзуле на Балкану. Попов, преко Александра Семјоновича Јонина, испитивао је терен, колико је за Црну Гору и околне области уопште прихватљиво школовање женске деце у Русији. Отворено га је питао да ли ово питање заслужује пажњу књаза Николе и да ли је црногорски књаз спреман да одликовањима награди добротворе за услуге везане за школовање које ће се тицати Црне Горе.¹⁸³² Неколико година касније, књаз Никола школоваће своје ћерке у Смољном институту у Петрограду, а 1875. године, као прве, требале су да буду послате Зорка (генерација 1881) и Милица (генерација 1882).¹⁸³³

У пролеће 1871. године Московски словенски комитет и Дамско одељење добили су могућност да отворе потпуно самосталну школу и пансион за јужнословенске питомице при Алексејевском женском манастиру у Москви. Оно је чињено уз сарадњу Азијског департмана Министарства спољних послова, Министарства просвете и Московске епархијалне управе. Постојало је више решења. Првобитна замисао била је да у пансион и школу приме двадесет и пет питомица припадница „придунавских Бугара, тракијских Бугара, македонских Бугара, Срба из Босне, Херцеговаца и

¹⁸³⁰ *Из саопштења о отварању Дамског одељења Московског словенског комитета, [1871].* Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 250–251.

¹⁸³¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 45–46. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 16. децембар 1870.*

¹⁸³² БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 19, 1871. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – А. С. Јонин, фебруар 1871.*

¹⁸³³ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Главноуправно четврто одељење његовог царског величанства – А. С. Јонин, 26. јун 1875.*

Црногораца”. Отварање школе било је планирано за септембар 1871. године, а било је предвиђено и примање питомица добротвора или институција, као и примање питомица које су спремне да за своје школовање саме плате. Московски словенски комитет је имао задатак да изради наставни програм, одреди трајање школовања и да размисли о томе какво треба да буде њихово окружење.¹⁸³⁴ Око свега тога, затражено је мишљење са стране. У име Комитета, Нил Александрович Попов, затражио је мишљење директора Кијевске фундуклејевске женске гимназије, затим Александра Семјоновича Јонина,¹⁸³⁵ те Бугара, Марина Дринова,¹⁸³⁶ Неша Бончева,¹⁸³⁷ Ивана Кишељског и Тодора Бурмова.

У међувремену, за управницу пансиона за јужнословенске питомице у Москви, Московски словенски комитет предложио је супругу Аксакова. Ана Фјодоровна (Тјутчева) Аксакова направила је финансијски предрачун, према коме је за школовање двадесет питомица било потребно издвојити минимум 4.000 рубаља годишње. Сматрала је да уколико се не обезбеди довољно новца већ на почетку, она ту улогу не може да прихвати. Аксакова је сматрала да је питомицама из друге климатске зоне потребна јача исхрана и топла одећа и обућа: „Не можете их овог часа натерати на купус и црни хлеб, без опасности по њихово здравље. Да би имале снаге потребно им је давати месо, које се руским питомицама у дечијим смештајима даје у ограниченој количини и искључиво када није пост”.¹⁸³⁸ Фебруара 1871. године Шишкин се распитивао код Попова да ли Дамско одељење намерава да за потребу пансиона пронађе надзорнице у Београду.¹⁸³⁹

Немамо информације о предлозима Јонина, везано за програм школовања питомица, али је познато да им је послао, како своје савете, тако и савете других лица, који су даље прослеђени Комитету на разматрање.¹⁸⁴⁰ Пуковник Кишељски је пак веровао да би оснивање посебне школе за јужнословенске питомице могло донети блиставе резултате. Мислио је да би требало школа да се, према узрасту и нивоу образовања, подели на два одељења, на теоријско и практично. Предложио је да се

¹⁸³⁴ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 19, 1871. *Н. А. Попов – А. С. Јонин, 16. март 1871*; НБКМ БИА, Ф. 111, Ед. 251, Л. 3–4 об. *Н. А. Попов – Марин Дринов, Москва, 12. март 1871*. Корреспонденција болгар с Нилом Александровичем Поповим (Лиљана Минкова), *Bulgarian Historical Review* 1 (1977), 96.

¹⁸³⁵ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 19, 1871. *Н. А. Попов – А. С. Јонин, 16. март 1871*.

¹⁸³⁶ БИА НБКМ, Ф. 111, Ед. 251, Л. 3–4 об. *Н. А. Попов – Марин Дринов, Москва, 12. март 1871*. Корреспонденција болгар с Нилом Александровичем Поповим (Лиљана Минкова), *Bulgarian Historical Review* 1 (1977), 96.

¹⁸³⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 32, Л. 1–2. *Нешо Бончев – Н. А. Попов, 14. фебруар 1871*.

¹⁸³⁸ *И. С. Аксаков – Н. А. Попов, 7. јануар 1871*. Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 251–253.

¹⁸³⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 21, Ед. хр. 54, Л. 9–10 об. *Н. П. Шишкин – Н. А. Попов, Београд, 13/25. фебруара 1871*.

¹⁸⁴⁰ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 19, 1871. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – А. С. Јонин, 13. јул 1871*.

подржи средње и високо образовање питомица, „које би по повратку могле да се супротставе унутрашњим и спољашњим непријатељима Русије и Словена, свим интригама и пропагандама, да тамо буду виши руководиоци, верне заштитнице и одлични примери прогреса и интелигенције Русије“. Сматрао је да би у почетку школовање требало да траје четири године, плус две године педагогије, што је значило укупно шест година. Кишељски је сматрао, да би питомице, по повратку у завичаје, имале двоструки значај, као народне учитељице, али и као узор родитељима који би своју децу слали на школовање у Русију. Пренео им је свој став „да се по питању духовног развоја, увек може очекивати више од жена него од мушкараца”.¹⁸⁴¹ Руски драгоман у Цариграду навео је да питомице не морају да иду на часове плеса, али зато морају похађати часове певања. Директор Фундуклејевске женске гимназије навео је да ученице морају да слушају следеће предмете: Закон Божији, руски језик и књижевност, матерњи језик и књижевност, руску историју, историју јужнословенских народа, општу географску слику и географију словенског света, аритметику, појање, гимнастику, цртање, женске рукотворине, природне науке (физику, основе геометрије) и стране језике. Одеско бугарско настојатељство је навело да би за пет година требале да имају руски језик, словенски језик са наречјима, књижевност, аритметику, француски језик, основе физике и хемије, географију, општу историју, нарочито историју словенских народа, рукотворине и основе хигијене. Марин Дринов и Нешо Бончев, заједно су предложили следеће предмете: Закон Божији, матерњи језик, руски и словенски језик, аритметика и основе геометрије, општу историју са акцентом на руској и матерњој географији, елементарна знања из историје и природне физике, калиграфију, цртање, појање, женске рукотворине, француски језик, педагогију и дидактику.¹⁸⁴²

Московски словенски комитет је размотрио сва мишљења и на мајској седници донео одлуку о програму. Школовање је трајало укупно пет година. Прва година била је припремна, у којој би се сва настава одвијала на бугарском, руском и српском језику. У наредне четири година, настава се слушала искључиво на руском језику. Донете одлуке Московски словенски комитет требало је да проследи у Азијски департман и Министарство просвете. Погодин и Попов обавестили су Стремоухова да се радило о невеликом простору у близини Алексејевског женског манастира. Дамско одељење обавезало се да сноси трошкове грејања, осветљења куће, трошкове издржавања

¹⁸⁴¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 10, Ед. хр. 34, Л. 1–4 об. *Иван Кишељски – Н. А. Попов, Одеса, 20. април 1871.*

¹⁸⁴² ОР РНБ, Ф. 52, Д. 70, Л. 37–40. *Н. А. Попов – П. Н. Баћушков, 7. мај 1874.*

питомица, најма послуге, трошкове плата учитељима и наставницама, трошкове набавке уџбеника, одеће и обуће за питомице. У почетку, школа не би имала велики број ученица, али временом број се могао повећати. Нил Александрович Попов је сматрао да Московски словенски комитет не може сам издржавати школу и пансион и да је неопходна помоћ са стране. Од Тодора Минкова сазнали да су државне стипендије намењене за Јужне Словене на универзитетима у међувремену бројчано смањене, јер су због опште скупости морале да буду повећане до 300 рубаља годишње, и да уместо што су до сада давали 5.000 рубаља за Јужне Словене, расходоваће се 3.000 рубаља годишње за десет стипендија, док ће се остатак од 2.000 рубаља трошити на нешто друго. Самоиницијативно, Нил Александрович Попов предложио је да тај новац од 2.000 рубаља годишње буде пребачен за школу при Алексејевском женском манастиру у Москви.¹⁸⁴³

Мишљење око школе за јужнословенске питомице у Москви, Нил Александрович Попов, затражио је и од српске стране, од митрополита Михаила, Јована Сундечића и Петра Узелца. Српски митрополит је саветовао да би најбоље било на школовање слати питомице са простора Босне и Херцеговине, јер би на то њихови родитељи сигурно пристали, док се „ове наше Српкиње тешко одлучују да оставе завичај и отпутују у другу провинцију“. Његово мишљење је било да српске породице нису толико заинтересоване за слање кћерки на тако далеки пут и навео пример да је ради школовања тражио да се пошаљу три девојчице из Пећи, али њихове мајке нису хтеле саме да их пусте, већ су желеле заједно с њима да путују. Српски митрополит је сматрао да је за питомице најбоље да се након школовања врате кућама и тамо отворе школе.¹⁸⁴⁴ Насупрот мишљењу митрополита, секретар црногорског књаза, Јован Сундечић, из више разлога ову школу није видео као добро решење: због питања школовања Хрватица и Словенки, због климатских прилика и могуће сумње Турске и Аустроугарске да се иза оснивања школе крије „згодна панславистичка тенденца и распрострањавање русизма по Југославији“. Веровао је да та школа за јужнословенске ученице не би имала смисла, јер у Београду већ постоји Виша женска школа, у Аустроугарској женске школе у Сомбору и Митровици, а у плану је и оснивање школа у Новом Саду и Панчеву. Хрватице и Словенке родитељи не би пустили, једино би Бугари слали своје кћери. Сматрао је да би

¹⁸⁴³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 53–54. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – П. Н. Стремоухов, 28. април 1871.*

¹⁸⁴⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 29–30. *Митрополит Михаил – Н. А. Попов, Београд, 25. мај 1871.* Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 256–257.

корисније било да новац потроше на завршетак Цетињске женске школе и њено подизање на осам разреда, јер би она задовољила потребе становништва са простора Далмације и Црне Горе.¹⁸⁴⁵ Петар Узелац поздравио је овај подухват и навео да „као што је ваш славено–булгарски народ у неповољном положенију, исто тако налази се и сав остали, у Босни, Ерцеговини, Војеној граници и јужној Далмацији, а мало боље онај у Црној Гори“. Узелац је истакао да јужнословенске девојке треба из свих области равномерно слати на школовање у Русију, превасходно из грађанских породица, да заврше „обичан курс“, да науче да се баве ручним радом, док изучавање музике и уметности може изостати, па да се онда врате у своју земљу и тамо обављају посао учитељица. Подвукао је да „као што мисао данашњег времена за тим тежи, да све што је једног порекла и поколења уједини и сроди, тако смо и ми сви Славени једног кољена потомци, те се пре или после, не само на књижевном и свестраном пољу, ујединити морамо, већ ћемо и један говор имати! Али, док до те цели успијемо, још ће дуго времена протећи, и за свакој народности тј. словенском племену, његова досадашња права поштовати као и говор признати, необходимо је нужно, да те дјевице у јужнословенском заводу, свака свој матерински језик задржи у главном, пак, да све заједнички уз руски језик и једна друге, као Српкиња болгарски, а Болгарке српски изучавају, тако кад се иста дјевица у своју родину поврати, не толико свој матерински већ и друга славјанка наречја говори“. Сматрао је да пансион треба да има наставнице за српски и бугарски језик, па ако у почетку то није могуће, да питомице између себе комуницирају на матерњем, и да на матерњем језику читају књиге из историје, географије и етнографије, „да се само у духу славенском образују и подучавају, и да се од истих свака фантазија као западњачке раскалашности и друго удаљавају”.¹⁸⁴⁶

Сви детаљи око школе и пансиона за јужнословенске питомице договорени су до лета. Московски словенски комитет обавестио је Азијски департаман, 20. јуна 1871. године, да Дамско одељење има дозволу за отварање школе за јужнословенске питомице при Алексејевском женском манастиру и да је отварање заказано за 13. октобар 1871. године. За почетак, било је обезбеђено дванаест стипендија, шест за српске (три из Кнежевине Србије и три из Босне и Херцеговине) и шест за бугарске питомице. Ниједна питомица није смела бити старија од дванаест година. Школовање је требало да траје четири године, а за оне које нису имале довољно знања руског језика, остављена је

¹⁸⁴⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 33, Л. 3–6. *Јован Сундечић – Н. А. Попов, Цетиње, 10. јун 1871.*

¹⁸⁴⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 20, Ед. хр. 19, Л. 1–2 об. *Петар Узелац – Н. А. Попов, Бихаћ, 10. август 1871.*

припремна година. У току припремне године, свакодневно, не мање од два часа, били би држани часови француског језика, затим, часови читања молитви, читања Старог и Новог завета, аритметичко рачунање, сабирања и одузимања, таблица множења и дељења простих бројева. Матерњи језик, појање, ручни рад, техничко цртање и калиграфију имале би колико и у првом разреду. Након припремне године, наставак школовања не би смео бити дужи од четири године. На првој години држали би се следећи часови: Закон Божији три часа недељно, руски језик шест часова недељно, географија два часа недељно, техничко цртање четири часа недељно, појање три часа недељно, ручни рад шест часова недељно. У току последње три године слушали би се следећи предмети: Закон Божији, руски, српски и бугарски језик, црквенословенски језик, аритметика, историја, географија, основна знања из природних наука и физике, лепо писање и цртање, појање и ручни рад. Што се тиче француског језика, педагогије и дидактике, њихово увођење у наставу остављено је на разматрање за следећу годину, када се установи степен знања и способности питомица. Наведено је да су им потребни уџбеници, не само на руском, већ и на српском и бугарском језику. Када се школа утврди и настава устали, оставили су простора да се допусти пријем самофинансирајућих питомица које би за годину издвајале 200 рубаља.¹⁸⁴⁷

Прву генерацију ученица школе и пансиона при Алексејевском женском манастиру у Москви чинило је пет Српкиња и седам Бугарки. Одабир бугарских питомица, Московски словенски комитет пренео је на грофа Н. П. Игњатијева, од кога је затражено да одабере и пошаље три бугарске питомице ако је могуће из Румелије и Македоније. Гроф Игњатијев је већ 20. јуна 1871. године јавио Погодину да је одабир завршен, а прва Бугарка која је послата на школовање била је Елена Казанвишева из Калофера, која је званично била прва ученица ове школе.¹⁸⁴⁸ У међувремену, преко Руског генералног конзулата у Бугарској, октобра 1871. године, митрополит Антим, упозорио је Азијски департман на ширење католичке пропаганде и предложио да средство у тој борби буде образовање, па замолио да приме још три бугарске ученице на школовање. Стремоухов је његову молбу проследио Погодину.¹⁸⁴⁹

¹⁸⁴⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 57–58 об. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – П. Н. Стремоухов, 8. јун 1871; Мишљење са скупштине Московског словенског комитета о програму школе за јужнословенске питомице, [1871].* Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 254–256.

¹⁸⁴⁸ НБКМ БИА, Ф. 16, Ед. 169, Л. 3–4 об. *Н. А. Попов – Тодор Бурмов, Москва, 2. новембар 1871.*

¹⁸⁴⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 73, Л. 64. *П. Н. Стремоухов – М. П. Погодина, 4. октобар 1871.*

Митрополит Михаило, у договору са Шишкином,¹⁸⁵⁰ обављао је одабир српских питомица.¹⁸⁵¹ Примљено је јако пуно молби за школовање девојака. Пред њима је био задатак да одаберу најбоље и најсиромашније међу кандидаткињама. Српски митрополит се пожалио Попову да то доводи до проблема, јер сиромашни немају за путне трошкове, а ни он сам није у стању да поднесе терет путовања за пет ученица и њихову пратњу.¹⁸⁵² Октобра 1871. године, ради школовања „у духу православља и Словенства“, за школу Алексејевског женског манастира у Москви, одабране су Марија Јовановић¹⁸⁵³, Катарина Павловић, Ана Спасић, Катарина Стојковић¹⁸⁵⁴ и Даница Урошевић.¹⁸⁵⁵ Међу питомицама издвајале су се некадашње ученице Више женске школе у Београду, Катарина Стојковић и Даница Урошевић, које су у догледно време требале да пређу у неку од гимназија. За најинтелигентнију митрополит Михаило означио је Катарину Стојковић, за коју је српски митрополит молио Попова да се постара да јој не угуше амбицију коју покрећу њене емоције за учење руског језика, док је Даницу Урошевић означио за најспособнију.¹⁸⁵⁶ Да помогне српске питомице, митрополит Михаило, задужио је Попова¹⁸⁵⁷ и Наталију Петровну (Арбењеву)

¹⁸⁵⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 31–32. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. јун 1871.*

¹⁸⁵¹ Првобитно је разумео да је из Кнежевине Србије потребно послати седам српских питомица: четири за гимназију (као и раније) и три за манастирску школу: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 33–34. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 16. јун 1871.*

¹⁸⁵² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 35–36 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 23. јул 1871.*

¹⁸⁵³ Марија Јовановић, након завршетка школовања и повратка у Србију (1876), постављена је за професора руског језика у Вишој женској школи у Београду (1877): АС, МПС, 1877, IX/189. *Министарство просвете и црквених дела – Катарина Миловук, Београд, 5. септембар 1877.*

¹⁸⁵⁴ Катарина Стојковић, након завршетка школе за јужнословенске питомице при Алексејевском женском манастиру у Москви (1871–1878), желела је да одмах упише Педагошки институт у Петрограду: ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 253, Л. 157–157 об. *Министарство спољних послова – Петроградско словенско друштво, октобар 1878.* То се није одмах десило, па се враћа у Србију, где четири године ради као учитељица народне школе у Смедереву: ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 253, Л. 367–368. *М. Г. Черњајев – Александар Константинович, Београд, 25. новембар 1880.* Јануара 1881. године, као питомица Петроградског словенског друштва, уписује Педагошки институт у Петрограду (1881–1884): ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 253, Л. 387. *Петроградско словенско друштво – Милосав Протић, Петроград, 18. март 1881;* ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста који су у току двадесет и пет година школовани од стране Петроградског словенског друштва (1868–1893).* По окончању студија (1884), напушта Петроград и враћа се у Врање, где је њена сестра Драгиња радила као народна учитељица. Тамо је боловала и није могла да пронађе посао, па је послала писмо генералу Петру Павловичу Дурнову у Петроград, да је заљубљена у њега и да жели да се врати у Русију: РГИА, Ф. 934, Оп. 2, Д. 695а, Л. 7–10 об. *Катарина Стојковић – П. П. Дурново, Врање, 18. јун 1884.*

¹⁸⁵⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 37–38. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Крушевац, 1. октобар 1871.* Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 259–260.

¹⁸⁵⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 45–46 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. децембар 1871;* Москва–Србија, Београд–Русија. Исто, 357–358.

¹⁸⁵⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 37–38. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Крушевац, 1. октобар 1871.* Исто, 259–260.

Кирјејевску, удовицу словенофилског првака Ивана Васиљевича Кирјејевског. Стару московску познаницу замолио је да буде покровитељ Српкињама у Москви, јер „само њу добро познаје у Москви“, а она девојчице после може препоручити својим познаницама.¹⁸⁵⁸ Сваког дана очекивало се да крену пут Москве, а за пратњу, одређен је студент Милош Протић.¹⁸⁵⁹ Не знамо тачно када су питомице стигле у Москву, али су сигурно тамо биле пре 12. новембра 1871. године. Путне трошкове Протић је доставио у Московски словенски комитет.¹⁸⁶⁰

Што се тиче Српкиња, било је предвиђено да се на школовање у Москву пошаљу и две питомице из Црне Горе, али је Божидар Петровић обавестио Попова да они то тренутно нису у стању: „Односно оних двих девојака, за које нам понуђате да их пошаљемо у тамошњу новоподигнуту женску школу, па поред најбоље воље барем за ову годину нисмо у стању учинити, пошто није још лако склонити младе Црногорке, да се оне тако далеко од свог завичаја удаље. С временом, те која би се одважила, ми ћемо се и тој братској понуди свесредно одазвати”.¹⁸⁶¹

Поред Московског словенског комитета, велике заслуге за отварање школе и пансиона при Алексејевском женском манастиру имала је Московска епархијална управа,¹⁸⁶² почасни чланови Московског словенског комитета, митрополит московски Инокентије и епископ дмитровски Леонид, викар московски. Новембра 1871. године смештај за питомице био је потпуно готов и Московска епархијална управа радила је на уређивању. Московски трговци доирали су постељине и одећу, а Московски словенски комитет бавио се наставним особљем и набавком уџбеника и приручника.¹⁸⁶³ За потребе ове школе, митрополит Михаило, послао је по десет примерака сваког уџбеника и захвалио Комитету на бризи да питомице не забораве матерњи језик.¹⁸⁶⁴ Међутим, долазак питомица је требао бити одложен. Српкиње су због московске зиме тражиле да одложе пут, а што се тиче Бугарки, јавиле су се само изабранице Руске амбасаде и Руског

¹⁸⁵⁸ РГАЛИ, Ф. 236, Оп. 1, Ед. хр. 280, Л. 1–1 об. *Митрополит Михаило – Н. П. Кирјејевска, Београд, 16. октобар 1871.*

¹⁸⁵⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 41–42. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 16. октобар 1871.*

¹⁸⁶⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 172–172 об. *Милош Протић – Московски словенски комитет, Москва, 31. октобар 1871.*

¹⁸⁶¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Ед. хр. 29, Л. 3–4. *Божидар Петровић Његош – Н. А. Попов, Цетиње, 28. мај 1872.*

¹⁸⁶² АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 17–18 об. *Н. А. Попов – Отац архимандрит, 12. новембар 1872.*

¹⁸⁶³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 43–44. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – П. Н. Стремоухов, 20. октобар 1871.*

¹⁸⁶⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 31–32. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. јун 1871.*

конзулата, али не и избранице Одеског бугарског настојатељства. У ово време, како се наводило, Одеско бугарско настојатељство, на почетку главна институција Московског словенског комитета, окренула му је леђа, као што је раније урадила против Јужнословенског пансиона у Николајеву. Прочуло се да је Настојатељство изабрало рођаке и кћери из блиског круга људи, али да се показало да је тим девојкама потребно институтско или гимназијско образовање. Настојатељство је успело чак и да појединим бугарским општинама саопшти и о недостацима овог програма. Попов је сматрао да је разлог томе што су добили информације из преписке Азијског департамента, Министарства просвете и Московског словенског комитета, везано за бугарске питомице при пансиону Гаужшике у Одеси,¹⁸⁶⁵ што им сигурно није било пријатно.¹⁸⁶⁶ Пошто су се прочуле непријатне вести о питомицама у Одеси, саветник Вестман је одлучио да њихово школовање повери пансиону за јужнословенске питомице у Москви уместо Одеског бугарског настојатељства, који је то чинио до сада. Министар просвете се с тим сложио, па су затражили од Погодина да се детаљније о томе информише.¹⁸⁶⁷ Московски словенски комитет је одлучио да им места сачува до 15. јануара 1872. године, и у случају да се не појаве, да се позову питомице предложене од стране руског генералног конзула у Бугарској и архијереја Антима. За посвећеност и помоћ око отварања школе при Алексејевском женском манастиру, Московски словенски комитет се свесрдно захвалио Стремоухову.¹⁸⁶⁸

Прве ученице школе за јужнословенске питомице у Москви нису говориле руски језик, па је за све организована припремна година. Имале су по три часа дневно, при томе часове руског језика, основе аритметике, географије и историје, краснопис и техничко цртање. Најбоље ученице имале су и часове руске књижевности и француског језика. За све је организовано бављење ручним радом.¹⁸⁶⁹ Да српске питомице не забораве матерњи језик, митрополит Михаило им је редовно слао честитке и различите

¹⁸⁶⁵ На молбу Одеског бугарског настојатељства у вези са развојем женског образовања у Бугарској, Дмитриј Толстој издејствовао је од 1868. године из државне касе суму од 1.500 рубаља годишње за издржавање и школовање бугарских питомица (по избору месне заједнице). Новац се давао Настојатељству који је плаћао трошкове за пет бугарских питомица у пансиону госпође Гаужшике у Одеси: РГАЛИ, Ф. 373, Оп. 1, Ед. хр. 333, Л. 13–14. *Д. А. Толстој – М. П. Погодин, 27. фебруар 1871.*

¹⁸⁶⁶ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 43–44. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – П. Н. Стремоухов, 20. октобар 1871.*

¹⁸⁶⁷ РГАЛИ, Ф. 373, Оп. 1, Ед. хр. 333, Л. 13–14. *Д. А. Толстој – М. П. Погодин, 27. фебруар 1871.*

¹⁸⁶⁸ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 43–44. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – П. Н. Стремоухов, 20. октобар 1871.*

¹⁸⁶⁹ *Из протокола са седнице Дамског одељења Московског словенског комитета, 26. новембар 1871.* Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 260–261.

поклоне, а за библиотеку Алексејевског женског манастира књиге.¹⁸⁷⁰ Нил Александрович Попов редовно је обавештавао српског митрополита о успеху питомица, а Михаило је одржавао преписку и са игуманијом манастира Антонијом¹⁸⁷¹. Био је веома захвалан на бризи о Српкињама: „Захваљујући Вашој милости и доброты, наша деца из Београда, у Вашој школи пронашли су смештај код рођака”.¹⁸⁷²

Прве године рада, све расходе пансиона и школе покривао је митрополит Инокентије, Дамско одељење Московског словенског комитета и сам манастир.¹⁸⁷³ Према извештају, за отварање пансиона и школе, Московски словенски комитет потрошио је 420 рубаља и 50 копејки. За наредну годину, подржан је предлог Дамског одељења, и одлучено да се из касе Комитета за потребе школе при Алексејевском женском манастиру издвоји 1.200 рубаља.¹⁸⁷⁴ Планирано је да се у 1872. години повећа број српских и бугарских питомица у Москви, тако што ће се број стипендија у школи Алексејевског женског манастира повећати на двадесет, примити пет питомица у школу за народне учитељице при Владично–Покровској општини, затим примити три питомице у школу Друштва трудољубља и три питомице у московске женске гимназије.¹⁸⁷⁵

Године 1872, међу Србима, питање школовања женске деце у Русији добијало је све више пажње, па се митрополит Михаило због молби које су постале свакодневне, обавештавао код Попова, колико Московски словенски комитет може да прими Српкиња на школовање у Алексејевски женски манастир, да ли је број ограничен и да ли се квота може повећати.¹⁸⁷⁶ За додатне стипендије заинтересована је била и бугарска

¹⁸⁷⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 43–44. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 25. новембар 1871.*

¹⁸⁷¹ Антонија (Александра) Троилина (1821–1897), од фебруара 1871. године преузима дужност игуманије Алексејевског женског манастира у Москви. Њене заслуге у раду на школовању јужнословенских питомица, Дамско одељење Московског словенског комитета, наградило је избором у почасне чланове, а кнез Милан је наградио Таковским орденом трећег степена. Након што је на Берлинском конгресу Кнежевина Србија стекла независност и територијално проширење, игуманија Антонија и српске ученице доставиле су честитке кнезу Милану и писмо митрополиту Михаилу. Тај гест изазвао је позитивне реакције, па се митрополит Михаило захвалио игуманији на мудрим саветима и пожелео питомицама успеха у школовању: ЦГА Москвы, Ф. 1175, Оп. 1, Д. 54, Л. 43–43 об. *Митрополит Михаило – Игуманија Антонија, Београд, 28. август 1878.*

¹⁸⁷² *Митрополит Михаило – Игуманија Антонија, Београд, 11. децембар 1871.* Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 264.

¹⁸⁷³ *Из протокола са седнице Дамског одељења Московског словенског комитета, 26. новембар 1871.* Исто, 260–261.

¹⁸⁷⁴ НИОР РГБ, Ф. 332, К. 80, Ед. хр. 30, Л. 1–2. *Финансијски извештај Московског словенског комитета за 1871, Москва, 1872.*

¹⁸⁷⁵ *Извештај Московског словенског комитета о раду за 1871. годину, 4. децембар 1871.* Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 262–263.

¹⁸⁷⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 9–10. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 4. март 1872.*

страна. За повећање броја стипендија у пансиону и школи при Алексејевском женском манастиру није било средстава, и нове ученице могле су бити примљене тек када прва генерација заврши своје петогодишње школовање.¹⁸⁷⁷ Истовремено, супруга руског конзула Јонина, Људмила замолила је Попова да у Алексејевску женску школу приме Далматинку, Љубу Јовановић, ћерку православног протојереја из Котора.¹⁸⁷⁸ С обзиром да су све стипендије биле заузете, молила је да је обавесте кад се неко место упразни, наводећи да нема ниједне Далматинке која се школује у Русији.¹⁸⁷⁹ Митрополит Михаило је пренео Попову и молбу Константина Ивановича Везенкова¹⁸⁸⁰ из Крушева, који је желео да своје кћерке школује у Русији,¹⁸⁸¹ па његову молбу поновио и наредне године,¹⁸⁸² а чак је и Шишкин о томе писао Азијском департману.¹⁸⁸³ Иначе, првој генерацији питомица при Алексејевском женском манастиру, Московски словенски комитет поклањао је књиге и слике.¹⁸⁸⁴

Године 1872, примљено је пет бугарских питомица у школу Владично–Покровске општине и српска питомица Јелена Васић¹⁸⁸⁵ у Маријинско–ермоловску женску школу.¹⁸⁸⁶ Иначе, између 1869. и 1875. године, у Маријинско–ермоловској

¹⁸⁷⁷ НБКМ БИА, Ф. 16, Ед. 169, Л. 6–7 об. *Н. А. Попов – Тодор Бурмов, Москва, 30. март 1872*; НБКМ БИА, Ф. 16, Ед. 169, Л. 30–31. *Н. А. Попов – Тодор Бурмов, Москва, 17. јануар 1873.*

¹⁸⁷⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 9, Ед. хр. 44, Л. 1–2 об. *Људмила Јонин – Н. А. Попов, Дубровник, 20. август/2. септембар 1872.*

¹⁸⁷⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 9, Ед. хр. 44, Л. 3–3 об. *Људмила Јонин – Н. А. Попов, Дубровник, 1/13. новембар 1872.*

¹⁸⁸⁰ Године 1871. Константин Везенкова, родом из Дибре у Албанији, препоручио је Јанко Шафарик Попову ради стипендије и наставка студија, односно стицања магистратуре или доктората у Москви. Радило се иначе о руском ђаку: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 21, Ед. хр. 36, Л. 3–4. *Јанко Шафарик – Н. А. Попов, Београд, 27. октобар 1871.* Августа 1871. године митрополит Михаило распитивао се код Попова за Везенкова, кога су на почетку лета очекивали рођаци у Београду. Студирао је медицину: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 25–26 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 23. јул 1871.*

¹⁸⁸¹ НИОР РГБ; Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 30–31. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. новембар 1872.*

¹⁸⁸² НИОР РГБ; Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 30–31. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. новембар 1872.*

¹⁸⁸³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 15–15 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 12. август 1873.* Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 303–304.

¹⁸⁸⁴ *Бугарске и српске питомице – Н. А. Попов, Москва, 5. новембар 1872.* Корреспонденција болгар с Нилом Александровичем Поповым (Лиљана Минкова), 101; Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 264–265.

¹⁸⁸⁵ Јелена Васић била је блиска са митрополитом Михаилом, о чему сведоче њена сачувана писма. Након што су се прве српске питомице вратиле из Русије 1876. године, она је решила да остане још две године. Била је блиска са московском породицом Вјаземских: АСПЦ, Митрополит Михаило, Кутија 1. *Јелена Васић – Митрополит Михаило, 13. јул 1876.*

¹⁸⁸⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 9–10. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 4. март 1872.*

осмогодишњој школи, где је Попов од 1872. године био инспектор разреда,¹⁸⁸⁷ школовало се поред Васићеве, још четири српске питомице: Марија Адамовић, Вера Мироновић, Марија Мисевић и Антонина Стефановић.¹⁸⁸⁸ Године 1872, у Москви се школовало укупно шест српских и тринаест бугарских питомица, а само су на рачун Бугарки долазиле бројне жалбе из школе и пансиона Алексејевског женског манастира.¹⁸⁸⁹ Исте године, Маријинску женску гимназију у Одеси уписала је и Теодора Траиловић из Кнежевине Србије.¹⁸⁹⁰

Табела 6. Чланице Дамског одељења Московског словенског комитета, иницијатори стипендије „М. П. Погодин” у оквиру школе за јужнословенске питомице у Москви [1871–1872]¹⁸⁹¹

Ред.бр	Име и презиме	Ред.бр	Име и презиме
1	А. Ф. АКСаКОВА	22	Ј. И. НИКОЛАЈЕВА
2	О. С. АКСаКОВА	23	КНЕГИЊА О. С. ОДОЈЕВСКА
3	Н. А. АКСаКОВА	24	Г. А. ПОПОВА
4	Ј. М. АЛЕКСЕЈЕВНА	25	А. Г. РАХМАНОВА
5	П. М. АХЉЕСТИШЕВА	26	Г. И. РЕМИЗОВА
6	ГРОФИЦА А. А. БАРАНОВА	27	А. П. САМАРИНА
7	С. Д. БАРТЕЊЕВА	28	В. П. САМАРИНА
8	С. Н. БАЋУШКОВА	29	Ј. Ј. САМАРИНА
9	А. Н. БАХМЕТЕВА	30	Ј. Н. САМАРИНА
10	М. В. ВОЛКОВА	31	Ј. А. СВЕРЂЕЈЕВА
11	А. Ф. ВОРОНЦЕВА	32	ГРОФИЦА М. Ф. СОЛОГУБА
12	КНЕГИЊА Н. В. ДОЛГОРУКОВА	33	А. Н. СТРЕКАЛОВА
13	М. А. КАМИНИНА	34	Ј. Г. ТОРЛЕЦКА
14	ГРОФИЦА А. С. КОМАРОВСКА	35	В. Н. ТРЕЦЈАКОВА
15	О. Ф. КОШЕЈЕВА	36	Ј. А. ТРЕЦЈАКОВА
16	С. Ј. КРЕСТОВНИКОВА	37	КНЕГИЊА Н. Б. ТРУБЕЦКА
17	Ј. С. ЈАМИНА	38	КНЕГИЊА Ј. А. ЧЕРКАСКА
18	КНЕГИЊА А. П. ЈВОВА	39	А. Ј. ШИПОВА
19	С. А. ЈЕРМОНТОВА	40	М. С. ШИПОВА
20	КНЕГИЊА М. А. МЕШЋЕРСКА	41	КНЕГИЊА М. П. ШЋЕРБАТОВА
21	М. С. МУХАНОВА	42	Ј. М. ФЕДОСЕЈЕВА

¹⁸⁸⁷ *Историческая записка о двадцатипятилетней деятельности Мариинского женского училища попечительства о бедных в Москве состоящего в ведомстве императрицы Марии (1851–1876) с девятью приложениями*, составил Нил Попов, Москва 1876, 34.

¹⁸⁸⁸ Списак ученица Маријинске школе (од 12. новембра 1869. до 5. фебруара 1876. године): Исто, 51–55.

¹⁸⁸⁹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 17–18 об. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – Непознати архимандрит, 12. новембар 1872.*

¹⁸⁹⁰ Теодора Трајловић, након Одесе (1872–1878), даље школовање наставила је у Педагошком институту у Петрограду као питомица Петроградског словенског добротворног друштва: ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 153, Л. 135–135 об. *Теодора Трајловић – Азијски депарتمان МИД, септембар 1878.* У Русији су постојали специјални универзитетски курсеви.

¹⁸⁹¹ НИОР РГБ, Ф. 231/V, К. 2, Ед. хр. 69, Л. 1–2. *Дамско одељење Московског словенског комитета: списак дама-оснивача стипендије „М. П. Погодин” у Московској женској школи, [1870-е].*

Године 1873. у пансиону и школи за јужнословенске питомице при Алексејевском женском манастиру ослободила су се два места – једно за Српкињу, друго за Бугарку.¹⁸⁹² Почетком те године, српска питомица Катарина Павловић разболела се од туберкулозе, па јој је на лето саветовано да се врати кући, али је она наводно то одбила, јер је сироче и има само тетку која је физички злоставља.¹⁸⁹³ После вишемесечног боловања, српска питомица се на јесен 1873. године упокојила у Москви.¹⁸⁹⁴ Већ почетком 1873. године за нову српску питомицу одабрана је сестра Катарине Стојковић, Драгиња Стојковић, која је тек крајем године допутовала у Москву.¹⁸⁹⁵ У то време, и даље је стајало питање пребацивања Катарине Стојковић у гимназију, али је остало на томе да има времена за размишљање.¹⁸⁹⁶ Родитељи Стојковићеве одржавали су личну преписку са секретаром Московског словенског комитета везано за школовање њихове деце. Већ по доласку Катарине у Москву, њен отац је упутио прво писмо Попову, у коме га је замолио да према његовој кћерки буде као отац, да јој помогне у избору, па му је послао и њену фотографију у народној ношњи. Отац је навео да му је кћерка пренела да су оне добро и да уче руски језик.¹⁸⁹⁷ Годину дана касније, Попов је обавестио јорганцију Стојковића о предметима које је његова кћерка одабрала да слуша.¹⁸⁹⁸ Након очеве смрти,¹⁸⁹⁹ даљу преписку је наставила његова удовица Јелена, која је у лето 1874. године посетиле своје кћерке у Москви.¹⁹⁰⁰ Она је лично замолила Попова да прими њеног сина Танасија Стојковића на школовање и да му препоручи која би струка за њега била најбоља.¹⁹⁰¹

Године 1873. постали су видљиви први резултати школовања српских питомица. Катарина Стојковић објавила је превод на руски језик књиге *Историја српског народа*. Митрополит Михаило је њен успех здушно поздравио: „Даће Бог да успешно заврше

¹⁸⁹² АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 10–11 об. *Н. А. Попов – П. Н. Стремоухов, 7. новембар 1873.*

¹⁸⁹³ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 73, Л. 120–120 об. *Н. А. Попов – Н. А. Зубков, 1. септембар 1873.*

¹⁸⁹⁴ *Митрополит Михаило – Игуманија Антонија, Београд, 10. децембар 1873.* Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 269.

¹⁸⁹⁵ Сигурно није пре 22. децембра 1873. године допутовала у Москву: *Митрополит Михаило – Игуманија Антонија, Београд, 10. децембар 1873.* Исто, 269.

¹⁸⁹⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 7–8. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 7. фебруар 1872;* Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 358–359.

¹⁸⁹⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 19, Л. 1. *Стојан Стојковић – Н. А. Попов, Београд, 16. новембар 1871.*

¹⁸⁹⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 19, Л. 2–2 об. *Стојан Стојковић – Н. А. Попов, 11. октобар 1872.*

¹⁸⁹⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 15–15 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 12. август 1873.* Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 303–304.

¹⁹⁰⁰ ИАБ, Управа града Београда, Протокол заграничних пасоша 1874, 88, (524–1057), Л. 66 об–67.

¹⁹⁰¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 18, Л. 1. *Јелена Стојковић – Н. А. Попов, Београд, 26. септембар 1874.*

своје школовање и да се врате у домовину, да на делу овде покажу надмоћ руског образовања од тог трулог образовања, које доноси више штете него користи”.¹⁹⁰² Интересовање за школовање Српкиња у Русији и даље је расло. Године 1873. митрополит Михаило замолио је грофицу Блудову да код руске царице обезбеди стипендије за школовање кћерки покојног официра Лазара Цукића, јер он сам није смео због инцидента који се у Петрограду догодио са двома српским питомицама. Српски митрополит је предложио да се Цукићеве кћерке сместе у пансион и школу Алексејевског женског манастира.¹⁹⁰³ Данас је познато да је Јелена Цукић, прва дворска дама Наталије Обреновић, школована у Петрограду.¹⁹⁰⁴ Јуна 1873. године митрополит Михаило обавестио је Блудову да је у Петроград допутовао Ђорђе Влајковић, па је замолио да му помогне да његову ћерку Марију о трошку руске владе или добротвора смести у неку руску школу.¹⁹⁰⁵

Што се тиче финансијског дела, Московски словенски комитет, имао је проблема око издржавања питомица при Алексејевском женском манастиру. Иако су се изборили да од Министарства просвете за потребу школе добијају 2.000 рубаља годишње, друга половина трошкова у висини од 2.000 рубаља ишла је на терет Комитета.¹⁹⁰⁶ Међутим, пансиону и школи за јужнословенске питомице били су веома посвећени епископ дмитровски Леонид, викар московски, и игуманија Антонија, који су често за ову образовну установу давали прилоге. Без икаквог инсистирања од стране Московског словенског комитета, игуманија Антонија лично је преуредила ново здање школе, што је износило око 3.000 рубаља. Похвале на њен рачун, о преданости образовању српских и бугарских питомица, „да и најзахтевнији словенофил не би могао тражити више”, Нил Александрович Попов доставио је у Азијски департаман, па од Стремоухова затражио да њене напоре награди захвалницом.¹⁹⁰⁷ За време Велике источне кризе, игуманија се истакла у прикупљању прилога за српски народ, па је њене напоре српски кнез Милан наградио Таковским орденом трећег степена.

¹⁹⁰² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 11–12. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 15. јун 1873.* Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, П,

¹⁹⁰³ *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 30. април 1873.* Писма митрополита Михаила грофици А. Д. Блудовој: прилог проучавању руско-српских односа (1871–1874), 136.

¹⁹⁰⁴ Јелена (Цукић) Данић, ћерка официра и синовица министра Косте Цукића, по повратку са школовања у Петрограду, ангажована је као прва дама Наталије Обреновић.

¹⁹⁰⁵ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2180, Л. 33–33 об. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 15. јун 1873.*

¹⁹⁰⁶ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 10–11 об. *Н. А. Попов – П. Н. Стремоухов, 7. новембар 1873.*

¹⁹⁰⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 10–11 об. *Московски словенски добротворни комитет – П. Н. Стремоухов, 7. новембар 1873.*

Запажа се да је од стране званичне Русије, много више разумевања било за школовање бугарских девојчица. Новембра 1873. године Петар Николајевич Стремоухов инсистирао је код Попова да се, због плодног учинка на руско–бугарске односе, приме нове бугарске ученице на школовање у Москви. Бугарке, које су годину дана раније, примљене у новоотворену школу Владичино–Покровске општине,¹⁹⁰⁸ због нарушеног здравља напустиле су Москву, али због лоше финансијске ситуације Општине, Московски словенски комитет није могао да захтева пријем нових питомица.¹⁹⁰⁹ Истовремено, 1874. године Одески словенски добротворни комитет основао је женску школу за јужнословенске питомице у Одеси.

Године 1874. поновно је било речи о програму школе при Алексејевском женском манастиру, па се митрополит Михаило залагао за учење немачког и француског језика. Због међународне ситуације, положаја у друштву и обезбеђивања боље будућности, апеловао је на игуманију да питомице морају да уче немачки и француски језик.¹⁹¹⁰ Московски словенофили су се сложили да стране језике уведу уколико буде средстава.¹⁹¹¹ Децембра 1874. године, само неколико месеци уочи избијања Велике источне кризе, у Москви се школовало четрдесет и четири јужнословенска питомца и седамнаест јужнословенских питомица.¹⁹¹² У Србији нису увек имали свеже информације о школовању српских питомица у Москви, па чак ни митрополит Михаило. С почетка 1875. године као да је све мање било вести о школовању ученица при Алексејевском женском манастиру у Москви, а до митрополита Михаила стизале су гласине да деца тамо уче бугарски, а не српски језик, што је по Београду произвело негативне реакције. Српски митрополит није веровао гласинама, али је писао Попову са жељом да провери колико је још потребно времена да српске питомице заврше своје школовање. Капетан Трифун Анастасијевић добио је тада дозволу да посети српске ученице, како би пренео новости њиховим породицама, а игуманија Антонија је планирала да на пролеће пошаље Катарину Стојковић за Београд, с тим што су сумњали да ће се она сложити.¹⁹¹³

¹⁹⁰⁸ Званично је отворена 1872. године у Москви уз помоћ царске породице и прилога које је прикупила игуманија Серпуховског-Владичног манастира, Митрофанија.

¹⁹⁰⁹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 10–11 об. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – П. Н. Стремоухов, 7. новембар 1873.*

¹⁹¹⁰ *Митрополит Михаило – Игуманија Антонија, Београд, 30. јул 1874.* Москва–Србија, Београд–Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 270.

¹⁹¹¹ ОР РНБ, Ф. 52, Д. 70, Л. 37–40. *Н. А. Попов – П. Н. Баћушков, 7. мај 1874.*

¹⁹¹² НБКМ БИА, Ф. 16, Ед. 169, Л. 45–45 об. *Н. А. Попов – Тодор Бурмов, Москва, 27. новембар 1874.*

¹⁹¹³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 48, Л. 3–4. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 27. јануар 1875.*

Године 1876. прва генерација пансиона Алексејевског женског манастира завршила је своје школовање и од Комитета добиле руске књиге на поклон за повратак у своје земље. Иако игуманија Антонија није мислила да настави са даљим школовањем јужнословенских питомица, оно је настављено, а број стипендија попео се на двадесет. Отварање Велике источне кризе и ратови на Балкану појачали су свест руског јавног мњења о помоћи Словенима и прилози су се нагло увећали. Дамско одељење активирало је своје деловање и септембра 1876. године допутовало је осам, а фебруара 1877. године деветнаест српских питомица, које су због ограниченог капацитета, распоређене и у друге образовне установе.¹⁹¹⁴ По затварању Московског словенског комитета, капитал Дамског одељења, предат је за финансирање школовања седамдесет и две словенске питомице у Москви, а од тога је било двадесет и седам Српкиња.¹⁹¹⁵ У наредном периоду, старање над питомицама преузело је тзв. Московско попечитељство за школовање Словенки, којим је на почетку такође руководила Александра Николајевна Стрекалова.

Смисао школовања српских питомица био је да оне „носе знања на обале Дунава, у своје породице”,¹⁹¹⁶ да по повратку као народне учитељице постану присталице зближавања Србије и Русије и да томе уче млађа поколења, представљајући Руску империју као моћног заштитника православља и Словена. Све бугарске и српске питомице које су се школовале у пансиону госпође Гаужшике у Одеси, Фундуклејевској женској гимназији у Кијеву, Московској четвртој гимназији, Маријинско–ермоловској школи и у Усачевско–черњајевској школи, имале су све предмете пуног гимназијског смера.¹⁹¹⁷ Све оне, изузев неколицине, која се упокојила или трајно населила у Русији, по завршетку школовања, враћале су се кућама, опремљене књигама на руском језику, како би што боље могле да се покажу у домену просвете. Неколицина, попут Милице Предић, Катарине и Драгиње Стојковић, запослиле су се као народне учитељице у школама у Видину, Смедереву и Врању¹⁹¹⁸.

¹⁹¹⁴ *Записник са седнице Дамског одељења Московског словенског добротворног комитета, 3. октобар 1876.* Московски словенски комитет и школовање српских и бугарских питомица (1876–1877), 306–309; *Записник са седнице Дамског одељења Московског словенског добротворног комитета, 7. фебруар 1877.* Исто, 312–313.

¹⁹¹⁵ ЦГИА СПБ, Ф. 400, Оп. 1, Д. 253, Л. 144–145 об. *Н. А. Попов – Иван Фјодорович, 21. септембар 1878.*

¹⁹¹⁶ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 10, Л. 1–5 об. *Говор М. П. Погодина на седници Комитета, 22. децембар 1872.*

¹⁹¹⁷ ОР РНБ, Ф. 52, Д. 70, Л. 37–40. *Н. А. Попов – П. Н. Баћушков, 7. мај 1874.*

¹⁹¹⁸ РГИА, Ф. 934, Оп. 2, Д. 695а, Л. 7–10 об. *Катарина Стојковић – П. П. Дурново, Врање, 18. јун 1884.*

Неколицина, попут Лепосаве Сретеновић, Анке Бујдић, Марије Јовановић¹⁹¹⁹ предавале су стране језике у Вишој женској школи. Српско друштво тога времена и даље је било неповерљиво према образованим женама, па су углавном добијале места народних учитељица или наставница страних језика. Поједине по повратку, попут Јулије Томић и Катарине Стојковић, нису ни успеле да добију службу. Јелена Цукић, ћерка официра Лазара и синовица министра Косте Цукића, по повратку из Петрограда, постала је прва дворска дама Наталије Обреновић. Питомице Круна Драгојловић-Аћимовић и Лепосава Бошковић, које су се на рачун Московског словенског комитета школовале у Москви током Велике источне кризе и мало после тога, касније су постале прве студенткиње Велике школе у Београду.¹⁹²⁰

Пансион и школа при Алексејевском женском манастиру имало је добру репутацију међу Србима. Године 1878, приликом посете Москви, министар просвете Алимпије Васиљевић, посетио је ову школу, а оно је оставило на њега велики утисак: „Најлепша успомена из времена мог боравка у Москви – јесте сећање на посету Вашег манастира и Ваше школе”. По повратку у Београд, игуманији Антонији послао је наставни програм Више женске школе у Београду и предложио да питомице на последњој години уче основе педагогије, па да поред тога што све предмете слушају на руском језику, вежбају и српски језик, што је иначе и била пракса те школе.¹⁹²¹

Петроградско одељење Московског словенског комитета до избијања Велике источне кризе стипендирао је само две српске питомице, Милицу Предић и Јулију Томић. У наредним годинама, финансираће школовање још пет српских питомица: Софије Јанковић (Петроградска акушерска школа, 1877–1879), М. Тодоровић (Лекарски женски разреди у Петрограду, 1878–1879), Теодоре Трајловић (Педагошки институт у Петрограду, 1878–1882), Катарине Стојковић (Јекатерински институт у Петрограду, 1881–1884) и Јелене Вуковић из Црне Горе (Школа петроградског женског патриотског друштва, 1892–1893).¹⁹²²

Отварање школе и пансиона за јужнословенске питомице у Москви представља добар пример, где можемо сагледати сарадњу између Московског словенског комитета

¹⁹¹⁹ Марија Јовановић је 1877. године постављена за професора курса руског језика у Вишој женској школи у Београду: АС, МПС, 1877, IX/189. *Министарство просвете и црквених дела – Катарина Миловук, Београд, 5. септембар 1877.*

¹⁹²⁰ П. Лебл-Албала, *Развој универзитетског образовања наших жена*, Летопис Матице српске 316 (1928), 21.

¹⁹²¹ ЦГА Москвы, Ф. 1175, Оп. 1, Д. 54, Л. 23–24. *Алимпије Васиљевић – Игуманија Антонија, Ниш, 14. децембар 1878.*

¹⁹²² ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста Петроградског словенског друштва између 1868. и 1893.*

и званичне руске световне и црквене власти. Заједнички циљ било је образовање и стварање учитељица, које су знање руског језика, културе и историје, требале да пренесу прво у своје породице, а затим, и својим ународницима. На тај начин, кроз дубоке поре просвете, јачао би и утицај Русије међу њима. Иако су Дамско одељење и његова председница Стрекалова званично били одговорни за ово питање, све конце је ипак држао Нил Александрович Попов, не само као познавалац балканских прилика, већ и као педагог. Међутим, не смемо занемарити ни утицај чланства Дамског одељења, кога су водиле супруге, сестре и кћерке московских словенофила, што представља још један добар показатељ колико је породица заправо била важна за словенофилски покрет. Да су московски словенофили овим пројектом били задовољни, у прилог говори чињеница да су намеравали да од 1878. године, под покровитељством Помпеја Николајевича Баћушкова, отворе посебну школу за Јужне Словене у Москви, где је требало да предаје српски питомац Светозар Никетић.¹⁹²³

Табела 7. Српске питомице у руским образовним установама
од 1854. до 1875. године*

¹⁹²³ ОР РНБ, Ф. 52, Д. 70, Л. 41–42. *Светозар Никетић – П. Н. Баћушков, Београд, 31. март 1877.*

* Списак не мора бити коначан. Оно представља резултат досадашњег истраживања. Табела представља сумиране резултате представљене у основном тексту, за које су извори већ наведени.

Бр.	Српске питомице у Русији	Руска образовна установа и период школовања	Вид финансирања школовања	Остале напомене
1	МАРИЈА АДАМОВИЋ	Маријинска-ермоловска женска школа у Москви (сигурно ту 1875/1876)		
2	АНКА БУЈДИЋ	Фундуклејевска женска гимназија у Кијеву (сигурно ту 1874)	Руска влада	Наставница руског језика Више женске школе у Београду.
3	ЈЕЛЕНА ВАСИЋ	Маријинска-ермоловска женска школа у Москви (сигурно ту 1872)	Московски словенски комитет	
4	МАРИЈА ВЛАЈКОВИЋ	Васпитно-образовна установа у Петрограду (сигурно ту 1873)		
5	КАТАРИНА ЂОРЂЕВИЋ (удато МИЛОВУК)	Николајевска женска гимназија Педагошки институт Ришељевског лицеја у Одеси (1854–1861)	Стипендија грофице Антонине Дмитријевне Блудове - Петроградско женско словенско друштво	Прва високо образована Српкиња. Прва управница Више женске школе у Београду. Супруга Милана Миловука.
6	МАРИЈА ЈОВАНОВИЋ	Васпитно-образовна установа за јужнословенске питомице при Алексејевском женском манастиру у Москви (1871–1876)	Руска влада и Московски словенски комитет	Наставница руског језика Више женске школе у Београду.
7	ЈЕЛИСАВЕТА МАРКОВИЋ (удато ПЕШИЋ)	Маријинска женска гимназија у Петрограду (1870) Педагошки институт Александровске женске гимназије у Петрограду (1871–1873)	Управа руске царице и руско Министарство просвете	Социјалисткиња. Напустила школовање у Русији и прешла у Цирих. Држала штампарију у Смедереву. Супруга Милана Пешића и кћерка пуковника Илије Марковића.
8	МИЛИЦА МАРКОВИЋ	Фундуклејевска женска гимназија у Кијеву (сигурно ту 1874)	Руска влада	
9	ДАНИЦА МИХАЈЛОВИЋ	Фундуклејевска женска гимназија у Кијеву (сигурно ту 1874)	Руска влада	
10	ВЕРА МИРОНОВИЋ	Маријинска-ермоловска женска школа у Москви (сигурно ту 1875/1876)		
11	МАРИЈА МИСЕВИЋ	Маријинска-ермоловска женска школа у Москви (сигурно ту 1875/1876)		
12	ЈЕЛИСАВЕТА НИКОЛИЋ (удато ДУКИЋ)	Маријинска женска гимназија у Петрограду (1870) Педагошки институт Александровске женске гимназије у Петрограду (1871–1873)	Управа руске царице и руско Министарство просвете	Социјалисткиња. Народна учитељица у Алексиначком округу. Супруга Димитрија Дукића, сестра Андре Николића и сестричина Стефана Марковића.
13	КАТАРИНА ПАВЛОВИЋ	Васпитно-образовна установа за јужнословенске питомице при Алексејевском женском манастиру у Москви (1871–1873)	Руска влада и Московски словенски комитет	Умрла за време школовања у Москви.
14	МИЛИЦА ПРЕДИЋ	Фундуклејевска женска гимназија у Кијеву (1870–1879)	Петроградско одељење Московског словенског комитета - касније Петроградско словенско друштво	Народна учитељица у Видину.
15	ЗАГОРКА ПРОТИЋ	Фундуклејевска женска гимназија у Кијеву (1870–1871)	Руска влада	Кћерка Косте Протића.
16	ДОРА СМИЉАНИЋ	Фундуклејевска женска гимназија у Кијеву (сигурно ту 1874)	Руска влада	

17	ЛЕПОСАВА СРЕТЕНОВИЋ	Фундуклејевска женска гимназија у Кијеву (1870–1876)	Московски словенски комитет	Наставница француског језика Више женске школе у Београду (1877–1878). Касније, народна учитељица у Крагујевцу.
18	АНА СПАСИЋ	Васпитно-образовна установа за јужнословенске питомице при Алексејевском женском манастиру у Москви (1871–1876)	Руска влада и Московски словенски комитет	
19	АНТОНИНА СТЕФАНОВИЋ	Маријинска-ермоловска женска школа у Москви (сигурно ту 1875/1876)		
20	ДРАГИЊА СТОЈКОВИЋ	Васпитно-образовна установа за јужнословенске питомице при Алексејевском женском манастиру у Москви (1873–1876)	Руска влада и Московски словенски комитет	Народна учитељица у Врању.
21	КАТАРИНА СТОЈКОВИЋ	Васпитно-образовна установа за јужнословенске питомице при Алексејевском женском манастиру у Москви (1871–1876) Јекатерински институт у Петрограду (1881–1884)	Московски словенски комитет Петроградско словенско друштво	Народна учитељица у Смедереву (1878–1880). По повратку са студија (1884), није нашла службу, па се вратила у Русију.
22	ЉУБИЦА ТОДОРОВИЋ	Фундуклејевска женска гимназија у Кијеву (сигурно ту 1874)	Руска влада	
23	ЈУЛИЈА ТОМИЋ	Острошка женска школа <i>Д. Н. Блудов</i> (1870–1881)	Грофица Антонина Дмитријевна Блудова – Петроградско одељење Московског словенског друштва	По повратку у Београд, није нашла службу, па се вратила у Русију.
24	ТЕОДОРА ТРАИЛОВИЋ	Маријинска женска гимназија у Одеси (1872–1878) Педагошки институт у Петрограду (1878)	Петроградско словенско друштво	
25	ДАНИЦА УРОШЕВИЋ	Васпитно-образовна установа за јужнословенске питомице при Алексејевском женском манастиру у Москви (1871–1876)	Руска влада и Московски словенски комитет	
26	ЈЕЛЕНА ЦУКИЋ (удато ДАНИЋ)	Васпитно-образовна установа у Петрограду	Вероватно Управа руске царице Марије Александровне	Прва дворска дама Наталије Обреновић. Супруга Ристе Данића.
27	Немамо података	Немамо података (сигурно ту 1854)	Грофица Антонина Дмитријевна Блудова – Петроградско женско словенско друштво	
28	Немамо података	Немамо података (сигурно ту 1854)	Грофица Антонина Дмитријевна Блудова – Петроградско словенско друштво	
29	Немамо података	Немамо података (сигурно ту 1854)	Грофица Антонина Дмитријевна Блудова – Петроградско женско словенско друштво	

**„Бодљиви трн у очима Запада“:
мисија митрополита Саве Косановића у Русији**

С почетка осме деценије XIX века, у Московски словенски комитет све учесталије стизале су молбе са простора Босне и Херцеговине. У највећој мери, оне су односиле на апеле за помоћ православним црквама, манастирима и школама, на молбе за помагање школовања питомаца у Русији и слично. Стизале су и жалбе на турске репресалије, као и жалбе на пропагандне активности других европских сила, нарочито Аустроугарске. Молбе су упућиване најчешће руским конзулима у Сарајеву и Мостару, а онда су прослеђиване у Московски словенски комитет. Преписка између руских дипломатских представника и чланова Московског словенског комитета, ишла је преко Азијског департмана, а Стремоухов је детаљно о свему обавештаван. Преко Азијског департмана, руски конзули у Сарајеву и Мостару, у више наврата, слали су различите пакете у Московски словенски комитет.¹⁹²⁴ Истовремено, као што је већ поменуто, српска влада је наставила национално–пропагандни рад и 1868. године основала Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини. Неколицина повереника српске владе у Босни и Херцеговини, и лично се обраћало за помоћ члановима Московског словенског комитета, а нарочито грофу Николају Павловичу Игњатијеву, попут Василија Пелагића, Теофила (Богољуба) Петрановића, Саве Косановића, односно Гавре Вучковића, Серафима Перовића и др.

Године 1868. Московски словенски комитет је од Алексеја Николајевича Кудрјавцева¹⁹²⁵ затражио да им достави детаљан извештај о православним црквама и школама у Босни, што је он и учинио.¹⁹²⁶ Истовремено, Азијски департман је примио

¹⁹²⁴ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 60. *А. Н. Кудрјавцев – Азијски департман МИД, Сарајево, 7. јун 1869*; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 71. *А. Н. Кудрјавцев – Азијски департман МИД, Сарајево, 8. новембар 1869*; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 74. *Н. А. Иларионов – Азијски департман МИД, Мостар, 14. децембар 1869*; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 95. *А. Н. Кудрјавцев – Азијски департман МИД, Сарајево, 7. април 1872.*

¹⁹²⁵ Алексеј Николајевич Кудрјавцев, потицао је из свештеничке породице. Након школовања у Лазаревском институту за источне језике, започиње своју каријеру у Министарству спољних послова. Године 1858. био је део руске дипломатске мисије у Цариграду, а затим 1859. године путује у Руски конзулат у Сарајеву. Године 1860. постаје драгоман Руске амбасаде у Цариграду. Године 1862. постаје секретар у драгоман Руског конзулата у Сарајеву, а затим конзул у Тулчи (1864–1867). Кратко време мењао је руског конзула у Мостару (1867–1868), па затим преузима Руски конзулат у Сарајеву (1868–1877). Након тога, био је представник Министарства спољних послова у Одеси (1878–1880): И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 41–47.

¹⁹²⁶ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 58. *А. Н. Кудрјавцев – П. Н. Стремоухов, Сарајево, 15. октобар 1868.* *А. Н. Кудрјавцев – Московски словенски комитет, 11. октобар 1868.* Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865–1875: документы, 141–145. У неколико наврата,

извештај из Мостара о стању православних цркава и школа у Херцеговини, и оно је августа 1869. године, прослеђено у Московски словенски комитет.¹⁹²⁷ Истовремено, митрополит Михаило је покушавао да за потребе национално–пропагандног рада српске владе обезбеди помоћ Московског словенског комитета. Средином фебруара 1869. године, пошто је прочитао протокол са седнице Комитета, српски митрополит се сложио да је у њему речена истина о Босни. Московски словенофили, вођени Хиљфердинговым мишљењем, сматрали су српско становништво у Босни за „беживотно”, које је потребно додатно мотивисати.¹⁹²⁸ Што се тиче Херцеговине¹⁹²⁹, у том погледу она је боље стајала, тамошње становништво су сматрали живљим, не тако убијеним, али су увидели да је у обе области сиромаштво било велико. Митрополит Михаило је сматрао да би требало да се подржи предлог са седнице и да се шаље издржавање школама у Босни, а да се из Београда шаљу књиге. Апеловао је на московске словенофиле да помогну и цркве у Босни, да им пошаљу богослужбене књиге и предмете, свештеничку одећу, директно у Сарајево или пак њему у Београд.¹⁹³⁰

Неколико месеци касније, учитељи мушке православне школе у Сарајеву, међу њима Сава Косановић и Теофил Петрановић, затражили су помоћ Московског словенског комитета око школовања двојице питомаца у Русији: „Колика нам је потреба од завода училишних, већа нам је потреба од научених људи, свештеника и учитеља, почем без способних народних коловођа, црква ни народ не може приближавати се одређеном циљу”. Затражили су од руског конзула да њихову потребу саопшти Московском словенском комитету, па да већ исте године пошаљу два ученика који би се школовали у Русији са стипендијом руске владе или пак неког руског добротвора: „Они једино желе цјео течај виших наука изучити. Ако бише сретни били, да их

Кудрјавцев је преко Азијског департмана достављао пакете у Московски словенски комитет: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 60. *А. Н. Кудрјавцев – Азијски департман МИД, Сарајево, 7. јун 1869*; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 71. *А. Н. Кудрјавцев – Азијски департман МИД, Сарајево, 8. новембар 1869*; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 95. *А. Н. Кудрјавцев – Азијски департман МИД, Сарајево, 7. април 1872*.

¹⁹²⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 72, Л. 54–55 об. *Неустановљено лице – П. Н. Стремоухов, 16. јул 1869*. И Иларионов је достављао пакете у Московски словенски комитет: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 74. *Н. А. Иларионов – [Азијски департман МИД], Мостар, 14. децембар 1869*.

¹⁹²⁸ Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 76–85.

¹⁹²⁹ Године 1867, након назначења за секретара и драгомана Руског вице-конзулата у Мостару, Кудрјавцев пише М. А. Хитрову како је „Херцеговина – земља поносна”: РО ИРЛИ РАН, Ф. 3, Оп. 1, Д. 438, Л. 1–2 об. *А. Н. Кудрјавцев – М. А. Хитрово, Тулга, 27. маја 1867*. Неколико месеци касније, септембра 1867. године, Кудрјавцев је именован за конзула у Мостару: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 15, 1867. *А. Н. Кудрјавцев – К. Д. Петкович, 12/24. септембар 1867*.

¹⁹³⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 15–15 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 29. јануар 1869*.

благотворно словенско друштво под своје зариље прими, мјесто гдје ће се учити остављамо на примисао благотворног друштва, сходно мјесто нарави југословенски синова”.¹⁹³¹ У међувремену, услед оптужби аустроугарске владе, турске репресалије постајале су све интензивније, па митрополит Михаило априла 1869. године обавештава да је Василије Пелагић ухапшен, а Бањалучка богословија затворена.¹⁹³² Неколико месеци касније, и главни повереник Теофил Петрановић мораће да напусти Сарајево.¹⁹³³ По његовом одласку, децембра 1869. године, предложио је Јовану Ристићу да за сталног агента узму Саву Косановића, да му се да шифра и месечна новчана надокнада,¹⁹³⁴ како би он надаље достављао извештаје Намесништву, што је и учињено.¹⁹³⁵

Године 1869. Московски словенски комитет у више наврата послао је богослужбене књиге и предмете у Босну. У изворима се помиње да је помоћ отишла у Горажде¹⁹³⁶ и општину Јадар¹⁹³⁷. Исте године, примљене су и молбе за слање богослужбених књига и предмета становника села Буковача¹⁹³⁸ и представника општине Варцар¹⁹³⁹. Молбе, које су упућиване Кудрјавцеву, иако су се потписници обраћали Александру II, завршавале су у Московском словенском комитету, што нам јасно указује на повезаност Комитета и Азијског департмана. Познато је да је члан Комитета И. И. Четвериков 1869. године поконио богослужбене предмете за потребе цркава у Босни.¹⁹⁴⁰

Године 1869, преко Михаила Фјодоровича Рајевског, Московски словенски комитет послао је руском конзулу у Сарајево 350 рубаља за потребе локалног православног становништва, које је Рајевски у међувремену потрошио. Сходно томе да

¹⁹³¹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 87–87 об. *Сарајевски учитељи (Богољуб Петрановић, јереј Сава Косановић, Симо Чајкановић, Никола Спахић, Борђе Лазаревић) – А. Н. Кудрјавцев, Сарајево, 26. јун 1869.*

¹⁹³² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 13–14. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 31. март 1869.* Из Сарајева одведен је у Цариград, а из Цариграда у Малу Азију: *А. Н. Кудрјавцев – Н. П. Игњатијев, 2/14. април 1869.* Освободитељна борба народова Босни и Герцеговини 1865–1875: документи, 174–177.

¹⁹³³ *А. Н. Кудрјавцев – П. Н. Стремоухов, 5. децембар 1869.* Освободитељна борба народова Босни и Герцеговини 1865–1875: документи, 209–215.

¹⁹³⁴ АСАНУ, ЈР, XXVI/7. *Богољуб Петрановић – Јован Ристић, 10. децембар 1869.*

¹⁹³⁵ В. Војводић, *У духу Гарашианинових идеја. Србија и неослобођено Српство 1868–1876*, 36.

¹⁹³⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 316, Л. 19. *Призналица, Горажде, 13. јул 1869;* Освободитељна борба народова Босни и Герцеговини 1865–1875: документи, 184.

¹⁹³⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 74. *Призналица становника Јадарске општине, 30. јул 1869.*

¹⁹³⁸ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 79, Л. 45–46 об. *Буковчани (парох Давид Кеџман, Симо Ковачевић, Симо Чавка и Тодје Теофановић) – А. Н. Курјавцев, Буковача, новембар 1869;* Освободитељна борба народова Босни и Герцеговини 1865–1875: документи, 209.

¹⁹³⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 55. *Михо Крецо, Илија Митровић, Ристо Крецо и Симо Вуков – А. Н. Кудрјавцев, Варцар, 14. децембар 1869.* У питању је данашњи Мркоњић Град.

¹⁹⁴⁰ РГИА, Ф. 970, Оп. 1, Д. 792, Л. 1–11. *Заседање Словенског добротворног комитета од 26. март 1869;* И. И. Четвериков – Московски словенски комитет, 13. фебруар 1869. Освободитељна борба народова Босни и Герцеговини и Русија 1865–1875: документи, 161–162.

је Кудрјавцев рачунао на тај новац, он га је унапред и потрошио, па је тражио да му се издаци надокнаде. Руски конзул је потрошио 50 дуката, а највећи део отишао је на помоћ хришћанима Сарајевског санцака за уплату *војнине*, али и на поједине српске агенте, који су протерани из Босне.¹⁹⁴¹ Маја 1870. године Азијски департман је од Петроградског одељења примио 485 рубаља, који су потом послати Рајевском у Беч, од чега је 185 рубаља требало припасти руском конзулу у Сарајеву.¹⁹⁴²

Истовремено, у Московски словенски комитет стизале су и молбе из Херцеговине. Руски вице-конзул у Мостару Николај Александрович Иларионов¹⁹⁴³, замолио је московске словенофиле да помогну да Саборна црква Свете Тројице у Мостару добије иконостас. Иларионов је навео да је изградња цркве започета неколико година раније, од новца који је прикупљен у Русији, али да је било проблема, па су радови обустављени. Међутим, радови су настављени 1868. године и завршетак радова је очекиван кроз две године, за шта су им били потребни руски прилози.¹⁹⁴⁴ Није познато да ли је Московски словенски комитет одговорио на ову молбу. Иако је 1871. године Попов обавестио Азијски департман да раде на томе,¹⁹⁴⁵ Иларионов је ову молбу поновио и 1872. године.¹⁹⁴⁶ Познато је само да је руска царица за потребе изградње ове цркве 1866. године издвојила 100 рубаља.¹⁹⁴⁷ С друге стране, члан Петроградског одељења Н. А. Посохов, изразио је жељу да сагради школу у Херцеговини и да је прве три године финансира. Иларионов је предложио да се школа отвори у селу Љубушки.¹⁹⁴⁸ Ово питање се отегло све до 1875. године, тако да вероватно до тога није ни дошло, јер

¹⁹⁴¹ За хришћанске породице Сарајевског санцака и уплату *војнине* издвојио је 26 дуката, а остатак је поделио на следећи начин: 10 дуката је добио Василије Пелагић, по 3 дуката су добили сарајевски учитељи Богољуб Петрановић и Петар Мирковић, 2 дуката је добио свештеник Давид Протић и 8 дуката је добио београдски учитељ Никола Аврамовић и његова породица: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 259–2, Л. 29–30. *А. Н. Кудрјавцев – Н. А. Попов, Сарајево, 6. новембар 1869.*

¹⁹⁴² АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 77. *А. Ф. Хиљфердинг – Азијски департман МИД, 21. април 1870;* ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 260, Л. 25–25 об. *П. Н. Стремоухов – А. Ф. Хиљфердинг, 28. април 1870.*

¹⁹⁴³ Године 1868. Руски конзулат у Мостару сведен је на ниво вице-конзулата. Иларионова ће наследити Јаков Петров Слављубов, који ће се на овом месту задржати све до укидања Мостарског вице-конзулата (1872–1875).

¹⁹⁴⁴ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 79, Л. 63–64 об. *Н. А. Иларионов – М. П. Погодин, Мостар, 30. септембар 1869;* НИОР РГБ, Ф. 239, П. 9, Ед. хр. 37, Л. 1–1 об. *Н. А. Иларионов – Н. А. Попов, Мостар, 30. септембар 1869.* Почетком 1870. године Иларионов доставља признаницу о распоређеном новцу локалном становништву у Московски словенски комитет: *Н. А. Иларионов – Московски словенски комитет, Мостар, 5. јануар 1870.* Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины 1865–1875: документы, 216–217.

¹⁹⁴⁵ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11087, Л. 91–92. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – П. Н. Стремоухов, 28. септембар 1871.*

¹⁹⁴⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 9, Ед. хр. 37, Л. 3–4. *Н. А. Иларионов – Н. А. Попов, Дубровник, 6. јануар 1872.*

¹⁹⁴⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3942, Л. 14–14 об. *Секретар царице Марије Александровне - [Азијски департман МИД], Петроград, 14. октобар 1865.*

¹⁹⁴⁸ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 8, Л. 4–4 об. *П. Н. Стремоухов – И. П. Корнилов, 9. новембар 1872.*

је убрзо избио устанак. Од 1871–1874. године, на иницијативу Азијског департамента, Петроградско одељење слало је новац за потребе школе у Невесињу, где је као учитељ радио свештеник Јован Говедарица.¹⁹⁴⁹ Године 1868, на молбу Мостарске православне општине, као учитељица женске школе у Мостару, из Београда је допутовала Марија Илић. За потребе њене плате, руска царица је годишње издвајала 480 рубаља.¹⁹⁵⁰

Године 1870. Теофил Петрановић послао је у Московски словенски комитет *Кратки опис главних школа у Босни и Херцеговини*, односно извештај о стању просвете код Срба. Навео је да постоји укупно двадесет народних школа и да се само четири финансирају „фондацијама” (сарајевска, бањалучка, брчанска и ливанска). Остале школе финансира становништво својеволјним годишњим порезима. Као највеће проблеме у просвети означио је турску власт и грчке владике, па је тако поменуо да Осман паша и митрополит Игњатије годинама оптужују и прогоне запослене у мушкој православној школи у Сарајеву, мислећи превасходно на сопствени пример.¹⁹⁵¹ Истакао је да се просветни проблеми Срба у Босни и Херцеговини вековима своде на недопуштање слободне самоуправе у вези са црквом и школом од стране турске власти, али и на недовољно образован просветни кадар.¹⁹⁵² Поред четири наведене школе, поменуо је и школе у Травнику и Тешњу. Поменуо је и две женске школе у Сарајеву, као и мушку и женску школу у Мостару. Навео је да су Турци затворили учитеља мостарске школе Јована Перовића, из подозрења, јер се школовао у Русији.¹⁹⁵³

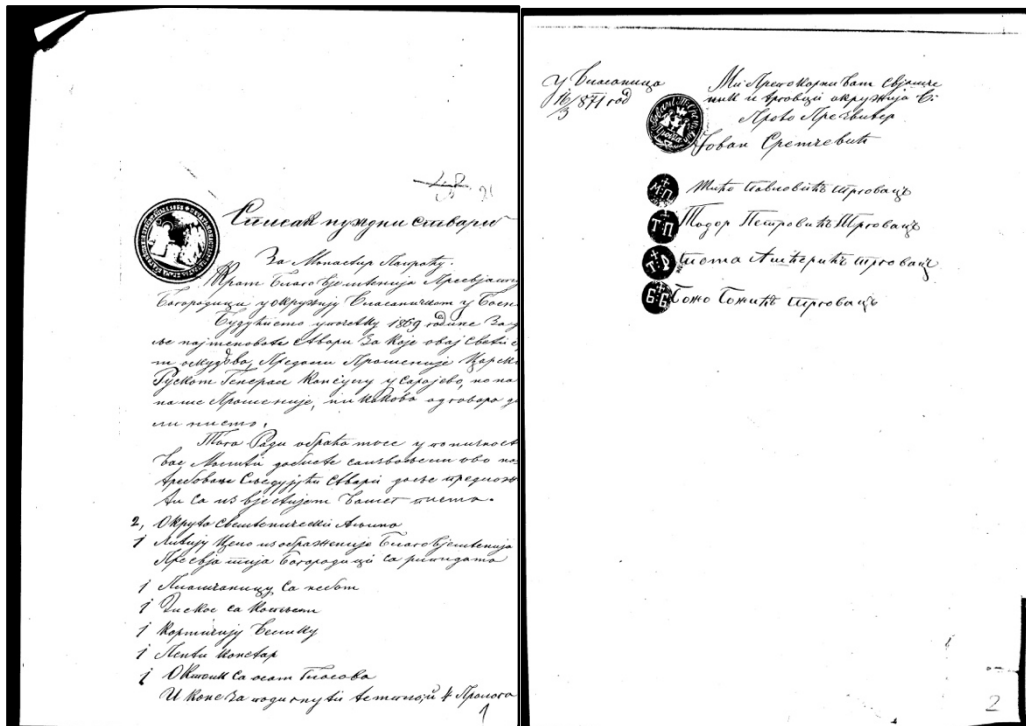
¹⁹⁴⁹ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 8, Л. 22–22 об. П. Н. Стремоухов – И. П. Корнилов, 17. април 1873; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 8, Л. 32. Петроградски словенски комитет – П. Н. Стремоухов, 21. мај 1873; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 8, Л. 75–75 об. П. Н. Стремоухов – И. П. Корнилов, 10. април 1874; ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 8, Л. 76. И. П. Корнилов – П. Н. Стремоухов, 28. јун 1874; Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины 1865–1875: документы, 342.

¹⁹⁵⁰ АСАНУ, ЈР, XXVI/13. Митрополит Михаило – Јован Ристић, Београд, 21. октобар 1868.

¹⁹⁵¹ По отпуштању из сарајевске школе (1869), руски конзул Кудрјавцев му је дао 4 червонцева, које је касније надокнадио Московски словенски комитет: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 259–2, Л. 29–30. А. Н. Кудрјавцев – Н. А. Попов, Сарајево, 6. новембар 1869.

¹⁹⁵² „Ни у записнику наше цркве, ни у предању нашег народа нема никаквих доказа, да му је кад у његовој тамној и чемерној прошлости под Турчином, Сунце просвјете сијало, основно знање да се редовно могло и смјело српској омладини у јавном училишту предавати и задахнути је духом слободног друштвеног и народног живота. Овде ријетко, као репасте звијезде на небу, јављали су се у народу прости, самоуки учитељи, свештеници, исто њихови ђаци, који су је једино у народу подхрањивали чувство вјере, а [о] славној историјској прошлости народа о његову препорођају и будућем сретнијем животу ни спомена није било, нит је могло бити, због учитељског незнања и дивљег турског насиља, које тешко притиска наше и освајаше и унутарњи живот народа”: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 23–28. Богољуб Петрановић: *кратки опис неколико главних школа у Босни и Херцеговини*, август 1870.

¹⁹⁵³ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 23–28. Богољуб Петрановић: *кратки опис неколико главних школа у Босни и Херцеговини*, август 1870.

Слика 27. Пример списка црквених књига које су потраживане из Русије¹⁹⁵⁴

Године 1870. и 1871. стигло је неколико молби из Босне на адресу Московског словенског комитета. Све молбе су се односиле на потребе цркава. Године 1870. неколицина Срба затражила је од руског цара да добију цркву,¹⁹⁵⁵ вероватно у Варешу, те богослужбене књиге и предмете за потребе цркве у селу Толиса.¹⁹⁵⁶ Године 1871. за потребе цркве у селу Лешћа,¹⁹⁵⁷ цркве манастира Папраћа¹⁹⁵⁸ и цркве у Зворнику¹⁹⁵⁹ затражене су богослужбене књиге, предмети и одећа. Истовремено, Нил Александрович Попов у брошури *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян* представио је руској јавности потребу да у Босни и Херцеговини помажу и отварају нове народне школе, те да помажу тамошње цркве и манастире богослужбеним књигама, предметима и одећом. Поменуо је да Вареш нема ни школу ни цркву, па да би подигли цркву, требало би им 1.000 рубаља. Поменуо је и сиромашне школе у Пљевљима, Тешњу, Вишеграду, Високом и Кончици, те да на потезу, од

¹⁹⁵⁴ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 49, Л. 26–26 об. Молба свештеника манастира Папраћа и трговаца, Власаница, 16. март 1871.

¹⁹⁵⁵ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 6. Молба Срба из православне општине у Босни (Гаврило Бојовић, Јово Петровић, Васо Илић, Нико Јовановић, Симо Степановић, Ристо).

¹⁹⁵⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 260, Л. 21–22. Марко Поповић – Риста Х. Ристић, Шабац, 30. март 1870.

¹⁹⁵⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 473–473 об. Општина села Леиће – А. Н. Кудрјавцев, Сарајево, 10. фебруар 1871.

¹⁹⁵⁸ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 49, Л. 26–26 об. Молба свештеника манастира Папраћа и трговци, Власаница, 16. март 1871.

¹⁹⁵⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 476–477 об. Срби из Зворника – Н. П. Шишкин, Зворник, 27. јун 1871.

Мостара до Требиња, постоји само школа у Требињу. Истакао је да, уколико се изузму школе у Мостару, те школа при манастиру Житомислић и још две–три школе, у Херцеговини православци немају праву школу.¹⁹⁶⁰

Сходно припремама за устанак, марта 1871. године, митрополит Михаило је писао Попову: „Што се тиче Босне и Херцеговине, ми мислимо, али исувише бојажљиво – не смемо свима право казати шта желимо”.¹⁹⁶¹ У више наврата, српски митрополит је обавештавао Попова о хапшењима Срба.¹⁹⁶² Након што је, „захваљујући братској љубави Руса”, ослобођен Василије Пелагић,¹⁹⁶³ апеловано је и да се ослободе Серафим Перовић, Јован Перовић и Леонтије Радуловић. Када су наведени Херцеговци позвани у Цариград, појавиле су се наде да ће их ослободити, али су их оданде послали у Триполис. Почетком јуна 1871. године јављено им је да ће се гроф Игњатијев заузети за њих на Порти.¹⁹⁶⁴ Године 1871. грофу Игњатијеву се за помоћ обратио и Гавро Вучковић Крајишник, који се из Босне са породицом преселио у Београд. Од српске владе добио је 20 дуката једнократно и 10 дуката месечно, али му то није било довољно, па се зато обраћао за помоћ Игњатијеву.¹⁹⁶⁵ Како није било одговара, писмо је поновио неколико месеци касније и том приликом му послао први део његове брошуре *Огледало правде у Босни или Робство у слободи* коју је посветио управо њему као „избавитељу”.¹⁹⁶⁶

Главни посредници, што се тиче достављања помоћи босанскохерцеговачким црквама и манастирима, а која је долазила од стране Московског словенског комитета, што се Босне тиче, били су Руски конзулат у Сарајеву и Петар Узелац у Риједи, а што се Херцеговине тиче, старешина православне цркве у Дубровнику, протојереј Јован (Новаковић).¹⁹⁶⁷

Године 1859, као резултат Хатихумајума, Сарајевска православна општина добила је дозволу да подигне нови храм.¹⁹⁶⁸ Градња Саборне цркве Рођења Пресвете

¹⁹⁶⁰ Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 76–85.

¹⁹⁶¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 11–12. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 20. фебруар 1871.*

¹⁹⁶² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 15–16. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 8. март 1871.*

¹⁹⁶³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 17–18 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 31. март 1871.* Након изласка из затвора, преко митрополита Михаила, послао је писмо Погодину: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 23–24 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 28. април 1871.*

¹⁹⁶⁴ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 3651, Л. 1–2. *Серафим Перовић – Н. П. Игњатијев, Кар Трибалос, 24. мај 1871.*

¹⁹⁶⁵ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 2624, Л. 1–2. *Гавро Вучковић – Н. П. Игњатијев, Београд, 25. октобар 1871.*

¹⁹⁶⁶ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 2624, Л. 3–4. *Гавро Вучковић – Н. П. Игњатијев, Београд, 23. фебруар 1872.*

¹⁹⁶⁷ ОР РНБ, Ф. 52, Д. 67, Л. 5. *Без потписа и датума, [1872].*

¹⁹⁶⁸ Н. А. Попов, *Православие в Боснии и его борьба с католическою пропагандой и протестантскими миссионерами*, Москва 1873, 26.

Богородице у Сарајеву започета је 1863. године, а новоизграђена црква освештана је девет година касније, на Илиндан 1. августа 1872. године. Нова црква важила је за до тада највећи православни храм у Турској и Аустроугарској. Русија није финансирала саму изградњу, али су у великој мери руски прилози заслужни за унутрашње уређење цркве,¹⁹⁶⁹ а нарочито се по прилозима истицао руски конзул у Сарајеву Алексеј Николајевич Кудрјавцев.¹⁹⁷⁰ Године 1869, приликом свечаности у част обележавања славе Св. Ћирила, за потребе ове цркве, чланови Московског словенског комитета прикупили су иконе, богослужбене књиге и предмете.¹⁹⁷¹

Изградњу храма пратили су бројни проблеми, нарочито они финансијске природе, па се покушавало да се помоћ пронађе у Русији. Под изгледима довршавања изградње храма, која је у то време стигла до куполе, фебруара 1867. године, преко Руског конзулата у Сарајеву и Азијског департмана Министарства спољних послова, Сарајевска православна општина затражила је од руског Светог Синода дозволу, да се сарајевски свештеник и учитељ, Сава Косановић¹⁹⁷², ради прикупљања прилога, пошаље у Русију. Личну препоруку и гаранцију добио је од руског конзула у Сарајеву Јевграфа Романовича Шћулепникова.¹⁹⁷³ Међутим, одговор Светог Синода био је да ће молбу узети у разматрање, тек пошто се број одобрених прикупљања страних духовних мисија у Русији смањи, јер их је у том моменту било четири.¹⁹⁷⁴

¹⁹⁶⁹ *Босанска вила: лист за забаву, поуку и књижевност* 17, Сарајево, 1. септембар 1888.

¹⁹⁷⁰ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 3244, Л. 18–18 об. *А. Н. Кудрјавцев – Н. П. Игњатијев*, 18. септембар 1871.

¹⁹⁷¹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 79, Л. 25. *Ив Чешиц – Московски словенски комитет*, 13. фебруар 1869.

¹⁹⁷² Сава (Косановић) (1839–1903), први српски митрополит дабробосански и архиепископ сарајевски (1881–1885). Рођен је у источној Херцеговини, у имућној сељачкој породици. Основно образовање стекао је у манастиру Житомислић и у српској основној школи у Мостару. Школовање је наставио у Сарајеву, а недуго затим, одлази на Београдску богословију (1856–1860). Иако је желео да настави даље школовање у Кијеву или Задру, судбина га је одвела даље у Мостар, па у Сарајево, где је од 1866. године радио као учитељ и свештеник. У међувремену, стекао је чин ђакона (1862), а убрзо и чин презвитера (1863). Након породичне трагедије, трајно се населио у Сарајеву, где се јуна 1872. године замонашио и на Илиндан исте године стекао чин архимандрита. Године 1881. изабран је за митрополита дабробосанског. Захваљујући Савиној упорности и залагањима, отворена је Сарајевска богословија (1882). Када је 1885. године пензионисан, морао је да напусти Сарајево, па након бројних путовања и живота у Бечу, успео је 1888. године да се насели у Црној Гори, где је касније и умро. О митрополиту Сави Косановићу: В. Максимовић, *Митрополит Сава Косановић 1839–1903*, Добрун–Сарајево 2003; П. Пузовић, *Сарајевска богословија 1882–2002*, Србиње 2002, 63–88; С. Калуђерчић, *Живот и рад Хаџи Саве Косановића: великог добротвора бос.–херц. учитељства, бившег учитеља, књижевника и митрополита добро–босанског*, Сарајево, [1928]; М. Миловић, *Био-библиографија Саве Косановића*, Никшић 2017; С. Косановић, *Крстом и пером: сабрани списи*, уредила група аутора, Београд–Беране 2019.

¹⁹⁷³ РГИА, Ф. 797, Оп. 37, Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 1–1 об. *Азијски департман МИД (В. И. Вестман) – Обер-прокуратор Св. Синода, 1. фебруар 1867. В. И. Вестман – Д. А. Толстој, 1. фебруар 1867. Освободитељна борба народова Босније и Херцеговине 1865–1875: документи*, 75.

¹⁹⁷⁴ РГИА, Ф. 797, Оп. 37, Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 3–3 об. *Обер-прокуратор Св. Синода (В. Лавров) – Заменик министра спољних послова, 17. јануар 1868.*

У међувремену, митрополит дабробосански Игњатије (1860–1868), оптужио је Саву Косановића, пред цариградским патријархом, да против њега буни народ и затражио да га казне протеривањем на Свету Гору. Руски конзул Шћуплепников затражио је од грофа Игњатијева да се код цариградског патријарха Георгија VI (1867–1871) лично заложује за Косановића, јер се радило о патриоти, који је образован и користан, и као учитељ, и као свештеник, па навео да има велики утицај на становништво и да је члан црквене комисије.¹⁹⁷⁵ Претпостављамо да је разлог оптужбама било ангажовање Саве Косановића, везано за национално-пропагандни програм српске владе у Босни, усмерен на борбу против грчких духовника као туркофилског елемента у Босни, за шта су очигледно имали подршку руског конзула у Сарајеву.

За име Саве Косановића, српског националног радника, русофилске политичке оријентације, знало се у Русији, како у званичним, тако и у незваничним круговима. Током школовања у Сарајеву¹⁹⁷⁶ и у Београдској богословији, зближио се са митрополитом Михаилом¹⁹⁷⁷ и неколицином националних радника, па од 1866–1867. године, по доласку у Сарајево, постаје део повереничке мреже српске владе у Босни. У Сарајеву су деловали у оквиру посебног одбора Омладине, кога су углавном чинили учитељи и трговци, а који је из Сарајева контролисао све остале одборе у Босни.¹⁹⁷⁸ Главни одбор припремао је чете, које су у моменту избијања устанка, требали да заузму главна стратешка места и да буду језгро око кога би се окупили устаници.¹⁹⁷⁹

Сарајевска православна општина није била задовољна негативним одговором руског Светог Синода, па су, с јесени 1868. године, поновно упутили молбу, како Косановић не би чекао у реду, јер су морали да наставе изградњу храма. У томе су поново имали подршку руског конзула Кудрјавцева, који је послао допис у Министарство спољних послова, да од свих словенских области, једино Босна никада није слала духовна лица у Русију ради прикупљања прилога, да је Сарајевска православна општина за изградњу храма потрошила више од 150.000 рубаља и да новца

¹⁹⁷⁵ *Ј. Р. Шћуплепников – Н. П. Игњатијев, Сарајево, 6. јун 1867. Освободитељна борба народова Босније и Херцеговине и Русије 1865–1875: документи*, 90–91.

¹⁹⁷⁶ У Сарајеву, под окриљем учитеља Александра Шушкаловића, Сава Косановић се школовао са Владаном Ђорђевићем, Симом Чајкановићем, Видаком Авакумовићем и Константином Хаџи Ристићем: *С. Рајић, Владан Ђорђевић: биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007, 22.

¹⁹⁷⁷ П. Пузовић, *Сарајевска богословија 1882–2002*, 64.

¹⁹⁷⁸ И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, 204.

¹⁹⁷⁹ В. Војводић, *У духу Гарашиних идеја. Србија и неослобођено Српство 1868–1876*, 30; М. Екмечић, *Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)*, Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века, 33–34.

више немају.¹⁹⁸⁰ Међутим, ни овога пута, Свети Синод није услишио њихове молбе.¹⁹⁸¹ Исте године, испред Сарајевске православне општине, Сава Косановић посетио је протојереја Михаила Фјодоровича Рајевског у Бечу, али нам, нажалост, детаљи тог сусрета нису познати.

Горчаковљев политички маневар од 31. октобра 1870. године наишао је на позитиван одјек у Босни и Херцеговини. Представници Сарајевске православне општине, међу њима и Сава Косановић, поздравили су Горчаковљев циркулар и Игњатијевљеве напоре у корист православног народа на Балканском полуострву. Они су замолили Кудрјавцева да пренесе њихове симпатије и у Петроград и у Цариград, али и симпатије целокупног православног народа у Босни, које заједно осећају према Русији.¹⁹⁸²

Септембра 1871. године, молба Сарајевске православне општине, везано за путовање Саве Косановића, поновљена је по трећи пут. Тада су навели да је у време када су започели преговоре о доласку Косановића у Русију, па и нешто раније, Стака Скендерова, управница женске православне школе у Сарајеву, добила дозволу да путује и прикупља прилоге у Русији, и да све до сада то право није искористила, а вероватно и неће, јер је добила довољно значајан прилог од члана Словенског добротворног комитета у корист своје школе. Навели су да су Сарајевској православној општини неопходна средства за исплату дугова који су настали због изградње храма, а да су за саму изградњу храма заслужни руски мајстори и руски прилози. Узгред, наведено је да је, у међувремену, Сава Косановић произведен за архимандрита.¹⁹⁸³ Ову молбу подржао је гроф Игњатијев и дао своју препоруку.¹⁹⁸⁴ Руски амбасадор у Цариграду замолио је руског конзула у Сарајеву да ступи у контакт са руским Светим Синодом и да их замоли да се дозвола Стаке Скендерове, које је иначе веома заузета обавезама у школи, преведе на Косановића.¹⁹⁸⁵ Сарајевска православна општина наводила је да је на изградњу храма потрошено 40.000 цесарских дуката, а да су задужили још 6.000. Такође, представници

¹⁹⁸⁰ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 4–5. *Азијски департман МИД (Вестман, Стремоухов) – Обер-прокуратор Св. Синода, 25. новембар 1868.*

¹⁹⁸¹ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 9–9 об. *Заменик обер-прокуратора Св. Синода (Ј. В. Толстој) – Заменик министра спољних послова, 9. март 1869.*

¹⁹⁸² *Представници Сарајевске православне општине – А. Н. Кудрјавцев, Сарајево, 24. децембар 1870. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865–1875: документы, 249–250.*

¹⁹⁸³ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 10–11 об. *Азијски департман МИД (Вестман, Стремоухов) – Обер-прокуратор Св. Синода, 3. септембар 1871.*

¹⁹⁸⁴ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 16–16 об. *Азијски департман МИД (Вестман, Стремоухов) – Обер-прокуратор Св. Синода, 24. децембар 1871.*

¹⁹⁸⁵ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 17–17 об. *Н. П. Игњатијев – А. Н. Кудрјавцев, 7. децембар 1871.*

Сарајевске православне општине наводили су да Скендерова, и ако пође у Русију, неће поћи са препорукама општине већ као физичко лице које држи приватну школу.¹⁹⁸⁶ Овога пута, имали су успеха, и како је оцењено да је изградња храма позитивно утицала на руски утицај у Босни, на предлог заменика министра спољних послова и цариградског амбасадора Игњатијева, Свети Синод је 17. марта 1872. године дозволио Косановићу да допутује на годину дана у Русију и прикупља прилоге.¹⁹⁸⁷ Маја 1872. године, након царског одобрења, стигла је и коначна дозвола која се односила на прикупљање прилога у корист новог храма, школа и отварања прве гимназије у Сарајеву.¹⁹⁸⁸ Могуће је да је у свему томе изванредан фактор имао и грчко-бугарски црквени конфликт, који је резултирао хлађењем односа између Руске православне цркве и Цариградске патријаршије. У међувремену, јуна 1872. године Косановић се замонашио и на Илиндан исте године посвећен за архимандрита.¹⁹⁸⁹

Слика 28. Саборна црква Рођења Пресвете Богородице у Сарајеву¹⁹⁹⁰

Свечаности освештења Саборне цркве Рођења Пресвете Богородице у Сарајеву присуствовали су митрополит дабробосански Пајсије, страни дипломатски представници у Сарајеву, међу којима се задесио и Бењамин Калај, као и велики број српског становништва. Нарочита почаст тога дана указана је руском конзулу

¹⁹⁸⁶ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 21–21 об. *Представници Сарајевске православне општине – Д. А. Толстој, Сарајево, 29. октобар 1871.*

¹⁹⁸⁷ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, 26–27 об. *П. Иванов секретар – Обер прокуратор Св. Синода, 16. фебруар/17. март 1872. Освободитељна борба народова Босни и Герцеговини и Русија 1865–1875: документи, 277.*

¹⁹⁸⁸ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 28–28 об. *Д. А. Толстој – О дозволи прикупљања прилога у корист Сарајевске општине, Царско село, 6. мај 1872.*

¹⁹⁸⁹ *Босанска вила: лист за забаву, поуку и књижевност* 17, Сарајево, 1. септембар 1888.

¹⁹⁹⁰ *Босанска вила: лист за забаву, поуку и књижевност* 17, Сарајево, 1. септембар 1888.

Кудрјавцеву, који се веома живо залагао за овај храм, и који је, између осталог, дао и прилог¹⁹⁹¹. У знак захвалности и наклоности, Сарајевска православна општина наменила му је посебно место, под златном надстрешницом, одмах преко пута архијерејског места. Изузев прилога руског конзула, приспели су и други многобројни прилози из Русије. Иконостас су радили руски мајстори који су неко време боравили у Сарајеву, а из манастира из околине Петрограда, Сергијевске пустиње, залагањима игумана архимандрита Игњатија, послато је седамдесет и три иконе. Храм је добио прилоге и гардијског пуковника Сњесорева, као и прилоге Московског словенског комитета и његовог одељења у Петрограду,¹⁹⁹² о чему је руски конзул обавестио руску владу.¹⁹⁹³ Иако је храм саграђен уз дозволу и, између осталог, помоћ султана, као и уз благослов цариградског патријарха, сарајевски муслимани, које је предводио Хаџи Лоја, претили су да изазову неред. На интервенисање руског конзула, војни заповедник Ахмед Хамди паша исконтролисао је ситуацију и све је прошло мирно.¹⁹⁹⁴

Са одобрењем Александра II и дозволом Светог Синода, а званично као представник Сарајевске православне црквене општине, октобра 1872. године, Сава Косановић је отпутовао у Русију. Поред њега, као школски представник, отпутовао је и угледни сарајевски трговац Максим Деспих, познатији као „Хаџи–Максо”. Званичан циљ ове мисије било је прикупљање прилога за потребе школа и новоизграђене Саборне цркве у Сарајеву. Уочи њиховог одласка, Сарајевска православна црквена општина послала је 27. септембра 1872. године писмо у Московски словенски комитет, у коме су московске словенофиле замолили да сарајевске представнике помогну саветима, препорукама и новчано, при томе истичући следеће: „Од када је Босна православна, сад први пут њезин архимандрит, и шњиме и њезин син Максим, хоће ступити на руску православну земљу”. Истовремено, подвукли су им и основне разлоге путовања: „Сабирати добровољне прилоге од наше једновјерне браће Руса, у корист нашег

¹⁹⁹¹ Средињу куполе држала су четири масивна стуба, позлаћена капителима, и оно је представљало прилог секретара, касније руског конзула у Сарајеву А. Н. Кудрјавцева.

¹⁹⁹² Пуковник Сњесорев даровао је црну сомотску плаштаницу, прошивену златом, барјак, непрестолни крст и пет свештеничких одора са једном паргом за саборна служења, а Московски словенски комитет посребрњен лустер, велику сомотску плаштаницу (све то од 250 р. што је био прилог Демидова), свештеничку и ђаконску одору, свилену завесу и неколико пари покривача: РГИА, Ф. 797, Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 33–37. А. Н. Кудрјавцев – П. Н. Стремоухов, *Сарајево, 24. јул 1872. О освештењу и ситуацији уочи*.

¹⁹⁹³ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 33–37. А. Н. Кудрјавцев – П. Н. Стремоухов, *Сарајево, 24. јул 1872. О освештењу и ситуацији уочи*.

¹⁹⁹⁴ В. Максимовић, *нав. дело*, 14–15.

новосазиданог и већ освештаног Саборног храма, који се задужио преко 10.000 дуката, и у помоћ мушких и женских народних школа”.¹⁹⁹⁵

Међутим, иако је Сава Косановић био учитељ и свештеник, он је био и српски национални радник, па ову мисију морамо посматрати и кроз призму националне политике Србије, у оквиру деловања Одбора за школе и учитеље, за шта је требало обезбедити руску подршку и евентуално синхронизовати заједничко деловање на терену. Стога, на путу за Русију, сарајевски представници свратили су прво у Београд, по упутства српске владе. Нису успели да виде Јована Ристића, али су разговарали са Нићифором Дучићем, који је касније министра спољних послова обавестио о посети „нашег познатог човјека“ и открио му детаље њиховог разговора у коме им је „објаснио снагу и мисију Србије, научио шта треба да говоре у Петрограду и Москви, и у коме је било речи и о Црној Гори, за коју им је дао тачно објашњење“. С друге стране, Сава Косановић и Максим Деспић обећали су да ће у повратку свратити прво у Београд. Истовремено, сарајевски представници похвалили су босанског везира Рашид пашу као веома образованог, и истакли да се налази искључиво под утицајем грофа Игњатијева, а узгред и доставили министру просвете писмо у коме се тражило да се четворо свештеника из Босне прими на школовање у Београдској богословији.¹⁹⁹⁶ Занимљиво је да се Косановићево путовање у Русију увек планирало, када је Омладина сматрала да је рат на видику, 1867–1868. и 1871. године, а тиме је руковођено из Београда, од стране Нићифора Дучића, а нарочито од стране митрополита Михаила. С обзиром да је у историографији веома мало писано о боравку Саве Косановића у Русији,¹⁹⁹⁷ у даљем тексту детаљно ћемо представити његову мисију.

Сава Косановић и Максим Деспић допутовали су у Петроград 28. октобра 1872. године. Одмах по доласку, Стремоухов је замолио заменика обер–прокуратора, Јурија Васиљевича Толстоја, да им помогне, да им обезбеди књиге и упозна их са петроградским митрополитом Исидором и члановима Светог Синода.¹⁹⁹⁸ У међувремену, чланак, који се уочи њиховог путовања у Русију, појавио на страницама

¹⁹⁹⁵ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 207–207 об. *Сарајевска православна општина – Московски словенски комитет, Сарајево, 15. септембар 1872.*

¹⁹⁹⁶ АСАНУ, ЈР, XVI/7. *Нићифор Дучић – Јован Ристић, Београд, 23. септембар 1872.*

¹⁹⁹⁷ К. В. Мельчакова, *Боснија и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, 221–238.

¹⁹⁹⁸ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 43–44. *П. Н. Стремоухов – Ј. В. Толстој, 12. октобар 1872.*

листа *Јединство*¹⁹⁹⁹, 19. септембра 1872. године, прештампан је на страницама петроградског листа *Голос*, што је оставило непријатан утисак на руски Свети Синод и побудило сумњу да ли се заиста ради о одговорној особи.²⁰⁰⁰ У чланку, анонимни аутор из Брода, оптужио је Саву Косановића да сарађује са британском добротворком Аделином Паулином Ирби и да заговара школовање српских девојчица у протестантској школи.²⁰⁰¹ Два месеца касније, 22. новембра 1872. године, Редакција листа *Јединство* јавно се извинила што је нехотице објавила текст непознатог аутора.²⁰⁰²

Директор Азијског департмана покушао је да поправи новонасталу ситуацију, па Јурију Васиљевичу Толстоју доставља писмо, у коме тврди да гласине из новина не заслужују пажњу, да Министарство спољних послова од руског конзула у Сарајеву добија само позитивне оцене, односно да је Сава Косановић ревносан патриота, достојан уважавања и поверења, па је од њега затражио да га узме у заштиту и све изглади код Светог Синода. Подвукао је и да Сарајевска православна општина и тамошње становништво поштују Косановића, те да је чланак вероватно дело личног непријатеља.²⁰⁰³ Међутим, упркос томе, Сава Косановић није добио милост митрополита Исидора, па тако ни смештај у Свето–Тројичкој Александро–Невској Лаври. Био је принуђен да користи помоћ грађана, што се умногоме одразило на почетни успех његове мисије.²⁰⁰⁴ Истовремено, како је званична дозвола гласила само на име Саве Косановића, у Петрограду је Максиму Деспићу враћен пасош, који се након тога вратио у Сарајево. Књига прилога коју је он носио, задржана је.²⁰⁰⁵

¹⁹⁹⁹ *Јединство* је представљало полувзвично гласило српске владе (1868–1873). Истицало се по нападима на Владана Ђорђевића и Светозара Марковића: *Јединство*, Енциклопедија српског народа, уредио Р. Љушић, Београд 2008, 445.

²⁰⁰⁰ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 45–45 об. *Ј. В. Толстој – П. Н. Стремоухов*, 16. октобар 1872.

²⁰⁰¹ *Јединство* 191, Београд, 7. септембар 1872.

²⁰⁰² *Јединство* 239, Београд, 10. новембар 1872.

²⁰⁰³ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 51–52. *П. Н. Стремоухов – Ј. В. Толстој*, 18. октобар 1872.

²⁰⁰⁴ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 72–75. *П. Н. Стремоухов – Ј. В. Толстој*.

²⁰⁰⁵ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, 49–49 об. *Ј. В. Толстој – Заменик министра спољних послова*, 28. новембар 1872.

Слика 29. Митрополит Сава Косановић
(1839–1903)²⁰⁰⁶

Слика 30. Максим Деспић – Хаџи Максo
(1836–1925) са породицом²⁰⁰⁷

Поред чланова Московског словенског комитета, Сарајевска православна црквена општина замолила је и грофа Игњатијева да помогне сарајевске представнике у Русији. Гроф Игњатијев је пак помоћ затражио од Погодина.²⁰⁰⁸ Замолио га је да у штампи објаве његове препоруке Сави Косановићу и Максиму Деспићу, као и писма о њима руског конзула у Сарајеву упућена Московском словенском комитету. То није урађено на време, јер се Погодин два месеца налазио ван Москве, на селу код Кошељева. По повратку у Москву, затекло га је Игњатијевљево писмо и послата документа из Петрограда. Међутим, све им је постало јасно, тек из преписке вођене између Нила Попова и Тодора Бурмова. У писму драгоману Руске амбасаде у Цариграду, Попов је поновио да се о сарајевским представницима писало у петроградској штампи, у извештају са седнице Словенског добротворног друштва, а да су грчке новине преувеличале опис. Попов је подвукао да Московски словенски комитет не одговара за активности осталих комитета, истичући да су они у последње време постали савршено самостални, на шта су их навикли Азијски департман и Министарство просвете, а нарочито се то односило на Петроградско одељење. Поручио је да је Московски словенски комитет, за петнаест година постојања, увек био опрезан, што се тиче публикација, па га замолио да о свему томе обавести грофа Игњатијева.²⁰⁰⁹ Само две недеље касније, по царској наредби, а на препоруку Руске амбасаде у Цариграду и

²⁰⁰⁶ НБС, ЈДФ 346. *Јереј Сава Косановић*.

²⁰⁰⁷ S. Trhulj, A. Šahbaz, N. Čmajčanin i S. Risaluddin, *Despića kuća*, Sarajevo 2009, 4.

²⁰⁰⁸ РГАЛИ, Ф. 373, Оп. 1, Ед. хр. 159, Л. 7–7 об. *Н. П. Игњатијев – М. П. Погодин, Цариград, 14. новембар 1872.*

²⁰⁰⁹ НБКМ БИА, Ф. 16, Ед. 169, Л. 18–19 об. *Н. А. Попов – Тодор Бурмов, Москва, 19. децембар 1872.*

Руског конзулата у Сарајеву, Московски словенски комитет објавио је у часопису *Московские епархиальные ведомости* Указ Светог Синода о дозволи да Сава Косановић и Максим Деспић за црквене потребе прикупљају прилоге по Русији. О томе је одмах обавештена Руска амбасада у Цариграду, а наведено је да ће исто бити прештампано и у осталим духовним часописима и појединим новинама. Из свега тога, Нил Александрович Попов је закључио да руска влада нема намеру да крије боравак сарајевских представника у Петрограду.²⁰¹⁰

У међувремену, у Московски словенски комитет стигао је извештај из Босне у коме је наведено да су Косановићеву мисију осујетили Ирбијева и његови лични непријатељи. Писало је да је чланак *Јединства* троструко преувеличан и тако објављен у Петрограду, због чега Свети Синод није дозволио прикупљање прилога, све док се петроградски митрополит о њему не распита у Азијском департману. Што се тиче Деспића, њега су вратили, јер је дозвола важила само за цркву, не и за школу. Наведено је да је повратак Деспића у Сарајево веома изненадио Сарајевску православну црквену општину и истовремено обрадовао мис Ирби, па сходно томе, да је Ирбијева рачунала на архимандритов неуспех, преко Москве, одмах је допутовала у Петроград. Саву Косановића срела је испред Исакијевског храма и понудила му да седну у једну британску гостионицу, а друштво им је правила „још једна женска, језуитска замишљена”. Ирбијева је желела да се распита како му напредују послови, па му понудила помоћ министра, који се на путу из Индије, затекао у Британској амбасади у Петрограду. Сава је њену понуду одбио. У извештају је стајало: „Без сваке сумње, она се тим састанком хтјела користити на два начина: или предложити своју помоћ бивши арх[имандрит] Сава у таквом неизвјестном положају, или пак бацити га у сумњу код Руса због тог састанка”.²⁰¹¹

О свему томе писао је и Нил Александрович Попов у брошури *Православие в Боснии и его борьба с католическою пропагандой и протестантскими миссионерами*, којом су руској читалачкој публици представљене потребе православног становништва у Босни и уједно архимандрит Сава Косановић, „омиљени проповедник у Сарајеву и енергични радник у корист православља међу својим сународницима”, који у Русији прикупља прилоге за цркву, те и за мушке и женске школе у Босни. У брошури, која је

²⁰¹⁰ НБКМ БИА, Ф. 16, Ед. 169, Л. 26–27 об. Н. А. Попов – Тодор Бурмов, Москва, 4. јануар 1873.

²⁰¹¹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 208–213. „Додатак белешкама о Босни”, [1872]; Н. А. Попов, *Православие в Боснии и его борьба с католическою пропагандой и протестантскими миссионерами*, 30–31.

иначе објављена 1873. године у Москви, упозоравало се на пропагандни рад у Босни, усмерен на штету православља, који је превазилазио локални карактер: „У Босни сада наступа време борбе Запада са Истоком. Ко ће кога надјачати?“. Према Попову, да би православно становништво опстало, решење је лежало у отварању школа.²⁰¹² Из овога видимо, да су Московски словенски комитет и српска влада имали истоветне погледе по питању Босне, да су московски словенофили подржали и помагали национално–пропагандни рад српске владе у Босни. Све време трајања мисије у Русији, Сава Косановић је имао ослонац и подршку Нила Александровича Попова, који је с њим одржавао сталну преписку, делио му савете, своја познанства и препоруке.²⁰¹³ Поред Попова, и Николај Николајевич Дурново одржавао је с њим преписку, и неретко саветовао и помагао босанског архимандрита.²⁰¹⁴ Истовремено, Сава Косановић био је и у преписци са грофицом Блудовом, коју је упозоравао на католичку пропаганду у Босни и Херцеговини. Почетком јануара 1873. године, Сава Косановић пренео је Блудовој да је аустроугарски генерални конзул Тодоровић за 2.500 аустријских червонаца купио велики и најлепши плац, преко пута православне цркве, како би подигао здање за смештај католичког бискупа и сестара милосрђа, које у свом раду користи бискуп Штросмајер, као и пансион за ученике оба пола високе католичке школе. Сава Косановић је навео да је Сарајевска православна општина сама мислила да купи тај плац и да на њему подигне православну школу, али није могла због презадужености. Архимандрит је истакао да, поред Аустроугарске, у Босни и Херцеговини делују и друге католичке земље, нарочито Француска, па је навео да је француски конзул у Мостару купио кућу за 150.000 турских пијастра, где ће бити смештена католичка школа, која од Француске прима 13.000 франака годишње субвенције. Сава Косановић је упозоравао да се све католичке земље труде да буду покровитељи и да новчано помажу своје цркве и школе, како би тиме ојачале свој утицај. Стога, Косановић је замолио Русе за помоћ како би се одупрели тим утицајима. Истовремено, навео је да тренутно нема питомаца из Босне који се школују у Русији,²⁰¹⁵ што је такође било веома важно за очување православља у Босни и Херцеговини.

²⁰¹² Н. А. Попов, *Православие в Боснии и его борьба с католическою пропагандой и протестантскими миссионерами*, 20–21.

²⁰¹³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 22, Ед. хр. 51, Л. 1–2. *Сима Соколовић – Н. А. Попов, Сарајево, 21. новембар 1873.*

²⁰¹⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 15–16. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 13. април 1873.*

²⁰¹⁵ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Ед. хр. 2064, Л. 1–2 об. *Сава Косановић – А. Д. Блудова, Петроград, 23. децембар 1872.*

Сава Косановић је дозволу Светог Синода за прикупљање прилога званично добио 15. новембра 1872. године, и првобитно, она је издата на годину дана.²⁰¹⁶ Свете мошти, које је из старе цркве Светих Архистратига Михаила и Гаврила понео са собом, сместио је у Казањски храм. За месец дана успео је да сакупи 248 рубаља.²⁰¹⁷ Међутим, како није имао много успеха у Петрограду, фебруара 1873. године одлази у Москву. Уочи одласка, Стремоухов је од Јурија Васиљевича Толстоја затражио да посредује да московски митрополит Саву Косановића смести у подворје Свето–Тројицке Сергијеве Лавре и да у цркву смести свете мошти из Сарајева.²⁰¹⁸ По доласку у Москву, са Стремоуховљевом и Игњатијевљевом препоруком, Косановић је прво посетио Погодина, а затим и митрополита Инокентија, који га је сместио у подворје Свето–Тројицке Сергијеве Лавре.²⁰¹⁹ Првобитно, свете мошти смештене су у Златостовски манастир, где је за месец дана прикупљено 251 рубаља, да би, након тога, московске духовне власти одлучиле да их преместе у другоразредни манастир, а Саву Косановића да преселе у Сретењски манастир.²⁰²⁰

У Москви, Сава Косановић је посетио московске словенофиле, Михаила Петровича Погодина, Помпеја Николајевича Баћушкова и Ивана Сергејевича Аксакова, који су га веома лепо примили и обећали му помоћ. На препоруку грофа Игњатијева и митрополита Инокентија, посетио је и московског генерал–губернатора и дмитровског епископа Леонида, који су такође били веома благонаклони према њему.²⁰²¹ Како је Сава Косановић изразио жељу да посети и остале чланове Московског словенског комитета, Погодин му је написао препоруке и дао прилог од 50 рубаља.²⁰²² Након што је те препоруке поделио по адресама, почели су да пристижу и прилози, међу првима, прилог грофице Толстој од 50 рубаља.²⁰²³ Пред члановима Московског словенског комитета, Сава Косановић је одржао говор којим их је позвао да помогну његову мисију: „Кроз векове Русија је морално подпомагала своју браћу на југу и по могућности слала им материјалну помоћ. Не откажите нам је ни данас, с тим мање, што сам ја први босански посланик по сбору дошао у Русију, и што је данас ни једнога босанскога сина или кћери нема у Русији, који би се учили у руским школама и досаду чинили. Тако вам Бога, тако

²⁰¹⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 11–12. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 21. март 1873.*

²⁰¹⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 13–14. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 24. март 1873.*

²⁰¹⁸ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 72–75. *П. Н. Стремоухов – Ј. В. Толстој.*

²⁰¹⁹ РГАЛИ, Ф. 373, Оп. 1, Ед. хр. 325, Л. 5–6. *П. Н. Стремоухов – М. П. Погодин, Петроград, 7. фебруар 1873.*

²⁰²⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 13–14. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 24. март 1873.*

²⁰²¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 5–6. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Москва, 7. фебруар 1873.*

²⁰²² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 3–4. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Москва, 10. фебруар*

²⁰²³ НИОР РГБ, Ф. 231/II, К. 28, Ед. хр. 1–2. *Сава Косановић – М. П. Погодин, Москва, 7. фебруар 1873.*

вам братске љубави, не допуштите да се бацимо у наручја Запада, германизма или муслиманства. Пружите нам руку братске помоћи и покучите искру вашег пријатељства, препоручивши моју мисију имућним и богатим житељима свете Москве. Учините вашим упливом, да мој труд не буде сујетан, јер босански народ жељно и нестрпљиво очекује на моје добре успехе и подржава га вера на известну помоћ од своје једноверне, једнокровне и једноплемене браће – Руса”.²⁰²⁴

Сава Косановић је посетио и Фјодора Васиљевича Чиждова, коме је навео да је циљ његовог доласка „подршка и очување заједничке свете религије од опасности, угрожене од стране језуитске пропаганде”. Указао му је на безизлазан положај православног народа у Босни, коме су потребна новчана средства и богослужбени предмети.²⁰²⁵ Међутим, само два месеца касније, извињавао му се у писму, јер је од Попова сазнао да је увређен, па му је ласкао да је увек веровао да је наклоњен православног становништву у Босни, тим пре, јер је пропутовао многе словенске земље.²⁰²⁶ Нисмо успели да сазнамо о чему је тачно било речи, али након тога више нису били у контакту.

Године 1870, преко Саве Косановића и Московског словенског комитета, Варешка православна општина изнова је затражила помоћ Русије. Том приликом, они су навели да имају само келију, али да су купили имање на коме планирају да подигну цркву. Навели су да имају и свештеника, који је завршио Београдску богословију, али да су им за цркву потребне црквене књиге, црквени предмети и новац, па су замолили московске словенофиле да им то обезбеде код руског цара.²⁰²⁷ Три године касније, у разговорима са московским словенофилима, у којима се најчешће говорило о положају српског православног становништва у Босни, једном приликом, на ручку код кнеза Черкаског, Сава Косановић се дотакао питања Вареша. Тада је поменуо да је Варешанима обећао да ће њихове потребе саопштити члановима Московског словенског комитета, па предложио да се нађе неки богати Рус, који би за 1.000 рубаља подигао цркву себи и Варешанима: „И заиста, данашње доба наше спасеније зависи од руске

²⁰²⁴ Сава Косановић – Московски словенски комитет, Москва, 14. фебруар 1873. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865–1875: документы, 334–335.

²⁰²⁵ НИОР РГБ, Ф. 332, К. 51, Ед. хр. 4, Л. 1. Сава Косановић – Ф. В. Чиждов, 27. фебруар 1873.

²⁰²⁶ НИОР РГБ, Ф. 332, К. 51, Ед. хр. 4, Л. 2–3. Сава Косановић – Ф. В. Чиждов, 13. април 1873.

²⁰²⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 72, Л. 93. Група Варешана (Дамјан Николић, Тодо Радојковић, Тривко Јеремич, Божо Маринковић, Перо Милановић, Симо Стојановић, Стево Степиновић и Ристо Симић) – Московски словенски комитет, Вареш, 4. мај 1870.

лепте”.²⁰²⁸ У вези с тим, Нил Александрович Попов поклатио је две плаштанице Косановићу, једну за Сарајевску, а другу за Варешку православну цркву.²⁰²⁹

Након непуна два месеца у Москви, Косановић није био задовољан одзивом Московљана, па се пожалио Попову: „У Петрограду мени казаше: Поспјешите у Москву! Тамо су чисти Руси и богати трговци, а одавде се упућујем даље! Следоватељна кад многољудна Москва – срце Русије – није могућна пружити своју лепту страдајућој браћи босанској: то онда што имаш очекивати са других мјеста? Не замјерите ми, господине, овим изразима и логици, а тако и чистој исповјести: да сам се неколико пута покајао што сам дошао у Русију, и то из много обзира. Ви сами знате, да је моја мисија нешто велико и значајно у очима Турака, Латина, протестаната и Грка. То свједоче грчке цариградске новине и огромни чланци – ако сте читали или чули, не спомињујући то, што је конзул Тодоровић рапортирао у Беч својој влади, о моме одласку у Русију, шта ми је с пријатељске стране јављено“. Сарајевски архимандрит је планирао да се у Москви задржи до маја 1873. године.²⁰³⁰

Сава Косановић се често жалио Попову на пропагандни рад Аустроугарске у Босни, те да је његова мисија у Русији „бодљиви трн [у] очима Запада који мора мислити да ће Русима учинити познате агитације аустроугарске у Босни“. Тврдио је да на њега више „мотре“ Аустроугари него Турци, па да ће „Швабе“ гледати да му „врат уломе ако се кадгод поврати у јадну Босну“. Наводио је да га је аустроугарски конзул Тодоровић, пореклом Србин, православац и његов лични пријатељ, више пута молио да њему преда молбе да се „неколико босанских синова“ школује у Бечу, али он то није прихватао, јер „једино просимо од Русије за сада, да нам помогне устројити школе у Сарајеву“. Навео је да га је аустроугарски конзул више пута посетио, као и да је Бењамин Калај, када је јуна 1872. године путовао по Босни, желео да га посети у три наврата, али је он увек говорио да није код куће.²⁰³¹ И док су му као патриоти „душу и срце тиштале невоље цјеле Босне несретне”,²⁰³² код Попова се, између осталог, живо залагао и за школовање српских питомаца у Русији.²⁰³³

²⁰²⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 7–8. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 24. фебруар 1873.*

²⁰²⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 248, Л. 136. *Признаница: Сава Косановић – Московски словенски комитет, Москва, 22. фебруар 1873.*

²⁰³⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 13–14. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 21. март 1873.*

²⁰³¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 27–28. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Лазарева субота 1873.*

²⁰³² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 15–16. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 13. април 1873.*

²⁰³³ Сава Косановић молио је Нила Попова да новчано помогне Ристу Миленковић из Мостара, студента последње године Медицинског факултета у Москви: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 17–18. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 17. април 1873.* Неколико месеци касније, Попов је срео Миленковића који је остао у Русији да тражи службу иако је добио новац за повратак (100 рубаља од Азијског департмана

Након Москве, на предлог Попова, Сава Косановић је решио да посети градове руске провинције.²⁰³⁴ Истовремено, замолио је Попова, да преко Стремоухова и заменика обер-прокуратора, који му је био веома наклоњен,²⁰³⁵ учини да му руски Свети Синод продужи дозволу за прикупљање прилога, што је и учињено, а као разлог се наводио неуспех његове мисије у Петрограду и Москви, као и намера да се обиђе унутрашњост Руског царства.²⁰³⁶ Сава Косановић се надао продужетку боравка у Русији, јер у противном, није смео назад у Босну, већ је мислио да се привремено настани у Србији.²⁰³⁷

Сви прилози које је Косановић прикупио у Русији, слати су Попову и у Московски словенски комитет,²⁰³⁸ који их је даље прослеђивао у Азијски департман. Обично преко Беча и Београда, слати су даље за Сарајево. На тај начин, Стремоухов, 8. априла 1873. године, обавештава Попова да су примили 450 рубаља намењене за Сарајевску православну општину, као и прилог грофице Блудове на име протејереја Рајевског.²⁰³⁹ Након неког времена, Стремоухов је обавестио да је примио признаницу од Ристића, претпостављамо да се радило о Ристи Ристићу, те и да је од протојереја Рајевског примио прилог грофице Блудове од 100 дуката за Сарајевску православну општину.²⁰⁴⁰ У суштини, прикупљањем, чувањем и слањем прилога, истовремено су се бавили и Свети Синод и Азијски департман и Московски словенски комитет (Свети Синод–Азијски департман–Сарајево; Московски словенски комитет–Азијски департман–Сарајево),²⁰⁴¹ а преко Комитета и Руског конзулата у Сарајеву, Сава Косановић је комуницирао са Сарајевском православном општином. За успех ове мисије

МИД, 60 рубаља од Московског словенског комитета и 20 рубаља од Саве Косановића): ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 76, Л. 104–105. *Н. А. Попов – Н. А. Зубков, Москва, 26. август 1873.* Када је Димитрије Анђус завршио Московску духовну академију, Сава Косановић је затражио од Попова да књиге које је Анђус добио на поклон, да Московски словенски комитет пошаље у Котор, како питомца не би имао проблеме са аустроугарским властима: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 12, Л. 19–20. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 15. октобар 1873.* Када је напуштао Москву (1874), Сава Косановић је за питомца препоручио Ристу Чајкановића, јер се у том моменту ниједан „босански син“ није школовао у Русији: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 13, Л. 5–6. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Москва, 27. фебруар 1874.*

²⁰³⁴ У једном писму, чији аутор нам због нечитког рукописа остаје непознат, указује се професору Попову да посаветује босанског архимандрита, да због малих прихода прикупљених у Москви, крене са моштима у обилазак руских провинција: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 23, Ед. хр. 11, Л. 1–2. *Неидентификована особа – Н. А. Попов, Москва, 1873.*

²⁰³⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 13–14. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 24. март 1873.*

²⁰³⁶ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 57–58. *Азијски департман МИД (Вестман, Стремоухов) – Обер-прокуратор Св. Синода, 5. мај 1873.*

²⁰³⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 39–40. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 15. август 1873.*

²⁰³⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 15–16. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 13. април 1873.*

²⁰³⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 264, Л. 20. *П. Н. Стремоухов – Н. А. Попов, 26. март 1873.*

²⁰⁴⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 264, Л. 41. *П. Н. Стремоухов – Н. А. Попов, 30. мај 1873.*

²⁰⁴¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 33–34. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Нижњи Новгород, 25. јул 1873.*

највише се залагао Нил Александрович Попов, који је осмишљавао маршруте, прикупљао и слао прилоге, те радио на самој промоцији ове мисије међу Русима.

Сава Косановић је 27. априла 1873. године напустио Москву, одакле се даље упутио на пропутовање по Русији, на коме је посетио Рјзањ, Моршанск, Козлов²⁰⁴², Тамбов, Саратов, Хвалинск, Казањ, Вјатку²⁰⁴³ и Нижњи Новгород. Како му у Козлову нису дозволили да прикупља прилоге, телеграфисао је у Московски словенски комитет, Свети Синод и Азијски департман: „Овдашња духовна грађанска власт не верује патријаршијској грамоти на мошти које је Свети Синод испитао. Прикупљање није дозвољено, шта да радим? Несрећни архимандрит Сава Косановић“.²⁰⁴⁴ Одговор који је добио, гласио је да мошти могу да се чувају у једној од петроградских цркава, али не и да се носе са собом на путовања, или да се постављају у локалне цркве.²⁰⁴⁵ Иако су га чланови Московског словенског комитета саветовали да посети Тамбов,²⁰⁴⁶ здравствено стање и непријатности које је доживео у Козлову, нагнале су га да од тога одустане: „По сто пута проклињем овај час, у који сам се први пут одважио тумарати по сјеверу за братском лептом“.²⁰⁴⁷ После Козлова, посетио је Саратов, где се задржао готово месец дана,²⁰⁴⁸ а затим, и Казањ, где је, уз Поповљево препоруку, који је некада тамо радио као професор, веома срдечно дочекан. У Казању је приметио много џамија, што му је указивало на верску равноправност коју у оквиру Руског царства уживају Татари. Како у Вјатки нису хтели да га приме,²⁰⁴⁹ после Казања, посетио је Нижњи Новгород. Тамо су га сачекале вести из Сарајева да општина није примила никакав новац, а да им је преко потребан за куповину куће за потребе женске школе која се налазила у близини цркве.²⁰⁵⁰ То га је навело да све новчане прилоге које је прикупио сабере, па је тако дошао до укупне суме од 3.100 рубаља.²⁰⁵¹ Неколико месеци касније, везано са ово пропутовање,

²⁰⁴² Данашњи Мичуринск.

²⁰⁴³ Данашњи Киров.

²⁰⁴⁴ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 65. *Сава Косановић – Азијски департман МИД, 4. мај 1873.*

²⁰⁴⁵ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 66–67. *Ј. В. Толстој – П. Н. Стремоухов, 15. мај 1873.*

²⁰⁴⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 43–44. *Московски словенски комитет - Сава Косановић, 4. мај 1873.*

²⁰⁴⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 23–24. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Козлов, 5. мај 1873.*

²⁰⁴⁸ *Белешка о путу сарајевског архимандрита Саве Косановића у Поволожје 1873. године ради прикупљање прилога у корист православних цркава и манастира у Босни. Народы Поволжја и борба јужних славян за национално ослобођење 1875–1878 гг: сборник документов и материалов, составители Ю. П. Аншаков, В. М. Хевролина, Н. И. Хитрова и А. Н. Сквозников, Самара 2009, 14–16.*

²⁰⁴⁹ *Белешка о путу сарајевског архимандрита Саве Косановића у Поволожје 1873. године ради прикупљање прилога у корист православних цркава и манастира у Босни. Исто, 14–16.*

²⁰⁵⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 33–34. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Нижњи Новгород, 25. јул 1873.*

²⁰⁵¹ У фебруару 1873. године предао је Петроградској конзисторији 700 рубаља, у марту 1873. године Московском словенском комитету 450 рубаља, путем три писма грофице Блудове послато је укупно 550 рубаља, а у јуну 1873. године предао је Саратовској конзисторији 900 рубаља, а 500 рубаља Казањској

Дурново је предложио Попову да треба скренути пажњу Синоду на поступање козловског протојереја и тамбовског епископа према Косановићу, али исто тако и на поступање саратовског епископа, који би за нарочиту пажњу указану сарајевском архимандриту могао да буде премештен у бољу епархију, на пример у Нижњи Новгород.²⁰⁵²

Из Нижњег Новгорода, 28. августа 1873. године, Косановић је послао писмо Погодину, у коме му је пренео најновије вести из Босне. Навео је да тренутна ситуација у Босни изузетно тешка, да су Турци усмртили до двеста православаца, и да је око тридесет и седам породица пребегло у Аустроугарску. Такође, и положај митрополита био је веома критичан. Истовремено, како није прикупио довољно прилога, замолио га је да се заложи да се његов боравак у Русији продужи.²⁰⁵³ Током овог пропутовања, о успесима и неуспесима своје мисије, Сава Косановић је обавештавао Дурнова²⁰⁵⁴ и Попова. Пре него што се лично састао са Николајем Павловичем Игњатијевим, Косановић је замолио Попова да се Московски словенски комитет заузме за њега, и код Игњатијева и код Горчакова.²⁰⁵⁵ Истовремено, о томе је писао и Николају Николајевичу Дурнову. Узгред, напоменуо је да Сарајевска православна црквена општина због тамошње ситуације не може да му пошаље неко лице као испомоћ.²⁰⁵⁶

Из Нижњег Новгорода, Сава Косановић се вратио у Москву, где га је сачекала вест да је руски Свети Синод дозволио да у Русији продужи прикупљање прилога на још годину дана. Таква одлука Светог Синода донета је 28. јуна, а руски цар је одобрио 2. јула 1873. године.²⁰⁵⁷ Косановић се на томе захвалио Попову.²⁰⁵⁸ Неколико дана касније, по други пут, посетио је царску престоницу.²⁰⁵⁹ У Петрограду је посетио Свети Синод и Азијски департаман. Свете мошти сместио је у Казањски храм,²⁰⁶⁰ али није имао много

конзисторији: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 35–36. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Нижњи Новгород, 3. август 1873.*

²⁰⁵² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 32, Л. 7–8 об. *Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, 5. децембар 1873.*

²⁰⁵³ НИОР РГБ, Ф. 231/II, К. 28, Ед. хр. 73, Л. 3. *Сава Косановић – М. П. Погодин, Нижњи Новгород, 16. август 1873.*

²⁰⁵⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 32, Л. 3–4 об. *Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, 1. мај 1873.*

²⁰⁵⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 29–30. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Казањ, 18. јун 1873.*

²⁰⁵⁶ *Сава Косановић – Н. Н. Дурново, Саратов, 4. јун 1873.* С. И. Данченко, Материјали архива Н. Н. Дурново по историји руско-сербских веза у XIX в, *Славјане и Русија: к 110-летию со дня рождения С. А. Никитина: сборник статей*, 769.

²⁰⁵⁷ РГИА, Ф. 797. Оп. 37. Отд. 2 Ст. 3, Д. 31, Л. 69–69 об. *Ј. В. Толстој о дозволи прикупљања милостиње у корист Сарајевске општине, 16. јуна 1873.*

²⁰⁵⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 45–46. *Сава Косановић – Н. А. Попов, [Москва], 29. август 1873.*

²⁰⁵⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 45–46. *Сава Косановић – Н. А. Попов, [Москва], 29. август 1873.*

²⁰⁶⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 12, Л. 5–6. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Петроград, 9. септембар 1873.*

времена да прикупља прилоге. Желео је да посети и председника Петроградског одељења Ивана Петровича Корнилова, али га није затекао код куће. Прилог од 950 рубаља, који је Московски словенски комитет послао у Петроград, Азијски департаман је проследио даље у Сарајево. О томе Косановић је обавестио Попова, као и да је „господину Стремоухову мило што сте ми били на руци више свакога”.²⁰⁶¹

У Петрограду, Сава Косановић је посетио Николаја Павловича Игњатијева, коме је изнео две молбе. Замолио га је да на Порти обезбеди да се Сарајевској православној цркви додели двориште на које излазе црквена врата, а ради изградње школе, Митрополије и парохијског дома. Напоменуо му је да Турци одбијају да им дају то парче земљишта, јер планирају да на том месту изграде неку врсту школе, па су стога подигли и високу ограду. Истакао је да су руска царица и велики кнежеви Владимир, Сергеј и Павле покровитељи Саборне цркве Рођења Пресвете Богородице, али и да им је и турски султан поклонио 600 аустријских червонаца.²⁰⁶² Пре тога, Сава Косановић је о овоме писао и Николају Николајевичу Дурнову²⁰⁶³ и Нилу Александровичу Попову,²⁰⁶⁴ које је истовремено замолио за помоћ Московског словенског комитета. Попов је Косановићеву молбу проследио Корнилову у Петроград, кога је замолио да, преко Игњатијева или Кудрјавцева, учини нешто за православну цркву у Сарајеву. Попов је истакао да су Турци подигли близу црквених врата медресу, те захтевају да звона не звоне, па чак и да се храм затвори.²⁰⁶⁵

Поред молбе која се односила на цркву, Сава Косановић, затражио је од грофа Игњатијева да се на Порти заузме и за „босанске страдалнике“. Због развијеног национално–пропагандног рада српске владе у Босни и Херцеговини, турске власти почињу да се обрачунавају са истакнутијим представницима српског народа који су одржавали везе са Србијом. После хапшења Василија Пелагића, уследила су бројна хапшења и прогонства Срба, прво у Босни, а затим и на простору Херцеговине.²⁰⁶⁶ Сарајевски архимандрит замолио је Игњатијева да се заузме за десетину ухапшених

²⁰⁶¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 12, Л. 3–4. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Петроград, 26. септембар 1873.*

²⁰⁶² ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 3196, Л. 2–3 об. *Сава Косановић – Н. П. Игњатијев, Москва, 27. новембар 1873.*

²⁰⁶³ *Сава Косановић – Н. Н. Дурново, Саратов, 4. јун 1873.* Материјали архива Н. Н. Дурново по историји руско–српских веза у XIX в, саставила С. И. Данченко, 769.

²⁰⁶⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 29–30. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Казањ, 18. јун 1873.*

²⁰⁶⁵ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 8, Л. 47–48 об. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – И. П. Корнилов, 27. јун 1873.*

²⁰⁶⁶ О национално–пропагандном раду српске владе у Босни и Херцеговини: С. Рајић, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности 1868–1878*, 275–284.

сарајевских трговаца, за бегунце који су у Бечу чекали амнестију, као и за тројицу Херцеговаца, који су протерани у Африку.²⁰⁶⁷ Гроф Игњатијев, који га је примио у својој кући, обећао му је помоћ, о чему је Косановић обавестио Сарајевску православну општину.²⁰⁶⁸ Сави Косановићу је било веома драго што се видео са руским амбасадором и што је имао прилике да му лично захвали за оно што је учинио за српски народ у Босни.²⁰⁶⁹ Преко Погодина, децембра 1873. године, послао му је и писмо као „искреном и свакидашњем пријатељем своје угњетене браће”,²⁰⁷⁰ да би након што је гроф Игњатијев одржао обећање, јануара 1874. године, обавестио и уједно захвалио што су се Сарајлије вратиле кућама.²⁰⁷¹

Неколико дана касније, Косановић је примио писмо трговца Васе Видовића. Видовић је написао да је преко Петра Хаџи Ристе²⁰⁷² примио Савино писмо у коме наводи да се у Русији активно залаже за своју браћу код Игњатијева и Руса уопште. Из писма је сазнао да их гроф Игњатијев криви да су *Споменицу* дали неком Пољаку, али се Васо правдао да након што је 15. јуна 1873. године њих двадесет и троје пребегло, записник су предали аустроугарској влади у Старој Градишки. У записнику су наведени разлози бекства и уопште страдања браће у Босни, па су, стога, затражили заштиту за себе и своја имања. У другој изјави, представили су аустроугарској влади своје жеље, да би она посредовала и код других европских сила, не би ли се ургирало на Порти, да се спрече насиља у Босни, да се дозволи верска равноправност и да се они са заштитом врате у Босну. Како се после месец дана ништа није догодило, саставили су *Споменицу* код Србина, доктора права, „који осјећа пријатељство Русије и србскога народа врло

²⁰⁶⁷ Замолио га је да помогне затвореним трговцима у Сарајеву и Бечу да се ослободе и да они који су напустили земљу добију амнестију. Гроф Игњатијев га је пажљиво саслушао и рекао: „Знао сам ја и без вас, да су они у Сарајеву затворени, као и то какво је независно стање оних што су у Бечу безуспјешно тумараше. До два-три дана враћам се у Цариград и трудићу се да се сви ослободе. Ово можете јавити општини. А што се тиче Радуловића и Перовића, гледаћу да и они буду ослобођени, но неће се моћи одмах повратити у домовину, него у Свету Гору Атонску, па после што Бог да“. Тако је и било – уочи Никољдана ослобођени су и Бањалучани и Новопазарци, а Порта је издала амнестију за све пребегле: [С. Косановић], Хаџи Сава Косановић као митрополит д.-босански, *Из мемоара протопон Недељка*, 42; П. Пузовић, *Сарајевска богословија 1882–2002*, 66.

²⁰⁶⁸ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 3196, Л. 2–3 об. *Сава Косановић – Н. П. Игњатијев, Москва, 27. новембар 1873.*

²⁰⁶⁹ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 3196, Л. 1. *Сава Косановић – Н. П. Игњатијев, Петроград, 16. септембар 1873.*

²⁰⁷⁰ НИОР РГБ, Ф. 231/II, К. 28, Ед. хр. 73, Л. 6. *Сава Косановић – М. П. Погодин, Москва, 27. новембар 1873.*

²⁰⁷¹ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 3196, Л. 4–4 об. *Сава Косановић – Н. П. Игњатијев, Москва, 14.(19?) јануар 1874.*

²⁰⁷² Вероватно се мисли на Ристу Хаџи-Ристића, босанског трговца у Бечу, брата Константина Хаџи-Ристића, српског националног радника и члана Омладине: *Глас народа: лист за народне ствари, привреду, поуку и забаву*, Нови Сад, 8. јул 1873.

добро”. У *Споменици* су првенство морали да дају цару Францу Јозефу I, јер се после пет дана од њиховог одласка из Босне, причало да су добили 3.000 рубаља од руске владе, па је подвукао: „Зато ми сиромаси, видећи таке околности, морасмо преко воље осјећања нашега, од браће наше даљити се, наравно то само провидно, али симпатија нашега народа Србско-Босанскога и наша нада састоји се у отеческој нам Русији, и то стоји дубоко у срцу народа нашега”. Истакао је да им нико не верује да немају везе са Русијом или Србијом, па ако не добију руску помоћ, пропашће не само њих четрдесеторо, већ и читав православни народ у Босни. *Споменицу* су саставили само са адвокатом у Старој Градишки и нико од странаца за то није знао. Састављена је на српском језику и тако донета у Беч. Мислили су да је преведу прво на француски, а затим и на немачки језик. Међутим, како нису нашли преводиоца, преведена је само на немачки језик. Васо Видовић је замолио Косановића да о *Споменици* обавести грофа Игњатијева, као и о томе да им је потребна помоћ Русије да се из Босне смене и протерају валија паша, бањалучки мутесариф и градишки кајмакам.²⁰⁷³ Извод из овог писма Васе Видовића архимандриту Косановићу, преко Стефана Верковића, доспео је у руке Попова. Видовић је, након што је пребегао у Беч, морао лично да се састане са Андрашијем, који је од њега захтевао да му каже ко им је састављао *Споменицу*, јер није веровао да су они сами: „Он мисли да смо ми Споменицу добили из Србије, а то је знак да Аустрија мисли да имамо са Србијом или Русијом споразум; неки опет мисле да смо ми оруђе аустријско... Бог нам је сведок да смо најискренији према нашој највишој узданици, а то је г. Игњатијев”. Жалећи се на све невоље које Турци чине, у писму наводи: „Нашим невољама, нашим бедама, могла би помоћи велика Русија, у коју полагамо сву нашу надежду. Ако нас и та нада изневери, онда је извесна пропаст свега нашега народа, а Градишкога највише”.²⁰⁷⁴ Месец дана касније, Сава Косановић је послао писмо Ристи Хаци Ристићу и одговор Васи Видовићу, али их је пре слања послао Попову да их прочита, затвори и пошаље у Беч.²⁰⁷⁵

По повратку у Москву, Сава Косановић је посетио Погодина, који је казањском протојереју послао молбу да се свете мошти у цркви поставе на време, затим, замолио Баћушкова да Косановића препоручи својим богатим пријатељима, па на крају упутио

²⁰⁷³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 23, Ед. хр. 44, Л. 1–10. *Васо Видовић – Сава Косановић, Беч, 22. септембар 1873.*

²⁰⁷⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 3, Ед. хр. 2, Л. 1–10. *Стефан Верковић „Кратки али верни извод из писма босанског пуномоћника у Бечу”, 1874.*

²⁰⁷⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 12, Л. 35–36. *Сава Косановић – Н. А. Попов, [Москва], 4. новембар 1873.*

молбе уредницима московских новина у којима је наведено да је боравак босанског архимандрита продужен на још годину дана, те апеловао на руско јавно мњење на давање прилога.²⁰⁷⁶

Новембра 1873. године Косановић је замолио Попова да новчано помогне извесног Милосављевића, који се налазио у Москви, да га Московски словенски комитет узме под своје окриље, јер им може бити од користи.²⁰⁷⁷ Пошто му је Попов помогао финансијски, Чижова су замолили да га негде запосли.²⁰⁷⁸ На Косановићев предлог, поменути Милосављевић је на двадесет листова описао своја страдања током путовања и током боравка по турским затворима. То је било занимљиво, јер је представио стање турских плавница, завтаја, управе и сл. Корнилов је замолио архимандрита Саву да и он напише нешто о Босни и Херцеговини, или да некога задужи, да би Петроградско одељење то оценило и наградило, јер су желели да тако нешто укључе у периодични *Словенски лист*. Књига је требала да се штампа у договору са Московским словенским комитетом.²⁰⁷⁹

На новембарској седници Московског словенског комитета, Сава Косановић им се захвалио за прилоге и учешћу у његовој мисији, а нарочито се захвалио Нилу Александровичу Попову. Истакао је, да је по препоруци Московског словенског комитета, наилазио на добар пријем у Русији и да је његова мисија наилазила на добар одзив грађана. Успео је да прикупи више од 7.000 рубаља и довољну количину црквених предмета, које је уз помоћ Попова, послао у Сарајево. Истовремено, замолио је чланове Комитета да утичу на кнеза Горчакова и грофа Игњатијева, како би они свим снагама Русије помогли његов народ, који се већ петсто година налази под Турцима и који трпи страшне репресалије, о чему их је Попов већ упутио. Подвукао је да ако их Русија не подржи, следи им пропаст, и сви прикупљени прилози ће нестати и неће донети потребну корист. На крају је закључио: „И верујем, ако хоћете, можете нас избавити”.²⁰⁸⁰ Неколико дана касније, обавестио је Попова да је писао Сарајевској православној општини да му пошаље заменика или помоћника, јер је он посустао и здравље му је

²⁰⁷⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 12, Л. 1–2. *Сава Косановић – Н. А. Попов, [Москва], 13. октобар 1873.*

²⁰⁷⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 12, Л. 33–34. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Москва, 2. новембар 1873.*

²⁰⁷⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 12, Л. 35–36. *Сава Косановић – Н. А. Попов, [Москва], 4. новембар 1873.*

²⁰⁷⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 12, Л. 39–40. *Сава Косановић – Н. А. Попов, [Москва], 16. новембар 1873.*

²⁰⁸⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 73, Л. 137–137 об. *Сава Косановић – Московски словенски комитет, Москва, 11. новембар 1873.*

прилично нарушено. Ако му пошаљу заменика, планирао је да „до повољнијих околности” отпутује у Србију или Црну Гору, где ће моћи нешто и да напише, а ако би имао руску заштиту и пасош, могао би да се врати и у Сарајево, и тада би Московски словенски комитет у њему имао дописника. Уколико му пак пошаљу помоћника, и то ће бити добро, јер ће имати времена да пише. Истовремено, пожалио се Попову да је дошао у сукоб са братством и старешином Сретењског манастира, архимандритом Виктором, који су тврдили „да ми Срби певамо гласом расколничким и бједним, тј. подобно оном дечаку, који трчи и проси милостињу“.²⁰⁸¹ Истовремено, Сарајевска православна општина захвалила се Попову због указане помоћи њиховом поверенику, наводећи да је његова препорука била пресудна за прикупљање прилога у Русији.²⁰⁸²

Средином децембра 1873. године, Сава Косановић је примио ново писмо Хаци–Ристића, па замолио Попова за мишљење и савет. Примио је депешу, у којој му Ристић „препоручује да и ја од моје стране овди радим и настојим“. Ристић је предложио да на место покојног митрополита Пајсија, треба да буде постављен управо Сава Косановић, који му је поручио да одустане од предлога, јер како је сам написао „нити има знања, нити околности допуштају“.²⁰⁸³ Неколико недеља касније, Косановић је поручио Попову да он никако не може да пристане на преузимање Сарајевске митрополије, јер како је навео, цариградски патријарх Јоаким II мрзи Словене, као и Дионисије, који седи у Светом Синоду. Сматрао је да би сигурно дошао у конфликт са патријархом и да би се оно на крају завршило његовим протеривањем у Малу Азију. Уколико би гроф Игњатијев замолио патријарха, Сава Косановић је био спреман да предложи Агафангела, за кога је навео да га народ поштује, а он би у том случају био викар.²⁰⁸⁴

У међувремену, Сава Косановић одлази на друго пропутавање по Русији. Уочи поласка, обишао је Николаја Абрамовича Зубкова, кога није затекао код куће, па је затим посетио епископа Леонида, који му је поклонио двадесет примерака Псалтира.²⁰⁸⁵ Током другог путовања по унутрашњости Русије, посетио је Саратов, Тамбов, Јељец и Орел. Николај Николајевич Дурново саставио је белешку о његовом путовању по епархијама, па навео да Косановић по његовом савету жели поново да посети Вјатску, Пермску и

²⁰⁸¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 12, Л. 41–42. *Сава Косановић – Н. А. Попов, [Москва], 17. новембар 1873.*

²⁰⁸² Писмо је потписало велики број људи, а писано је руком црквено-школског рачуновође и општинског секретара Симе Соколовића: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 22, Ед. хр. 51, Л. 1–2. *Сарајевско православно друштво – Н. А. Попов, Сарајево, 21. новембар 1873.*

²⁰⁸³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 12, Л. 49–50. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 3. децембар 1873.*

²⁰⁸⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 32, Л. 9–9 об. *Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, 7. децембар 1873.*

²⁰⁸⁵ НИОР РГБ, Ф. 231/II, К. 28, Ед. хр. 73, Л. 7–8. *Сава Косановић – М. П. Погодин, Москва, 1. март 1874.*

Јекатеринбургску епархију, пошто су оне најбогатије и најнасељеније, а познате су и по гостопримству.²⁰⁸⁶ Овога пута прикупљање прилога ишло је знатно слабије. У Саратов је планирао да поведе игумана Теофила, помоћника старешине Српског подворја у Москви,²⁰⁸⁷ али се на крају од тога одустало.

Средином јануара 1874. године, Сава Косановић се из Саратова пожалио Попову, како извесни Васо Филиповић (могуће да се радило о Ђорђу Филиповићу), у договору са Петром Бацетићем, прича по Москви, како је њему забрањено да се врати у Сарајево, да га није послала општина, већ његове присталице, устаници његови и руског конзула, те да Саборна црква у Сарајеву нема дугова и да јој прилози нису потребни. Сава Косановић није желео да пише о „лажима” Филиповића, кога народ, како је сам писао, поред Стаке Скендерове, сматра за издајника. За Филиповића је даље навео, да је пре неколико година путовао по Русији као шпијун, у време или Осман или Акмар паше, а да су на то Кудрјавцева упозорила поверљива лица. Косановић је навео да због дугова Филиповић може имати лоше намере, па је стога ургирао код Попова да се Филиповићу и Бацетићу да новац за пут, јер Филиповић не зна да учи младе Србе који су у Москви, а нарочито не Црногорце. Навео је и да Бацетић говори ружно о Московском словенском комитету, о митрополиту Михаилу и књазу Николи. За Бацетића је записао да је „по себи нула за корист Словенства“, те апеловао да га протерају из Москве. Оптужио га је и за сарадњу са пашама. Навео је да када су му Турци забранили да довози камен за нове хотеле на Киселој води, он се из Лајпцига обратио босанском везиру, и одмах му је допуштено, па чак су му и помогли.²⁰⁸⁸

Под изгледима лошег здравственог стања, Сава Косановић је одлучио да своју мисију у Русији оконча пре истека дозволе и врати се у Босну. Како није могао да присуствује мартовској седници Московског словенског комитета,²⁰⁸⁹ захвалност за пружену подршку и помоћ изразио је московским словенофилима писаним путем.²⁰⁹⁰ Истовремено, обавезао се да ће бити њихов дописник из Сарајева, па им затражио, да му преко руског конзула у Сарајеву, пошаљу посебан програм, по коме је требало да их

²⁰⁸⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 32, Л. 7–8 об. *Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, 5. децембар 1873.*

²⁰⁸⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 32, Л. 11–11 об. *Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, 15. децембар 1873.* Док се решавало питање старешине Српског подворја у Москви, Сава Косановић је обавестио Попова „да му се друг обер–прокуратора тужио на Нестора означеног за српско Подворје, да је Нестор због неморалног понашања оставио рђаву успомену у Русији”, па се и сам чудило што га је митрополит Михаило изабрао: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 19–20. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 9. септембар 1873.*

²⁰⁸⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 13, Л. 1–2. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Саратов, 4. јануар 1874.*

²⁰⁸⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 4, Ед. хр. 14, Л. 1–2. *Т. Анастасијевић – Н. А. Попов, Призрен, 25. фебруар 1874.*

²⁰⁹⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 13, Л. 5–6. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Москва, 27. фебруар 1874.*

извештава.²⁰⁹¹ За Сарајево, путовао је преко Петрограда.²⁰⁹² Било је потребно да припреми терен за свој повратак у Босну. Замолио је грофа Игњатијева да га препоручи Алексеју Николајевичу Кудрјавцеву, јер како је сам навео, ништа није урадио Турцима, већ је све резултат новинарског сплеткарења.²⁰⁹³ Истовремено, замолио га је да га препоручи и свом сину,²⁰⁹⁴ што је свакако била шифрована порука, јер су у то време Игњатијевљеви синови били деца узраста до четири године. Иако се у историографији помиње да је његов повратак у Босну повезан за сукобом који је имао са игуманом Сретењског манастира у Москви,²⁰⁹⁵ сматрамо да су разлози ипак много дубљи, преваходно политичке природе.

Сава Косановић је 8. априла 1874. године стигао у Сарајево.²⁰⁹⁶ О његовом повратку, Алексеј Николајевич Кудрјавцев обавестио је грофа Игњатијева. Руски конзул у Сарајеву је пренео да су га православци веома срдечно дочекали, да је прикупио 4.500 рубаља и приближно десет сандука богослужбених књига, предмета и свештеничке одеће. Навео је да Косановић сада преноси све оно што је видео и сазнао о Русији, о наклоности коју руски народ гаји према Словенима у Турској, као и о величини и моћи руске државе. Његови позитивни утисци из Русије, веома брзо су се проширили по кућама и његово богослужење у цркви веома је било посећено. Руски конзул је изразио наду да „путовање првог Босанца у Русију неће остати без позитивног утицаја на морални и духовни развој босанских православних хришћана”. Надао се да ће се они сада сконцентрисати на образовање и унутрашњи препород, а на том путу, архимандрит, који жели да све силе посвети патриотизму и племенитим циљевима, имаће његову подршку. Игњатијев му је на то поручио, да учини да се архимандрит понаша разумно и тактички, да не даје повода Турцима, завидницима и западним агентима да га нападају и оптужују.²⁰⁹⁷

По повратку у Сарајево, Сава Косановић, постављен је за надзорника српских школа и вероучитеља у српској реалци (1874–1879).²⁰⁹⁸ Није прекидао контакт са

²⁰⁹¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 13, Л. 17–18. *Сава Косановић – Н. А. Попов, [Москва].*

²⁰⁹² Из Петрограда, 20. марта 1874. године, шаље Попову хоругву и два свећњака, како би припојио осталим предметима, које је требао да пошаље у Сарајево: ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 56. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Петроград, 8. март 1874.*

²⁰⁹³ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 3196, Л. 5–5 об. *Сава Косановић – Н. П. Игњатијев, Петроград, 9. март 1874.*

²⁰⁹⁴ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 4519, 1–1 об. *Сава Косановић – Н. П. Игњатијев, Петроград, 9. март 1874.*

²⁰⁹⁵ В. Максимовић, *нав. дело*, 19.

²⁰⁹⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 13, Л. 9–10. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Сарајево, 6. април 1874.*

²⁰⁹⁷ *А. Н. Кудрјавцев – Н. П. Игњатијев, Сарајево, 24. април 1874.* Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865–1875: документы, 362–363.

²⁰⁹⁸ П. Пузовић, *Сарајевска богословија 1882–2002*, 67.

члановима Московског словенског комитета. Остао је у преписци са Нилом Александровичем Поповим и Иваном Петровичем Корниловим. Председника Петроградског одељења молио је да настави да помаже женску школу у Сарајеву, која је маја 1874. године имала сто тридесет ученица. Истовремено, похвалио му се, да од новца који је прикупио у Русији, може да купи две двоспратне куће, недалеко од Саборне православне цркве у Сарајеву, а једна од њих, могла би да служи као пансион за ученице.²⁰⁹⁹ Крајем јуна 1874. године јавио је Попову да су примљени сви послати богослужбени предмети, те да Московски словенски комитет може да пошаље и богослужбене књиге.²¹⁰⁰ У литератури се наводи, да је поред икона, књига и одеће, прикупио 1.870 дуката или 114.111 гроша.²¹⁰¹

Мисија Саве Косановића у Русији имала је више циљева. Замишљено је да се у Русији повеже са званичним и незваничним представницима Руске империје, и уз знање српске владе, обезбеди њихову подршку за деловање на простору Босне и Херцеговине. Као повереник српске владе, човек од поверења митрополита Михаила и Јована Ристића, имао је огромну подршку Петра Николајевича Стремоухова и Николаја Павловича Игњатијева, представника „милитантније струје” у редовима званичне Руске империје. Њихова подршка обезбедила му је и помоћ чланова Московског словенског комитета и чланова његовог огранка у Петрограду. Његово присуство у Русији умногоме је пробудило интересовање руске публике за проблеме српског становништва у Босни и Херцеговини, што се показало у наредним годинама, већ у првим данима по избијању Херцеговачког устанка јула 1875. године.

„За јачање јединства и заједништва између Русије и Јужних Словена”: отварање Подворја Српске митрополије у Москви

Отварање Подворја Српске митрополије у Москви²¹⁰² представљало је важан догађај за Српску православну цркву, за Кнежевину Србију и уједно за српско–руске

²⁰⁹⁹ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 8, Л. 69–70. *Сава Косановић – И. П. Корнилов, Сарајево, 5. мај 1874.*

²¹⁰⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 13, Л. 13–14. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Сарајево, 13. јун 1874.*

²¹⁰¹ В. Максимовић, *нав. дело*, 20.

²¹⁰² Проучавање историје Српског подворја у Москви однедавно привлачи све више пажње српске и руске историографије. Ипак, недавно објављена монографија *Храм святых апостолов Петра и Павла у Јузских врат: свидетель истории и живой голос традиции: подворье Сербской Православной Церкви в Москве* (2018), аутора и старешине Подворја, епископа Антонија (Пантелића), не покрива период историје

односе. На иницијативу митрополита Михаила, основано је као стално представништво аутономне Српске митрополије, по узору на постојећа подворја у Москви, која су, према црквеној традицији, имале аутокефалне православне цркве и поједини светогорски манастири. Уједно, оно је представљало и први званичан орган аутономне Кнежевине Србије у Русији, па је стога његово отварање представљало и озбиљан политички подухват. Ова митрополитова замисао, настала из потребе јачања српско–руских односа и пружања подршке српском националном покрету, нашла је импулсе у чланству Московског словенског комитета, које је иницијативу препознало као изразито корисну. Само отварање Српског подворја у Москви протегло се на нешто више од пет година и трајало је од 26. октобра 1869. па све до 12. децембра 1874. године. Међутим, није се радило о првој иницијативи. Први преговори о отварању започети су заправо с краја шесте деценије XIX века, о чему се у историографији није много писало.

С почетка седме деценије XIX века, хиландарски архимандрит Софроније, прикупљао је прилоге за своје братство по Русији.²¹⁰³ То није било довољно, па се појавила мисао да од руског Светог Синода затраже да добију мало место у Петрограду, како би манастир стално примао помоћ из Русије.²¹⁰⁴ Неколицина трговаца, углавном Срба, окупљена око хиландарског архимандрита Софронија и дечанског јеромонаха Кирила,²¹⁰⁵ упутило је 17. децембра 1861. године званичну молбу директору Азијског департамента Николају Павловичу Игњатијеву, да се у Петрограду дозволи отварање тзв.

Српског подворја у другој половини XIX и почетком XX века, па стога, и даље једина студија о томе датира из 1901. године, која је доживела и српско и руско издање: Јеромонах Платон (Јовановић), *Српско подворје у Москви*, Београд 1901; Синкел Платон, *Србско Подворје в Москве: краткий исторический очерк*, Москва 1902. У последње две деценије, на темељима неистражене архивске грађе, појавила се неколицина радова. Више о томе: В. Ф. Козлов, *Србско подворје в Москве*, Московский журнал 5 (1999), 53–57; П. Пузовић, *Подворје српске цркве у Москви*, Српско–руски односи од почетка XVIII до краја XX века, 77–93; Л. В. Кузьмичева, *Открытие Србског Подворья в Москве в 70-е годы XIX века*, Историки–слависты МГУ 8. Славянский мир: в поисках идентичности. В ознаменование 70-летия кафедры и 175-летия учреждения славистических кафедр в университетах Российской империи, Москва 2011, 301–313; Исти, *Деятельность московских славянофилов по укреплению позиций сербской православной церкви в середине XIX века*, Русский мир 2012: сборник статей, Москва 2012, 75–85; Исти, *Србское подворье в Москве в последней четверти XIX–начале XX вв. Проблема подбора кадров*, Славянский мир в третьем тысячелетии 1–2 (2018), 172–185; С. И. Данченко, *Из истории открытия Србског подворья в Москве*, Исто, 161–171; Ј. Блажић Пејић, *Руска словенска добротворна друштва и Српско подворје у Москви (1874–1917)*, Историјски часопис LXIV (2015), 337–361.

²¹⁰³ *Вила: лист за забаву, књижевност и науку* 48, Београд, 27. новембар 1866.

²¹⁰⁴ Првобитно, архимандрит Софроније затражио је да се новембра 1861. године у тајности састане са грофицом Блудовом: *И. С. Аксаков – А. Д. Блудова, Москва, 27/28. октобар 1861*. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой. Письма к разным лицам 1858–1886, 361–362.

²¹⁰⁵ Потписници молбе: Лејб–гвардијски Улански пук, архимандрит манастира Хиландар Софроније, јеромонах манастира Високи Дечани Кирил, почасни грађанин Петрограда Трифун Ђурић, петроградски трговци Исак Нићифоровић и Петар Покловић, и трговац прве гилде извесни Иван: РГИА, Ф. 797, Оп. 31, 2 отд. 2 ст. Д. 328, Л. 5–7 об. *Група углавном Срба – Н. П. Игњатијев, 5. децембар 1861*.

Словенско–српског подворја *Свети Стефан краљ српски*. Мисао се родила са циљем да се помогну православни манастири и цркве на простору Турске, а по узору на већ постојећа подворја у Русији. Потписници молбе предложили су да самостално, уз прикупљање прилога, откупе неко здање и цркву са капелом, да из Хиландара пренесу део светих моштију, да позову главне словенске православне манастире у Турској да доставе потребан број икона, да се одреде правила прикупљања прилога и прикупе тачне и комплетне информације о свим православним црквама у словенским областима Турске и њиховим потребама. Предложили су да се изабере неколико добротвора из Петрограда који би се залагали за благостање Словенско–српског подворја, проверавали месечне приходе и расходе, делили прилоге словенским православним црквама и састављали годишњи извештај руском Светом Синоду. Подворје је симболично требало да понесе име српског краља Стефана Првовенчаног који је у своје време помагао православне цркве које су се налазиле под Татарима.²¹⁰⁶ Азијски департман подржао је иницијативу „неколико Словена са простора Турске који живе у Петрограду” и своје мишљење доставио Светом Синоду.²¹⁰⁷ Међутим, одговор Светог Синода био је да дозволу за отварање подворја могу добити само цркве у рангу патријаршија, да се руски прилози равномерно деле и градским и сеоским црквама у Турској, и да руски дипломатски представници могу да деле прилоге и истовремено прикупљају информације о црквама и манастирима, те да новац од подворја директно ступа у патријаршијску касу и не може се расходovati према жељама добротвора. Сходно томе да Хиландар нема старешину и не налази се у словенској области, било би спорно и коме би братство подворја било одговорно. Иако се Свети Синод питао какав капитал уопште могу поседовати архимандрит Софроније и јеромонах Кирил, сматрано је да би се он могао искористити, пре на фонд који би помагао словенско–српске цркве, него на подизање и издржавање подворја.²¹⁰⁸ У документу Азијског департмана о отварању Словенско–српског подворја наведено је да су све ове чињенице познате и Министарству спољних послова, али и чињеница о равнодушности Цариградске патријаршије према јужнословенским црквама и манастирима. Предложено је да се дозвола о отварању Словенско–српског подворја изда у духу јединства и комуникације са православним црквама и манастирима у Турској, не нарушавајући тиме права патријарха. Прикупљање прилога у Русији водило

²¹⁰⁶ РГИА, Ф. 797, Оп. 31, 2 отд. 2 ст, Д. 328, Л. 5–7 об. *Група углавном Срба – Н. П. Игњатијев, 5. децембар 1861.*

²¹⁰⁷ РГИА, Ф. 797, Оп. 31, 2 отд. 2 ст, Д. 328, Л. 1–1 об. *Азијски департман МИД (директор и заменик директора) – Обер-прокуратор Св. Синода, 14. децембар 1861.*

²¹⁰⁸ РГИА, Ф. 797, Оп. 31, 2 отд. 2 ст, Д. 328, Л. 8–13. *Извештај – одговор.*

би се за неколико манастира, изузев за манастире у Херцеговини, за које је прилоге тада прикупљао јеромонах Прокопије Чокорило. Сходно значају манастира Хиландара, сматрало се да би Словенско–српско подворје, и у духовном и у политичком смислу, било драгоцену средство комуникације Русије са Словенима. Пошто је отварање Подворја оцењено као могуће и веома корисно, Азијски департаман Министарства спољних послова разрадило је прве кораке. Као прво, у договору са Александром II и руском духовном управом, требало је пронаћи одговарајуће место, недалеко од центра Петрограда. Као друго, требало је захтевати да добротвори почну да прикупљају новац за његову изградњу, а да касније оно пак буде под надзором лица по избору добротвора. И као треће, после изградње и отварања Словенско–српског подворја, петроградски митрополит постављао би старешину, или из редова руских духовника, или из редова Словена који се налазе у Русији ради прикупљања прилога. Изабрани старешина живео би на подворју.²¹⁰⁹ Обер-прокуратор Александар Петрович Толстој (1856–1862), који им је издао дозволу,²¹¹⁰ а затим, и његов наследник обер-прокуратор Алексеј Петрович Ахматов (1862–1865), за мишљење око отварања Словенско–српског подворја обраћали су се московском митрополиту Филарету (1821–1867)²¹¹¹, који се сложио да би оно требало бити у надлежности митрополита новгородског, петроградског и финског и Петроградске епархијалне управе. Московски митрополит је сматрао да Подворје треба да буде на услузи Словенима и Србима који бораве у Петрограду, али да се пак прикупљање прилога мора ограничити на годину или две, као и да је преамбициозно мислити да се могу прикупити све потпуне и тачне информације о црквама и манастирима у словенским земљама, а камоли одговорити на све њихове потребе.²¹¹² Међутим, без обзира на подршку грофа Николаја Павловича Игњатијева и московског митрополита Филарета, иначе почасног члана Московског словенског комитета,²¹¹³ до отварања Словенско–српског подворја ипак није дошло. Године 1862, поједини чланови

²¹⁰⁹ РГИА, Ф. 797, Оп. 31, 2 отд. 2 ст, Д. 328, Л. 23–34. *О оснивању Словенско-српског подворја у Петрограду.*

²¹¹⁰ РГИА, Ф. 797, Оп. 31, 2 отд. 2 ст, Д. 328, Л. 17–17 об. *Неустановљено лице – Митрополит московски Филарет, 27. април 1862.*

²¹¹¹ Више о московском митрополиту Филарету и подворјима у Русији: И. Ю. Смирнова, *Митрополит Филарет и Православный Восток: из историји междерковних везајей*, Москва 2014.

²¹¹² РГИА, Ф. 797, Оп. 31, 2 отд. 2 ст, Д. 328, Л. 18–21 об. *Митрополит московски Филарет – Обер-прокуратор А. П. Ахматов, 8. мај 1862*; *Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита московского и коломенского, по учебным и церковно-государственным вопросам, издаваемое под редакцией Саввы, архиепископа тверского и кашинского*, Т. 5 Ч. 1, Москва 1887, 259–261.

²¹¹³ Одмах по оснивању Московског словенског комитета, митрополит Филарет, постао је његов почасни члан и том приликом приложио 300 рубаља: Н. А. Попов, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, 103.

Московског словенског комитета, заинтересовани за бугарско црквено питање, предложили су да се Бугарима поправи положај у духовним школама, да се отвори посебан пансион за њих, па у том смислу предложили и отварање Бугарског подворја у Москви, где би бугарски питомци били смештени.²¹¹⁴ Међутим, ни ова иницијатива није уродила плодом.

Марта 1862. године, игуман манастира Хиландар архимандрит Никифор, за помоћ и посредовање обратио се српској влади. Тражено је да им се помогне да добију или мало место у Петрограду или да поврате посед у Москви, који је на основу царске хрисовуље поклоњен у вечни посед Хиландара.²¹¹⁵ Године 1863. митрополит Михаило молио је грофицу Блудову да помогне архимандриту Софронију да се новчана помоћ руског Светог Синода намењена „подворју”, вероватно се мислило на поменути посед у Москви, у висини од 100 рубаља годишње, пренесе на манастир Хиландар, и да се оно увећа на 1.000 рубаља годишње.²¹¹⁶ Међутим, како око враћања поседа, тако и око новчаног давања, појавили су се бројни проблеми, а и архимандрит Софроније се убрзо упокојио у Петрограду. После његове смрти, митрополит Михаило покушао је да свештеницима из његове пратње, јеромонаху Антиму и јерођакону Јевстатију, обезбеди продужавање дозволе за прикупљање прилога по Русији.²¹¹⁷ Међутим, почетком 1864. године, напустили су Русију, иако су постојали планови да јерођакон Јевстатије остане да се школује у некој од духовних академија.²¹¹⁸

Иницијатива о отварању Српског подворја у Русији васкрснута је од стране митрополита Михаила током његове друге посете Москви. На седници Московског словенског комитета одржаној 26. октобра 1869. године,²¹¹⁹ српски митрополит изнео је предлог да Српска митрополија треба да добије своје подворје у Москви. Московски словенски комитет је подржао ову иницијативу и убрзо Николај Николајевич Дурново,²¹²⁰ стални члан Московског словенског комитета, који је важио за стручњака

²¹¹⁴ Исто, 132.

²¹¹⁵ *Архимандрит Никифор – Никола Христић, Хиландар, март 1862.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 271–272.

²¹¹⁶ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2179, Л. 36–37 об. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 19. март 1863.*

²¹¹⁷ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2602, Л. 1. *Митрополит Михаило – Јеромонах Хиландарско-Атоског братства Антиму, Београд, 25. август 1863.*

²¹¹⁸ Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско питање у XIX и почетком XX века*, Келн 1979, 45.

²¹¹⁹ Више о седници: *Пастир: лист за науку и књижевност духовног садржаја* 28, 10. новембар 1869.

²¹²⁰ Николај Николајевич Дурново (1842–1919) потицао је из племићке породице. Школовао се у Првом московском кадетском корпусу, а након тога произведен је за официра. Како се није пронашао у војсци, шездесетих година XIX века, окреће се књижевности и новинарству. Сматран је за великог пријатеља Срба. Сам наводи да је у три наврата боравио у Србији, а нама је познато да је српску престоницу посетио 1891. и 1901. године, када је и примљен у аудијенцију код краља Александра Обреновића. Са многим

везано за московска подворја,²¹²¹ саставио је нацрт пројекта о отварању. Према пројекту, који је настао између 26. октобра и 2. новембра 1869. године, Подворје Српске митрополије требало је да има политичку, црквену и културно-просветну улогу. Замишљено је као центар и спона који ће помагати и окупљати све Србе и Бугаре у Москви. Налазило би се у надлежности српског митрополита и то „док се сви Срби не уједине у једну државу, када би прешло у надлежност српског патријарха”. Српски митрополит имао је право избора старешине и истовремено управљао прерасподелом прилога „по српским и бугарским земљама” у црквене и културно–просветне сврхе. Старешина, који се бирао из редова српских архимандрита са знањем руског језика, требао је да буде посредник за црквене односе са српском црквом „не само у Кнежевини, већ и у Старој Србији, Херцеговини, Босни, Црној Гори, Банату, Војној граници, Хрватској и Далмацији”. Предвиђено је да Српско подворје у Москви помаже српско и бугарско свештенство које се налази у Москви и да се стара о српским и бугарским питомцима и питомицама у московским образовним установама. У погледу просвете, могло је да рачуна на подршку и помоћ Московског словенског комитета. Иако су постојале три локације, када је место отварања било у питању, као коначан избор предложена је црква Св. бесребреника Кира и Јована, која се налазила у центру Москве, у улици Сољанка бр. 6. Пред крај текста, Дурново се обавезао да ће Московски словенски комитет, преко обер-прокуратора Светог Синода, свим снагама подржати отварање Српског подворја у Москви, јер ће оно увек бринути о снабдевању српских цркава богослужбеним књигама, богослужбеним предметима и новцем. Закључио је да би згодан повод отварања Подворја Српске митрополије могло бити одбијање предлога Петроградског одељења Московског словенског комитета од стране руског Светог Синода да се помогне црквама у Херцеговини.²¹²²

Неколико дана пошто је митрополит Михаило напустио Москву, Управа Московског словенског комитета, 2. новембра 1869. године, званично је затражила

истакнутим Србима свога времена био је у личној преписци, о чему нам сведочи његов лични фонд, који се данас чува у Одељењу писаних извора Државног историјског музеја у Москви. Поред Матија Бана, Нићифора Дучића, Алимпија Васиљевића, Пантелије Срећковића, Стојана Новаковића, Драгутина Илића, Николе Пашића, Ђорђа Генчића, нарочито добре пријатељске односе одржавао је са митрополитом Михаилом: Н. Н. Дурново, К истории сербско–турецкой войны 1876 года, *Исторический вестник* 75 (1899), 533; С. И. Данченко, *Материалы архива Н. Н. Дурново по истории российско–сербских связей в XIX в. Публикация*, Славяне и Россия: к 110-летию со дня рождения С. А. Никитина: сборник статей, 756–762.

²¹²¹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 77, Л. 9–10 об. Н. А. Попов – Н. А. Зубков, 21. мај 1874.

²¹²² ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 43, Л. 20–20 об, 29–30 об. *Пројекат члана Московског словенског комитета Н. Н. Дурнова о оснивању Српског подворја у Москви, [1869]*. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 282–285.

помоћ Дмитрија Андрејевича Толстоја око отварања Српског подворја у Москви. Њихов главни аргумент заснивао се на томе, да ако се изузме Бесарабија и Грузија, у Русији постоје само подворја Цариградске, Александријске, Јерусалимске и Антиохијске патријаршије, те подворја три светогорска манастира. Према томе, српска црква, „која не брине само о духовном развоју Срба, већ и Босанаца, Херцеговаца и Бугара”, нема то што има грчка црква. Михаил Петрович Погодин и Нил Александрович Попов подвукли су да Московски словенски комитет и остали добротвори не могу учинити толико за Србе и Бугаре, колико би то могло учинити Српско подворје и узгред подвукли његову не само црквену већ и културно–просветну улогу.²¹²³ Уз ово писмо приложена је и *Белешка о оснивању у Москви Подворја српског престола*, која је поред пројекта Дурнова, садржала и адресе све три предложене цркве, које би могле да се уступе за отварање Српског подворја у Москви.²¹²⁴

Обер-прокуратор Светог Синода о свему је одмах известио митрополита московског и коломенског Инокентија (1868–1879).²¹²⁵ Након што су примили вести о сагласности митрополита Инокентија и епископа Леонида, на децембарској седници наредне године, Управа Московског словенског комитета написала је одговор грофу Толстоју, у коме је најавила званичан захтев српског митрополита и навела да је отварање Српског подворја у Москви искључиво жеља митрополита Михаила и московских чланова Комитета.²¹²⁶ Када се поставило питање финансија, знало се да се не може рачунати на помоћ митрополита Инокентија, а једино се помињала новчана помоћ Московског словенског комитета и извесног Пољака.²¹²⁷

Иако је српски митрополит после Москве отпутовао у Петроград, није било прилике да тамо започне разговоре о отварању Српског подворја. По повратку у Београд, Намесништво је подржало његову иницијативу, о чему је одмах обавестио Московски словенски комитет.²¹²⁸ Међутим, званичну молбу Светом Синоду, упутио је више од годину дана касније, 24. децембра 1870. године, када је међународна политичка

²¹²³ РГИА, Ф. 797. Оп. 39, 2 отд. 3 ст. Д. 175, Л. 1–2 об. *Московски словенски комитет (М. П. Погодин, Н. А. Попов) – Д. А. Толстој, 20. октобар 1869.*

²¹²⁴ РГИА, Ф. 797. Оп. 39, 2 отд. 3 ст. Д. 175, Л. 3–6 об. *Белешка о оснивању Подворја српског престола у Москви.*

²¹²⁵ РГИА, Ф. 797. Оп. 39, 2 отд. 3 ст. Д. 175, Л. 7–7 об. *Д. А. Толстој – Митрополит московски Инокентије, 30. октобар 1869.*

²¹²⁶ РГИА, Ф. 797. Оп. 39, 2 отд. 3 ст. Д. 175, Л. 9–10 об. *Московски словенски комитет (М. П. Погодин, Н. А. Попов) – Д. А. Толстој, 27. новембар 1870.*

²¹²⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 23, Ед. хр. 20, 1–2. *Неустановљено лице – Н. А. Попов, 1870.*

²¹²⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 31–31 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 6. фебруар 1870.*

ситуација постала знатно повољнија по Русију. У молби је представљена жеља и потреба српске стране за повезивање и бољу сарадњу са Руском православном црквом „у коју упиremo своје погледе ради побољшања судбине нашег словенског народа на југу”. Наведено је да на овај начин, Кнежевина Србија, „од које је створен центар на југу за образовање области у којима живе наш српски и бугарски народ”, тражи моралну и материјалну помоћ Русије ради ширења просвете и побожности међу народом који живи под турском влашћу. Српски митрополит је истакао да би се очувао контакт у свим областима у којима живи православни народ, и да би се подржао користан утицај српске престонице, потребно је да Русија помогне и подржи Београд. Стога, неопходно је постојање Подворја Српске митрополије у Москви ради одржавања комуникације Русије са православним Словенима у турским областима, јачања јединства и заједништва међу њима, па и помагања српских цркава од стране руских добротвора.²¹²⁹ Истог дана, званично писмо митрополит је упутио и грофу Толстоју, у коме је подвукао: „Нама лично ништа не треба, али желимо да имамо помоћ за шире деловање у корист Православне цркве и Словенства“.²¹³⁰ Копије ових писама српски митрополит проследио је у Московски словенски комитет.²¹³¹

Према предлогу о отварању Српског подворја у Москви, Свети Синод Руске православне цркве поставио се веома благонаклоно, према речима заменика обер-прокуратора, у односу на друге православне институције у иностранству, готово са симпатијама. Међутим, око издавања дозволе морали су да консултују Министарство спољних послова, да провере да ли можда са њихове стране постоје неке препреке. Незванично, Јуриј Васиљевич Толстој, био је готово сигуран у позитиван крајњи исход.²¹³² Гроф Дмитриј Андрејевич Толстој, 22. јуна 1871. године, обавестио је о свему руског канцелара. Пошто је руски Свети Синод донео одлуку, да Српска митрополија која није аутокефална и налази се под ингеренцијом Цариградске патријаршије, окружена муслиманима, заслужује помоћ руске цркве, те њихово одобрење да отвори своје подворје у Москви, затражено је зелено светло и од кнеза Горчакова. Обер-прокуратор Светог Синода представио му је молбе српског митрополита и Михаила

²¹²⁹ *Митрополит Михаило – Св. Синод Руске православне цркве, Београд, 12. децембар 1870.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 289–290.

²¹³⁰ РГИА, Ф. 797, Оп. 39, 2 отд. 3 ст, Д. 175, Л. 11–11 об. *Митрополит Михаило – Д. А. Толстој, Београд, 12. децембар 1870;* ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 4–4 об. *Митрополит Михаило – Д. А. Толстој, Београд, 12. децембар 1870.*

²¹³¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, 3–3 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд–Крушевца, 11. јануар 1871.*

²¹³² ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 10–11. *Ј. В. Толстој – П. Н. Баћушков, Петроград, 3. јун 1871.*

Петровича Погодина, као и спремност Московске епархијалне управе да у циљу подршке православља у Србији за место отварања Подворја Српске митрополије уступи цркву Св. бесребреника Кира и Јована са све поседима, с тим да се за њену непокретну имовину исплати извесна новчана надокнада, за шта је наведено да је Московски словенски комитет показао спремност да помогне Српској митрополији.²¹³³ Одговор Министарства спољних послова био је да са њихове стране не постоје никакве препреке.²¹³⁴

Даље преговоре о отварању Подворја Српске митрополије, успорило је питање преузимања предложене цркве Св. бесребреника Кира и Јована, која се налазила у поседу суседне цркве Свих Светих. Први проблеми догодили су се одмах на почетку, када је Московски словенски комитет проследио предлог о уступању ове цркве Московској конзисторији. Према информацијама којима су московски словенофили располагали, за време митрополита Филарета, ова црква била је одређена за једно грчко подворје, али се од тога одустало, јер је нађено боље решење. Сама црква поседовала је две двоспратне куће и мали дућан што је годишње доносило око 8.000 рубаља прихода. Предложено је да прва двоспратна кућа у близини цркве Свих Светих остане старом власнику, а да друга двоспратна кућа и мали дућан, који су годишње доносили око 2.800 рубаља прихода, припадну Српској митрополији. То се није допало старешини цркве Свих Светих, па је протојереј Јован Загорски, који је иначе био и члан Московске конзисторије, добио дозволу да о томе затражи мишљење парохијана, које се није много разликовало од његовог. Због тога, Московска конзисторија је одбила да да сагласност за преузимање и негативан одговор послала у Петроград. Московски словенски комитет је потом затражио и друга мишљења, па је једно гласило да црква припојена ван службе може зависити само од више духовне власти, не и од парохијана, те је такво мишљење прослеђено обер–прокуратору.²¹³⁵

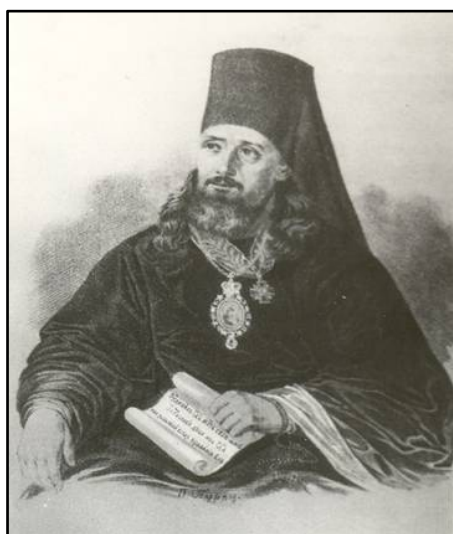
Како неко време није било вести, априла 1872. године, Михаил Петрович Погодин обратио се грофу Толстоју. У међувремену, маја месеца, преко Министарства спољних послова, Свети Синод је обавестио митрополита Михаила о условима које је Московска епархијална управа, уз сагласност цркве Свих Светих, поставила везано за преузимање цркве Св. бесребреника Кира и Јована. Тражено је да се за уступање

²¹³³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 2–3. *Д. А. Толстој – А. М. Горчаков, 10. јун 1871.*

²¹³⁴ РГИА, Ф. 797. Оп. 39, 2 отд. 3 ст. Д. 175, Л. 17–17 об. *Азијски депарتمان МИД (П. Н. Стремоухов) – Обер-прокуратор Св. Синода, 24. децембар 1871.*

²¹³⁵ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 127, Л. 1–2 об. *Неустановљено лице – М. П. Погодин, [1872].*

двоспратне камене куће исплати новчана надокнада, а да плац који се налазио иза куће остане у поседу цркве Свих Светих.²¹³⁶ Према подацима којима су располагали, двоспратна камена кућа могла је годишње да донесе око 1.340 рубаља прихода.²¹³⁷ Како је Српска митрополија прихватила све услове, руски Свети Синод издао је званичну дозволу за отварање Српског подворја у Москви. Ове вести, преко Азијског департмана и Руског генералног конзулата, послате су 14. јуна 1872. године у Београд. Српска митрополија била је дужна да за црквену имовину исплати 10.000 рубаља.²¹³⁸

Слика 31. Митрополит московски и коломенски Инокентије (Иван Јевсејевич Попов-Вениаминов) (1797–1879)²¹³⁹

Слика 32. Митрополит новгородски, петроградски и фински Исидор (Јаков Сергејевич Николски) (1799–1892)²¹⁴⁰

О званичној дозволи Светог Синода, митрополит Михаило обавестио је Нила Александровича Попова, кога је замолио да се распита колико је тачно потребно новца за исплату црквене непокретне имовине, и да ли у случају потребе може рачунати на помоћ Московског словенског комитета.²¹⁴¹ Истовремено, упутио је молбу Јовану Ристићу ради званичног овлашћења српске владе и потребног новца: „Лепо Вас молим да будете добри урадити да се предлог прими, јер ће бити врло корисно за нас, да ми

²¹³⁶ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 5–5 об. Д. А. Толстој – А. М. Горчаков, 18. мај 1872.

²¹³⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 263, Л. 52–53. Директор Департмана за просвету (Е. Брадке) – М. П. Погодин, 22. јун 1872. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 291.

²¹³⁸ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 30–30 об. П. Н. Стремоухов – Н. П. Шишкин, 2. јун 1872.

²¹³⁹ Извор: „Древо” отворена православна енциклопедија: <https://drevo-info.ru/pictures/1776.html> (22. новембар 2019).

²¹⁴⁰ Портретная галерея русских деятелей. Сто портретов, Т. 1, составил А. Э. Мюнстер, Санкт-Петербург 1865, 124: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/6289-isidor-nikolskiy-mitropolit-novgorodskiy-sanktpeterburgskiy-i-finlyandskiy> (28. април 2021).

²¹⁴¹ НИОР РГБ, Ф. 239, II, 13, Ед. хр. 46, Л. 17–17 об. Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 10. август 1872. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 292–293.

тамо имамо своју цркву и своје имање“.²¹⁴² Међутим, за званично изношење предлога пред Државни савет, биле су му потребне фотографије и детаљније информације: колико вреди кућа и каква је црква, да ли има све што је потребно за богослужење, затим, колика је величина плаца који припада цркви и сл. Митрополит Михаило затражио је ове информације од Попова. Колико је српски митрополит желео Српско подворје у Москви, говори у прилог чињеница, да је био спреман да за исплату црквене куће, прода и сопствену имовину.²¹⁴³

Следеће питање које је дошло на ред, било је избор старешине, а оно је донело нове непријатности. Истовремено, касније упражњено место ужичког епископа и проблеми око избора старешине Српског подворја, за московске словенофиле био је јасан показатељ да Срби немају довољан број школованих свештеника.²¹⁴⁴ Николај Николајевич Дурново саветовао је да треба изабрати архимандрита који је познат руским духовним властима и који је образован, и у том смислу, предложио Василија Пелагића и Серафима Перовића. Истовремено, упозоравао је да, ако је судити по подворјима грчке цркве, дозволе о слању старешина могу да се отегну и до шест месеци, па чак и више.²¹⁴⁵ Митрополиту Михаилу избор није био нимало лак, о чему је лично писао Попову: „Тај избор је веома збуњујућ, мислим и до сада нисам смислио кога да пошаљем, како ме не би осрамотио“.²¹⁴⁶ Децембра 1872. године, одлучио је да на пролеће у Москву пошаље дипломца Кијевске духовне академије, архимандрита Нестора²¹⁴⁷ (Николу Поповића).²¹⁴⁸ Убрзо је уследило и одобрење српске владе, која је за потребе исплате црквене непокретне имовине издвојила 3.000 дуката. Митрополит је одмах о томе обавестио московске словенофиле, којима се захвалио на помоћи и замолио да

²¹⁴² АСАНУ, ЈР, XXVI/13. *Митрополит Михаило – Јован Ристић, Београд, 19. новембар 1872.*

²¹⁴³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 28–29. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 16. октобар 1872.*

²¹⁴⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 39–40. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 15. август 1873.*

²¹⁴⁵ Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, [после 16. октобра] 1872. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 293–294.

²¹⁴⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 28–29. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 16. октобар 1872.*

²¹⁴⁷ Нестор (Никола Поповић) (1833–1884), епископ нишки (1883–1884). Након завршене Београдске богословије, као питомац руске владе, наставио је даље школовање у Русији. На лични захтев, ради учења језика, првобитно је боравио у Кијевској богословији (1856–1859), да би потом, завршио и Кијевску духовну академију (1859–1863): АС, МБ, 1858/11, [Л. 1–2]. *Ректор Кијевске духовне академије, архимандрит Антоније – Митрополит Петар, 10. новембар 1857*; АС, МБ, 1859/240, [Л. 1–2]. *Никола Поповић – Митрополит Петар, Кијев, 1. април 1859.* По завршетку студија, вратио се у Србију и радио у гимназијама, био чиновник Конзисторије, професор и ректор Београдске богословије, уредник часописа *Сион* и *Пастир*. Замонашио се 1873. године и кроз месец дана добио архимандритски чин: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3812, Л. 6–9. *Митрополит Михаило – П. Н. Стремоухов, Београд, 10. јануар 1874.*

²¹⁴⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 46, Л. 32–33. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 13. децембар 1872.*

наставе да брину о Подворју „како би оно служило користи и части наше цркве”.²¹⁴⁹ Неколико дана касније, затражио је и званичну дозволу Светог Синода да архимандрит Нестор допутује у Русију²¹⁵⁰ и преузме „драги поклон српском народу”²¹⁵¹.

Крајем јануара 1873. године, преко Руског генералног конзулата, Српска митрополија послала је 2.800 дуката за исплату црквене куће.²¹⁵² Церетељев је новац преко курира послао у Руску амбасаду у Бечу,²¹⁵³ да би преко Англо–аустријске банке новац легао на рачун Азијског департмана, а одатле на Погодинов рачун.²¹⁵⁴ У Бечу је утврђено да недостаје један дукат и сматрало се да он недостаје још из Београда.²¹⁵⁵ Поред тога, Англо–аустријска банка је за своје услуге узела извесну провизију. Када је након трансакција Азијски департман уплатио новац на рачун Московског словенског комитета, сума је износила 9.679 рубаља и 30 копејки.²¹⁵⁶ Договорено је да српски старешина са собом у Москву понесе још 200 рубаља, како би се надокнадио губитак приликом промене валуте.²¹⁵⁷ Убрзо након примања новца из Србије, Управа Московског словенског комитета обавестила је протојереја Јована Загорског да је новац на њиховом рачуну.²¹⁵⁸ Три месеца касније, 25. јуна 1873. године, у Московски словенски комитет стигло је обавештење Московске конзисторије да је протојереј Јован Загорски сагласан да уступи црквену кућу за 10.000 рубаља, али не и плац.²¹⁵⁹ Када су се стекли сви неопходни услови, стигло је и решење Светог Синода, да се црква Св.

²¹⁴⁹ *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. јануар 1873.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 295.

²¹⁵⁰ РГИА, Ф. 797, Оп. 39, 2 отд. 3 ст, Д. 175, Л. 23–23 об. *Митрополит Михаило – Д. А. Толстој, Београд, 5. јануар 1873.*

²¹⁵¹ *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. јануар 1873.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 295.

²¹⁵² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 3–4. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 17. јануар 1873.*

²¹⁵³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 13–13 об. *Ј. П. Новиков – П. Н. Стремоухов, Беч, 26. јануар/7. фебруар 1873.*

²¹⁵⁴ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 17–17 об. *Министарство финансија (Специјализована канцеларија за кредите) – Азијски департман МИД, 9. фебруар 1873.*

²¹⁵⁵ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 21–21 об. *Ј. П. Новиков – П. Н. Стремоухов, Беч, 8/20. март 1873.*

²¹⁵⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 37–38. *П. Н. Стремоухов – М. П. Погодин, 28. март 1873;* АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 65–65 об. *Московски словенски комитет – П. Н. Стремоухов, Москва, 4. фебруар 1874.*

²¹⁵⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, 7–8 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 9. март 1873;* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 297–298.

²¹⁵⁸ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 40. *Н. А. Попов – Јован Загорски, 9. април 1873.*

²¹⁵⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 45–46. *Московска духовна конзисторија – Московски словенски комитет 13. јун 1873.*

бесребреника Кира и Јована на основу царског одобрења предаје Подворју Српске митрополије у Москви.²¹⁶⁰

Истовремено, док се чекала дозвола за одлазак архимандрита Нестора у Москву, руски дипломатски представници у Београду почињу да шаљу властима у Петрограду оптужбе на митрополитов рад, што је читаву ситуацију додатно искомпликовало и успорило. Алексеј Николајевич Церетељев послао је 11. јануара 1873. године Стремоухову тајни извештај у коме га је обавестио да су послови око отварања Српског подворја у Москви завршени. Међутим, навео је да је питање Подворја изазвало велике трзавице и да су многи сматрали да се српска влада плаши да одбије предлог, јер тако може доћи у неповољан положај. Пренео је да су српски министри невољно одобрили издвајање 3.000 дуката из државне касе, да је Државни савет предлог једва одобрио и да су министри успели да наговоре Јован Мариновић, Коста Магазиновић, а нарочито Јанко Шафарик. Церетељев је даље писао о намери митрополита Михаила да у Москву пошаље некадашњег ректора Београдске богословије, „који је широм Србије познат, не само по раскалашном, необузданом и нетрезвеном животу, већ и као неко ко је јавно оптужен за проневеру у установи коју је водио”. Сходно Шишкиновом правилу да се не мешају у административна и лична питања, Церетељев се уздржавао од коментара, али је у разговору са Јованом Ристићем подвукао колико је питање представника српске цркве, усред старе православне Русије, значајно, и колико је важно да старешина буде добар администратор, да служи као пример беспрекорног живота. Јован Ристић му је обећао да ће на ово питање обратити нарочиту пажњу.²¹⁶¹

Свестан чињенице да се добијање дозволе за долазак српског старешине може пролонгирати, митрополит Михаило потеже све своје везе, како би ствар убрзао. Истовремено, затражио је помоћ од петроградског митрополита Исидора, затим од Нила Александровича Попова,²¹⁶² па и од грофице Блудове, од које је тражено да се заложи код Стремоухова и грофа Толстоја да учине шта могу за Српско подворје.²¹⁶³ Убрзо је стигао и Поповљев одговор из Москве, када је постало јасно да питање отварања Српског подворја у Москви није завршено, и да оно у априлу неће прећи под управу

²¹⁶⁰ Јеромонах Платон, *Српско подворје у Москви*, 14; Л. В. Кузьмичева, *Открытие Сербского Подворья в Москве в 70-е годы XIX века*, 307.

²¹⁶¹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 7–8 об. А. Н. Церетељев – П. Н. Стремоухов, Београд, 30. децембар 1872.

²¹⁶² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 3–4. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 17. јануар 1873*; Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 296.

²¹⁶³ *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 20. јануар 1873*. Писма митрополита Михаила грофици А. Д. Блудовој: прилог проучавању руско-српских односа (1871–1874), 133–134.

Српске митрополије, како је првобитно планирано. Српски митрополит поручио је члановима Московског словенског комитета да учине шта могу и истовремено обавестио их да је писао грофу Дмитрију Андрејевичу Толстоју, да ће Московски словенски комитет иступати као њихов посредник.²¹⁶⁴

Српски митрополит није одустајао од плана, па је марта 1873. године око добијања дозволе за путовање архимандрита Нестора и његовог помоћника игумана Теофила затражио помоћ Церетељева.²¹⁶⁵ Кнез Церетељев је решио да сачека одобрење Светог Синода да би им оверио пасоше и око тога консултовао Министарство спољних послова.²¹⁶⁶ Стремоухов је грофу Толстоју пренео да митрополит Михаило жели да српски старшина и његов помоћник допутују у Москву крајем године.²¹⁶⁷ Међутим, званичног одговора није било.²¹⁶⁸ Митрополит Михаило је постајао нестрпљив. Поручио је Попову да је архимандрит Нестор измучен од чекања одговора руског Светог Синода и да жели упражњено место ужичког епископа: „Нека за почетак служи Подворје, а касније, може бити и епископ и митрополит“.²¹⁶⁹ Иако је митрополит Михаило планирао да српски архимандрит крајем лета отпутује у Москву, Николај Николајевич Дурново саветовао је ипак да то буде почетак лета, јер је било потребно припремити све пре зиме.²¹⁷⁰

У међувремену, од средине 1873. године, репутација осведоченог русофила митрополита Михаила у Петрограду, озбиљно је доведена у питање. У то време, руско Министарство спољних послова било је веома забринуто услед ширења револуционарних и либералних идеја у Србији, а руски конзул Николај Павлович Шишкин, додатно је подстицао такво расположење. Маја месеца, Шишкин се после дужег одсуства вратио у Београд, а Церетељев је отпутовао у Цариград.²¹⁷¹ По доласку,

²¹⁶⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 5–6. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 27. јануар 1873.*

²¹⁶⁵ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 20–20 об. *А. Н. Церетељев – П. Н. Стремоухов, Београд, 4. март 1873.*

²¹⁶⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, 7–8 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 9. март 1873;* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 297–298.

²¹⁶⁷ РГИА, Ф. 797. Оп. 39, 2 отд. 3 ст, Д. 175, Л. 30. *Азијски депарتمان МИД (П. Н. Стремоухов) – Д. А. Толстој, 17. март 1873.*

²¹⁶⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 9–10. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 29. март 1873.*

²¹⁶⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 21–22. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, између 4. маја и 30. јуна 1873.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 298–299.

²¹⁷⁰ *Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, 12. мај 1873.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 299–300.

²¹⁷¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 11–12. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 15. јун 1873.*

руски конзул је пренео митрополиту да се петроградске власти љуте на њега и замерају му његов избор старешине за Српско подворје. Руска влада отворено је упутила два писма у коме је митрополиту замерено прво „дружење“ са либералима, а затим и инцидент који се догодио са двама питомицама у Петрограду, које су се на митрополитову препоруку школовале о трошку руске владе. Митрополит је покушао да се оправда код Стремоухова, кога је сматрао за искреног личног пријатеља и пријатеља српског народа, настојећи да докаже да није део Омладине и правдао је српске питомице да су запале у лоше друштво у време његовог одсуства из Београда. Уверавао га је да није део послова Омладине, да не дели њихова мишљења и стремљења, те да је у књизи *Одбрана истине* осудио атеизам и „глупости“ Омладине. Како је митрополит писао, ако су за оптужбе криве намере Јеврема Марковића, Пере Матановића и других, онда заслужује пре похвале, јер је његово мешање изменило ситуацију, која би у овом моменту била штетна за Србију и непријатна по Русију. Митрополит Михаило поручио је да су Срби свесни да боља будућност српског народа зависи искључиво од српско–руског пријатељства и истовремено због ове ситуације упутио своја извињења кнезу Горчакову и грофу Толстоју.²¹⁷²

Митрополит Михаило се забринуо да би читава ствар око отварања Српског подворја могла пропасти. Пожалио се Попову да се у Петрограду љуте на њега „или због лажних вести или што не разликују клевету од истине“. Правдао се да макар он добро зна да није имао избора и подвукао да се Нестор од примања монашког чина понаша одлично, па да чак поједини желе да га виде на челу Ужичке епархије, што он свакако не мисли. На крају писма му је поручио: „Непријатељске партије осуђују људе где год, који се негде покажу да су способни да учине нешто. И ми овде можемо да се боримо лако, али, ако и Руси из незнања стану на страну непријатеља, тада су и ваши пријатељи дужни да капитулирају“.²¹⁷³ Након тога, Попов, који је сматрао да српски митрополит при избору старешине треба да има последњу реч, затражио је од Корнилова да о томе поразговара са члановима Азијског департмана: „Сматрам, да што се ове ствари тиче, митрополитов глас треба да буде пресудан“.²¹⁷⁴

²¹⁷² АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3812, Л. 1–2 об. *Митрополит Михаило – П. Н. Стремоухов, Београд, мај 1873.*

²¹⁷³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 11–12. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 15. јун 1873;* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II,

²¹⁷⁴ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 8, Л. 47–48 об. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – И. П. Корнилов, 27. јун 1873;* АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 33–33 об. *Испис из писма Н. А. Попова И. П. Корнилову, 29. јун 1873.*

Почетком јула 1873. године Шишкин је примио званично одобрење којим се допушта да архимандрит Нестор и игуман Теофил допутују у Москву, али тек након што је митрополит Михаило отишао на четворомесечно лечење у Карлсбад. Пошто није имао прилике да му га достави, настојао је да петроградске власти од те одлуке одврати, што је на крају и успео. У поверљивом писму Стремоухову од 5. јула 1873. године, Шишкин је тврдио да Нестор није прави избор за старешину Српског подворја. За њега је навео да је као свршени студент Кијевске духовне академије, из Кијева пренео нихилизам у Србију, који је у то време тамо владао. По повратку у Србију, све време служења није престајао да буде члан радикалне партије и да пред грађанима представља заводљиво и неморално понашање, недостојно не само за духовно, већ и за световно лице. Оптужио га је да се упустио у авантуру са Јелисаветом Николић, од које је направио следбеницу свог политичког правца. Шишкин је директора Азијског департмана обавестио да када је допутовао у Београд и сазнао за митрополитов избор старешине, одмах је разговарао са Михаилом, који га је уверавао да је само неколико дана пре тога сазнао од кнеза Милана детаље скандалозног понашања архимандрита Нестора и да га је српски кнез укорио, јер је митрополит имао намеру да га постави за ужичког епископа. Након свега овога, београдски митрополит је строго укорио Нестора, а он му је обећао да ће се поправити.²¹⁷⁵

Шишкин је оптужио Церетељева да није на време упозорио Министарство спољних послова на личност архимандрита Нестора. Међутим, Церетељев се бранио да је о свему руског конзула одмах обавестио, да је разговарао са кнезом Миланом и Јованом Ристићем, али да није успео да своје мишљење наметне митрополиту Михаилу, који га је избегавао, јер је одржавао личну преписку са обер–прокуратором Светог Синода. Тврдио је да никад није крио своје нерасположење према оцу Нестору, кога је примао хладно, није га посећивао и никада није помињао његов одлазак у Москву. Када га је марта 1873. године митрополит замолио да визири Несторев пасош, он је то одбио, јер за то није имао дозволу и одмах се обратио Азијском департману. На тај начин, урадио је шта је било до њега.²¹⁷⁶ У његову одбрану стао је и гроф Игњатијев, позивајући се на његов извештај од 12. јануара 1873. године.²¹⁷⁷

²¹⁷⁵ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 29–30 об. *Н. П. Шишкин – П. Н. Стремоухов, Београд, 23. јун 1873.*

²¹⁷⁶ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 43–47 об. *А. Н. Церетељев – П. Н. Стремоухов, 12. август 1873.*

²¹⁷⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 48–49 об. *Н. П. Игњатијев – В. И. Вестман, Цариград, 6. август 1873.*

Поверљиво Шишкиново писмо Стремоухову од 5. јула 1873. године садржало је и оптужбе на митрополитов рад, кога је оптужио за сарадњу са либералима, усмерену против српске владе и на штету српске цркве. Руски конзул је тврдио да Омладина на сваки начин покушава да за своје планове обезбеди руску подршку. Покушали су да привуку и Јована Мариновића, коме су понудили да стане на чело покрета, јер су знали да руско Министарство спољних послова изузетно цени његову личност и дело. Писао је да отворено око себе прикупљају све оне који су незадовољни влашћу, у циљу смењивања садашње српске владе и формирање нове власти, коју би формирали од присталица Омладине. Након што се вратио у Београд, митрополит Михаило, за кога је руски конзул тврдио да је наклоњен Омладини, иступио је као њихов посредник и дошао с њим да разговара о Омладини. Омладина је желела да од руског конзула као званичног представника руске владе сазна мишљење званичне Русије везано за сопствене послове и послове српске владе.²¹⁷⁸ Шишкинов одговор митрополиту био је да је за Руску империју ова влада свакако боља од владе коју би формирала Омладина, и истовремено подвукао да он као званични представник може одржавати контакт само са званичним органима, никако са друштвима или покретима, било да делују јавно или тајно у земљи. Шишкин је упозорио Стремоухова да се покушај приближавања није на овоме завршио, већ да Омладина планира да у Петроград пошаље Ђоку Влајковића како би ступио с њим у непосредни контакт. Што се тиче митрополита Михаила, Шишкин је наводно избегавао да о томе разговара, али је сад био приморан, јер се српски митрополит налази на странпутици, која га може коштати не само лишавања чина владике, већ и срозавања угледа поглавара српске цркве у народу. Оптужио га је да се бави искључиво политиком, да је око десет месеци опозиција владама, а Митрополија седиште окупљања опозиционара. Шишкин је написао да неће погрешити уколико каже да су људи које митрополит подржава или неморални или екстремних политичких погледа, те да кнез Милан његово покровитељство више не узима у обзир. Услед одсуства надзора и уопште одсуства руководства митрополита Михаила, изузев старије генерације свештеника,

²¹⁷⁸ Шишкин је истакао да је у разговору открио за њега „необичне интриге”. Руски конзул је навео да Омладина критикује српску владу због тога што је само троје чланова Омладине успело да добије место у администрацији, а да се само један од њих, Јован Бошковић, нашао на дужности начелника у Министарству спољних послова, па затим и што су поновно подвргнути истрази, попут оне након „Топчидерске катастрофе”. Истовремено, писао је да је Омладина у своје редове привукла „лакомисленог” Александра Карађорђевића, који је Народном музеју у Новом Саду поклонио очево оружје и слику мађарског уметника на коме је представљено убиство Карађорђа, те да Омладина чини све како би повратила култ првог борца за ослобођење српског народа, док се *Застава* труди да јавност подсети на најмрачнију епизоду из владавине кнеза Милоша: РГИА, Ф. 797, Оп. 43 Отд. 2 Ст. 3, Д. 132, Л. 2–7. *Н. П. Шишкин – П. Н. Стремоухов, Београд, 23. јун 1873.*

Шишкин је навео да постоје сталне жалбе на свештенство. Руски конзул је апеловао на Стремоухова и на лица од ауторитета да се српски митрополит опомене и да му се укаже на погрешан пут на коме се налази, што би према његовом мишљењу имало позитиван учинак и на митрополита и на српску цркву.²¹⁷⁹ Шишкиново писмо не само да је дошло до Министарства спољних послова, већ и до руског Светог Синода. О везама српског митрополита и Омладине знало се одавно, али им је сад требало више информација. Иако се знало да су митрополитове побуде искључиво патриотизам, руски конзул у Београду ипак је добио смернице да митрополиту скрене пажњу.²¹⁸⁰

Како је митрополитов избор старешине Српског подворја означен за политички и морално неподобан, Александар II одлучно је забранио Несторев долазак у Русију.²¹⁸¹ Ове вести Московска конзисторија доставила је у Московски словенски комитет, с тим да је једино игуману Теофилу био одобрен долазак.²¹⁸² Дмитриј Андрејевич Толстој послао је 17. септембра 1873. године званичан тајни извештај Азијском департману којим је архимандриту Нестору забрањен долазак у Русију.²¹⁸³ Истовремено, руске духовне власти одбиле су да прихвате и избор протојереја Јакова Павловића²¹⁸⁴ за старешину. Након ових вести, митрополит Михаило се осетио понижено. Одлучио је да новог кандидата пронађе међу игуманима манастира, иако међу њима није било познавалаца руског језика. Правдао се да је желео да пошаље образованог човека, човека који говори руски језик и који би све завршио у суду и са властима, а за годину дана допутовао би неко други. Како је сам писао, Московски словенски комитет би свакако

²¹⁷⁹ РГИА, Ф. 797, Оп. 43 Отд. 2 Ст. 3, Д. 132, Л. 2–7. *Н. П. Шишкин – П. Н. Стремоухов, Београд, 23. јун 1873.*

²¹⁸⁰ РГИА, Ф. 797, Оп. 43 Отд. 2 Ст. 3, Д. 132, Л. 8–9 об. *Пројекат обраћања руском дипломатском агенту у Србији.*

²¹⁸¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 13–14. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 30. јул 1873.*

²¹⁸² *Московска духовна конзисторија – Московски словенски комитет, 18. јануар 1874.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 307–308.

²¹⁸³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 57. *Д. А. Толстој – Азијски департман МИД, 5. септембар 1873.*

²¹⁸⁴ Инокентије (Јаков Павловић) (1840–1905), епископ нишки (1898–1905) и српски митрополит (1894–1905). Након завршене Београдске богословије, као питомац руске владе, школовао се у Кијевској богословији (1856–1859) и Кијевској духовној академији (1859–1863): АС, МБ, 1859/241, [Л. 1–2]. *Јаков Павловић – Митрополит српски. Примљено 14. априла 1859.* По повратку у Србију радио је као професор гимназије у Крагујевцу, војни свештеник и свештеник Казненог завода у Крагујевцу, па као професор и ректор Београдске богословије, вероучитељ Више женске школе, као дворски свештеник и начелник Црквеног одељења при Министарству просвете и црквених дела: В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, 531. Године 1869, митрополит Михаило је писао Попову да на протојереја који се тада налазио у Крагујевцу „гледају као на радикала”: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 44, Л. 15–15 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 29. јануар 1869.*

све контролисао и уредио најбоље могуће.²¹⁸⁵ У писму Попову Михаило је навео: „Наши послови су упропашћени услед грешке или јасне намере Николаја Павловича [Шишкина]. Он је пренео да је отац Нестор ништарија, што је убило и њега и мене, и све покварило. Захваљујући конзулату, за руске питомце, као тобоже револуционаре, нема места“.²¹⁸⁶

У међувремену, игуман Теофил, који је био одређен за помоћника старешине Српског подворја, пошто је 20. августа 1873. године добио дозволу да путује,²¹⁸⁷ упутио се ка Москви ради учења руског језика. У Москву је допутовао почетком септембра 1873. године, и како није имао овлашћење да преузме Српско подворје, привремено је смештен у Сретењском манастиру, где се налазио и Сава Косановић.²¹⁸⁸ До доласка српског архимандрита о њему је бринуо Попов,²¹⁸⁹ који је након њиховог првог сусрета забележио да је он „човек веома млад и чини се веома скроман“.²¹⁹⁰ Игуман Теофил често се жалио на братство Сретењског манастира и жељно ишчекивао дан доласка српског старешине у Москву: „Колико се не могу обићи да Вам се не потужим на таково поступање, толико ми је с друге стране мрзно и непријатно досађивати Вам с тим више. Исто се бојим да нас браћа Руси не уврсте у ред незадовољних, немирних и неблагородних“.²¹⁹¹ Попов га је упућивао на стрпљење.²¹⁹² Све до доласка српског старешине, игуман Теофил се за све своје потребе обраћао Московском словенском комитету и Попову, који му је на рачун српског митрополита издавао новац за куповину топле одеће, за трошкове лечења и слично.²¹⁹³

²¹⁸⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 13–14. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 30. јул 1873.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, П, 302–303.

²¹⁸⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, 23–23 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 19. новембар 1873.*

²¹⁸⁷ РГИА, Ф. 797. Оп. 39, 2 отд. 3 ст. Д. 175, Л. 40–40 об. *Азијски департаман МИД – Д. А. Толстој, 28. август 1873.*

²¹⁸⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 11, Л. 43–44. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 25. август 1873.*

²¹⁸⁹ *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 12. август 1873.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, П, 303–304.

²¹⁹⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 76, Л. 104–105. *Н. А. Попов – Н. А. Зубков, Москва, 26. август 1873.*

²¹⁹¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 20, Ед. хр. 31, Л. 7–8. *Игуман Теофил – Н. А. Попов, Москва, 30. новембар 1873.*

²¹⁹² Архимандрит Сава Косановић писао је Попову да је игуману Теофилу веома непријатно у Сретењском манастиру, јер поједини руски монаси изјављују „да ми Срби певамо гласом расколничким и бједним, тј. подобном оном дечаку који трчи и проси милостињу“: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 12, Л. 39–40. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 16. новембар 1873;* НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 12, Л. 41–42. *Сава Косановић – Н. А. Попов, 17. новембар 1873.*

²¹⁹³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 19–20. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 10. септембар 1873;* НИОР РГБ, Ф. 239, П. 20, Ед. хр. 31, Л. 3–4. *Игуман Теофил – Н. А. Попов, 14. октобар 1873;* НИОР РГБ, Ф. 239, П. 20, Ед. хр. 31, Л. 5–6. *Игуман Теофил – Н. А. Попов, Москва, 26. новембар 1873;* ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 248, Л. 129. *Признаница игумана Теофила – Московски словенски комитет, 24. децембар 1873;* НИОР РГБ, Ф. 239, П. 20, Ед. хр. 31, Л. 9–10. *Игуман Теофил – Н. А. Попов, Москва, 14. јануар 1874;* ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 265, Л. 31а. *Н. А. Попов – Н. А. Зубков, Москва, 19. март 1874.*

Следећи митрополитов кандидат за старешину Српског подворја у Москви био је архимандрит Вићентије Красојевић²¹⁹⁴, игуман манастира Враћевшница,²¹⁹⁵ који је имао личну препоруку Шишкина, као духовник беспрекорне репутације.²¹⁹⁶ Иако је Милан Ђ. Милићевић забележио да би Вићентије „пре ишао у Москву, него био владика”,²¹⁹⁷ 10. новембра 1873. године, потписан је указ о његовом постављењу за ужичког епископа.²¹⁹⁸ Шишкин је извештавао Петроград да је постављење ужичког епископа довело до сукоба између митрополита Михаила и кнеза Милана, да је српски митрополит желео да за епископа постави или архимандрита Нестора или протојереја Јакова, док је архимандрит Сава (Јовшић) био кнежев и кандидат српске владе.²¹⁹⁹

Како се митрополит Михаило двоумио између игумана манастира Враћевшнице, игумана манастира Горњак, па и игумана манастира Витовница,²²⁰⁰ након постављења за ужичког епископа, одлучио је да у Москву пошаље архимандрита Саву (Грбовића)²²⁰¹, игумана манастира Горњак,²²⁰² који је од Шишкина такође добио позитивну оцену.²²⁰³ Званичан захтев за одобрење да архимандрит Сава путује у Русију послат је 1. децембра 1873. године.²²⁰⁴

Првобитно, митрополит Михаило није знао да све оптужбе на његов рачун долазе заправо од Шишкина. Неповерење руске владе није нестајало, а Михаило је настојао да неспоразуме изглади, па је у писму Стремоухову од 19. новембра 1873. године навео: „Веома ценим цара и његову владу чији сам дужник и захвалан сам им до краја живота. Искрено волим Русију и дубоко подржавам све што води јединству и срећној сарадњи

²¹⁹⁴ Вићентије Красојевић (1824–1882), игуман Враћевшнице (1859–1873) и епископ ужички (1873–1883). Године 1870. посвећен је у чин архимандрита.

²¹⁹⁵ РГИА, Ф. 797, Оп. 39, 2 отд. 3 ст. Д. 175, Л. 44. *Азијски депарتمان МИД – Д. А. Толстој, 19. октобар 1873*; АСАНУ, ЈР, XXVI/13. *Митрополит Михаило – Јован Ристић, Београд, 11. септембар 1873*; АСАНУ, 9327, Књ. 4, Л. 651. М. Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872–6. април 1877)*, 112, 116.

²¹⁹⁶ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 59–59 об. *Н. П. Шишкин – Азијски депарتمان МИД, Београд, 8. октобар 1873.*

²¹⁹⁷ М. Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872–6. април 1877)*, 122.

²¹⁹⁸ Исто, 145–146.

²¹⁹⁹ РГИА, Ф. 797, Оп. 43 Отд. 2 Ст. 3, Д. 132, Л. 12–15. *Копија извештаја Н. П. Шишкина од 12. новембра 1873.*

²²⁰⁰ М. Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872–6. април 1877)*, 112.

²²⁰¹ Сава Грбовић (1852–1881), игуман манастира Горњак и старешина Српског подворја у Москви (1874–1881).

²²⁰² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, 23–23 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 19. новембар 1873*; Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 304–305.

²²⁰³ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 61–61 об. *Н. П. Шишкин – Азијски депарتمان МИД, 9. новембар 1873*; РГИА, Ф. 797, Оп. 39, 2 отд. 3 ст. Д. 175, Л. 46–47. *Азијски депарتمان МИД – Д. А. Толстој, 7. децембар 1873.*

²²⁰⁴ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 61–61 об. *Н. П. Шишкин – Азијски депарتمان МИД, 9. новембар 1873.*

Словена. И необично је, моја осећања су непромењена, одакле онда промена мишљења о мени код вас? Није мени страشان манастир, досадила ми је борба, за мене је мир пожељан, али да ви тражите моје удаљавање – то је несхватљиво и исувише болно”.²²⁰⁵ Убрзо је сазнао да све долази од Шишкина, који се у међувремену пожалио на њега и српској влади, те затражио да га смени и затворе у манастир.²²⁰⁶ Након тога, митрополит се опет пожалио Стремоухову да је увек настојао да одржава добре односе са Руским генералним конзулом, да је ћутао, радио свој посао, али је сваким даном све више клеветан. Повод томе нашао је у изборима за епископа Ужичке епархије, јер је свака партија имала свог кандидата. Поред тога, Шишкин га је код Ристића оптужио да је „интернационалиста“, да је свакој влади опозиција, да је запоставио црквене послове зарад политике, да му се супротставља, па да заслужије да се смени и затвори у манастир. Правдао се и о оптужби што се тиче избора старешине Српског подворја у Москви. Нестора је представио као личност која је предана Русији годинама, која не припада ни једној политичкој партији и која је својевремено била Миланов вероучитељ. Истакао је да је пре него што га је изабрао, био на вези са московским пријатељима, да је желео одобрење и српске и руске владе, и када је све то добио, изнео је предлог. Подвукао је да је увек био у пријатељским односима са Руским генералним конзулатом у Београду и да је оно имало било какве примедбе, он се томе никада не би супротставио, те навео: „И признајем, после свега овога, осуда ме је веома збунила и зачудила, не знајући како објаснити сву ту пометњу и чему све то?”²²⁰⁷ Сходно томе да је добио информације да је и руски Свети Синод променио мишљење о њему и да се чак и разгневило, преко петроградског митрополита Исидора, покушао је да у руске духовне редове пошаље информације да је лажно оклеветан. Желео је да руске духовнике увери да је исти као и раније, да не ради ништа што би угрозило интересе цркве или државе. Замолио је митрополита Исидора да његово писмо Стремоухову од 22. јануара 1874. године проследи грофу Игњатијеву, те да му се скрене пажња да овакво деловање руског дипломатског представника у Београду није у интересу цркве.²²⁰⁸ Петроградски митрополит није много марио за Шишкинове извештаје, а Михаило му се захваљивао на

²²⁰⁵ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3812, Л. 3–3 об. *Митрополит Михаило – П. Н. Стремоухов, Београд, 7. новембар 1873.*

²²⁰⁶ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3812, Л. 4–5. *Митрополит Михаило – П. Н. Стремоухов, Београд, 11. јануар 1874.*

²²⁰⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 3812, Л. 6–9. *Митрополит Михаило – П. Н. Стремоухов, Београд, 10. јануар 1874.*

²²⁰⁸ РГИА, Ф. 796, Оп. 205, Д. 487, Л. 1–5. *Митрополит Михаило – Владика Исидор, Београд, 15. јануар 1874.*

утехи и разумевању.²²⁰⁹ Митрополит Михаило је послао писмо и Попову: „Захваљујући Шишкину ја сам код вас у немилости, размислите, због чега? Као прво, зато што сам послао две девојчице, које су се у току две године одлично понашале, а на трећој години су искварене и морално и политички; као друго, због оца Нестора, такође исквареног и морално и политички; и као треће, што сам ја интернационалиста, комуниста, револуционар и све што хоћете, и то вероватно због тога што сам близак са особама које имају везе са светским револуционарима. Чудна ствар! Зашто они то пре нису приметили, када сам био млађи, него сада, када сам већ добио седе власи”.²²¹⁰ Истовремено, правдао се и код грофице Блудове, да архимандрит Нестор није пијаница и развратник, да не познаје питомице које су се школовале у Петрограду и да нико никада није чуо да је имао нешто с њима.²²¹¹ Уверавао је Блудову да није интернационалиста, да није запоставио црквене послове и да не омета Шишкинову политику. На то његово писмо, она је телеграфисала: „И да цео свет поверује клеветам, ја у Вас никада не би посумњала“.²²¹² Његова одана руска пријатељица није много марила за гласине, али је била веома забринута: „Брину ме лоши односи између митрополита Михаила и наше амбасаде и конзулата. Он може бити неопрезан и занесењак, али ми је блиско познат да би поверовала у ужасе у које уверавају цара”.²²¹³ Милан Ђ. Милићевић је пак забележио да је 22. фебруара 1874. године чуо да је кнез Милан „митрополита јако прекорео, што је црква онако запуштена, и што *он оставља своје, а гледа туђе послове*”.²²¹⁴

Лоши односи са Петроградом, навели су митрополита Михаила да посумња да се одлука о отварању Српског подворја у Москви може поништити.²²¹⁵ За помоћ око превазилажења спора, Московски словенски комитет је 16. фебруара 1874. године затражио помоћ грофа Николаја Павловича Игњатијева.²²¹⁶ Иако је одговорио да се сва преписка око отварања Подворја Српске митрополије у Москви води непосредно између

²²⁰⁹ РГИА, Ф. 796, Оп. 205, Д. 487, Л. 6–6 об. *Митрополит Михаило – Владика Исидор, Београд, 14. април 1874.*

²²¹⁰ *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 12. јануар 1874.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 305–306.

²²¹¹ РГАДА, Ф. 1274, Оп. 1, Д. 2180, Л. 39–39 об. *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 5. мај 1874.*

²²¹² *Митрополит Михаило – А. Д. Блудова, Београд, 10. јануар 1874.* Писма митрополита Михаила грофици А. Д. Блудовој: прилог проучавању руско–српских односа (1871–1874), 137.

²²¹³ *А. Д. Блудова – М. Ф. Рајевски, Петроград, 30. април/12. мај 1874.* Југословени и Русија: документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 137–138.

²²¹⁴ М. Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872–6. април 1877)*, 155.

²²¹⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 31–32. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. март 1874.*

²²¹⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 43–44. *Н. П. Игњатијев – Московски словенски комитет, 4. мај 1873.*

Министарства спољних послова и Руског генералног конзулата у Београду, и да одлука не зависи од њега, руски амбасадор у Цариграду је обећао да ће се, у складу са молбом Комитета, потрудити да учини све што од њега буде зависило, а у циљу отклањања неспоразума који буду настајали.²²¹⁷

Марта 1874. године Свети Синод Руске православне цркве званично је издао дозволу архимандриту Сави за путовање у Москву.²²¹⁸ Руски цар је одмах затражио и Шишкиново мишљење, који је овога пута одговорио: „У том случају се слажем”.²²¹⁹ Петар Николајевич Стремоухов проследио је ове вести у Московски словенски комитет и у Београд.²²²⁰ План је био је да архимандрит Сава почетком маја преузме Подворје Српске митрополије.²²²¹

Крајем маја 1874. године, преко Кијева и Одесе, Сава Горњак допутовао је у Москву.²²²² Митрополит Михаило предао му је пуномоћје, икону Светог Саве, упутства о управљању²²²³ и писмо захвалности члановима Московског словенског комитета. Како су све препреке везане за отварање представништва Српске митрополије у Москви биле савладане, српски митрополит је имао потребу да се за покровитељство и савете свесрдно захвали Погодину и осталим члановима Московског словенског комитета. Истакао је да се некада међу Русима веома мало знало о Словенима, али да захваљујући њима ствари сада стоје знатно другачије, сада је Русија упознала свако словенско племе понаособ. Митрополит Михаило поздравио је напоре и руске владе, руске црквене јерархије и руске публике да Срби добију своје подворје у Москви и тиме прилику да се додатно приближе Русији. Навео је да ће се молити да „Српско подворје послужи великој идеји која је, међу искреним пријатељима Словена присутна од почетка XIX века, нарочито с почетка његове друге половине, да ће се молити да оно буде спона љубави братских народа и да учини боље упознавање међу њима“.²²²⁴

²²¹⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 81, Л. 55–55 об. *Н. П. Игњатијев – Московски словенски комитет, 7. март 1874.*

²²¹⁸ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 67. *Д. А. Толстој – Министарство спољних послова, 27. фебруар 1874.*

²²¹⁹ РГИА, Ф. 797. Оп. 39, 2 отд. 3 ст, Д. 175, Л. 58. *О дозволи пребивања у Русији архимандрита Сави, 2. март 1874;* РГИА, Ф. 797. Оп. 39, 2 отд. 3 ст, Д. 175, Л. 59. *О мишљењу Н. П. Шишкина везано за архимандрита Саву, 2. март 1874.*

²²²⁰ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 265, Л. 32–32 об. *П. Н. Стремоухов – Н. А. Попов, 20. март 1874.*

²²²¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 33–34. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 21. март 1874.*

²²²² М. Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872–6. април 1877)*, 186.

²²²³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 35–36. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 19. април 1874.*

²²²⁴ РГАЛИ, Ф. 373, Оп. 1, Ед. хр. 243, Л. 1–1 об. *Митрополит Михаило – М. П. Погодин, Београд, 6. мај 1874.*

Нил Александрович Попов и Николај Николајевич Дурново срдечно су дочекали архимандрита Саву и око свега му помагали. Српски старешина предао је митрополитово писмо члановима Московског словенског комитета, где их је Михаило замолио да испрате да се преузимање цркве Св. бесребреника Кира и Јована и њене имовине законски добро одради.²²²⁵ Попов је 2. јуна 1874. године обавестио Николаја Абрамовича Зубкова да је ради преузимања Српског подворја допутовао Сава, и да је потребно обавити све формалности и исплату. Пошто је црква Св. бесребреника Кира и Јована била саграђена у XVIII веку, а последњу деценију и по била затворена, па стога и веома запуштена,²²²⁶ следећа фаза било је реновирање и опремање. Нил Александрович Попов прогнозирао је да би за поправку цркве било потребно око годину дана и да тек тада српски архимандрит може прећи у црквену кућу, која би се до тада издавала.²²²⁷ За све то била су потребна огромна материјална средства, а новац су на зајам тражили од Московског словенског комитета. Из Београда, митрополит је слао поруке охрабрења архимандриту, „да не клоне духом, да се уз труд ствари увек добро заврше”.²²²⁸

По доласку, архимандрита Саву примио је митрополит Инокентије, који му је обећао своју помоћ. Затим, Николај Николајевич Дурново и српски архимандрит заједно су посетили протојереја Загорског, који им је саопштио да ће сву црквену ризницу и ствари задржати, иако је то према царској наредби од 1873. године било незаконито. Дурново и Попов су тада схватили да им тек предстоји период прикупљања прилога, ризнице, богослужбених предмета, али и да исто тако морају да сачекају са апелима у штампи, док се Сава не пресели у Српско подворје.²²²⁹

Званично, архимандрит Сава је 27. јуна 1874. године преузео Српско подворје. Одмах по преузимању, архитекта је погледао цркву и оценио да је за санацију потребно око 4.688 рубаља. Московски словенски комитет није имао новца и требало је сачекати крај лета и повратак чланова у Москву. У току лета, Дурново и Попов објавили су у

²²²⁵ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 59. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 6. мај 1874*; НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 37–37 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 6. маја 1874*. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 308–309.

²²²⁶ *Сион: лист за свештенике, васпитаче и родитеље* 14, Београд, 16. април 1875.

²²²⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 77, Л. 9–10 об. *Н. А. Попов – Н. А. Зубков, 21. мај 1874*.

²²²⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 39–40. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 20. јун 1874*.

²²²⁹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 32, Л. 27–28 об. *Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, [22. јун 1874]*. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 309–310.

штампи два позива за прикупљање прилога и прилози су полако почели да пристижу.²²³⁰ Међу првима, одазвала се Сергијевско–Тројичка Лавра, која је приложила црквене предмете.²²³¹ Дурново је иначе тврдио да је упокојени митрополит Филарет део црквене ризнице поклонио сиромашним црквама у западним губернијама и црквама у Старој Србији, па стога, црквена ризница није била богата.²²³² Дурново је саставио списак добротвора, које је потом, Сава Горњак обилазио, не би ли до отварања Подворја прикупио све што је неопходно.²²³³ У међувремену, са циљем упознавања руске читалачке публике са положајем Православне цркве у Кнежевини Србији, а превасходно са постојањем Подворја Српске митрополије у Москви, Нил Александрович Попов објавио је брошуру *Нынешнее состояние православной церкви в Сербии*, у којој је јавно позвао руско јавно мњење на давање прилога архимандриту Сави.²²³⁴

Што се тиче функционисања Подворја, према упутству о управљању које је саставио митрополит Михаило, сви приходи и расходи били су под надзором специјалне комисије, коју су чинили црквени тутор, један члан Московске конзисторије и један члан Московског словенског комитета.²²³⁵ Црквени тутор помагао је старешини у вођењу имања и благајне, и истовремено, чинио велике прилоге. Да би се Српско подворје што пре довело у нормално стање, митрополит Михаило је молио Попова да помогне, јер се гледало да „Дума изабере доброг и богатог татора“, који би се побринуо за све црквене потребе и трошкове.²²³⁶ Године 1874. црквени тутор био је московски трговац Василиј Васиљевич Сисојев који је Подворју поклонио велики прилог.²²³⁷ Иначе, на санацију и уређење цркве утрошено је око 18.000 рубаља.²²³⁸

²²³⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 32, Л. 15–16. Исто, 312–313.

²²³¹ *Јеромонах Јоаникије и јерођакон Мојсије – Оснивачки Сабор, [20. јун] 1874.* Исто, П, 311–312.

²²³² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 32, Л. 13–14 об. *Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, 14. јул [1874].* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 313–314.

²²³³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 32, Л. 19–20 об. *Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, 10. октобар 1874.* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 315–316.

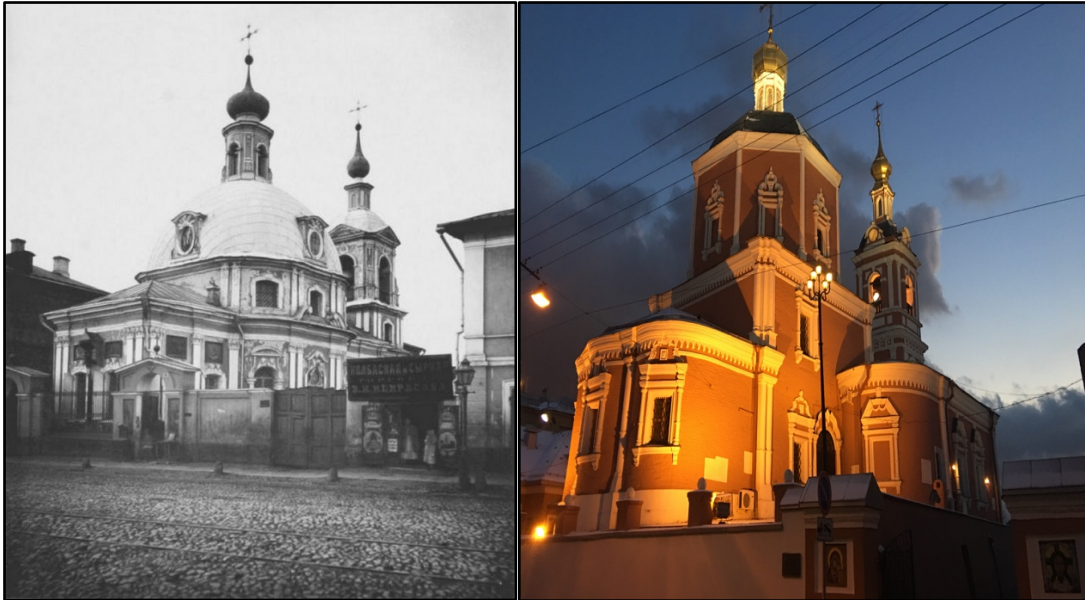
²²³⁴ Н. А. Попов, *Нынешнее состояние православной церкви в Сербии*, Москва 1874, 22.

²²³⁵ *Упутства митрополита Михаила за управљање Подворјем и како треба живети у њему, Београд, 6. мај 1874.* Српско подворје у Москви, приредио П. Пузовић, Прилози за историју Српске православне цркве, уредио Д. Станковић, Ниш 1997, 216–218.

²²³⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 41–41 об. *Митрополит Михаило, Београд, 3. јул 1874;* Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 368–369.

²²³⁷ *Архимандрит Сава – Митрополит Михаило, децембар 1874.* Исто, П, 322–323.

²²³⁸ *Сион: лист за свештенике, васпитаче и родитеље* 14, Београд, 16. април 1875.

Слика 33. Српско подворје у Москви: некад и сад²²³⁹

Убрзо након преузимања цркве, куће и продавнице, избиле су нове несугласице са протојерејем Загорским и трговцем Телешовим, тутором цркве Свих Светих. Телешов је изнајмљивао просторије цркве Св. бесребреника Кира и Јована за производњу медањака, али то нико при примопредаји није поменуо. Међутим, када је Телешов развалио врата и браву да би изнео пећ за печење медањака, Сава Горњак га је пријавио суду. Поред тога, проблеми су настали и око разграничења међу плацевима, а Михаил Петрович Погодин је морао да интервенише код обер-прокуратора Светог Синода.²²⁴⁰ Уочи самог свечаног отварања Српског подворја, Московска конзисторија доставила је у Московски словенски комитет одлуку да спорна земља припада цркви Свих Светих.²²⁴¹ Коначно питање решено је 28. јуна 1875. године уступком Српског подворја.²²⁴²

Храм Благовештења Пресвете Богородице свечано је освештан на Андријевдан 12. децембра 1874. године, чиме је Српско подворје у Москви и званично отворено. На освештењу и литургији присуствовала су многа духовна лица Москве и руководство Московског словенског комитета.²²⁴³ После свечане службе послужен је доручак, а

²²³⁹ Старија фотографија представља прво Српско подворје. Извор: <http://sobory.ru/article/?object=34395> (22.08.2019). Новија фотографија представља савремено Српско подворје у Москви. Извор: Лична архива Јоване Блажић Пејић, 2016.

²²⁴⁰ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 63, Л. 1–2 об. М. П. Погодин – Неустановљено лице, 16. октобар 1874; Н. А. Попов – П. И. Капустин, [16. октобар 1874]. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 316–318.

²²⁴¹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 72–72 об. Московска духовна конзисторија – Московски словенски комитет, 22. новембар 1874.

²²⁴² ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 77–77 об.

²²⁴³ Од стране Московског словенског комитета, присуствовали су његови најистакнутији чланови: Михаил Петрович Погодин, Помпеј Николајевич Баћушков, Нил Александрович Попов, Николај Абрамјевич Зубков, Сергеј Михаилович Соловјев, Иван Сергејевич Аксаков, Јуриј Фјодорович и Дмитриј

гостима су се обратили старешина Српског подворја и Михаил Петрович Погодин.²²⁴⁴ Председник Московског словенског комитета подвукао је следеће: „Ми можемо са православном црквом *објединити све*. Ето то је наш руски, московски панславизам, о коме толико пуно брује европске новине, панславизам духовни, интелектуални и морални”.²²⁴⁵ Уређивање Подворја је настављено, а црква је поновно освештана 2. априла 1875. године.²²⁴⁶

Колико је Московски словенски комитет био важан за оснивање и функционисање Српског подворја у Москви у првим годинама његовог постојања, говори податак да када је након Берлинског конгреса затворено Московско словенско друштво, митрополит Михаило је писао Попову: „Веома жалимо што је дошло до затварања [Московског словенског] друштва које је много доброг донело Словенима. Што се тиче Подворја, рећи ћу оцу Сави да самостално управља према општим правилима, тим пре, што се он већ добро упознао и са пословима и са људима. Наш агент, када га буде, мало је вероватно да ће помоћи, а лако може и да штети, не разумевајући ствар”.²²⁴⁷ Иначе, Нил Александрович Попов нарочито се истицао по заслугама што се отварања Српског подворја у Москви тиче, а велику помоћ указао је и епископ Леонид.²²⁴⁸

Године 1875. митрополит Михаило затражио је од руског конзула да дужност помоћника коју је обављао игуман Теофил, а који је требао да упише Московску духовну академију, сада преузме јеромонах Пајсије, тада ученик трећег разреда Београдске богословије.²²⁴⁹ Из Петрограда је стигао потврдан одговор.²²⁵⁰ Као питомац Светог Синода, игуман Теофил се годину дана школовао у Москви, а онда је затражио да пређе на Петроградску духовну академију, али га нису примили.²²⁵¹ Због „свадљивости и

Фјодорович Самарин, Николај Николајевич Дурново, Петар Васиљевич Хавски, В. С. Панафидин и М. М. Сухотин: *Московские епархиальные ведомости* 50, 8. децембар 1874.

²²⁴⁴ О свечаном отварању Српског подворја у Москви писао је Николај Николајевич Дурново: *Московские епархиальные ведомости* 50, 8. децембар 1874.

²²⁴⁵ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, П. 2, Ед. хр. 14, Л. 1. *Говор М. П. Погодина на освештењу цркве Српског подворја у Москви, [30. новембар 1874]*.

²²⁴⁶ П. Пузовић, *Подворје српске цркве у Москви*, 81.

²²⁴⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 48, Л. 39–40 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 30. август 1878.*

²²⁴⁸ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 48, Л. 13–14 об. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, [пре 21. децембра 1875]*.

²²⁴⁹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 73–73 об. *А. Н. Карцов – А. А. Мељников, 30. мај 1875.*

²²⁵⁰ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 75. *Обер-прокуратор Светог Синода – Министарство спољних послова, 26. јул 1875.*

²²⁵¹ РГИА, Ф. 797, Оп. 47, Отд. 1 Ст. 2, Д. 13, Л. 14. *Азијски департаман МИД – Вршилац дужности обер-прокуратора, 6. септембар 1877.* У једном документу наведено је да се јеромонах Теофил након напуштања Московске духовне академије, од 12/24. октобра 1876. године, налазио на Подворју, и да је

тврдоглавости”, игуман Теофил је дошао у сукоб са архимандритом Савом. Желео је да се врати у Србију, али је митрополит Михаило, због проблема око добијања поновне дозволе за путовање, предлагао да до следеће године пређе у неки руски манастир, када је требало поново да ступи у Московску духовну академију. Српски митрополит је сматрао да би то било веома корисно за њега, „како би се излечио од своје болесне надмености, гордости и самоудовољавања”. Михаило је поручио Попову да се договори са архимандритом Савом шта би било добро да ураде, а он ће се сложити с њима.²²⁵² Након упокојења Саве Горњака, дужност старешине Српског подворја једно време обављао је управо игуман Теофил (1881–1883).²²⁵³

За мање од годину дана постојања, у годинама Велике источне кризе, Подворје Српске митрополије у Москви показало је своју намену на делу, када је убрзо по избијању устанака, започело прикупљање и достављање прилога за потребе српског становништва. Поред тога, посредовало је приликом преноса вести са ратишта,²²⁵⁴ при размени књига између митрополита Михаила и руских интелектуалаца, слало информације о питомцима,²²⁵⁵ предавало различите молбе Срба члановима Московског словенског комитета и сл.²²⁵⁶ У првим годинама, московски словенофили нису имали замерке на Савино управљање, међутим, прве замерке и критике почињу да стижу у Београд већ од новембра 1878. године.²²⁵⁷ Иначе, архимандрит Сава је био цењен међу Русима и добијао је позиве за различита свечана окупљања, па је тако 1879. године присуствовао прослави педесетогодишњице државне каријере царевог ађутанта и московског генерал–губернатора кнеза Владимира Андрејевича Долгорукова.²²⁵⁸

Подворје Српске митрополије у Москви није било обично црквено представништво. Његова улога била је далеко већа. С обзиром да је отворено у време када се Србија налазила у статусу аутономне кнежевине, а Српска митрополија била под ингеренцијом Цариградске патријаршије, која је већ имала своје подворје у Москви, оно је замишљено као орган који би заправо заступао српске интересе у Русији. За време

тражио да га приме на Петроградску духовну академију, али га нису примили: АС, Вариа (даље: В), 1619. *Неустановљено лице – Архимандрит Сава, Москва, 13. јануар 1877.*

²²⁵² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Д. 48, Л. 35–36. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 5. фебруар 1877.*

²²⁵³ Ј. Блажић Пејић, *Руска словенска добротворна друштва и Српско подворје у Москви (1874–1917)*, 347–349.

²²⁵⁴ АС, В, 1630. *Архимандрит Сава – Митрополит црногорски, [1877].*

²²⁵⁵ АС, В, 1624. *Архимандрит Сава – Митрополит Михаило, Москва, 7. март 1877.*

²²⁵⁶ АС, В, 1630. *Архимандрит Сава – Словенски добротворни комитет, [1877].*

²²⁵⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 48, Л. 41–42. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 17. новембар 1878.*

²²⁵⁸ НИОР РГБ, Ф. 553, К. 2, Ед. хр. 38, Л. 1–1 об. *Архимандрит Сава – В. А. Долгоруков, 16. април 1879.*

четрдесет и три године свог постојања у Руској империји, Српско подворје у Москви снажило је српско–руске односе, не само у црквеном, већ и у културно–просветном, научном и економском погледу. Истовремено, као представник српске цркве у Русији, стајало је на стражи Српства, подржавајући српски национални покрет, нарочито у време ратова, српско–турских ратова (1876–1878), балканских ратова (1912–1913) и Првог светског рата (1914–1918). По узору на митрополита Михаила, старешине Српског подворја у Москви одржавале су добру сарадњу са словенофилима, касније неославистима, а поједини су чак активно учествовали у раду руских словенских добротворних друштава у Москви, која су након 1878. године настојала да наследе и стекну славу Московског словенског комитета.²²⁵⁹ Године 1917, по избијању револуције, старешина Михаило (Урошевић) напустио је Москву и тиме је Српско подворје престало да постоји, иако је црква Св. бесребреника Кира и Јована званично затворена тек крајем 1931. године,²²⁶⁰ а две године касније порушени су храм и капела. Године 1999. када је започето обнављање Српског подворја у Москви, оно је отворено на другој локацији, у цркви Св. апостола Петра и Павла.²²⁶¹

Избијање „Невесињске пушке”

Влада Јована Мариновића окренула се реформама, па се једна од промена тицала и Закона о заложницима Управе фондова. Године 1874. поставило се питање узимања српског државног зајма у висини од три милиона рубаља ради подмиривања Управе фондова Народне банке. Алимпије Васиљевић се око тога обратио Нилу Александровичу Попову кога је замолио да међу познаницима пронађе московске капиталисте, да поразговара с њима и провери да ли су спремни дати новац на зајам под одређеним условима. На тај начин, желео је да спречи „енглеска и немачка освајања на Истоку и учврсти више од свега везе између Срба и Руса”, па је чак Попову понудио

²²⁵⁹ Више о томе: Ј. Блажић Пејић, *Руска словенска добротворна друштва и Српско подворје у Москви*, 337–361.

²²⁶⁰ Централный государственный архив Московской области (даље: ЦГАМО), Ф. 2157, Оп. 1, Д. 789, Л. 22.

²²⁶¹ Више о томе: Епископ Антоние (Пантелич), *Храм святых апостолов Петра и Павла у Яузских ворот: свидетель истории и живой голос традиции: подворье Сербской Православной Церкви в Москве*, Москва 2018.

моралну и материјалну награду.²²⁶² Месец дана касније, Попов је обавестио Васиљевића да је Московска трговачка банка спремна да реализује зајам, с тим што је била потребна званична сагласност руског Министарства финансија, а тражење сагласности падало је на терет српске владе. Ради склапања зајма планирано је да у Москву путује лично Васиљевић.²²⁶³ Поред тога што се чекала званична дозвола руског министра финансија, било је проблема и око курса.²²⁶⁴ Све је то успоравало преговоре, а Алимпије Васиљевић био је крајње разочаран: „Како су ти банкарни могли обећати Вам реалистично те радње, а затим отказати без доброг разлога? Ово је поставило мене и Вас у очима српске публике у такав положај, који је веома неугодан за нашу част. Још ми није јасно, како су ти банкарни могли тако поступити са тако озбиљним стварима...”. Алимпије Васиљевић је посумњао и на интриге Николаја Павловича Шишкина који је „можда желео да се упропасти посао договорен мимо његовог посредовања”.²²⁶⁵ Како српска влада није закључила зајам са Британцима, средином августа 1874. године, Васиљевић је поновно апеловао на Попова да разговара са директором Московске трговачке банке и да му пренесе да српска влада пристаје на нове услове, па и на то да сама затражи потребну сагласност руске владе.²²⁶⁶ Међутим, до реализације зајма ипак није дошло. Према сведочењу Бењамина Калаја, након што је српска влада затражила званичну сагласност руске владе, наводно им је речено да се њима не може веровати. При томе, вероватно се мислило на Нила Александровича Попова и Михаила Никифоровича Каткова.²²⁶⁷

Почетак Велике источне кризе (1875–1878) означен је избијањем устанка у Херцеговини, чувене „Невесињске пушке” 9. јула 1875. године. За кратко време устаничко расположење захватило је читаву Херцеговину, да би 16. августа оно захватило и Босну, а затим 27. августа и Стару Србију. Окидач немира било је незадовољство локалног становништва нерешеним аграрним питањем и тешким економским положајем сељака, а често се помињао и страни фактор. Нисмо наишли на конкретније материјале који би сведочили о умешаности московских словенофила у избијање Херцеговачког устанка, а расположива документа најчешће нас упућују да су

²²⁶² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 7, Л. 9–11 об. *Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, Београд, 10. април 1874.*

²²⁶³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 7, Л. 12–13. *Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, Београд, 27. мај 1874.*

²²⁶⁴ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 7, Л. 14–15. *Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, Београд, 29. мај 1874.*

²²⁶⁵ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 7, Л. 16–17 об. *Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, Београд, 14. јун 1874.*

²²⁶⁶ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 6, Ед. хр. 7, Л. 18–19. *Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, Београд, 4. август 1874.*

²²⁶⁷ *Дневник Бењамина Калаја (аустроугарског конзула у Београду): 1868–1875, 591.*

далеко важнији подстицаји долазили са простора Аустроугарске.²²⁶⁸ Међутим, оно што је занимљиво јесте присуство у Русији уочи избијања устанка неколицине питомаца из Босне и Херцеговине, симпатизера Омладине, који су затим и активно учествовали у самом устанку.²²⁶⁹ Марта 1875. године дописник Московског словенског комитета, Сава Косановић, извештавао је Попова о приликама у Србији, Босни и Херцеговини. Обавестио га је да је Василије Пелагић у београдском затвору, па пренео да вести из Београда нису повољне, „жалосно стање у Скупштини и честе промене у Влади”. Такође, обавестио га је и да мостарски учитељ Ђорђе Филиповић, атеиста и социјалиста, некадашњи руски ђак, „по Мостару шири безбожништво и комунистичке идеје”, па да је тиме заразио чак стотину младића. Навео је, да је уз његово и посредовање Алексеја Николајевича Кудрјавцева, а на предлог митрополита Михаила, Мостарска православна општина отпустила Филиповића. Узгред, поменуо је да је из штампе сазнао да је Српско подворје у Москви готово и да је неки руски човек поклонио знатан новчани прилог, па додао: „Браћа Руси чине и помажу; али ми се чини да смо недостојни“.²²⁷⁰ Истовремено, поред Филиповића, Мостарска православна општина отпустила је и Јована Лепаву и Илију Пичету.²²⁷¹ Међутим, априла 1875. године, митрополит Михаило обавештава Попова да је Ђорђе Филиповић у Москви, јер није могао да остане у Мостару, а да је узрок томе познат руском вице-конзулу Славољубову. Том приликом, српски митрополит га је свесрдно препоручио, наводећи да га добро познаје, те да ако му нешто буде било потребно, замолио је Попова да се заложи за њега.²²⁷² Истовремено, фебруара 1875. године, у Москви се очекивао и Петар Бацетић.²²⁷³ Тачно три месеца од почетка устанка у Херцеговини, Јован Пичета, који је након завршеног школовања остао са службом у Русији, прикупљао је прилоге за потребе становништва у устаничким областима. Том приликом, сакупио је прилоге од педесет и три лица, а новац је послао

²²⁶⁸ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 138–154; Ј. Блажић, *Руски словенофили и балкански одметници: почетак Велике источне кризе (1875–1876)*, Sborník Konference mladých slavistů „Slovanský areál a Evropa“, editori Vaclav Čermak a Marek Příklad, Praha 2010, 191–203.

²²⁶⁹ Према личном сведочењу, Ђорђе Филиповић је у устанку учествовао до августа 1876. године: *Ђорђе Филиповић – Московски словенски комитет, Москва, 2. октобар 1876*. Россия и восстание в Боснии и Герцеговине 1875–1878: документи, составили В. И. Косик, Д. Ф. Поплыко, В. М. Хевролина, Москва 2008, 319–320. Поред Филиповића, у устанку су учествовали и Јован Дреч, Јован Лепаву и Василије Пелагић: И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878*, 517–518.

²²⁷⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 11, Ед. хр. 13, Л. 21–22. *Сава Косановић – Н. А. Попов, Сарајево, 28. фебруар 1875.*

²²⁷¹ *Д. Делоло – С. Теодорович, Мостар, 5. фебруар 1875*. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины 1865–1875: документи, 396–398.

²²⁷² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 48, Л. 7–8. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 29. март 1875.*

²²⁷³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 48, Л. 5–6. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 12. фебруар 1875.*

у Московски словенски комитет, како би га проследили, или митрополиту Михаилу, или митрополиту Илариону.²²⁷⁴

Истовремено, према преписци Маше Врбице и књаза Николе Петровића, постојале су индиције и информације да је Аустроугарска по избијању „Невесињске пушке” помагала и подстицала устанике,²²⁷⁵ па чак и намеравала да заузме Херцеговину.²²⁷⁶ Такође, у писмима помињу се и поједини чланови Петроградског одељења Московског словенског комитета. У једном од писама, било је говора о руском поручнику Сергију Ивановичу Сировачком, који је наводно по налогу Петроградског одељења допутовао у Херцеговину, желећи да се устаницима стави на располагање. Пре тога, Сировачки је обишао Србију и неколико дана провео у Београду. Врбица је забележио да је Сировачки добро говорио руски, немачки, француски и енглески језик, а везано за балканске прилике рекао му је „да се у свијема руским круговима живо заузимање покренуло за успјех овога устанка, од овога искључује руску владу и каже да она другчије не може“. Такође, Врбица је у писмима поменуо и руског капетана Сергеја Фјодоровича Головнина, такође члана Петроградског одељења Московског словенског комитета, који је десет дана провео са устаницима. Он је устаничким главарима обећао пушке и муницију и све што је војсци потребно „само да међу собом поставе добар ред и да не сјеку турске главе“.²²⁷⁷

Како је о догађајима Велике источне кризе и односима међу великим силама у историографији већ много писмо, и како смо већ навели да је тзв. четврто раздобље у историји Московског словенског комитета (1875–1878) једна комплексна тема, која захтева посебну пажњу истраживача, у овом потпоглављу направимо само кратки преглед деловања Московског словенског комитета у првим месецима након избијања Херцеговачког устанка, не улазећи у припреме Априлског устанка и у појединости увлачења Србије и Црне Горе у рат против Турске 30. јуна 1876. године, што је у крајњем случају представљало и кулминацију московског словенофилског покрета.

Већ по избијању првих немира на Балканском полуострву, руско јавно мњење показало је велику заинтересованост и саосећање, па је широм Русије започето прикупљање различите врсте помоћи за страдале у устанцима у Херцеговини и Босни. Најактивнији у прикупљању прилога били су Московски словенски комитет, а нарочито

²²⁷⁴ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 59, Л. 137–138. *Јован Пичета – Московски словенски комитет, Полтава, 27. септембар 1875.*

²²⁷⁵ БАО НМЦГ, Никола I Петровић, 1875/2817. *Машо Врбица – Никола Петровић, Цетиње, [4. јул 1875].*

²²⁷⁶ БАО НМЦГ, Никола I Петровић, 1875/2821. *Машо Врбица – Никола Петровић, Цетиње, 3. јул 1875.*

²²⁷⁷ БАО НМЦГ, Никола I Петровић, 1875/2821. *Машо Врбица – Никола Петровић, [јул 1875].*

његово Петроградско одељење, које је финансијски боље стајало. Сва помоћ достављана је преко Азијског департмана Министарства спољних послова и Руског генералног конзулата у Дубровнику, и то, или митрополитима Михаилу и Илариону (Илији Рогановићу), или Гаврилу Сергејевичу Веселицком-Божидаревичу, који је управљао прилозима под надзором и у договору са Александром Семјоновичем Јонином,²²⁷⁸ а истовремено, имао и обавезу да новац оправда код митрополита Михаила. Како је већ поменуто, није било назнака о умешаности московских словенофила у ове догађаје пре 9. јула 1875. године, али зато након избијања устанка у Херцеговини, они започињу снажно деловање, па до краја 1875. године за потребе издржавања и снабдевања становништва у устаничким подручјима шаљу веће своте новчане помоћи, медицински материјал, а затим и добровољце и новац за наоружање. Међу првим прилозима, крајем септембра 1875. године, босанско-херцеговачким избеглицама стигла је помоћ Руског друштва за помоћ рањеним и болесним, и то 10.000 рубаља, које је требало или директно расподелити жртвама устанака или проследити цетињском митрополиту Илариону.²²⁷⁹

Неколико недеља по избијању устанка у Херцеговини, августа 1875. године, у Београду је основан Главни одбор за пострадале српске и бугарске избеглице из устаничких и ратних подручја на челу са митрополитом Михаилом.²²⁸⁰ Истовремено, августа 1875. године, у исте сврхе основан је и Цетињски одбор на челу са митрополитом Иларионом.²²⁸¹ Као центар организовања помоћи подручјима захваћеним устанцима, 28. августа 1875. године, у Паризу је основан Међународни комитет за помоћ босанско-херцеговачким породицама и рањеницима. За председника организације изабран је митрополит Михаило, за вице-председника постављен је бискуп Јосип Штросмајер, а међу најактивнијим члановима истицао се руски представник Гаврил Сергејевич Веселички-Божидаревич. По налогу митрополита Михаила, Веселички-Божидаревич је обишао Босну и Херцеговину, па је септембра 1875. године руску јавност позвао на давање прилога.²²⁸² Када је Гаврил Сергејевич средином септембра посетио Александра

²²⁷⁸ А. С. Јонин – И. С. Аксаков, *Дубровник, 15/27. новембар 1875.* Освобождение от турецкого ига. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877, Т. 1, 152–153.

²²⁷⁹ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Азијски департман МИД – А. С. Јонин, 16. септембар 1875.*

²²⁸⁰ А. Н. Карцов – А. Х. Жомини, *Београд, 7. август 1875.* Освобождение от турецкого ига. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877, Т. 1, 53–56.

²²⁸¹ *Цетињски одбор – Петроградски словенски комитет, Цетиње, 3/15. август 1875.* Россия и восстание в Боснии и Герцеговине. 1875–1878. Документы, 37.

²²⁸² Г. С. Веселички-Божидаревич – М. Ф. Рајевски, *Беч, 4/16. септембар 1875.* Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, 149–150. Међу првима, своје прилоге послала му је Редакција листа *Голос*: ОР РНБ, Ф. 391, Ед. хр. 547, Л. 3. *Митрополит Михаило – А. А. Крајевски, Београд, 24. октобар 1875.*

Семјоновича Јонина, руски генерални конзул у Дубровнику био је одушевљен, па га је руској влади препоручио као човека од поверења.²²⁸³ Истовремено, на иницијативу митрополита Михаила, а уз помоћ Ивана Сергејевича Аксакова, рађено је и на отварању Београдског одељења Московског словенског комитета са циљем управљања прилозима из Русије.²²⁸⁴

Након добијања званичне царске дозволе,²²⁸⁵ септембра 1875. године, Московски словенски комитет са својим одељењима започиње снажну акцију прикупљања прилога за балканске народе широм Русије, која се према званичним смерницама морала ограничити на помагање само жртава устанака, не и самих устаника, како им је приликом издавања дозволе и подвучено.²²⁸⁶ Истог месеца, објавили су и позив за давање прилога православним породицама, које су биле принуђене да напусте Босну и Херцеговину, а како је наведено прикупљена помоћ достављала се преко митрополита Илариона.²²⁸⁷ У оквиру седнице Московског словенског комитета, Погодин је представио прилике у Херцеговини, па навео да је положај Херцеговаца ужасан, и да је 20.000 породица, тачније жена, деце и старијих лица у планинама и немају где да оду, а време је јесени.²²⁸⁸

Октобра 1875. године Московски словенски комитет се за помоћ балканским устаничким подручјима обратио и московским трговцима.²²⁸⁹ Такође, што се прикупљања прилога тиче, и његово Дамско одељење било је веома активно.²²⁹⁰ Крајем октобра Александар Семјонович Јонин обавестио је Аксакова да је примио 6.000 гуљдена и да је новац предао митрополиту Илариону, па му подвукао: „Положај је ужасан, догодиће се катастрофа, какву Европа још није видела [...] Сада је руски историјски утицај и руска част у Вашим рукама, а не у нашим дипломатским”. Такође, руски генерални конзул у Дубровнику обавестио га је да је од Комитета примио и 10.000

²²⁸³ А. С. Јонин – А. А. Мељников, *Дубровник, 23. септембар/5. октобар 1875*. Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875–1878: к столетию русско-турецкой войны, составила Л. И. Нарочницкая, Москва 1978, 65–68. Веселички-Божидаревич, који је иначе вукао корене из Херцеговине, почетком 1876. године, одлази у Петроград и Москву, па од тада постаје Горчаковљев агент: С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России 1858–1876 годах*, 281–285.

²²⁸⁴ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 96, Л. 1–2. И. С. Аксаков – Митрополит Михаил, 16. септембар [1875].

²²⁸⁵ *Одеско словенско добротворно друштво – Н. И. Бугарин, 20. август 1875*. Освобождение от турецкого ига. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877, Т. 1, 85.

²²⁸⁶ А. А. Мељников – И. П. Корнилов, 25. август 1875. Исто, 88.

²²⁸⁷ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. Н. А. Попов – А. С. Јонин, 16. септембар 1875.

²²⁸⁸ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 16а, Л. 1. *Говор М. П. Погодина, [1875]*.

²²⁸⁹ *Московски словенски комитет – Московска трговачка управа, октобар 1875*. Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 407–408.

²²⁹⁰ *Обраћање А. Н. Стрекалове, 14. октобар 1875*. Освобождение от турецкого ига. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877, Т. 1, 137–138.

рубља за рањенике,²²⁹¹ па почетком новембра из два пута и укупно око 6.000 флорина, које је даље проследио Цетињском одбору.²²⁹² Крајем октобра начелник Трећег одељења извештавао је Александра II о акцијама Московског словенског комитета везано за помоћ Босни и Херцеговини, па истакао да се за сада држе чисто добротворног рада.²²⁹³

Почетком новембра, Московски словенски комитет послао је Јонину 15.000 рубаља, а митрополиту Михаилу 4.000 рубаља. Истовремено, и Српско подворје у Москви успело да прикупи 7.000 рубаља, а Редакција листа *Московские ведомости* 2.000 рубаља. Иван Сергејевич Аксаков, писао је колико је руско јавно мњење било заинтересовано за балканске прилике, па забележио да је пре двадесет година, током самих почетака Московског словенског комитета, било незамисливо прикупити толики новац за потребе словенског питања, „а сада новац шаљу и грађани и сељани, и то све на позив владе”.²²⁹⁴ Средином новембра митрополит Михаил обавестио је Аксакова да је за потребе страдалог становништва Босне и Херцеговине од њега примио укупно око 6.000 флорина,²²⁹⁵ а истовремено, и Јонин је писао да је главни помагач Црне Горе Московски словенски комитет, те да је кроз његове руке до средине новембра прошло 73.000 гуљдена.²²⁹⁶ Новембра 1875. године Дурново је обавестио Попова да је на Српском подворју прикупљено довољно ствари и да ће исте бити прослеђене Дамском одељењу.²²⁹⁷ Крајем новембра Јонин је обавестио Аксакова да је примио 15.000 гуљдена, а које је проследио Веселицком-Божидаревичу, од чега је 10.000 послато на Цетиње и 2.000 рубаља Кљајићу у Задар. Такође, обавестио га је да је у Трст приспело 8.500 рубаља, а да је Матановић из Петрограда примио 25.000 рубаља, те да ће моћи да у Трсту купе хлеб за 100.000 гуљдена, што ће намирити потребе Црне Горе за месец-два. Истовремено, пишући о расположењу балканског становништва према устанку, подвукао му је: „Чини се да Словени почињу да сазревају. Црна Гора је расположена,

²²⁹¹ ОР РНБ, Ф. 14, Д. 153, Л. 1. А. С. Јонин – И. С. Аксаков, *Дубровник*, 12/24. октобар 1875.

²²⁹² ОР РНБ, Ф. 14, Д. 153, Л. 2. А. С. Јонин – И. С. Аксаков, *Дубровник*, 28. октобар/9. новембар 1875; БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Призналица Цетињског одбора за страдајуће Херцеговце, Цетиње*, 17. октобар 1875; БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Призналица Цетињског одбора за страдајуће Херцеговце, Цетиње*, 21. октобар 1875.

²²⁹³ Н. В. Мезенцев – Александар II, 14. октобар 1875. *Россия и восстание в Боснии и Герцеговине 1875–1878*. Документы, 151.

²²⁹⁴ И. С. Аксаков – А. С. Јонин, *Москва*, 22. октобар 1875. Исто, 154–155.

²²⁹⁵ Митрополит Михаил – И. С. Аксаков, *Београд*, 30. октобар 1875. *Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878*, II, 408–409; *Освобождение от турецкого ига. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877*, Т. 1, 146–147.

²²⁹⁶ ОР РНБ, Ф. 14, Д. 153, Л. 3. А. С. Јонин – И. С. Аксаков, *Дубровник*, 1/13. новембар 1875.

²²⁹⁷ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 32, Л. 29–29 об. Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, 26. октобар 1875.

Далмација и Хрватска су се пробудиле, а Филип Христић је посетио Цетиње”.²²⁹⁸ Такође, преко Лазара Влаховића, средином новембра, од Московског словенског комитета примљено је и око 7.000 флорина.²²⁹⁹

У Московски словенски комитет обраћали су се и руски добровољци.²³⁰⁰ Треће одељење имало је дојаве да су управо јужнословенски питомци подстицали студенте Московског царског универзитета да се пријаве за добровољце.²³⁰¹ Новембра 1875. године, Николај Николајевич Дурново обавестио је Попова да је 8. новембра видео пензионисаног кавкаског официра, који борави у Москви и припрема се да путује у Херцеговину да ратује са Турцима, а требало је и да се састане са Иваном Сергејевичем Аксаковим.²³⁰² Иако се у писму не наводи име пензионисаног официра, радило се о Михаилу Григорјевичу Черњајеву. Уредник листа *Русский мир* од самог почетка показивао је велико интересовање за устанак у Херцеговини, па је дошао на идеју да организује један војни одред, кога би чинило десеторо официра и педесеторо војника. Према направљаној рачуници, за тромесечно издржавање таквог одреда било му је потребно 70.000 рубаља, па се за новац обратио Аксакову. Иван Сергејевич се благонаклоно понео према овој идеји, па је новац покушао да обезбеди код московских трговаца, али како није успео, ова иницијатива је стављена на чекање.²³⁰³

Почетком децембра 1875. године од Московског словенског комитета руски конзул у Дубровнику примио је 14.000 рубаља.²³⁰⁴ Такође, децембра 1875. године, црногорски митрополит Иларион, председник Цетињског одбора, обавестио је Николаја Николајевича Дурнова, да су преко Јонина уредно примили новац који им је послао Московски словенски комитет, али и друге врсте помоћи послате од стране Дамског одељења и Српског подворја у Москви. Иларион је желео да се Московски словенски комитет обавести да су се потребе избеглица повећале, сходно томе да их је у Црној

²²⁹⁸ А. С. Јонин – И. С. Аксаков, *Дубровник, 15/27. новембар 1875.* Освобождение от турецкого ига. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877, Т. 1, 152–153.

²²⁹⁹ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Признаница Цетињског одбора за страдајуће Херцеговце, Цетиње, 27. октобар 1875.*

²³⁰⁰ А. Д. Турчанинов – Московски словенски комитет, 24. новембар 1875. Россия и восстание в Боснии и Герцеговине 1875–1878. Документы, 180.

²³⁰¹ А. Ф. Шуљц – И. Л. Сљезкин, 30. септембар/12. октобар 1875. Освобождение от турецкого ига. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877, Т. 1, 125–126.

²³⁰² НИОР РГБ, Ф. 239, П. 8, Ед. хр. 32, Л. 29–29 об. *Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, 26. октобар 1875.*

²³⁰³ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России 1858–1876 годах*, 274–275.

²³⁰⁴ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Азијски депарتمان МИД – А. С. Јонин, 30. новембар 1875.*

Гори било око 70.000, као и да се повећао број рањених.²³⁰⁵ Према годишњем извештају за 1875. годину, од септембра до краја децембра 1875. године, из Москве је послато укупно око 100.150 рубаља, од чега је Московски словенски комитет послао око 74.504 рубаља,²³⁰⁶ Српско подворје 19.190 рубаља и Редакција листа *Московские ведомости* око 6.456 рубаља.²³⁰⁷ Средства која су прикупили Московски словенски комитет и његово Дамско одељење нису послата само на Цетиње, већ и у Београд, Дубровник и Трст, а део је утрошен и на санитарни одред Васиљчикова.²³⁰⁸

У прикупљању помоћи балканским устаницима нарочито се истицало Петроградско одељење Московског словенског комитета и његово Дамско одељење²³⁰⁹. Од ове организације, током новембра 1875. године, у неколико наврата, а преко Азијског департмана, руски генерални конзул у Дубровнику, примио је више од 38.000 рубаља. Примљени новчани прилози из Петрограда такође су достављани Цетињском одбору.²³¹⁰ Поред тога, децембра 1875. године, из Петрограда је по налогу руске царице на Цетиње

²³⁰⁵ *Иларион, митрополит црногорски – Н. Н. Дурново, Цетиње, 5. децембар 1875.* С. И. Данченко, Материјали архива Н. Н. Дурново по историји руско-српских веза у XIX в, Славјане и Русија: к 110-летију до дана рођења С. А. Никитина, 765–767.

²³⁰⁶ Николај Ивановић Цимбаев је забележио да је Московски словенски комитет у периоду од септембра па све до почетка 1876. године на Цетиње и Дубровник послао укупно 96.000 рубаља: Н. И. Цимбаев, *И. С. Аксаков у јавној животи реформисане Русије*, 232.

²³⁰⁷ *Извештај о делатности славјанског благотворителног комитета у Москви за 1875 год. С прилозима*, саставио секретар Н. А. Попов, Москва 1876, 4.

²³⁰⁸ Исто, 4–5.

²³⁰⁹ Поред медицинског материјала и др, Дамско петроградско одељење је до краја 1875. године доставило и око 21.000 рубаља новчаног прилога: Октобра 1875. године достављају 1.000 рубаља Веселицком-Божидаревичу: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Дамски кружок за прикупљање прилога за страдале Херцеговце – А. С. Јонин, Петроград, 2. октобар 1875.* Новембра 1875. године достављају 1.703 рубаља: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Азијски департман МИД – А. С. Јонин, 23. октобар 1875.* Крајем новембра достављају још 3.039 рубаља: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Азијски департман МИД – А. С. Јонин, 13. новембар 1875.* Децембра 1875. године шаљу 10.638 рубаља ради предаје Веселицком-Божидаревичу: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Петроградски кружок за прикупљање помоћи за страдале Херцеговце – А. С. Јонин, Петроград, 24. новембар 1875.* Па, затим и 4.638 рубаља: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Азијски департман МИД – А. С. Јонин, 27. новембар 1875.* Крајем децембра шаљу и два сандука ствари: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Дамски петроградски кружок за прикупљање помоћи за страдале Херцеговце – А. С. Јонин, Петроград, 16/28. децембар 1875.*

²³¹⁰ Прво је за пребегле босанско-херцеговачке породице у Црној Гори достављено 1.000 рубаља, а затим и још 1.500: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Азијски департман МИД – А. С. Јонин, 26. октобар 1875;* ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 18, Л. 8. *А. С. Јонин – Азијски департман МИД, 6. новембар 1875;* ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 18, Л. 9. *А. С. Јонин – Азијски департман МИД, 14. новембар 1875.* Након тога, средином новембра, у три наврата примљено је 5.430, а затим и 2.080 и 1.220 рубаља: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Азијски департман МИД – А. С. Јонин, 6. новембар 1875;* БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Азијски департман МИД – А. С. Јонин, 6. новембар 1875;* ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 18, Л. 11. *А. С. Јонин – Азијски департман МИД, 23. новембар 1875;* ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 18, Л. 12. *А. С. Јонин – Азијски департман МИД, 23. новембар/5. децембар 1875.* Крајем новембра, у два наврата, примљено је 6.000, а затим и чак 20.950 рубаља: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Азијски департман МИД – А. С. Јонин, 13. новембар 1875;* БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Азијски департман МИД – А. С. Јонин, 13. новембар 1875;* ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 18, Л. 13. *А. С. Јонин – Азијски департман МИД, 29. новембар 1875;* ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 18, Л. 14. *А. С. Јонин – Азијски департман МИД, 30. новембар 1875.*

послат први санитарни одред, који је предводио Петар Алексејевич Васиљчиков, рођени брат кнегиње Јекатерине Алексејевне Черкаске, супруге кнеза Владимира Александровича Черкаског. Санитарни одред је требало да чине између двадесет и троје и двадесет и петоро лица.²³¹¹ Са Васиљчиковим одредом, од стране Московског словенског комитета, послато је и 12.000 рубаља прилога.²³¹² Васиљчиков одред, почетком јануара наредне године стигао је на Цетиње, где се задржао до маја 1876. године.²³¹³

У међувремену, Београдско женско друштво²³¹⁴, новоотворена добротворна организација, под покровитељством кнегиње Наталије Обреновић, помагало је жене и децу са простора Босне и Херцеговине. Како нису располагали са довољно финансијских средстава, српска кнегиња се 15. децембра 1875. године обратила Русима за помоћ, наводећи да се у Србији тренутно налазе 16.000 људи који у свему оскудевају.²³¹⁵ На Наталијин апел, одазвало се Петроградско одељење. Првобитно, послали су им 1.000 рубаља,²³¹⁶ а затим још 1.500 рубаља.²³¹⁷ Новопостављени руски генерални конзул у Београду, близак словенофилима, Андреј Николајевич Карцов (1875–1877), писао је да је Наталија Обреновић веома посвећена помагању породица из устаничких подручја, те да уз Катарину Миловук веома вредно ради на томе.²³¹⁸ У првим месецима 1876. године Петроградско одељење послало је две нове траше новчане помоћи Београдском женском друштву, први пут око 7.313 флорина,²³¹⁹ а други пут 5.000 рубаља.²³²⁰ Уочи самог

²³¹¹ Планирано је да буду послата до три Васиљчикова заменика, пет лекара, десет медицинских сестара, два лекарска асистента, економ, портир и још двоје–троје радника: БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Главна управа друштва за старање о рањеницима и породицама Њеног Царског Величанства – А. С. Јонин, Петроград, 8. децембар 1875; Саопштење листа „Голос“, 6/18. децембар 1875.* Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875–1878, 84–85.

²³¹² БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Московски словенски комитет (Н. А. Попов) – А. С. Јонин, 19. децембар 1875; И. С. Аксаков – А. С. Јонин, Москва, 22. децембар 1875.* Россия и восстание в Боснии и Герцеговине 1875–1878. Документы, 202–203.

²³¹³ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России 1858–1876 годах*, 278–280.

²³¹⁴ Више о Женском друштву: А. Столић, *Држава и Београдско женско друштво: (ре)продукција родних улога и друштвених позиција жена као део стратегија управљања (1875–1914)*, Држава и политике управљања (18–20. век), уредио П. Крестић, Београд 2017, 149–174.

²³¹⁵ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 100, Л. 1–3. *Катарина Миловук – Петроградско одељење Словенског добротворног комитета, Београд, 3. децембар 1875; Катарина Миловук – Дамско одељење Московског словенског комитета, Београд, 30. новембар 1875.* Освобождение от турецкого ига. Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877, Т. 1, 159–160. На ову молбу, Дамско одељење, послало је 5.000 рубаља: Исто, 160.

²³¹⁶ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 20, Л. 1. *А. Н. Карцов – Азијски департамент МИД, 22. октобар 1875.*

²³¹⁷ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 20, Л. 2–2 об. *Азијски департамент МИД – И. П. Корнилов, 16. децембар 1875.*

²³¹⁸ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 20, Л. 4. *А. Н. Карцов – А. А. Мельников, 16. март 1876.*

²³¹⁹ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 100, Л. 2–2 об. *Наталија Обреновић – Александар Карамзин, Београд, 4. фебруар 1876.*

²³²⁰ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 20, Л. 5. *Иван Золотарев – Наталија Обреновић, Петроград, април 1876.*

избијања српско-турског рата, Петроградском одељењу обратила се и Катарина Миловук, те навела да је њено друштво на себе преузело да помаже немоћне и рањене, па да иако им је Дамско петроградско одељење, преко кнегиње Наталије, већ послало 10.000 рубаља, они им се поново обраћају за помоћ.²³²¹

Иако је деловање Московског словенског комитета у првим месецима било ограничено на добротворства, од краја 1875. године, то се мења, па поред издржавања и снабдевања становништва из устаничких подручја, почињу да наоружавају устанике и организују добровољце. Свакако, њихово деловање и указана помоћ од септембра до децембра 1875. године није била мала, и према појединим мишљењима, била је можда и пресудна за опстанак самог устанка.²³²²

Крајем 1875. године Московски словенски комитет је имао три почасна и триста двадесет и шест стална члана, те педесет и пет чланица Дамског одељења. Те године у Москви се школовало укупно седамдесеторо словенских питомаца и питомица (75% младића и 25% девојака), у четрнаест различитих образовних установа, а половина тих питомаца школовала се на Московском царском универзитету.²³²³ Својим питомцима Комитет је давао стипендију у висини од 20–25 рубаља, а осталима једнократну помоћ.²³²⁴ По избијању устанака широм Балканског полуострва, а затим и рата Србије и Црне Горе против Турске, српски питомци прекидали су школовање и враћали се кућама, „домовини која је звала све синове своје на посао“.²³²⁵ Децембра 1875. године почасни члан Московског универзитета и члан Московског словенског комитета, Јуриј Фјодорович Самарин, завештао је своју имовину Московском царском универзитету, и замолио да се у то име студентима додељују две стипендије, једна би носила име Алексеја Степановича Хомјакова за студента историјског одељења, а друга Константина Сергејевича Аксакова за студента словенско-руског одељења Историјско-филолошког

²³²¹ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 100, Л. 4–5. *Катарина Миловук – Петроградско одељење Словенског добротворног комитета, Београд, 22. јун 1876.*

²³²² С. Рајић, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности 1868–1878*, 420.

²³²³ *Отчёт деятельности славянского благотворительного комитета в Москве за 1875 год. С приложениями*, 5.

²³²⁴ Године 1875. у Москви се школовало око двадесеторо Срба: десеторо на Московском универзитету, четворица у Московској духовној академији (двојица примала стипендију Комитета), један у Московској школи иконописа, вајања и архитектуре (повремено примао помоћ Комитета), један у Трећој војној александровској школи (Комитет покрио повратне путне трошкове), тројица у Комисаровској техничкој школи (питомци појединих чланова Комитета) и један у Иконописаној школи при Тројичко-Сергијевској Лаври: *Отчёт деятельности славянского благотворительного комитета в Москве за 1875 год. С приложениями*, 2–3.

²³²⁵ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 23, 1875. *Н. А. Попов – А. С. Јонин, 16. септембар 1875*; ЦГИА СПб, Ф. 277, Оп. 1, Д. 2847, Л. 2–2 об. *Димитрије Бакић и Петар Остојић – Савет Петроградске духовне академије, Петроград, 10. јануар 1877*; ЦГИА СПб, Ф. 277, Оп. 1, Д. 2847, Л. 14. *Канцеларија обер-прокуратора Светог Синода – Управа Петроградске духовне академије, 12. фебруар 1877.*

факултета.²³²⁶ Исте године, библиотека Московског словенског комитета припојена је библиотеци Етнографског одељења Друштва љубитеља природних наука, антропологије и етнографије.²³²⁷

У међувремену, председник Московског словенског комитета Михаил Петрович Погодин се разболео, па убрзо и умро 20. децембра 1875. године, а за његовог наследника постављен је вице-председник Иван Сергејевич Аксаков,²³²⁸ са којим је отворено и ново раздобље у историји ове организације. Истовремено, са променом председника, Московски словенски комитет је претрпео и друге измене. Децембра 1875. године, по царевј наредби,²³²⁹ ова организација је са свим својим одељењима потчињена правилима установљеним за таква друштва и стављена у надлежност Министарства унутрашњих послова, па се од тог времена у оквиру овог Министарства радило на доношењу новог устава. Након што је царева наредба саопштена руском канцелару, московском и кијевском генерал-губернатору, па одеском градоначелнику, на ред су дошли и Иван Сергејевич Аксаков и Иван Петрович Корнилов. Московски генерал-губернатор Владимир Андрејевич Долгоруков добио је задатак да ступи у контакт са председником Московског словенског комитета, да му предложи да састави и представи нови устав организације Министарству унутрашњих послова, у најкраћем могућем року, као и детаљне информације о саставу и деловању Московског словенског комитета у протеклом периоду, те објасни постојеће везе међу његовим одељењима и с тим у вези представи своје предлоге за убудуће.²³³⁰ Средином јануара 1876. године на седници Московског словенског комитета представљен је предлог новог устава и исти преко Александра Николајевича Карамзина послат у Петроград. Пројекат устава садржао је извесне новине, па је за нови циљ Комитета придодато помагање Јужних и Западних Словена у случају различитих несрећа, глади, пожара, рушења и сл. Према пројекту устава, одељења су могла да настану ако се окупе педесет чланова Комитета који ће прикупити више од 1.000 рубаља капитала. Таква одељења могла су да прикупљају и расходују прилоге самостално. Везе Комитета са одељењима манифестовали су се узајамним извештавањем о приходима и расходима и

²³²⁶ ЦГА Москвы, Ф. 459, Оп. 2, Д. 3775, Л. 1–1 об. *Совет Московског универзитета – Н. П. Мешџерски, 16. априла 1876.*

²³²⁷ *Отчёт деятельности славянского благотворительного комитета в Москве за 1875 год. С приложениями, 5.*

²³²⁸ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 28, Л. 25. *Протокол са седнице Московског словенског комитета.*

²³²⁹ Сергеј Александрович Никитин изнео је мишљење да је покушајем ширења деловања Московски словенски комитет „наљутио” руску владу, а нарочито Александра II, који се потом одлучио на овај корак: С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России 1858–1876 годах*, 342–343.

²³³⁰ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 17, Л. 3–4 об. *А. Ј. Тимашев – И. П. Корнилов, 13. децембар 1875.*

комуникацијом везаном за општа питања. Чланови одељења имали су право да када се нађу у Москви учествују на заседањима и обрнуто. Било је предвиђено да Московски словенски комитет и његова одељења могу да отварају своја одељења.²³³¹ Попов је о изменама Устава Комитета обавестио Марина Дринова, па као главну новину, навео да ће од сада председника и његовог заменика постављати Министарство унутрашњих послова.²³³² Усвајањем новог Устава, октобра 1876. године, комитети су претворени у друштва, чиме су изгубили сваку самосталност.²³³³ По избијању руско-турског рата (1877–1878), крајем априла 1877. године, из оквира Московског словенског комитета, као засебна друштва, издвојена су и званично одељења у Петрограду и Кијеву.²³³⁴ Истовремено, уследила је и нова промена руководства Московског словенског комитета. За председника изабран је Иван Сергејевич Аксаков, за његове заменике Помпеј Николајевич Баћушков и Нил Александрович Попов, за секретара кнез Василиј Николајевич Гагарин, за заменика секретара Николај Григорјевич Висоцки, за благајника Николај Абрамович Зубков, а за заменика благајника М. П. Глебов. За нову председницу Дамског одељења постављена је супруга Александра Ивановича Кошелева, Олга Фјодоровна Кошелева²³³⁵, а за њену заменицу М. А. Стаљке.²³³⁶ О свим променама, Попов је обавестио старешину Српског подворја у Москви, кога је замолио да ове информације проследи митрополиту Михаилу, па навео да ће убудуће молбе бити примане преко Василија Николајевича Гагарина, а како он сам има пуно обавеза као професор, надзорник Маријинске женске школе, те као председник Етнографског друштва, за себе је оставио само дужност око издавања књига и брошура, док је брига о јужнословенским питомцима пребачена на другог секретара Николаја Григорјевича Висоцког.²³³⁷

Незадовољан резултатима Берлинског мировног конгреса, Иван Сергејевич Аксаков критиковао је држање руске дипломатије, због чега је 2. августа 1878. године

²³³¹ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 17, Л. 7–9 об. *Пројекат устава Словенског добротворног комитета и његових одељења (састављен на општем окупљању чланова Комитета 4. јануара 1876).*

²³³² НБКМ БИА, Ф. 111, Ед. 209, Л. 14–14 об. *Н. А. Попов – Марин Дринов, 2. април 1877.*

²³³³ Н. И. Цимбаев, *И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России*, 236.

²³³⁴ ЦГА Москвы, Ф. 16, Оп. 225, Д. 1127, Л. 24–25. *А. Ј. Тимашев – В. А. Долгоруков, 12. април 1877.*

²³³⁵ Олга Фјодоровна Кошелева (девојачко Петрово-Соловово), била је сестра државног саветника Григорија Фјодоровича Петрово-Соловово (1806–1879), који је службовао у руском Министарству унутрашњих послова.

²³³⁶ ЦГА Москвы, Ф. 16, Оп. 225, Д. 1127, Л. 52–52 об. *Протокол са општег заседања Словенског добротворног друштва, 1. мај 1877.*

²³³⁷ АС, В, 1633. *Н. А. Попов – Архимандрит Сава, Москва, 4. април 1877.*

Московско словенско друштво затворено,²³³⁸ а Аксаков је морао да напусти Москву. Према мишљењу Николаја Ивановича Цимбаева, руска влада је невољно затворила ову организацију, приморана због Аксаковљевог говора.²³³⁹ Све послове око затварања Московског словенског комитета преузео је на себе вршилац дужности председника Нил Александрович Попов.²³⁴⁰ Послови Московског словенског друштва ликвидирани су 15. августа 1878. године, а његов капитал, који је у том моменту износио више од 50.000 рубаља, распоређен је на двадесет и два комитетска питомца и на једанаесторо Словена који су се школовали у пансиону Минкова. Капитал Дамског одељења распоређен је на издржавање седамдесет и две словенске питомице у Москви.²³⁴¹ У време затварања Комитета, међу његовим питомцима, што се Срба тиче, у Москви су се налазили Лазар Крцалић (Иконописна школа при Тројичко-Сергијевској Лаври), Јеврем Бојовић (Московска духовна академија), Марко Николић (припремна година за Петрову пољопривредну академију),²³⁴² па Сава Радоњић (Правни факултет), Иван Калуђеровић (Правни факултет) и Петар Миљанић (Медицински факултет) на Московском универзитету.²³⁴³

²³³⁸ ЦГА Москвы, Ф. 16, Оп. 225, Д. 1127, Л. 54–54 об. *Саопштење Министарства унутрашњих послова*, 22. јул 1878.

²³³⁹ Н. И. Цимбаев, *И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России*, 244.

²³⁴⁰ ЦГА Москвы, Ф. 16, Оп. 225, Д. 1127, Л. 112–113 об.

²³⁴¹ ЦГИА СПб, Ф. 400, Оп. 1, Д. 253, Л. 144–145 об. *Н. А. Попов – Иван Фјодорович*, 21. септембар 1878. Иван Сергејевич Аксаков у писму Баћушкову забележио је да је по затварању Комитета остало више од сто двадесет питомаца, педесет питомаца и седамдесет и две питомице: РО ИРЛИ РАН, Ф. 3, Оп. 2, Д. 3, Л. 6–11. *И. С. Аксаков – П. Н. Баћушков*, 26. фебруар 1879.

²³⁴² ЦГА Москвы, Ф. 16, Оп. 225, Д. 1127, Л. 122. *Списак стипендиста Московског словенског друштва*, [1878].

²³⁴³ ЦГА Москвы, Ф. 16, Оп. 225, Д. 1127, Л. 120. *Списак стипендиста Московског словенског друштва*, [1878].

ЗАКЉУЧАК

Руско словенофилство или „московски правац”, како су сами себе називали, настајало је спонтано током друге четвртине XIX века, углавном међу племством унутар зидина Московског царског универзитета. Настао под утицајем европских прилика и немачке филозофије, овај друштвени правац представљао је одговор на ауторитарну владавину Николаја I Романова, који је контролом покушавао да онемогући одређена интелектуална кретања. У условима отежаног друштвеног развоја, словенофили су изнедрли сопствени програм, који се између осталог бавио и словенским, па и српским питањем. Оспоравајући апсолутизацију европских културних вредности и апсолутни карактер Европе, идеолошка основа руског словенофилства заснивала се на повратку Русије „самобитном” путу историјског развоја, враћању православљу и руским традицијама из времена пре владавине Петра Великог, па и на залагању за спровођење политичких и социјалних реформи унутар Царства. Сматрајући да темељно проучавање језика, књижевности и историје руског народа није могуће изван општесловенског контекста, али и у складу са традиционалном руском балканском политиком, руски словенофили радили су на развоју славистике и јачању културне и духовне сарадње међу словенским народима, односно радили су на снажењу идеје словенске узајамности и словенског јединства међу Словенима, при томе и међу Србима. Међутим, и поред позивања на верско и племенско јединство, стварна знања Руса о Србима, али и Срба о Русима, била су минорна, па је пред словенофилима био задатак да се такве околности промене, што је пре свега требало повољно да се одрази на углед Русије и руске спољне политике.

Први контакти руских словенофила са Србима били су искључиво културног и научног карактера. Подстакнуто путовањима првих руских слависта по балканским земљама, па затим избијањем револуција 1848/1849. године, а нарочито избијањем Кримског рата (1853–1856), словенско питање, које првобитно није било доминантно у словенофилском учењу, добија запаженије место. Током пете и шесте деценије XIX века, неколицина словенофила посетиће Балканско полуострво, па и српске земље, са циљем да ближе упознају јужнословенске народе, њихов језик, културу и историју, да створе мрежу познанстава и упознају стварне прилике на терену, везане за словенско питање и руски утицај међу њима. За настанак и мисао о оснивању Московског словенског комитета важно је било балканско путовање Василија Алексејевича Панова,

који је по повратку у Москву, 1843. године, настојао да међу словенофилима по први пут подигне свест о помоћи балканским народима, те је организовао прикупљање новчаних прилога, богослужбених књига и предмета за потребе православног становништва на просторима Далмације и Херцеговине. Након ових путовања, словенофили су успоставили везе са водећим јужнословенским националним радницима и њиховим културним и научним институцијама, па у том смислу и српским. Прикупљали су материјале везане за проучавање славистике, а затим и објављивали своје путописе. Писана и усмена сведочанства настала на овим путовањима била су за руске словенофиле полазна тачка за разумевање српског националног питања.

Московски словенски комитет, основан као добротворна друштвена организација за помоћ првобитно само јужнословенским, а затим и западословенским народима, имао је политичку позадину и јасан идеолошки оквир. Од времена Париског мировног конгреса, велике силе стварале су различите пројекте на Балканском полуострву и спремале се за поделу Османског царства, па је поражена и политички изолована Русија морала што пре да се консолидује и позиционира, како из те трке не би изостали. Новопостављени руски министар спољних послова и искусни државник, Александар Михаилович Горчаков, видео је у московским словенофилима, дотадашњим опозиционарима, могућност да се наизглед незваничним каналима оснажи руски утицај међу балканским народима и тиме ојачају руске позиције на Балканском полуострву. Стога, основан као тековина „послекримске епохе”, Московски словенски комитет требало је да послужи као помоћно средство руске балканске политике, које ће ојачати руски утицај и православље међу балканским народима, а као повод за његово оснивање послужило је бугарско црквено питање. Иако се није радило о чисто словенофилској организацији, словенофилски елеменат ипак је био најдоминантнији. Како су се и сами словенофили идеолошки међусобно разликовали, међу поборницима словенског, па и српског питања, током овог периода, издвајали су се Алексеј Степанович Хомјаков и Иван Сергејевич Аксаков, а затим, са нешто другачијим виђењима, и Михаил Петрович Погодин, а затим и Нил Александрович Попов. Када говоримо о московском словенофилском кружоку и српском питању, наведене личности сматрамо кључним.

Одмах по оснивању, Московски словенски комитет остварио је тесну сарадњу и са световним и са духовним званичним руским институцијама. Првобитно, блиске односе остварио је са Азијски департаманом Министарства спољних послова, под чијим надзором се и званично налазио, и преко кога је ишла сва преписка и пошиљке, а кога су редовно обавештавали о резултатима свога рада. Како је први председник Московског

словенског комитета Алексеј Николајевич Бахметев био и начелник Московског школског округа, одмах је остварена сарадња и са Московским царским универзитетом, а затим и са Црквом, с обзиром на то да је Бахметевљева супруга била рођена сестра тадашњег обер-прокуратора руског Светог Синода Александра Ивановича Толстоја. Такође, Московски словенски комитет уживао је и подршку московског митрополита Филарета, који је спорадично својим прилозима помагао деловање Комитета. Поред тога, током наредних година, остварена је и тесна сарадња са Министарством просвете, нарочито за време министровања Дмитрија Андрејевича Толстоја, који је уједно обављао и дужност обер-прокуратора Светог Синода, па и са Министарством војске, а деловање московских словенофила наилазило је и на симпатије и подршку дела царске породице и једног дела државног апарата. Нарочито значајна подршка долазила је од стране дворске даме грофице Антонине Дмитријевне Блудове, која је за московске словенофиле „лобирала” у царским круговима, а и у највишим државним и духовним круговима. Треба поменути и да су и сами московски словенофили родбинским и пријатељским односима често били повезани са представницима високих кругова Русије, али и њихове мајке, супруге и кћерке, па стога сматрамо да улога жена у словенофилском кружоку никако није била занемарљива, како је то у досадашњој историографији прихваћено.

Циљ докторске дисертације *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)* било је представљање улоге Московског словенског комитета и његовог чланства у преломним годинама развоја српског националног питања, односно његов однос према Србима и деловање у домену политике, а нарочито у доменима цркве, просвете, културе и науке, и то оквиру три раздобља у историји Московског словенског комитета, првог (1858–1861), другог (1862–1867) и трећег (1868–1875), без улажења у сложености догађаја из времена Велике источне кризе, који представљају четврто и последње раздобље, након чега ова организација престаје да постоји. Дисертација представља први покушај да се ово питање расветли у целости, на темељу неистражене и мање познате архивске грађе руске, српске и бугарске провенијенције, похрањене у оквирима више од деведесет различитих фондова, који се чувају у двадесет и две различите архивске институције Русије, Србије, Црне Горе и Бугарске.

У првим годинама постојања, Московски словенски комитет, и бројчано и финансијски слаб, није се много бавио Србима, већ је његово интересовање искључиво било везано за Бугаре. Међутим, иако је основан са циљем пружања помоћи Бугарима, након Светоандрејске скупштине и повратка Обреновића на власт, догађаја из српске

историје за које немамо доказа да су московски словенофили били умешани, интересовање Московског словенског комитета помера се према Србији и Србима. Премда московски словенофили нису увек делили погледе званичног државног врха Руске империје, у појединим питањима су се слагали, па тако крајем шесте и током седме деценије XIX века подржавају покрете за ослобођење балканских народа, при чему Србији, коју су сматрали балканским Пијемонтом, додељују водеће место. Нарочито су уважавали личност кнеза Михаила Обреновића, у кога су полагали велике наде, а оно што су му замерали била је женидба католикињом и вођење политике по западном моделу. Стога, под утицајем међународних и балканских прилика, крајем 1859. године, из пера Алексеја Степановича Хомјакова настаје *Посланица Србима из Москве*, која је представљала први спољнополитички програм словенофила и њихово виђење српског питања, те њихов први покушај да утичу на политичке прилике ван граница Руског царства. Иако није добро примљена међу кључним представницима српске власти, утицај Посланице осећао се током наредних година, како међу словенофилима, тако и међу Србима. Премда Посланица није представљала јединствено словенофилско виђење српског питања, њен иницијатор Иван Сергејевич Аксаков био је прилично искључив, наводећи у својим текстовима, да онај ко се не сложи са погледима изнетим у Посланици, не може ни бити прави словенофил. Такође, током тог првог раздобља, иако до тада нису имали већег утицаја на прилике у Херцеговини, највећи „авантуриста” међу члановима Московског словенског комитета, Иван Сергејевич Аксаков, током свог боравка у Србији у лето 1860. године, повезује се са Тајним одбором Матије Бана, а све у циљу припремања општебалканског устанка. И поред финансијске помоћи Московског словенског комитета, без званичног одобрења руске и српске владе, ова акција остала је нереализована, а московски словенофили, разочарани због пропале акције и слабог пријема Посланице међу кључним представницима српског покрета, али и оптерећени сопственим проблемима у оквирима организације, на кратко време одустају од мешања у балканске прилике.

Почетком другог раздобља, устанком у Херцеговини, избијањем црногорско-турског рата, те бомбардовањем Београда, словенско питање међу Русима постаје актуелније, што се одразило и на деловање Московског словенског комитета, који под палицама Михаила Петровича Погодина и Ивана Сергејевича Аксакова, стиче нове чланове и постаје финансијски нешто снажнији. Међутим, период процвата бива прекинут избијањем устанка у Пољској. Током овог периода, Московски словенски комитет је подржавао Михаилов спољнополитички програм и учествовао у стварању

Првог балканског савеза, односно у делу, током преговора вођених са Бугарима. Везано за Први балкански савез, сматрали су да би Русија требало да буде активнија и да преузме иницијативу у решавању Источног питања, не искључујући ни могућност рата. Стога, у договору са руским амбасадором у Цариграду, грофом Николајем Павловичем Игњатијевим, учествовали су, тачније Иван Сергејевич Аксаков, у балканским плановима Михаила Григорјевича Черњајева и Николаја Николајевича Рајевског, који ће се реализовати тек деценију касније. Међутим, иако су све очи биле упрте у Србију, која је једина сматрана кадром за додељени подвиг, и током овог периода московски словенофили нарочито су водили рачуна о бугарским интересима.

Након Московског свесловенског конгреса, словенско питање међу Русима постаје веома актуелно, па тако и деловање Московског словенског комитета, који од тог времена интензивира своје деловање и шири мрежу организације оснивајући само званично своја одељења у Петрограду, Кијеву и Одеси. Својим деловањем, Московски словенски комитет покушава да заустави стагнацију у српско-руским односима и убрза припреме за избијање општебалканског устанка, па током 1869. године московски словенофили предлажу сазивање свесловенског конгреса у Београду, а затим организују и срдчан дочек митрополиту Михаилу у Кијеву, Москви и Петрограду, те започињу преговоре о отварању Српског подворја у Москви. Такође, настављају да помажу српске цркве, манастире и школе у српским земљама под турском влашћу, помажући на тај начин, у договору са митрополитом Михаилом, и национално-пропагандни рад српске владе у тим крајевима. Током овог раздобља, а нарочито након оснивања Бугарске егзархије, њихова пажња помериће се са српских простора према Цариграду и мореузима, што ће се јасно показати током година Велике источне кризе. Значајан допринос српском питању током трећег раздобља било је отварање Подворја Српске митрополије у Москви, као првог званичног српског органа у Русији, који је требао да допринесе борби српског народа за ослобођење и уједињење.

Московски словенски комитет није имао много успеха у политичким пројектима. Далеко више успеха имали су на пољу духовности, просвете и културе. Московски словенски комитет је помагао, обнављао и оснивао српске школе, цркве и манастире, пружао подршку српским културним и научним институцијама, објављивао књиге и истима снабдевао Србе, а нарочито се истицао на пољу школовања српских питомаца и питомица у Русији. Према расположивим подацима, између 1858. и 1875. године, у Русији је школовано преко сто шездесет српских питомаца и око тридесет српских питомица. На пољу просвете, радили су заједно са званичним органима, а све у циљу

стварања лојалне интелектуалне елите, која је требало да послужи за образовање јужнословенских народа под османском влашћу у руском духу, али и стварања мреже агената који би их обавештавали о балканским приликама и у својим земљама представљали ослонац руске балканске политике. Током свог деловања, Московски словенски комитет, имао је подршку протојереја Михаила Фјодоровича Рајевског и званичних руских балканских представника, који су неретко били и словенофилски оријентисани, а нарочито велику подршку имали су у личности митрополита српског Михаила и круговима њему блиским. Наведене личности били су главни посредници између Комитета и Срба.

Током периода којим смо се бавили, Московски словенски комитет није имао доминантан утицај у друштвеном животу Русије, нити подршку већине интелектуалаца. Оно није било ни бројно, па самим тим ни финансијски стабилно. Премда званично независни, ипак су зависили од одлука званичне Русије, и без њиховог знања и сагласности нису могли деловати. Неповерљиви према новим савезницима, званична руска власт никада није укинула повремену надзор, већ је Треће одељење с времена на време пратило деловање чланова Московског словенског комитета. Стога, можемо рећи да су на токове званичне руске спољне политике утицали у оној мери у којој су им то руски државници тога времена дозвољавали, с обзиром на то да знамо колико се руска власт колебала између два правца политике. Међутим, московски словенофили имали су утицаја на руско јавно мњење, продубљујући међу њима интересовање за Словене, те и Србе, па су тако доприносили међусобном упознавању двају народа – њиховог језика, културе и историје. Деловање Московског словенског комитета, према савременом термину, сводило се на „меку моћ”, па тако на крају можемо само поновити реченицу историчара Милорада Екмечића: „Оружје за ратове се мења, али стратешки интереси остају за ланац векова непромењени“.²³⁴⁴

²³⁴⁴ М. Екмечић, *Предговор*: Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века, 7.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије (АС), Београд

Вариа

Велика школа

Илија Гарашанин

Министарство иностраних дела – инострано одељење

Министарство просвете

Митрополија београдска

Поклони и откупи

Стојан Новаковић

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Београд

Друштво српске словесности

Јован Ристић

Матија Бан

Српско учено друштво

Архив Српске православне цркве (АСПЦ), Београд

Митрополит Михаило (Милоје Јовановић)

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), Москва

Ф. 154 (Азиатский департамент. Неполитические дела, драгоманат, пресса)

Ф. 146 (Славянский стол)

Библиотечко-архивско одељење Народног музеја Црне Горе (БАО НМЦГ), Цетиње

Јован Сундечић

Никола I Петровић

Приновљени рукописи

Българският исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (БИА НБКМ), София

- Ф. 1 (Георги Стойков Раковски)
- Ф. 16 (Тодор Стоянов Бурмов)
- Ф. 22 (Найден Геров Добревич-Мушек)
- Ф. 29 (Тодор Николаев Минков)
- Ф. 111 (Марин Стоянов Дринов)
- Ф. 113 (Николай Христофорович Палаузов)

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Москва

- Ф. 109 СА (Секретный архив III Отделения собственной его императорского величества канцелярии)
- Ф. 677 (Александр III)
- Ф. 730 (Игнатъев Николай Павлович)
- Ф. 828 (Горчаков Александр Михайлович)
- Ф. 939 (Ионин Александр Семёнович)
- Ф. 1463 (Коллекция отдельных документов личного происхождения)
- Ф. 1750 (Московский славянский благотворительный комитет)

Историјски архив Београда (ИАБ), Београд

- Збирка диплома, указа и постављења
- Управа града Београда

Научен архив на Българска академия на науките (НА БАН), София

- Ф. 14к (Стефан Илиевич Веркович)
- Ф. 18к (Найден Хаджи-Добревич Геров)

Научен архив на Института за исторически изследвания при БАН (НА ИИ БАН), София

- Архивна сбирка Георги Такалов (копије из руских архива)

Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (НИОР РГБ), Москва

- Ф. 3 (Аксаковы)

Ф. 120 (Катков Михаил Никифорович)
Ф. 126 (Киреевы-Новиковы)
Ф. 169 (Милютины)
Ф. 207 (Общество любителей российской словесности)
Ф. 231 (Погодин Михаил Петрович)
Ф. 239 (Попов Нил Александрович)
Ф. 265 (Самарины)
Ф. 278 (Славянское благотворительное общество)
Ф. 327 (Черкасские)
Ф. 332 (Чижов Федор Васильевич)
Ф. 553 (Долгоруков Владимир Андреевич)

Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (ОР РНБ), Санкт-Петербург

Ф. 14 (Аксаков Иван Сергеевич)
Ф. 52 (Батюшковы)
Ф. 182 (Гильфердинг Александр Федорович)
Ф. 356 (Ковалевский Егор Петрович)
Ф. 391 (Краевский Андрей Александрович)
Ф. 452 (Майковы)
Ф. 627 (Раевский Михаил Федорович)
Ф. 777 (Тиханов Павел Никитич)

Посебни фондови Народне библиотеке Србије (ПФ НБС), Београд

Збирка разгледница
Преписка разних личности

Российский государственный архив древних актов (РГАДА), Москва

Ф. 1274 (Панины-Блудовы)

Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ), Москва

Ф. 10 (Аксаковы)
Ф. 191 (Ефремов Петр Александрович)
Ф. 236 (Киреевские)

Ф. 373 (Погодин Михаил Петрович)

Ф. 436 (Срезневские)

Российский государственный исторический архив (РГИА), Санкт-Петербург

Ф. 469 (Придворная его императорского величества контора МИДв)

Ф. 733 (Департамент народного просвещения)

Ф. 768 (Человеколюбивое общество)

Ф. 796 (Канцелярия Синода)

Ф. 797 (Канцелярия обер-прокурора Синода)

Ф. 934 (Дурново Петр Павлович)

Ф. 970 (Корнилов Иван Петрович)

Ф. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел)

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), Москва

Ф. 726 (Черняев Михаил Григорьевич)

Рукописно одељење Матице српске (РО МС), Нови Сад

Писма

Рукописный отдел Института русской литературы (Пушкинского дома)

Российской Академии наук (РО ИРЛИ РАН), Санкт-Петербург

Ф. 3 (Аксаковы)

Ф. 253 (Раевские)

Ф. 325 (Хитрово Михаил Александрович)

Центральный государственный архив города Москвы (ЦГА Москвы), Москва

Ф. 16 (Управление московского генерал-губернатора)

Ф. 179 (Московские городские дума и управа)

Ф. 229 (Московская духовная академия)

Ф. 418 (Московский императорский университет)

Ф. 455 (Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете)

Ф. 459 (Канцелярия попечителя Московского учебного округа)

Ф. 1175 (Алексеевский женский монастырь)

Ф. 1901 (Московское славянское благотворительное общество)

Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (ЦГИА СПб), Санкт-Петербург

Ф. 14 (Императорский Петроградский университет)

Ф. 277 (Императорская Петроградская духовная академия)

Ф. 400 (Петроградское славянское благотворительное общество)

Центральный государственный архив Московской области (ЦГАМО), Москва

Ф. 2157 (Московский областной Совет народных депутатов и его исполнительный комитет г. Москва)

НОВИНЕ И ЧАСОПИСИ

Босанска вила (1888, 1906)

Вила (1866)

День (1862, 1863, 1865)

Глас народа (1873)

Глас православья (1883)

Гласник Српског ученог друштва (1871)

Застава (1869, 1870, 1871, 1872)

Исторический вестник (1899)

Јединство (1872)

Киевские епархиальные ведомости (1869)

Московские епархиальные ведомости (1869, 1874)

Новое время (1869)

Орао: велики илустровани календар (1877)

Парус (1859)

Пастир (1869)

Политика (1935)

Русский архив (1878, 1885, 1908, 1914, 1915, 1916)

Русская беседа (1856, 1857)

Сион (1875)

Србија (1870)

Латинична издања

Correspondance Slave (1869)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Дипломатска грађа

Архив на Г. С. Раковски. Писма до Раковски 1841–1860, II, подготвил Никола Трайков, Софија 1957.

Архив на Г. С. Раковски. Писма до Раковски 1862–1867, IV, подготвил Никола Трайков, Софија 1969.

Архив на Найдено Геров (1857–1870), I, под редакцијом на М. Попруженко, Софија 1931.

Архив Раевских. Писма 1858–1876 гг, Том V, под редакцијом Б. Л. Модзалевског, Петроград 1915.

Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској, приредио В. Крстић, Нови Сад 2015.

Грађа за историју Београда од 1806. до 1867, I, уредио Р. Веселиновић, Београд 1965.

Граф Н. П. Игнатијев. Дипломатически записки (1864–1874) и донесенија (1865–1876), Т.1–2, Софија 2008–2009.

«День» И. С. Аксакова. Историја славянофильской газеты. Исследования. Материалы. Постатейная роспись, Часть I, под редакцијом Н. Н. Вихровой, А. П. Дмитријева и Б. Ф. Егорова, Санкт-Петербург 2017.

Документи к историји славяноведения в России, под редакцијом Б. Д. Греков, Москва–Ленинград 1948.

Друштво српске словесности 1841–1864, приредио Б. Перуничкић, Београд 1973.

Зарубежные Славяне и Россия. Документи архива М. Ф. Раевского 40–80 годы XIX века, составители В. Матула и И. В. Чуркина, Москва 1975.

Из архива на Любено Каравелов: ръкописи, материали и документи, подготвили Д. Лекова, Л. Минкова, Ц. Унджиева, Софија 1964.

Југословени и Русија. Документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II–1, приредили С. И. Данченко, М. Екмечић, В. Крстић, В. Мелик, Д. Петровић-Милојевић, Н. Петровић, Н. Станчић, И. В. Чуркина, Београд 1989.

Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, приредили М. Јовановић, А. Тимофејев, Љ. Кузмичева, Ј. Иванова, Београд–Москва 2011.

Народы Поволжья и борьба южных славян за национальное освобождение 1875–1878 гг: сборник документов и материалов, составители Ю. П. Аншаков, В. М. Хевролина, Н. И. Хитрова, А. Н. Сквозников, Самара 2009.

Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия: 1850–1864: документы, I, приредили Ю. А. Писарев и М. Екмечић, Москва 1985.

Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия: 1865–1875: документы, II, приредили Ю. А. Писарев и М. Екмечић, Москва 1988.

Освобождение Болгарии от турецкого ига, Освободительна борба Јужних Славян и Россия 1875–1877, Том первый, под редакцией С. А. Никитина, В. Д. Конобеева, А. К. Бурмова, Н. Т. Тодорова, Москва 1961.

Переписка И. С. Аксакова и Ю. Ф. Самарина (1848–1876), издание подготовили Т. Ф. Пирожкова, О. Л. Фетисенко и В. Ю. Шведов, Санкт-Петербург 2016.

Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880, Београд 1931.

Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874, приредио В. Ј. Вучковић, Београд 1965.

Русия и българското национално–освободително движение 1856/1876. Документи и материали: януари 1864–май 1867, II, съставители К. Възвъзова-Каратеодорова, Н. Жечев, З. Маркова, А. Меламед, Т. Попсамова, В. Тонев, М. Бирман, Н. В. Зуева, Л. Степанова, Е. М. Шатохина, София 1990.

Русия и българското национално–освободително движение 1856/1876. Документи и материали: май 1867–декември 1869, III, съставители О. Маждракова, З. Маркова, А. Меламед, И. Тодев, М. А. Бирман, Н. В. Зуева, Л. И. Степанова, М. М. Флорова, Н. Н. Червенков, Е. М. Шатохина, София 2002.

Россия и восстание в Боснии и Герцеговине. 1875–1878. Документы, составители В. И. Косик, Д. Ф. Поплыко и В. М. Хевролина, Москва 2008.

Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875–1878: к столетию русско-турецкой войны, под редакцией Л. И. Нарочницкой, Москва 1978.

Светозар Милетић и Народна странка: 1860–1885, I–II, приредио Н. Петровић, Сремски Карловци 1968–1969.

Семья Аксаковых и Н. С. Соханская (Кохановская). Переписка (1858–1884), составление, вступительная статья, подготовка текста и комментарии О. А. Фетисенко, Санкт-Петербург 2018.

Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878), I, приредили В. Крестић и Р. Љушић, Београд 1983.

Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, приредила В. Н. Кондратјева, Нови Сад 1977.

Дневници и мемоари

В. С. Аксакова, *Дневники. Письма*, подготвила Т. Ф. Пиражкова, Санкт-Петербург 2013.

М. Алимпиић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпиића: у свези са догађајима из најновије српске историје*, Београд 1892.

П. И. Бартенев, *Воспоминания*, Российский архив 1 (1991), 46–95.

А. Васильевић, *Моје успомене*, приредио Р. Љушић, Београд 1990.

С. Ю. Витте, *Воспоминания. Детство. Царствования Александра II и Александра III (1849–1894)*, Т. 3, Ленинград 1924.

Воспоминания генерал фельдмаршала Д. А. Милютина 1860–1862, под редакцией Л. Г. Захаровой, Москва 1999.

Воспоминания генерал фельдмаршала Д. А. Милютина 1863–1864, под редакцией Л. Г. Захаровой, Москва 2003.

Воспоминания генерал фельдмаршала Д. А. Милютина 1865–1867, под редакцией Л. Г. Захаровой, Москва 2005.

Воспоминания генерал фельдмаршала Д. А. Милютина 1867–начало 1873, под редакцией Л. Г. Захаровой, Москва 2006.

Воспоминания графини Антонины Дмитриевны Блудовой, Москва 1888.

Дневник Бењамина Калаја (аустроугарског конзула у Београду): 1868–1875, приредио А. Раденић, Београд 2002.

Живот Дра Јована Суботића (автобиографија). Књига четврта. Лето: Епоха трећа или четврта, Нови Сад 1910.

Записки Александра Ивановича Кошелева (1812–1883 годы): с семью приложениями, издание приготвила Т. Ф. Пирожкова, Москва 2002.

Ј. Игњатовић, *Рапсодије из прошлог српског живота: мемоари*, Одабрана дела Јакова Игњатовића VIII, Нови Сад 1953.

- В. Јовановић, *Успомене*, приредио В. Крестић, Београд 1988.
- И. В. Киреевский, *Разум на путу к истине: философске статје, публицистика, писма*, составление и вступительная статја Нины Лазаревой, Москва 2002.
- [С. Косановић], *Из мемоара протопоп Недељка*, б.м. б.д.
- Л. Костић, *Дневник: Ишчекивано и дочекано (листови успомена)*, приредио М. Кашанин, Београд 2000.
- Ц. Миладинова-Алексијева, *Епоха, земя и хора. Из Българското минало*, под редакцијата Владиславъ Алексиев, София 1939.
- Н. Милаш, *Аутобиографија. Студије. Чланци*, Дела Никодима Милаша VII, приредио епископ далматински Фотије, Београд–Шибеник 2005.
- М. Ђ. Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869–22. септембар 1872)*, приредио П. Крестић, Београд 2011.
- М. Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872–6. април 1877)*, приредио П. Крестић, Београд 2015.
- М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867*, Годишњица Николе Чупића VII (1885), 1–86.
- Никола I Петровић Његош, *Мемоари, I*, приредио Р. Никчевић, Цетиње-Подгорица 2009.
- Открытие «братъев славян»: русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века*, составление, предисловие, биографические справки, комментарии и заключительная М. В. Белова, Санкт-Петербург 2018.
- М. Полит-Десанчић, *Путне успомене*, Нови Сад 1896.
- Русское общество 30–х годов XIX в., Люди и идеи; мемуары современников*, под редакцией И. А. Федосова, Москва 1989.
- Т. Стефановић Виловски, *Моје успомене (1867–1881)*, поговор С. Дамјанов, Београд 1988.
- А. Ф. Тютчева, *Воспоминания: при дворе двух императоров. Дневник*, под редакцией Л. В. Гладковой, Москва 2016.

Писма

- Алексей Степанович Хомяков*, подготвил Б. Н. Романов, Москва 2017.
- Алексей Хомяков в воспоминаниях, дневниках, переписке современников*, составитель А. Д. Каплин, Москва 2015.

Васа Пелагић и митрополит Михаило: преписка и документи, приредио Д. Страњаковић, Живот: месечни часопис за књижевност 19 (1954), 259–284.

Ј. Војводић, *Два писма Јована Хаџића Нилу Александровичу Попову*, Зборник Матице за славистику 37 (1989), 175–179.

Исти, *Писма Андрије Марјановића Нилу Александровичу Попову*, Зборник Матице српске за историју 39 (1989), 149–166.

В. А. Панов: *писмо К. С. Аксакову*, приредио М. В. Белов, Зборник Матице српске за историју 91 (2015), 85–94.

Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860–1861, приредио А. Раденић, Архивски преглед 1–2 (1970), 112–148.

Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Эпистолярный дневник 1838–1886 гг. с предисловием, комментариями и воспоминаниями А. Ф. Аксаковой, Т. 3, Москва 2004.

Избранные статьи и письма, под редакцией Л. Е. Шапошникова, О. В. Парилова и И. А. Треушникова, Москва 2004.

Корреспонденция болгар с Нилом Александровичем Поповым (Лиляна Минкова), *Bulgarian Historical Review* 1 (1977), 86–97.

Московски словенски комитет и школовање српских и бугарских питомица (1876–1877), Мешовита грађа (Miscellanea) XXXIII (2012), приредила Ј. Блажић, 301–314.

Никола П. Пашић: писма, чланци и говори: (1872–1891), приредили Л. Перовић и А. Л. Шемјакин, Београд 1995.

Нови документи о боравку Мите Ценића у Русији, приредио И. Очак, Историјски часопис XXIII (1976), 271–279.

Писма митрополита Михаила грофици А. Д. Блудовој: прилог проучавању руско-српских односа (1871–1874), приредили Ј. Блажић Пејић и Ј. В. Иванова, Мешовита грађа (Miscellanea) XXXV (2014), 121–138.

Письма Победоносцеву к Александру III, I, с предисловием М. П. Покровского, Москва 1925.

Преписка митрополита Михаила и грофице А. Д. Блудове о догађајима у Србији 1868. године, приредили Ј. Блажић и Ј. В. Иванова, Мешовита грађа (Miscellanea) XXXIV (2013), 193–218.

Письма О. М. Бодянского. Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835–1861), В.1, с предисловием и примечаниями Н. А. Попова, Москва 1879.

Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова. Письма, Том VIII, под редакцией П. И. Бартенева, Москва 1904.

Сабрана дела Вука Караџића XXXI. Преписка XII (1859–1862), приредио Г. Добрашиновић, Београд 1998.

Књижевна дела, путописи, говори, брошуре

И. С. Аксаков, *Полное собрание сочинений: Славянский вопрос 1860–1886. Статьи из „Дня“, „Москвы“, „Москвича“ и „Руси“*. Речи в Славянском комитете в 1876, 1877 и 1878, Т. 1, Москва 1886.

Исти, *И слово правды...: стихи, пьеса, статьи, очерки*, предисловие, составление и комментарии М. А. Чванова, Уфа 1986.

Исти, *Наше знамя–русская народность*, составление и комментарии С. Лебедев, Москва 2008.

Исти, *Письма из провинции. Присутственный день в уголовной палате*, вступительная статья, составление и примечания Т. Ф. Пирожковой, Москва 1991.

Исти, *У России одна-единственная столица...*, составитель, автор вступительной статьи, примечаний и путеводителя Г. В. Чагин, Москва 2006.

Беседа Славенима коју је говорио прота Михаил Рајевски у цркви Императорско-руског посланства у Бечу, приликом хиљадугодишње светковине, за спомен долазка у земљу Славенску св. Кирила и Методија, Београд [1863].

А. Васильев, *Хомяков и славянское дело*, Санкт-Петербург 1877.

С. Веркович, *Описание быта болгар населяющих Македонию*, Москва 1867.

Всероссийская этнографическая выставка и славянский съезд в мае 1867 года, [составитель Н. А. Попов], Москва 1867.

Генерала Растислава Андрејевича Фадјејева, *Расправа о питању, источном и словенском*, [превео Ј. Шафарик], б. м. 1870.

А. Ф. Гильфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Београд 1996.

Исти, *Писма о историји Срба и Бугара*, Св. 1–2, Београд 1857–1860.

Исти, *Писма о историји Срба и Бугара: период други (976–1019)*, Сербский летопис 1, 1–50; Сербский летопис 2 (1860), 1–33.

Н. Ј. Данилевски, *Русија и Европа*, Београд 2007.

Древная болгарская песня об Орфее, открытая Стефановом Верковичем, серским и болгарским археологом, Москва 1867.

Иван Аксаков в воспоминаниях современников, составление, предисловие и комментарии Г. Н. Лебедевой, Москва 2014.

- Историческая записка о двадцатипятилетней деятельности Мариинского женского училища попечительства о бедных в Москве состоящего в ведомстве императрицы Марии (1851–1876) с девятью приложениями*, составил Нил Попов, Москва 1876.
- М. Н. Катков, *Идеология охранительства*, Москва 2009.
- С. Косановић, *Крстом и пером: сабрани списи*, уредила група аутора, Београд–Беране 2019.
- Ј. Костић, *Песме*, Београд 1871.
- Краткий отчет о десятилетней деятельности (1858–1868) Славянского Благотворительного Комитета в Москве составленных секретарем его Н. А. Поповым*, Москва 1868.
- В. И. Ламанский, *Геополитика панславизма*, ответственный редактор О. А. Платонов, Москва 2010.
- Исти, *Сербия южно-славянския провинции Австрии. Из записок о славянских землях*, Санкт Петербург 1864.
- К Сербам. Послание из Москвы (Србљима. Послание из Москве)*, Лейпциг 1860.
- Нил Попов као назови-историк српски или Одговор Ђ. Д. Ценића на лажна потварања Нила Попова*, Београд 1872.
- С. Новаковић, *Белешке о Бури Даничићу, прилог к историји српске књижевности*, Годишњица Николе Чупића VIII (1886), 466–471.
- Отчет и протоколы Славянского общества в Москве читанный в заседании 1862 г.*, Москва 1862.
- Отчет о деятельности Славянского благотворительного комитета в Москве за 1875 год, с приложениями*, составил секретарь Н. А. Попов, Москва 1876.
- Памяти Нила Александровича Попова*, Москва 1892.
- М. П. Погодин, *Вечное начало. Русский дух*, ответственный редактор О. А. Платонов, Москва 2011.
- Исти, *Собрание статей, писем и речей по поводу Славянского вопроса*, издание Д. М. Погодина, Москва 1878.
- Н. А. Попов, *Вопрос об общеславянской азбуке*, Москва 1865.
- Исти, *Из истории Славянского благотворительного комитета в Москве. Первое пятилетие (1858–1862)*, Москва 1871.
- Исти, *История славянского благотворительного комитета в Москве. Второе пятилетие (1863–1867)*, В. II, Москва 1872.
- Исти, *Нынешнее состояние православной церкви в Сербии*, Москва 1874.

Исти, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян*, В. 1, Санкт Петербург 1871.

Исти, *Православие в Боснии и его борьба с католическою пропагандой и протестантскими миссионерами*, Москва 1873.

Исти, *Россия и Сербия: исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 год. До устава 1839–после устава 1839, Ч. 1–2*, Москва 1869.

Исти, *Сербия после Парижского мира. Свято-андреевская скупщина (1858–1859)*, I, Москва 1871.

Исти, *Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андријевске скупштине*, I–IV, превели П. Срећковић, А. Васильевић, Ж. Жујевић и А. Марјановић, Београд 1870.

Исти, *Србија после Парискога мира. Свето-андрејска скупштина (1858–1859)*, I, превели П. Срећковић, А. Васильевић и А. Марјановић, Београд 1872.

Полное собрание сочинений Александра Сергеевича Пушкина в десяти томах. Стихотворения 1813–1820, Том 1, Ленинград 1977.

Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова. Письма, Том I, Москва 1900.

Посланица Србима из Москве, уредник В. Крстић, Београд 2006.

Протокол заседания Славянского благотворительного комитета и краткий отчет о деятельности Санкт-Петербургского отдела Славянского благотворительного комитета за 1869 год, Москва 1869.

Разбор сочинения Н. А. Попова „Россия и Сербия”: с приложением некоторых документов, подчеркнутых преимущественно из архива Министерства иностранных дел в С.-Петербурге, составил В. Богишич, Санкт Петербург 1872.

П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости. Државни живот (1851–1907) – археологија*, IV, превели В. Стевановић, М. Тирковић и Д. Чупић, Цетиње 1994.

Ровински о Његошу, приредио Н. Мартиновић, Цетиње 1967.

Русские о Сербии и сербах, II (архивные свидетельства), составление, подготовка к изданию, введение, заключительная статья А. Л. Шемякина, Москва 2014.

Ю. Ф. Самарин, *Православие и народность*, ответственный редактор О. Платонов, Москва 2008.

Ситнији списи Ђ. Даничића. Критика, полемика и историја књижевности, Београд 1925.

Собрание сочинений А. Ф. Гильфердинга, Т. 1–4, Санкт-Петербург 1868–1874.

Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита московского и коломенского, по учебным и церковно-государственным вопросам, издаваемое под редакциею Саввы, архиепископа тверского и кашинского, Т. 5 Ч. 1, Москва 1887.

Собрание сочинений Р. А. Фадеева, Т. 1, Санкт Петербург 1889.

Србима: Посланица из Москве, приредили М. Роглић и С. Обрадовић, Горњи Милановац 2015.

П. Срећковић, *Одговор г. Борђу Д. Ценићу на његову критику Нилове књиге: „Србија после Париског мира”*, Београд 1872.

Устав Одесского славянского благотворительного общества от 11-го мая 1870 года, Одесса 1870.

Р. А. Фадеев, *Государственный порядок. Россия и Кавказ*, составители С. В. Лебедев и Т. В. Линецкая, Москва 2010.

Т. И. Филиппов, *Русское воспитание*, составление, предисловие и комментарии С. В. Лебедева, ответственный редактор О. Платонов, Москва 2008.

Хомяковский сборник, Т. 1, ответственный редактор Н. В. Серебренников, Томск 1998.

ЛИТЕРАТУРА

Монографије

А. Р. Андреев, *Последний канцлер Российской империи Александр Михайлович Горчаков: документальное жизнеописание*, Москва 1999.

А. Андреев, *Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878)*, Велико Търново 2014.

Д. А. Бадалян, *«Колокол призывный»: Иван Аксаков в русской журналистике конца 1870-х–первой половины 1880-х годов*, Санкт-Петербург 2016.

Д. Бериф, *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, Београд, Нови Сад 1994.

Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад 2005.

Р. Бицаева-Стоянова, *Генерал Иван Попкиров Кишельский – один из достойнейших болгарских патриотов*, Велико Търново 2009.

В. Бован, *Призренска богословија*, Ниш 2007.

Велика источна криза и српско питање, уредио С. Рудић, Београд 2019.

В. Н. Виноградов, *Балканская эпопея князя А. М. Горчакова*, Москва 2005.

Исти, *Двуглавый российский орел на Балканах 1683–1914*, Москва 2010.

Виша женска школа у Београду. Педесетогодишњица 1863–1913, приредила К. Цветковић, Београд 1913.

В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја. Србија и неослобођено Српство 1868–1876*, Београд 1994.

Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах, ответственный редактор В. И. Фрейдзон, Москва 1972.

И. Г. Воробьева, *Профессор-славист Нил Александрович Попов. Научная, педагогическая, и общественная деятельность*, Тверь 1999.

Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, Цетиње 1971.

В. Вулетић, *Руси и Срби у сусрету*, Нови Сад 1995.

Ц. Генов, *Славянските комитети в Русия и българското освободително дело (1858–1878)*, София 1985.

В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина, М. Т. Панченква, В. И. Шеремет, *Восточный вопрос во внешней политике России конец XVIII–начало XX в.*, Москва 1978.

А. П. Георгиевский, *Иван Сергеевич Аксаков и современная действительность: с приложением портрета Аксакова, избранных стихотворений и указателя важнейших статей его по славянскому вопросу*, Казань 1915.

С. М. Димитријевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије, као православни јерарх, Србин, Словен и немар југословенства*, Београд 1933.

Држава и политике управљања (18–20. век), уредио П. Крестић, Београд 2017.

Е. А. Дудзинская, *Славянофилы в общественной борьбе*, Москва 1983.

Љ. Дурковић-Јакшић, *Култ словенских апостола Тирила и Методија код Срба*, Београд 1986.

Исти, *Епископ жички Сава Дечанац и његов преглед Жичке епархије 1892–1896*, Краљево 1989.

В. А. Дьяков, *Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России*, Москва 1993.

Живот и дело митрополита Михаила (1826–1898), уредио Д. Стефановић, Београд 2008.

М. Екмечић, *Дијалог прошлости и садашњости: зборник радова*, Београд 2002.

Исти, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, Београд 1989.

Исти, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997.

Из историји Србији и руско-сербских везаји 1812–1912–2012, ответственный редактор К. В. Никифоров, Москва 2014.

- Илија Гарашанин (1812–1874): зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења*, уредио В. Стојанчевић, Београд 1991.
- Историки-слависти 8. Славјанскиј мир в поисках идентичности. В ознаменованіе 70–летия кафедры и 175–летия учреждения славистических кафедр в университетах Российской империи*, Москва 2011.
- М. Јагодић, Насељавање Кнежевине Србије: 1861–1880*, Београд 2004.
- Г. Јакшић, В. Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила: (Први балкански савез)*, Београд 1963.
- Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, Цетиње 1977.
- С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, I*, Сабрана дела Слободана Јовановића 4, Београд 1990.
- В. Калинић, *Допринос Никодима Милаша културном препороду Срба у Далмацији*, Београд–Шибеник 2009.
- С. Калуђерчић, *Живот и рад Хаџи Саве Косановића: великог добротвора бос.–херц. учитељства, бившег учитеља, књижевника и митрополита дабро–босанског*, Сарајево [1928].
- Д. М. Ковачевић, *Историја спољне политике Руске империје 1801–1917*, Београд 2019.
- М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007.
- М. Коматина, *Црна Гора и српско питање: прилог изучавању интегративних и дезинтегративних токова*, Београд 1999.
- П. Кондић, *Цетињска богословија и њено духовно-просветно зрачење 1863–1945*, Цетиње 2005.
- В. А. Кошелев, *Алексей Степанович Хомяков: жизнеописание в документах, рассуждениях и разысканиях*, Москва 2000.
- Краљ Никола–личност, дјело и вријеме: радови са међународног научног скупа*, Подгорица, 1–3. октобар 1997, II, уредио М. Дашић, Подгорица 1998.
- О. В. Кузнецов, *Р. А. Фадеев: генерал и публицист*, Волгоград 1998.
- Е. Лазарова, *Славјанското движение в България*, София 1997.
- Е. А. Лаптев, *Российский дипломат Найден Геров и российско-болгарские связи (1853–1877 годы)*, Уфа 2011.
- Л. П. Лаптева, *История славяноведения в России в XIX веке*, Москва 2005.
- Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд 2015.

- Р. Љушић, *Књига о Начертанију: национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 2004.
- В. Максимовић, *Митрополит Сава Косановић 1839–1903*, Добрун–Сарајево 2003.
- А. Марковић-Новаков, *Православна српска богословија у Призрену (1871–1890)*, Београд 2011.
- К. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, Москва 2019.
- Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић: историјат светоандрејског либерализма*, Београд 1964.
- М. Миловић, *Био-библиографија Саве Косановића*, Никшић 2017.
- С. А. Никитин, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70е годы XIX в.*, Москва 1970.
- Исти, *Славянские комитеты в России 1858–1876 годах*, Москва 1960.
- К. В. Никифоров, *Начертаније Илије Гарашанина и спољашња политика Србије 1842–1853*, Београд 2016.
- Никола Пашић–живот и дело: зборник радова са научног скупа у Српској академији наука и уметности*, уредио В. Крестић, Београд 1997.
- Общественные движения у народов Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII–начале XX вв.*, ответственный редактор С. И. Данченко, Москва 2011.
- Общественные и культурные связи народов СССР и Балкан XVIII–XX вв*, Балканские исследования 10, ответственный редактор Г. Л. Арш, Москва 1987.
- Б. Павићевић, *Црна Гора у рату 1862. године*, Београд 1963.
- Н. И. Павленко, *Михаил Погодин*, Москва 2003.
- Епископ Антоние (Пантелич), *Храм святых апостолов Петра и Павла у Јузских ворот: свидетель истории и живой голос традиции: подворье Сербской Православной Церкви в Москве*, Москва 2018.
- Л. Ю. Пахомова, *Боснийский вопрос в российской внешней политике в 1878–1908 гг.*, Москва 2011.
- А. А. Петров, Н. А. Клевалина, *Йован Попович-Липовац: воин, поэт, ученый*, Москва 2011.
- Т. Ф. Пирожкова, *Славянофильская журналистика*, Москва 1997.
- Јеромонах Платон (Јовановић), *Српско подворје у Москви*, Београд 1901.
- Синкель Платон, *Сербское Подворье в Москве: краткий исторический очерк*, Москва 1902.

- Д. Ф. Поплыко, *Васа Пелагич и Россия. Из истории сербской революционной мысли*, Москва 1983.
- Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција 1804–1918*, Београд 2008.
- Б. Поточан, *Вронски у Србији. Мисије пуковника Рајевског 1867. и 1876. године*, Београд 2017.
- Прилози за историју Српске православне цркве, уред. Д. Станковић, Ниш 1997.
- Б. А. Прокудин, *Идея славянского единства в политической мысли России XIX века*, Москва 2007.
- Профессор Сергей Александрович Никитин и его историческая школа: материалы международной научной конференции*, ответственный редактор И. В. Чуркина, Москва 2004.
- В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља: школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917. године*, Београд 2017.
- П. Пузовић, *Задарска богословија*, Београд 2012.
- Исти, *Сарајевска богословија 1882–2002*, Србиње 2002.
- С. Рајић, *Владан Ђорђевић: биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007.
- Иста, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015
- Р. Распоповић, *Историја дипломатије Црне Горе 1711–1918*, Подгорица 2009.
- Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега доба*, III, Београд 1901.
- Россия и Славяне: политика и дипломатия. Материалы международной научной конференции „Россия и славяне XVIII в.–1918 г.“ (Москва 25–27 июня 1991 г.)*, Балканские исследования, В. 15, ответственный редактор Е. К. Вяземская, Москва 1992.
- „Русская беседа“: история славянофильского журнала. Исследования. Материалы. Постатейная роспись*, под редакцией Б. Ф. Егорова, А. М. Пентаковского и О. Л. Фетисенко, Санкт-Петербург 2011.
- Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, одговорни уредници С. Рудић и К. В. Никифоров, уредила Ј. Блажић Пејић, Београд 2018.
- К. В. Рясенцев, *М. П. Погодин: политические идеи и проекты*, Москва 2007.
- Славяне в эпоху феодализма: к столетию академика В. И. Пичеты*, ответственный редактор Л. В. Черепнин, Москва 1978.
- Славяне и Россия: к 110-летию со дня рождения С. А. Никитина: сборник статей*, ответственный редактор И. В. Чуркина, Москва 2013.
- Славянофильство и современность: сборник статей*, ответственный редактор Б. Ф. Егоров, Санкт Петербург 1994.

- Славянские съезды XIX–XX вв.*, ответственный редактор М. Ю. Досталь, Москва 1994.
- Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност: (1848–1871): изучавање о националном и књижевном романтизму код Срба*, Београд 1966.
- Славянский мир. Этнографическая выставка 1867 года*, вступительная статья И. И. Шангина, Санкт-Петербург 2000.
- Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве. Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, II, Београд 2018.
- Исти, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980.
- Исти, *Хиландарско питање у XIX и почетком XX века*, Келн 1979.
- И. Ю. Смирнова, *Митрополит Филарет и Православный Восток: из истории межцерковных связей*, Москва 2014.
- Споменица 50–годишњице Призренске богословско-учитељске школе 1871–1921*, Београд 1924.
- Срби 1903–1914: историја идеја*, приредио М. Ковић, Београд 2015.
- Србија и Русија 1814–1914–2014: међународни научни скуп 13–14. октобар 2014. године*, уредио М. Војводић, Београд 2016.
- Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века: зборник са Међународног научног скупа одржаног у Српској академији наука и уметности у Београду од 23–25. септембра 2010. године*, уредио М. Војводић, Београд 2011.
- Љ. Станков, *Катарина Миловук (1844–1913) и женски покрет у Србији*, Београд 2011.
- В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971.
- Д. Страњаковић, *Михаило и Јулија*, Београд 1940.
- М. Суботић, *Тумачи руске идеје. Студије о руским мислиоцима*, Београд 2001.
- И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима: (1856–1878)*, Сарајево 1988.
- С. Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век): драма једне цивилизације*, Београд 2012.
- Исти, *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, Београд 1992.
- А. А. Тесля, *Последний из «отцов»: биографија Ивана Аксакова*, Санкт-Петербург 2015.
- Љ. Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.
- Уједињена омладина српска: зборник радова*, уредио Ж. Милисавац, Нови Сад 1968.
- К. Б. Умбрашко, *М. П. Погодин. Человек. Историк. Публицист*, Москва 1999.

Устанак у Боки Которској 1869: зборник радова са научног скупа о устанку у Боки Которској 1869, приредили Р. Јовановић и М. Лукетић, уредио С. Мијушковић, Котор–Будва 1970.

К. Н. Устьянович, М. Ф. Раевский и российский панславизм. *Споминки з пережитого и передуманого*, Львов 1884.

Е. Б. Фурсова, И. С. Аксаков: *апология народности и самодержавия*, Москва 2006.

Хомяков А. С. – *мыслитель, поэт, публицист: сборник статей по материалам международной научной конференции, состоявшейся 14–17 апреля 2004 года в г. Москве в литературном институте им. А. М. Горького*, ответственные редакторы Б. Н. Тарасов и М. Н. Громов, Т. 1–2, Москва 2007.

Хаџи Стака Скендерова и српска култура у Босни и Херцеговини: тематски зборник, уредици Ј. Јањић и Б. Бабић, Бањалука 2017.

В. М. Хевролина, Николай Павлович Игнатъев. *Российский дипломат*, Москва 2009.

Н. И. Хитрова, *Културне везе Русије и Црне Горе (од XVIII до почетка XX вијека)*, Подгорица 2003.

Н. И. Цимбаев, И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России, Москва 1978.

Исти, *Историософия на развалинах империи*, Москва 2007.

Исти, *Славянофильство. Из истории русской общественно-политической мысли XIX века*, Москва 2013.

Т. Черникова, Ј. Вишњаков, *Историја Русије. Царска Русија (XVII–почетак XX века)*, Београд 2019.

И. В. Чуркина, *Протоиерей Михаил Федорович Раевский и югославяне*, Москва 2011.

Иста, *Россия, славянофилы и зарубежные славяне: очерки истории*, Москва 2020.

А. Л. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића. Формирање и еволуција (1868–1891)*, Београд 2008.

Исти, *Смерть графа Вронского*, Санкт-Петербург 2007.

Латинична издања

Dž. Bilington, *Ikona i sekira. Istorija ruske kulture: jedno tumačenje*, Beograd 1988.

Lj. Doklesić, *Stjepan Verković: život i djelo (1821–1894)*, Zagreb 2007.

J. Milojković-Đurić, *Panslavism and national identity in Russia and in Balkans: 1830–1880: images of the self and others*, Boulder 1994.

- K. Hans, *Pan-Slavism: its history and ideology*, New York 1960.
- F. Koplston, *Filozofija u Rusiji*, Beograd 1992.
- D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent. The Career of General M. G. Cherniaev*, Athens 1974.
- Isti, *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875–1878*, Ithaca, New York 1967.
- M. B. Petrovich, *The Emergence of Russian Pan-Slavism 1856–1870*, New York 1956.
- Č. Moraze, *Historija čovječanstva: kulturni i naučni razvoj: svezak peti, Devetnaesto stoleće: 1775–1905, knjiga treća: Ekspanzija Zapada*, Zagreb 1946.
- M. Subotić, *Sricanje slobode. Studije o počecima liberalne političke misli u Srbiji XIX veka*, Gradina-Niš 1992.
- B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870–1880*, Hamden/London 1962.
- S. Trhulj, A. Šahbaz, N. Čmajčanin i S. Risaluddin, *Despića kuća*, Sarajevo 2009.

Расправе и чланци

- С. С. Беляков, *Южные славяне глазами московского славянофила: путешествие И. С. Аксакова по славянским землям: май–август 1860*, Славянский альманах 2002 (2003), 94–111.
- Р. Бесаровић, *О првом периоду дјеловања Васе Пелагића у Босни*, Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине 2 (1950), 185–206.
- Р. Бицаева-Стоянова, *Јужнославјанскиј пансион Тодора Минкова*, Bulgarian Historical Review 1–2 (2003), 179–185.
- Ј. Блажић Пејић, *Ростислав Фадјејев и Источно питање*, Историјски часопис LXV (2016), 205–227.
- Исти, *Руска словенска добротворна друштва и Српско подворје у Москви (1874–1917)*, Историјски часопис LXIV (2015), 337–361.
- Исти, *Руски словенофили и балкански одметници: почетак Велике источне кризе (1875–1876)*, Sborník Konference mladých slavistů „Slovanský areál a Evropa“, editori Vaclav Čermak a Marek Příhoda, Praha 2010, 191–203.
- И. Г. Воробьева, *Нил Александрович Попов (1833–1891)*, Историки России: биографии, под редакцией А. А. Чернобаева, Москва 2001, 281–289.
- Б. Вранешевић, *Војвођани и словенски гости на Етнографској изложби у Москви 1867. године: према подацима и вестима из штампе*, Рад војвођанских музеја 28 (1982–1983), 111–116.

- В. Вулетић, *Иван Аксаков: Срби и Источно питање*, Зборник Матице Српске за славистику 67 (2005), 7–50.
- Исти, *Нил Попов (1833–1891)*, Настава и историја: часопис просветних радника 7 (2007), 47–84.
- В. Ј. Вучковић, *Неуспела акција Матије Бана 1860–1861*, Историјски часопис 9–10 (1959), 381–409.
- П. В. Густерин, *Е. П. Ковалевский – дипломат и востоковед*, Вопросы истории 8 (2008), 148–150.
- Љ. Дурковић–Јакшић, *Први српски питомци богослови у Русији (пре 100 година)*, Гласник: службени лист Српске православне цркве 3 (1945), 1–8 (сепарат).
- Исти, *Прилог проучавању пропагандног рада за ослобођење и уједињење Југословена 1860–1862*, Историјски записи 1 (1864), 11–44.
- Е. В. Иванова, *Воспитательное заведение для южнославянских девиц в Москве при Алексеевском женском монастыре во второй половине XIX века*, Русский мир 2012: сборник статей, Москва 2012, 236–263.
- М. А. Лалевих, *Словенофилски проглас Србима из 1860 год*, Записи: часопис за науку и књижевност 10 (1932), 164–168.
- А. В. Карасев, И. И. Костюшко, Л. И. Уткина, *Обучение студентов из зарубежных славянских стран в Московском университете (вторая половина XIX–начало XX в.)*, Советское славяноведение 6 (1984), 35–40.
- Ф. Козлов, *Сербское подворье в Москве*, Московский журнал 5 (1999): http://www.serbskoe-podvorie.ru/history_1.php (05.06.2012)
- Б. Косановић, *Историчар Нил Попов о сеоби Срба у Руско царство*, Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века, уредио С. Лалић, Нови Сад 2005, 423–429.
- Исти, *Нил Попов о друштвеним и културним збивањима у Новом Саду (у 60–тим годинама XIX века)*, XVIII столеће IV: радови са научног скупа одржаног у Новом Саду 25. и 26. октобра 2001, уредио Н. Грдинић, Нови Сад 2006, 98–102.
- Л. В. Кузьмичева, *Деятельность московских славянофилов по укреплению позиций сербской православной церкви в середине XIX века*, Русский мир 2012: сборник статей, Москва 2012, 75–85.
- Исти, *Открытие Сербского Подворья в Москве в 70–е годы XIX века*, Историко–слависты МГУ 8. Славянский мир: в поисках идентичности. В ознаменовании 70–летия кафедры и 175–летия учреждения славистических кафедр в университетах Российской империи, Москва 2011, 301–313.

- Исти, *Сербское подворье в Москве в последней четверти XIX–начале XX вв. Проблема подбора кадров*, Славянский мир в третьем тысячелетии 1–2 (2018), 172–185; С. И. Данченко, *Из истории открытия Сербского подворья в Москве*, Исто, 161–171.
- П. Лебл-Албала, *Развој универзитетског образовања наших жена*, Летопис Матице српске 316 (1928), 21.
- Д. Мартиновић, *Богословија (1869–1876) и богословско-учитељска школа (1887–1915) на Цетињу*, Историјски записи 1–2 (2000), 71–115.
- К. В. Мельчакова, *Дипломатия и путешествия в неизведанных славянских землях. А. Ф. Гильфердинг и А. С. Ионин на службе в первом русском консульстве в Сараево*, Славянский альманах 1–2 (2014), 61–73.
- П. Милосављевић, *Руски путештвеници у Србији у првој половини XIX века*, Balcanica: годишњак Балканолошког института XII (1981), 131–147.
- Л. Павловић, *Стогодишњица учешћа југословенских народа на Етнографској изложби у Москви*, Неки споменици културе IV, Смедерево 1967, 53–68.
- Л. Перовић, *Из историје руско-српских веза у другој половини XIX века*, Зборник Матице српске за историју 40 (1989), 127–139.
- Н. Петровић, *О покушају устанка Уједињене омладине српске 1871–1872*, Летопис Матице српске књ. 398, св. 5 (1966), 471–488.
- М. Прелог, *После свесловенског конгреса у Москви у години 1867*, Руски архив: часопис за политику, културу и привреду Русије 8 (1931), 19–40.
- В. Пузовић, *Срби на Кијевској духовној академији (1869–1879)*, Српске студије 3 (2012), 349–370.
- П. Пузовић, *Подворје српске цркве у Москви*, Прилози за историју Српске православне цркве, Ниш 1997, 213–222.
- М. Радевић, *Настава руског језика у београдским школама од 1849. до 1878*, Историјски часопис 27 (1980), 183–188.
- Исти, *Први Руси професори у Београду*, Историјски гласник 1 (1965), 85–93.
- М. Радивојевић, *Србима Посланица из Москве у светлу формирања спољнополитичког опредељења словенофила и њен одјек код Срба*, Наука и свет: тематски зборник радова, Ниш 2013, 308–318.
- Ј. Радоњић, *Михаило Петровић Погодин*, Летопис Матице српске 205 (1901), 122–123.
- С. Рајић, *Несуђени скуп Словена у Београду 1869. године*, Историјски часопис LXII (2013), 331–344.

У. Рајчевић, *Како су се школовали српски уметници у Русији с краја XIX века*, Свеске 14 (1983), 87–101.

Исти, *Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији*, Зборник за ликовне уметности 19 (1983), 263–274.

С. Станојевић, *Из историје руске дипломатије у Старој Србији – почетак рада конзулата у Призрену*, Српске студије 3 (2012), 337–347.

Д. Стојановић, *Хомјаков и Кирјејевски*, Летопис Матице српске 316 (1928), 63–78.

И. Тепић, *Прилог за биографију Ристе Јејића*, Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине 36 (1985), 119–139.

С. Терзич, *Славянофильство XIX в. в сербской историографии*, Россия и Сербия: глазами историков двух стран, Санкт Петербург 2010, 129–142.

Исти, *Срби у политичко-културним концепцијама руских словенофила (шездесете–седамдесете године XIX века)*, Зборник Матице српске за историју 102 (2020), 85–100.

М. Чванов, *К 180-летию Ивана Сергеевича Аксакова: „Печальник славянства“*, Наш современник 12 (2003), 117–135.

В. И. Фрейзон, *Донесение российского посольства в Вене министру А. М. Горчакову (апрель 1858 г.)*, Славянский альманах 2003, Москва 2004, 488–490.

А. Л. Шемякин, *Генерал М. Г. Черняев и сербская война*, Токови историје 1–2 (2006), 7–28.

Исти, *Тајна мисија Н. Н. Рајевског на Балкану 1867. године*, Настава историје: часопис савеза историчара Југославије 14 (2001), 32–39.

А. Л. Янов, *Славянофилы и внешняя политика России в XIX веке*, Полис 6 (1998), 158–171.

Латинична издања

М. Екмеčić, *Pokušaji organizovanja ustanka u Bosni 1860–1862. godine*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine 9 (1958), 73–107.

М. Radević, *O prvom kursu ruskog jezika pri Velikoj školi u Beogradu*, Историјски гласник 2–3 (1964), 149–156.

С. Terzić, *About Eastern and Western Pan Slavism (in the XIX–th and the beginning of the XX–th century)*, Историјски часопис 53 (2006), 317–332.

Енциклопедије и лексикони

Енциклопедија српског народа, уредио Р. Љушић, Београд 2008.

Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь, ответственный редактор В. А. Дьяков, Москва 1979.

Славянофилы. Историческая энциклопедия, ответственный редактор О. А. Платонов, Москва 2009.

Дисертације

М. Николић, *Гроф Николај Павлович Игњатијев и балканско питање (1864–1875)*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2020.

А. А. Поповкин, *Славянские благотворительные общества в Москве и Санкт-Петербурге (1858–1921 гг.)*, неопубликованная кандидатская диссертация защитая в Историческом факультете Воронежского государственного университета, Воронеж 2013.

Интернет базе

Дигитална библиотека Матице српске: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/>

«Древо» откритая православная энциклопедия: <https://drevo-info.ru/pictures/1776.html>

Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации (Госкаталог): <https://goskatalog.ru/portal/#/>

Народный каталог православной архитектуры: <http://sobory.ru/article/?object=34395>

Портретная галерея русских деятелей. Сто портретов, Т. 1–2, под редакцией А. Э. Мюнстер, Санкт-Петербург 1865–1869: <http://elib.shpl.ru/nodes/4777>

Энциклопедия Всемирная история: <https://w.histrf.ru>

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ 1.

Срби из Кнежевине Србије школовани у Русији (1858–1875)²³⁴⁵

Бр.	Српски питомци из Кнежевине Србије	Руска образовна установа и период школовања	Вид финансирања школовања	Остале напомене
1	АЛЕКСИЈЕ (АЛЕКСА АДАМОВИЋ)	Кијевска богословија Кијевска духовна академија (1869–1872)	Руски Свети Синод и српска влада	Професор у гимназији у Београду, у смедеревској реалки и нижој гимназији у Великој Градишци.
2	ТРИФУН АНАСТАСИЈЕВИЋ	Петроградски корпус (до 1862) Николајевска инжењерска академија (1862–1865)		Ступио у руску службу.
3	ЈОВАН БАДЕМИЋ	Технолошки институт у Петрограду (1864)	Руска влада	Исписан са прве године због недовољно знања.
4	МИХАИЛО БАРЈАКТАРЕВИЋ	Друга московска гимназија (1859–1863) Физичко-математички факултет Московског универзитета (1865–1867) Математички факултет Петроградског универзитета (1867)	Руска влада	
5	ПАВЛЕ БЕРИЋ	Московска духовна академија (1868–1872)	Руска влада	
6	ЉУБОМИР БИРГОВИЋ	Петровска земљорадничка и шумска академија (1869)	Руска влада Московски словенски комитет	
7	ЛАЗАР БОГОЈЕВИЋ	Московска духовна академија (1868–1869)	Руска влада	Због здравља напустио студије.
8	ПЕТАР БОЖОВИЋ	Земљоделски и шумарски завод у Москви (сигурно ту 1867)	Руска влада	
9	МИХАИЛО БОРИСАВЉЕВИЋ	Иконописна школа Сергијевско-Тројичке Лавре (1870–1874) Петроградска академија уметности (1874–1878)	Српска влада Московски словенски комитет (1872) Петроградско одељење Московског словенског комитета	Професор цртања и краснориса Прве ниже београдске гимназије, професор Учитељске школе у Београду и др.
10	МОЈСЕЈ (МОЈСИЈЕ ВЕРЕСИЋ)	Кијевска богословија (1856–1859) Кијевска духовна академија (1859–1863)	Руски Свети Синод	Професор Београдске богословије, те епископ шабачки (1868–1874) и епископ неготински (1880–1883).
11	НИКОЛА ВЕСЕЛИНОВИЋ	Кијевска богословија Кијевска духовна академија (1869–1872)	Српска влада Руски Свети Синод	Вероучитељ у гимназији у Крагујевцу.
12	ВИДАКОВИЋ	Петроградска инжењерска школа (1866–1869)	Руска влада	Због здравља напустио школовање.
	РИСТА ВИТОРОВИЋ	Петроградски инжењерски институт		

²³⁴⁵ Списак не мора бити коначан. Табела представља сумирање резултата досадашњег истраживања.

13				
14	АТАНАСИЈЕ ВУЧКОВИЋ	Кијевска богословија (1861–1862) Друга кијевска гимназија (1862) Прва харковска гимназија (1863) Московски универзитет (1863–1867) Петроградски технички институт	Руска влада	Професор физике у Београду.
15	С. ВУКЧЕВИЋ	Медицински факултет Московског универзитета (1876)		
16	ВАСИЛИЈЕ ГЛИЗОВИЋ	Кијевски универзитет (1857)	Руска влада	
17	САВА ГРУЈИЋ	Михајловска артиљеријска школа (1864–1868)	Руска влада	Генерал и државник: председник владе у неколико наврата, министар војске, министар спољних послова, дипломата и др.
18	ВЕЛИЗАР ДИМИТРИЈЕВИЋ	(1874)		
19	ДИМИТРИЈЕВИЋ	Московска духовна академија (1872)	Руска влада	Напустио студије.
20	НИКОЛА ДИМИЋ	Јужнословенски пансион у Николајеву (1867–1874) Константиновска артиљеријска школа у Петрограду (1874–1876)	Петроградско одељење Московског словенског комитета	
21	ПАВЛЕ ДИМИЋ	Кијевска духовна академија		
22	ПЕТАР ДМИТРОВИЋ	Петроградска духовна академија (1869)		
23	АЛЕКСАНДАР БОРЂЕВИЋ	Вифанска богословија (1863–1864) Московска духовна академија (1864–1868)	Руска влада	
24	ЂОРЂЕ БОРЂЕВИЋ	(1874)		
25	ЈЕФТИМИЈЕ БОРЂЕВИЋ	Петроградска богословија (1866–1871)	Петроградско одељење Московског словенског комитета (1870–1871)	
26	МИЛОШ БОРЂЕВИЋ	Московска Законоспаска духовна школа (1862) Технолошки факултет Петроградског универзитета (сигурно 1863)	Руска влада Московски словенски комитет	
27	ПЕТАР БОРЂЕВИЋ	Московска школа Жукова (1871–1876)	Московски словенски комитет	Син секретара митрополита Михаила.
28	АЛЕКСА ЂУРИЋ	Московски школски округ	Српска и руска влада	
29	ДИМИТРИЈЕ ЂУРИЋ	Николајевска генералштабна академија (1865–1867)	Руска влада	Генерал и писац.
30	ЖИВОЈИН ЖУЈЕВИЋ	Кијевска богословија (1859–1861) Петроградска духовна академија (1861–1863) Правни факултет Петроградског универзитета (1863–1866)	Руски Свети Синод Српска влада Московски словенски комитет	Прешао у Цирих.
31	ЈЕВРЕМ ИЛИЋ	Кијевска духовна академија (1872/1873–1876)	Српска влада	Професор и ректор Београдске богословије.

32	МИРКО ИЛИЋ	Петровска-полтавска војна гимназија (1874)	Руска влада	
33	МИХАИЛО ИСАКОВИЋ	Војно-медицинска академија у Петрограду (1870–1871) Медицински факултет Московског универзитета (1872)	Петроградско одељење Московског словенског комитета Руска влада	
34	ПЕТАР ЈЕВТИЋ	Кијевски универзитет (1857)	Руска влада	
35	МИЛОВАН ЈЕВТОВИЋ	Кијевска духовна академија (1874)	Руски Свети Синод	
36	МИЛАН ЈЕФТИЋ	Кијевска духовна академија (1874–1878)		Искључен без звања.
37	ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ	Петроградски универзитет (1871)		
38	КИРИЛ (ЖИВОЈИН ЈОВИЧИЋ)	Вифанска богословија (1863–1864) Московска духовна академија (1864–1868)	Српска и руска влада	Професор и ректор Београдске богословије, професор Војне академије, те старешина Српског подворја у Москви (1891–1904).
39	СТЕФАН ЈОАКИМОВИЋ	Кијевска духовна академија (1874–1876)		Искључен са студија.
40	ЖИВКО ЈУГОВИЋ	Иконописна школа Сергијевско-Тројичке Лавре (1870–1874)	Српска влада и Московски словенски комитет	
41	ЈЕВГЕНИЈЕ КАПЛАР	(1874)		
42	ПЕТАР КАРИЋ	Физичко-математички факултет Кијевског универзитета (1862–1864)	Руска влада	Напустио студије због лошег здравља. Једно време предавао у Војној гимназији у Кијеву, а затим био директор Учитељске школе у Крагујевцу.
43	АЛЕКСА КНЕЖЕВИЋ	Петроградска инжењерска школа (1866–1869)	Руска влада	
44	СРЕТЕН КРЕСТИЋ	Кијевска духовна академија (1856) Петроградска духовна академија (1857–1861)		
45	БЛАГОЈЕ КУЛИЋ	Иконописна школа Сергијевско-Тројичке Лавре (1870–1874) Московска школа живописа (1874–1876)	Српска влада и Московски словенски комитет	У српско-турском рату (1876) био судски тумач и писар Дринске војске. Судски писар у Министарству правде и др.
46	СТЕВАН ЛУКОВИЋ	Николајевска војна школа у Петрограду (1872–1875)		
47	МИХАИЛО МАГДАЛЕНИЋ	Николајевска војна школа у Петрограду (1872–1875)		
48	АНДРИЈА МАРЈАНОВИЋ	Кијевска духовна академија (1862–1865)	Српска и руска влада	
49	МАРКО МАРКОВИЋ	Медицински факултет Петроградског универзитета (сигурно ту 1868–1870)	Петроградско одељење Московског словенског комитета (1868–1869)	
50	МИХАИЛО МАРКОВИЋ	Земљоделски и шумарски завод у Москви (сигурно ту 1867)	Руска влада	
51	СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ	Петроградска инжењерска школа (1866–1869)	Руска влада	Социјалиста, писац и политичар.
52	МИЛУТИН МИКИЋ	Кијевска богословија (1857–1863)	Руска влада	Оженио се Русињом, па је рукоположен за свештеника у Кијеву.

53	ДИМИТРИЈЕ МИЛИЋЕВИЋ	Медицински факултет Московског универзитета (1872–1874)	Руска влада Московски словенски комитет	Даље школовање наставио у Паризу.
54	МИЛОШ МИЛОЈЕВИЋ	Кијевски универзитет (1862) Правни факултет Московског универзитета (1862–1865)	Руска влада	Државни чиновник, професор, управник Другог одељења Београдске богословије и др.
55	АРАНЂЕЛ МИЛОШЕВИЋ	Петроградски технолошки институт (сигурно ту 1872–1873)	Петроградско одељење Московског словенског комитета	
56	МИТРОВИЋ	Петроградска богословија (1870)	Петроградско одељење Московског словенског комитета	
57	ОБРАД МИХАЈЛОВИЋ	Кијевска богословија Правни факултет Харковског универзитета (1863–1864) Историјско-филолошки факултет Харковског универзитета (1865)	Руска влада	
58	ЂОРЂЕ МИШКОВИЋ	Михајловска артиљеријска школа (1864–1869)	Руска влада	
59	СВЕТОЗАР НИКЕТИЋ	Петроградска богословија (1863–1864) Московска духовна академија (1864–1871)	Српска и руска влада Московски словенски комитет	Професор Београдске богословије, писац, политичар, па директор прогимназије у Београду.
60	ПЕТАР НИКОЛИЋ	Кијевска духовна академија (сигурно ту 1862–1864)	Српска и руска влада	Због здравља напустио студије.
61	ТОДОР НИКОЛИЋ			
62	ПЕТАР ОСТОЈИЋ	Кијевска духовна академија (1872–1876) Петроградска духовна академија (1877–1878) Петроградски универзитет (1878–1880)	Српска влада Петроградско одељење Московског словенског комитета	У Србију се вратио болестан и убрзо се упокојио.
63	БОЖИДАР ПАВЛОВИЋ	Одески школски округ (сигурно 1862)	Руска влада	
64	ИНОКЕНТИЈЕ (ЈАКОВ ПАВЛОВИЋ)	Кијевска богословија (1856–1859) Кијевска духовна академија (1859–1863)	Руска влада	Професор гимназије у Крагујевцу, професор и ректор Београдске богословије, те епископ нишки (1894–1898) и митрополит српски (1898–1905).
65	ЂОРЂЕ ПЕТИЋ	Кијевска војна школа (1870)	Руска влада	
66	АВЕРИКИЈЕ ПЕТРОВИЋ	Кијев (1862)		
67	МЛАДЕН ПЕТКОВИЋ	Одески школски округ (сигурно 1862)	Руска влада	
68	НИКОДИМ ПЕТРОВИЋ	Кијевска богословија (1859–1861) Петроградска духовна академија (1861–1865)	Српска влада Руски Свети Синод	
69	НЕСТОР (НИКОЛА ПОПОВИЋ)	Кијевска богословија (1856–1859) Кијевска духовна академија (1859–1863)	Руска влада	Професор и ректор Београдске богословије, те епископ нишки (1883–1884.)
70	МИЛАН ПРОТИЋ	Медицинско-хируршка академија у Петрограду (1868–1873)	Петроградско одељење Московског словенског комитета	

71	СВЕТОЗАР ПРОТИЋ	Петроградски технолошки институт		
72	ВЕНЕДИКТ РАФАИЛОВИЋ	Кијевска духовна академија Петроградска духовна академија (1857–1861)		
73	ЂОРЂЕ РАШИЋ	Технолошки факултет Петроградског универзитета (1870–1871)	Московски словенски комитет Петроградско одељење Московског словенског комитета	Због здравља напустио студије.
74	АТАНАСИЈЕ РЕСАВАЦ	Московска духовна академија (1865)		
75	НИКАНОР (НИКОЛА РУЖИЧИЋ)	Кијевска духовна академија (1871–1874)	Руска влада	Професор и ректор Београдске богословије, те епископ жички (1886– 1889) и епископ нишки (1898–1911).
76	ЈЕРОТИЈЕ СИМИЋ	Петроградски инжењерски институт		
77	СТАНИСЛАВ СИМИЋ	Друга московска гимназија (1859–1863) Историјско-филолошки факултет Московског универзитета (1863–1869)	Руска влада	Професор опште историје у гимназији у Крагујевцу, па професор руског језика.
78	МИХАИЛО СТОЈКОВАЦ	Кијевски универзитет (1862–1863) Московски универзитет (1863–1864)	Руска влада	Због здравља и сиромаштва напустио студије.
79	МИЛУТИН СТОКИЋ	Кијевска богословија (1868) Кијевска духовна академија (1868–1871)	Руска и српска влада	Професор Учитељске школе и Београдске богословије.
80	ТЕОФИЛ	Московска духовна академија (1875–1878)	Руска влада	Старшина Српског подворја у Москви (1881–1883), те професор Београдске богословије.
81	ДИМИТРИЈЕ ЦЕНИЋ	Медицински факултет Московског универзитета (1871)	Московски словенски комитет	Социјалиста. Даље школовање наставио у Француској.
82	ЛАЗАР ЦЕНИЋ	(1871)	Московски словенски комитет	
83	ЈЕЗДИМИР ЧЕКИЋ	Кијевска богословија (1862) Правни факултет Московског универзитета (1863–1866)	Московски словенски комитет Руска влада (од 1864)	Секретар Касационог суда у Београду.

ПРИЛОГ 2.

Срби из Црне Горе школовани у Русији (1858–1875)²³⁴⁶

Бр.	Српски питомци из Црне Горе	Руска образовна установа и период школовања	Вид финансирања школовања	Остале напомене
1	ДИМИТРИЈЕ АНЂУС	Московска комисаровска техничка школа (1870) Московска духовна академија (1870–1873)	Московски словенски комитет	Професор Цетињске богословије.
2	МИТАР БАКИЋ	Кијевска духовна академија (1873–1876) Петроградска духовна академија (1876–1877) Петроградски универзитет (1877)	Руски Свети Синод Петроградско одељење Московског словенског комитета	Секретар Министарства спољних послова Црне Горе, члан Великог суда Црне Горе у Цариграду (1883–1887, 1890, 1896–1903)
3	МАРКО ВРБИЦА	Вифанска богословија (1871–1874), Правни факултет Московског универзитета (1874–1876)	Руска влада Московски словенски комитет Христијан Христијанович Мејен	
4	ЈАНКО ВУКОТИЋ	Кијевска духовна академија (1869–1872)		
5	АНТЕ ГВОЗДЕНОВИЋ	Медицински факултет Московског универзитета (1873–1876, 1876–1878)	Руска влада	Лекар, војни хирург, руски генерал, амбасадор Црне Горе у Вашингтону (1918–1921), премијер, председник, ађутант и саветник.
6	ЈАКОВ ДАКОВИЋ	Јужнословенски пансион у Николајеву Војна гимназија	Руска влада	
7	ИВАН КАЛУЂЕРОВИЋ	Вифанска богословија (1871–1874), Правни факултет Московског универзитета (1874–1876, 1878)	Руска влада Московски словенски комитет Христијан Христијанович Мејен	
8	ИВАН КНЕЖЕВИЋ	Московска комисаровска техничка школа (1870) Московска духовна академија (1871)	Московски словенски комитет	
9	МИЉАНИЋ			
10	ЈОВАН НИКОЛИЋ	Московска духовна академија (1873–1876, 1877) Петроградска духовна академија (1880)	Руска влада	
11	ПЕТАР ОРАХОВАЦ	Вифанска богословија (1871–1874), Правни факултет Московског универзитета (1874–1876)	Руска влада Московски словенски комитет Христијан Христијанович Мејен	
12	СПАСОЈЕ ПЕРОВИЋ	Петроградска богословија Петроградска духовна академија (сигурно ту 1863)		
13	ВУКО ПОПОВИЋ	Кијевска духовна академија (1873–1874)		Искључен са студија. Професор Цетињске богословије.
14	ЂУРО ПОПОВИЋ ЈАБУЧАНИН	Петроградска богословија		

²³⁴⁶ Списак не мора бити коначан. Табела представља сумирање резултата досадашњег истраживања.

		(сигурно ту 1863–1864)		
15	ЈОВАН ПОПОВИЋ ЛИПОВАЦ	Медицински факултет Московског универзитета (1873–1875)	Руска влада Московски словенски комитет	
16	ФИЛИП ПОПОВИЋ ЈАБУЧАНИН	Петроградска духовна академија (1865) Москва (1870)	Московски словенски комитет	
17	ДИМИТРИЈЕ ПУНОШЕВИЋ	Петроград	Руска влада	
18	САВА РАДОЊИЋ	Вифанска богословија (1871–1874) Правни факултет Московског универзитета (1874– 1876, 1878)	Московски словенски комитет	
19	ДУШАН СУНДЕЧИЋ	Јужнословенски пансион и гимназија у Николајеву (1870) Петроградски технолошки институт (1874)		Остао у Русији.

ПРИЛОГ 3.

Срби из Босне и Херцеговине школовани у Русији (1858–1875)²³⁴⁷

Бр.	Српски питомци из Босне и Херцеговине	Руска образовна установа и период школовања	Вид финансирања школовања	Остале напомене
1	ЂОРЂЕ БАБИЋ			
2	АТАНАСИЈЕ БАТИНИЋ	Херсонешка богословија (1858–не после 1865)	Руска влада	
3	ПЕТАР БАЦЕТИЋ	Москва (сигурно ту 1865)		
4	НИКОЛА БИЛИЋ	Херсонешка богословија (1858–1863) Кијевска богословија (1863–1864) Кијевска духовна академија (1864–1867)	Руска влада	Није завршио студије. Умро је у Русији.
5	ДИМИТРИЈЕ БОГИЋЕВИЋ	Херсонешка богословија (1858–не после 1865)	Руска влада	
6	РИСТО БУГАРЧИЋ	Херсонешка богословија (сигурно 1859)	Руска влада	
7	СТОЈАН ВОЈНОВИЋ			
8	ИЛИЈА ГОВЕДАРИЦА	Новоруски универзитет (1870/1871)		Године 1876. радио у Руском одбору у Београду.
9	СТЕФАН ГОВЕДАРИЦА	Херсонешка богословија (1858–1864) Новоруски универзитет (сигурно ту 1870/1871)	Руска влада	Лекар у Србији.
10	СИМО ДАМЈАНОВИЋ			
11	ДЕСПОТ ДЕСПОТОВИЋ	Московска духовна академија (1866 или после) Петроградска духовна академија	Московски словенски комитет Петроградско одељење Московског словенског комитета	Један од вођа <i>Невесинске пушке</i> .
12	ЈОВАН ДРЕЧ	Трећа петроградска гимназија (после 1858–1864), Петроградска медицинско-хируршка академија (1864–1867), Физичко-математички факултет Петроградског универзитета (1868–1869) Медицински факултет Московског универзитета (1869–1872)	Александар Фјодорович Хиљфердинг Руска влада Добротвори	Српски револуционар. Учитељ мушке школе у Мостару, те апотекар у Мостару.
13	ДИМИТРИЈЕ ДУЧИЋ	Правни факултет Петроградског универзитета (1865–1869)	Руска влада	Због нарушеног здравља, прекинуо је студије.
14	ЛУКА ИВАНИШЕВИЋ	Петроградска гимназија (1865)		Као признати лекар живео у Паризу.

²³⁴⁷ Списак не мора бити коначан. Табела представља сумирање резултата досадашњег истраживања.

		Медицинско-хируршка академија у Петрограду	Петроградско одељење Московског словенског комитета	
15	ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ	Јужнословенски пансион и гимназија у Николајеву (сигурно ту 1865–1866)	Руска влада	
16	СТОЈАДИН ЈОВАНОВИЋ	Кијевска богословија (1861–1862) Херсонешка богословија (1863)	Руска влада	Умро у Русији.
17	ШПИРО КОПРИВИЦА			
18	ЈОВАН ЛЕПАВА	Друга кијевска гимназија (1863–1870) Медицински факултет Московског универзитета (1870), Новоруски универзитет (1871) и Медицински факултет Московског универзитета (1871–1872)	Руска влада	Учитель у мушкој школи у Мостару, па ректор Цетињске богословије и директор гимназије.
19	РИСТО МИЛЕНКОВИЋ	Медицински факултет Московског универзитета (1873)		Остао у Русији.
20	ХРИСТИФОР МИЛЕНКОВИЋ	Херсонешка богословија (1858–1864) Новоруски универзитет Медицински факултет Московског универзитета (1868)	Руска влада Московски словенски комитет	
21	ЈОВАН МИЛИНКОВИЋ	Медицински факултет Московског универзитета (1868)	Руска влада	
22	ПЕТАР МИЉАНИЋ	Медицински факултет Московског универзитета (1876–1878)	Московски словенски комитет	Учитель у Мостару.
23	ПЕТАР МИТРОВИЋ	(1866. или после)	Антонина Дмитријевна Блудова	Учитель мушке школе у Сарајеву.
24	ПЕТАР НИКОЛИЋ	Херсонешка богословија (сигурно 1859–не после 1865) Кијевска духовна академија (1864)	Руска влада	Напустио школовање због болести.
25	ЈЕФТО ОБОРИНА	Лазаревски институт за источне језике (1858)		Умро у Русији.
26	ВАСИЛИЈЕ ОСТОЈИЋ	Херсонешка богословија (1858–не после 1865)	Руска влада	
27	ВАСИЛИЈЕ ПЕЛАГИЋ	Историјско-филолошки факултет Московског универзитета (1863–1865)	Московски словенски комитет	Оснивач и професор Бањалучке богословије.
28	ЈОВАН ПЕРОВИЋ	Кијевска богословија (1860–1861) Кијевска духовна академија (1861–1865)	Руска влада	Учитель духовне школе у манастиру Житомислић и национални радник.
29	ИЛИЈА ПИЧЕТА			Радио као учитель у Мостару (до 1875), када је отпуштен.
30	ЈОВАН ПИЧЕТА	Херсонешка богословија (1858–1863) Кијевска богословија	Руска влада	Остао у Русији. Предавао је у Јужнословенском пансиону у Николајеву, а касније био професор и ректор Полтавске и

		(1863–1864) Кијевска духовна академија (1864–1867)		Витебске богословије, те члан Харковске епархијске управе. Отац слависте В. И. Пичете.
31	РИСТО ПОПОВИЋ	Медицински факултет Новоруског универзитета (1868) Медицински факултет Московског универзитета (1868–1873)	Московски словенски комитет	
32	ИЛИЈА СПАСОЈЕВИЋ	Кијевска богословија (сигурно ту 1863)	Руска влада	
33	НИКОЛА СПАХИЋ	Херсонешка богословија (1858–не после 1865)	Руска влада	Избачен из Богословије. По повратку, радио као учитељ у Сарајеву.
34	ПЕТАР СРБИЋ			
35	ИЛИЈА СТАВРИЋ	Кијевска богословија (1860–1861) Кијевска духовна академија (1861–1865)	Руска влада	Управник и професор Призренске богословије.
36	ВЛАДИМИР СТЕФАНОВИЋ	Јужнословенски пансион и гимназија у Николајеву (сигурно ту 1865–1866)	Руска влада	
37	БОРЂЕ ФИЛИПОВИЋ	Јужнословенски пансион у Николајеву Петроградска богословија (1868–1869) Медицински факултет Московског универзитета (1869–1872, 1876–1879)	Руска влада Петроградско одељење Московског словенског комитета	Српски револуционар. Учитељ у мушкој школи у Мостару (1875), па након избијања Невесињске пушке, помиње се као један од вођа устанака. Од 1882. године радио као лекар у Бару.
38	РИСТО ЧАЈКАНОВИЋ	Манастир Сергијева пустиња у Петрограду (1872–1874) Тројицко-Сергијевска школа иконописа у Москви (1874)	Босански архимандрит Игњатије Московски словенски комитет	Познати иконописац. Осликао је неколико цркава и манастира у Србији, Босни и Херцеговини. По повратку из Русије, радио је као учитељ у Сарајеву.

ПРИЛОГ 4.

Срби из Старе Србије и Македоније школовани у Русији (1858–1875)²³⁴⁸

Бр.	Српски питомци из Старе Србије и Македоније	Руска образовна установа и период школовања	Вид финансирања школовања	Остале напомене
1	САВА (БОРЂЕ БАРАЋ) ДЕЧАНАЦ	Кијевска духовна академија (1867–1871)		Ректор и професор Призренске богословије, те епископ жички (1889–1913).
2	ТОМА БАЦЕТИЋ	Историјско-филолошки факултет Московског универзитета (сигурно ту 1862)	Московски словенски комитет (од 1861)	
3	ЈЕВРЕМ БОЈОВИЋ	Московска богословија (1874) Московска духовна академија (1875–1879)	Московски словенски комитет	Професор Београдске богословије, те епископ шабачки (1920) и епископ жички (1920–1933).
4	ИЛИЈА ВУЧЕТИЋ	(1874)	Московски словенски комитет	Професор Призренске богословије, те директор српске женске гимназије у Скопљу.
5	МИЛАН ЈЕФТИЋ	Кијевска духовна академија (1873–1878)	Руска влада	Професор у гимназијама.
6	ИЛИЈА МИЛЕНКОВИЋ	Московска богословија (1860–1864) Московски универзитет (1864)	Руска влада Московски словенски комитет	

²³⁴⁸ Списак не мора бити коначан. Табела представља сумирање резултата досадашњег истраживања.

ПРИЛОГ 5.

Срби из Хабзбуршке монархије школовани у Русији (1858–1875)²³⁴⁹

Бр.	Српски питомци из Хабзбуршке монархије	Руска образовна установа и период школовања	Вид финансирања школовања	Остале напомене
1	ЈОВАН БОРОТА	Кијевска духовна академија (1872–1874)	Српски народни сабор из Сремских Карловаца	Професор Задарске, па професор и ректор Карловачке богословије.
2	ЉУБОМИР ВУЈНОВИЋ	Кијевска духовна академија (1867–1869) Петроградска духовна академија (1869–1871)	Руски Свети Синод Петроградско одељење Московског словенског комитета	Професор Задарске богословије и један од оснивача Српске народне странке.
3	ЈАНКО ВУКОМАНОВИЋ	Српска школа у Петрограду (1874–1876, 1878)	Руска влада Петроградско одељење Московског словенског комитета	Умро у Русији.
4	МИЛУТИН ДУМИЋ	Кијевска духовна академија (1870–1873)	Српски народни сабор из Сремских Карловаца	Професор Карловачке богословије и свештеник у Меленцима.
5	МИЛАН КОСТИЋ	Кијевска духовна академија (1865–1868)	Руски Свети Синод	Оснивач, професор и ректор Цетињске богословије и др.
6	ЉУБОМИР КУПУСАРЕВИЋ	Кијевска духовна академија (1871–1873)	Српски народни сабор из Сремских Карловаца	Професор Карловачке богословије и свештеник у Сомбору.
7	НИКОДИМ (НИКОЛА МИЛАШ)	Кијевска духовна академија (1867–1871)	Руски Свети Синод	Професор и ректор Задарске богословије, те епископ далматински-истријски (1890–1915)
8	ГЕОРГИЈЕ МУРГУЛОВИЋ	Кијевска духовна академија (1870–1873)	Српски народни сабор из Сремских Карловаца	Остао у Русији као чиновник.
9	ДИМИТРИЈЕ НЕДЕЉКОВИЋ	Петроградска духовна академија (1869–1872)	Руска влада Петроградско одељење Московског словенског комитета	Умро у Русији.
10	ЕМИЛИЈАН (РАДОСЛАВ РАДИЋ)	Московска духовна академија (1873–1877)	Московски словенски комитет	Професор и ректор Карловачке богословије, па игуман манастира Крушедол, Месић и Војловица.
11	МИЛАН САВИЋ	Константиновска артиљеријска школа у Петрограду (1871)		
12	ДЕЈАН СУБОТИЋ	Војни институт у Петрограду (1867)	Антонина Дмитријевна Блудова	Остао као генерал у руској војсци.

²³⁴⁹ Списак не мора бити коначан. Табела представља сумирање резултата досадашњег истраживања.

ПРИЛОГ 6.

Списак чланова Московског словенског комитета (1869–1870)²³⁵⁰

Бр.	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ	Бр.	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ	Бр.	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ
1	Александар Панфилович АБАКУМ	25	Иван Дмитријевич БЕЉАЈЕВ	49	Александар Иљич ГЛАЗУНОВ
2	Иван Сергејевич АКСАКОВ	26	Јелизавета Антоновна БЕРНГОФ	50	Марија Пафнутјевна ГЛЕБОВА
3	Николај Петровић АКСАКОВ	27	Николај Васиљевич БЛАГОРАЗУМОВ	51	Александар Михаиловић ГОЉИЦИН кнез
4	Василиј Дмитријевич АКСЕНОВ	28	Анатолиј Петровић БОГДАНОВ	52	Дмитриј Михаиловић ГОЉИЦИН кнез
5	Иван Дмитријевич АКСЕНОВ	29	Иван Иванович БОГОМОЛОВ	53	Николај Михаиловић ГОЉИЦИН кнез
6	Николај Дмитријевич АКСЕНОВ	30	Николај Богуславовић БОНЧЕВ	54	Конон Никоновић ГОЛОФТЈЕЈЕВ
7	Сергеј Дмитријевич АКСЕНОВ	31	Василиј Михаиловић БОСТАНЦОГЛО	55	Дмитриј Дмитријевич ГОЛОХВАСТОВ
8	Никандр Матвејевич АЛАСИН	32	Николај Васиљевич БУГАЈЕВ	56	Андреј Иванович ГОЛУБОВСКИ
9	Гаврил Александровић АЛЕКСАНДРОВ	33	Андреј Николајевич БУХТЈЕЈЕВ	57	Николај Петровић ГОРОЖАНСКИ
10	Константин Јосиповић АЛЕКСАНДРОВ- ДОЉНИК	34	Михаил Андрејевич БУХТЈЕЈЕВ	58	Николај Иванович ГОРОЦКИ
11	Александар Михаиловић АЛЕКСЕЈЕВ	35	Василиј Лукич ВАСИЉЕВ	59	Николај Семјонович ГРАЧОВ
12	Николај Павловић АРХИПОВ	36	Петар Алексејевич ВАСИЉЧИКОВ	60	Дмитриј Семјонович ГРАЧОВ
13	Иван Андрејевич АСТАХОВ	37	Иван Петровић ВИШЊАКОВ	61	Сергеј Семјонович ГРАЧОВ
14	Вениамин Иванович АХШАРУМОВ	38	Семјон Петровић ВИШЊАКОВ	62	Август Јуљевич ДАВИДОВ
15	Иван Кондратијевич БАБСТ	39	Михаил Николајевич ВЛАДИКИН	63	Павел Алексејевич ДАВИДОВ
16	Михаил Јаковљевич БАГРИНОВСКИ	40	Александар Петровић ВЛАСОВ	64	Владимир Иванович ДАЛ
17	Василиј Андрејевич БАЛАДАНОВ	41	Михаил Михаиловић ВОЗДВИЖЕНСКИ	65	Ана Николајевна ДАНИЛОВИЧ
18	Фјодор Иванович БАРАНОВИЧ	42	Дормидонт Петровић ВОЛКОВ	66	Василиј Андрејевич ДАШКОВ
19	Петар Иванович БАРТЕЊЕВ	43	Иван Гавриловић ВОЛКОВ	67	Сергеј Сергејевич ДВУКРАЈЕВ
20	Сергеј Иванович БАРШЕВ	44	Сергеј Сергејевич ВОЛКОВ	68	Петар Антоновић ДЕЈЕР
21	Василиј Петровић БАСОВ	45	Александар Александровић ВОНИГРЈАДРСКИ	69	Виктор Карловић ДЕЛА-ВОС
22	Помпеј Николајевич БАЋУШКОВ	46	Николај Фјодоровић ГАГМАН	70	Александра Николајевна ДЕМИДОВА
23	Александра Николајевна БАХМЕТЕВА	47	Фјодор Александровић ГИЉАРОВ	71	Николај Николајевич ДИВОВ
24	Василиј Николајевич БЕЛОВ	48	Никита Петровић ГИЉАРОВ-ПЛАТОНОВ	72	ДИОНИСИЈ (Законоспаска школа)

²³⁵⁰ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Д. Л. 1–7. Списак чланова и добротвора Московског словенског комитета за 1869. и 1870. годину, са пребивалиштем у Москви (по азбучном реду), [1870].

73	Николај Филипович ДОБРОВ	101	Павел Терентјевич КАЉИЊИН	129	Александар Константинович КРЕСТОВЊИКОВ
74	Ана Сергејевна ДУБОВИЦКАЈА	102	Иван Степанович КАМИНИН	130	Михаил Гаврилович КУВШИНОВ
75	Јекатерина Николајевна ДУБОВИЦКАЈА	103	Георгиј Иљич КАНАНОВ	131	Григориј Василевич КУГУШЕВ кнез
76	Борис Гаврилович ДУБРОВИН	104	Михаил Николајевич КАПУСТИН	132	Константин Иванович КУЛИКОВ
77	Николај Николајевич ДУРНОВО	105	Вера Ивановна КАРНАЧЕВА	133	Николај Јефимович КУЧУМОВ
78	Семјон Анисимович ДИМКОВ	106	Софија Ивановна КАРНАЧЕВА	134	Иван Николајевич КУШНАРЕВ
79	Василиј Алексејевич ЈЕЛАГИН	107	Василиј Николајевич КАРЊЕЈЕВ	135	Алексеј Јевграфович ЛАВРЕНТЈЕВ
80	Николај Алексејевич ЈЕЛАГИН	108	Дмитриј Семјонович КАРЊЕЈЕВ	136	Сергеј Николајевич ЛАЖЕЧНИКОВ
81	Александар Дмитријевич ЈЕНАЉЕЈЕВ	109	Адолф Адолфович КАСПАРИ	137	Андреј Василевич ЛАМАКИН
82	Николај Николајевич ЈЕНГАЛИЧЕВ кнез	110	Михаил Никифорович КАТКОВ	138	Михаил Сергејевич ЛАНСКОЈ гроф
83	Андреј Николајевич ЈЕНГАЛИЧЕВ кнез	111	Владимир Северјанович КАШИН	139	Дмитриј Николајевич ЉЕБЕДЈЕВ
84	Иван Василевич ЈЕРОФЕЈЕВ	112	Владимир Никитич КАШПЕРОВ	140	Николај Јосипович ЛЕВИЦКИ-БУЊИН
85	Јелисеј Михаилович ЖДАНОВ	113	Александра Василевна КИРЈЕЈЕВА	141	Павел Михаилович ЛЕОНТЈЕВ
86	Иван Викентјевич ЖДАН-ПУШКИН	114	Алексеј Сергејевич КИСЕЉЕВ	142	Василиј Николајевич ЛЕШКОВ
87	Јеспер Дмитријевич ЖЕЉАБУЖСКИ	115	Иван Николајевич КИСЕЉОВ	143	Алексеј Дмитријевич ЛОПАШЕВ
88	Василиј Иванович ЖИВАГО	116	Александар Петрович КЛОЧКОВ	144	Василиј Михаилович ЛОСЕВ
89	Василиј Игњатјевич ЖИВОКИНИ	117	Софија Николајевна КЛОКАЧЕВА	145	Александар Александр. ЉВОВ
90	Ксенофонт Иванович ЖИНЗИФОВ	118	Дмитриј Дмитријевич КОЖУХОВ	146	Александар Андрејевич ЉУБИМОВ
91	Петар Иванович ЖУКОВ	119	Сергеј Петрович КОЗНОВ	147	Јелисеј Јелисејевич ЉУМИНАРСКИ
92	Алексеј Алексејевич ЗАХАРОВ	120	Алексеј Јевграфович КОМАРОВСКИ гроф	148	Александар Јосипович ЉУТЕЦКИ
93	Алексеј Алексејевич ЗИЛОВ	121	Никодим Павлович КОНДАКОВ	149	Иван Артемјевич ЉАМИН
94	Николај Абрамович ЗУБКОВ	122	Иља Петрович МОНИН	150	Михаил Илиодорович ЉАПИН
95	Александар Михајлович ИВАНЦОВ- ПЛАТОНОВ	123	Тимофејев Савич МОРОЗОВ	151	Константин Сергејевич МАЗУРИН
96	Александар Лаврович ИЗМАЈЛОВ	124	Марија Фјодоровна МОРОЗОВА	152	Митрофан Сергејевич МАЗУРИН
97	Дмитриј Иванович ИЛОВАЈСКИ	125	Иљдефонс Казимирович КОСОВ	153	Николај Сергејевич МАЗУРИН
98	Александар Семјонович ИЉИНСКИ	126	Семјон Григорјевич КОТОВ	154	Аполон Александрович МАЈКОВ
99	Александар Иванович КАЗНАЧЕЈЕВ	127	Александар Иванович КОШЕЉЕВ	155	Николај Јаковљевич МАКАРОВ
100	Николај Василевич КАЛАЧОВ	128	Карл Јосипович КРАЉ	156	Алексеј Николајевич МАКЛАКОВ

157	Александар Фјодорович МАЉИНИН	185	Алексеј Алексејевич НИКИФОРОВ	213	Матвеј Устинович ПРУСАКОВ
158	Сергеј Иванович МАЉЦЕВ	186	Петар Петрович НИКОЉСКИ	214	Валентин Семјонович ПРЈАЊИШЊИКОВ
159	Николај Николајевич МАМОНТОВ	187	Иван Николајевич НОВАЦКИ	215	Николај Васиљевич ПУТЈАТА
160	Јелизавета Николајевна МАМОНТОВА	188	Фјодор Фјодорович НОЈЕВ	216	Алексеј Сергејевич ПУШКИН
161	Василиј Степанович МАРЕЦКИ	189	Андреј Јевдокимович НОС	217	Александар Николајевич РАДКЕВИЧ
162	Алексеј Александрович МАРТИНОВ	190	Јуриј Александрович ОБОЛЕНСКИ кнез	218	Петар Николајевич РАХМАЊИН
163	Иван Иљич МАСЛОВ	191	Јаков Јевграфович ОРЕШЊИКОВ	219	Михаил Прокофјевич РАХМАЊИНОВ
164	Степан Алексејевич МАСЛОВ	192	Петар Сергејевич ОРЛОВ	220	Сергеј Александрович РАЧИНСКИ
165	Петар Иванович МЕЗЕНЦЕВ	193	Дмитриј Сергејевич ОХЛЕБИЊИН	221	Фјодор Фјодорович РЕЗАНОВ
166	Петар Павлович МЕЉГУНОВ	194	Николај Васиљевич ПАВЛОВ	222	Љубов Алексејевна РЖЕСКАЈА
167	Владимир Михаилович МЕНГДЕН-ФОН барон	195	Николај Михаилович ПАВЛОВ	223	Јосиф Вјачеславович РИБА
168	Николај Петрович МЕШЋЕРСКИ кнез	196	Владимир Ромуаљдович ПАНАСЈЕВИЧ	224	Виктор Петрович РОЖДЕСТВЕНСКИ
169	Фјодор Богданович МИЛЕР	197	Александар Павлович ПЕТРОВ	225	Петар Љвович РОЗЕНБЕРГ
170	Николај Константинович МИЉАЈЕВ	198	Семјон Иванович ПЕЧКИН	226	Александар Петрович РОШКОВ
171	Дмитриј Јегорович МИН	199	Фјодор Николајевич ПЛЕВАКО	227	Николај Григорјевич РУБИНШТЕЈН
172	Петар Иванович МИТРОФАНОВ	200	Владимир Иљич ПОВАЉЕЈЕВ	228	Константин Васиљевич РУКАВИШЊИКОВ
173	Иван Иванович МОЉНАР	201	Михаил Петрович ПОГОДИН	229	Николај Васиљевич РУКАВИШЊИКОВ
174	Иља Петрович МОНИН	202	Алексеј Степанович ПОКРОВСКИ	230	Василиј Јегорович РУМЈАНЦЕВ
175	Тимофејев Савич МОРОЗОВ	203	Петар Јевдокимович ПОКРОВСКИ	231	Алексеј Андрејевич РЈАБИЊИН
176	Марија Фјодоровна МОРОЗОВА	204	Љев Иванович ПОЛИВАНОВ	232	Герасим Михаилович САВОСТИЦКИ
177	Леонид Алексејевич МУРАТОВ	205	Михаил Семјонович ПОЛИКАРПОВ	233	Пров Михаилович САДОВСКИ
178	Александар Васиљевич НАЗАРОВ	206	Иван Јермилович ПОЛОЛИН	234	Сергеј Игнатјевич САЗИКОВ
179	Дмитриј Фјодорович НАЗАРОВ	207	Александар Владимирович ПОПОВ	235	Дмитриј Фјодорович САМАРИН
180	Капитон Иванович НЕВОСТРУЈЕВ	208	Нил Александрович ПОПОВ	236	Иван Васиљевич САМАРИН
181	Александар Александрович НЕМЧИНОВ	209	Андреј Михаилович ПОСТЊИКОВ	237	Николај Фјодорович САМАРИН
182	Василиј Петрович НЕЧАЈЕВ	210	Александар Николајевич ПОТЕМКИН	238	Јуриј Фјодорович САМАРИН
183	Иван Алексејевич НИКАТОВ	211	Петар Алексејевич ПРЕОБРАЖЕНСКИ	239	Андреј Дмитријевич САМГИН
184	НИКИФОР (Донска духовна школа)	212	ПРОХОРОВ	240	Фјодор Јосипович СВЕШЊИКОВ

241	Филип Архипович СЕРЕБРЈАКОВ	266	Николај Алексејевич СТРАХОВ	291	Николај Степанович ФОЉЦ
242	Фјодор Алексејевич СЕРИКОВ	267	Сергеј Николајевич СТРАХОВ	292	Алексеј Иванович ХЛУДОВ
243	Алексеј Фјодорович СИМОНОВ	268	Дмитриј Михаилович СТРУОВ	293	Александар Степанович ХОЛМСКИ
244	Иван Александрович СИПЈАГИН	269	Николај Иванович СУБОТИН	294	Дмитриј Алексејевич Хомјаков
245	Василиј Алексејевич СИРОТИНИН	270	Михаил Михаилович СУХОТИН	295	Дмитриј Игнатијевич ХОРИН
246	Николај Семјонович СКВОРЦОВ	271	Сергеј Михаилович СУХОТИН	296	Павел Михаилович ХРУШЋОВ
247	Иполит Васиљевич СМИРНОВ	272	Петар Дмитријевич СИРЕШЊИКОВ	297	Алексеј Николајевич ЦЕРЕТЕЉЕВ кнез
248	Петар Иванович СМИРНОВ	273	Константин Јаковљевич СИСАЛИН	298	Николај Александрович ЧАЈЕВ
249	Григориј Петрович СМИРНОВ- ПЛАТОНОВ	274	Иван Јегорович СИТОВ	299	Павел Иванович ЧЕЛИШОВ
250	Иван Матвејевич СОКОЛОВ	275	Алексеј Терентјевич ТАРАСЕНКОВ	300	Парасковија Иљинична ЧЕПЕЉЕВСКАЈА
251	Николај Кирилович СОКОЛОВ	276	Алексеј Тимофејевич ТИМОФЕЈЕВ	301	Михаил Петрович ЧЕРИНОВ
252	Василиј Иванович СОЛДАТЕНКОВ	277	Козма Јосипович ТИМОФЕЈЕВСКИ	302	Борис Иванович ЧЕРКАСОВ
253	Козма Терентјевич СОЛДАТЕНКОВ	278	Атанасиј Јемељанович ТОЛМАЧОВ	303	Владимир Александрович ЧЕРКАСКИ кнез
254	Иван Григорјевич СОЛОВЈЕВ	279	Николај Васиљевич ТОЛМАЧОВ	304	Иља Никитич ЧЕРНОПЈАТОВ
255	Сергеј Михаилович СОЛОВЈЕВ	280	Алексеј Андрејевич ТОЛСТОПЈАТОВ	305	Емилиј Вјачеславович ЧОРНИ
256	Поликсена Владимировна СОЛОВЈЕВА	281	Александар Александрович ТОРЛЕЦКИ	306	Александар Александрович ЧЕРЊАВСКИ
257	Николај Михаилович СОЛОВЈЕВ- ХАЈДУКОВ	282	Фома Гаврилович ТОРОПОВ	307	Григориј Александрович ЧЕРТКОВ
258	Дмитриј Петрович СОНЦЕВ	283	Александар Семјонович ТРАЧЕВСКИ	308	Иван Иванович ЧЕТВЕРИКОВ
259	Павел Никитич СРЕТЕНСКИ	284	Павел Михаилович ТРЕЦЈАКОВ	309	Михаил Алексејевич ЧИЖОВ
260	Константин Николајевич СТАНИШЕВ	285	Сергеј Михаилович ТРЕЦЈАКОВ	310	Фјодор Васиљевич ЧИЖОВ
261	Александар Владимирович СТАНКЕВИЧ	286	Василиј Николајевич ШАПОШЊИКОВ	311	Варвара Николајевна ЧИЧЕРИНА
262	Јосиф Владимирович СТАНКЕВИЧ	287	Павел Кондратјевич ШАПОШЊИКОВ	312	Александар Иванович ЧУПРОВ
263	Љубов Афанасијевна СТАНКЕВИЧ	288	Јосиф Николајевич ШАТИЛОВ	313	Самуил Соломонович ШАЈКЕВИЧ
264	Марија Јосифовна СТАНКЕВИЧ	289	Људмила Дмитријевна ШАХОВСКАЈА	314	Степан Тихонович ШАМАЈЕВ
265	Михаил Николајевич СТРАХОВ	290	Иван Иванович ШАХОВСКИ	315	Василиј Николајевич ШАПОШЊИКОВ

316	Павел Кондратјевич ШАПОШЊИКОВ	325	Алексеј Дмитријевич ШИПОВ	334	Александра Владимировна ШЋЕПКИНА
317	Јосиф Николајевич ШАТИЛОВ	326	Владимир Дмитријевич ШИПОВ	335	Александар Алексејевич ШЋЕРБАТОВ кнез
318	Људмила Дмитријевна ШАХОВСКАЈА	327	Дмитриј Павлович ШИПОВ	336	Александар Павлович ШЋЕРБАТОВ
319	Иван Иванович ШАХОВСКИ	328	Александар Прохорин ШИРИНСКИ- ШИХМАТОВ кнез	337	Иван Васиљевич ШЋУКИН
320	Борис Антонович ШВАНЕБАХ	329	Николај Јаковљевич ШКОТ	338	Григориј Јефимович ШЋУРОВСКИ
321	Александра Ивановна ШЕЛАПУТИНА	330	Александар Васиљевич ШТРОМ	339	Павел Николајевич ЈУШЕНОВ
322	Дмитриј Јосифович ШЕПИНГ барон	331	Николај Фјодорович ШУБИН	340	Сергеј Павлович ЈАКОВЉЕВ
323	Владимир Петрович ШЕРЕМЕТЈЕВСКИ	332	Иља Васиљевич ШЋЕКЉЕЈЕВ		
324	Константин Карлович ШИЉДБАХ	333	Николај Михаилович ШЋЕПКИН		

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Јована (Чедомир) Блажић Пејић рођена је 25. августа 1986. године у Београду, где је завршила основну школу и гимназију. Основне студије уписала је 2005. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Дипломирала је 15. октобра 2009. године, одбранивши дипломски рад на тему *Руски словенофили и почетак Велике источне кризе (1875–1876)*, код ванредног професора др Милоша Ковића на Катедри за општу историју новог века. На истом факултету и студијској групи, 2009. године уписала је дипломске академске студије–мастер, које је завршила 25. новембра 2010. године, одбранивши мастер рад на тему *Руски панслависти и Балкан (1875–1878)*, такође код ванредног професора др Милоша Ковића на Катедри за општу историју новог века. У академској 2009/2010. години била је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Докторске студије историје уписала је фебруара 2011. године. Године 2011. као стипендиста Министарства науке и образовања Руске Федерације провела је шест месеци на Историјском факултету Московског педагошког државног универзитета. У периоду октобар–новембар 2012. године боравила је на Историјском факултету Московског државног универзитета *Михаил Васиљевич Ломоносов*. Од 20. јануара 2012. године до данас запослена је у Историјском институту у Београду, у коме је у звању истраживача–сарадника, ангажована на пројекту *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031). Наведена докторска дисертације произашла је из рада на поменутом пројекту. Објавила је десетину научних радова и учествовала на више међународних научних конференција у земљи и иностранству. Бави се историјом српско–руских односа у XIX и почетком XX века. Говори енглески и руски језик.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: ЈОВАНА Ч. БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ

Број индекса: 5И 10/04

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„МОСКОВСКИ СЛОВЕНСКИ КОМИТЕТ И СРПСКО ПИТАЊЕ (1858–1875)“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршила ауторска права и користила интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 20. августа 2021.

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора: ЈОВАНА Ч. БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ

Број индекса: 5И 10/04

Студијски програм: Докторске студије историје

Наслов рада: „МОСКОВСКИ СЛОВЕНСКИ КОМИТЕТ И СРПСКО ПИТАЊЕ
(1858–1875)”

Ментор: ванредни професор др Милош Ковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала ради похрањења у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 20. августа 2021.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„МОСКОВСКИ СЛОВЕНСКИ КОМИТЕТ И СРПСКО ПИТАЊЕ (1858–1875)“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предала сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY–NC)
3. **Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY–NC–ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY–NC–SA)
5. Ауторство – без прераде (CC BY–ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY–SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 20. августа 2021.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.